

(ખાંતગી વાકેફીને સાક)

મુંબઈથી યૂરોપ તરફના પ્રવાસની નોંધ પત્રીકા

ઈયાને

તા. ૧૨ મી મેએ થીતે તા. ૨૨ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧

સુધી યૂરોપનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં દેશે તરફ

કરેલી મુસાફરીની નોંધ.

રચનાર

શરાંમજી દીનશાજી પીટીટ.

મુંબઈ :

આંગ્રેજી તથા ગુજરાતી બોમ્બ પ્રીટીંગ પ્રેસ.

સને ૧૮૮૩ ઇસવી.

દીખાચો.

યુરોપ તરફની મુસાફરીમાં અમે જ્યારે પ્રવાસ કરતા, ત્યારે અમારી સાથના ભાઈ પીરોજશા મેરવાંનજી જીભાઈ જે કાંઈ જતા તેની નાંધ પોતાની “કાયરી” એટલે દરરોજનો અહેવાલ રાખવાની ચોપડીમાં ટપકાવતા હતા. તેની અમે નકલ ઉતરાવીને તે અમારા મુરખીજી શેઠ દીનશાજી માણિકજી પીટીટ ઉપર રવાના કરતા હતા. તે તેઓ શાહેબ તથા ખીજા અમારા દાસ્ત અને સગાંવાહાલાંઓને ઘણી પસંદ પડેથી અમે જ્યારે મુંબઈ પાછા આવ્યા ત્યારે અમારી મુસાફરીની ફક્ત ‘નાંધ’ દાખલ છપાવવાની તેઓએ ભલામણ કરી; તેથી આ ચોપડી-આમ વચે વેચવા નહી-પણ અમારા દાસ્ત આશનાવોમાં વેહેંચવું સારુંજ ખાહેર પાડીછે. એમાં આપેલી વીગત જેવી કે શહેરોની વસ્તી, વેપાર, તેમજ કેટલીક ઇમારતોની લંબાઈ પોહોળાઈ વગેરે, ખીજા જાણવાજાણ ગણની, ઘણી ખરી અંગ્રેજી “ગાઈડ-બુક” ઉપરથી તથા જુદાં જુદાં શહેરોમાં ત્યાંને લગતા અમે ભામીયા રાખ્યા હતા તેમનાથી અથવા જાહેર ઇમારતો માંહેલા રખેવાળો પાસેથી અમે ઊતારી લીધીછે. હુન્નરનાં કારખાનાંઓમાં થતી ખનાવટોની અમે જે કાંઈ વીગત આપીછે તે ફક્ત યાદદાસ્ત પરથીજ લખેલી જાણવી; સખખ, જે વખતે કારખાનાંનાં ઉપરી અથવા ઘણી પોતાના હુન્નરની ખનાવટની અમને સમજણ આપતા, તે વખતે જ કાંઈ લખવા ઉભા રહીયે તો તેઓ ઇંચા તો અમને અંદર ઉભા પણ રહેવા દીયે નહી ઇંચા પુરતી શમજણ આપવાની આનાકાંની કરે. માટે કારખાનામાં ચાલતી ખનાવટ જોઈ તે વીશોનો ખુલાસો ત્યાંથી સાંભળી ઉતારાપર આવીને એ વીગતો અમે નોંધીછે તેથી તેમાં કમખેશ ઇંચા જુલ માલમ પડે, તો તે વાંચનારા શાહેબોએ દરગુજર કરવી. છેલ્લાં, અમે ખુલ્લો એકરાર કરીયે છીયે કે મુસાફરીનાં રસીક ચીતાર ચીતરવાની ચતુરાઈ ખતાવવાનાં ડોળથી નહી, પણ અમારા દાસ્ત આશનાવોને યુરોપની મોતેખરીનો કાંઈ ભાસ આવે અને શાહેબ જોરવાળાને જોવાનો શોખ ઉતપત થાય, એવા હેતુથી આ નાનું પુસ્તક રચ્યુંછે.

અનુક્રમાંલિકા.

મુ'બઈથી એડન	૧, ૩૫૧	મુએઝની નેહેર તથા મુએઝનુ	
બાબલમાંડબની સામુદ્રધુની તથા		ગામ	૪, ૩૪૮
પેરીમનો ટાપુ	૩	લુમધ્ય સમુદ્ર.....	૭, ૩૩૧
મુએઝનો અખાત	૪		

ઈટાલી.

પ્રીનડીસી	૭	સેંટ મેરાઆં ફરીનીઆનો દેવલ	૧૯૫
એલેસેદ્રીઆનું ગામ	૬	દાટવાની જગા	૧૯૫
ટયુરીન રાહેર.....	૧૦	મોહલાઓ તથા શેહરનું વર્ણન.	૧૯૫
લેક કોમો	૧૮૪	યુડીન ગામ	૨૫૭
મીલાન—		વેનીસ—	
આપેરા હાઉસમાં જોયેલો ખેલટ.	૧૮૫	પીઆઝા સેંટ માર્કનો ચોક ...	૨૫૭
એકઝીપીયન	૧૮૬	સેંટ માર્કનું દેવલ	૨૫૮
ગેલેરીઆ વીકટર ઇમેન્યુઅલ...	૧૮૭	અસલનાં ડોજીઝનો મેહલ ...	૨૬૦
ફીડરલ	૧૮૮	ગ્રાંડ કેનાલ તથા પીજી નાઇળી	
પાદશાહનો મેહલ.....	૧૮૯	કેનાલો.....	૨૬૧
દાટવાની જગા	૧૮૯	એકેડેમી ડેલ આરટની પીકચર	
આરકોડેલ સેમપોને નામનો		ગેલેરી	૨૬૪
ક્રીસ્ટી મેહગબ્બ	૧૯૧	એજ ઇમારતમાંનું મંથરથાન.	૨૬૫
સરત ત બાગીચની રીગેટા કર-		સેંટ લેઝેરીઆનાં ટાપુની આર-	
વાની એરીના	૧૯૨	મીનીઅન મઠ	૨૬૫
કુલ કુલનું પ્રદર્શણ.....	૧૯૨	લીડો ટાપુ.....	૨૬૫
શેહરનું વર્ણન	૧૯૨	જાહેર બાગ તથા આરટીઝન વેલ	૨૬૫
જીનોઆ—		સેંટ મારકનાં ચોકમાંનો પાદ-	
પરવાલાં તથા દાણાંનું કારખાણું.	૧૯૩	શાહનો મેહલ	૨૬૬
ટાઉનહાલ.....	૧૯૩	સેંટ મેરાઆ ગલેરીઆસામા	
પીકચર ગેલેરી	૧૯૩	ડી ફારીનું દેવલ	૨૬૬
સેંટ એનનઝીએટાનું દેવલ ...	૧૯૪	વેનીસનું કાચનું મોઝાઇક વરક	૨૬૬
પલાત્સો ડેલ પાલાવીનસીનીનો		એ શેહરનું વર્ણન	૨૬૭
મેહુલ	૧૯૪	ફ્લોરેન્સ—	
પેલેઝો બાલબીનો મેહુલ	૧૯૪	ફીડરલ	૨૬૭
ફીરોડોફર કોલમનસનું પ્રતિનિધિત્વ.	૧૯૫	મેડીસીનું દેવલ.....	૨૬૮

	પૃષ્ઠ.		પૃષ્ઠ.
અનનશીઅમિટાનું દેવલ.....	૨૬૯	આરમ્ય ઓફ ટાઇટમ.....	૨૮૪
સેંટ ક્રીસ્ટિનું દેવલ	૨૬૯	કોલોશીઅમ.....	૨૮૪
પાએલા દેલા શીનોરીઆનો ચોક	૨૭૦	મીનરવા તથા માર્સ ઉલટોરનાં	
અમલનું પાર્કામેંટ હાઉસ ...	૨૭૦	આગલા વખતનાં દેહરાં ...	૨૮૬
ગેલેરીઆ ડેલી યુરીઝી.....	૨૭૦	પીનીશીઅન ટેકડી	૨૮૬
પીટી પીકચર ગેલેરી.....	૨૭૦	ગેલેરીઆ ખોરગીસીની પીકચર	
પીટી પાલેથ	૨૭૧	ગેલેરી	૨૮૬
પાર્ક	૨૭૨	સેંટ એનજેલોનો પુલ તથા કીલ્સો	૨૮૭
નેશનલ મ્યુઝીયમ	૨૭૪	વેટીકનનો મેહલ.....	૨૮૭
કેસીની પાર્કમાં કોલાપોરનાં મર-		વેટીકનનું પુસ્તકખાનું.....	૩૧૨
નાર રાજનું મોન્યુમેંટ ...	૨૭૫	વેટીકનનું મ્યુઝીયમ ઓફ સ્કલ-	
શહેરનું વર્ણન	૨૭૫	પચર	૨૮૯
પીકા—		વેટીકનની પીકચર ગેલેરી	૨૯૯
ક્રીડરલ	૨૭૨	પોપમની સેંટ કેરીએન્સો.....	૩૧૩
બેપટીસ્ટી	૨૭૩	સેંટ પીટર્સનું દેવલ.....	૨૯૧
દાટવાની જગા	૨૭૩	ધી ઓડ ફર્લિનટન ઓફ બરનીની	૨૯૬
ચુલી ગયલો મીનારો	૨૭૩	સેંટ મેરાઆ ડેલ કોનસેતર્યાનું	
ગામનું વર્ણન	૨૭૪	દેવલ	૨૯૬
રોમ—		સેંટ મેરાયા ડેલી એનજેલીનું	
ઓપીલીસ્કનો થંભ	૨૭૬	દેવલ	૨૯૭
માર્કસ ઓરીલીઅમનો કાલમ...	૨૭૬	સેંટ મેરાઆ મેજોરીનું દેવલ.	૨૯૮
ઓપેલીસ્ક ઓફ ધી સન	૨૭૭	સેંટ પોલસ ફ્રાન્સી લી મ્યુરાનું	
પાનકીઅન	૨૭૭	દેવલ	૩૦૧
માંનટા મેરાઆ સોપરા મીનર-		સેંટ પીટર ઇનવીનકુરીનું દેવલ.	૩૦૨
વાનું દેવલ	૨૭૮	ચકલાં સેંટા હયાને પાક સીડી.	૩૦૨
જેઝુઇસ લોકોનું દેવલ	૨૭૯	સેંટ ગાએવાની ઇનલેટર એનો-	
ત્રોજનનો કાલમ.....	૨૭૯	નું દેવલ	૩૦૩
સરવીઅસ ટલીઅસની બાંધેલી		દારીઆ ખાંદાંતના મેહલની	
કીલ્લાનો દીવાલ	૨૮૦	પીકચર ગેલેરી	૩૦૪
કેસ્ટર અને પોલચકસનો ઓપે-		અસલી રોમનસોનાં મુરડાંની રાખ	
લીસ્ક	૨૮૦	મુકવાની જગા	૩૦૪
પાદશાહ હમબર્ટનો મેહલ	૨૮૦	અસલી રોમનસોનાં મુરડાંને જ-	
આલબેનીના મેહલનો સંગ્રહ...	૨૮૧	મીનમાં ભાચરાં કરી દાટવા-	
ધી ટરાએમફલ આરમ્ય ઓફ		ની જગા	૩૦૪
મેઇમસ શીવેરસ	૨૮૨	દારીઆ કુટુંબનો પાર્ક.....	૩૦૫
કેપીટાલની હેક્લનાં દેહડાં તથા		કેપીટાલનું મ્યુઝીયમ	૩૦૫
ફારમનાં ખડેર	૨૮૨	પેલેઆ રાશપીલીઓની સંગ્રહ.	૩૦૭
મેસીલીકા ઓફ કોનસ્ટેનટાઇનનાં		બારબેરીનાં મેહલની પીકચર ગે-	
દેહરાંનાં ખડેર	૨૮૩	લેરી	૩૦૭

શકિન્ટેના ડી ટરવી.....	૩૦૭	સેંટ કારનોલી નાટકચહ	૩૨૦
બોરગીસી કુટુંબનો પાર્ક.....	૩૦૮	વીક્ટોરીઆ સ્કુવેરમાંનું એકવે-	
ઠરમી એન્ડ કારાકાલાનાં હમામ-		રીઅમ	૩૨૦
ખાનાનાં ખંડેરો	૩૦૮	પાદશાહનો મેહલ	૩૨૧
પેલેટીન હીલપરનાં અસલી શા-		જેઝુઆવાનું દેવલ	૩૨૨
હનશાહોનાં મેહેલો	૩૦૮	કાપેલા ડી શાન શીવેરાનું દેવલ	૩૨૨
ટાઇટલ શેહેનશાહનું હમામખાનું	૩૧૦	નેપચુનનું દેહર	૩૨૩
કેપિટાલનાં મેહલની હેકલની બં		નેપલ્સનાં રસ્તા	૩૨૩
દીવાનોને રાખવાની જગ્યા...	૩૧૦	મ્યુઝીયમ	૩૨૯
પાનીશીઅન ટેકડીપરથી રામનો		બુર્બો વંશનો કાપોડી મોટેનો	
દેખાવ.....	૩૧૧	મેહલ	૩૩૦
સેંટ પીટરનાં દેવલમાંની પોપસ-		કાઝર્ટી પાલેસનો મેહલ.....	૩૨૭
ને લગતી વીજોડીઓ	૩૧૨	નેપલ્સનું વર્ણન	૩૩૦
સરકસની ઇમારત	૩૧૪	પોમ્પીઆઈ—	
પથરનાં મોઝાઇક કામનું કાર-		શેહરનું વર્ણન	૩૨૪
ખાનું	૩૧૪	તેમાં દટાયેલી મીજોનું સંગ્રહ-	
રામ શેહરનું વર્ણન.....	૩૧૪	સ્થાન	૩૨૫
નેપલ્સ—		એના અસલી મોહલાઓ.....	૩૨૫
વીસુવીયસનો ખલતો પાહાડ ...	૩૧૫		

ઈંગ્લાંડ.

લંડન—		નેશનલ ગેલેરી	૨૬
ટ્રાફાલગર સ્કુવેર.....	૧૩	વેસ્ટ મીનીસ્ટર એપીનું દેવલ.	૨૬
લંડનની કુકનો.....	૧૩	ઈંગ્લાંડની ટંકચાલ.....	૨૮
ડરબી રેસ	૧૩	સેંટ પાલ, કેડીડલનું દેવલ....	૨૮
“ધી મોન્થમેન્ટ” નામનો મીનારો	૧૫	બેંક ઓફ ઈંગ્લાંડ.....	૩૦
“ધી ટાવર” એન્ડ લંડન.....	૧૬	રાયલ એથ્રીકલમ્પરલ હાલનો	
હોરટીકલમ્પરલ ગારડનસનું કુ-		“હારસ શો”.....	૩૨
લોનું એકઝીબીશન.....	૨૦	જુઓલોજીકલ ગારડન	૩૩
હાઇડ પાર્ક	૨૧, ૪૫	રાયલ એકવેરીયમ	૩૩
ધી હોરટીકલમ્પરલ કુંપનીનો ન-		રાયલ એકડમી	૩૩
રસરીનો ખાગ	૨૧	ગ્રોસવેનસ પોરટેટ ગેલેરી	૩૩
ક્રીસ્ટલ પાલેસમાંનો કુતરાંઓનો		મેદમ ત્રુથાદનું મીણનાં પુતળાં-	
સંગ્રહ	૨૧	ઓનું સંગ્રહસ્થાન.....	૩૪
ક્રીસ્ટલ પાલેસની ઉત્પત્તિ તથા		કલીઓપેટ્રા નીડલ નામનો સ્થંભ	૩૫
તેનું વર્ણન	૨૧, ૧૨૮	શાશાહી એન્ડ આર્ટસ.....	૩૬
આલબરટ મેમોરીઅલ.....	૨૩	યુનાઇટેડ સરવીસ મ્યુઝીયમ.....	૩૬
હમ્પટન કોર્ટનો મેહલ	૨૪	બ્રીટીશ મ્યુઝીયમ	૩૮
આલેક્ઝાંડ્રીઆ પાલેસ.....	૨૫	જરથોથતી વેપારીઓની પેટ્રીઓ	૪૧

	સફે.		સફે.
સ્મીક શીલ્ડ મારકેટ.....	૪૨	ટાજીનહાલ.....	૫૫
સાઉઠ કેન્સીગટન મ્યુઝીયમ.....	૪૨	પ્રીન્સ આલબર્ટનું પુતળું.....	૫૫
આલબર્ટ હાલ	૪૩	કનસરવેટીવ કલબ	૫૫
એમ્બ્રોઝીની સરતો	૪૪	શીલીપની વખણાયલી દુકાન ...	૫૫
પાર્લામેન્ટ હાઉસનું વર્ણન.....	૯૪	એસાઇઝ કાર્ટ	૫૬
તેમાં આંત્રની સભા	૪૪	રેફરેન્સ લાઇબ્રેરી એન્ડ રીડીંગ	
ઉમરાવોની સભા.....	૪૯	રૂમ	૫૬
બોટાનીકલ ગારડનસ	૪૪, ૫૧	ફ્રેમ્પર ફ્રેગિડ.....	૫૬
ઉલીયનું દારૂખાનું	૪૫	કાચ બનાવવાનું કારખાનું ...	૫૬
રાંણી વીક્ટોરીઆનાં તખેલાઓ.	૪૮	ડીનટીંગ મશિનું છીટનાં કપડાં	
વેસ્ટ મીનીસ્ટર બ્રીડજ.....	૫૧	છાપવાનું કારખાનું.....	૫૭
સાઉઠ કેન્સીગટન મ્યુઝીયમની		લુધશની વખણાયલી દુકાન ...	૫૯
• ખુદરતી તવાશીખ વીધ્યા તથા		રબર બનાવવાનું કારખાનું ...	૫૯
ધાતુસાસ્ત્રની શાખાઓ.....	૫૧	એ શેઠરનું વર્ણન	૬૧
ધન્ડીયન મ્યુઝીયમ.....	૫૧	સાઉઠપોર્ટ	૫૩
ડ્યુક ઓફ સધરલેન્ડનો મેહલ.	૫૨	ઓલડહામ—	
મીઠ હરબર્ટ નામના ગ્રહસ્થનું		પલેટ પ્રાધરસનું સાંચા બનાવ-	
ધર.....	૫૨	વાનું કારખાનું.....	૬૦
ફ્રેન્ચીંગ કલબ	૫૨	બોલબુનો બાગ.....	૬૧
ઓરીએન્ટલ કલબ.....	૫૨	બલેકપુલનું ગાંમ	૬૧
નવું બંધાયલું ગ્રાંડ હોટલ.....	૫૩	બોલટન—	
મનશન હાઉસ	૧૨૪	હીક હારબોયસની કુંપનીનું એન-	
બંડન ટાઇમસનું છાપાખાનું...	૧૨૫	બોનો બનાવવાનું કારખાનું.	૬૨
પેનટીવીલ બેલ	૧૨૫	બોલટન સ્ટીલ વર્કશ	૬૩
ઇટન સ્કુલ	૧૨૭	મીઠ બોલસની નવી ધન્ડીયા	
સેન્ટ થામસીસ હાસ્પીટલ	૧૨૯	મીલશ.....	૬૩
મીટરોપોલીટન રેલવે	૧૩૦	શેઠરનું વર્ણન	૬૩
હાઇડ્રોલીક લીફ્ટસ	૧૩૦	બોનેશગાંમ	૬૩
બંડન શેઠરનું વર્ણન	૧૩૧	ઈંગલીશ સરોવરો	૬૩
રીથમન્ડ ગામ—		વીનડરમીયરનાં સરોવરો	૬૪
ક્યુ ગારડન નામનો સરકારી બાગ	૩૬	કોનીસ્ટનપાસ	૬૪
વીનડસર—		લીવરપુલ—	
ત્યાંનો ક્રીલ્લો.....	૧૨૭	સ્ટેનલી પાર્ક	૧૦૦
પ્રીન્સ આલબર્ટનું ચેપલ	૧૨૮	શેફ્ટન પાર્ક	૧૦૦
તખેલા તથા પાર્ક.....	૧૨૯	આલશોપથનો સુવીંગ વેકશ વર્કશ.	૧૦૧
માનચેસ્ટર—		રેલનડશનું રાયલ વેકશ વર્કશનું	
એલેક્ઝાન્ડ્રા પાર્ક	૫૪	એક્ઝીબીશન.....	૧૦૧
એક્સચેન્જ	૯૫		

મરસી નદીપરની ગોદીઓ.....	૧૦૧
ન્યુમ્નાધટનની હવા ખાવાની જગ્યા.....	૧૦૨
સેંટ જ્યારજીસહાલ, ટાઉનહાલ, સંગ્રહસ્થાન તથા ખજાર ...	૧૦૪
ચેરાટર—	
ગાંમ	૧૦૩
ત્યાંનો ફાનીકથ ટાવર	૧૦૩
ધટન હાલ	૧૦૩
સેંટ જોન્સનું દેવલ	૧૦૩
ચેરાલી—	
ડ્યુક ઓફ રાલેનડનો હેડન હાલ- નો મેહલ.....	૧૦૫
ચેલ્સવરઠ—	
ડ્યુક ઓફ ડેવનશાયરની જગા.....	૧૦૬
ચેલ્સવરઠ હાલ	૧૦૭
ઈયાંમ—	
ત્યાંની સીસાંની ખાંણ.....	૧૦૬
અકસટન—	
ગાંમ	૧૦૮
પુલથહાલનો ગોફા	૧૦૮
ટલોક—	
ત્યાંનાં હમામખાંનાં.....	૧૦૯
“ક્રમ્પર લેનડ કિવરન” ના ગો- ફાઓ	૧૧૦
“પેટરી ફાઇંગ વેલ્સ” નામના કુવાઓ.....	૧૧૦
ચોકીડ—	
એટલાશ સ્ટીલ વરકશ.....	૧૧૨
ધલેકટરો પેલેટ તથા શીલવર વેરશ ખનાવવાનું કારખાનું	૧૧૩

જોશફ રાજરશ અને શનશનું કટલરી ખનાવવાનું કારખાનું	૧૧૪
શીપ કાપવાનું કારખાનું.....	૧૧૫
શ્રીહડનો વેપાર	૧૧૫
ચોર્ક—	
ત્યાંનું સંગ્રહસ્થાન.....	૧૧૧
ચોર્ક મીનશટરનું દેવલ	૧૧૧
અરમીંગહામ—	
ત્યાંનાં રેશનનું છાપરું	૧૧૫
કુમરો તથા ખીજો ખીજોરી સા- મન ખનાવવાનું કારખાનું..	૧૧૫
ટાંમણી ખનાવવાનું કારખાનું..	૧૧૫
વેપર મેરી વરક.....	૧૧૬
સ્ટીલપેન ખનાવવાનું કારખાનું	૧૧૬
ગીલીટકામ તથા રૂપાંકામ ખના- વવાનું કારખાનું	૧૧૭
ખટન ખનાવવાનું કારખાનું...	૧૧૭
નાધળાં એનજીન ખનાવવાનું કારખાનું.....	૧૧૮
પીતલનું હાઉશ ફરનીશીંગ વરકશ	૧૧૮
હારનેસ તથા જીન તાવવાનું કારખાનું	૧૧૮
સસતાં ધડીઆલો	૧૧૮
સ્કુર ખનાવવાનું કારખાનું ...	૧૧૮
ટાગિનહાલ.....	૧૨૦
શેહરનું વર્ણન તથા વેપાર.....	૧૨૦
બ્રાઈટન—	
ત્યાંનો વખણાયેલો એકવેરીયમ..	૧૨૧
ડોકો તથા પ્રેડનો રસ્તો	૧૨૩
શેહરનું વર્ણન	૧૨૩

સ્કાટલેન્ડ.

ગલાશગો—	
હાલમશની ઉનની મીલ	૬૫
ટેમપલટનશ કારપેટ મીલ	૬૬
સેંટ રાલોફશનું કેમીકલ વરકશ	૬૬
ફીડરજ	૬૮
નેક્રોપોલીશ ધ્યાને ડાટવાની જગા	૬૮

એકસએનજ	૬૮
આમડાંનાં પટા ખનાવવાનું કાર- ખાનું.....	૬૯
ગથેટવશ ડોરની પીકઅર ગેલેરી	૬૯
યુનીવરસીટીનો ધમારત.....	૭૦
વાહણ બાંધવાની ગોદી.....	૭૦

	પૃષ્ઠ.		પૃષ્ઠ.
ડયુક ઓફ હુમીલટનનો મેહલ...	૭૦	ડન્કેલડગામ—	
શીનગરનું સીવવાનાં સાંચા બ-		ડયુક ઓફ ઓડોલનો પાર્ક.....	૮૨
નાવવાનું કારખાનું.....	૭૨	હરમીટેજ નામનું નાવહું ધેર	
મસલીન વણવાનું કારખાનું...	૭૨	તથા રમખલીંગ બ્રીડજ ...	૮૩
કાગલ બનાવવાનું કારખાનું...	૭૨	પર્થ રોહુર	૮૪
ખીસારકામનું કારખાનું	૭૩	ત્યાંનું રંગવાનું કારખાનું.....	૮૩
વેલસ પોટરી વરક	૭૩	એડીનબરો—	
ગલાસગોનું મીઠાઈ બનાવવાનું		લીટરરી શાશાધીનું કુલોનું	
કારખાનું.....	૭૬	એકઝીપીશન.....	૮૪
મીનખતી બનાવવાનું કારખાનું	૭૭	આંધળાઓની આશરાળય.....	૮૪
કલાઈડ નદી, પોરટ ગલાસગો,		માહલાઓ	૮૫
બુટ આએક્ડ, લોક ઝાંઘન,		“રેશલીન એપલ” નું દેવલ..	૮૫
• આરદરેશર્ગામ, કરીનાંન કે-		પેરીશીન આઇલ તથા મીણ બ-	
નાલ, તથા ઇશડેલની સ્પેટ-		નાવવાની જગા	૮૬
ની ખાણો	૭૮	પ્રીન્સ આલબરટનું મોન્યુમેન્ટ..	૮૭
લોક લોનોડનો સરોવર.....	૭૪	કોલો	૮૮
લોક કેટરીનનો સરોવર	૭૪	હાઇ સ્પીટનો વખણાયેલો માહલો	૮૮
સટરને કલાકારનો સરોવર...	૭૪	બાણીના સુધારક જોન નોકશનું	
લેફ વનેકરનો સરોવર.....	૭૫	ઘર.....	૮૮
કેલેનડર ગાંમ.....	૭૫	હોલીરડનો મેહલ	૮૮
સ્ટરલીંગ રોહુર	૭૫	કાલટન હીલ	૮૯
તેનો કાલો	૭૫	સર વાલટર સ્કાટનું મોન્યુમેન્ટ..	૮૯
ફીનગાલસ કેવસ.....	૭૯	ડયુક ઓફ વેલીંગટનનું મોન્યુ-	
આયોનાના ટાપુઓ.....	૮૦	મેન્ટ	૮૯
• ઓબનથી ઇનવરનેશ—		ડયુક ઓફ બ્રકલ્ડનો ડાલક્રીક	
ઓબનગાંમ	૭૮	પેલેસ તથા બગીચાઓ ...	૮૯
લોક ભીની	૮૦	મ્યુઝીયમ ઓફ આરટસ એનડ	
લોક લોકી.....	૮૦	સાએનસ	૯૦
લોક ઓઇબ.....	૮૦	ચોપડી તથા મીત્રો છાપવાનું	
લોકનેશ	૮૦	કારખાનું.....	૯૦
કેલીડોનીઅન કેનાલસ	૮૦	રાયલ બલાઇનડમેનસ આસાઇલમ	૯૧
ફાયરસના પાણીના ઘોષ	૮૧	એડ્રીકસ બાતનું નવાઇ જેવાં	
બેનડીક્ટસ કાલેજ	૮૧	માટી બઇયરનું જોડું.....	૯૧
ઇનવરનેશ—		ગ્રીનોક રોહુર—	
ત્યાંની દાટવાની જગા.....	૮૨	ત્યાંની ગોદી.....	૯૧
દેવલ	૮૨		
બબર	૮૨		
ફીલીકે-ફીનો ઘાટ	૮૨		

આયોજનકાંડ.

સફ.	સફ.
બેલકાસ્ટ—	ડબલીન કેસ્ટલ ૯૪
નોરધરન સ્પીનીંગ એન્ડ લીનન	રાયલ ચેપલ ૯૫
મેન્થુફ્રિકઅરીંગ કંપનીનું કાર-	જ્યુનું પાર્લામેન્ટ હાઉસ ૯૫
ખાનું ૯૨	રાયલ બોટેનીકલ ગારડનસ ... ૯૫
કાપડની વખારો..... ૯૨	વીશકી બનાવવાનું કારખાનું... ૯૫
ફ્રેન્સી વરકનું છાપાખાનું..... ૯૨	ગીનીસ કુંપનીનું પોસ્ટર બનાવ-
કોર્સ કાપડ ધોવાનું કારખાનું. ૯૨	વાનું કારખાનું..... ૯૫
ગામનું વર્ણન ૯૩	અયુઝીયમ ૯૬
ડબલીન—	ગ્રીન પાર્ક ૯૬
સેન્ટ પેટ્રીક કેટીડરલ ૯૪	આઈરીશ લાંડ લીમીટી સભા ,
ક્રાઇસ્ટ કેટીડરલ..... ૯૪	તથા તેનો દેખાવ..... ૯૬
બરમીંગહામ ટાવર ૯૪	

વેલસ.

હોલીહેડ..... ૯૮	સ્લેટની ખાણો ૯૮
બેનગર ૯૮	કરનારવન શેહર—
ટેબ્યુલર બ્રીડજ ૯૮	ત્યાનો કીલ્લો..... ૯૯

કેશન્ટ.

ડાવરની ખાડી ૧૩૨	પારીસની મુડદાં ગાખવાની જગા ૧૩૯
પારીસ—	સેન્ટ ઇલુથમ્સનું દેવલ..... ૧૩૯
ત્યાંની રાતની રાશની ૧૩૨	પારીસની “ ફ્રાઈડ્રીકશન” ની
હાટલ ડી કાનટીનેન્ટ ૧૩૨	દીવાલ..... ૧૩૯
સેન્ટ મેરી મેગડેલનનું દેવલ ... ૧૩૩	બોધ ડી બુલોનનો પાર્ક..... ૧૩૯
પાલેશ ડી લા કાનકરડનો સ્કુવેર. ૧૩૩	સેન્ટ મુલપીશ તથા સારખાનનાં
શાં ઇલીસીનો રસ્તો ૧૩૪	દેવલો ૧૪૨
આરક ડી ટરાએમક્ટ ૧૩૪	પારીસની હેડબનાં કેટેડ્રાલ્સ... ૧૪૩
ટ્રોકાડીરો પેલેશ ૧૩૫	પેનકીઅનનું દેવલ ૧૪૩
મેગેઝડ ડી લવની માટી કુકાં. ૧૩૫	સેન્ટ રોકનું દેવલ ૧૪૪
નેપોલ્યન બોનાપાર્ટની પોરની	પાલેશ ડી લા ઇનડુસ્ટ્રીનો મેહલ
જગા ૧૩૫	તથા તેમાં વીજલીને લગતી
સેન્ટ જર્મનનું દેવલ ૧૩૬	ખાખદોનું એકમીબીશન ... ૧૪૫
પેલેશ ડી જસ્ટીસ ૧૩૭	અયુઝી ડી કલુતીનો મેહલ તથા
સેન્ટ શાપેલનું દેવલ ૧૩૭	તેમાંની અલામતો..... ૧૪૫
નાટરડામનો કેડેડરલ..... ૧૩૮	સેન્ટ ડનીશનો કેડેડરલ..... ૧૪૬

સંદે.	સંદે.
કેટલ મારકેટ તથા સ્લાટર હાઉસ ૧૪૬	પારીસને લગતી દાટવાની જગા. ૧૫૨
પારીસનાં ગરીબ મજૂરોનો પાર્ક ૧૪૭	ચાંડ મેગેઝીનસ ડલુવરની કુકાંન ૧૬૪
જીલાઇ માસનો કોલમ..... ૧૪૭	બો માર્ષની કુકાંન ૧૬૫
વેનડોમ કોલમ ૧૪૭	પારીસ શહેરનું વર્ણન ૧૬૫
બોટનીકલ ગારડન ૧૪૮	સેંટ કલુ તથા મોમ દુટનાં ગાંમડાં ૧૪૦
નવું ઓપેરા હાઉસ..... ૧૪૯	વરસેલીસ—
લુવરનો વખણાયેલો મેહલ તથા	ત્યાંનો વખણાયેલો મેહલ..... ૧૪૦
એકઝીબીશન..... ૧૫૦	લુક્સાબુરગ—
આરટીશીઅન વેલ ધયાને પાઇ-	ત્યાંનો મોટો મેહલ..... ૧૪૨
પથી કાઢેલો કુવો ૧૫૨	ફ્રાંટેનપ્લો—
નેશનલ ગારડશનું વાજી..... ૧૫૨	ત્યાંનો મેહલ..... ૧૪૮

બેલજીઅમ.

બરસેલસ—	સેંટ એનદ્રેનું દેવલ ૧૫૬
ટાઉનહાલ ૧૫૩	મ્યુઝી પલાનટીન મોરીટસની પી-
પીકચર ગેલેરી ૧૫૪	કચર ગેલેરી ૧૫૬
પાર્લામેન્ટ હાઉસ..... ૧૫૪	આનટવર્પનો ટાઉનહાલ ૧૫૭
વીએતર્સ મ્યુઝે ૧૫૫	માઉન્ટ કેલવેરીનો હુનરથી બ-
સેંટ માઇકલનો કોડેડરલ ૧૫૫	નાવેલો કુંગર..... ૧૫૭
બરસેલસનું લેસ વરક..... ૧૫૫	કોનીનકલીક મ્યુઝીયમ ૧૫૮
પેલેશ ઓફ જસ્ટીસ ૧૫૫	કોડેડરલ..... ૧૫૯
બરસેલસના મોહલાઓ..... ૧૫૫	જુઓલોજીકલ ગારડનસ ૧૫૯
આનટવર્પ	ગોદીઓ ૧૫૯
સેંટ આગસ્ટાઇનનું દેવલ..... ૧૫૬	રસતાઓ ૧૬૦

હાલંડ.

એમસ્ટરડામ—

ત્યાંનો પાંચાહી મેહલ..... ૧૬૧	પાલેશવુર વાલકસલીજીત ૧૬૨
રીકશન મ્યુઝીયમ ૧૬૨	શહેરનું વર્ણન ૧૬૨

જરમની.

કોલોન—

કોડેડરલ..... ૧૬૬	શહેરનું વર્ણન ૧૬૮
મ્યુઝીયમ ૧૬૭	બરલીન—
સેંટ પીટરસનું દેવલ ૧૬૭	મીણનાં પુતળાંઓનું સંગ્રહસ્થાન. ૧૬૮
	શાહનશાહ વીલ્હમનો મેહલ ... ૧૬૮

સફે.	સફે.
ક્રેડીક ધી ગ્રેટનું પુતળું ... ૧૬૯	રાહીન નદીનો દેખાવ..... ૧૭૪
ટીથે ગારટનનો પાર્ક..... ૧૬૯	ફાંનકફોરટ—
માન્યુમેન્ટ ઓફ વીકટરી ૧૭૦	ટાઉનહાલ..... ૧૭૪
પાર્લામેન્ટ હાઉસ..... ૧૭૦	સેન્ટ પોલ્સનું દેવલ..... ૧૭૫
અરલીન શેહરના મોહલાઓ ... ૧૭૧	મોહલાઓ ૧૭૫
બ્રુક્લિનજીવન ગારડનસ ૧૭૨	ઓપેરા હાઉસ ૧૭૫
શેહનશાહનો જીનો મેહલ..... ૧૭૨	પ્રદર્શણ..... ૧૭૬
રાયલ મ્યુઝીયમ..... ૧૭૩	આસપુર્ગ—
પીકચર ગેલરી..... ૧૭૩	મોહલાઓ ૧૭૬
હાઉસઓલ્ડન મ્યુઝીયમ..... ૧૭૩	કેડેડરલ તથા તેને લગતું ધડીઆલ ૧૭૭
અરલીન શેહરનું વર્ણન ૧૭૩	સેન્ટ ટામથનું દેવલ..... ૧૭૮
પોતસદેમના મેહલો ૧૭૦	બાલ ગાંમ ૧૭૮
બોન ગામ ૧૭૪	

સ્વીટઅરલાંડ.

જનીવા—

ધડીઆલો અને આરગીનોની	
કુકાનો..... ૧૮૦	
રોહાન અને આર્થ નદીઓ ... ૧૮૦	
રાક મ્યુઝે ૧૮૦	
શેહરનું વર્ણન ૧૮૧	

લુસર્ન ગાંમ—

વાનો સરેવર ૧૮૨	
ફ્રુએલન ગાંમ..... ૧૮૨	
બેલનઝોના ગાંમ..... ૧૮૩	
લુગાનો ગાંમ તથા સરેવર ... ૧૮૩	
કીઆસો ગાંમ ૧૮૪	

પોલૅંડ.

વારસો—

જનરલ આશકાવીશનું પુતળું... ૧૯૯	
વીશમ્યુલાનદીપરનો પુલ ૧૯૯	
કેડેડરલ ચરમ ઓફ ધી ટ્રીનીટી ૧૯૯	
રૂશીઅન ગ્રીક ચરમ ૧૯૯	
પીકચર ગેલરી ૧૯૯	

ચાહુદીઓનો શીનેગોગ..... ૧૯૯	
પપલીક પાર્ક ૧૯૯	
આરકીઓલોજીકલ મ્યુઝીયમ... ૧૯૯	
પોલાંડના છેલા પાદશાહનો મેહલ ૧૯૯	
સોપીએસ્કી પાદશાહનો મેહલ... ૧૯૯	
વારસો શેહરનું વર્ણન ૧૯૯	

રૂશીઆ.

સેન્ટ પીટર્સબર્ગ—

બ્રુક્લિનજીવન ગારડન ૨૦૦	
પીટર અને પોલનું દેવલ..... ૨૦૦	
શેહનશાહને નીહીલીસ્ટોમાંના એકે	
મારી નાખ્યો તે જગા..... ૨૦૧	

મોહલાઓ ૨૦૧	
સેન્ટ આલેક્સાન્ડર કેડીડરલ ૨૦૨	
ક્રામ્લેન કેડીડલ ૨૦૩	
હરમીટજનો મેહલ તથા તેમાંની	
પીકચર ગેલરી ૨૦૫	

	સફે.		સફે.
પીટર ધી એટનું કુપડું.....	૨૦૮	મેમકનું મ્યુઝીયમ	૨૧૯
મ્યુઝીયમ ઓફ ઇમ્પીરીઅલ કે-		સેન્ટ પીટર્સબર્ગનું વર્ણન	૨૧૯
રીએબ્લિશ	૨૦૮	પીટર હાફનું ગાંધડું—	
માટું બળર	૨૦૯	ત્યાંના સમર પાલેસીઓ.....	૨૧૦
ચરમ ઓફ એશિયન	૨૧૨	માસ્કો—	
પીટર ધી એટનું પુતળું.....	૨૧૩	ક્રેમલીનનું શેહર.....	૨૨૦
સેન્ટ આઇશિકશનાં દેવલમાનું		કેઠીડરલ ઓફ આસેમ્બલિશન ...	૨૨૧
ગાયન	૨૧૩	માઇકલનો કેઠીડરલ.....	૨૨૨
સેન્ટ એલેક્ઝાન્ડર નેવીશપ્તીની		એનનશીએશનનો કેઠીડરલ.....	૨૨૩
માનેસ્ટરી.....	૨૧૪	તેનો વખણાયેલો ઘાંટ.....	૨૨૩
આરતોની નનરી ઇયાને નોગલુ		ઇમ્પાસ્ટ્રીનો દરવાજો	૨૨૪
શાળા	૨૧૫	ઇસ્પેરોલીલ	૨૨૫
ધોરસ્થાન	૨૧૫	રેસ્ટોરાંટ	૨૨૫
નાવાગેટની ભાગલ	૨૧૬	સરકારી લીબ્રેરી.....	૨૨૫
નોકિલો મોશકાઇનું દેવલ.....	૨૧૬	પાંદશાહનો મેહલ.....	૨૨૬
ફાઇડર્મીંગ હાર્મીટલ	૨૧૬	કેઠીડરલ ઓફ મેશીલ	૨૨૭
એલેક્ઝાન્ડર પીલર	૨૧૮	માસ્કો શેહરનું વર્ણન.....	૨૨૭
નોકાલમનો મીનારો.....	૨૧૮	કીફ ગાંધ	૨૨૮
શેહનશાહઆનું કેડેરાઇનનું મો-		ઓડેશા શેહર.....	૨૨૮
ન્યુમેન્ટ.....	૨૧૮	રૂશીઆનું થોડુંક વર્ણન ...	૨૨૯

તરફી.

બોસક્રસની ખાડી.....	૨૩૦	સુલતાન અબ્દુલ અઝીઝની ધોર	૨૩૭
કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ—		બલી ગયેલો થાંભ	૨૩૭
પોકાર મારતા દરવેશાની અંદાશી	૨૩૦	ક્યુતરોની મસજીદ	૨૩૭
કોનસ્ટાન્ટાઇના એલીનાનાં શ્રોક		સુલતાન મહમદનો મીનારો ...	૨૩૭
ચરમ	૨૩૨	સુલતાન સુલેમાનની મસજીદ તથા	
સરકારી બાગ	૨૩૨	તેની ધોર.....	૨૩૭
શીરાલીઓને લગતું જુની મી-		બેલર બેનો મેહલ	૨૩૯
નોનું સંગ્રહસ્થાન તથા જુ-		પીરાનાં ક્રીનારા પરની મસજીદ..	૨૩૯
ના મેહલોની વીગત.....	૨૩૨	કોન્સ્ટાન્ટીનોપલનું વર્ણન.....	૨૩૯
સેન્ટ સોફિયાની મસજીદ	૨૩૩	કોન્સ્ટાન્ટીનોપલથી હુંગેરી—	
સુલતાનોની ધોરો	૨૩૫	વારની	૨૪૧
તરફીય બાઠ	૨૩૫	રટશચક.....	૨૪૧
બળરો	૨૩૫	રમાદો.....	૨૪૧
સુલતાન અઝમતની મસજીદ...	૨૩૫	યુક્રેશિયનનાં ગામો	૨૪૧
હીપોક્રેમ નામનો ચોક.....	૨૩૬	રોમાનીઆનું વર્ણન	૨૪૨
બનીમરીમની બરાખમાંની હુ-			
નરશાળા	૨૩૬		

હંગરી.

સફ.
બુડાપેશત ૨૪૨

સફ.

આસ્ટ્રીઆ.

વીએના—

પેહલા ફ્રાંસીસનું આવળું..... ૨૪૪
શેહનશાહના મેહલને લગતી ધો-
ડાપર ખેશવા શીખવાની સ્કુલ ૨૪૪
દેવલ ૨૪૪
વોટીવ ચરચ..... ૨૪૪
શેહનશાહના મેહલનો ચોક તથા
તમેલા ૨૪૪
કુનસ્ટલેર હાઉસ ૨૪૫
સ્કુએમરીંગનાં સંગ્રહસ્થાનો ... ૨૪૫
પાર્ક..... ૨૪૬
આપેરા હાઉસ ૨૪૬
આમપ્રાસ કલેકશન..... ૨૪૬
વીએનાની પીકચર ગેલેરી..... ૨૪૭
સેન્ટ કાર્લોસનું દેવલ ૨૪૭
કોર્ટ ઓફ જસ્ટીસની ઇમારત.. ૨૪૭

લીખતન સ્ટીન પીકચર ગેલેરી... ૨૪૮
કેપીનેટ ઓફ ફાઇનસ એન્ડ
એન્ટીકુવીટીસ..... ૨૪૮
શેહનશાહનાં મેહલનું પુસ્તકખાનું ૨૪૯
એકેડમી ઓફ આર્ટસ..... ૨૪૯
સેન્ટ સ્ટીફનનો કેકીડરલ ૨૫૦
કેપ્યુકીન્સ ચરચ..... ૨૫૦
વીએનાની ટરેજરી..... ૨૫૧
આરસનલમાંનો સંગ્રહ..... ૨૫૪
ઓરીએન્ટલ મ્યુઝીયમ તથા એ-
કસચેન્જ હાલ ૨૫૫
વીએના શેહરનું વર્ણન..... ૨૫૬

સોનબ્રન—

ત્યાંનો પાર્ક તથા જનવરોનો
સંગ્રહ..... ૨૪૮

ઇજીપ્ત.

અલેક્ઝાંડ્રીઆ—

એ શેહરનું વર્ણન ૩૩૨
આમદઅલી પાદશાહનો મેહલ.. ૩૩૪
બ્રેક વાટર..... ૩૩૪
પામપીઝ પીલર ૩૩૫
માહમુદીઆ કેનાલ ૩૩૫

કેરો—

જીની ચીનોનું સંગ્રહસ્થાન... ૩૩૬
સુલતાન હસનની મસજીદ..... ૩૩૭
પેહલા એદીવ મહમદઅલીની
મસજીદ ૩૩૭
મહમદઅલીનો મેહલ ૩૩૮
શુબ્રાનો રસ્તો..... ૩૩૮

પબ્લીક ગાર્ડન ૩૩૯
ઇજીપ્તનાં વખણાયલા પીરમીડ્સ. ૩૩૯
સ્ક્રીપ્સ નામનું પુતળું ૩૪૪
એદીવનો મેહલ તથા બાગ..... ૩૪૫
એલ જબ્બલનો મેહલ ૩૪૬
પબ્લીક લાઇબ્રેરી ૩૪૬
એદીવના તમેલા..... ૩૪૬
અલહસનની મસજીદ ૩૪૬
એદીવનાં ખાનદાંનને દાટવાની
જગા ૩૪૭
ઇજીપ્તનાં એદીવો..... ૩૪૭
કેરો શેહરનું વર્ણન..... ૩૪૮

મુંબઈથી યૂરોપ તંરફના પ્રવાસની નોંધ પત્રીકા.

તા. ૧૨ મી મે ૧૮૮૧ ને દીને હમો (ફરાંસજી દીનશાજી પીટીટ) તથા ભા-
ઈઓ દાદી નમરવાંનજી દાદીશંક, પીરોજ-
શાજી મેહરવાનજી જીજીભાઈ, કાવશજી
દાદી લીમજી, નવરોજજી નમરવાંનજી વા-
ડીઆ—એટલા જણ પી. ૦ અને એ. ૦
કંપનીની સ્ટીમર “શુરત” મધે પાલવા
બંદર ઉપરથી સાંજનાં પા. કલાકને અમલે
ઉપડી ગયા. એ સ્ટીમર જોકે આસરે
૩,૦૦૦) ટનની છે તોપણ દરીયો થંભ
હોવા છતાં ડોલ્ફીઆ કરતી હતી, અને
જુની હોવાને લીધે એજ કંપનીની ખીજ
આગળેટા કરતાં ધીમે ચાલતી હતી. એ
દીવસથી તે તા. ૧૭ મી મે ૧૮૮૧
સુધીનાં દીવસો દરીયામાં એડન તરફ જતાં
લાગ્યા તેથી તેનું સહજ કે સ્વીસતર પણ
કાંઈ લખવાજોગ નથી. રસતામાં તાપ ધણો
લાગો હતો એ જણવાજોગ હતું, અને
સખત ગરમીને લીધે રાતનાં કંપીનામાં
સુવાઈ શકાતું ન હતું કેમકે અંગોઅંગ
બલત્રાં ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવતા હતા.

તા. ૧૮ મી મે ૧૮૮૧—આજ દીને
એડનને લગતો જમીનનો છેડો પેહેલ વે-
હેલો સાંજનાં ૬) વાગે દુરથી જોયો અને
સાત વાગતે દીવાદાંડી નજરે પડી તોપણ
એડન પાહાડની કઢણમાં આવવાને લીધે
તે પાહાડ રાતનાં દસ વાગતે પઠાવી રહ્યા
પછી ત્યાંની દીવા બતીઓ નજરે પડવા
લાગી. રાતનાં ૧૧) વાગે એ ગામનાં બા-
રાંમાં લગર કીકું, અને કીનારેથી ખોટા
હમોને લેવા આવી તેમાં ખેસીને “સ્ટીમર
પોઈન્ટ” નામનો ડકકો છે ત્યાં અરધા ક-
લાકમાં કીનારે ઉતરયા હતા. એ વખત

રાતનો હોવાથી એડન શહેર જોવાને બ-
રોબર બન્યું નહી. એ ગામનાં જાણીતા
વેપારીઓ શેડો કાવશજી દીનશાહ એડન-
વાલા તથા મનચેરજી એલજી કોલામેવાલા
અને ખીજ સાહેબો સ્ટીમર ઉપર લેવાને
આવ્યા હતા, તેથી મંડલીની રૂઢી ધ્યા-
નમાં રાખીને કીનારે ઉતરતી વેળા તે સા-
હેબોનાં મુકામ ઉપર તેઓને વલતી મુલા-
કાત આપવાની હમોને ફરજ પડી હતી.
એ સાહેબો જ્યાં રહે છે તે જગ્યા ઉપર
ઘણી સારી હવેલીઓ અર્ધઅર્ધાકારમાં
(મુંબાઈમાં એલશીનમટન સરકલની ખીલ-
ડીંગશની માફક) બાંધેલી છે. તેની આગલ
ગાડીધોડા જવાનો રસતો અને તે રસતાની
અડાઅડ દરીયો આવેલો છે ત્યાં ફરવા
નીકલયા. તે વખતે ખુશનુંમાં સાંદનું
પડવું હોવાથી દેખાવ ધણો મારો અને
રમણીક લાગતો હતો. એતો એડન શહેરનો
વેપારી લત્તો છે; પણ એડનનું ગાંમ હીયાંથી
પાંચ મૈલ દુરે હોવાને લીધે, તથા આંખે
વખતે રાતનાં બાર વાગાનો અમલ થઈ
જવાથી સ્ટીમર જે વાગે ઉપડશે એવું સાં-
ભલી હમોએ માત્ર એનાં આગળો ભાગ
જોઈ બાકીનું ખીજી પાછા ફરતી વેળાએ
જોઈશું એવી ધારણાએ પડવું મુકી માંડી
વાળ્યું હતું. એડન શહેરની વસ્તી આંખે
શાલનાં વસ્તી પત્રક અથવા પાનેશુમારી
મુજબ આસરે ૩૦,૦૦૦) માંજુસોની કેહે-
વાએ છે. તેમાં આપણાં જરથોસ્તીઓ આ-
સરે ૨૦૦) જન હશે. તેઓનાં વપરામને
મટે એક દરેમહેર તથા દોખમું ઈ. સ.
૧૮૪૭ માં બંધાયલું છે. એ ગાંમની હવા
જેટલે દરજ્જે મુંબઈગરાઓ ધારે છે તેટલી
ગરમ નથી એવું ત્યાંનાં રહેવાસીઓ તર-

કથી હમોએ આંબળુ હુતું, હમારો જાતી અનુભવ તો એજાં છે કે હમો કીનારે ઉતરયા તયારથી તે સ્ટીમર મર પાછા સવાર થયા ત્યાંસુધી આપો વખત લેંહકી ધણી મારી લાગી હતી. અપોરનાં પણ કોઇ વખતે ઉજાણતામાયક યંત્રનો પારો હતો) કીચી ઉપર જતો નથી એવુંની હમારો આંબળામાં આંબુ હુતું. એ સમયોને લીધે એડનવાસી ગ્રહસ્થો પોતાના કમખાને તનદરોસ્તીની બાબદમાં પણ ધણો મારો કે હવાને અચકાતા નથી. એ શહેરનો વેપાર ધણો ખરો આરબસ્થાનના માહેલા ભાગોમાંથી દરીયાને રૂસ્તે ખીજે ગામ માલ મતા મોકલ આકલ કરવામાં સમાયલો છે. તેમાં મોખાની કાશી તથા ગુંદર (Gum Arabic) નો મોટો ભાગ વિલાયત તરફ જાય છે, ને મુંબઇનાં કારખાનાંઓનું કાપડ તથા સુતરનો અપ પણ હાલ મારો ચાલે છે. એ ગામમાં વરસાદ ધણો ખરો પડતો નથી. ગયાં ત્રણ શાલ થયાં તો વરસાદ મુદલ ટીપું પણ પડયો નથી. પણ હાલ (૧૫) દીવમની આગમજ મેઘરાજાએ ધંદર દરવારથી દરશન દહને એ દીવમ મેહર કીધાથી ત્યાંની મોટી મોટી ટાંકીઓ કે જે પાણી જળવી રાખવા મારું બાંધેલી છે, અને જે વરસાદની તાંબુને લીધે તદન મુકાઈ ગઈ હતી તે હાલ પાંણીથી ભરપુર બની છે. એ ટાંકીઓ આગલનાં વખતની ધણી જુની બાંધેલી હશે પણ પાછલથી તેની કોઇએ દરકાર નહીં કીધાથી તેઓ મુઘલી ભાગીને રદ થઈ ગયલી તથા ધણી ખરી રેતીથી પુરાઈ ગયલી હતી. તોપણ એ કસબો અંગ્રેજ સરકારના હસ્તક થયાથી એ ખીસ્માર ને હાલહવાલી વાલી સાત ટાંકીઓને સાતથી આઠ લાખ રૂપીઆ ખર્ચાને એ દયાલુ સરકારે નવે-સરથી સમારી છે. તેમાંનું પાણી આખાં એડનને એક શાલ સુધી પુરું પડી શકે છે. પણ જ્યારે વરસાદ તદન આવતો નથી

(જો વરસાદ ત્રણ ધંચ પડેતો ધણો થઈ પડે અને જો ૭ થી ૧૦ ધંચ એકદમ પડે તો ત્યાંની ધણી ખરી હમારતો જે રેતી તથા મોટાકીની બાંધેલી છે તે પડી જઈને ભારે ખરાખી નીપજે એમ છે) ત્યારે એ ટાંકીઓ પાણી વગર તદન ખાલી રહે છે તે વખતે દરીયાનાં પાણીને સંચાથી વરાલ કરીને ખીજી યુક્તી સહીત મીઠાસદાર બનાવીને તેને વપરાસમાં લેય છે. એ ગાળેલું પાણી કાંઈ પીધામાં મોર તરેહનું કે ખરાખ લાગતું નથી. ત્યાંનાં રહેવાસીઓને દરેક ગયાલને એ આના લેખ તે વેચવામાં આવે છે જેથી તે ધણું મોઢું પડવાને લીધે ત્યાંનાં ગરીબ રહેવાસીઓને દરીયાનું ખારું અગર અને દીલ અચરાવનારું પાણી નાંહવા ધોવતીમાં લેવાને ફરજ પડે છે. ઉપર જણાવેલી રીતનું સંચાનું પાણી તો તેઓ માત્ર પીધામાં લે છે. અલખનાં ધનયથી માતખર હોતા તવંગર લોકો પોતાનાં કુશદિહ ગળાંને લીધે નાંહવા ધોવામાંખી ઉપયોગ કરે છે. પાણીની એવી તંગીને લીધે એડન શહેર તદન ઝાડપાન તથા ધામ વગર ખાલી અને સુકું દેખાય છે. અગરજો એ બંદર ધંજાંડ, હીંદુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે આવજાવ કરતી આગમેટો તથા મનવારોને લંગર કરવા મારું કામે નહીં લગાડતે તો એ શહેરમાં તદન વસતી વીક રેહવી એને લીધે મુશકેલ પડતે. પણ એ બંદર ખોલા વેપારનાં રસતામાં આવ્યાથી હાલ ટકી રહ્યું છે અને ત્યાં દરરોજ પાંચ સાત આગમેટો તથા વહાણો આવજાવ કરતાં લંગર કરે છે. હીંઆનાં ધરોનો દેખાવ બાહેરથી ભપકા ભરેલો લાગે છે. એ સુઘળું જ્યાં સ્ટીમર પોર્ટ નામનો દરીયે કીનારે મોહોલો છે ત્યાં છે, અને તેજ જોઈને હમો પાછા સ્ટીમર ઉપર ૧૨ા વાગતે ગયા હતા તથા ૪ કલાકને અમલે લંગર ઉત્સક્યું હતું તેથી આ નોધને થોડા કલાકની બોધ સમજવી.

તા. ૧૯ મી એ ૧૮૮૧—આજે અપોરનાં બાર વાગે “રેડ-સી” એટલે રાતા સમુદ્રમાં દાખલ થયા હતા. એ દેરીઆમાં જવાના રસ્તાને “બાબલમાંડઅની સામુદ્ર-ધુની (Strait of Babelmandeb)” કરીને કહે છે. તેની અંદર દાખલ થતાં બંને બાજુએપર કીનારા ઘણા નજદીક દેખાતા હતા. વળી એ કીનારા કંઈ જ-મીનતા નાહતા વીભાગોના નહી પણ મથ મોહરા એ બંડોના એટલે જમણી બાજુપર એશીઆ અને ડાબી બાજુએ આફ્રીકાના કીનારા હતા, જે જોવાથી જગત કરતાનાં ગંભીરકાંમતો કાંઈક એઆલ આવતો હતો. એ દેખાવો જોઈને હમાને ઘણી ખુશાલી ઉપજી હતી, કારણકે જોવામાં ગોચાડુની-યાંનાં માર મોટા બંડોમાંનાં એ મોટા બંડો એકજ વખતે નજર આગલ આવીને ઉભા હતા. એ સામુદ્રધુની ૨) મેલ ઘોઠાલી છે અને તેની વચમાં નાહતો ટાપુ આવેલો છે જેને “પેરીમ” (Perim) કહે છે. એ ટાપુ વીશે એક જાણવાજોગ ખીનાં સાંભલવામાં આવી હતી. તે એમકે આસરે ૩૦) પરસ ઉપર એક ફ્રેંચ મનવારે એડનનાં બારામાં લંગર નાખ્યું હતું તેનો કમાનડર એડન કીનારાના કમાનડરની માલાકાતે ગયો. જેથી તે રાતનાં એડનનાં કમાનડરે પેલા મનવારનાં કમાનડરને પોતાને ત્યાં જમવા રાખ્યો. હવે દાર પીધા પછી પેલી ફ્રેંચ મનવારનાં કમાનડરને એડનનાં કમાનડરે પૂછ્યું કે તું કયાં હંકારી જનાર છે! ત્યારે શરાબની જીમમાં પોતાનો ભરમ ખોલીને તે બોલ્યો કે લાલ સમુદ્રનાં મુખ આગલ “પેરીમ” ટાપુ છે તે બાબલમાંડઅની સામુદ્રધુનીનાં વચોવચમાં એવું આવેલું છે, કે એશીઆ અને આફ્રીકાનાં કોસતાઓ તેથી એક મેલને અંતરે પડે છે, વાસ્તે જે રાજવાલાના હાથમાં તે હાથ તે ઘણી લડાઈની વખતે એ દેરીયામાંથી દુશ-

મનનાં કોઈખી વહાણ મનવારને ત્યાં કણેથી પસાર થતાં તોપનાં મારાથી અટકાવી શકે, એવું જાણીને ફ્રેંચ સરકારે મને ત્યાં પો-હથી જઈને યુવયુપ કબજો કરી દેવા ફરમાવ્યું છે. આ ફીફરીફાટ બાબાલું સાંભળીને પેલા એડનવાલા અંગ્રેજ કમાનડર જે ઘણો બાહ્ય હતો તેણે વીઆરૂ કે જો એ ટાપુ ફ્રેંચનાં હાથમાં જશે તો કોઈ વેળા ઇંગ્લંડથી લડાઈને વખતે અંગ્રેજ વહાણોને ત્યાંથી જતાં અટકાવી શકશે, તેથી પોતે તરતજ બહાર જઈને એક અંગ્રેજ મનવાર જે બારામાં પડેલી હતી તેને યોડુંકે લાહવ લશકર તથા મોલજર સીપાઈ લઈને તરતજ રાતોરાત હંકારી જવાનો, તથા તે ટાપુ ઉપર અંગ્રેજ વાવેટો ચઢાવવાનો અને ત્યાં ૪૦) માણસો મુકીને પાછી એડન આવવાનો હુકમ કીધો. તે મુજબ અંગ્રેજ મનવારનાં કપતાને તાબડોલ કીધું. હવે ખીજે દાહડે જ્યારે ફ્રેંચ મનવાર તે ટાપુ પોતાને હસ્તક લેવા ગઈ ત્યારે તેને જોયું કે તે ઉપર અંગ્રેજ વાવેટો ઉડતો હતો; તેથી અંગ્રેજ લોકોએ તે ટાપુ અગાઉથી લીધેલો હશે, એવું ધારીને તે મનવાર પાછી ફરી, અને તે દીવસથી એ ટાપુ અંગ્રેજ સરકારનાં હાથમાં છે. ત્યાં અંગ્રેજ મોલજરો મજબુત કીલામાં રહે છે. જેથી કીલા બાહેર ત્યાંના દેરીઓની થોડી ઘણી વસ્તી થઈ છે. પણ એ ટાપુ એવું તો ઉજડે છે કે ત્યાં ઝાડ તો શું પણ એક ધાસનું તણખું વડીક ઉગેલું જણાતું નથી. ઝોરાકી તથા પાણી વગેરે ત્યાંનાં રહેવાસીઓને એડનથી પુર પાડવામાં આવે છે. એ ટાપુ બરોબર વચોવચમાં આવેલું છે, તેથી જ્યારે હમારી સ્ટીમર તેની નજદીકથી પસાર થઈ, ત્યારે બિહુ બાજુએ જમીન ઘણીજ નજદીક આવી ગયલી લાગતી હતી અને ત્યાંના પાહાડોના દેખાવ ફરતો દેરીયાની બંધ બાજુએ આવ્યાથી જાણે સ્ટીમર કોઈ

મોહોદા સરોવરમાં ફરતી હોય એવું જણાવ્યું-
મથુનું દીસવું હતું.

તા. ૨૧ મી તથા તા. ૨૨ મી મે ૧૮૮૧—એ બે દીવસો હમાએ રાતા સ-
મુદ્રમાં કાઢાડ્યા હતા. એ સમુદ્ર મધ્યે
પણ બહુ જ ગરમી પડે છે એવું હમાએ
એડતની માફક સાંભળ્યું હતું. પણ
જેવી ગરમી ધારતા હતા તેવી કાંઈ માલમ
પડી નહીં. “થરમામોટર” એટલે ઉષ્ણતા
માપક વાંત્રનો પારો ચઢીને જુલમમાં જુ-
લમ (૯૫) ડીગ્રી થયો હતો, પણ સાંમે ઉ-
ત્તર દીશાનો પવન મલવાથી ગરમી ઘણી
લાગી હતી નહીં.

તા. ૨૩ મી મે ૧૮૮૧—આજે બ-
પોરનાં સુએક્કના અખાતમાં ખેડા. કીનારો
બંને બાજુએ દેખાવા માંડ્યો હતો. એક
સ્ટીમર કીનારા ઉપર અડાચલી તેનો “ભાગાં
વાહણુનો બુકો” રસ્તામાં જોવામાં આવ્યો
હતો. એ સ્ટીમર કોલસો ભરી જતી હતી
અને તેમાંનો કોલસો ત્યાંનાં આરબ રેહે-
વાસીઓ કાઢીને સુએક્કમાં દર ટણે પંદર
રૂપીઆ લેખે વેચતા હતા. એ આડીમાં
બે દીવાદાંડી વારાફરતી જોઈ હતી. જે ઉ-
પર બતી કરવા સાથે રેહતાં માંજુસને દર
ત્રણ માંસે સુએક્કથી આરાકી પોહાંચાડયામાં
આવે છે. દાખલા તરીકે જેમ અત્રેની
“પરાંગસ લાઇટ હાઉસ” મોટેની મુબઈથી
આરાક વારેધડીએ લાવલઈ જાય થાય છે
તેમ.

તા. ૨૪ મી મે ૧૮૮૧—આજે
સવારનાં પાછલી રાતે જા કલાકે સુએક્ક
આવી પુગા. નેહરમાં ખેડવાની બહાર છુટી
છુટી ગોદીઓ મુબઈની પ્રીનસીસ ડાકનાં
જેવી બાંધેલી છે, તેમાં પીં અને ઓળ
કંપનીનાં ડાકા આગલ સ્ટીમર અડાચડ
જઈને ઉભી. અમે આસરે સવારનાં ૬)
વાગે ત્યાં લંગરવાર થયા. હીયાંથી એ
જાણીતી નેહરમાં જવાનો મારગ બરાબર
દીસતો હતો. એ નેહરમાં થોડીએક આ-

ગમોટાએ લંગર કીધેલાં દેખાયાં હતાં.
તેનાં નાકાં ઉપર એક મોહોદી હવેલી બાં-
ધેલી છે જેમાં એ “કનાલ” (નેહર)ને લ-
ગતી હાશીસ રાખેલી છે. પુગા પછી તેજ
ડાકા ઉપર ખડી રહેલી આગગાડી હમાને
શીકંદરીયા અથવા એલેક્ઝાંડ્રીઆ લઈ
જવા સાથે થોડા વખતમાં આવી પુગી
હતી. એ આગગાડી ઇજીપ્ત અથવા (મી-
સર દેશ)ના એદીવની છે. તેનો વડો એન્જી
મુબઈની જી. આઈ. પી. રેલવેનો આ-
ગલનો જાણીતો મી. લીમેન્જર હાલ છે.
તેણે ઘણી સારી રીતે એ આગગાડી સુ-
ધારી છે. હમા આઠ કલાકને અમલે સ્ટીમર
છોડીને આગગાડીમાં ખેડા, પણ કમત-
સીમે સુએક્કનાં રોશન ઉપર એટલા થોડા
વખત ગાડી ઉભી રહી કે એ જાંમ જોવા
જવાને બન્યું નહીં, બેથી રોશન ઉપ-
રથી તેનો દેખાતો દેખાવ સારી રીતે જો-
ઈને તરતવેલા મનમંતાવી લીધું હતું. ગાં-
મનો દેખાવ જેમ ભપકાદાર છે તેમ કંગાલ
પણ લાગે છે. સારી સારી મોટી હુલોઆઓ
મજેના પોહોળા રસ્તાઓ ઉપર એક હારમાં
બાંધેલી હોવાથી તેનો દેખાવ ઘણો સારો
દીસે છે. પણ ગરીબોનાં ઘરો તો એવી
કંગાલીયતમાં બાંધેલાં છે કે હીંકુસ્ત્રનમાં
ગરીબ પણ એવાં કોઠડાંઓમાં કદાચ જ
ગાંધાર રહેતો હશે. દીવાલો પથ્થર તથા
મટાણી બાંધેલી તેને કલકાત પણ કીધેલી
નહીં. છાપરાંને બદલે કામડીઓ છુટી છુટી
બાંધીને તે ઉપર ઘાસ નાંખ્યું તેથી જાણે
કચરાનાં પુશકલ ઢગલાને ઢગલા પડ્યા
હોય તેમ લાગતું હતું. છાપરાં ખેડાં બાં-
ધેલાં તેથી વગર છાપરાંનાં ઊંધાં ઘર હોય
એમ જણાતાં હતાં. એ ગામનાં લોકો દે-
ખાવે કદાવર તથા ઘર્જવરણ રંગનાં છે.
સુએક્ક તરફની જગા ઘણી ખરી રેતાળ
હોવાથી ત્યાં સંધ્યું વનસ્પતી વગરનું ખાલી
સુકમસુકું દેખાય છે. એ ગાંમ છોડીને
આગગાડી આગલ ચાલવા માંડી.

હીયાંથી “ઝાગાઝીગ” કરીને રોશન હટા મૈલ દુર છે ત્યાં સુધી રસ્તામાં કાંઈ જોવા લાયક જણાતું નથી. ફક્ત રેતીનાં જંગલો આસપાસ નજરે આવતાં હતાં અને જેમ દરીયામાં ચારો બાજુ પર આસમાન અને પાંછી દેખાય છે તેમ એ જંગલો અને આસમાન સીવાય બીજું કાંઈ નજરે પડતું હતું નહીં. રસ્તામાં એક મોટું ઝાડ વઠીક દેખાતું ન હતું, પણ ઘુટાં છવાયાં ઘણાં ઘણાં મૈલને તફાવતે કોઈ કોઈ જગો ઉપર નાનાં ગાંમડાં આને લગતા ઝાડનાં ઝુમખા નજરે પડતાં હતાં. ઝાગાઝીગ રોશન આગલ જેમ નજદીક આવતા ગયા તેમ દેખાવ આસતે આસતે બદલાવા લાગો, અને ખેતીવાડી તથા લીલાતરી નજરે પડવા લાગી. રસ્તામાં કોઈ જગા ઉપર રેતીનાં જંગલોમાં રેતીનાં નાંધળા જેવા કુંગરો થઇ ગયા હતા. અને પવનનાં જોરથી તે ઢગલાઓ એક-ગમથી ખીસીને ખીછ ગમ એકઠા થાય છે તે મુજબ કાંઈ કાંઈ જગા ઉપર તેમાં થયલું જણાવે તેમાં સરવસ્વ અરધો અરધ ડટાયલું નજરે પડતું હતું. એકગમતો રેતીથી આગગાડીનો રસ્તો પુરાઈ ગયલો હતો જેથી ત્યાં માણસો કામે લગાડીને રેતી પાતા ઉપરથી ખસાડી હતી. એ પ્રમાણે એ રેતી ત્યાંથી ઉડીને એકગમથી ખીજીગમ નાહાનાં કુંગરો બની જાય છે. આગગાડી જેમાં રોશન ઉપર ઉભી રહે છે ત્યાં આહુ તથા “ફ્રીકેશમેન્ટ” એટલે નાસ્તો ખાવા પીવાની ચીજો મલે છે. તેમાં સૌથી પહેલું રોશન “ફ્રાઇડ” (Fried) કરીને છે. ત્યાંના ફ્રીકેશમેન્ટ રૂમમાં પરચુટણ ચીજોનો એક નાંધળો “શા રમ” એટલે અજબ ધર અથવા તે એક ચોરડો કે જ્યાં જોવા લાયક ચીજો મુકેલી હોય છે તે બનાવેલો છે. તેમાં હરણ તથા ખીજાં જનાવરોનાં જાતજાતનાં સ્ત્રીગાંડાં, સોસવાટનાં ઘાંતો, કરવતી, તથા ચીનાઈ આરશીઓ વગેરે ગોઠવેલું હતું. તેનો દેખાવ હાલની

મારો લાગતો હતો. એ રોશન છોડીને વનનું રોશન ઝાગાઝીગનું આવ્યું. ત્યાં ફ્રીકેશમેન્ટ મલે છે. તેનો ભાવ ચાર શી-લોંગ એટલે એ રૂપિયાથી કાંઈક વધુ લે છે, જે ભાવમાં જ કલારેટ દારૂની શી સમાયલી હોય છે. પણ ખીજા બધા જાતનાં દારૂ તથા મોઝાવાટરનાં પૈસા જુદા લેય છે. એ રોશનથી એક રસ્તે મીસરનાં પાયતખત શહેર “નુરે” ખાતે અને ખીજે રસ્તે શીકંદરીયા શહેર ખાતે, એ અડફાતી તીરકથ રેલવે લાઇનોથી આગગાડી જાય છે. એ રોશન છોડ્યા પછી ખાકીનાં ૧૨૬ મૈલની જગા ધણીજ ફળવંત માલમ પડતી હતી. મીસરની જાણીતી “નાંધલ” નદીમાંથી એક મોટી નેહર ખણીને અન્નેથી છેક એલેક્ઝાંડ્રીયા સુધી લઈ જવામાં આવી છે. તેથી કરીને આસપાસનાં ખેતરોને ખીજાં નાંધળાં નાળાઓથી પાંછી પોંછોચનું થાય છે, અને તે સખમે જમીન જાહજ ફળવંત રહે છે જ્યારે રેલ આવે છે ત્યારે તે અલખતાં મધલું પુરણુપુર પાંછીથી ભરાઈ જાય છે. એ નેહરથી પાણી પોંછોચવા ઉપરાંત તેમાં નાહાની ખેટોમાં એક ગામથી ખીજે ગામ ખાતે માલકે સરસામન લાવલખ કરવા સાઈં ધણું સુખ થયું છે. કારણ કે રસ્તો એવો પાંધરો દોર નથી કે ગાડી તથા ગાડાંની સોંધી ગઢેર અથવા વાટ મલી શકે. ગધેડાં તથા ઊંટો પ્રાણી માત્રમાંથી જઈ શકે એવી નાંધલી આસરે ત્રણ શીટ પોહાળી પગથીઓ અથવા સેરડાઓ બનાવેલા છે તે ઉપરથી ઘણું લોકો, ઊંટો, ગધેડાંઓ, તથા સામંતથી બાંધેલાં અચરો આવજવ કરતાં હતાં, અને આખો રસ્તો વસ્તીથી ભરેલો માલમ પડતો હતો. એ સઘળો ૧૨૬ મૈલનો રસ્તો જે હોમોએ પસાર કીધો તે બધો ખેતીવાડીથી ભરેલો નજરે પડતો હતો. જેમ તેની આગલનો રસ્તો રેતીનાં જંગલોથી ઘેરાયેલો દીસતો હતો તેમ હવે જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં સઘળો

એતીવાડી તથા ઝાડો તથા નાંધળાં નાંધળાં ગામો નજરે પડતાં હતાં. કોઈ વખતે તો પાંચ છ ગામ કેરાંની લુગર માફક એકવ નજરે પડતાં હતાં. એ સ્થળોં ગામોમાં જીનીંગનાં કામને લગતાં એટલેકે રૂને ક- પાસીયાથી ઘૂંટા પાડવાનાં ઝાંઝાનાં કાર- ખાનાંની ચીમનીઓ દેખાતી હતી, અને દરેક ગામડાંમાં એક એક મોહાતી હવેલી કે જે કબી તે ગામના પેલોઆઓની હશે તે, તેમજ મસીદનાં મીનારાઓ દીઠતા હતા. જેઠે ત્યાંનાં બોળાં ઘરો સુએઝની માફક કંગાલ હાલતમાં બાંધેલાં હતાં તેપણુ દુરથી પેલી હવેલીઓ, ચીમની, તથા મી- નારાઓથી ગામો ખાસાં ખુશ રળીઆ- મણાં લાગતાં હતાં. અહીંયાં હીંદુસ્તાન કરતાં એક ઘણોજ આરો સુધારો એતી- વાડી કરવા આરંભાયેલી ચાલતાં દાંતાલાં હોય ઉપયોગમાં લગાડવાથી થયેલું. એવા એવા માંત્રીક દાંતાલોથી મોટાં મોટાં એતરો થોડાક વખતમાં જાણે અબધડીની પેઠમચર એડી નખાયેલું. એ તરફના મોટા ભાગ- પર એ દાંતાલોથી એતીવાડી ચાલતી હતી. આએ માત્રમાં અનાજ કાષ્ટ રહેલો હતો તેથી તે જમીન પાછી એડતી હતી. મોટા ભાગ રૂનાં રોપાથી રોપેલો દીઠતો હતો.

• રસ્તામાં “ડામનહર” (Damianhour) કરીને રોશન ઉપર કાશી તથા આહ મળેલું, જ્યાં માંણુ દીક ૧) શીલીંગ લેયેલું. એ બધાં રોશન ઉપરનાં રીફ્રેશમેંટો ફ્રેચ લોહોએ રાખેલાં છે. ઝાંઝાનાં કલાક છને અમલે હમા કેક અલેકઝાંડ્રીયામાં પુગા હતા. એ શહેરમાં દાખલ થતાં મોટા મોટા નમુનદાર મહેલો તથા દીલને બહલાવી રાહત બખશનારા બાગો નજરે પડેલું. આગલ વધ્યા કે ગામનાં ઘરો શારી રીતે બાંધેલાં દેખાયેલું. પણ આગગાડીમાં હો- વાથી તે બરોબર જોવાઈ શકાયું નહીં, તે છતાં જેટલું જોાયું તે ઉપરથી કહી શકાયેલું કે એ શહેર ઘણું મોટું હશે કાંકે તેનો

દેખાવ તો બંદર ઉપરથી ઘણોજ ભવકા- દાર દીઠેલું. એનો દરીયા કીનારો આપણા મુબઈનાં “એકમે” જેવા અર્ધ વેગુલી એટલે અરબો ગોલેલું. તે કીનારે મોટા મોટા મહેલો તથા મસીદો અને તે ઉપરાંત પવન ચક્રોઓ ફરતી દેખાવાથી એક જોવા જેવા દેખાવ લાગતો હતો. એ દીને આપણી નામદાર મહારાણી વીક્ટોરીઆની ચાલગરી હોવાથી બારાંમાંનાં વહાણો ઉપર વાવટાનાં તોરણોનાં ચણુગાર કાંધેલા હતા. જેને ધાંધેલમાં “બરીંગ” કહેલું. ઘણી આ- ગમોટા તથા વહાણો બારાંમાં હોવાથી બારાંનો દેખાવ પણ ભરાવદાર દખલખાથી રોખ મારતો હતો. હીંયાનો દરીયો જોરા- વર હશે તેથી “એકવાટર” એટલે ઇજને- રોએ જલભંગક યુક્તીનો તખ્તમેલ બાંધે- લોલું. તેની અંદરનાં ઘાણી ઘણાં રતબ હતાં. હમારી આગગાડી છેક બંદર સુધી જઈને ઉભી રાખી હતી અને ત્યાંથી એક નાહાતી સ્ટીમટગમાં બ્રાડી પીઠ અને ઓઠ કંપનીની સ્ટીમર “ગોવાળીયર” ઉપર હમને પોંહચાડવામાં આવ્યા હતા. હમારો વીચાર એ શહેર પાછું ફરતી વખતે જો- વાથી અતરે વધુ વીગતો ઉપલક ઉપલક લખવાનું માફક કરયેલું. અંદરોજમાં તે બરોબર જોઈયું ત્યારે જખીયું. સ્ટીમર “ગોવાળીયર” મહમી ઝાંઝાનાં ૭) વાગે (ઝાંઝા લખ્યે છીયે તેનું કારણ એકે સાત વાગતે પણ સુરજ અસત પારયો ન હતો) ઉપડી હતી તેમાં “અલેકઝાંડ્રીયા”થી થો- ડાક નવા ઉતારોએને લીધા હતાં, જેઓ ઘણાબરા ફ્રેચ અને ઇટાલીયનો હતા. આજ દંતથો ગરમી શું તે કાંઈ માલમ પટતી નથી, તથાવી સામી થંડી લાગવા માંડીલું. આ તકે જાણવું જોઈયે કે “સુએઝ”થી “અલેકઝાંડ્રીયા” સુધીની મીસર દેશનાં રાજ (ધણનાં એદીવ)ની જે આગગાડી દોડેલું તે ઘણી શારી રીતે ચલાવીઆમાં આવેલું. તેનાં ઇજનેરો, ગારડો તથા

રોશન માસ્ટરે મધણા ત્યાંનાં ગામડી મુસલમાનોએ જેઓ ઘણું સાલમ તથા નમાંનાં છે. દરેક રોશન ઉપર ગાડી ઉભી રાખતી વખતે મધણા ઉતારીએને ત્યાં કેટલો વખત ગાડી થોપશે તે એ અમલદારો કહી જતા હતા તથા ઉપડયા અગાઉ (ધંટ વગાડયા પછીખી) ઉતારીએને તેડી લાગીને ગાડીમાં બેસાડતા અને બાણાં બંધ કરતી વેળા બધાએ આવી રહ્યા કે નહીં તે પુછીને ખાતરી કીધા પછી ગાડી હંકારવા કહેતા હતા. એ રેલવે બાબદ હમોએ જે ફરીયાદ માંભળી હતી તેવી ફરીયાદ કરવા જેવું હાલ કસું દીસતું નથી. “સુએઝ”થી “અલેક્ઝાંડ્રીયા” સુધીનાં ૨૨૪૫ મૈલ દસ કલાકમાં પસાર કીધા તે મુસાફરીની જડક કંઈ છેક ઓછીતો નહીજ કેલવાય. કદાચ આગલ એ બાબેની ફરી-

આદ હશે, પણ હાલની ખરદાસત હોંદુરતા-નની રેલવેની બરાબર થાયછે એમ ખાતરીથી કેલવાઈ શકાયે.

તા ૦ ૨૫-૨૬ મી મે ૧૮૮૧—એ બંને દીવસો “બ્રુમધ્ય સમુદ્રના” દરીયામાં યુજારવા હતા. એ “બ્રુમધ્ય સમુદ્ર” ઘણો જોરમા હતો નહીં અને દીવસમાં થંડી ઝારી પડતી હતી. એ સમુદ્રમાંથી શ્રીમ્નેો અથવા અસલી કાબેલ ઓલમાં તથા ફાજેલ હકીમોનું ધલમ સ્થાન નામે યુનાનનો કીનારો દુરથી જણાતો હતો. “કાનેડી”નાં ટાપુએ પસાર કરતી વખતે દરીયો જોરમાં આવવાનો ધાસતી હોવાથી હમારી કેબીનેાની બારીએ સાવચેતી ખાતર આગમજથી બંધ રાખી હતી. પણ ધશિવર કચપાથી રતનાગર સાગર આખો વખત સ્થીર હતો.

પ્રકરણ ૨ જી.

લંડનમાં પોંહેંચવું—લંડન.

તા ૦ ૨૭ મી મે ૧૮૮૧.—આજે “એડરીઆટીક” સમુદ્રમાં પેઠા અને “કોરફુ”નાં ટાપુએ પસાર કીધા. બપોરનાં બાર વાગે “બ્રિલી” દેશનો કીનારો દીસવા લાગો હતો. એ કાંઠા ઉપર વારા ફરતી નહાનાં નહાનાં ગામો દીસતાં હતાં. એ મધ્યું જોતાં “બ્રીન્ડીસી” (Brindisi) માંજના કલાક ૬૧ એ પુગા હતા. ‘બ્રીન્ડીસીમાં પેવમ થતાં સમુદ્ર ઘણો સાંકડો હોયછે પણ અંદર ગયા પછી પાછું મોટું બાર મેલેછે, જ્યાં સ્તીમર છેક ડકકા આગલ જમને ઉભી રહેછે. ત્યાંથી આગગાડીનું રોશન થોડુંક દુર હોવાથી ત્યાં ચાલવું જવા ગમે છે. ‘બ્રીન્ડીસીનું શહેર પણ એલેક્ઝાંડ્રીઆના માફક જોઈ શકાયું નહીં,

કેમકે આગગાડીમાં તુરતાતુરત નીકળી જવાનો અમને પ્રસંગ પડેલો હતો, પરંતુ ઉપર ટપક જે જોયું તે ઉપરથી ત્યાંના મોહોલાએ એક સરખા જણાયા. ઘરો પણ માફકસરનાં છે, તેમાં દરીઆ કીનારા ઉપરનાં રસ્તાનાં ઘરો ઝારાં દીસે છે. અહીંયાની ગાડીમાં જે ઘોડા જોડવામાં આવેછે તેઓને ધુંધરા બાંધેછે તેથી તેઓ દોડતી વખતે ખણુણુ છણુણુના ખણુખણુટા કરેછે. ‘બ્રીન્ડીસીની વસ્તી ૧૨,૦૦૦ માણસોની કહેવાયછે અને એ શહેર ઇટલીનાં રાજને સવાધીન છે. ઉતારીએનાં સામનની તપાસ કરજવાલા જગાતદાર લોક લેયછે અને તમાકું, દારૂ, અથવા એવી કેઈની જેખી

વસ્તુઓ હોય છે તે ઉપર જકાત લે છે. એક નવાઈ જેવા ધારો એ છે કે ઇટલીનાં મુલકમાં ખીજે કોઈપણ ગામથી કુલ યા કુલ આવવા દેતા નથી કારણ કે કદાચને તેનાં ખીજથી એ મુલકનાં ફલ, ઝાહાડો તથા દરાખનાં વેલા અથવા કુલોનાં ઝાડોમાં ખીજાં ગામનાં હલકી જાતનાં ખીયાં ભેળાયાથી ખરાબ થાય. એ મુજબ હમારી સાથે મુંબાઈથી કેરનાં કેટલાક કંડીયા નવાઈ તરીકે હમે લઈ ગયા હતા અને જે ઘણી તપાસથી જાળવી રાખ્યા હતા, તે વડીક સ્ટીમર ઉપરથી ઉતારવા દીધા નહીં, જેથી તે સઘલા આખરે સ્ટીમરનાં કપતાનને આપી દેવા પડ્યા હતા, કેમકે તેમ જો ન કરતે તો “મેહનત બરખાદ ને ચુનાહલાજમ” થતે. અહીંયાનાં ગરીબ માણસો મુંબાઈમાં બાહાર ગામનાં વહાણો આવે છે તેનાં યુરોપીઅન ખલાસીનાં જેવાં સાદાં કપડાં પેહેડે છે, પણ ખીજા ઊંચા વરગનાં લોકો અહરથની માફક સારાં કપડાં પેહેડે છે. દેખાવમાં ગરીબ લોકો જરાક સાંમલા છે તેમજ વલી ઉલટું તેઓ આંગને બાંધે બાવલની ગાંઠ જેવા મજબુત છે. ઊંચે વરગનાં લોકો સફેદ ચામડીનાં તથા આંગે પાતળા દીથે છે. ધરોની બાંધળી ઇંટ ચુનાની કલકાત કીધેલી તથા જાત જાતની હમ પ્રમાણે ઉઠાવેલી છે. (South and Upper Italy, Paris, Lyon, and Mediterranean Railway) “દખલ અને ઉપલુ ઇટલી, પેરીસ. લાયન અને ભુમધ્ય રેલવે” નામની કુંપનીની આગગાડીમાં હમા લોકોએ આઠ વાગે શ્રોન્ડીસી છોડ્યું. એ આગગાડીની ગાડીઓ સાથે “પુલમેનસકાર” નામની એક ગાડી ઉતારીએને સુવા સારું જોડે છે કે જે આગમજથી રોકની જોઈએ નહીં તો કે તે પાછલથી મલવી મુશકેલ છે. તે ઘણી મજબૂત છે. અંદર ફાંકડી મખમલ-

ની બેઠકો આમણઆમણ કીધેલી છે અને તેની વચ્ચમાં લાંબી ખાલી જગા આવ જાવ કરવા સારું રાખેલી છે. સુતી વેળા પેલી આમણ સાંમણની બેઠકો જે બેહુ બાજુ ઉપર રહે છે તેને સેરવીને એક કરી નાંખે છે. અને વળી તેને મથાણથી ખીજું ખીજાનું ઉતારીને ઉપરથી રાખે છે, જેથી વહાણની કેબીનોનો માફક તેની એકગમ બે જણાં સેહેલાઈથી સુઈ શકે છે. ગાડીમાં બતી મોડી રાખેલી છે અને ખીજા રીતે ગાડીને એવી તો સણગારેલી છે કે જાણે કોઈ સારાં દીવાનખાનામાં બેઠા હોય તેમ લાગે છે. ખીજાંનાને સારું ઊંચા ગરમ કપડાંનાં પરદાઓ કીધેલા છે કે જેથી સુનાર ઘણીને ગરમી મલવા ઉપરાંત કોઈ પણ શખસ બહારથી જોઈ શકે નહીં. એ ગાડીમાં બેસવા સારું પીંડ અને ઓળંગ પનીવાલા આગમજથી જે મરેસતાનું નુર લેય છે તેમાં ખીજા ચાર પોંડ આપવાથી એ પુલમેનની ગાડીની એક બેઠક મલે છે.

તા. ૨૮ મી મે ૧૮૮૧.— આજે સવારનાં ૪ વાગેથી ઉજરડું પડતું હતું, અને આગગાડીમાંથી જ્યાં જોયે ત્યાં ખુશનુમાં દેખાવો દીસતા હતા. કુંગરો તથા જમીનો સઘળી જાત જાતની એતીવાડીથી ફલફલાદી તથા રંગારંગ રંગીન ધાસોથી ડસોડસ ભરાયલી હતી. જાણે સખીમાં ઉતારેલા ચીત્ર આપણી આગલથી ચાલી જતાં હોય તેમ લાગતું હતું. એ એતીવાડી તથા ધાસ ઉપરાંત તેની ગોઠવણીઓખી સ્તુતી પાત્ર હતી. તેમની પછવાડે અથવા વચ્ચમાં નહાતા નહાતા ટેકરાઓ અને કુંગરીઓ દીસતાં હતાં, જે ઉપર પણ જાતજાતની નમુનાદાર એતીવાડીનાં રેખાઓ તથા ધાસો ઉગેલાં જણાતાં હતાં. છેક પછવાડે “એપીન્નાઈન”ના ગંજાવર પર્વતો જેમની ટોચ ઉપર હીમાલો બરફ ખંધાયલું દીસતું હતું તેનો દેખાવ એટ-

હો તો ગંભીર રીતે માહાભારત લાગતો હતો કે તેની જટલી તારીફ કયું તેટલી થોડી છે. હમોએ હીંદુસ્તાનમાં આંગલ મુસાફરી કીધીએ ત્યાં તો થું પણ સીસાનનો ટાપુ જે રાવણની લંકા દાખલ થણેજ ફલવંત ગણાયછે ત્યાં પણ એવા દેખાવ હમોએ કદી દીડો નથી, એ ઉત્તમ ખેતીવાડી તથા કેઆરાઓ ઉપરાંત દરેક જગ્યાએ વારા ફરતી નાંધણા નાંધણાં ભીન ભીન કારીગરી લગાવીને બાંધેલાં છુટાં છુટાં ધરે તથા ગામડાંઓ દર મેલે મલતાં હતાં. જ્યાંનાં દેવતાં મીનારા તથા પાહાડો ઉપરનાં ગામડાંઓથી આખો રસ્તો જાણેકે કોઈ શહેરની વચમાંથી પસાર થતા હોયે તેવો લાગતો હતો. ખેતીવાડીનો મોટો ભાગ* અનાજ ઉપરાંત દરાખનાં વેલાનો હતો. એ દરાખનાં વેલાવાલાં ખેતરોમાં ખાસાં મોટાં જાડો, આલીવ અને આરજનાં એક સરખી હારમાં રોપેલાં અને તેમની વચમાંની જગ્યાએ દરાખના વેલા લટકતા હતા તેથી જાણેકે એક નાંકેથી ખીજે નાંકે તોરણો બાંધેલી હોય તેવું લાગતું હતું. એ સંઘલાંની હેડાણની જમીનમાં અનાંજના રોપા તથા જનાંવરોને ચરવા સાઈં ધાસ રોપેલું હતું. જેમના ઉપર ચઢેલાં કલગીરદાર પુશપોમાં કોઈનો રંગ લાલ તો કોઈ લીલો અને વળી કોઈ પીલો તો કોઈ સફેદ એવી રંગદાર બલી-હારીમાં ફૂલો ખીલેલાં. વળી એ ફૂલનાં રોપાઓ એક સરખી ઉંચાઈનાં હોવાથી તથા કેઆરાઓ છુટા છુટા અને જાત જાતના કીધેલા હોવાથી ભાંત ભાંતની તરાંહના ગલીઆ ખીજાવેલા હોય એવું લાગતું હતું. એવા એવા દેખાવો જોતાં જતાં મેલોના મેલ મનની ગમતમાં અને વીચારની રમતમાં પસાર કીધા હતા. એક બાજુ ઉપર, ઉપર મુજબની ખેતીવાડી તથા પહાડો તથા ગાંધોનો દેખાવ અને ખીજા બાજુ ઉપર દરીયો કીનારો આવેલો, અને

તે દરીયો વળી સ્થિર તલાવ જેવો; તેથી સંઘણો દેખાવ જોઈને દીલમાં એવું તો સુખ્યત્વે ને મધન મધન લાગે કે જાણે એ શહેરમાંજ આવીને જાયુક રહીયે અને એવા બાગે ખેડેસ્ત જેવા રોશન આરાસ્તાગીવાલા રસ્તાઓ ઉપર ફરીયા કરયે. હમારી ગાડી “એન્કોના” શહેર સુધી આવીને સવારનાં આઠ વાગે ઉભી રહી. એ સ્ટેશન ઉપર રીફ્રેશમેંટ મલે છે તે લઈને પાછા નીકળેલા બપોરના સવા બાર વાગે “મેલોના” ખાતે પુગા હતા. એ જગ્યાએથી પુલમનસકાર ને સહિષ્ણુ સલામ કેરીને હમોને ઉતરવું પડ્યું હતું કારણકે એ ગાડીને એ ગામથી વધારે લાંબે લઈ જવાનો રાખેતો રેલવેવાલાઓનો નથી; પણ ત્યાંથી એજ માફકની સુવાની ગાડી જોડી આપેછે જેને (Man's sleeping Car) મેનશ સ્લીપીંગ કાર કહેછે. હયાંથી નીકલેલા એલેક્ઝાંડ્રીઆ (Alessandria) ગામનાં સ્ટેશન ઉપર શાંજનાં કલાક ૬૧૧ એ પુગા જાંઠાંથી મેલ તરેનથી છુટા પડ્યા હતા કારણકે “આલ્પસ”નાં પહાડો ઉપરનો એક બુગદા થોડા દીવસ થયાં ધસી પડ્યો હોવાથી મેલ ટરેનને લાંબે રસ્તે “મારસેલ્સ” (Marseilles) થી લઈ જવાની હતી. એ ટરેનમાં સુવાની ગાડીઓ નહીં મલે એમ હોવાથી અમે ત્યાંની ખીજા ગાડીમાં જવાનો વીચાર કીધો, અને સુવાની ગાડી (Man's Sleeping Car) મેલવવા સાઈં “ટ્યુરીન” (Turin) માં તાર કીધો હતો. હવે ખીજા આગ ગાડી રાતે નવ વાગે ઉપડવાની હતી તેથી હમો સ્ટેશન ઉપર રીફ્રેશમેંટ લઈને એલેક્ઝાંડ્રીયાનું ગામ જોવા કીજે ફરવા નીકળ્યા. ત્યાં સારી સારી બાંધણીનાં ધરો એક હારમાં બાંધેલાં અને તેની વચમાંનો રસ્તો પથરનાં ન્હાનાં કટકા, ચુનો તથા આસ્ફાલ્ટીની મેળવણીનો બાંધેલો હતો. માણસોને તે ઉપર ચાલવાની અ-

ડચ્છ ન પડે તે સારું જેહુ બાજુ ઉપર તથા રસ્તાની અધવચમાં મોટી મોટી ભાદીઓ એક સરખી હારમાં લાંબી ને લાંબી જડેલી હતી. એ રસ્તા ઉપર ગાડી દોડવાથી ખુદરતી રીતે અવાજ ધણો થવો જોઈએ અને થાય છે. જેહુ બાજુનાં ઘરો નીચે હારખંધ જાત જાતનાં માલનો દુકાનો તથા રીફ્રેશમેન્ટ રૂમો તથા કાશી પીવાની જગાઓથી એ રસ્તો ભરાઈ ગયેલો હતો. એ વખતે રાત પડી હતી તેથી ખતીઓ સળગાવેલી હતી, અને ગામનું અધણું લોક ત્યાં ફરવા નીકળેલું હતું. તેથી દેખાવ ધણો અમન અમનની જોડાજલાલીમાં દમામ મારતો ભાગતો હતો. રીફ્રેશમેન્ટ રૂમોની બહાર નહાની નહાની ટેબલો લોકો સારું ખાવા પીવા તથા ખેસવાને મટિ મુકેલી હતી, રોશની કીધેલી હતી, વાજાં વાગતાં હતાં, સોફો ખાવા ખેડેલાં હતાં, એ તે રમનાની મુખ્ય બાબતો હતી. ગામમાં ફરવા નીકળતાં એક બાજુ ઉપર ચોકમાં પલટણનું વાજુ વાગતું જોવામાં આવ્યું હતું. એ વાજાંનાં હથીયારો તદ્દન પીત્તલનાં હતાં પણ ખરાબર ધણું સારું વળડતાં ન હતાં. અહીંયાં કાચનાં બારણાં આરીવાલી ગાડીઓમાં દુકાન માડીને જ્યાં સોફોની ભીડ હોય છે ત્યાં જાણે ધરમાં દુકાન હોય તેવી રીતે ખતીઓ સળગાવીને એ ચાલતી દુકાનો જેમનામાં સામન સારી રીતે ગોઠવેલો, તે હોલી રાખીને સોફોને તરેહવાર જીણુશોની વેચવાલ તેમાં થી થતી. એ ગામ ઇટલીને લગતું છે. એની વસ્તી આસરે ૫૮,૦૦૦ માણસોની કહેવાય છે. એ ગામમાં ખીજું કાંઈ જોવા લાયક નથી તેથી ગામમાં ફરીને આગ-ગાડીમાં પાછા રાતનાં નવ વાગે અંતો નીસરવા અને ટ્યુરીન (Turin) નાં રોશન ઉપર રાતનાં ૧૧ વાગે આવી પોં-હોઆ. જો કે ત્યાંથી આગલ જવાઈ

શકાય તેમ હતું તોપણ પેલા બાગેલો “ટનલ” વાટમાં આવવાનો તેથી કરસો હિલ્લો હરકત ન નડે એવો જ્યાસ કરીને રાત રહેવાનો ડોડાવ કીધો કે દીવસે જઈએ તો આબપસ પર્વત, જેનાં શીખરો આસમાનની જુલંદી સાથ તક્કર લડતાં કહેવાય છે, તે પણ બરાબર જોતા જઈએ. તેથી અંતેનાં હોટલ ડી એંગલીતર (Hotel de Angleterre) માં ઉતારો લીધો એ હોટલ ત્યાંનાં ખીજાં હોટલો કરતાં મોટું અને મોભાભરેલું ગણાય છે. ટ્યુરીનનું રોશન ધણું જ પોખાલ તથા ભપકાદાર બાંધેલું છે. તેની વચમાં છાપરું યુબજરોકી ટપનું આસરે ૮૦ ફૂટ જાયું છે અને રોશન ધણું કુશદે હોવાથી દેખાવ ધણો જ જોવાદાર લાગે છે. એ રોશન યુરોપનાં સૌથી મોહોટાં રોશનોમાનું એક ગણાય છે.

તા ૦ ૨૯ મી મે ૧૮૮૧—આજે સવારનાં આગગાડી ઉપડવાને તાઈમ હોવાને લીધે થોડાની ગાડીમાં બેસીને ટ્યુરીન શહેર ફરી આવવાની ટક અંતે લોકો હાથ કરી. એ શહેર મોહોટું તેમજ ભપકાદાર છે. જ્યાં જોએ ત્યાં એક સરખા મોહોલા મૈલો સુધી લાંબા ને લાંબા લંબાયલા છે, અને તેમાં મોહોટી મોહોટી હવેલીઓ એવીતો રાનકદાર બાંધેલી છે કે તેવી ઇમારતોની થોડી ધણી નકલની સરોખરી તો મુબાઈમાં સરકારી ઇમારતો સીવાય કોઈ લોકોની ધણ્યાતી મીલકતોથી કદીપણ ન થઈ શકે. મુબાઈ કરતાં એ શહેરને સો હિસ્સા સરસ ગણ્યે તો ચાલે. ત્યાંનાં ઘરો એવાંતો મોહોટાં કે જાણે એકેક ધર તે ચોખ્ખો એકેક મોહોલો હોય તેવાં અને જગ્યામાં કોઈ કોઈને છ માલા સુધી હોતા નજરે આવતા હતા. તેમની બાંધણીઓ વળી ખુબ શૈલીતી બનાવવાને કરસી કમી રાખી હતી નહીં. એક થોડા વખતની લઠારમાં

અલખતાં અમોએ એ શહેર ખરાબર જોયું નથી તેખીજુતેનીઆ સ્તુતી અમે સહરા-વેલી નહી પણ ઘટનાનહે. અમે ફરીને (૮) વાગે આગગાડી ઉપર ગયા હતા. હ-મારે વીચાર પાછાં ફરતી વખતે એ ત્રણ દીવસો રહીને આ નામીચી નગરીનું અ-વલોકન ઠીક રીતે કરવાનેછે. "ટયુરીન શે-હેર આગલા વખતમાં "પીડમોન્ટ" (Piedmont)પ્રાંતનું પાયતંત્ર હતું, અને પાછલથી એટલે સુને ૧૮૫૯થી તે ૧૮૬૫ સુધી આખાં ઇટલી દેશનું પાયતંત્ર ગ-ણાતું હતું. એની હાલની વસ્તી આસરે ૧,૯૫,૦૦૦)ની કહેવાયછે. હમોએ ટયુરીન શહેર સવારનાં (૮) વાગે છોડ્યું હતું. જેવા રેશનપરથી બાહાર નીકળ્યા કે આદ્યસનાં પર્વતો, જાણે કોઈ માહન જોગીઓનું મંડલ ઇશવરની ભક્તીમાં ચીત ધાલી ખેઠા હોય એવા ગંભીર દેખાવા લાગ્યા. તેમને મઠાલે બરફ બંધાયલું હતું તેથી જાણે પહાડોને ધ-ણેજ ચુનો ચોપડો હોય અથવા મયા-ળાં ઉપર સફેદ સંદની સરખી ચાદર પાં-ચરી હોય એમ દીસતું હતું. જરા આગલ વધ્યા કે એ પ્રમાણે ત્રણ બાજુપરથી દે-ખાવ લાગતો હતો. તેમને પસાર કરવા સારે આસરે ૨૮) પાહડી ટનલ બાંધેલીછે. તેમાં કોઈકોઈ ટનલ મુખાઈનાં ટનલ કર-તાં ઘણી ઓટી હતી. પણ સૌથી ઓટી ટનલ મૉન્ટ સેનીસ (Mount Cenis)ની છે. એ જુગડો (૮) મૈલ લાંબો છે. તે પસાર કરતાં આગગાડીને અરધા કલાક લાગો હતો. એ એકલો ટનલ બાધતાં સુમારે ૧૩) વરસ વીટીયાં હતાં તેમાં ૫) વરસ તો મજુરોનાં હાથ કામથી અને બાકીનાં (૮) વરસ સંચાથી કામ ચલાવ્યું હતું. તેનાં એ કામ ઉપર ત્રણ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચલાગો હતો. હમારી આગગાડી ભાગી ગયલા ટનલ સુધી ગઈ કે ત્યાંથી ઉતરીને એકસો વારને આસરે છેડાં સુધી ચાલતા

જાહેને ખીજી આગગાડી તથા હો ત્યાં ગયા, અને ટયુરીનથી તાર કરીઆ મુજબ સુવાની ચાડી આગમજથી તથા આવી પુગી હતી તેમાં ખેસીને આદ્યા તે "મેન્ડોના"નાં રેશન આગલ ટ્રેન્ચ સ-રકારની આબપસ પર્વત પસાર ક્રીધા પછી ની હદ છે, ત્યાં ઉતરીને ટ્રેન્ચ માંડવી-વાલાને ધારા પ્રમાણે અમે અમારે સરવ અસખાબ સરંજામ દેખાડવા માગ્યો, પણ હમારી સોડે કાંઈ તમાકુ છે કે નહીં તેટ-લીજ ટુકમાં પરપુછ કરીને અને તેનો જવાબ હમોએ ના કહેવાથી સામન જોયા વગર પસાર થવા દીધું. હયાંથી પાછા નીકળેલા હમો તા. ૨૦ મી મે ૧૮૮૧ ને દીને સવારનાં છ વાગે ફ્રાંસ દેશનાં પાયતંત્ર શહેર પારીસમાં પુગા હતા. ઇટલી છોડ્યા પછે ટ્રેન્ચની હદમાં પારીસ સુધી જો કે ઘણી ખરી એતીવાડીની જમીન મલી હતી, તેપણ બાગાયતી દે-ખાવમાં ઇટલીને પુગી શકે નહીં તેવી હતી. રસ્તામાં નાધળાં નાધળાં ગામો તથા વારા ફરીથી શહેરો મલતાં હતાં. પારીસ-નાં રેશન ઉપરથી હમો પોડાની ગાડીમાં ખેસીને એ શહેરમાંથી પસાર થઈને ખી-જાં રેશન નામે "શમે ડી ફર ડીનેર" કરીને છે ત્યાં ગયા અને આગગાડીમાં ખેઠા. પારીસ શહેર હમોએ પસાર કરતી વેળા થોડાક નેણના પલકારામાં જોયું તે ઉપરથી તેની વીગત હમો ખરાબર લખી શકતા નથી, કારણકે સવારનું પોહાર હતું તેથી સઘળું કામકાજ બંધબસત હોવાથી સુમસામ લાગતું હતું, અને કોઈ મો-હોટા રાખશય જાંધતો કે જુકતો પડેલો હોય તેવી મનપર અસર થતી હતી. જે મોહોલા હમોએ પસાર ક્રીધા તે ઘણાં મોહોટા તથા લાંબા સલંગ હતા. પાછાં ફરતી વેળા એ શહેર ભગરીક સારી પોંડે જોવાને ધરિદો ધારેલો હોવાથી તેની કશી વીગત હમણાં ન લખતાં એટલેજ

અટકીયેછે. છેલ્લાં રેશન ઉપરથી ૭)કલાક અને ૪૦) મીનિટ ઉપડેલા કાલે(Calais) નાં બંદરવાલાં શહેરમાં ફ્રાંસે વાગે પુગા હતા. એ નગર પણ સારું છે. હમારી ગાડી છેડ બંદરના ડંકાની આગલ જઈ ઉભી હતી કે જ્યાંથી હમે “ઈંગ્લીશ ચેનલ” (English Channel) ને ખાડીને ઇંગ્લેન્ડ “ચાંદીનો પટા”ની કહેછે તે પસાર કરવા સારું નાંધલી સ્ટી-મરમાં બેઠા, અને પોણું ચાર વાગે “ડોવર” (Dover) કે જે ઇંગ્લાંડની હદમાં છે ત્યાં આવી પુગા. એ ખાડીને વીશે એવું સાંભળ્યું કે તેનો દરીયો હમેશાં ઘણાં તોફાની રહેછે. પણ આ વખતે જરા થંડો હતો, તોપણ મોજ ડુંગર સરખા હોવાથી હમારી નાનકડી આગમેટ એમથી તેમ ડોલા ખાઈફેર્યાં બાર્યાં કરતી હતી. ડોવરમાં ઉતરયા ત્યારે ત્યાંનાં કો-સ્તાનાં ચાકનાં ડુંગરો ધોતા ધોતા અને ઉજળા ઉજળા દીસતા હતા. અત્રેથી પાછા આગગાડીમાં બેસી લંડન શહેરનાં “ચેરીંગ ક્રોસ (Charing Cross Station) રેશન ઉપર સાંજનાં છ વાગે પુગા અને ત્યાંજ હોટલમાં ઉતારો કીધો. લંડન શહેરમાં હમે જ્યારે પેઠા ત્યારે આગગાડીમાંથી તેની મોહોટાઈ તરત માલમ પડવા લાગી. જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં ધરોની ચીમનીઓનાં જાણે જંગલોના જંગલો દીસતાં હતાં. ધરો કોઈ નાંધ-જાં તો કોઈ મોહોટાં છુટા છુટા ધગલા-ઓમાં બાંધેલાં હતાં. તેમની બાંધણી દેખાવે સારી સોભાયમાન લાગતી હતી. જેમ જેમ રેશન નજીક આવતા ગયા તેમ તેમ ત્યાંની અગણીત સંખ્યાબંધ આગગાડીઓની આવ જવનો થોડોક વીચાર આવતો ગયો હતો. દર પાંચ મીનિટ આણી ગમથી પેલી ગમ ને પેલી ગમથી આણી ગમ ગાડીઓપર ગાડીઓ છુટવા માંડી. વચમાં એક રેશન

ઉપરથી તો એકદમ બેથી ત્રણ ગાડીએ સામટી ઉપડતી તથા આવતી જણાઈ હતી. જેમ એક મોટાં શહેરમાં ધોડા ગાડીની આવ જવ થાયછે તેમ આગગાડીની આવ જવ હીયાં થતી હતી. અને તેખી કાંઈ ખાલી ખાખાં નહીં પણ ઉતાડેઓથી ખીચોખીચ ભરેલી આવતી હતી. હોટલમાં ખાનુ” લઈને આસપાસનાં મોહોલાઓમાં રાતનાં ફરવા નોકળ્યા હતા તે વખતે રસ્તામાં ગયાશના દીવાઓ ઘણાં મોહોટા મોહોલા-ઓમાં નજીક નજીક બળતા હતા તેથી તથા આસપાસની હારખંધ દુકાનોમાં દીવા કીધેલા તેના ઝગઝગાટથી, તથા પેહેરેલાં હોરેલાં લોકો રસ્તાની ખેડુ બાજુની પગથીઓ ઉપર હારકટાર ચાલયા જતા તેમની બે ધડીની રમનાથી, તેમજ બેથુ-માર ગાડી ધોડાની મોટી આવ જવ-થી, જાણે મુખાઈમાં દીવાળીનાં વખ તમાંની ધામધુમ આપણી આગલ આ-વીને રજુ થયલી હોય તેવું માલમ પડું હતું. “ગ્રાન્ડ હોટલ” (Grand Hotel) પરથી “વાઈટ હાલ” (White Hall) નો મેહલ મુકીને “પાર્લિમેન્ટ હાઉસ” (Parliament House) સુધી હમે ગયા. તેટલાં પાલ્સેમેન્ટ હાઉસમાં દી-વાની રાશની કીધેલી હતી તેથી એ રાજ સમાજની ઇમારતની અંદરખાનાની ભેટ લેવાને મન લલચાયું. એ હાઉસની વીગત હવે પછી ખીયાન કરીશું. હમે ગયા તે વખતે પાર્લેમેન્ટ ભરાવાની હતી તથા પાર્લેમેન્ટનાં સભાસદોની આવજવ ચાલુ થઈ હતી. બરીટીય શહેનશાહતના એ સલા-હકારોના પોખાયલાં મગજોવાલા, ગંભીર, મોભા ભરેલા અને કરચવાયલાં કપાલના ચેહરાઓનાં દરશણથી આપણાં મનમાં આપોઆપ એક માહીન પ્રભાવું બુલંદ ચીત ઉડતું હતું. મીઠો ગલાડશટન ૧૧) વાગે આવવાનો હતો તેને જોવા સારું હોવાને ત્યાંનાં આવતા જતા માણસોએ

બલામણ કીધી, પણ ૨૫૫ ૨૫૫ કરતાં ઠાકી ગયલા હોવાથી તરત પાછા ફરવા હતા. હમારાં માથાં ઉપર એ વખતે પારસી લોકના પેહરવેશની બાંધેલી કાલી પાગડી પેહરેલી હતી, તેથી ત્યાંનાં લોકોને જરા નવાંઈ નેવું લાગવાથી હમાને ઘણાંજણાં જોવા ઉભા રહેતા હતાં, અને એને કોઠખી નવાઈનો અંજી ઠીક ઠીક વેલાએ લંડનના ગરદીખોર લોકની ટેવજ પડેલી છે. વળી અમે જણી તરફની જતા ત્યાં કોનશ-ટેમ્પલો હમાને ધરોની તથા મોહો-લાઓની ધીજાન ધણી નમનતાદળી આપતા હતા. અહીંયાંની પોલીશની તફેદારી ધણી સારી રીતે ચાલે છે. તેને એક દાખ-લો જ્યારે રાતનાં એક ગમથી ખીજી ગમ પાસ્યો મેંટ હાઉસ આગલ મોહોલો પસાર કરતા હતા ત્યારે બે ત્રણ ગાડીઓ આંગ ઉપર આવી લાગી, પણ કોનશટેમ્પલ કે'જે ત્યાં ઉમ્મિલો હતો તેણે “હેધ” કરીને પોલીને હાથની ઇસારત કીધી કે પેલી બે ત્રણ ગાડીઓ જે આંગપર આવી હતી તેનાં હાંકનારાઓએ તરત ઉભી રાખી હમાને પસાર થવા દીધા હતા. એ પ્રમાણે પોલીશનાં સીપાહીઓનો વાજખી હોકમ ત્યાંનાં લોકો માને છે. હમા એ રસ્તાપરથી પાછાં ફરતાં “ટ્રાફાલગર સ્કુવેર” (Trafalgar Square) માં ગયા હતા. ત્યાં પણ તે ચોકમા સારી રેશની કીધેલી હતી, અને ઘણાં લોકો આસપાસ ફરતા હતા. ત્યાં વચમાં ઇંગ્લાંડના દરીયા વધી સર સૈનયાધીપતી “લાર્ડ નેલશન” (Lord Nelson) નાં પુતળાંનો થંભ આવેલો હતો. ફરીને પાછા ૧૧) વાગે હમે હાટલમાં ગયા.

તા ૦ ૩૧ મી મે ૧૮૮૧.—આજે સવારનાં અહીંયાંની દરજીઓની તથા એવીજ ખીજી પરચુટણ કપડાંની મોહોટી મોહોટી દુકાંનેમાં સહવારથી સાંહાંજ સુધી ફરવા હતા, અને રાતનાં “અહલાંઆ

ઠીયેટર”માં ગયા હતા. ત્યાં નવો ખનાવેલો એક આપેરાનો ગાયણી નાટક તથા “મે-લેટ ડાન્સ” જોઈ આબ્યા. એ આપેરા તથા ડાન્સીંગ અહીંયાં જો કે વચસે વાંધેનું કહેવાય છે. તોપણ એવું “આકટીંગ” હમાએ મુ'આઈમાં કદમજ જોયું હશે. તેમાં મેલેટનો ડાન્સ જાણે મેહસ્તનાં પરીયાં નાંચતાં હોય તેવા લાગતો હતો. એ અહલાંઆનો ઠીયેટર અહીંયાં માફકસર મોટો ગણાય છે. પણ હમાને તો તે ઘણો ભપકાદાર મેહલ સમાનો લાગતો હતો. તથા તેના નાટકનાં પરદાઓ પણ ઘણા જોવા લાયક હતા.

તા ૦ ૧ લી જુન ૧૮૮૧.—આજે સવારનાં ૧૧) વાગે અતરેની જાણીતી સરસમાં સરસ ડરખી રેસ નામની સરત જોવા સારું ગાડીમાં ગયા હતા. રસ્તામાં ગાડી ધોડાની ભીડ પુશકલ મલી હતી, અને તેજ માફક રસ્તામાં લોક પણ ઉજું રહીને એક ઘણાજ મોહોટો મેજો હોય તેમ જોવું હતું, અહીંયાં ડરખી રેસ જોવા જવા સારું આગગાડીઓ દર પાંચ મીનીટ ઉપડે છે, અને તેમાં મોહોટો ભાગ લોકનો જાય છે. પણ હમાને સરતનાં ધોડા દોડતાં જોવા ઉપરાંત લોકોની ઠઠ તથા મજા જોવાની હતી તેથી એક મોહોટી ઊંધાડી ચાર ધોડાનો ગાડી ભાડે અગા-ઠાથી રાખી જે સારું ગાડીવાલાને ૩૦) મીની ભાડું પડ્યું હતું. એ ગાડી ઉપરથી જોવાને ધણી તાલમેલ મળ્યું પડતી હતી. આજો રસ્તો જે વીશ મેલ કુર છે ત્યાં એટલે ઠેક ડરખી સુધી ગાડી ધોડાની ભીડ અમાને મલી હતી. તેમાં ઘણાં ખરાં ઉતરતે વાંધેના રયતી લોક ખુબ નાચણ કુદણ અને માજમાં આવેલાં હતાં. કોઈ ગીતો ગાય, કોઈ વાજાં વગાડે, કોઈ મસ્કેરીઓ કરે, લોકો ઉપર પાણીનીં પચુક-રીઓ મારે, ઝીણી નલીમાંથી વતેણાં કુંક

ઉગરે, હુ-ર-રે-ના પોકારે મારે, જાત જાતનાં સોવાંગો પેહરે, અને એવાંજ લટપટ પંખી રમુજ દીંગણાં મચાવે, જાણેકે છાંકટા બનીને ઘેલાં ગાંડાં કાઢે તેમ પણ કોઈ કોઈ કરતું હતું, અને દારૂ પીવાના વકરાની ઉછલ ઉછલનો યાગજ લાગો નહોતો. જ્યાં રસ્તામાં ખીર કે ખીજ દારૂની દુકાન મળે કે જોઈજ લેવાની ત્યાં ગાડીની ઠઠ ઉમિલી, અને દુકાનો લોકોની ભીડથી ઉભા જતી હતી. ગાડી ધોડાની દોડા-દોડ પણ ધણી થતી હતી તેથી અકસ્માત પણ ઘણા થતા નજરે પડતા હતા. હમો એ પ્રમાણે જોતા જોતા બે વાગે સરતના રસ્તાપર પુગા તો ત્યાં લોકોની મોટાટી રાખસરી અડંગ ઠઠ જોઈને હમો અજાણીથી દંગ થઈ ગયા. હમારા સાંભળ્યા મુજબ એ દીવસે દર શાલ ચાર લાખ માણસો એકઠાં થાય છે. હમો જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં માણસોની ગરદી એટલી તો ખીચોખીચ હતી કે આપણાંમાં કેહેવત છે તે મુજબ કે એક ટાંચણી નાંખીએ તો તે પણ લોકનાં માથાં ઉપર અધરની અધર બીલઈ રહે. રેસ-સ્ટાંડ એટલે સરતનાં થંભા ઉપર લોકો ખીચોખીચ ભરાયલા હતા. તે ઉપરાંત રસ્તા ઉપર તથા ગાડીઓમાં પણ બેસુમાર લોક હતા. જ્યાં ધોડાઓની હારજીત નક્કી કરવાનો કામલો નામે “વીનીંગ પોસ્ટ” હતો તેની સાંમે એક ટેકડી હતી ત્યાં હમારી જામી ગાડીમાં કરારે ઉભા રહીને સંઘલો તમાસો ધીરજથી જોઈને તેનું ઘટ્ટુ અવલોકન કરવા જેટલો અમને અવકાશ મલ્યો હતો. એ ટેકડી ઉપર ગાડી લઈ જવાનો હક મેલવવા સાથે શીશની બે ગીનો આપવી પડે છે. ધોડાની સરતોમાં ઘણાંમાં ઘણાં ખાર ધોડા દોડ્યા હતા. આએ શાલ એક અમેરીકાનો ધોડો જીત્યો હતો. સરત દોડતી જોવાનાં કરતાં ત્યાંના લોકોનો ઠઠ તથા મજાહ વધુ જોવા લાયક હતી. અ-

હીયાં નાચ કરનારાઓ, ગાયન કરનારાઓ, જાદુગરો, હાથ જોનારા એક જાતનાં રમુડા લોકો જેમને ગીપસી કેહે છે તેઓ, વાંદરાનાં, ખીલાડીનાં, ચલીયાનાં, તથા એવા એવા ખીજા જનાંવરોનાં નાચ કરનારાઓ, તથા ફરટ વેચનારાઓ ઇત્યાદી વારા ફરીથી આવીને લોકોની ભીડમાં નાચ કરતા કરાવતા, તેમજ માલ વેચતા વેચાવતા હતા. ગાડી ધોડાવાલા લોકો ટોપલ્યા કાંપોમાં (Hampers) ફાંપાણીનો ફહારની ચીજો તથા દારૂ સાથે લાવેલા તે ગાડીઓમાં તથા રસ્તા ઉપર ટેબલ કલાથ પાંદરીને ખાતા તથા ચપેન અને ખીજા દારૂનાં માથાં ધડાધડ ભાંજતાં હતા. સરત પાચ વાગે પુરી થવા બાદ હમો પાછા ધરે જવા નીકળ્યા તે વખતે કંઈ બેસુમાર ગીરદી મલી હતી. કારણકે હવે બધું લોક એકદમ જવા નીકળ્યું હતું. તેમને સંઘલાને રસ્તે શેરીએ પડતાં કંઈ વખત નીકળી ગયો. હમારી ગાડીને રસ્તાનો બાહાર નીકળતાંજ, એક ધણાજ સરસ હાંકતાર કોચમેનની હાથ ચાલાકી તથા ખોલીદરાજીનો સંઘલી મદદ સાથે નજદીક એક કલાક નીકળી ગયો હતો. એ વખતે લોકોના ધોડા મચતી તોફાનો કરવાના સુરમાં આવ્યા હતા તેથી અકસ્માતો ઘણાં થયાં હતાં. હમારી નજર આગલ હમાએ ત્રણ ચાર બનાવતો જોયા હતા, તેમાં એક મારાં માણસની ગાડી જેમાં ચારનો બેઠેલી હતી તેનાં ધોડા ફરી ગયા અને હમારી મોટાટી “બ્રેક” (Brake) ગાડી સાથે અથડાયાથી તે ખાનુઓવાલી ગાડીનું પેડું જેમ એક લીંબુની જાલ નીકલી જાય તેમ નીકળી ગયું, અને ગાડી ભાગી ગઈ હતી. એવા અકસ્માતની દાદ ફરીયાદ ત્યાં કોઈ લેતું નથી અને આટલી ખટપટ થવા છતાં પેલી ભાગેલી ગાડીનાં ધણીએ હમારા કોચમેનને એક ખોલ પણ કહ્યો નહોતો.

ખીન્નો દાખલો એક ખાજી એક આ-
મનીબથ જરા નીચાનમાં ગગડી ગઈ
તેથી તેની ઉપર ખેડલાં સુધળાં લોકો
ઉપર નીચે આણીમેર પેલીમેર પડી
ગયાં, અને તેમાંની એક ખીચારી
ઓરતને તદ્દન ખેલાંન હાલતમાં જીંચકી
લઈ જવામાં આવી. એ પ્રમાણે ખીન્નો
ધણાં અકસ્માતો બન્યા હતા. હમે જ્યારે
રસ્તાનાં ગામો ઉપરથી પસાર થતા હતા
ત્યારે ત્યાંનું બધું લોક ગાડી ધોડા તથા
લોકોની આવ જાવની મજાહ જોવું
ઉભું હતું. તે એટલું બધું લોક હતું કે
એક લેખે તેનો યાગજ લાગે નહીં. તેમાં
લંડન શહેરને લગતા જીલ્લા વીભાગમાં
પેઠા ત્યારથી તે નજદીક હોટલમાં પુગા (કે
જેમ કરતાં મૈક્કસર દોડતી ગાડીએ લગ-
ભગ એક કલાક ઉપર થયો હતો એટલું
માહોટું એ શહેર છે) ત્યાંસુધી તેમાં
ચહેલવેહેલી જગા તો તમાસગીર લોકોની
એટલી ભીડથી ભરાઈ ગયલી હતી
કે તેનું બધાન થઈ શકવું માહાલ
છે. એ દીવસે લોકો એકખીજ સાથે વ-
ગર વીજાને એટલી બધી છુટા લેતા હતા
કે બાણે કેટલાં વરસોની દોસ્તી હોય તેમ
સલામો કરતા, હુરે કરતા, તથા ખીજ
ધણી રીતે એકમેક સાથે મમત કરતા.
એ મજાહની વીગત વર્ણવવાનું કામ નાહનું
થુહનું નથી. દલગીર છેયે કે હમે ધજયેછ
તેવી રીતે તે બળવી શકતા નથી. પણ
એટલો ધસારો કર્યો જરૂરજોગ ધાંચેય કે
જે ધણી લંડન જાય અને એ સરત
નહીં જાય તો તે ધણીને બરેખર લંડન
જોઈ પાછો ફરેલા તરીકે કદીખી નહીં ગ-
ણવો જોઈયે. હમાને હોટલમાં પાંછા ફરતાં
રાતનાં સાડા આઠ થયા હતા. આજનો
દીવસ વાદલના પેરા વગરનો, વરસાદ વ-
ગરનો મજાનો આલો હતો, અને આંહી-
યાંનાં રહેવાસીઓનાં કેહેવા મુજબ ધણે

વરસે ડરખીની સરતને દાહાડે આવો આ-
લો દીવસ ખુદરત તરફથી મળ્યો હતો. હમા
હાલ લંડન શહેરમાં છેયે ત્યાં ધણીયંડી પડતી
નથી; મૈક્કસરછે, સુજ દરરોજ પ્રકાશેછે
તેથી કાનુ ધણી સારી કહેવાયછે. સુધળાં
હોટલો ભરાઈ ગયલાંછે. લોકોને સારાં
હોટલમાં ઉતરવાની જગા પણ મલતી નથી.
ગયાં અઠવાડીયાંમાં ગ્રાંડ હોટલમાં જગા
ન મલવાથી ૪૦૦) જાણાંએને પાછું ફરવું
પડ્યું હતું એટલી ભીડ થયલીછે. હમા
સરત જોવા ગયા ત્યારે અતરેનાં થોડાંક
શહેરી વીભાગો પસાર કીધા હતા. ત્યાંનાં
ધરોમાં વચલે વાંગેનાં લોક રહેછે. પણ તે
ધરોની આંધણી તથા તેની આગલનાં
નાહાળા બાગો જોઈને હમા અચરત થતા
હતા. ત્રણ અથવા ચાર અથવા તેથીખી
વધારે ધણીએ મલીને એક “બ્લોક”
ધમારતી જુખાંડો આંધેછે, અને તેને સુખ્યા
ભાગે આંદરથી છુટા રાખેછે, તેથી તેએને
એ બાજુની દેવાલનો ખરચ બચેછે. એ
ધરોનો દેખાવ અતીધણો સારોછે. માહ-
લાએની રાતકમાં જાણવાજોગ એકે એક
માહોલો એકજાતનો તો ખીન્નો માહોલો
ખીજજ જાતની કારીગીરીનો આંધેલો,
એવું સુધળું મજાનું દીસવું હતું. એ
એક બાજુનો જીલ્લા વીભાગ પસાર થતાં
હમાને એક કલાક ગાડીમાં લાગો હતો.

તા. ૨ જુન ૧૮૮૧—આજે
બપોરના બાર વાગે “ધી મોન્યુમેન્ટ” ના-
મનો મીનારો શહેરમાંછે તે જોવા ગયા.
એ મીનારો ૨૦૨ ફુટ જાયોછે. એને
લંડન શહેરની સુને ૧૬૬૬ માં લાગેલી
માહ નાશકારક આગ કે જેને લીધે શહે-
રનો મોટો ભાગ બલી બચમ થયો
હતો, તેની યાદદાસ્ત સાર આંધેલો
છે. એ મીનારો સુને ૧૬૭૧ માં આંધવા
માંડયો હતો, અને તે ૧૬૭૭ માં જ વરસે
પુરો થયો હતો. જેજગા ઉપરથી આગ પે-
હલાં શરૂ થઈ ત્યાંથી નીચાન મારીને તેને

માદદરતી સાઈ' ખાંધોછે. તેની ઉપર જવા સાઈ' ૩૪૫ પગથીઓ છ ઇંચ જાંચી અને સાડા દસ ઇંચ જાંચી છે. એનાં મથાળાં ઉપર એક આતશનું આકૃશગાન્યું સરખું બનાવીને મુકેલું છે. તે તેની અંદરનાં બલતાં ભબુકાઓની જગ્યાઈ મુધાં ૪૨) કુટ જાંચું છે અને તેનાં મથાળાં ઉપર સાખડનાં કોરા ભરી લીધાછે. એની ઉપર તખતી લાટીન ભાષામાં લખીને મારેલી છે. તે ઉપરથી માલમ પડેછે કે તે આગ તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૬૬૬ને દીને એ મીનારાથી ૨૦૨ કુટ દુરથી પેહુ-લી લાગી હતી, કે જેને લીધે એ મીનારો પણ 'તેટલાંજ કુટ' જાંચો રાખેલો છે, અને ત્રણ દીવસ સુધી લાગતાગ સત્યાનામવાલી જહલતી અને જહલાવતી જારી રહી હતી. તેથીને ને ભાગ "સીટી" અથવા શેહે-રને નામે જણાયેલો હતો તે તો આઓ ને આઓ સાફ થઈ ગયો હતો. તેમાં (૯) દેવલો, ૧૩,૨૦૦) ધરો, ૪૦૦) મો-હોલાઓ અને જે ૨૬) ભાગમાં લંડન તે વખતે પેહુઆયલ હતું, તેમાંનાં ૧૫) ભાગ તદન બલીને ખાખ રાખ થઈ ગયા અને ખીજ (૮) ભાગને ૨૬ કીધા બરાબર ને-વા અરધા બાલી નાંખ્યા હતા. એ આ-ગથી આસરે ૩૧) કરોડ ફીઆ જેટલી માલ મીલકતની નુકશાની થયલી કેહેવાય છે. એ આગની આગમજનું લંડન ધણું આડા અટાલા તથા સેરીયાં જેવા સાંકડા મોહોલાનું ખાંધેલું હતું પણ ત્યાર પછી પાર્લિમેંટે ધારો પસાર કરી અંધી-નો હુકમ કર્યો કે હવે ને ધરો પાછાં ખાંધે તે સારાં અને એક સરખાં ખાંધે. તેથીજ લંડન શેહેર આજે ધણું સરસ થયું છે. એ મીનારો "શીય સ્પીટ હીલ" ની હુગમણે આવેલો છે. તયાંથી હમો નીકળેલા લંડનનો વખાણાયેલો કીલ્લા "ધી ટાવર" જોવા ગયા હતા. એ કીલ્લા "પેહુલા વીદ્યમ" જેને રૂતેહમંદ વીદ્યમ

કરી કેહતા હતા, તેણે ઇંગ્લીશ લોકની સરજમીન તેમના દેશનાં દેશી રાજ હારદડ પાસથી હુસ્તૌંગમની લડાઈમાં ઇસવી સન ૧૦૬૬ નાં વરસમાં જીતી, ત્યારે ત્યાંનાં લોકો તેને ધણું હેરાંન કરવા લાગ્યા, તથા બલવો વારા ફરતી ઉપગ્રસાપરી કરવા લાગ્યા, તેથી પોતાનાં તથા પોતાની સાથનાં નારમન લોકનો શીફરીફટ તેવો નોકનો રોફ ખેસાડવા તેમજ પોતાના અ-ચાવ સાઈ એ રાજએ પ્રથમ ખાંધ્યો હતો. તે ટાવર આજે "વ્હાઈટ-ટાવર"ને એ-લકાબથી ઓળખાય છે. એ રાજની પછીનાં આવનારાઓએ એ ટાવરને વારાફરતી વ-ધારવા તથા મજબુતી આપતા જવાનું કાંમ ચાલુજ રાખ્યું. પાછલથી એ ટાવરને રાજદરબારી મોહટાં અંદીખામા તરફકે કામે લગાડતા હતા. હમણાં તો તે હધીયારો, આગલનાં વખતનાં બખતરો, લડાઈની તથા ખીજ જુની ઓજોનો સંગ્રહ કર-વાની જગા દાખલ, તેમજ ઇંગ્લાંડનાં રાજનાં ઝવેરાતખાંનાં દાખલ વપરાય છે. એ ટાવર સધળાઓને જોવા સાઈ દરરોજ ૧૦ થી ૪ વાગા સુધી ખાલેલો મુકે છે. પણ ઝવેરાતખાંનાં તથા હધીયારના હોલ જોવા સાઈ વેચાતી ટીકીટ લેવી પડે છે. તેની ૧) સીટીંગ આપરી પડે છે. એ ટા-વરમાં પેહુલાં પેસતાં "ધો મીડલ ટાવર" આવે છે કે જેને આગલ મારટીન ટાવર કેહતા હતા. તેની પછી "બાઇવર્ડ ટાવર" "ધો ગ્રેટરથ ગેટ" એટલે દગલખાજ આ-સામીઓનો દરવાજો જેને "સેંટ ટોમસ ટાવર" ખી કહે છે તે, "ક્રેડલ ટાવર", એ પ્રમાણે સધલા ટાવર પસાર કરવા પ-ડે છે. "વ્હાઈટ ટાવર" ને સાથી પેહુલો ખાંધેલો છે તેની દવાલની કુશાદગી ૧૧૬ થી ૯૬ કુટ લાંખી તથા પોહોળી અને ૯૨ કુટ જાંચી છે. તેની ઉપર પતરાંનું ઢાપઈ કીધેલું છે. એની બાહારની દવાળ ૧૫ કુટ જાંચી છે. એ ટાવરમાં સર વાલટર

સાલી નામના પંડીત, શ્રીલસુક, કની, ગરહ-
સ્થ, દરબારી, ગ્રંથકાર એવા વીચીત્ર બનીય
લક્ષણુવાને કેદ કર્યા હતા. તેના ઝોરડો
૧૦ થી ૮ ફુટનો છે, અને તે ઝોરડામાં
પોતાના કેદી ઝેકાંતવાસમાં એણે “કુન્યા-
ની તવારીખ” લખી હતી. એ ટાવરમાં
હાલ હથીયારખાનું કીધેલું છે, જેમાં અ-
સલી બખતરો, હથીયારો તથા ખીજી પુ-
રાની ચીજોનો જમાવ ધણો ઠીક રીતનો
સારો કીધો છે. એમાં કેટલાંક બખતરો
આપણા અંગ્રેજ પાદશાહઓનાં પોતાના
અંગત પેહેડેલાં હતાં. તે સૂઘલાં તેમના
રાજ્યકાલના અનુક્રમ પ્રમાણે વખતસરનાં
બરાબર ગોઠવેલાં હોવાથી ગોયા ઇંગ્લાંડનો
તવારીખ તેમને જાત જાતોં આપણી ત-
જર હજુર પાછી તાજ થતી હતી. એમાં
ધોડસવારીનાં પાખરનાં બખતરો (Horse
Armoury) નો સંગ્રહ ચોથા હેનરી
થોતે ખીજા જેમસ રાજાનાં વખત ઇલાને
સને ૧૪૨૨ થી ૧૬૮૫ સુધીનો કીધેલો છે. એ
છેલા વખતમાં બંદુક તથા દરગોળો વટીક
લગાઇમાં કામે લાગવા માંડવાથી લોખંડ-
નાં બખતરો પેહેરવાનું ત્યારથી પોતા મેલે
બંધ થયું હતું. આગલ નોર્મનનાં વખતમાં
સને ૧૦૬૬ નાં ઇસવી સાલથી ચાંમડાંનાં
બખતરો માછલીનાં બીંગડાંનાં આકરનાં
પેહેરતા હતા, અથવા ચાંમડાં ઉપર લો-
ખંડની કરીઓ સીવણથી જડી ઇધને
બખતર બનાવતા હતા. પણ ત્યારપછે
ત્રીજા હેનરીનાં સને ૧૨૧૬ થી તે ૧૨૭૨
સુધીનાં રાજમાં કુએડરો, અથવા જે ખ્રીસ્તી
ધર્મ જોધ્યાઓ ઇસલામીઓ સામે જે-
રસલમનાં રણક્ષત્રમાં પોતાનાં ઇશિ પે-
ગમબરની પત્રી ગણાવી ધોરનો કબજો
મેલવવા સાથે જીવ પર આવીને જનકુ-
સાંનીની જે લડાઈ કરતા હતા, તે લોકોએ
એશીઆખંડમાંથી કદીમાં કદી ભરોલી
બનાવેલાં સાંકલીયાલાં બખતરો દાખલ
કીધાં. ત્યારપછી આખાં લોખંડનાં બખ-

તરો ખીજા એદવર્ડનાં વખતથી પેહેર-
વાસમાં આવવા લાગ્યાં. એ સૂઘળાં બખ-
તરોના તમુનાં ટાવરમાં મુકેલા છે. એ
ઝોરડામાં જરમનીનું એક હાડકાનું જીન
મુકેલું છે, તેની ઉપર કોતરકામ તથા રંગ
ધણો સારો કીધો છે. જીનાં અસલી વખ-
તનાં લગાઇથી ભાગેલા અથવા વખતની
લંબાઇથી કાટ ખાઈ જઈ બરાબ બનીને
ભાગી ટુટી પડેલાં હથીયારોનાં છુટા છુટા
કાચની ઢાંકણીઓવાલા દબ્બાઓમાં સા-
ચવી રાખીને સંગ્રહ કીધો છે. આડમા
હેનરીનું પેહેડેલું બખતર એક ધોડેસ્વાર
પુતળાને પેહેડાવીને મુકેલું છે, તે ઉપર
જાત જાતની તરાંહ પાડેલી છે. એ બખ-
તરનું લગોલગ વજન ૯૨) રતલ છે.
એ બખતરોમાનું એક બખતર સાત
ફુટ જાંચાં પુતળાને પેહેડાવીને ઉભું રા-
ખેલું છે, તે જોધને જરા અજબખી લા-
ગે છે કે આવાં જોરાવર અને જાંચાં
માણસો પણ આપણાં બાપદાદાઓનાં
સુખવાસી વખતમાં હતાં. એ ઝોરડામાં
ઉધુક આફ વેલીંગટને એ ટાવરનાં કોન-
ટેમ્પલ દાખલ જે પોતાનાં હોદ્દાનો પોશાક
પેહેર્યો હતો તે એક કાચનાં ઢાંકણુવાલા
દબ્બામાં મુકેલો છે. આગલ એ ટાવ-
રમાં જે અમીર ઉમરાવ લારડોને તથા
પંકાયલા ખીજા ધણીઓને, રાજાને કે
પારલામેન્ટને હુકમે ગરદન મારી જમેહ
કીધેલા તેને લગતી કોહાડીઓ તથા
દીમરાં પણ મુકેલાં છે. એ દીમરાં ઉપર
તે કોહાડીનાં કરર પ્રાણધાતક ધા હજુર
જેમનાં તેમ તાજ દીસે છે. “બ્લડી-
ટાવર” એટલે લોહીનો ખુનખાર મનારો
કે જ્યાં ચોથા એદવર્ડનાં બે છોકરાઓને
તેઓનો કોકો જે પાછલથી ત્રીજો રીચરડ
બન્યો તેણે મારી નાંખ્યા હતા, તે ટાવ-
રની પડોશમાંજ એક મોહોટા ઝોરડામાં
ખ્રીશ્ચ સલતનતનાં રાજા રાણીનું રાજ્ય
ઝવાહરત મુકેલું છે કે જે સખબ ઉપરથી

તેને હમણાં “જ્યુવેલ ટ્રાવર” કરી કહેછે. એ ટ્રાવરમાં માથે મુકવાનાં બાદશાહી તાજો, ઝવેરાતો, તથા સોનાની પલેટા જોઈ હતી. એઓમાં સઠથી મથાળાં ઉપર સરદારીની નીશાન દાખલ આપણી નાંમ-દાર મહારાણીનું તાજ છે. એ તાજ એ તાજદાર બાનું કીજે અને ૧૮૩૮માં ખાસ બનાવ્યું હતું. તેમાં ૨૭૮૩ હીરાઓ નાધલા મોહોટા મળીને છે. તેમાં એક ધણું મોહોટું માણેક છે, જે આગલી બાજુ પરજ દીપતું જડેલું છે. તે નંગ કેશટાલિનાં રાજ ડાન પેડાએ “બ્લેક પ્રીન્સ” એટલે “કાલા શાહનશ”નાં નામથી ઓલખાતા ત્રીજા એદવડે રાજના બાહાદુર છે-કરાએ તેને કરેલી કીમતી સેવાના બદલામાં બેટ તરીકે સોગમત દીધું હતું. ઉપરાંત એ તાજમાં એક ધણો મોહોટા થનીશચર જડેલો હતો. એ તાજની કીમત એક કરોડ સીતેર લાખ (૧,૭૦,૦૦,૦૦૦) રૂપિયા અંકાય છે. શેંટ એદવડે કાઉન ઉપર હીરા, માણેક, મોતી, પાણાં ઇતિવાદી જડત કામ છે. પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સનું કાર્જિન (તાજ) સાડું સોનાનું ખાલેસ કનચનથી બનાવેલું છે. પેહેલા ચારલસનું રતન જડીત તાજ તેને ગરદન મારવાની અગાજ બનાવ્યું હતું. ઈમ્પીરીયલ ઓર્બ નામનો સોનાં તથા ઝવેરાતનો એક મુલતાંની દડો છે જે તખ્તનશીન થતી વેળા રાજ અથવા રાણીનાં હાથમાં આપે છે. મહારાણીજીનાં મરનાર આવંદ આલબર્ટ પ્રીન્સ કોન્સર્ટનું તાજ પણ ઝવેરાતનું છે. એ ઉપરાંત સોનાનાં વાસણો પણ સંખ્યાબંધ અને મોહોટાં મોહોટાં છે, તેમાં એક મોટું વાઈન દાડનું વાસણ છે, તેમાંથી ચાર જાતનો વાઈન જ્યુદો જ્યુદો બહાર રેડાય એવી યુક્તિવાલી ગોઠવણ કીધી છે. એક સોનાની ગીલીટનો ખરૂં છે જે બહાર ટ્રાવરનો નાંહનો નકલ કરેલો નમુનો છે. તે નીમકદાગીને

ડેકાંણે તરત વેલા ટેબલ ઉપર કામ આવે છે. એ ઉપરાંત બીજી ધણી મીંગા છે. એ ઝવેરાત ત્રીજા હેનરીનાં વખતનાં અને ૧૨૧૬ થી ૧૨૫૪ સુધી એ ટ્રાવર આફલંડનમાં મુક્યાં હતાં, પણ પેહેલા ચાર્લસ રાજાને તેની અવીચારી તથા બલવાચાર ચાલને લીધે ગરદન મારવા પછી કોમવેલ નામનાં મહંત રાજ્યાધીકારીએ તે વેચી નાંખ્યા હતાં. અને બીજા ચાર્લસના વખતમાં પાછાં અમલનાંજ જેવાં બનાવીને હાલ મુકેલાં છે. એ મોહોટાં કેટલાંક ઝવેરાતો બીજા ચાર્લસનાં વખતમાં અને વલી જેમ શકે તેમ તો તેની પોતાનીજ છુટી ઉચકેરણીથી કરનલ બ્લડ નામના લુચા પોશાગીર આપ્રીસરે ચોરયાં હતાં. તે પણ પાછલથી પકડાયો હતો. તેને શીક્ષા કરવાને બદલે એ રાજાએ સાંમું ૫૦૦) પૌંડનું વરસાન તથા રેહેવાનું ઘર આપ્યું હતું. એ ચોરવાનો શક રાજા ઉપર લાવવાનું કારણ એ છે કે એ રાજા ધણોજ ખરચાણ હતો અને હમણાં કરજદાર રહેતો હતો. તેથી નાણાંની ગરજ પડવાથી તે ચોરાવીને વેચી નાખવાનો વીચાર તેણે કદીકને રચ્યો હોય તો તે સંભવીત છે. એ સમ્રાજાં ઝવેરાતની એકંદર કીમત ૩) કરોડની કહેવાય છે. એ ઓરડામાં બીજી બાજુ ઉપર ઇંગ્લાંડ દેશનાં મોહોટાં એતામોના ચાનો તથા હારો મુકેલા છે. તેમાં આરડર ઓફ ધી ઠીસટલ, ગારટર, સેંટ માઈકલ, સેંટ જ્યોરજ, અને સ્ટાર ઓફ ઇન્ડયાનાખી જોવામાં જણાયા હતા. હથીઆર રાખવાના ઓરડામાં તથા અને આજના સુધરેલા જમાનાની દારૂગોલાની લડાઈ લાયકનાં શહજો તથા ઓબરો તરેહ તરેહ રીતે ગોઠવેલાં હતાં; તેમાં કોઈનો આકાર કમળકુલ તથા ગોલાખનાં ફલ જેવો, કોઈ પાણીનાં મોજા માફક, કોઈ સાંપનાં ઘુંછરડાનાં આકારનાં, સજ્જો તથા જનાવરનાં આકારનાં, તથા કોઈ

ગ્રીન્સ ઓફ વેલ્સનાં લગનનાં કેકના આ-
કારનાં જેવા બનાવેલાં છે. એ હુધીઆ-
રાનાં ઓરડાઓને “કુવીન એલીઝાબેથ
આરમરી” કરીને નામ આપેલું છે. તેના
માથા ઉપર સેંટ જોનનો ચેપલ (મં-
દીર) આવેલો છે, જે નોર્મન લોકોની અ-
મલા ઉઠાવાની કારીગરીમાં આજે સુધી
સરસ ગણાય છે. “ધી ઓવર ટાવર” બર-
જમાં ચોથા એલ્ફર્ડનાં ભાઈ “ડ્યુક ઓફ
કલેર-સે” રાજ સામું હુલડ કીધાથી
તેની શીક્ષામાં તેને મોહોતની સજા ફર-
માવી હતી, તેને મામસી નામનો વાઈન
દાર પીવાનો ધણોજ શાખ હતો તેથી
તેની પોતાની આજ્ઞા મુજબ તેને તેજ દા-
રનાં પીપમાં ટુપારીને મારી નાંખ્યો હતો.
“યુથેમ્પ ટાવર” તવારીખી ઇતિહાસથી
બરેલા જોવા લાયક છે, તે એક નાંધ-
જો ઓરડો છે, તેમાં આગલ ધણું મોટા
મોટા માણસોને કેદ કરતા હતા. થોમ્સ ડી
યુથેમ્પ તે અરલ ઓફ વોરવીકને રીચર્ડ
ખીજનનાં વખતમાં કેદ કીધો હતો તેથી
એનું નામ “યુથેમ્પ ટાવર” કરીને પ-
ડ્યું છે. એમાં, જેઓને કેદ કીધા હતા તે-
ઓએ વખત યુદ્ધરવા સાર પોતાનાં
નાચો તથા ખીજ વીગતો દેવાલનાં પ-
થરામાં કોતરેલી હજુર જેમની તેમ છે.
એ ટાવરમાં જે જે સારાં સારાં માણસોને
કેદ કીધા હતા તથા ગરદન મારીને દાતે-
લા છે તેની થોડીક વીગતો હું આખે
છીયે; સર થોમ્સ મુરને ૧૫૩૫ માં, રાણી
એન બોલીન નામની આથમા હેનરી રા-
જની ખીજ રાણીને ૧૫૩૬ માં, થોમ્સ
ક્રોમવેલ અરલ ઓફ એશકશને ૧૫૪૦ માં,
કાઉન્ટેસ ઓફ સાલસબરીને ૧૫૪૧ માં,
રાણી કેથેરાઈન હાવર્ડ નામની આઠમા
હેનરી રાજની પાંચમી રાણીને ૧૫૪૨ માં,
સોરડ એડમીરલ સેન્ચર ઓફ સડલીને
૧૫૪૯ માં, સોરડ સોમરસેટ જેને “ધી
પ્રેટિકટર” અથવા રાજ્ય પાસખાનનો

ધલિકામ હતો તેને ૧૫૫૨ માં, અરલ
ઓફ વોરવીક અને ડ્યુક ઓફ નોરધમ-
બરલાન્ડને ૧૫૫૩ માં, લેડી જેન ટ્રે અને
તેણીના વર સોરડ ગીલફોર્ડ દડલીને
૧૫૫૪ માં, અરલ ઓફ એસેક્સને ૧૬૦૧
માં, ડ્યુક ઓફ મોનમાઉડને ૧૬૮૫ માં,
તથા ખીજ ધણું સોરડોને ટાવર ઉપર
ગરદન માર્યો હતા. તેમજ જોન બેલીઓલ
સ્કાટલેન્ડનાં પાદશાહને ૧૨૯૬ માં, વી-
લીયમ વોલેથ સ્કાટલેન્ડનાં “પેટ્રીઆટ”
અથવા સ્વદેશાભીમાની લડવૈયાને ૧૩૪૭
માં, ફ્રાન્સનાં પાદશાહ જનને ૧૩૫૭માં,
ડ્યુક ઓફ ઓરલીયન્સ તે ફ્રાન્સના પાદશાહ
બારમાં લુઈના આપને ૧૪૧૫ માં, ઈંગ્લાંડ-
નાં રાજ છકા હેનરીને (એમ ધારવામાં
આવેછેકે એને છુપી રીતે હાથમાં મારીનાખ્યો
હતો.) તેમજ આરચખીશવ કેરનમારને
૧૫૩૧ માં, અરલ ઓફ માઉવેમપટન તે
જગતપરસીધ નાટકચુર શેક્ષપીઅરનાં મુ-
રખીને ૧૫૬૨ માં, સર વોલટર રાલીને
૧૬૪૮ માં, ડ્યુક ઓફ મારલબરોને
૧૬૮૩ માં, અને એ ઉપરાંત ખીજ ધણા
ઉમરાવોને અહીંયાં કેદ રાખ્યા હતા.
એવી રીતે એ ટાવરનું નામ વખણાયું
છે. રાણી એન બોલીનને જે જગા ઉપર
ગરદન મારી હતો ત્યાં એક તખતી મુકીને
જણાવેલું છે. એ ઉપરાંત અત્રે અમે ખીજું
ધણું એક જોયું છે કે જેની વીગત બખતોં
ધણું લખ્યાંન થઈ જાય એમ છે.

ટાવર જોઈને ધરે આઠ્યા બાદ રાત્રે
કોવેન્ટ ગાર્ડન ઠીચેટરમાં “ત્રેવેટાર” નો
ઓપેરા જોવા ગયા હતા. આજે નાટક-
શાલામાં યુરોપનાં સરવેથી સરસ ગણાતા
કેટલાક “એક્ટર” એકઠા થઈને એ ઓપેરા
કીધો હતો. તેમાં મેડમ પેટ્રી કે જેણીની
બરાબર આજે કોઈપણ ગાનાર નથી તે-
ણીએ હ્યોનાડોનો ભાગ બજાવ્યો હતો,
મેડમ ત્રેખીલી કરીને પેટ્રીની હરીફાણ હાલ
નીકલી છે તેણીએ ગીપસી ઓરતનો ભાગ

લીધા હતો. મિંશીઆર લાશાલી નામના ધણુજ સરસ ગાનારે કાંઉન ડી લીઆનાનો ભાગ લીધો હતો, અને મનરીકોનો પાર્ટ 'પેટીના' વર નીકાલોનીએ કીધો હતો. એટલુંજ કેહેવું બસ છે કે એવું "એક્ટીંગ" તથા ગાયન આજ સુધી કલકતા અને મુંબાઈમાં જોવામાં આવ્યું નથી અને જોવાશિ પણ કવચીતજ.

તા ૦ ૩ જુન ૧૮૮૧.—આજે સવારનાં અતરેનાં પ્રખ્યાત જીલની કુંપની નામનાં આહાડ પાનવેચનારાઓને ત્યાં ગયા હતા, અને તેને ત્યાં જાત જાતનાં અને નવી નવી તરેહનાં રોપાઓ—કુલનાં આહાડનાં તથા રંગીન પાતરાંનાં—ધ્યાદી જોયાં હતાં. એને ત્યાં તરીફરનસો વીશ કુટ જ્યાં અને જડાઈમાં એક કુટ ઉપરનાં હતાં. તેમાંનાં એકજી કીમત ૮૦) ગીની કેહેતો હતો. આરકાદમ્નો તો યાગજ નહીં, તેની ઉપર કુલો એવાં તો રંગ બેરંગી હતાં તથા તરેહ તરેહનાં ખુશખોદાર હતાં કે કાંઈ તારીફ નહીં થઈ શકતી. એ જોઈને બપોરનાં ત્રણ વાગે "હારટીકલચરલ ગારડનર"માં કુલોનું. "એક્ટીવીશન" એટલે સંગ્રહસ્થાન હતું તે જોવા ગયા હતા. અહીંયા કુલોનાં તરણ છોડવાઓ ધણી તરાંહનાં દેખાડવા મુકેલા હતાં, તેમને ઉગારવા તથા ખીલવવા કીન્ને વપરાયલી કેળવણીની તારીફ બોલવી મુશકેલ છે. દાખલા તરીકે ગોલાખનાં કુલનાં આહાડને એવી કેળવણીથી ઉગારેલું કે જાણે તે સરખે ભાગે કાપીને છુટાં છુટાં ગોઠવેલાં હોય, તેમ ગોળ આહાડ ઉપર તે કુલોની તરાંહ પાડેલી હતી. એક જાતનાં કુલોનાં આહાડો તો જાણે તે કુલનાં પડા રોકા ઢગલા કીધેલા હોય તેવા તડાને તડા ફાંકડા ચોસલાં જેવા લાગતા હતા. કુલોનાં જીદા જીદા રંગનાં કુંડાઓ પાસે પાસે ગોઠવ્યાથી દેખાવની સુંદરતાની હદ થઈ હતી. કેકટશના (ધુવરની જાતનાં)

રોપાઓ પણ ધણાં જોવા લાયક હતા. એક ધણી પાસે તેમાંની ૧૫૦ જાતો હતી. તેમાં કોઈ ઉપર તો જાણે સફેદ ખાલનો રૂપેરી કસબ જેવી લાંટા ઉગેલી હોય તેવા કુમખાઓ વલગેલા હતા. કોઈને ઝીણા કુંડાઓમાં ઉગારેલાં તેની ઉપર વળી કુલ આવેલાં તેથી તે રમતયાલ રમકડાં જેવાં લાગતાં હતાં. ફરતેનો સંગ્રહ પણ ધણો સારો હતો. તેમાં કાળી દરાખનો એક મોટો કુમખો જોવા લાયક હતો. જે કે અહીંયાં કેરાં મુંબાઈની માફક ઉગતાં નથી તોપણ "હાટ હાઉસ" એટલે વરાલ્યાં ધરેમાં રાખી અકસીર જાતની તરતીબથી ઉગારવામાં આવે છે. તેમાંની કેલાંની એક લુંગર અતી ધણી મોહોટી હતી. તેજ મુજબ "'વીચીસ," "એપરીકોટસ," "અનીનાશ," સ્લોમેરી ઇતિયાદી ધણાં સારાં હતાં. એના બાગમાં આડપાનને લગતાં હથીયારો, ધાસ કાપવાના તથા દાંખલીઓ કાપવાનાં સંચાઓ, બાગોમાં મુકવાનાં બાજતો, છતફાર કુલોનાં ધરો, ઇતિયાદી ધણી જાતનાં હતાં. મરઘાં, મસલાં, કુતરાં તથા એવી ખીજ જાતનાં પાળવાનાં જનાંવરોનાં પીજરાં તરેહ તરેહનાં મુકેલાં હતાં. એ હારટીકલચરલ ગારડનરનો બાગ ધણો મોહોટો છે, પણ તેમાં કાંઈ કુલોનાં તથા ખીજાં આહાડો ધણાં જોવા લાયક નથી. પરદેશની વનસ્પતી ઉગાડવા મોટેનું એ બગીચાને લગતું કાચનું ઘર ધણું મોહોટું છે, તે ૧૧૦૦ કુટ લાંબુ, ૩૦ કુટ પોહોણું, અને ૬૦ કુટ જાંચુ બાંધેલું છે. એ ઘરની આગલી બાજુનો બાહાર રાણી વીક્ટોરીઆનાં ધણી પ્રીન્સ આલબર્ટનું પુતળું સને ૧૮૫૧ માં એ એક્ટીવીશન એ પાદશાહજાદાએ ખુલ્લું મુકવાની કારેલી કીઆની યાદગારી દાખલ મુકેલું છે. એ કાચનાં ઘરની બાજુઓ ઉપર લાંબી ને લાંબી ગેલરી બાંધી લી-

ધેલી છે અને તેની વચમાં બાગના કી-આરામો કીવેલાં છે. એ રાયલ હોરટી-કલચરલ સોસાયટી, હુનરની રીતે બા-ગોનાં કામને ઘટ્ટું ઉત્તેજન દેવા કીને સને ૧૮૦૪ માં ઉભી થઈ હતી, અને તેને વાસ્તે એ જગા ઉપરાંત ખીજી ૩૩ એકર જમીન એસવીક આપે ક્યુની ન-જદીકમાં ખીજી રાખેલી છે. જોધને પાછા ફરતા “હાઇડ પાર્ક”ની વીસ્તીર્ણ વાડીમાંથી પસાર થયા હતા, ત્યાં તે વખતે મોહાટા મોહાટા આબરુદાર લોકો ફરવા નીકળેલા હતા. જેમ મુંબાઈમાં આપણે સાંજનાં “બેંડ સ્ટાંડ” ઉપર તથા પાલ-વા બંદર ઉપર હવા ખાવા જઈએ છે તેમ અહીંયાંનાં લોકો એ જગા ઉપર જાય છે, ફરક માત્ર એટલો કે ત્યાં આપણી માફક ગાડીઓ ઉભી રાખી સુકતા નથી પણ આસપાસે આસપાસે રસ્તા ઉપર આખો વખત ફરવતા જઈને તેમાં પોતે એનથી ફરીઆ કરે છે. એજ કેકાણે હોતા “રાટન રો”માં લોકો ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ એજ માફક ફરયા કરે છે. ઇંગ્લાંડની ગંભીર દોલતવાલી તવંગરી મશહુર છે, તેથી તે જરનાં પ્રમાણમાં એ વખતે ગાડી ઘોડા ધણી ઊંચી જાતનાં જોવામાં આવે છે. અને જે એ ખાખતનો શાખીન હોય તે અત્રે આવી ઉભો રહેવાથી પોતાને પેટ-પુર મન ગમતા ગાડી ઘોડા જોઈ જોઈને ધરાઈ ભરાઈ શકે છે.

તા ૦ ૪ થી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ધી હોરટીકલચરલ કુંપનીનો “ન-રમરી”નો બાગ જોવા ગયા હતા, જેમાં સંગ્રહ સારો કીધેલો છે. ત્યાંથી “ક્રીસ્ટલ પાલેસ” અથવા ખીલોરી મેહુલમાંનો કુ-તરાંઓનો સંગ્રહ જોવા ગયા. એ જગા ઉપર ધણી નવીન નવાઈ જાતનાં આસરે ૧,૧૪૭ કુતરાંઓ દેખાડવા મુકેલાં હતાં. અને તેની વચમાં “કેટલાગ” બના-વેલા હતા. તેમાં કુતરાંઓની જાત તથા

કીમતોના આંક માંડેલા હતા. કોઈ કોઈની કીમત એટલી તો ગોઠી હતી કે તે નહી માનવા જોગ લાગતાં હતી, અને જે ઉપરથી કોઈને તો એમ પણ અનુમાન જયા વીના ન રહે કે એ કુતરા વેચવાના નહી હશે તેથી એમ કીમત માંડી હશે. પણ જે જનવરો વેચવાનાં નહીં હતાં તેમને વાસ્તે વેચવાનાં નથી એમ સાફ લખેલું હતું. મોટી કીમતમાં રૂપીઆ ૧૦૦૦૦ થી તે વધતી જતી તે ૧૦૦૦૦૦ સુધીની રૂપીઆ માંડેલી હતી. ત્યાંના રખેવાલને સવાલ કરતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો કે કોઈ જોદાના લાલ એવી કીમતખી આપે છે. પણ વલી તે ધણીને એ ફાયદો થાય છે કે એકઝીખીશનમાંથી મલેલાં ઇનામોથી તથા કુતરાનાં પેદા થયેલાં બચાં જેની કીમત મોટી મલે છે તે વેચ-વાથી તે પોતાનું નાણું પાછું ઉપજવી શકે છે.

એ પછી ક્રીસ્ટલ પાલેસમાં ફરવા નીકળ્યા. એ ક્રીસ્ટલ પાલેસની ઉત્પત્તી નીચે મુજબ થઈ હતી. સને ૧૮૫૧ માં જયારે વીલાયતનું મોહાટું એકઝીખીશન ઊઘાડ્યું ત્યારે તે બંધ કરતી વેલા તેની ખીલડીંગ સરકારને વેચવા માગી. પણ તે માંગણી કચ્છલ મંજુર રાખવાને ચોખી ના પાડવામાં આવવાથી તેને ભાંજી નાખતાં અટકાવવા સારું અતરેનાં સારાં સારાં મા-ણસોએ એક કંપની ઉભી કરીને તે વેચાતી લીધો, અને તે હાઇડ પાર્કમાં હતી ત્યાંથી ઉખેડી લાવીને હાલની જગા “સીડનહેમ” પર લાવી બાંધી છે. એ હવેલી તદન લોખંડ તથા કાચની બાંધેલી છે. એ ખીલડીંગનો અમલ યુકતીનો ફરમા સર જોસફ પેકસ-ટને ઘડ્યો હતો. એ શખસને વીશે હમેશ્વે એવું સાંભળ્યું છે કે તે ધણી ડયક ઓફ દેવોનશાયર કે જે ઉમરાવનો બાગ આખાં ઇંગ્લાંડમાં સૌથી સરસ ગણાય છે તેનો વડો માલી હતો. અને તેણે પોતાના ધણીના બાગમાં ગરમ દેશનાં ઝાડોને ઉગાડવા

સારું બાંધેલાં કાચનાં ઘરે વાલુ “હાટ હાઉસ” બાંધ્યું હતું તેના પલાંત ઉપરથી એની ધારણા કીધી હતી, ખરેખર તેમ હતું. કારણ ક્રીસ્ટલ પાલેસનો દેખાવ પણ એક ગંગાવર હાટ હાઉસ હોય એમ લાગે છે. સીડનહામ ખાતેની ૩૦૦ એકર જમીન લઇને તે સારું ૭૦૦૦ મજૂરોને કામે લગાડી મેલવેલી મેહનત મશકતથી તે બે વરસે બાંધાઇને તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. જે બાદ તેને તા. ૧૦ મી જુન સને ૧૮૫૪ ને દીને આપણી નામદાર મહારાણી તથા તેણીના આવદની સ્વમુખ્ય ખોજો મુકીઓ હતા. એ મેહલના લંબાઈમાં ૧૬૦૮ ફુટનો વચ્ચેનો હાલ અને તેની બે પાંચો જે દરેક ૫૭૪ ફુટ છે તે તથા ખીજી ખીલડીંગ મલીને આખી મુલંગ લંબાઈ ૩૪૭૬ ફુટ છે, અથવા તો એકડે મીટર સરેરાશ બોલતાં લગભગ પોણા મેલ જગ્યાને કાચનાં છાપરાંએ ઢાંકી લીધી છે. જે તેના થામલાને એક હારમાં લાંબાને લાંબા મુક્યા હતા તે તે સવા સોલ માઇલ સુધી પોંદ્યો જતે, એવી પરવારતા ધણી-ઓએ ગણતરી કીધી છે. એમાં સંધ્યું મલીને લોખંડ કામ ૯૬૪૧ ટણ વજનનું વપરાયલું છે. કાચ જે વપરાયે છે તે ૫૦૦ ટણ તોલમાં છે અને ૨૫) એકર જગા રોકે એટલા કદના છે. જે એ કાચો પોહોલાઈમાં એક એક પાસે મુક્યા હોય તો ૪૮ માઇલ સુધી જાય અને જે લંબાઈમાં મુકે તો ૨૪૨ માઇલ સુધી જાય. એમાં જે ખીલા તથા અડગરા “સ્ટાપર્સ” વગેરે કામે લાગા છે તેમનો તોલ ૨૭૫ ટણ છે. એનો વડી ઇમારતમાં ૧૫,૩૯૧ ક્યુબીક વાર ઇ”ટા વપરાયલી છે. એથી માલમ પડશે કે એ કેવી મોટી ગંગાવર ખીલડીંગ છે. એ મેહલમાં થંડીના દીવસોપર વરાળની નલીઓ મુકીને તેની હવા મેડીરા ગાંમનાં જેવી માફકસર રાખે છે. એ નલીઓ પોણાં બે માઇલ લાંબી છે અને તે પાટીઆની

જમીનની હેઠાં મુકીલી છે. એ મેહલ જે હાલ બાંધેલા છે તે અસલનાં એકઠી-ખીસન ખીલડીંગમાં મુકારો કરીને સારો બાંધેલા છે. વલો તે બાંધ્યાની આગમજ દેશદેશ માણસો મોકલીને ત્યાંની જુની જુની જાણવાળોગ ખીલડીંગસો, પુતળાંઓ ઇત્યાદીનાં નકશાઓ તથા પલાનો કરાવી મંગાવ્યા હતાં. તે દરેક ગામના આરકી-ટેકચર અથવા કારીગરીવાલાં બાંધકામનો નમુનદાર હુનર ખતાવા સારું જુદી જુદી દેવાનખાનાંની જગા કીધેલી છે. તેમાં ઇ-જીપ્સીયન કોર્ટ જેમાં મીસર દેશની અસલની ઇમારતો, પુતળાં ઇત્યાદી જેમ ત્યાં હશે તેમજ બાંધેલી તથા મુકેલાં છે તે, તેમજ ગ્રીક કોર્ટ, રોમન કોર્ટ, આલમખરા જે આગલનાં મુર લોકે સ્પેન દેશ જીત્યું હતું તે વખતનો ખતાવેલો જાણીતો મેહલ, ઇત્યાદી નમુનાં છે. એ પાછલી નકાવ્યાત જેવા લાયક છે. તેમાં નકસી તથા મેહુરાખો ઉપર આરખી ભાપાના કોરાનનાં તથા ખીજી મખકો અને ધર્મોપદેશક વાક્યો આરખી દસ્કતોથી કોતરીને ગીલીટ ધણીજ સરસ રીતે કીધેલી હતી. તે એવી રીતે કે જાણે આબાદ તે જગાનો એક હાલ હોય એમ દીસે છે. ખીજી દેવાનખાનાંવાલી “કોર્ટો” માં બાંધજીનટાઈન (યુનાની); જરમન, તથા ઇંગ્લીશની આગલા વખતની અને ઇટાલીઅન કોર્ટ ઇત્યાદી છે. એ મુજબ જુદી જુદી રીત પ્રમાણે આરડા તથા હાલ બાંધેલા છે. પોમપીઆની, થીમેટની તથા ખીજી જગાની તમસીરો, માણસો તથા જનવરોનો સંગ્રહ પણ એજ મુજબ સારો કીધો છે. ઉપરાંત ત્યાં જાત જાતના સંચાકામ ચંચળી ચલાવે છે તથા ખીજી જેવા લાયક ખીજો ધણી છે. પુતળાં તથા પીકચરો પણ જોજોગ દીસે છે. અંદર એક કાચનો મોહોટો કુવારો ગોઠવેલો છે, તે ધણો જેવા લાયક છે. એનો વચ્ચેનો હાલ ૩૯૦ ફુટ લાંબો, ૧૨૦ ફુટ પોહોલો, ૧૭૫ ફુટ જીયો છે. એ ઇમારતની

આજી ઉપર પાણીનાં કુવારાની ટાંકી સાથે એ મીનારા બાંધ્યાછે, તે દરેક ૨૬૨ ફીટ જંગાછે. એ ધમારત ઉપર તથા જમીન ખરીદવાના તથા ખીજ પરચુટલુ ખરચ મલીને ૧૧ કરોડ રૂપયાની થાપલુ જીમલે બેઠીછે. એનાં માલુસો રાખવાનાં વગેરે ખાતાં પછવાડે દરસાલ ૬,૦૦૦ પૌંડ ખરચ બેસેછે. એમાં જે એ જાહેરી આરગીનોછે તેમાં વચલા હાલની આરગીન ધણી જાહેરાતીછે. તે ૪,૫૬૮ નલીઆથી ગોઠવણ બનેલીછે. અને “હેંડલ આર્ચિસ્” નામની સરેદાર વગાડવાની જગાછે તેની બેઠકોપર ૪,૦૦૦ તમામગીરે સમાધ શકેછે. તેજ મુજબ તેની આજી ઉપર એક આરડો, જેનેઆ પેરા હાઉસ કહેછે તેમાં પણ ૪,૦૦૦ માલુસો ગોઠવાઈ શકેછે. એ આરડામાં હોમા ગયા ત્યારે મલીવનને જોડેલા સંગીત નામે “આરેટાસો” વળડવાના હતા તે સાંભલવાને બેઠા. હાલ લોકોથી ભરાઈ ગયો હતો. એટલું લોક શનીવારે ત્યાં જોવા આવેછે. ત્યાં આસરે ૧૫૦ માલુસો સાથે રાગનો ટેક જીલનારાઓ “કોરસ” મેલવતા હતા. તથા ૫૦ જણાં તે લોકો સાથે વાજાંત્રો વળડતા હતા. એ ઉપરાંત આઈયાં ગમતની મીજો કાઢેલીછે. જેમકે જીકુખાનાનો આરડો, કસરત તથા તાલીમખાજની જીમનેશીઅન, કેમેરા આપસકચુરા (Camera Obscura) પેનોરામીક વીજીક ઇત્યાદી જોવા જવાનાં સાધણો. ફીસ્ટલ પાલેસમાં પેટુલાં જતી વખતે ૩ ગાની ટીકીટ લેવી પડેછે. પણ તેની અંદર ખીજ ને ગમતો થાયછે તે જોવા સાથે જીકું ઘમ તોલવું પડેછે. એ જાહેલ એક જાહેરા પલાટકાર્મ ઉપર બાંધેલાછે, તેની આસપાસનાં બાગોનો દેખાવ ધણી સારો લાગેછે, અને આતશખાજ જોવા સાથે હજારો લોકોને વાસ્તે તેમાં ખુરસીઓ ગોઠવી રાખીછે. હીંયાં ગમતો ઉપરાંત

રીફ્રેશમેંટ રૂમો તથા ફુકાનો પણ ધણીછે. તેમાં પરચુટલુ સામન ધણી તરેહનો વેચાતો મલેછે. એનો બાગ ૨૦૦ એકર જમીન રોકેછે; તેમાં ધણાં કુવારાછે, તેમાંનાં એ કુવારાનું પાણી ૨૮૦ ફીટ જાંચે ઉડેછે, અને જ્યારે એ ઉડેછે ત્યારે ૧,૨૦,૦૦૦ ગ્યાલન પાણી દર મીનીટ તેમાંથી ખપી ફીટછે. આજો દીવસ તેમાં ફરયા છતાં પણ એ જાહેલની અભયખીનાં અરધો ભાગ વટીક અને જોઈ શક્યા નથી, તેથી વીચારછે કે ખીજ વખતે પાછા ફરીને જોઈશું.

આને રાતનાં ઇલીઝમ ઈથેટરમાં આંચેલા અથવા વીનીસ શહેરના આહુર મુરનો નાટક જોવા ગયા હતા જ્યાં ધણાં સરસ એકટરો પાર્ટ ભજી બતાવતા હતા. તેમાં “બુક” નામનો એક અમેરીકન અથવા દેશીઆમાં માલુ ટપે બોલાયછે તેમ “મરીકન” જાતનો એકટર જે આને ફનીઆમાં સૌથી સરસ ગણાયછે તેણે ઓડોનો મુખ્ય પાર્ટ, Irving એરવીનગ જે સૌથી સરસ અંગ્રેજ એકટર ગણાયછે તેણે યાગો નામનાં કાવચાંબાજ કસરેવજનો, અને એલન ટેરીએ ખુબસુરત નાર ડેસડીમોનાનો પાર્ટ કાઢ્યો હતો. આકર્ષીંગ એવું તો સરસ હુડું કે તેની કાંઈ તારીક નહીં થાય.

તાં ૫ મી જીન ૧૮૮૨—આને સવારનાં “આલબર્ટ મેમોરીઅલ” જોવા ગયા હતા. એ પ્રતજી આગાઉ અને ૧૮૫૧ ના વરસમાં સંગ્રહસ્થાન બાંધ્યું હતું તે જગાએ આપણી માહરાણી વીક્ટોરીઆનાં વરની યાદગારી કાયમ રાખવા સાથે રૂપિઆ બાર લાખ ખરચીને બાંધ્યુંછે. એ ખરચની એકંદર રકમમાંનો અરધો ભાગ લોકોમાં ઉધરાણું ફેરવીને ભરાવ્યું હતું. એક ધણી મોટો ચોતરો બાંધીને તે ઉપર એક થાંભલો બાંધીને પ્રોનસ આલબર્ટનું પ્રતજી મુકેલુંછે. એ પ્લેટ

ફારમ ઉપર કુન્યાનાં જાણીતા હુનરવાલા-
ઓનાં પુતળાંઓ કાતરેલાં છે. તેની દ-
ક્ષીણ બાજુએ શહેરોનાં અને ગાયન-
કારોનાં, ઉગમણ બાજુએ પીછીઓથી
તસ્વીર જેવનાર સ્ત્રીતારાઓનાં, ઉત્તર
બાજુએ કારીગરોનાં, અને આથમણ
બાજુએ પથરનાં પાંખ કોત્રી નકશ કાઢ-
નાર સલાટી કોટરનારાઓનાં પુતળાંઓ છે.
તેમની સાંમટી સંખ્યા ૧૬૯ છે. એનાં
ચાર ખુણાં પર ચાર ખીજ થઈ ઉપર
એતી, હુનર, વેપાર, અને એન્જનીઅ-
રીંગનાં ઉદ્યોગને લગતાં પુતળાંઓનો જ-
માવ, માહોટાં બૂરે કદમાં બનાવીને મુ-
કેલાં છે. સાથી હેઠાંમાં થાંભલાની છેક
નીચે ચાર ખુણે એશીઆ, આફ્રીકા, અ-
મેરીકા, અને યુરોપનાં લોકો તથા જન-
નવરોનાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે. એ સઘળું ત-
દન સફેદ સર્ગેમરમરનું છે. થાંભલા ઉપર
એક માહોટો ચુખળ કાંધેલા છે જેનું મથા-
ળું છેક તલ્લાંનાં હેઠાંથી તે ડોંચનાં જાચા-
ણ સુધી સલગો સલગ ૧૭૫ ફીટ જાયું છે.
તેની અંદર પ્રીતમ આલખડનું પુતળું
“ગ્રાન્ડ” એટલે કાંમના જેવી મેલવણીની
ધાતુનું તદન ગીલીટ કાંધેલું છે. તે ૧૫ ફીટ
જાયું છે. એ સઘળાંનો દેખાવ ચાર તરાંહનો
હુનરમંદી તથા ઉસ્તાદી લાગે છે. એ ચુ-
ખળ ઉપર નીચે મુજબ લેખ કાતરેલા છે.

“Queen Victoria and her
people to the memory of Al-
bert, Prince Consort, as a tri-
bute of their gratitude for a
life devoted to the public good”

એટલે કે : “બાદશાહી ખાવીંદ આલ-
ખડે, લોકનાં ભજાને અરથે યુગરેલી જી-
દગીની યાદગારી કીજેની, નીમકહલાલ
નીશાનની યાદદસ્ત તરીકે, રાંણી વીક્ટો-
રીયા અને તેણીની પ્રજાએ અર્પણ કર્યું છે.”

ખપોરનાંમે વાગે “હેમ્પટન” કોર્ટ”ના-
મનો આપણી નામદાર મહારાણીનો મેહલ

જોવા ગયા હતા. ત્યાં હાલ પેન-
શન ભાગવતાં જે સારાં સારાં માણસોએ
પોતાનાં ચાલતા વખતમાં પ્રજાભાવનાં
કામ કાંધેલાં તેઓનાં કુટુંબોને માન
દાખલ રહેવાનાં ચારડાઓ આપે છે.
જેમકે :—ઇંગ્રેજ સરકારનો સર લુઇ કેવે-
નરી નામનો કાજુમનો એલચી માર્ચો ગયો
તેની માથે, કાજુમના શુરા સીપાહ બચ્ચા
તે મધરાજનાં હાલી કમાનડર ઇનચીફ સર
ફેડરીક રોબર્ટશનાં કુટુંબને તથા ખીજાં-
ઓને ત્યાં રાખેલાં છે. એ મેહલ જોવા
જવા સારું આગળાડીમાં જવું પડે છે. તે
અમલમાં રાજ આઠમા હેનરીના ઉપમંત્રી
કારડીનલ ઉલબ્રોએ ખાંધી પોતાના રાજને
આપ્યો હતો. તે લાલ ઇંટોથી ચણેલા છે.
તેની ચારે બાજુએ ઇમારતો તથા વચમાં
ચોક છે. મેહલમાં ઘણાં નાધજા નાધજા
ચારડાઓ છે અને એ ત્રણ માહોટા હાલ છે.
અમલના જાણીતા સ્ત્રીતારાઓનાં હાથનાં
જથાખંધ છખી સ્ત્રી તથા હાથનાં યુગ-
લાં જુજાંદાર અને તરાંહદાર ક્રીનપાપ
(Tapestry) નો ઘણો સારો સંગ્રહ
કાંધેલો ત્યાં માલમ પડે છે. મેહલ માહોટો
છતે તેમાં કાંધ ઘણી તારીફ લાયક રીતની
ખાંધણી દીસતી નથી. પરંતુ ઉપલી કી-
નપાખી બનાવટ ઘણી સરસ જતતી. મુ-
કેલી છે. એ તાકાવાર માહોટાં કપડાં ઉપર
હાથનું ભરતકામ છે તેની ઉપર આગલની
તવારીખ તથા બાઈબલને લગતી ખીના-
ઓનાં સ્ત્રીતારા ઘણી સરસ રીતે ચુલેલાં
છે. જો કે એ ચુંકણીઓને ૩૦૦ વરસો
થઈ ગયાં તોપણ હાલ ઘણી સરસ હાલ-
તમાં તે છે. એ મેહલ આઠમાં હેનરીથી
તે ખીજા જયારજ સુધીનાં પાંદશાહો ઓ-
લાદ દર ઓલાદ વાપરતા આયા હતા.
તેમાં ત્રીજા વીલીઅમ તથા તેની રાણી
તથા ખીજા જયારજનાં દોલીઆ હજુર
ત્યાં મુકેલા છે ; અને તે વખતની ખુર-
સીઓ, સ્ટાંડો તથા ઝુમરો પણ જેમના

તેમ ગમ્યાલાં છે. તે ઉપરાંત વેકાલગરની લડાઈ વખતે જે મનવાર ઉપર લારડ ને-લશન હતો તે વહાણ નામે “વીક્ટરી” અથવા ફતેહનાં ડોલ પણ મુકેલા છે. એ મહેલની એક બાજુ ઉપર આજે કુની-આમાં સૌથી જુનો તથા મોટો દરાખનો વસા છે, જે વેલા અને ૧૭૬૯ નાં સાલમાં રાપેલા કહેવાય છે. તેનું યડ ૩૦ ઇંચ જડું તથા તેની જાડી ડાંખલીઓ ૧૦૦ ફુટ ઉપર લાંબી છે. મારા વખતમાં તેની ઉપર ૨,૫૦૦ ઝુંગા દરાખનાં આવે છે ત્યારે તે અકસર જોવા લાયક થઈ પડે છે.

તા ૧૬ થી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં હીયાંથી આગગાડીમાં બેસીને આલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસ જોવા ગયા હતા. ખ્રીસ્તીઓનો “વ્હીટ મન્ડે” (Whit Monday) નામનો તેહેવાર હોવાથી આજે સુધળી હાજીસો તથા બેંકો બંધ હતી, જેથી પુરકણ લોક આગગાડીમાં આવ બ કરતું હતું. અહીંયાના લોકને એવા તેહેવારને રજા વરસમાં ચાર અથવા પાંચ દીવસ મલે છે તેથી એવી તક મલવાથી બધા અનેચ તેમ મોજ કરવા બહાર ઉતરી પડે છે. તેમાં એલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસ, ફ્રીસ્ટલ પાલેસ, તથા હેમપ્ટન કોર્ટમાં ઘણું લોક જાય છે. પેહલી એ જગા ઉપર એક સીલીંગનાં ખરચમાં ઘણી જાતની ગમતો જોવાઈ શકાય છે તેથી તાંહાં ઘણું લોક જાય છે. તેમ એલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસમાં પણ આજે ઓછું લોક આવું નથી. રોશન ઉપર એટલી તો ભીડ હતી કે બરાબર ઉભું રહેવાનાં સંસા પડ્યા હતા.

એલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસ તરફ જવા રસ્તામાં રેલના સંધાપર આવેલું એક (Junction Station) હતું, ત્યાં આગગાડી બદલી ખીજમાં બેઠક લીધી હતી. એ જકશન રોશન ઉપર આગગાડી આવી તેમાં એટલું તો લોક ખેડું તથા ઉભું રહેલું હતું કે તેથી હમાને ઘણકોને

તેમાં બેસવાને બન્યું ન હતું. વળતી ખીજ આગગાડી આવી તેમાં હમા જેમ તેમ કરીને બેઠા અને એલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસમાં જ રોશન છે ત્યાં ઉતરી પડ્યા. તે વખતે ગાડીમાંથી લોક છુટા તે જાણે એક મેલામાં પાંચ દશ હજાર લોક છુટું હોય તે મીસાલે લાગતું હતું. આજો દીવસ એ મહેલમાં ભીડ હતી. તે એટલી બધી કે ચાલવાને પણ બની શક્યું નહીં. એવી અટકલ કરવામાં આવી હતી કે એ દને એમલા એ મહેલમાં ૪૦ થી ૫૦ હજાર માણસો બેસું થયું હશે. એ મહેલ ફ્રીસ્ટલ પાલેસની હરીફાઈ કરવા બાંધેલા છે અને તે મહેલ વેહેલો અને ૧૮૬૨ નાં વરસનાં મંચરસ્થાનનાં મહેલ ઉપરથી બાંધેલા હતા. પણ તે ઉધાડવાની પંદરજ દીવસ પછી એટલે તા ૧૬ મી જુન ૧૮૭૩ ને દને તદન બલી ગયો હતો. તો પણ એને બાંધતાર કંપનીએ પાછી મે-હેનત લઈ તે મહેલ બાંધીને અને ૧૮૭૫ માં પાંચે ઉધાડો મેલ્યો હતો. એનો “હાલ” ફ્રીસ્ટલ પાલેસનાં જેવા કાંઈ મોટો નથી. “હાલ”નાં દીવાનખાનાનો આસપાસ ઓરડા કરીને એ મહેલ બાંધેલા છે, અને જ્યારે ગમે ત્યારે એક આજો મોટો હાલ કરી શકે એવી ગોઠવાણ તેમાં રચી છે. એનો વચલો મોટો હાલ ૩૮૬ ફુટ લાંબો અને ૧૮૪ ફુટ પોહોળો છે; જેમાં ૧૨,૦૦૦ માણસની જગા થઈ શકે છે. એ ઓરડામાં એક મોટો વાજાનો પેટી મુકેલી છે જે સર માઈકલ કોસ્ટ નામના ઘણા વખ-ણાયલા ગવૈયાની દખરેખ હેલ બનાવી હતી. હાલની અંદર ઇંગ્લાંડનાં પાદશા-હોનાં રંગીન પુતળાંઓ છુટે છુટે ડેકાણે ગોઠવેલા છે. વચલા ઓરડાની બાજુ ઉપર ૨૬૦ ફુટ લાંબી ચંદન ચોક બાંધેલી છે, તેમાં જાત જાતના માલો વેચવાની ઘણી દુકાનો છે. અહીંયાં એક દુકાન ઉપર ખીડી પીવાની ચરૂટની નલીઓ ત્યાંજ મોટાડીમાં-

થી બનાવીને તૈયાર કરીને દેખાડતા હતા, તથા ખીજીગમ મીઠાઇની બદલે મંચાથી બનાવી દેખાડતા હતા. એ છેલી ડુકાન તરફ બુચાંચોને વારંધડીએ બેઠે લેવાનું મન થાય ખરૂં. એ જગા ઉપર ક્રીસ્ટલ પાલેસનાં જેવું કાંઈ જોવાનું નથી, પણ પીકચર ગ્યાલરી સારી છે. એની આસપાસના બાગમાં છુટી છુટી જગા ઉપર જુદી જુદી ગમત રમતોનાં ઘરો બાંધેલાં છે; તેમાં દરીયા તથા વહાણોના નમુનો ઘણા સરસ રીતે આલેખ્યા બનાવેલાં છે. હલકાં લાકડાંનાં વહાણો બનાવીને જમીન ઉપર દરીયાનાં જેવી રંગીન “મોહજમાનની” તરંહ બનાવેલી છે તેમાં એ દરીયા અને વાહણના દેખાવ ઉપરાંત જાપાન દેશનાં ગાંમડાંઓના મહેલ તથા “સરકસ”ના ઘોડે-સવાર તમાશા અને સરેવર બનાવેલાં છે. અહીંયાં ઘોડા, કુતરા, ફુલ ઇત્યાદીનાં સં-ગ્રહસ્થાનો દેખાવો પણ વારાફરતી ભરે છે. “પાર્ક” અથવા બાગ જે ૪૮૦ એકરનો વીસતાર રોકે છે તેની વચ્ચે એ મહેલ બાંધેલાં છે. જાંઘાંથી આસપાસનો દેખાવ ઘણો સારી રીતે જોવામાં આવે છે. ક્રીસ્ટલ પાલેસ કરતાં દેખાવ સારો નજરે પડે છે. બે માંછસ સાથનું એક બલુન ઉડારીઆમાં આવ્યું તે ઉપરાંત સરકસ, કેબની બગી, શરતો, વાજાંઓ તથા જાદુખેલો ઇત્યાદી એવા ખેલો ઘણાં જોવાનાં હતાં અને તે સઘણું જોવા સારૂં ફક્ત એક શીલીંગની ટીકીટ લેવી પડતી હતી. પણ જે ધણીઓને આગલની બેઠક ઉપર બેસીને જોવું હોયતો તેવી જગા ઉપર દરેકનું વધતું ધમ આપવું પડતું હતું. જેઓ એક શીલીંગ આપતા તેઓને તો પછવાડે બેસીને જોવું પડતું હતું. એટલું સમતું હોવાને લીધે એટલાં બધાં હજારો લોકોને એ સરવે જોવા જવાને બને છે. એ એલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસની દેવાલ પથરની સરસ ઢબની બાંધેલી છે; પરંતુ તેનું છા-

પરૂં તદન કાચનું ક્રીસ્ટલ પાલેસની માફક બાંધેલું છે.

તા. ૭ મી જુન ૧૮૮૧—આજે “નેશનલ ગેલેરી” જોઈ. એ ગ્યાલરી ત્રેફલગર સ્કુવેરમાં આવેલી છે. તેનો બહારનો દેખાવ તેના મોટા થાંમલાઓને લીધે આપણી મુંબાઈની ટાઉન હાલને કેટલેક દરજ્જે મલતો આવે છે. પણ હીં-યાંની ખીજી બાણીતી ઈમારતોનાં જેવી એની બાંધણી સોભેતી નથી. પણ તેની અંદરનો થોડોક ભાગ ઘણો સરસ જોવા લાયક છે. શીલીંગો તથા ખીજી બાજુ ઉપર ગીલીટ કર્યા ઉપરાંત જાત જાતની તરંહ પાડેલી છે. થાંમલા તેમજ આરકાંઓ રંગીન મુગેમરમરનાં પથરાઓનાં બાંધેલાં છે. એ ઇમારત ૪૬૦ ફુટ લંબાઈમાં છે. એમાંની અસલ ઇમારત સને ૧૮૩૨-૩૬માં બાંધાઈ હતી. તે ઉપર રૂપિયા ૯,૬૦,૦૦૦) તથા પાછલથી તેની પાંખે જે ખીજું બાંધકાંમત ઉમેર્યું તેથી ૩૮૩,૦૦૦) વધુ ખેડા હતા. પેટેલાં એની પીકચર ગેલેરી ઉધાડી ત્યારે તેમાં સને ૧૮૨૪ માં ફક્ત ૩૮) પીકચરો હતાં. તેમાં જમાવમાં આજે ખીજાં ઉમેરાધને ૧૦૦૦) પીકચરો ૧૮) ઈમારતોમાં એકકાં થયલાં છે. એ પીકચરો વખણાયલા ચીતારાઓનાં હાથનાં પાડેલાં છે. એટલે અચીતજ જોવા લાયક છે. જેવાં કે માઈકલ એનજેલો, વેનડાઇક, રૈફલ, લેનડેસીઅર, વામખાંટ, હોગારથ, રૂબન ઇત્યાદીનાં હાથનાં પાડેલાં પીછી કામનાં પ્રવીણ પંડીતોના ભેજાંમાંથી ઉપજેલી ચીત્રકલાના નાદર નમુના અહીંયાં દર-શયુ દે છે, અને જોનારાઓથી તેમને રંગનાર હુન્નરબાજ પંડીતોની વાહવાહ કહાવે છે. એ સઘણું જોધને “વેસ્ટ મીનીસ્ટર એબી” નું દેવલ જોવા ગયા. એ દેવલ પાર્લામેન્ટ હાઉસની નજદીક છે. એનો પેટેલો પાંચે સને ૧૧૬ માં એંગલો સેકસન રાજ સીબરટે નાખીઓ હતો. પણ ત્યાર પછી

વારા કરતી દુશ્મનોએ જેમ તે બાંછ ના
ખ્યો તેમ સ્વદેશી ઇંગ્રેજોએ તે પાછો
ખાંધ્યો. હાલનાં દેવલનો પાયો મેંટ' એદ-
વડે ધી કનફેસર નામનો વીલાતનો સાધવો
રાજા જે ઇસવી સન ૧૦૪૯ થી ૧૦૬૫ ની
કાલમાં થઈ ગયો તેણે નાખોલો કેહેવાય છે.
એ રાજાની ધોર પણ એ દેવજમાં જો-
વામાં આવે છે. ત્યાર પછી ખીજા પાદશાહોની
કબરોનો તેમાં ઉમેરો થતો આવ્યો છે.
ઈંગ્લાંડનાં પાદશાહોને તેમજ એ દેશનાં
અતીથાણાં વખણાયલાં માણસોને ડાટવાથી
તથા તેમની પાદશાહીની સ્થંભો ઉભા કરવાથી
એ દેવજધણું પંકાયલું છે. તેમાં ફરી આવ્યા-
થી આગલી તવારીખો પાછી યાદ આવે છે.
એમાં પાદશાહોની ધોરોમાં આતમાં હેનરી
રાજા (જેણે પોતાની ઓલાદને વાસતે તેમાં
ધણો સરસ એક “ચેપલ” ખાંધી તેઓને
ડાટવાની જુદી જગા કીધેલી છે.) ની ધોર
ધણી સરસ છે. તેની આસપાસનાં ઓરડા-
ઓમાં તેના પછી થયલા રાજા તથા રાં-
ણીઓની ધોરો છે. તેમાં રાંણી એલિઝાબેથ
તથા સ્કાટલંડની રાંણી મેરી એઓની
ધોરો સારી જોવા લાયક છે. તેઓમાં આ-
મરે ૧૦૦૦) પુતળાંઓ તથા આકારો છે.
તેની બેહુ હાર ઉપર બંધગી કરવાની જ-
ગાઓ કીધેલી છે, જે “નાઈટ ઓફ ધી
ઓરડર ઓફ ધી બાઈ” ના બેતાઓ ધ-
રાવનારાઓને ખેસવા સારું છે. એ બેડોનો
પીક ઉપર તે લોકોનાં પાદશાહી દરજ્જાની
નીશાનોની આકરૂતીઓ છે, તથા તેનાં મ-
થાળાં ઉપર તે લોકોનાં જીના તથા ફાટી
ગયલા વાવટાઓ હજુર ટાંગેલા છે. એ
ચેપલની સાંધે એદવડે ધી કનફેસરવાલો
ચેપલ આવે છે, જે ઉપર મદનાં માંચમાં
હેનરીની ધોર છે. એની પાસે અંદર જતાં
દરવાજાનાં મથાળાં ઉપર ધણે ઊંચે હેન-
રીએ ફ્રાન્સ દેશ જતું તે વખતે
એજનકોર્ટનો લડાઇમાં પોતે વાપડેલું ધો-
ડનું જીન અને આંગમાં પેહરેલું લોખંડી

બખતર મુકેલાં છે. એ ધોર ઉપર એનું પુ-
તળું સુતેલું પાડેલું છે; તેનું દાકું જે
અસલ તદન રૂપાનું બનાવેલું હતું, તે
આતમાં હેનરીનાં વખતમાં ચોરાઈ ગયું
હતું, તેથી હાલ તે દોષાં વગરનું છે. એ
ઉપરાંત તેમાં એદવડે ધી કનફેસર, ત્રીજો
હેનરી, ત્રીજો એદવડે, ખીજો રીચર્ડ, એ
રાજાઓની તથા ખીજી ધોરો છે. એ મ-
ધળી ધોરોનાં ઉપર એકક સુવાડેલું પુતળું
હાય છે. એજ ઓરડામાં ઈંગ્લાંડના પાદ-
શાહોની તખ્તનશીન થવાનો રાજ્ય આ-
સનની મસનદી ખુરશીઓ તથા ત્રીજા
વીલ્યમ અને તેનો જોડીદાર સુલતાના મેરી,
જેઓએ એક વખતે ભેગાં મંલી રીજ-
કારભાર ચલાવ્યો હતો, તે બંને જણ સારું
નવીજ મોહોટી ખુરસી બે જણને સાથે
બેસાડી તખ્તનશીન કરવા સારું બનાવેલી
તે મુકેલી છે. એ બંને ખુરસીઓ લાક-
ડાની છે. પણ પેહેલેની બેકનો હેઠાંમાં
એક પથરો મુકેલો છે જે સ્કાટલંડમાંથી
પેહેલો એદવડે મને ૧૨૯૭ માં લાવ્યો
હતો. એ પથરો એણે જયારે એ શહેર
તદન તામે કીડું ત્યારે લાવ્યો હતો. કા-
રણેકે અસલ સ્કાટલંડનાં પાદશાહોનો પા-
દશાહી નીશાનો એ પથરેથી છે. તેને માટે
એવી કહેણી છે, સ્કાચ લોકનો “પેટ્રી-
આરક” એટલે મોહટા ખાંધો જેકબ પોતે
સુવાના તકીઆ દાખલ વાપડતો હતો. પેહેલા
એદવડે પછી જે બધા ઈંગ્લાંડનાં રાજા
તથા રાંણીઓ થઈ ગયાં, તે મધે આપ-
ણી મમતા ભરેલી રાંણી વીક્ટોરીયા સહીત,
મધલાંને રાજ્યપદ સોંપી તખ્તનશીન કરતી
વેળા એ ખુરસી ઉપર બેસાડયાં હતાં.
એદવડે પેહેલાની ધોર પણ તાંહાંજ છે અને
તે ધોરને થોડુંક ઉપર ઉમેડી હશે તે
વખતે એનું મુરડું ધણી સારી રીતે સુ-
ગંધીથી સીંચેલું ઠીક અવસ્થામાં જલ-
વાયલું મલ્યું હતું. તેનાં માથાં ઉપર ટી-
નનું ગીલીટ કીધેલું તાજ અને હાથમાં

ત્રાંખાનું ગીલીટ કીધેલું રાજદંડ આપેલું હતું. એ ઉપરાંત ત્યાં ખીજી ધણી ધોરે જોવા લાયક છે. તેમાં એક ધોર કોઈ ગા-સકોઈન નાઈટીંગેલ તથા તેની બધરી-નીછે, જે ધણી જોવા લાયક છે. એ ધો-રની હેઠાણમાં જાણે આરણું ઊંધાડીને મા-હોત અરધું બહાર નીકળીને પોતાનો બાલો નાઈટીંગેલની બધરી ઉપર ફેંકે છે. બ-આવ કરવા તેનો વર તેણીને પોતાના બાલો ઉપર લઈને હાથ લાંબો કરે છે. એ મધલો દેખાવ મંગેમરમરનાં પથરનો બતાવેલો છે. એ ઉપરાંત યાદગારીનાં સ્તંભો દેવાળ ઉપર તથા આરકાંઆમાં મુકેલાં છે તેખી મારા જોવા લાયક છે. ઇંગ્લંડના જે લડવૈયાઓ, કવીઓ, દેશહીતકારીઓ તથા ખીજી નવી નવી શ્રાધ કરનારાઓ થમને જગતમાં વી-ખ્યાતી મેલવી ગયા તેમને લગતી યાદ-ગીરીનાં તે છે. એ વતરોગે ત્યાંની કાચ-ની રંગીન ખારીઓ પણ ધણી કીમતી તથા જોવા લાયક છે. એ દેવલની આખી લંબાઈ ૫૧૩ ફુટ, પોહોળાઈ ૭૫ ફુટ, ઊંચાઈ ૧૦૨ ફુટનો છે; તેના મીનારાઓ ૨૨૫ ફુટ ઊંચા છે.

તા ૮ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારે ઇંગ્લંડની ટંકાણ જોવા ગયા હતા. જોકે એ ટંકાણ મોહોટી છે પણ આપણા મુંબાઈના જેવાજ સંચાકામ તથા બતાવત કામ થાય છે તેથી તેની વીગત લખતા નથી. હમો ધારીયે છેયે કે મુંબાઈનો ટંક-સાળથી હરીકાઈમાં એ ટંકાણની બેરોબરી કરી શકાય. હમો ગયા ત્યારે શીલીંગોના સીકા પાડતા હતા. એ ટંકાણમાં અસલી સીકાઓના છાપોનો એક મારો જમાવ કીધેલો છે. ત્યાં થઈને સેન્ટ પાલ કોટેડલનું નામીયું દેવલ જોવા ગયા. એ દેવલ અસલતો પ્રાચીનકાલનું ઘણું જુનું બા-ધેલું છે; પણ તે વારાફરીથી ખરાબ હા-લતમાં આબ્યાથી તથા બલી ગયાથી પાછું બંધાવા કરવું હતું. અને ૧૬૬૬ ની મોટી

આગમાં તે તદ્દન બલી જવાથી એમાંની ઈમારત અને ૧૬૭૫ માં સર ફ્રીસ્ટોફર રેનનાં પલાંન પરમાંણે બંધાવા માંડી અને તે અને ૧૭૧૦ માં પુરો થઈ. એ બાંધવા પછવાડે ૭૫) લાખ રૂપીયાનો ખર્ચ થયો હતો, જેમાંનો મોહોટો ભાગ કોલસા ઉપર કર નાંખીને મેલવેલી આપવતનો હતો. એ દેવલ વેસ્ટ મીનીસ્ટર એખી કરતાં ઘણું મોહોટું છે અને મુરમ રીતે બાંધે-લું છે. એની લંબાઈ ૬૯૦ ફુટ અને પો-હોળાઈ ૧૨૦ ફુટ છે. પણ સૌથી મુરમ તો એના મીનારાના ગુંબજ છે, જે જમીનથી આમરે ૨૨૫ ફુટ ઊંચા છે. તેને મથાળે દોઢો તથા ઈમા પેગબરને સુલીએ લટકાવ્યો તેની નીચાણનો કુરમ છે, જેનું મથાળું ૫૨૦ ફુટ ઊંચું છે. એ દેવલને આંદરથી ઘણું મુરમ રીતે મુજગારીને આરાત કીધેલું છે. મથાળાં ઉપર જતાં પેટલાં એનો એક ગેલેરી ગુંબજની આં-દરથી ફરતી આવે છે તેને વીરપરીંગ ગેલેરી એટલે કાનમાં હલસે ફુંક મારવાની ગેલેરી કહે છે. એ ગેલેરીની બાંધણીની એવી ખુ-ખીછ કે જો એક ગમથી કોઈ ઘણેજ આમને માહવે દેવાલની બાજુ તરફ મોહોટું કરીને બાલે તો ખીજીગમ આપણી સાથે કોઈ ખાસસી મોહટી બોલીથી વાત કરવું હોય તેમ મુમજાય છે. એ ગેલેરીનો ગોલ ચક્રા-વો ૧૪૦ વાર જેટલો મોહોટો હોવા છતાં એક નોકેનું બોલેલું ખીજે નોકે મંબ-લાય છે, એ બડી આચંબાનો વાત છે. એનાં ઘડીયાલનું સાંચાકામ પણ ઉપર જતાં એક આરામમાંથી દીસે છે. તેની ઉપર ગું-બજમાં એક ઘણો મોહોટો ઘાંટ મુકેલો છે; એ ઘાંટ જ્યારે રાજ તથા રાંણી અથવા કોઈ ઘણેજ મોહોટું માણસ મરી જાય છે ત્યારે વગાડે છે. એ ઘડીયાલની ગોળાઈ ૫૭ ફીટ છે. તેનો મીનીસ્ટરનો કોટો ૯ ફીટ અને ૮ ઇંચ લાંબો છે અને તે એકલો કાકાધીઆલ જેવો તોલમાં ૭૫ રતલ છે;

કલાક ખતાવવાનો નાહાનો કાંટો પાયા શીટ લાંબાં છે તથા ૪૪ રતલ તોલમાં છે. તે ધડીયાલ ઉપરનાં કલાકનાં આંકડો દેખા-
ડનાર દરકતો ૨ શીટ સા ધંચ લાંબાં છે. એ ધડીયાલનું લોક ૧૬ શીટ લાંબુ અને ૧૦૮ રતલ વજનમાં છે. એનો મોહોટો ધા-
ટ છે જે ૪૦ શીટ જમીનથી જોયા ટાંગે-
લો છે તેનો ફરતો ધેર ૧૦ શીટ વ્યાસ, ૧૦ ધંચ જડાઇ અને ૧૧૪૭૪ રતલ વજનમાં છે. તેની હથોડી ૧૪૫ રતલ વ-
જનમાં છે. એ હથોડી ઉપરથી જસકાઇને તેની ઉપર ધડીયાલના કલાક વાગે છે ત્યારે પડે છે. પણ જ્યારે કોઈ મરો જાય છે ત્યારે એ ઘાંટને હેઠાણથી વચમે લટકતી હથો-
ડીથી વળડે છે, તે મરતુકની હથોડી ૧૮૦ રતલ વજનમાં છે. ધડીયાલના બ તથા બા કલાકના ખીજા એ નાધળા ઘાંટો ઉપર વાગે છે. મીનારાની અધવચમાં એક ના-
ધળા ગેલેરી કાંચેલી છે, જ્યાંથી આખા લંડન શહેરનો દેખાવ ધણો મરમ જાગે છે. તે એટલી તો જાંચાઈમાં આવેલી છે કે આસપાસનાં મધળા મીનારા તથા દેવલો તેની હેઠાણમાં આવી ગયલા દીસે છે. એ ગેલેરી સુધી ધણું ખરા જોનારાઓ જાય છે, પણ તેનેથી જાંચાઈમાં એક દડો આવેલા-
છે, જે ઉપર જવા માંડે છેક ભોંયતલી-
એથી ૬૧૬ સીડીનાં તથા ચહટવા પડે છે. ત્યાં જવાની ૧૧ શીલીંગ જુદી લે છે અને તાંહાં ધણુંજ થોડા જણાં જાય છે; કારણ કે ગેલેરી સુધી જતાં લોકોને દમ ભરાઈ આવે છે. એ દડા ઉપર જવાને સીડી પણ ધણી કઠંગી છે. હમો છેક ઉપર સુધી ગયા હતા તો ખરા; પણ ત્યાંથી બાહાર નીક-
લવા માંડે લાંબા સલીઆ નજદીક નજ-
દીકમાં ગોડવેલા એટલે હમોથી બહાર જ-
વાઈ શકાયું ન હતું. એ દડો જોકે ની-
ચેથી ધણોજ નાધળો દીસે છે, તોખી ઉપ-
રથી ધણો મોહોટો છે. તેની ૬) શીટ વ્યાસ છે જેમાં ૧૨ માણસ ઉભાં રહી શકે છે.

તેનું વજન ૫૬૦૦) રતલ છે. તેની ઉપર કરોમ છે તે ૧૫ શીટ જોયા અને ૩૩૬૦) રતલ વજનમાં છે. બાહારની ગેલેરી, જેને પથરની ગેલેરી કહે છે તેની પાસે વચેનાં એમરડામાં એક નાકું પાડેલું છે; જેમાંથી દેવલની છેક અંદગી કરવાની જગા સુધી જોવાઈ શકાય છે. જેમ જોવાથી હેઠાનાં બાજતો તથા માણસો અતીધણાં નાહાનાં દીસે છે. એ જોવાનું નાકું જમીનથી ૩૦૦) શીટ જાંચાઈમાં આવેલું છે, એમ તે જ-
ગાનો રખેવાળ કહેતો હતો. દેવલમાં જે આરગીન છે તે ધણી નવાઈ જેવી છે. એ આરગીન અને ૧૬૯૪ માં ખનાવી હતી; પણ ત્યાર પછી એમાં સુધારો કરીને છેક હમણાં તેનાં છુટા છુટા ભાગો જુદા કી-
ધાંત્ર અને તે પ્રમાણે તેનાં ત્રણ ભાગ જુદા કરીને, જે મોટા અવાજ કરવાનો ભાગ (Swell and Choir) ની આર-
ગીન દક્ષીણ તરફ, સોલો (Solo and great) ઉત્તર તરફ, અને પગે દાખવાનો ભાગ (Pedal Organ) આરકાંએની હેઠાણમાં, એમ ત્રણ જુદા જુદા ભાગ એક આરગીનમાંથી કરીને દુર દુર મુકેલા છે; તેથી જાણે ત્રણ જુદી આરગીનો હોય એમ લાગે છે. હવે એ આરગીનની ધમણ તદન જુદીજ ઉગમણ બાજુ ઉપર “ક્રીપ્ટ”ની હેડ મુકેલી છે, અને એ ધ-
મણ ધણી મોહોટી હોવાથી તેમને ત્રણ યંત્રથી ચલાવે છે. ત્યાંથી પવન એક જ-
ગામાં એકડો થાય છે કે જેને લગતી હોજ દરેક આરગીનમાં રાખવામાં આવે છે. પણ તે લાવવા માંડે જમણી મલીઓ પેલી ધમણવાલી જગા ઉપરથી મુકેલી છે. હવે એ જુદી જુદી વાજાંની પેટીઓ એકજ ધણી વળડી શકે તે માંડે મીં વીલાસે એક નવી ચુકતી શાધી કાઢાઈ છે, અને જો કે એ વાજાંની પેટીઓના ત્રણ ભાગો એક એક કરતાં પચાસ શીટને સુમારે દુર મુકેલાં છે તોપણ એકજ ધણી આવી ડોકે છે

કે બધીગમથી તે યાગેછે. એ દેવલમાં વેસ્ટ મીનીસ્ટર એખીની માફક ધંગલીશ પાદશાહાની ધોરે નથી. તોખી ખીજ કચ કંઈ વખણાયલા લોકોને આહીયા દોરેલાછે. તેમાંના સરસ નમુનાઓમાં ડયુક આફ વેલીંગટન તથા લોર્ડ નેલસનની ધોરેછે. એ ઉપરાંત એ દેવલનાં બાંધનાર સર ફ્રીસ્ટાફર રેનને પણ તાંહાં દોરેલાછે, અને વળી ખીજાઓની યાદગારીનાં સ્તંભો પણ ધણા મુકેલાછે. જોવા કે ડાકટર સેમ્યુઅલ જોનસન તે ધર્મીજી ભાશાની એકલે હાથે ડીક્ષનેરી ખતાવનાર પુષ્ત મગજવાળો ટીકાકારી પંડીત, સર ચારલસ નેપીઅર, સર જોન મુર, સર રાલફ એબર ક્રોમ્પી, સર વીલીઅમ જોનસ, સર જોશુઆ રેનલડય, માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલફીનસ્ટન (મુખાધનો આગલો ગવરનર), લોર્ડ કોર્નવાલીસ (હીંદુસ્થાનનો ગવરનર જોનરલ), લોર્ડ કોર્લીંગ-ઉડ ઇત્યાદીઓનાં સ્તંભો મુકેલાછે. એ દેવલ એટલું મોટાટુંછે કે તેમાં દર શાલ ધરમખાતાંની સ્ફુલોનાં ફુંડને મદદ કરવા સારું એક ગંજાવર મેલો અથવા મેદની ભરેછે. તેમાં બહારનાં લોક જોવા આવેછે તે ઉપરાંત ખીજ ૧૦,૦૦૦) છો-કરાઓ અંદર બેસી શકેછે.

તા ૦ ૯ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ધંગ્લાંડની બેંક જોવા ગયા હતા. એ બેંક મઉથી પેટુલી ધંગ્લાંડમાં અને ૧૬૯૧ માં મી ૦ વીલીઅમ પેતરશન નામના સ્કોચમેને સ્થાપી હતી, અને એને મોટ મેલવેલી સનદ પ્રમાણે અને ૧૮૩૪ સુધી કોઈ ખીજ બેંક લંડનમાં સ્થાપી શક્યું ન હતું. એ સ્થાપી ત્યારે તેની થાપણ પૌંડ ૧૨,૦૦,૦૦૦)ની હતી. પણ હમણાં તે વધીને તેથી બાર ઘણી થઈ ગઈછે. તેમાં ૯૦૦) માણસો કામે લાગેછે જેઓનો પગાર વરસ દાહાડે પૌંડ ૨,૧૦,૦૦૦ થાયછે. એ બેંક સરકારનું કરજ જે ૭૮,૦૦,૦૦,૦૦૦) ધોડાતેર કરોડ પૌંડછે

તેનો વહીવટ ચલાવેછે. તે કડાકુટ કરવાના બદલામાં સરકાર તેમને દરસાલ પૌંડ ૨,૦૦,૦૦૦) બેએ લાખ આપેછે. એનો દરરોજનો વહીવટ પૌંડ ૨૦,૦૦,૦૦૦) વીસ લાખની ઉપરનો કેટ્ટવાયછે. એની ઈમારત જો કે ચાર એકર જમીન રોકેછે તોખી કાંઈ ભપકાદાર બાંધેલી નથી, તથા તેની બાહારની બાજુપર બારીઓ કે એવું કસું હતાની આગળવળું નાહતું સાંધણુ પણ રાખેલું નથી. અંદરના ભાગના ચોકો-માંથી ઉજરડું પડેછે. જ્યાં હમોને જુદાં જુદાં હીસાબ રાખવાનાં ખાતાંઓ, નોટો તપાસવાનાં તથા વટાવવાનાં ખાતાંઓ, તથા તીજોરીનો ઓરડો કે જ્યાં નજદીક ૫૦) કરોડ રૂપિયાનો અવેજ પરંતમાં રાખેછે તે દેખાડયું હતું. એ ઓરડાની દેવાલો ઉપર મોટાં ખાતાંની કબજો કી-ધેલીછે, તેની અંદર જુદી જુદી જગા ઉપર નોટો, સુનાં તથા રૂપાનાં સીકાના ડેલાઓ ઇત્યાદી રાખેલાંછે. એ માંહેનું એક ખાનું ૧૦૦૦) પૌંડની નોટોવાલું દેખાડયું હતું, જેમાં ૧૫) કરોડ રૂપિયાની નોટો મુકેલી હતી. નોટનાં જે જે બંડલનો ચોરો હમારા હાથમાં જોવાને આવ્યો તેની કીમત એક કરોડ રૂપિયાની હતી. એ બેંકની સાખાઓ જુદે જુદે ફેંકાણેછે. તે સાખા ગામની ચલણી નોટો પણ એ બેંક કાઢાડેછે. તેનાં ખાતાંઓ જુદાં જુદાં રાખેલાંછે. સોતાના સોવરેનની ડેલાઓ ૨,૦૦૦) પૌંડ સુધીની ભરેછે, તેનાં પાછા હગલાઓ એ ખાતાંમાં કરેછે. એ ખાતાં કબજ રોકાંછે. આસરે ૩૫ શ્રીટ જમ્યા અને ૨) શ્રીટ પોહોલાં હશે. એ જોધને જ્યાંહાં નાણું રોકડું બેંકમાં ભરાયછે તાહાં ગયા હતા. એ જગા ઉપર એક મંચો મુકેલાછે, જેની ઉપર સોવરેનનો ચોરો મુકેછે, તેમાંથી એક સોવરેન આગલ ચાલીને તોલ ઉપર પડેછે. હવે જો ભારી હોય તો તે કોટો હેડે દખાયછે

કે તેથી તેની હુકાલુમાં એક નાંધલી ચાંપ તેની ઉપર દોડે છે અને જોયે તે જમણી બાજુ ઉપર આંચામાં પડીને તાંદાં એકઠા થાય છે. જો હલકા હોય તો તે કાંટો જમકાય છે કે પેલી ચાંપ તેને આંચકો મારવાથી તે ડાબી બાજુનાં આંચામાં પડે છે. તે સમયના તાંદાં એકઠા થાય છે કે પછી તેને પાસેનાં સં-ચામાં નાંખે છે એટલે ભારી હલકાઓને કાપીને રદ કરે છે અને પછી તેને ટંકસાળમાં ગાલવા ઝાડ પાછા મોકલે છે. જે ગીનીઓ વજનમાં એકથી નીકળે છે તે ભરનારા પાસે તેનો ફર જેટલો પડે છે તેટલું મળે લે છે. ટંકસાળમાંથી જે સોવરેન નીકળે છે તેનો વજન હમેશાં ધારા કરતાં ૦૧૧ ગરેન વધારે રાખે છે. તે ચાર પાંચ વરસમાં ધસાઇને બરોબર થઈ રહે છે. પણ જો વધતાં વરસ બાહાર ચાલે તો તે એાછો થાય છે. ખીજી બેંકવાલાઓ જો તે તપાસાચ્છા વગર લે છે તો તેનાં ફરનાં પૈસા બેંક એાફ ઇંગ્લાંડ જોગ તે એાંચે ભરી આપવા પડે છે. વળી સોવરેન તપાસવા ઝાડ એક માંચો ધણો સરસ બનવિધે છે, અને તેનાં જેવા ડુગીઆંમાં કોં પણ નથી એમ ગરૂંથી કહેવાય છે. એ કાંટા ઉપર બે બાજુ જોખ રતલ ૨૦૦) સુધી મુકાને સરચો કરે છે. તેમાંથી ૨૦૦) સોવરેન જેટલો તોલ કાઢાડી નાંખીને મુકવા પછી પેલા તોલવા આવેલા સોવરેનોને ૨૦૦) ના જથ્થાથી તોલે છે અને તેમાંથી એક આજથનો (૧૦૦૦) મા ભાગનો ફર વડીક એક કાંટા ફરે છે તેની હીલચાલ ઉપરથી ઝટ માલમ પડે છે. વખતે બુલથી એ તોલોમાં એનો એક ભાગ ખી તોલ વધતો મુકે છે તો કાંટા અટકી જમને એક ઘાંટનો અવાજ કરે છે. તેથી જહત દેવું માલમ પડે છે કે તોલ વધતો મુકેલો છે. એ કાંટામાં દર મીનીટે ૩૩) સોવરેન તોલાઈ શકે છે. એ ઉપરાંત સોનાના લાકા મુકવાનાં એારડા જોયા હતા, તે એારડા-

માં નાંધલી ગાડીઓ ઉપર સોનાનાં લાકા મુકેલા હતા. જે લાકા ઉપર ચારા આચર-દાર અને વસણાયલા વેપારીઓનાં મારકાનો છાપો આવે છે, તેને તપાસતા નથી કે સોનું છે કે અંદર ખીજી ધાતુ બિલેલી છે ઇંગ્લા તરફ રાક્ષસાઇલડ, ખેરીંગ બ્રધરસ વગેરે. પછી તે લાકાઓમાંથી નાંધેલો એક કાઢાડીને એ બેંકનો પોતાનો કમોડીદાર આદમી હોય છે તે તેની ઉપર કેટલા તમનું સોનું છે, તેનો તપાસ કરી કીમત આકી તે લોકોને મળે આવે છે. એ ઉપરાંત નોટો બનાવવાનું કારખાનું હમોને બતલાવ્યું હતું; એનાં કાગળો ખીજે ગામથી તૈયાર થઇને આવે છે, તેનો અંદર તે નોટાની કીમતનાં રૂપિયાનાં આંકડા ખુદ કાગળમાં જ “વાટર માર્ક” થી થઈ આવે છે; જેમ આપણી મુંબાઈની નોટોમાં હોય છે તેમ. ત્યારપછી દીખાં પાડેલાં તૈયાર હોય છે તે ઉપરથી સાધારણ રીતે એ કાગળમાં એાને સંચાપર દબાવી છાપી ધાલે છે; તેમાં નંબર તથા નોટવાલા અમલદારની સહીનો સંચો ખીજા નયારા અને જુદાજ ધણીઓ પાસે કામ કરાવી છપાવે છે. જેટલી નોટો છપાય છે તેટલી એક ઘડીઆલમાં રજીસ્ટર થાય છે. એક દીવસમાં એક સંચો બે હજાર નોટ છાપે છે. એ મુજબ દરરોજની આસરે ૧૫૦૦૦ નોટો છાપવાની સરાસરી આવે છે. એ નોટો ઉપર સ્ટાંપ મારવાના દર શાલ સ્ટાંપ હાશીયને પૌંડ ૭૦૦૦) નો લાગો ભરે છે. એ જોખને એ બેંકની આગલી ૨૬ કી-ધેલી નોટાનું ખાતું જોવા ગયા. એમાં એવા ધારે છે કે એક વખત નોટો બાહાર જાઇને પાછી બેંકમાં આવે તો તેની ઉપરની સહી કીધેલી ફાડી નાંખીને ૨૬ કરે છે અને તેને બદલે દરરોજ નવી નોટો આવે છે. તેથી ૨૬ કીધેલી નોટો પાંચ વરસ સુધી એકકી કરી રાખે છે અને પછી બાલી નાંખે છે. એમ કરવાનું કારણ એ

કે નોટા લોકોની ચોરાયલી અથવા તો બોટી બનાવેલી વખતે મલે તો જે ધણી-બોનાં નામ ઉપર તે આપેલી તેની વીગત વાર નોંધાયલી હોવાથી તરત માલમ પડી આવે. એવી રીતે નોટથી પુરવારી કરી અપાયછે. એમાંની એક નોટ ૧૧૦૦) વરસે પાછી આવી હતી તે, તથા એક નોટ ૩૫૧૫૫ એક કરોડની કીમતની જે સરકારે આપે લેહબુદેશમાં આવેલા કીમતી તે, તથા બીજી નોટ જે ધણીજી જીની હતી અને જેની કીમતનાં નાણાંની ભરપાઈ છુંદે છુંદે ભાગે જુદે જુદે વખતે કીમતી, તે તવાઈ જેવી કુહાણીનો નોટા હોવાથી દેખાડી હતી. એ બેકમાં ઉપર લખવા મુજબ એટલી બધો ચોદાસી હોવા છતાં દરશાલ એ બેકને પૌંડ ૪૦,૦૦૦) જેટલી ફારન્કનીની એટલે બોટી બનાવેલી નોટની કીમતની બોટ ખાતે રકમ ભરવી પડેછે. એ બેકમાંથી બાહાર નીકળતી વખતે હમા સંધનાઓને એક છાપેલું કાગળ આપ્યું હતું જેમાં એ ૨૬ કીમતી નોટની આવ જાવ કેટલીછે તેનાં સરવાલાનો કાંઈક ખ્યાલ માત્ર માલમ પડશે. પાંચ વરસમાં છ કરોડ ને હુંસી ૮૦) લાખ નોટનાં કટકાઓ પાછા આવ્યા હતા, જેથી ૧૩૦૦૦) બાકસો ભરાયા હતા. જે બાકસોને બાબુએ હારખંધ મુકે તો સવા બે માઈલ લંબાઈમાં થાય. જો એ નોટનો ચોરો કરે તો બંધાઈમાં પાંચ માઈલ થાય અને જો તેને હારખંધ મુકે તો તેની લંબાઈ ૧૧,૦૦૦) મૈલની થાય, તથા ચોરસાઈમાં ગોઠવે તો હાઈડ પાર્ક વીસતારમાંછે તેથી જરા બોહી થાય. એ કુલ નોટની શુલ કીમત ૨૨) અબજ ૩૫૧૫૫ની થાયછે, તથા તેમનું સાંમટું વજન ૮૦) ટનનું થાયછે. એ જોઈને પછી એની સાંમેજ દેશવર ખાતાંનું દસ્તાવેજ બજાર જેને “ધી ફારેન સ્ટાક એક્સચેન્જ” કહેછે તે જોવા ગયા હતા. એ ધમારતને બાહારથી દાખલ થતાં

ધણાં જોતા થામલાંછે અને અંદરથી એક બોટા એક રાખીને ફરતી ધમારત બેઠી ઠપની ઝાંરી બાંધેલીછે. એ જગા ઉપર બાહાર દેશની નોટો વેચ લે કરેછે, અને તે માફ જે દલાલો હોયછે તે લોકોને દરશાલ પૌંડ ૧૦) લખે લાઈસેન્સ ફી ભરવી પડેછે, તેમજ થોડા ધણા અનામત ૩૫૧૫૫ પણ “ડીપાઝીટ” માં રાખવા પડેછે કે વખતે કોઈ દિવો કરે તો તેમાંથી કાપી લે. એવી અનામત ન મુકે તેને અંદર દાખલ થવા દેતા નથી. હાલ એ વહીવટ ખાતાંનાં ૬૦૦) મેમબરો કહેવાય.

રાયલ એગ્રીકલ્ચરમાં હાલમાં આજે બેચોરનાં ધોડાઓની ઉછરણી અને કેલ-વણની મેદનીનો “હાર્મસ ઓ” જોવા ગયા હતા, જ્યાં ૩૭૬) ધોડાઓ જોવા માફ મુકેલા હતા. એમાં જાત જાતનાં ધોડા શીકાર માફ, ગાડી માફ, વાડ કુદનારા, તથા સવારીનાં ધણાં સરસ અને જોવા લાયક હતા. એને દેખાડવા માફ એક મોટાટું કાચનાં છાપડાનું ઘેર ખંભેલુંછે, તેની બાજુ ઉપર નાધણાં છૂટાં થાણોના તમેલાઓછે. એ ધોડાઓને આજે વડા રાજકુમારની ૩૫૫૫૫ પ્રીનમેસ એક વેલ્ડ જોવા આવી હતી. તેના દેખત એ ધોડાઓને એક મોટાટું ચોગાંન ઉપર દોડાવ્યા, ગાડીમાં તથા અસવારીમાં જોડ્યા, તથા પાણીની બાઈઓ કુદાવવાની કસરતમાં રોક્યા હતા. એમાંના ચોક્કસ ધોડાઓએ ધનામે મળ્યાં હતાં, જેઓ ધણાં દેખામણા જાણે રમતાં રમકડાં હોય તેવા લાગતાં, તથા તેઓની ચાલ ધણી વખાણવા લાયક, અને તેમનો સ્વભાવ તે જાણે નરાધાર નીરમલ નીતરાં નીર જોવા નીરદોશ હતો. એ સરવે બાબતોની રચણા ધણી સ્તુતી લાયક કીધી હતી. એ દેખાવમાં ગાડી ધોડાનાં કપડાણોના બીજી રીતનો સરસામાનખી સારી રીતે ગોઠવેલા હતા.

તા ૧૦ મી જુન ૧૮૮૧—આજે અપોરનાં “મુલોજીકલ ગારડ્સ” જેને લા-
ડમાં “કુ” કરીનેબી કેહછે તેમાંનો જન-
નવરી સંગ્રહ જોવા ગયા હતા. હીયાં
પશુ પંખિરાં, ચરંદાં, પરંદાં, અને દરંદાં
જનનવરી જે ચુનંદાંમાં ચુનંદાં તે લા-
વીને સારે ઠાટમાટ બનાવ્યોછે. તેમાં
દરીવાઈ મીંહ, સોસવાટ અથવા દરીવાઈ
ધોડા, રાની પાડો, જંગલી કુકરો જેમાં
કોઈકોઈને રંગપીણ તથા મોહોડાં અજબ
તરેહનાં, ઘણાજ મોહોડાં અને જોરાવર
આફ્રીકાના લાલ પીલા ચર્ધ જય એવા
મસ્તાન પાડાઓ, હરણો જેમાંનાં કોઈ
કોઈ તો ધોડા કરતાં પણ મોહોડાં, કાલાં
પીલાં તથા સફેદ બાલાખીણો તેમાં કોઈને
આખાં કદે લંબાઈમાં ભરયાં હોયતો
સાત શીટ થાય તે, મીંહ, વાધ, ગેંડા, હાથી,
જાટ એ ત્રણ જાતનાં એક ખુંધનાં—એ
ખુંધનાં તથા કુમકાં કદનાં ઘેટકલાં જાં-
ડાંઓ જેમને બાક્ટ્રીઅન જાતનાં કેહછે
તે, કોહીણાં, વર, સીયાળ, જંગલી ખી-
લાડી એ ત્રણ જાતના મીંતા, મીરાફ,
આરમીદેહો જાતનું જનનવર જેનાં દીલ-
પર બાલને બદલે ઘણાં મજબુત ભોંગડાં
હોયછે અને કોઈ તેને મારવા જાયછે તો
તે ભોંગડાંથી તેનો બંધાવ કરેછે તે, કી-
ડી ખાનારાં જનનવર જે ઘણાં બાંખાં આ-
વેછે, તથા તેમનું દોકું પણ લાંબું હોયછે
કે જેથી તેઓ પોતીકી લાંબી જીભ કી-
ડીનાં દરમા મુકેછે, એટલે કીડીઓ તે ઉ-
પર વલગેછે અને તે મોહોડામાં બાંધને
ગલી જાયછે તે, ઉડતી ખલેરી, જેને
આગલા તથા પાછલા પગની વચ્ચે
મધી મામડાંનો પડદો રહેછે, જેથી એક
ઝાડપરથી ખીજાં ઝાડ ઉપર ઉડતી ઉડતી
ઠેકડા દેવીજ કે કુદી શકેછે તે, કાચમીરનાં
બકરાંઓ, વાંદરા, સીસોલીયાં, જાત જા-
તના જંગલી જનાવરી, આસેલીઆનાં
કુતરાંઓ, ઓપોસમસ, ઑટર્સ, કેંગેરુ ૭)

શીટ મુધીનાં જાંચાં, ઉપરાંત ખીજી ઘણી
જાતનાં જનનવરી હતાં. જાત જાતની મા-
છલીઓ પણ હતી. તેમાં કોઈનું પુછકું
તથા દોકું એટલું તો પાસે પાસે
સાથે બેલાઈ ગયલું કે માલમ પડે
નહી અને એ માછલીઓ તેમનાં વલગણથી
જાણે જોડમછીઉ બન્યું હોય એમ લાગે.
તરેહ તરેહનાં સાપ ઇત્યાદી પેટે ચાલનાર
પ્રાણી પણ બકાત નહીં હતાં. હોમોને સંધળું
જોતાં વગર થોપવે હલેસ હલેસ કરીને
ચાલતાં ચોખ્ખા ચાર કલાક લાગા હતા.
એટલી જાતનો જનાંવરીનો સંગ્રહ તાંહાં
કીધેલોછે.

આજે રાતનાં “રાયલ એકવેરીયમ”
એટલે બાદશાહી જલસ્યાન જોવાને હમારી
સ્વારી પધારી હતી. એ જગ્યામાં કાચના ઢાં-
કણમાં જીવતી માછલી રાખ્યા ઉપરવારી વલી
તાલીમ કસરતની તથા ખીજાં હસવાનાં
નાટકોની ઢોંગી સોંગી રમતો થાયછે. એક
છોકરી જે અકાગ તરનારી હતી તેણીએ
પણ પોતાનો તરવાનો હુનર બતાવ્યો હતો.
કપ્પી પોલકા તથા વાલબના ડાન્સો નાચતી
પાણીમાં તરતી, કપ્પી હાય પગ બાંધીને
જાણે એક મુડકું હોય તેમ તરતી. ખીજા
એક અકાગ તરનાર મરદની સાથે પગમાં
પગ ભેરવીને બંન્નીજણુ ગોળ ચકરીઓ
ખાતાં હતાં. તેમજ માણસ કુખી જાયછે
તેને શી રીતે બાહાર કાઢાઉંછે તે તથા
ખીજી ઘણીએક રમતો અચરતીમાં નાખે
એવી રીતે તેઓએ કીધી હતી. કસરતની
રમત કરનારા છોકરાઓ પણ ઘણા હુશી-
આર હતા, તથા માછલીઓ કોઈ કોઈ ઘણી
સારી જોવા લાયક હતી.

તા ૧૧ મી જુન ૧૮૮૧—આજે
સ્વારનાં “રાયલ એકેડમી” ની વીખ્યાત
બાદશાહી મીત્રશાલા તથા તે બાદ અપો-
રને અમલે “ગ્રોસવેનર્સ પોરટેજ ગેલરી”
ની મુલાકાતે ગયા. ઉસતાદ મીતારનારા-
ઓનાં હાથની તસવીરો એ બંને ઠેકાણે

જોવા લાયક હતી. તેમાં પહેલામાં ૧૫૭૧
અને બીજામાં ૩૨૫ ચીનો ઉપરાંત પુત-
ળાઓ ઘણાં હતાં. એ પહેલી એકેડેમી
સરકારી છે અને ત્યાં ઘણાં સરસ પીકઅ-
રો છે ને જો કે પાછલી ગેલેરીમાં કોઈ
કોઈ સારી તસવીરો છે, પણ એકેડેમીને
પોતાં ચે નહીં. એ બેહુ જોતાં છેક સાંજ
પડી હતી.

રાતનાં સાત વાગે મેડમ તુશા-
ડનું મીણનાં પુતળાંઓનું સંગ્રહસ્થાન
જોવા ગયા હતા. એમાં મીણનાં પુતળાં
આબેહુબ જાણીતાં માણસોની આકૃતિનીં
છે તો જાણ્યે તેવાં અરેબર બનાવીને
મુકેલાં હતાં કે જે જોઈને આપણે ઠગાયા
વીનાં રહીએ નહીં. એમાં ઇંગ્લાંડનાં મધણા
પાદશાહો તથા રાણીઓ તથા કાબુલની
લડાઈનાં જાણીતા જનરાજો રાબરરસ બ-
રોઝ, ફેર, અંગ્રેજ એલચી લુઈ કેવેનરી,
કાબુલી અમીર શેરઅલી, તેનો દીકરો તે
પાછલથી પદ્મજી અમીર યાકુબખાન, ભા-
પાલની રાણી, વડોદરાનો ગાયકવાડ, નાટક
ચુર શેકસ્પીઅર, કરી બાયરન, કલમકશ
દીકનસ, પોપ પાયસ નવમો, તથા હમ-
ણનો તેની પાછલનો હયાત પોપ, વાટર-
લુનો પકાણુ ડ્યુક એફ વેલીંગટન, સૂરોપનો
રજપુત નેપોલીઅન મોનાપારર, છેલો ફ્રેંચ
બાદશાહ લુઈ નેપોલીઅન, તેની ત્રીયા
સફયુલી યુજીનીને પેટનો રાજવંસી છો-
કરો પરીનસ ઇમપીરીઅલ જે જીલુની
લડાઈમાં માર્યો ગયો તે મરાઠી જતી
વખતે પોડાપર જેવી ઢપથી ખેસવા
જતો હતો તેવી ઢપ સુધાં, રૂશી-
આનો શહેનશાહ જે હમણાં નીહીલીસ્ટોનાં
કાવત્રાંબાજ દારૂખાનાથી ઉડ્યો ગયો તેનું
મુડું જેમ મેહલ ખાતે મુવારેલું તેમજ,
તેની આગલ તેનો છેકરો તે હાલનો
શહેનશાહ, રાણીજીનો બીજો પુત્ર ડ્યુક
એફ એડીનબરો, તેની બધરી રૂશ્યાન મુલ-
કની શાહનશાહજી તથા બીજાંઓને ઉભાં

રાખેલાં, એ સઘલાં મીણનાં પુતળાં આબે-
હુબ કલા કૌશલથી બનાવેલાં હતાં. પાર્લા-
મેન્ટનાં સભાસદોનાં તથા અમેરીકાનાં રા-
જના પ્રમુખો જેઓ પ્રેસીડન્ટનાં ઇલકાબથી
આશકારે તેમનાં પણ પુતળાં પાડ્યાં હતાં.
એ બધાંમાં સઉથી સરસ એક ઓરતનું
પુતળું મુવાડેલું છે તે છે. તેમાં અંદર કી-
મ્બ લગાવી કારીગરીથી સંસ્ક્રામ એવું
કર્યું છે કે જાણે જીવતું માણસ સુધને
જીધમાં દમ લે છે તેમ દમ લેતું દીસતું
હતું. નજદીક એક સીપાહી ઉભો રાખે-
લો છે તે એવા તો આબેહુબ છે કે હમારા
માનો એકજણુ ઠગાઈને તેની સાથે વાત
કરવા ઉભો રહ્યો. પછી માલમ પડ્યું કે
તે પુતળું છે. એ પુતળાંઓ એવાં કટોકટની
નકલ્યાતથી બનાવેલાં છે કે લોકોની ડાઠી
ખોડેલી હોય છે તેને જાણે બે ત્રણ દાહડા
થતાં વેત કીણાં કીણાં નીમાલાના જે ખુપરા
ઉગે તે પણ દીસે છે. આપણે અતીઘણાં
નજદીક જવા છતાં બી એ ચીજો મીણની
બનાવેલી છે એવું દીસતું નથી. જાગે છે કે
જાણે હમણાં ઓય અબી આપણી સાથે
વાત કરશે. કોઈ કોઈ પુતળાંઓને લોકોની
ખેસવાની ખેડો ઉપર છટાં મુકેલાં છે, તેથી
જાણે કોઈ જીવતું આદમીજ ખેડું હોય
તેમ લાગે છે. ડ્યુક એફ વેલીંગટનને જે
ચાંનનાં ખેતાઓ મલ્યા હતા તે એક કા-
ચનાં ઢાંકણમાં ખોટા હીરાનાં બનાવીને
મુકેલાં છે. તેનાં નંબરો ઉપરથી ગણવી
લઈ શકાય છે કે એ નાંમદારને ૬૩) ખે-
તાઓ તથા ચાનો મલ્યા હતા. એક બાજુ
ઉપર જીવદા ઓરડાઓ કીધેલા છે જેને ધા-
સતી ધુજરીના ઓરડાનું નામ આપેલું છે.
હીંયાં ફાસી દેવાનાં લાકડાં, ગરદન માર-
વાની ફ્રેંચ ઢપનાં છરા ઢોમડાંની સન
૧૭૯૩ માં નીકલેલી ગીલોટીન નામની
ધાટકી યુક્તીનો માંચરો, ફાંસી ગયલાં
માણસો તથા વખણાયલા ચોરો અને
ખુનીઓનાં પુતળા રાખેલાં છે. એક ગી-

સોટીન ત્યાં મુકેલી છે તેથી ૨૨,૦૦૦) માણસોને ગરદન માગ્યા હતા. એ ઉપરાંત દેશ દેશનાં યુનેહગારોને સીપાવીને શીક્ષા કરે છે તેમને લગતા દેખાવની આરસી-આં છે. વખાણાયલા લોકો જેઓ જમરા-જનાં કાલચક્રમાં મરી છુટયાં હોય તેમનાં બાલો, તેઓના પેહેડેલા દગલા તથા ખીજાં કપડાં પણ ઘણાં રાખેલાં છે. એ ઉપરાંત જીની ગાડીઓ, હથીયારો ઇત્યાદી એકઠું કાઢેલું છે. તેની જો વીગત લખીએ તો ઘણું લખાણ થઈ જાય. પણ એટલું તો લખવું અસુમ્ય ઘટમાન છે કે એ પુતળાં બનાવનામાં ઘણી ઉમદા ભાંતની કારીગરી બતાવેલી છે. તે લોકોનાં પોશાકો (રેશમી તથા કસખી) ખરાં હોય એમ દીસતાં, ખોટાં બનાવતી ઝવેરાતો, ખેડકો, પડદાઓ, ઇત્યાદીની ટીપણુ ટાપણુ ઉપર પણ અચીત ભારે ખર્ચ લાગ્યો હશે. એ સઘણું જોવા લાયક છે. હમો નજદીક ખેડલાક ત્યાં ફરયા તોપણુ બરાબર બધું જોઈ શક્યા નહીં. કારણ કે એ સંગ્રહસ્થાન ઘણું મોટું છે. એ મેડમ તુશાડ સ્વીટઝરલેન્ડ દેશમાં જ-નમેલી હતી. પણ ફ્રાન્સમાં પુતળાં બનાવવાનું કામ તે શીખી હતી અને ત્યાર પછી તે સોલમાં લુઈની ખેતનને શીખવવા રહી હતી. પાછલથી પોતાનાં હાથે પુતળાં બનાવીને દેશદેશ તે દેખાડવા લાગી અને છેલ્લે અંતે પોતાની કારીગરીનું લંડનમાં ખેડર સ્ટ્રીટમાં અને ૧૮૪૦ માં સંગ્રહ-સ્થાન જાંધાડીને પાછલથી ઉદ્યોગી સંચલા અને ૧૮૫૦ માં મરણ પામી હતી. ત્યાર પછી તેણીનાં છોકરાઓ એ સંગ્રહસ્થાન ચલાવે છે અને દરશાલ તેમાં નવો નવો કંઈ નહીં ને કંઈનાણુ ઉમેરે કરતા જાય છે.

તા. ૧૨ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં કબ્યોપેટ્રાઝ નીડલ નામનો સ્થંભ જે છેક ઇંગ્લેન્ડની અંતરે લાવીને મુકેલા છે તે જોવા ગયા હતા. એ થંભ એકજ અખંડ પથરાનો બનાવેલો ૬૮૧ ફીટ

જાય છે. લાલ ઘેનાઈ જતનો એ પડે છે. તેની ઉપર હાઈરોગ્લીફીકના જનવરી આ-કારના યુવચુખ્યા છુપા દમકતની કોત્રામણી કરેલી છે. એ થંભ ૮) ફીટ પોહાલાઈમાં તથા ૧૮૦) ટણ વજનમાં છે. તેની ખેડક ૧૮૧ ફીટ જાંધાડીની ખાંધીને તેને ટેમ્સ નદીનાં કીનારા ઉપર એક બાજુથી મુકે-લા છે. એની ઉપરનાં કોતરેલા દસ્કોતોનાં અર્થ નીચે મુજબ છે—

“આએ થંભને શુધન ખાતે પથરમાં-થી કોતરીઓ હતો. તેને “ઓન” (હિલી-ઓ પોલીશ)માં ફેરો Pharaoh તોડી-મથ તરીજાએ (એ ઘણી ક્રાઈસ્ટની અગાઉ ૧૫૦૦) વરસ ઉપર થઈ ગયો હતો) ઉભો કાઢેલો હતો.”

એ રીતે એ પ્રાચીન થંભને હસ્તીમાં આવ્યાને આજે નજદીક એક જમાનો વીટવા આવ્યો છે, એટલે ૨૩૮૦) વરસ થયાં છે. એ થંભ ઘણી સદી સુધી એલેક્ઝાંડ્રીયાની રેતીમાં છે પડી રહ્યો હતો. એને ગ્રીક વંશના વખતમાં એ જગ્યા ઉપર કલીઓપેટરા રાણીએ લાવીને આગસ્ટસ સીઝરનાં આઠમાં વરસમાં યાને આજે ૧૯૦૩) વરસની વાત ઉપર ગોડવ્યો હતો. પાછલથી અને ૧૮૧૯ માં ઇંગ્લેન્ડની લડાઈમાં અંગ્રેજી જીત્યા તેની યાદગારી ઇખલ ઇંગ્લેન્ડના વાઈસરોય અથવા સરથુખા મહમદ અલીએ અંગ્રેજી પ્રજાને તે બિટ સોગાદમાં દીધો હતો. તે મીસર ખાતે પડ્યો પડ્યો ૧૮૭૯ સુધી રહ્યો. પણ એ વરસમાં એક અંગ્રેજ મી. ઇરાઝમસ વી-લસને ૧૦,૦૦૦) પૌડ ખર્ચીને તેને અ-તરે મંગાવી ઉભો કાઢેલો. એને લાવવા સારું એક લોખંડનું મોટું બુગરું બ-નાવીને તેમાં તે મુક્યો અને લાંબા સા-તકા જેવાં લાકડાંનાં પેઢયાંમાં લટકતો ખાંધીને તેને અંતરે આણવા કાજે વાહણે ચઢાવ્યો હતો. પણ રસ્તામાં સ્પેન દેશની સરહદમાં આવેલા ખીસ્કેના અખાતમાં

સભર તોશન લાગાથી તેને છોડી દીધા હતા ; કે જ્યાંજ તેને આજ પર્થત રામ-બાણે યદ્ય મુદ્ધ રેહવાની વકી હતી. પણ પાછમથી મોહી રંજ અને જેહમત વેરીને તેને ધમડી આપ્યો હતો. એની સુધલી બ્યવસ્થા તપાસવા બાદ એજ જગોની ન-જદીકમાં વેર્લીગટન બંદર ઉપરથી નાંધલી સ્કીમરે ફરે છે તેમાં રીચમંડ કરીને સોલ માઈલ પર ગામ છે ત્યાં ગયા હતા. જતાં રા કલાક લાગા હતા. રસ્તામાં ધણા માઈલ સુધી વેપારનાં ડંકાંમો તથા વ-આરે મલ્યા કીધી હતી. ટેમ્સ નદીનાં ધણાં પ્રલોનાં તલીયાં પણ પસાર કીધાં હતાં. એ પ્રલો બધા એકખીજથી જુદી તરાંહનાં રૈનકદાર બાંધેલાં છે. આસપાસનો દેખાવ પણ સારો હતો અને કીનારેનાં ધરો પણ ખુલ્લાં મોટાં હતાં. રીચમંડમાં પુગા તેવાજ સ્ટાર એંડ ગારટર હોટેલ કે જે ત્યાં ધણું વખણાયલું છે ત્યાં ગયા. રીચમંડનું ગામ બાહાર રસ્તાપરથી સારું લાગે છે. ત્યાંની ઈમારતો લંડનનાં શુબ્બર-બશનો બાંધકામને મલતી આવે છે. પણ રસ્તામાં એ રાજ્યધામ જેટલા સરસ હા-લતમાં નથી. હમો ક્યુ ગારડન નામનો સરકારી મોટો બાગ જે હયાંથી બે માઈલ જેટલો દુર છે તે જોવા ગયા. એ બાગ ઈંગ્લાંડમાં સૌથી સરસ નામીયો છે અને તે સર જોશફ ડી હુકર નામના મોટા મા-લીની રખેવાલી તલે રાખેલાં છે. એ બા-ગનો વીસતાર આઠ માઈલનો છે. તેમાં જુદાં જુદાં કાચનાં ધરો ઝાડો સારું જુદી જુદી ડીઝીની હવા જેમ માફક આવે તેમ ઉત્પત્ત કરવાની બારી રાખીને બાંધેલાં છે. તેમાં તરેહ તરેહનાં ફુલોનાં ઝાડો તથા ગરમ દેશમાં ઉગનારાં ઝાડોને ઉગાડેલાં છે. એ ઝાડો ધણી તરેહનાં તથા જોવા લાયક છે. એ ઉપરાંત વનસ્પતીનો સંગ્રહ કરવા સારું બે જુદાં જુદાં ધરો બેથી ત્રણ માલનાં બાંધેલાં છે. ઝાડો સુકવાનાં કાચનાં

ધરો દશ છે તેમાં કોઈકોઈ ધણાં મોટાં છે. એક ધર જેને “પામ હાઉસ” એટલે બ-જુરી, નાબ્યરી, તાર વગેરે જાણ્યાં સાથ ઉગનારાં ઝાડોની ઉગવણ મોટું ધર કે-હે છે તે ૩૬૨) શીટ લાંબું, ૧૦૦) શીટ પો-હોલું, અને ૬૬) શીટ જાંચું છે. તેમાં હ-મેશાં બાફની નલીઓ મુકીને હેંસી અંશ સુધી ઈરમામીટરનો પારો ચઢે તેટલી ગ-રમી રાખે છે. એક ખીજી કાચનું ધર બંધાય છે તેની ઉપર ૩૦,૦૦૦) પૌડોનો ખરચ થયે. તે ૫૮૨) શીટ લાંબું, ૧૩૭) શીટ પોહોલું, અને ૬૦) શીટ જાંચું થયે. એ ઉપરાંત એક મીનારો અથવા “પગોડા” બીનમાં બંધાય છે તેવો બાંધેલો છે; જેને દશ માલ છે. એ ૧૬૫) શીટ જાંચો છે, એની ઉપર લોકો દસકો તથા નામો કોતરી ખરાબ કરે છે તેથી આસ રજમંદી વના તેમાં જવાની મનાય છે.

તા ૧૩ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં “મોસાયટી ઓફ આરટસ” જન સ્પીટમાં જોવા ગયા હતા. એ જગા ઉપર થોડાંક બીનો શીવાય ખીજી કાંઈ જોવાનું ન હતું તેથી હમો ત્યાંથી નીકલીને પુના-છેડેડ સરવીસ મ્યુઝીઅમનું સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયા હતા. એ જગા ઉપર લડાઈને લગતાં દરયા વરધી તેમજ રણસેત્રના રાજ ધજનાં હથીયારો, પહાનો, ગામેગામનાં ખીજાં દેશનાં લડાઈનાં હથીયારો, બખ-તરો, ઇયાદી મુકેલાં છે. તે ઉપરાંત લડા-ઈએને લગતી ખીજી બીજો પણ ધણી છે. તેમાં રાજ્ય પરતીનીધી ક્રોમવેલની તલવાર, લાર્ડ નેલસનની તલવાર, કપતાન કુકનું કરો-નોમીટર યાને કાલમાપક યંત્ર, બીનનો મોટો ખાંટ જે અને ૧૮૪૧ ની લડાઈમાં લાબ્યા હતા, આઠમાં હેનરી રાજના વખત-માં લડાઈમાં વહાણો દુખી ગયલાં તે માં-હેલી તોપો, સર જોન ફ્રાંક્લીન ઉત્તર ધ્રુવ સોધવા ગયો હતો ત્યાં મરી ગયો તેની યાદગીરીની ત્યાંથી મલેલી બીજો, ડીપ

મુલતાનનો પાશાક, બરમાં દેશનાં સરદાર હાથીનો દાંત જે દાંત ઉપર હાથીનાં જીવતાં જીવતમાંજ નકશીકામ તથા પુતળાંઓ કોતરી તેની સુઠ વીચીન બનાવી હતી, ચીન દેશમાં આગલ મીસીશ નોખલ નામની એક ઔરતને એક નાંધણું પીજઈ જેમાં માણસ આડું બેસી શકે તેટલી જગાં છે તેમાં કેદ કીધી હતી તે, શીદાનની લડાઈમાં કેદી શેનશાહ નેપોલીયન તથા જરમન મુખ્ય મંત્રી પ્રીન્સ પીસમારક જે પ્યુરસીપર ખેડા હતા તે નેતરની ભરેલી નાહની પ્યુરસી, નેપોલીયન બોનાપાર્ટસેન્ટ હેલીનામાં કેદ હતો ત્યારે જે પેટી પોતે બખવાનાં કારણસર વાપડતો હતો તે તથા વાટરણની લડાઈમાં એ પેહલવાન જે પોડા ઉપર બેઠો હતો તે પોડાનું હાડ પાંજરું, કરીમીઆની લડાઈમાં જે લશકર ગયું હતું તેમાંની એક પલટણ સાથે ગયેલો કુતરો જે તે વખતની રૂશીઆ સાથની બધી લડાઈમાં હાજર હતો તે કુતરાનું ચરમાકરતી પંજર, નેપોલીયન બોનાપાર્ટ મોસ્કોથી પાછું હટી પડતાં જે બધો તોપો છોડી દેવી પડી હતી તે તોપોના મોસ્કોમાં કીધેલા મીનારા ઉપરથી નકલયાત ઉતારીને સંગેમરમરનો આઠ માળાવાલો બનાવેલો સ્થંભ, ઉપરાંત બધી જાતની તોપો જે હાલ વપરાસમાં આવે છે તે, તથા તેના નાંધણા નમુના પણ રાખેલા છે. ખીજી ધણી ચીનો લડાઈઓની નીશાનોની પણ જાલવી રાખી છે. એક તોપનો ગોળો ધણીજ મોહોટો હતો તે તદ્દન ગોળ હતો અને તેનો બ્યાસ આસરે ત્રણ ફુટની ઉપરનો હશે. જ્યારે તેમાં દારૂ ભરે છે ત્યારે તેનું વજન એક ટનનું થાય છે. એક ખીજો ગોળો અણ્ણાલો છે જે આસરે ચાર ફીટ લાંબો અને પોણા ફુટ બ્યાસમાં છે. તેમાં ૬૦૦ રતલ દારૂ ભરી શકાય છે. એ ઉપરાંત નવી તરાંહની તોપો જેમાં “ગ્રેટબ્રીગ ગન” કે જે રીવાલવરની માફક ફરે છે,

અને જેની અંદર દારૂગોળાની કારણસે એક પતરાંનાં ઢાંકણમાં ૪૦) નંગ ભરીને તેમાં પછવાડેથી ભરે છે, અને પછી એક ચક્કર ફરવતાં પેતાં તેઓ ઉપરાં સાપરી જલદી જલદી ચઢે પલના ટુંકે અરસામાં સાહજ ગોલા ફેંકવા જેટલી જડક દબ શકાય છે તે પણ તથાં હતી. ખીજી એક નાંધણી તોપ કીધેલી છે તેમાં કોઈ વહાણ અપાયા ઉપર ચડ્યું હોય અને તોફાનની વખતે તેમાંથી માણસોને બંચાવાનાં હોય, અને વાહણપર ઘર્યાની મસ્તીના ઉછાલાને લીધે જવાઈ શકાય નહીં તો તે તોપમાં કીનારાપરથી એક આઢી ગોળો ભરીને ફેંકે કે અંદર કપી ઉપર દારૂ વીતાલેલી તે વાટમાં છોડતો છોડતો જળને પેલાં કમનસીબ આરકસપર લાધે છે. એ દારૂથી એક આજીપરથી ખીજી આજીપર જવાઈ શકાવાથી તે અપાયાપર ચડેલા વહાણનાં માણસોનો બંચાવ થાય છે. વળી એક નાંધણું જેવું બોધજી લોખંડનું કીધેલું છે, જેનાં મથાળાં ઉપર એક ફાનસ તથા બાકસ રાખેલો છે કે કોઈ વખતે કોઈ વહાણ કે મનવાર ભાગી જાય તો પેલાં બાકસ અંદર જાહજમાંનાં મરવે કાગળમાં મુકીને પેલું ફાનસ મલગાવી બોધજી દરીયામાં તરવું છોડી દેય તો તે કાગળમાં કોઈ ખીજને હાથ પોહાતાથી બનવે. એનું નામ “એસેન્જર બોટ” એટલે પેમાંમચી મછોપા કરી આપેલું છે. એ ઉપરાંત ખીજી ધણી તોપો ત્યાં મુકેલી છે. વળી એ જગાપર લશકરનાં તથા મનવારનાં અમલદારો સાથે ભાશણો મોટે એક દીવાનખાનું કર્યું છે. જ્યાં વારા ફરતી લડાઈઓની બાબત ઘણા હુશીયાર અને વખણાયેલા અમલદારો ભાષણો કરે છે, અને લોકોને સમજવા સાથે ગામગામનાં નકશાઓ તથા પલાનો પાડી રજી રાખે છે, કે જેથી એ સીખવા ઉપરાંત તે દેશ સાથે લડાઈ થાય તો તેનો કીલ્લો તથા ખીજી બંચાવની

જ્યાં એ પલાનો તથા નકશા ઉપરથી મામમ પડે. વળી લડાઈને વખતે લશ્કર કેમ રાખવું, કાલાઓ કેમ ઉડારવા તથા દુશ્મનને હાથ ઉડી જતાં બચાવવા તેના પલાનો તથા નમુના કાઢિલાછે. વાટરણ તથા ત્રેકાલગરની લડાઈનું મેદાન જે લ-
ડવાઈઆઓથી હલમધુ હવું તેના પણ ઘણા મોટા નમુના આમેલુબ બનાવીને તે લડાઈ શી રીતની યુક્તિથી જીત્યા તે દેખા-
ડેલું છે. એ શીવાય એક જાણે એક નાધલું વાહણ રમકડાં જેવું બનાવીને તેને પેચથી છુટું પાડવાનો સંજો રમી એક સાંકડી દોકના સીસામાં તે છુટા છુટા કટકાઓની સાંધણા ગોઠવીને પાકું આખું વાહણ આમેલુબ બનાવી ત્યાં જોવા મુકયું છે. દરયા વરધી લડાઈનાં જાણીતાં ખારકસોના લાકડાંના નમુનાઓ તેની પેટાખાનાંની ગોઠવણીની રચાવટ સહીત કંઈ ઘણા ઘણા એ સંગ્રહમાં રાખ્યાછે. યુરોપખંડનાં દે-
શોનાં લશ્કરનાં સીપાહીઓનાં પોશાક તથા ઇંગ્લાંડને હસ્તકના બધા દેશોના લશ્કરી માણસોનાં પોશાક મનુષ્ય કદનાં આખાં પુતળાંઓને પેટ્રોલીને ઉભાં રાખેલાછે, તથા અંગ્રેજોએ કાઢિલી લડાઈઓમાં જીતી લાવેલા દેશ દેશનાં વાવટાઓ દેવાલ ઉપર ટાંગેલાછે. જંગલી લડાયક લોકોનાં હથિયારો તથા બખતરોનો પણ મોટો અને જોવા લાયક સંગ્રહ કાઢિલાછે, તથા ખીજી લડાઈઓને લગતી ચીજો એટલી તો છે કે જેનું બ્યાન કરી શકવું મુશ-
કેલ છે. એ મ્યુઝીયમ ઘણું જ જોવા લાયક છે.

એનો ઠીક લાહેવો લઇને વલતા બ-
ચોરનાં ખ્રીતીય મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એ સંગ્રહસ્થાનની ઇમારત અતીઘણી કુ-
શાદગીવાલી મોટી છે. તેની અંદર એક ઘણી જ મોટી લાઈબ્રેરી અથવા ક્રી-
તાખખાનું, જનવરોનાં ચરમાકૃતી પંજર સંગ્રહ, પુતળાં, જીના સીકાઓ, અસલની ઇમારતોની કાગીગરીનાં નમુનાઓ, ઇમાદી

નો ઘણો જ મોટો જમાવ કાઢિલાછે. એ સંગ્રહસ્થાનની ઉત્પત્તી સર જેનસ સલોનથી થઈ હતી. એ ઘણીએ પોતાનાં વસીયત-
નામાંમાં પોતાનું ક્રીતાખખાનું તથા ખીજો સંગ્રહ જેના ઉપર તેને પચાસ હજાર પૌંડની લાગત ખેડી હતી તે ઇંગ્લાંડની સરકાર, જે ૨૦,૦૦૦) પૌંડ વેચાતી લેયતો આ-
પવા લખ્યું હતું. તેથી તે તક હાથમાંથી નહીં જવા દેતાં પાર્લામેન્ટ એકામતી એકા-
જતી વેચાણ પાકું કર્યું, અને સન ૧૭૫૩ નાં શાલમાં એક એલાહદી ઇમારત બાંધી તેમાં એ વસ્તુઓની સાથે ઇંગ્લાંડની રૈયતને અરપણ કરેલી હારલીયન “મનુ-
સ્ક્રીપ્ટસ” નામનાં હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો તથા સર જોન કાટનનું ક્રીતાખખાનું ઉમેરીને મુકી હતી. એની અંદર પાછ-
લથી ખીજાઓ વસીયત લખી પોતાની ચોપડીઓ વારસામાં આપતા ગયા, અને ત્રીજા જોરજો તેમાં મીસર દેશની પ્રાચી-
નકાલની જીણુઓ અને ૧૮૦૧ માં આપી હતી તેથી તે સંઘલાંના સમાવેશ સાથે એ ઇમારત વધારવી પડી હતી. પાછલથી ચોથા જર્જાને અને ૧૮૨૩ માં પોતાના બાપ ત્રીજા જર્જાનેનું ક્રીતાખખાનું જેમાં ૮૦,૦૦૦) પુસ્તકો (Volumes) હતાં તે આખું ત્યારે એ અસલ ઇમારત રદ કરી તેની જગે ૧૮૨૩ થી ૧૮૫૨ સુધીમાં એક નવી ઇમારત ઉઠાવી તૈયાર કરી હતી જે હાલ હજુર સુધી વપરાય છે. ઘણા લોક એ મ્યુઝીયમ જોવા જાય છે. અને ૧૮૭૭ માં નજદીક ૭) લાખ માણસો જોવા ગયાં હતાં એવી ગણતરી થઈ હતી. હમો પેટેલાં લાઈબ્રેરી જોવા ગયા હતા. અહીંયા ખીજા ઘણા લોકો વાંચવા આવવાથી બાહારનાં લોકોને અંદર દાખલ થવા દેતા નથી પણ રજા લેવી પડે છે. હમોએ ત્યાંનાં શેક્રેટરી પામે, ખીજા દેશના લોકો છઠ્ઠે એવું ક-
હીને, રજા માગવાથી તેણે પોતાનું મા-
ણસ હમોને બોમ્બા તરીકે હમારા સાથ

આખું હજુ. એ લાઇબ્રેરીને વાંચવાનો આરડો તદન ગોળ છે અને તેને માથે જોયો ચુંબજ ધણો રાનકદાર તથા ઉજરડું આપે એવા બાંધેલા છે. એ હાલની બ્યાસ ૧૪૦) શીટની છે. અને તેના કાચનાં છાપરાંના ચુંબજની જાંચાઈ ૧૦૬) શીટની છે. એ વાંચવાનો હાલ સને ૧૮૫૫-૫૭ માં પંદર લાખ રૂપિયા ખર્ચીને બાંધેલો હતો. એમાં વીજલીની રાશનીથી લાઇટ કરીને સરાસરી દરરોજ ૬૦૦) વાંચવા આવાનાઓની સગવડ અહીંયાં સ્થાવવામાં આવે છે. એ લાઇબ્રેરીનાં વડાને અરજી કરવાથી વગર શી લેવે વાંચનાર સગજનોને વાંચવા જવાની છુટ મળે છે. એની બધી બાબતોએ પર ચાર માલ જેટલા જમ્યા જમ્યા થર કરીને ચોપડીઓ ગોઠવેલી છે, અને વચમાં હારખંધ ટેબલો પર વાંચનારા બેસે છે. એ ગોળ આરડાની ચાર ખુણે ખીજા પાછલથી ચાર મોટા ખુણાં રાક્ષા આરડા કીધા છે અને વલી તે ચારની વચમાં મોટી મોટી ચોરસી ગેલેરીઓ કીધેલી છે. એ ચોરસ ગેલેરીની પછવાડે પણ મોટા લાંબા આરડાઓ કીધેલા છે, અને તે સઘલામાં ચારથી વધારે મજલા મુખીનાં ચોપડીનાં ટગલા મુકેલા છે. એ મુજબની ધણી મોટી અકંગ લાઇબ્રેરી છે. તેની અંદરની ચોપડીઓના કેટલગના નજદીક ૩,૦૦૦) ઉપર તો વાલમ છે. જો કે એ બધો ચોપડીઓની ચોકસ ગણતરી જાણ્યા મુજબ નથી, તોખી તેનો રખેવાળ કેહેતો હતો કે નજદીક ૩૦)થી ૪૦) લાખ ચોપડીઓ તેમાં છે. પરંતુ લાઇબ્રેરીને લગતી ગાઇડ બુકમાં છાપેલી ચોપડીઓનાં તેર લાખ વાંચુઓ અને હાથની લખેલી ચોપડીઓનાં પચાસ હજાર વાંચુઓ લખે છે. એ છેલામાં ૮,૫૦૦) વાંચુઓ આરીપટલ ભાષામાં લખેલી છે. તે ઉપરાંત ૪૫,૦૦૦) આરટરસ, બાદશાહી તથા નવાથી લેખો અને સનદી ખતપત્રો તથા નજદીક ૭૦૦૦)

સીસા અને સીલનાં કસાઓ, અને એક સેંકડા નંગથી ઉપર સંખ્યાનાં તો ગ્રીક કોપટીક અને લેટીન પેપરી (Papyri) નાં લખાણો છે. એ સઘળી ચોપડીઓમાં હોમોએ એક ચોપડી જોઈ હતી જે ચુલીવરે લખેલાં બ્રોબ્ડીનામના લક રાખાશો વાંચતા હશે. તે નજદીક ૬) કુટ લાંખી ૪) કુટ પોહાળી અને ત્રણ ઇંચ જડાઇમાં હતી, અને જાણે કે એક આરડાનું આરજું હોય તેમ લાગતી હતી. એક ખીજા ચોપડી Bourasse, La Touraine કરીને છે તેને છાપવા પછવાડે ૬,૦૦૦) પૈડા ખર્ચ લાગો હતો એમ કહે છે તે હતી. તેમજ અમલની પેહલી સને ૧૪૫૫ માં છાપેલી મજારીન બાઇબલ તથા The Game & Playe of the Chess નામની સેત્રંગબાજીની પોથી જે ઇંગ્લંડના પેહલા છાપગર કેકસ્ટને સને ૧૪૭૪ માં છાપી હતી, ઇત્યાદી, એવી ધણી સરસ અને કીમતી ચોપડીઓ એકઠી કીધેલી છે. એ લાઇબ્રેરી જોઈ રહીને અમલનાં વખતનાં કોતરકામ તથા લેખાવાલા ભાગ મહીં હમે પેઠા હતા. તેમાં લીસીઆનાં, ઇન્ડીયાનાં, એંગ્લો રામનનાં, રામનનાં, ગ્રીસીઓ રામનનાં, ગ્રીસનાં, એસીરીઆનાં ઇજીપ્તીઆનાં, ઇત્યાદી જુનાં વખતનાં બાંધકામ અને કોતરકામના રહેલા મહેલા, પડયા ખડયા અને વધ્યા મધ્યા નમુનાઓ એકઠા કીધેલા હતા. એસીરીઆનાં સંગ્રહમાં પારસી લોકની અમલો ધરાંની પાદશાહીનાં વખતનાં પરસીપોલીસ તથા ખીજા જગાઓપરનાં ધણાંક કોતરકામો લાવીને હીંયાં મુકેલાં છે. તેમાં પેહલવી અક્ષરોની તથા ખીજા રાક્ષા અક્ષરોની તખતીઓ પણ ધણી લાંબા છે. માણસનાં ડોકાંનાં તથા ખીજા જાતનાં પાંખાલા ગોધાઓ જે તે વખતમાં કોતરતા હતા તેનાં મોટાં ગંજવર પુતળાંઓ પણ ત્યાંથી એમનાં એમ ઉપાડી આણીને અતરે મેલી છાંડ્યાં છે.

અમલની દબમાં જેવાં એક બે ધરે પહોં
ત્યાંથી લાવીને મુકેલાં છે જેને એસીરીઅન
સોફાની ધોરે કહે છે. પહોં તેના દબાવ
ધણી ખરે કે ખરૂં પાદશાહનાં દબમાનાં
મીતારે આપણે જોઈએ તો તેનાં જેવાં છે.
પથરના પાહાડમાં દીવાલ રોકી સપાટી
ઉપર એ ચિલા નકશનાં કોતરકામ લાંબાને
લાંબા ચોંટાડેલાં છે. તેમાં અસલી લગાડેલાં
તથા ખંદીવાનો તથા શિકારની વીગતો કો-
તરેલી છે. એ સંધા વાણાં નીહાલતાં આપ-
ણને અસલી ધરાંનીઓના હુન્નરનાં જો-
હરપણની પેટાપટ તારીફ યાદ આવે છે.
હીયાંથી ઉપર જતાં પત્તે જનવરોની મુએલી
લાસોને જલવી કરીને મચવેલા સંગ્રહ
જોવા ગયા. તેમાં જાત જાતનાં દુન્યાનાં
જાણીતાં જનવરોના સંગ્રહ સાથે સરસ
જાતનો કાઠિયો. નવાઈનાં જાતવરોમાં દ-
રીયાઈ ધોડા, દરીયાઈ શીલનાં જેવું પહોં
ધણું જોઈએ અને તેનાં જોઈએમાંથી
બે જોઈ દાંત બાહાર હેઠાણમાં નીકળેલા
એવું કોઈ અજબ જાતવર, સફેદ કેંગરૂ,
જોઈ ગોધા જેવાં અલમસત હરણ, ઘણા
જોઈ ભયાનક ગોધા, જખરદસ્ત ભેંસ પાડ
જેવાં “ખીશન”, સાત શીટ જોઈ આફ્રીકા
ખંડનો જંગલી વાંદર ગોરીલો જેતામાં
એટલું તો જોઈ હોય તો ખંડુકની લો-
ખંડની નલી એક સપાટામાં મંદી નાં-
એ છે, ટીપેટની ટેલેટીવાલી જમીનમાં જો-
યડા સરખા દબાવમાં ઉધરેલાં લાંબા તથા
ખીજા ધણી જાતનાં પ્રાણીઓનાં પંજર
તરીકેને વરગણીદારીમાં ગોઠવેલો હોય. પં-
જરોમાંનો સંગ્રહ પહોં અતીધણી જોઈએ
હોય. તેમાં સાથે જોઈએમાં જોઈએમાં દશ
શીટ જોઈએ કરનાં શાહમુરગથી તે પતંગી-
ઓના જેટલાં “હેર્મીંગ બર્ડ” જેને સુતાની
આરગીન સમાની દબારીઓ આવે છે તેનાં
મથાળાં ઉપર હોય તો તેવાં તેવાં પક્ષી
પરંધાં, જેઓ દબાવમાં અતીધણાં સુંદર
રંગના તથા કલગીરદાર ને ગુરજાદાર તોય

વાલાં અને દડાદાર પુછીવાલાં એકાં કાઠિયા
છે. એ સધલામાં જોવા લાયક હોય
જાનવર જેને બેહસ્તનું પંજર કહે છે તથા
“શીમટ” નામનો રાંછી મરઘો છે. આંમ-
ડાંની આકરૂતીઓનો દરીયાની માછલી-
ઓના પંજર સંગ્રહ જુદા જોઈએ આરડામાં
કાઠિયા હોય. મગરમછ, સોસવાત, સ્વોર્ડ
શીશ અથવા તરવાર મરછ, શા શીશ અ-
થવા કરવતો મરછ, સન શીશ અથવા
સુર્યાકુરૂતી મરછ, સી દેવીલ અથવા દરયાઈ
દહતમાં ખપતો લાંબો લટકતો કાંટાદારી
મરછ વગેરે વગેરે હોય. ખીજા ધણી નવાઈ
જેવી માછલીઓને સુકવીને તથા સ્પીરીટમાં
રાખેલી છે. એ જ આરડાઓમાં પેટ ચાલ-
નારાં પ્રાણીઓમાં જોઈએ જોઈએ અજદા
તથા શેશનાગો, અને ધુંધરયા સરપોને
ધયાદી જેહરધાદી વીખાલા કોઈકોઈ તો
નજીક ગામ શીટ પોહાળાઈવાલા સંપો છે.
એક સંધે તે એક જંગલી ડુકર ભક્ષ
કરતો મુકેલા છે. તેને વાસતે લખે તો
એ સંધે પોતાનું જોઈએ વકાસીને એટલું
જોઈએ કરી શકે છે કે એ જંગલી ડુકર
ગલવાને કરવું જોઈએ તે કરતાં ત્રણ ગણું
જોઈએ ફેંચરાવીને એક જોઈએ વાછરડા
જેટલું જાનવર તે ગણી શકે છે. એ ઉપરાંત
સંપોનાં એમના એમ કાંડેલાં હાડ પંજરોનો
પહોં સંગ્રહ ધણી જોઈએ હોય. એ બધા
જાતવરોનો સંગ્રહ જોઈએ “એ-ટીકવીટીસ”
વાલા પ્રાચીનકાલની નવઈઓના સંગ્રહના
આરડાઓ જોયા હતા. હીંચા અમલની
ખનાવતોની મીનો ધણી જોવા લાયકની
હતી, અને તે જુદા જુદા ધણીઓએ
એકકી કરીને પાછલથી મુબીયમને બક્ષીસ
કાઠિયા હોવાથી તે ધણીઓનાં નામોથી
જુદા જુદા જાતોની પીછાત કરવાનો
નીયમ સાચવેલા છે. જેમકે “મેરીક કલેક-
સન” માં મીણા કામથી ધાતુપર સખી તથા
મીતરે પાડેલાં તે એકાં કાઠિયાં, હેંડર-
સન કલેકશનમાં ધરાન તથા ખીજા ગા-

માનાં મોટાડી તથા ચીનીકાચો એકઠાં કીધેલાં, એ પરમાણે જુદા જુદા ધણી-
ઓનાં કીધેલા સંગ્રહો જુદા કૈશામાં અથવા ઓરડાના ભાગોમાં મુકેલાં છે. તેમાં નવાઈ જેવું એ લાગે છે કે એક ધણીને એક જ ભત્રીજું ભરતું મચાવવાનો શાખ હોવા જોઈએ. કોઈ લોકોએ અમલનાં ધડી-
ચાલોજ એકઠાં કીધેલાં છે, જેમાં ધણું જુના ગર્જ્યામાં રાખવાનાં વાચ ધડી-
ચાલો તો નાધલાં પ્યાલાં જેવાં મોઢાં ડાં છે; કોઈએ અમલને વારેનું ખીલોરકામ તો કોઈએ તરેહવાર હથીવારો પોતે જીવતાં જીવત શાખને સારં એકઠાં કરેલાં. અ-
લખતાં મરતી વખતે તે સંધલાએએ વસીયત ફરમાવી સંગ્રહસ્થાનને પરજેટ કરેલું અથવા તેમના વારેમોએ આપે-
લું ધયા સંગ્રહસ્થાને વેચાતું લીધેલું હોવું જોઈએ. એ પ્રમાણે એ સંગ્રહ-
સ્થાન ગંજવર થયું છે. હજુર પણ દરજ લ લોકો તેમાં આપી ઉમેરો કરતાં જળય છે, તેથી તેને હજુ ધણું મોટું થવાનો ખુ-
દરતી સંભવ રહે છે. એ જોઈને પછી ધ-
જી તથા ખીજાં જુનાં જુનાં દેશોમાંથી જનાનની અંદરથી ધોરોમાંથી ખણી કા-
ઢેલી ચીજોનો સંગ્રહ જોયો હતો. જ્યાં ભત્રીજા ભત્રીજાં “વાસીસ” એટલે નોકદાર તરોહવાલાં ચીનીકામ જેવાં, તથા તાંબા, રૂપાં અને ખીજાં ધાતુનાં વાસણો વગેરેનો ધણો સંગ્રહ કીધેલો છે. ગ્રીક તથા રોમનાં હુનરનાં અમલી વાસ ધણું જોવા લાયક છે, તેમજ ઇજીપ્શીઅન મમીઝના ત્રણ હ-
જર વરસ ઉપર મુરદાંઓનાં પેટ ચીરાઈ ખુશમો ભરાઈને તે વેલાનો આદમ સુર-
તના બનેલા નમુના હજુર પણ જોઈને તેથી જલવાયકી હાલતમાં મોજુદ છે. એમાં કોઈ મમીને કપડાં લપેટેલાં, તો કોઈને મોટાડાનું કવર કરીને આ-
મેહુમ પુતળું બનાવેલું, તો કોઈને ગી-
લીઠ ચા વરખ મડાવેલી એવી એવી ભત્રીજા

ભત્રીજા મમીઝ તેનાં નામ નીશાન સાથે રાખેલી છે. એ ઉપરાંત ખીજાં ધણું હમાએ જોયું હતું જે અતરે લખી શકતા નથી. એ સંધળું એકઠું કરવાને અરમ્ય પણ બેસુમાર થવા જોઈએ. કારણ કે સંધળું જે છે તે જુનું અને નવાઈ જેવું અને કવચીતજ મલી શકે એવું છે. એમાં જે જે વેચાતું લીધું છે તેની કીમતો પણ મોટી આપવી પડી છે, જેમકે પેટુલાં લખ્યું છે તેમ લાઇ-
ગ્રેરી લીધી તેનાં કેટલાક હજાર પૈાંડ, સર વીલીઅમ હેમીન્ઝટનનો સંગ્રહ લાધો તેનાં (૮,૪૦૦) આઠ હજાર ચારમો પૈાંડ, ટાઉ-
નસીના મારબલનાં સંગ્રહનાં વીસ હજાર પૈાંડ તથા એજ ધણીનાં સીકાઓનાં તથા જુનાં ઝવેરાતનાં (૮,૨૦૦) પૈાંડ, અરલ ઓફ એલજીને ગ્રીક પાર્સેનના મણુ-
ગારનું સીતેર હજાર પૈાંડને અરમે એ-
કઠું કીધેલું જે એ દેશહીતકારી નર પો-
તાનીં સરકારને તેની અરધી કીમતે વેચું હતું તેના ૩૫,૦૦૦) પૈાંડ, મીં કોકરેલનાં શીગેલ્યન મારબલ અરધવાનાં (૧૯,૦૦૦) પૈાંડ, મીં પેનનાઈનાં મારબલનાં તથા ધાતુનાં વાસણો તથા સીકાઓનાં સંગ્રહ-
નાં (૬૦,૦૦૦) પૈાંડ. એ પ્રમાણે જુદા જુદા ધણીઓનાં સંગ્રહો જે તે લોકો આપી નહીં આપ્યા હતા તે વેચાતાં લેવા સારં ઉપર મુજબનો કીમતો મોઢાડી આપી હતી. સીકાઓનાં સંગ્રહ-
નાં પણ લખ્યો પૈાંડ આપ્યા હતા. વળી જે લોકો પોતાનું નામ કાયમ રાખવા મરત આપી ગયા તે તો જુદાંજ. તે ઉ-
પરથી એ સંગ્રહસ્થાનની શું કીમત યાઈ શકે તે આપણે વીચાર કરી શકતા નથી, અને જો કીમત ગણે તો અલખતે લખો કરોડો રૂપીયા થવા જાય.

તા ૧૪ મી જુન ૧૮૮૧—આજે અતરની જરયોશતી વેપારીઓની પેટ્ટીઓ-
પર તેઓને મલવા ગયા હતા. અહીંયાં ત્રણ જાણીતી પેટ્ટીઓ છે; તેમાં દાદાબાઈ

નવરોજની ક્રાંતિ, દાદાભાઈ ડોસાભાઈ ક્રાંતિ અને ભાઈઓ, અને દાદાભાઈની ક્રાંતિ જેઓ આડવા દાખલ તેમજ પોતાની ગાંડોના વેપાર કરે છે તેઓએ. એ ઉપરાંત ખીખ ધોડાએ જરથોશ્તીઓ ખારીસ્ટર તથા ડાક્ટર થવા માટે પરીક્ષા પસાર કરવા આવેલા છે. તેમજ કેટલાકો મુખર્જી છોડીને બચાં છોકરાં સાથે અથવા એકલા આવી વસેલા છે. બપોરનાં સ્પીક શીડ મારકેટ જોવા ગયા હતા. એ બજાર અને ૧૮૬૨—૬૮ માં બંધાયું હતું, અને તે ૬૨૦ ફુટ લાંબું, ૨૪૫ ફુટ પોહાણું, અને ૩૦ ફુટ ઊંચું છે. એનું છાપર કાચ તથા લોખંડનું બનાવી લોખંડનાં ચાંમલાઓ ઉપર ઉભું કીવેલું છે. એ જગ્યા બે ભાગમાં વહેંચાયેને વચમેથી ગાડી ધોડાને રમતો પસાર થાય છે. અહીંયાં ગાયનું તથા બકરાનું ગોશ દરરોજ વેચાય છે, જેની સરાસરી ૮૦૦) ટણની આવે છે. એવું (યાંનાં ચોપડા ઉપરથી માલમ પડે છે. ગોશ આ-સપાડનાં ગામમાંથી આગગાડીમાં આવે છે, જે હંમેશા લેવા એક નાધલો સાંચો રાખેલો છે. એ મારકેટ જરાક ઊંચી અને રોતકદાર છે પણ આપણી મુખર્જીની કાફરડ મારકેટનો બરાબરી તેનાથી થઈ શકે નહીં.

તા ૧૫ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સાઉથ કેન્સિંગ્ટન મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એ મ્યુઝીયમ અને ૧૮૫૧ નાં એકઝીબીશનનાં વધારામાંથી સ્થાપ્યું હતું. અને તેનેથી વીધા અને હુનરોનો વધારો કરવાની નેમ રાખી હતી. હાલ તેમાં દરશાલ હમેશા કરવામાં, તથા તપાસ રાખવાનો ખર્ચ કરવાના ત્રણ લાખ પૌંડ થાય છે. બળી એની એક સાખા બેનકાલ ગ્રીન મ્યુઝીયમ કરીને જુદી છે તેપર દર સાલ ૭ થી ૮ હજાર પૌંડ ખર્ચાયે. એમાં તરાંહ તરાંહનાં, દેશ દેશનાં, આગલનાં, અને હાલનાં હુનરોનાં નમુના મુકેલા છે તે ઘણાં જોવા લાયક છે. સરવે હકીકત એકકોરે રા-

ખતાં, એમાં થોડું એક નવાઈ જેવું છે. તેની ડીપમાં અકીકનાં પથરાની, એમબરની, હાથીશંતની, તથા ખીજી જાતની કબ-તો, તરાંહ તરાંહની વીટીઓ, જીનનાં કરોડ, અવેગતની તથા તરાંહ તરાંહ જાતની કીમતી પથરાઓનો બનાવેલી તપખીર સુંઘવાની દાખડીઓ, ચીનનાં મેહુલોનાં હાથીદાંત, માતી તથા ગીલીટનાં બનાવેલા નમુનાઓ જે ચીનનાં શેહેનશાહે નેપોલીયન બોનાપાર્ટની બધરી જેએકાઈને મારે બેટ મોકલ્યાં હતાં, અને જે તે વખતે અંગ્રેજ સાથે ફ્રેન્ચને લડાઈ ચાલતી હતી તેથી અંગ્રેજોએ તે લઈ જતાં વાહાણ કબજ કરી લુટી લીધા હતા તે સરવે હતું. એ ચીની નમુના બાગ સીપનો હતો. ધાતુનાં ગીલીટ કીવેલાં તથા મીનાંકારી કીવેલાં બાહોડોની ઉપરની ફરેટનાં ફલ અને મેવાતો હીરા માણક માતીનાં બનાવેલાં. મેહુલનાં છાપરાં ઉપર માતીની હાર કટાર જીહલણવા જાહર સમાન મોહાતી જડેલી. મેહુલે હાથીદાંતનાં બનાવેલા. એવા મ્યુનિસિપલ એ નમુના છે. ચીનનાં તથા જાપાનનાં કારી કામ તથા લાખ કામનાં વાસણો અતી ઘણી કીમત આપી વેચાતાં લીધેલાં તે પણ ઠીક છે. દાખલા દાખલ એક જાપાનનાં લાકડાંની દાખડી જે મુખાધમાં ઘણી ઘણી તો ૫) થી ૧૦) રૂપિયા લખે વેચાય તેનાં વીસ પૌંડ આવેલા છે. એજ મુજબ એક લોખંડનું બહીર જનવર બનાવેલું છે જેનાં પીછાં ઘણાં સારાં પાડેલાં છે તેનાં ૧,૦૦૦) પૌંડ, એક સાઇડબોરડ લાકડાંની નકશીની બનાવી તેમાં સણગાર દાખલ ચીનીકામ જડેલું છે અને જે અને ૧૮૫૫ નાં પાર્સી એકઝીબીશન માટે બનાવી હતી તેનાં ૧,૨૦૦) પૌંડ, એક સ્ટીલ તથા રૂપાંનો બનાવતની ધાલ જેપર મીલનનો પેરેડાઇઝ લોસ્ટનો વીગતો કોતરેલી છે તેનાં ૨૦૦૦) પૌંડ આવ્યા છે. એવી એવી કીમતો આવેલી છે. તેમ કોઈ સચલી પણ

હીધીલીએ. અમલનાં ગામેગામનાં બનાવેલાં પુતળાંની કાપીઓમાં રોમના ત્રોજન મીનાગનો કાપી તેની સમગ્રો નકશી મુકાંછે. તે એટલો મોટોટો છે કે હાલની અંદર જાત્રામાં નહીં રહેતાથી તેનાં બે ભાગ કરીને જુદા જુદા ઉમો કીધેલો. એ ઉપરાંત ખીજાણી નવાઈ જેવી અને જોવા લાયક ચીજોનો સંગ્રહ કીધેલો. એને એક નાધલો માળે, તેને ફરતી ગાલરી કીધેલી. એ માળપર જવાનો દાદરછે, તેના કોશ તથા બેહુ બાજુની દવાલો સમગ્રી ફોરીકામથી જડત કરી દીધી. હાલના થામનાઓપણ ફોરીકામનાં નકસીનાં બનાવેલાં. તેથી આખું દિવાનખાનું જાણે ફોરીકામનું હોય તેમ લાગે. એ હાલમાં નવી અને નવાઇ જાતની ફોરીકામનો સંગ્રહ ઘણો મોટો કીધેલો. તેની પાછલીગમનાં ઓરડાઓમાં પીકચર ગેલેરી તથા જવેરાત કામ ગોડવેલું. એ જવેરાત અતી ઘણી મોટાટી કીમતનું હોય એમ લાગે, અને તેમ તે હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કારણ કે એ સંગ્રહસ્થાનને સાઈ હુતરની તથા કારીગીરીની ચીજો લેવા પાછલ તથા તેની તપાસ લેવા પાછલ દરગાજ તણુ લાખ પૌંડ ધયાને નજદીક ૩૬) લાખ રૂપિયા સરકાર ખર્ચ કરે. શરૂઆતમાં સરકારે દસ લાખ પૌંડ આપ્યા તે જુદા. એ ઉપરાંત અતરેનાં મોટા મોટા લોકોએ પોતાની પાસેનું જવેરાત પણ વસીયતનામાંથી આપેલું, અથવા તે ઉછીકાં દાખત (યાં દેખાડવા સાઈ) મુકેલું. એ સઘલી ખીનાઓ ઉપરથી એ સંગ્રહસ્થાનની શું કીમત છે તે જાણી લેવું હુતરની બનાવતોની ચીજો ઉપરાંત અમલનાં શીક તથા રોમન ઇલાદી દેશની આમરે ૨૦,૦૦૦) વીસ હજારની ઉપર બનાવતો મુકેલી છે તથા એક સારી જેવી બાઇબ્રેરી પણ એમાં રાખેલી. જેમાં મેતાલીશ હજાર વૉલમે, પચાસ હજાર

“એનથેવીંગસ” અથવા કોતર તખ્તીઓ, અને આલીશ હજાર ફોટોગ્રાફ્સ એકઠા કીધેલાં. એનાં સંગ્રહને વાસતે કેહવામાં છે કે તે દુન્યાનાં મોટા સંગ્રહોમાં એક કીમતી ગણાયે.

આજે રાતનાં અતરેનો વખણાયેલો ઓલબર્ટ હાલ જ્યાં હુતરડલનો બનાવેલો મેસાપાનો આરેટોરથો ગાવાના હતા તે જોવાને ગયા હતા. એ વખતે ત્યાં નજદીક ૮૦૦) માણસો મરદ તથા ઓરનો મહી કોરસમાં ગાયનનું ૫૬ જીહીલનાગુંઓ તરીકે સામેલ થયાં હતાં. તેની સાથે ૧૫૦) જાણુંનું શીડનનું વાજું વાગવું હતું જે ધણુંજ સરસ લાગવું હતું. એ હાલ ધણુંજ મોટો છે. તેમાં એવી ખુબી છે કે આટલા બધા જાણું એકજ વખતે વાજાંની તથા આરગીનની સાથે ગાયે તોખી સાદ માફક સર લાગે, અને એકજણુ છુટા ગાયે તેપણુ એક નાંકેથી ખીજે નાંકે સંભળાય એવી કશમતથી તેને રચ્યો. રોમની એમશી કીયેટરનાં જેવો બેઠાં રેકી તે બાંધેલો. તેમાં ગાયત સંભળવા સાઈ કીધેલી બેકકામાં ૮,૦૦૦) આઠ હજાર ઉપર તમાસગીરો બેસી શકે. તે ૨૦૦થી ૨૪૦ ફુટનાં છે અને ગોળાઈમાં ૮૧૦) ફુટનાં છે, તેમાં તમાસગીરોને બેસવા સાઈ સાત થર ધયાને મારો ગોળ વચ્ચેથી બોલા કીધો. જતી એકગમથી આપણે જોઇએ છે જે તો ખીજા ગમનાં લોકો નાધલાં સંકોચવાયલાં દીશે તેટલું દુર અને જાણે બેસી શકાય. એ દિવાનખાનું જંયારે સઘળું ભરેલું હોય છે ત્યારે ધણું ભપકા ભરેલું લાગે. એ હાલ બાંધવા પછવાડે બે લાખ પૌંડ યાને શુમારે એવીશ લાખ રૂપિયા ખેડા હતા. જેમાં રૈયતના પૈમાના પખતીક એક લાખ પૌંડ, પચાસ હજાર પૌંડ અને ૧૮૫૧ નાં સંગ્રહસ્થાનની આંખેપતમાંના વધારાનાં, અને આલીશ હજાર પૌંડ એવી

બેઠકોનાં બાકીનાં લગ્નનો હક વેચ્યો તેની ઉપજમાંથી લીધા હતા. એ હાલ આપણી મહારાણીના વર પ્રીન્સ. બ્રાહ્મવર્તનો યાદગારી કાયમ રાખવાને અને ૧૮૬૦ થીને ૧૮૭૧ સુધીમાં બાંધ્યો હતો. તેની અંદર એક ગંગાવર આરગીન મુકેલીએ, જે કુન્યા માંની સૌથી મોટાંમાંની એક ગણાય છે. તેમાં આઠ હજાર તો નાભાને નલીઓ છે. તેની ધમણો આસપાસ એ સ્ટીમ એનજીનથી મજાવે છે. એનો સાદ એક મોટાં વાજાંથી છેક નાધલી આરગીન સુધી બીણા નીકળી શકે છે. અને એ આરગીનના મોટી પાઇપો નજીક (૨૫) ફીટ ઊંચી અને ૩ થી ૪ ફીટ ધેરાવામાં હશે.

તા ૧૬ મી જુન ૧૮૮૧—આજે એસ્ટેટની સરનો જોવા ગયા હતા. તે વીંડસર કેમ્પટથી ૨૦ મૈલ દુર છે. એ સરનો ડરખીની સરત જેવી બીડવાલીને ભરવક તમાશાની થતી નથી. પણ તેને બદલે લંડનનાં ગ્રહસ્થ લોકોની સંગવડ સારું તે આસ આલુ રાખી હોય એમ લાગે છે. ડરખીમાં ઘણીજ થોડી મડમો જોવામાં આવી હતી, પણ તેથી ઉલટું અહીંયાં અતરેની ઘણીખરી લેડીઓ આવે છે. તેથી એ થોડ દોડ સરતને મજાક મથકરીમાં લેડીઝરેસ કરી પણ કહો છે. અહીંયાં આપણી મહારાણીની ફ્રીલી તથા પ્રીન્સેસ ઓફ વેલ્સ ઇત્યાદી આવ્યાં હતાં. એ જોઇને હોટલમાં પાછા ફરતાં રાત ૫ડી ગઈ હતી.

તા ૧૭ મી જુન ૧૮૮૧—આજે બપોરનાં બે વાગે પાર્લામેન્ટ હાઉસમાં ગયા હતા જ્યાં આમનો સભા ભરાયલી હતી. તે જોવા સારું આગમજથી રજની પાસ કહડાવેલી હોવાથી ત્યાંની સ્ટેનજરસ ગેલેરી એટલે પરદેશીઓ મોટે કાઢેલી અગાસી ઉપર હમોને બેઠક મલી હતી એ વખતે ટ્યુરીનમાં માલતી ઝેંઓ સાથની લગ્નબાળી આખત ઉપર તથા આઇરીશ લાંડ ખીલ

ઉપર તકરાર થતી હતી. મી ૦ ગલાડમ-ટન જે હાલની લીબરલ ટોળીનો વડો અને રાણીની વડા પ્રધાન થાય છે તે પોતે પણ હાજર હતા. તેના શીતાય હીંદુસ્થાનનો બાહર પણ કમનસીબે આપંગ હીમાયતી મી ૦ ક્રમ્પ્ટ જે ઇંગ્લંડના પોસ્ટ માસ્ટર જનરલનો એધો અજાવે છે તે તથા પ્રધાન મંડલના ખીજ જાણીતા એધેઇર તથા પાર્લામેન્ટનાં ઘણાંક મેમબરો હાજર હતા. તે લોકોની તકરાર તથા મોલવાની રીત ભાંત ઘણીજ સરસ હતી. એ જોઇને પછી હીંદુસ્થાનના વજીરની ઇન્ડિયા એશીયમાં ગયા હતા. એ ખીલડીંગ પણ ઘણી મોટાડી એ ખાલ પોખાલ છે. ત્યાં આંગલ ઇન્ડિયન મ્યુઝીયમ રાખેલું હતું, પણ હાલ તે મોડિય-કેન્સીગનમાં લઈ ગયા છે તેથી એમાં કાંઈ જોવા લાયક નથી.

તા ૧૮ મી જુન ૧૮૮૧—આજે કામ સારું દુકાનો ઉપર ફરવા જતાથી કાંઈ જોવા લાયક જગ્યા ઉપર ગયા હતા નહીં. રાતનાં રાણીનાં ડીયેટરમાં ફ્રેસ્ટનો આપેરા જોવા ગયા હતા. એ ડીયેટર હાઉસ આટું છે. તેમાં લોકોને જોવા સારું સાત તબક્કા કીધેલા છે તથા વચમાં એક ઘણું મોટું સુંદર સુમર ટાંગેલું છે. એ ડીયેટરમાં ઘણાખરાં પાદશાહી ફ્રીલીવાલાઓ જાય છે તેથી તેઓના માન ખાતર હમેશાં ત્યાં બે રીજમીટનાં ગાર્ડિય રાતનાં ઉભા રહે છે. આપેરા ઘણો સરસ થયો હતો.

તા ૧૯ મી જુન ૧૮૮૧—આજે આડીતવાર હોવાથી બેટીનીકલ ગારડનમ જવા સારું ત્યાંનાં લાગતા વલગતાની રજ મંગાવી હતી તે આવ્યાથી લઇને જોવા ગયા હતા. એ બાગમાં કાચનાં ધરો બાંધેલા છે. તેમાં સૌથી સરસ વીક-ટોરીયા રીજબનાં કરીને પાણીના એક જાતના વેલાની લીલીસ થાય છે તે હતી. તેનાં પાતસં આસરે ત્રણ ફીટ મોટાં તથા તલન

ગોળ થારી જેવાં અને થારીની માફક કોર વચેનાં હતાં. તેની ઉપર ત્યાંના રખેવાલનાં કોરૂવા પ્રમાણે એક નાંધણું છોકરે બિમાડડું હોય તો તેનો ભાર વગર કુખવે એ પાતરે અને એવું મળ્યુત અને મો-હાટું તે છે. એ જાતનું ઝાડ અમેરીકાની અમેઝોન નદીમાંથી મળે છે. એ ઉપરાંત ખીજાં ગાંભાનાં ફરટનાં ઝાડો પણ ઘણાં એકઠાં કીધેલાં છે.

ત્યાંથી સંજનાં પાંચ વાગે હાઈડ પાર્કમાં ફરવા ગયા હતા જ્યાં આજે આદીતવાર હોવાથી ગાડી ધોડાની બીડ હતી નહીં, પણ પગે ચાલતું લોક ધણું ફરવા નીકરેલું, તે જાણે કે એક ધણો મોટો મેલો હોય એ મીઝાલે બે ત્રણ મૈલનાં ધેરાવા સુધી બીડ હતી. એ પ્રમાણે દર આદીતવારે ત્યાં બીડ થાય છે.

તા ૨૦ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં દસ વાગે આગ ગાડીમાં બેસીને ઉલીચનું દારૂઆનું તથા તોપ બનાવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ જોવા સારું આગમજથી રજા કહાવવી પડે છે, તથા અંગ્રેજ વફાદાર રૈયતનેજ જોવા જવા દેય છે. ખીજાં બાહારનાં રાજની રૈયતને ત્યાં જવા દેતા નથી. એ તોપખાનું ડુન્યામાંનાં મોટાં તોપખાનાંમાંનું એક ગણાય છે. તેનાં કારખાનાં સારું ચકરાવમાં ધેરેલી જમીન ૨૦૦) એકર છે. એમાંની ૧૩૦) એકર કારખાનાની ઈમારતથી રોકાયે છે. હાલ સુલેહ અને સમાધાનીનાં વખતમાં ત્યાં દસ હજાર માણસ કામે લાગે છે. પણ લાડાઈનાં વખતમાં ૫૬૨ હજાર માણસ કરનાં પણ વધારે કામે લાગે છે. જ્યારે ગરજ હોય છે ત્યારે તો રાતનાં વીજલીનાં દીવાઓ મજગારીને કામે લેય છે. એવી સુધળી તૈયારીઓ રાખેલી છે. એમાં સામન એક બાજુથી ખીજી બાજુ ઉપર લાવ લઈ જ કરવા સારું નાંધતી બે શીટ પોહલાઈનાં સાપની આગમીઓ રાખેલી છે, જેને સારું

૩૦) એનજીનો કામે લાગે છે. અને તોપખાનાંના ધોડાઓ કાંમ કરે છે તે જુદા. હ-માને પેટુલા ઠોડી. બનાવે છે તે દબાડવા લઈ ગયા હતા. પતરાંનાં કટકામાંથી જોઈતા કટકા સંચાથી કાપીને ખીજા સંચાઓમાં વાળાને તેને બનાવી દેય છે અને સાફ કરે છે. તે પછી સીસાંનો ગોળીઓ બનાવે છે તે જોવા ગયા હતા. તે બનાવવા સારું કલાઈ તથા સીસું એ બેઠને સાથે બિળીને છ હંડરવેટ સીસાંમાં અદાવણ રતલ કલાઈનાં પરમાંણમાં મિલસેલ કરીને બટ્ટીમાં ગાણે છે. ત્યાંથી નલાઓમાંથી તવાઈને તે મીઝ ધાતુ એક સંચામાં આવે છે, જ્યાં એક હાઈડ્રોલીક પ્રેસ છે. જેનાં સીલીન્ડરનાં ભાગમાં તે સીસું એકડું થાય છે, ત્યારપછી પીચટન સીલીન્ડરમાં જાય છે એટલે શેફ્ટનાં એ લાંબી “શફ્ટ” જેવાં પીચટનને સહ-ગોમલગ આરપાર એક સુરાખ હોય છે તે બુગખવાલા ભાગમાંથી સીસું લાંબા સલી-આનાં જેવું બાહાર નીકળે છે. તે તાજું તાજું ગરમ હોવાથી તેને એક ચકરી ઉપર વીટાલી દેય છે. તે ચકરીને ત્યારબાદ એક સંચામાં મુકી પેલા સીસાંનાં સલી-આનાં જોઈતા લાંબા કટકા તેમાંથી કાપી કાઢે છે, અને એ પ્રમાણે ગોળીઓ બનાવે છે. એ ગોળીઓ હાથનાં અંચુથા જેવી પણ અણીદાર હોય છે. તેને કારતુસમાં મુકવા સારું તૈયાર કરે છે. કારતુસ બનાવવાની જગ્યા તદન અલાયથી રાખેલી છે, અને ત્યાં જેઓને ખાસ રજા હોય છે તેઓનેજ લઈ જાય છે. કારતુસ સારું પીતલનાં લાંબાં પતરાંમાંથી જોઈતા કટકા કરે છે, અને પછી એક સંચામાં તેને લોખંડ ઉપર ગોળ વીટાળીને મુકે છે. જેથી તે દબાઈને બરોબર ગોળ બને છે. તેની અંદર ખીજું નાંધણું પતરું જોરાવર કરવા સારું મુકીને તેને એક સંચામાં દાખે છે એટલે બેઉ પતરાં મલી જાય છે. પછી તેને સંચાથી છેદ પાડે છે, અને પાછળથી દારૂ ભરીને

ગોળી ઉપરથી આસીને તૈયાર કરે છે. એજ પ્રમાણે ખીજ માટી ગોળાઓ પણ બનાવે છે. તોપોનાં ગોળાઓ, જેમાંનાં કોઈ કોઈ તો ધુનાછોડ સરવીસ મધુકીયમમાં હોમાએ જોયા હતા તેવા ૪ કુટ માટા છે, તેઓને લોખંડ તારીને આવી કાઢાડે છે. તોપો બનાવવા સાથે પેહેલાં જડા લોખંડના સલીઆને (જોઈતી જડાઈનાં) એક ગોળ સલીઆ ઉપર સંચાથી વીટાળે છે અને તેને ગરમ ગરમ લઈ જઈને એક માટા હથોડા નોચે રૂંદે છે, અને તે હથોડાનાં માંથી પેલી વીંટને ડોકા ડોકાને જમાવી એક કરી નાંખે છે. એ જુતાનજલદ હથોડાને માટે રેહું કે જો તેને વરાલ-યંત્રની મદદ વના ખાલી ચલાવે છે તો તેનો એક કુટકો (૧૦૦) ટણનાં વજન જેટલો પડે છે, અને જો રદામથી ચલાવે છે તો ૪૦૦ થી ૫૦૦) ટણનો એક કુટકો મારે છે. એટલે ગમે એટલું જડું લોખંડ ગરમ કરીને રૂંદેલું હોય છે તો તેની ગરમ ભાંજી હુડો કરીને તેનો એક જથો કરી મુકે છે. એ પ્રમાણે જો માહિટી તોપો બનાવવી હોય છે તો લોખંડના જડા સલીઆ ગરમ કરીને થંડાં લોખંડ ઉપર વીટાળી દબને પર કરીને ટીપે છે. એટલે જડું લોખંડ થાય છે. પછી તે તોપનાં આધાર સાથે તેને કંતાને બધે સાક કરે છે. માટામાં માટી તોપ (૮૦) ટણની બનાવી હતી. પણ (૧૦૦) ટણનો ચાર તોપો વેચાતી લઈને ત્યાં રાખેલી છે. એ તોપો વીંચે કહે છે કે હટલોનાં માજી ગજલ વીંકટર હિમન્યુઅલ એવી ચાર તોપો તેનાં બનાવનારને બનાવવા સાથે હોકમ આપ્યો હતો. બનાવનારને ચાર તોપો બનાવતાં ખર્ચ પાળવ્યો નહીં તેથી તેણે આઠ તોપો બનાવીને ચાર તોપો હટલોનાં રાજને આપી અને ચાર તોપો અંગ્રેજ સરકારને વેચાતી આપવા માંગી. અંગ્રેજ સરકારે ના પાડવાથી બનાવનાર ધણીએ રૂશીઆને વે-

ચવા માંગી જેથી અંગ્રેજ સરકારને વેચાતી લેવાને ફરજ પડી હતી, પણ તેનાં બનાવનારે એવી કબજાત કીધી હતી કે એ માંહેની તોપો ખીજ હવે પછી તે બનાવશે નહીં. એવો એક તોપ ઉપર (૧૬,૦૦૦) સોલ હજાર પાંડોનો ખર્ચ થાય છે. એમાંની એક તોપને વારા ફરતી ત્યાં ફોડે છે. તેમાં દારૂ તથા ગોળો ભરવા સાથે એક નાધણો મંચો બનાવેલો છે, તે હોમાએ જોયો હતો. એ તોપનો લંબઈ આશરે ૨૨) કુટના છે તથા પાહોળાઈ પણ ઘણી માહિટી છે. તોપોનો ગાડી બનાવવા સાથે ગારીયાનું જીલ્ડું જારખાનું છે જ્યાં સંધણું સંચાથી કામ ચાય છે. તેમાં ગાડીનાં પૈડાં બનાવવાનું કાંમ ધણું સાથે થાય છે. પેહેલાં સંચાથી જોઈતાં લાંકડાં પેહેરને પછી ખીજ સંચામાં મુકે છે. એ સંચાનાં છ ભાગ કાઢેલા છે, અને પૈડાંનાં પુકીયાં પણ છ હોય છે હવે ધુમની આંદર આરા બોમવા સાથે એ સંચાના છ ભાગો છ બાજુપરથી દાખે છે તેથી કરીને સંધણા આરા ધણું જ મજબુત બેસે છે. પછી પુકીયાં પણ એજ પ્રમાણે દાખીને બેસાડે છે. એને વચમાં ધુમની ઉપર તે વખતે લોખંડની માટી સાકાઓ મુકીને રૂંધેટ કરી દેય છે. એટલે થોડા વખતમાં પૈડાં તૈયાર થાય છે. તે ઉપર પટા ચલાવવા સાથે લોખંડનાં પટા ગરમ આપતજ લેવા કરીને પૈડાં ઉપર અલગા રુકી દેય છે. પછી મરજો સામવો ફરતો બેસાડતાં કે જટ પાણી નાંખીને પટાને થંડો કરે છે, એટલે પોટો પૈડાં ઉપર સંક્રમણને મજબુત બેસી જાય છે. પછી તેને છેદ પાડીને રૂંધેટો ડોકી દેય છે. એ ઉપરાંત ખીજું સંચાકામ ધણું હતું. તોપો પણ ઘણી જાતની હતી, તેમજ તોપોનાં ગોળાઓ પણ ઘણી જાતનાં હોમાને દેખાડ્યા હતા, કે જેમાંનાં હોમાએ ધુના-છોડ સરવીસ મધુકીયમમાં પણ જોયા હતાં. એ ગોળાઓ દેખાવમાં નવાઈનાં હતાં,

તેમાં એક ગોળાને આસપાસ ઉપર ઉડારવાથી તે ઉપર જમને ફાટીને તે હતો. ફાટવા બાદ તેમાંથી એક કપડાંની છત્રી જેવું નીકળી આવે છે. હવે એ છત્રીની હેઠાંથી એક વાસણમાં એવી જાતની મેળવણીના દારૂ મુકેલા હોય છે કે તે તરત મજગી ઉડીને દશ મીનોટ મુધો અતીઘણું ઉજમથી બપોરાંઆની માફક બળે છે, જેથી હવા પાતલી થવાથી પેલી છત્રી ઉડવા કરવા ઉપરાંત જ્યાં દુશમનો હોય છે તે બાજુ ઉપર મથાળાંપર ઉડતી રહેવાથી ત્યાંની મજબૂતી હીલચાલ લીમનો માફક રાતનાં દેખાય છે. ખીજો એક ગોળો હતો જેમાં એવી જાતની મેળવણી કરે છે કે જ્યાં તે જમને ફાટીને ત્યાં ઘણાં ધુમાડો થાય છે, અને જેથી માણસો યુગલાઈ જાય છે. એ ગોળો દુશમેનની મંક તોડવાનાં કામમાં આવે છે. કારણ કે માણસો યુગલાવાથી લશ્કર છટું પડી ત્યાંથી તરત ખસી જાય છે. ખીજો એક ગોળો છે, જે અમલના ગરબછાંટની ગરજ હાલ મારે છે. એ ગોળામાં બે ભાગ કરીને તેમાં મોટા લગોટા જેવડી સીસાંની ગોળીઓ ભરે છે જે દુશમેનનાં લશ્કરમાં જમને ફાટીને તેથી તે ગોળીઓ આસપાસ વીખરાઈને માણસોને ફોફાટ મારે છે ને તેમનાં રોબરો રંગે છે. તેજ પ્રમાણેના ખીજો ગોળો છે જે ભરેને મારે છે ત્યારે રસતામાં ફાટીને તેની ગોળીઓ વીખરાઈ જમને માંબા આવતાં લશ્કરને હારખંધ બાણે નીશાંત ટાકી મારે છે. મનવારોને હાલમાં બખતરનાં જે લોખંડી પટો કરે છે તેને ફાડવા મારે જે મોટી ૮૦) ટણવાલી તોપો બનાવી છે તેનાં ગોળાને આગલો ભાગસખત લોખંડોના અણીદાર આસરે ૨) ફટ લાંબો રાખે છે. બાકીનાં પાછલા ૨) ફટનાં ભાગમાં ઘર ભરે છે. હવે ગોળો જેવો લોખંડોની મનવારને લાગે તેવાજ તેમાં અરધો ભાગ કાણુ હોવાથી પેસી જાય છે. પણ પાછલાનાં અરધા ભાગમાં જે ઘર રાખે છે તેમાં

ફુલ્લી નામની દીવાસલી રાખેલી હોય છે તે ગોળાના અથડવાનાં આંચકાથી સલગીને પેલા દારૂને સલગાવાથી ગોળો તરલ પડીને ખરાડામાર ફાટી જાય છે, અને આસપાસ ખરાખી કરે છે. એ ઉપરાંત વાહાણોના ડોલોમાં જઈ નુકસાંન કરવા સારું બે ગોળાને વચમાંથી જડી માફક બાંધીને તેને ફાટી છે. કે તેઓ રસતામાં જતાં બેહુ બાજુ ઉપર પંથગય છે અને વચમેની માંકળ પેલા દુશમેનોની મનવારનાં ડોલને અથડવાથી તોપનાં ગોળાના બેર બેર જતા આંચકાના શબ્દથી પેલા ડોલને ભાજી તોડી પાડે છે. એવું જ કમ કરવા કાઈ ગોળાઓના વચમાં માંકળની જગે જાડો લોખંડોનો મલાયો મુકે છે તે પણ એજ પ્રમાણે ડોલે ભાજી નાખે છે. આગલ રશીયાની લડાઈનાં વખતમાં હીંયાં ઘણીજ મોટી “મારટર” ના નામે આજનાતી ગરબ છાંટ બનાવી હતી જેને બનાવતાં એટલો વખત લાગેો હતો કે લડાઈખંધ થયા પછી તે તૈયાર થઈ હતી. એનો ગોળો નજીક તણુ શીટ વ્યાસમાં છે. તેની તપાસ એક વખત લીધી હતી ત્યારે તે ગોળો જમીનની અંદર ૨૦) શીટ પેસી ગયો હતો એટલું તે તોપનું બેર તથા ગોળાનો માર અને ભાર હતો. હાલ એ ગરબછાંટને બદલે “હાઉલ્ટઝરમ” કરીને મોટાં મોટાંનાં તોપો બનાવે છે, જે ગાડીઓથી કરીને એકઠમથી ખીજી ગમ લઈ જાય છે. પણ એ ગરબછાંટને તો કીજાઓ ઉપરજ રાખી મુકવામાં આવતી હતી. આગલી સઘળી તોપો સુમારોં દીકાંની હતી. તેનો ગોળો લપસી જવાને લીધે ઘણો દુર જતો હતો નહીં. પણ હમણાંની શાંધ માફક નવી તોપોને અંદરથી ઈસકોરાં માફક વલ દધને “રાઈફલ” આપેલો હોય છે તેથી તે ગોળાને અંદર ચકરી ધુમરીની કુંઈ ચઢવાને સોસવાટા માર બાહાર ફેંકવાથી ઘણો દુર લઈ જાય છે. આગલી તોપોને

આને બીધે ૨૬ કરીને હવેથી તેમને બદલે રાહફિલડ તોપો બનાવેછે, અને જીનાં ગો-
બાએને પાછા ગાળીને નવી તોપને બરના
બંધ ખેરતા બનાવેછે. હાલમાં તોપની કુ-
મમાં પછવાડેથી દારૂગોણી ભરવાની શોધ
થવાથી આગલે માહડે દારૂ ભરવાનાં તો
પોને પણ આસતે આસતે ૨૬ કરીને નવી
બનાવેછે “પ્રોચ લોડર” એટલે પુકમારયા
દારૂગોણા સીંચણુ તોપ બનાવેછે. અહીંયાં
મનવારને ઉડાવી દેવાની નાશધારક ટોર-
પીડોસ પણ બનાવેછે, જે નવી શોધની
હોવાથી ખાજખાજને દેખાડતા નથી.
પણ અમલનાં જીનાં ટોરપીડોસ મુ-
કદાંછે તે બનાવેછે, જે ગણીમત સમજ્યા
શીવા છુટકો નથી. એ ટોરપીડોસ નાંધલી
અણીદાર ખાટ જેવીછે. તેમાં એક નાંધલો
સંચા રાખેલાછે. જે સંચાથી એનાં પાછલા
ભાગમાં હવા ભરેછે, અને જેનાં જોરથી
એનો પછવાડે સ્ટીમરની માફક રાખેલો
માહુટો સ્ક્રૂ ફરતો રહેછે તેથી ટોરપીડો
ચાલેછે. એનો આગલો ભાગ સખત સ્ટી-
મનો અણીદાર કાંધેલાછે અને વચલા
ભાગમાં તાર ભરેછે. હવે કોઈ દુશ્મનની
મનવારને ઉડારવો હોય તો એ ટોરપીડોને
દરીયામાં મુકેછે. તેને એવી રીતે ગોઠવેલો
હોયછે કે જ્યાં માકલના ધારીયો હોય
ત્યાંજ જાયછે, અને તે એટલો જોરથી
જાળને મનવારનો હેલ અથડેછે કે તેની
સાથે જે વીજલીના તાર લગાડેલો હોયછે
તેથી માકલનાર ધણીને માલમ પડેછે કે
ને દુશ્મનની સ્ટીમરનાં હેલ પુગોછે. તે-
વોજ પેલા ભરેલા દારૂને વોજલીથી સ-
લગાવીને ટોરપીડોને ઉડારેછે. એટલે ટોર-
પીડો ફાટીને સાંખી મનવારને ઉડારેછે.
એક ખીજો ટોરપીડો ખારાનાં બંચાવ સાથે
રાખેછે. દરોયામાં મુકીને તેને લાકડાંનાં
ખોલીયાં સાથે બાંધેછે. તે ખોલીયું પાણીની
અંદર ત્રણ શીટ ડુબેલું અને માલમ નહીં
પડે એમ ભીતરખાને બરાઈ રહેછે, અને

એ પ્રમાણે ખારામાં આવવાનાં રસતા ઉ-
પર ટોરપીડો હારબંધ ગોઠવી રાખેછે. જેવું
દુશ્મનનું વાહણ અથવા મનવાર ખારામાં
આવતાં પેનાં ખોલીયાંને અવડેછે કે કી-
નારે વીજલીનાં તારથી માલમ પડેછે.
તેવીજ પેનાં ટોરપીડો ત્રણ શેકડાંમાં ઉડા-
રવાથી પેલું વાહણ અથવા મનવારનું
ડોબલું અંધરને અંધર ઉડી જાયછે.
એ ટોરપીડો પેટનાંનાં જેવો નથી,
પણ એક નાંધલાં લોખંડનાં પીપ સરખાછે
જેમાં દારૂ તથા ઉડારવાની ચીજો ભરી
રાખેછે. તેની સાથે વોજલાનો તાર મુકીને
કીનારે એક માણસ લગાડીને વખતે હ-
મેશાં વીજલીનાં સંચા આગલ એકીખા-
નીમાં ખરેખાર ખેસી રહેછે. એ નામાંકીત
ઉત્તમ આરસેનલને લગતી માટી ગોઠી-
આછે જે દુર કેકાણે હોવાથી મજકુર ના-
ધલી આગગાડીઆ સાથે એક “ટચ” જો-
ડીને હમોને સધળો જગા ઉપર ફરવો લાયા
હતાં. લગાડીને વખતે એ ગોઠીઆમાંથી
વાહણમાં લગાડીને સામન ચલાવેછે. એ
આરસેનલ એટલું માટુંછે કે સધળું જોતાં
હમોને જાણ કાઢક લાગા હતા. તે જોધને
પાછા લાંડન આવ્યા હતા.

તા. ૨૧ મી જુન ૧૮૮૧—આજે
બપોરનાં રાંછીનાં તમેલાઓ જોવા ગયા
હતા. જ્યાં મનેનાં આસરે ૮૦) મોટા
નામચીન ચુનંદા ધોડાઓ રાખેલાછે. તેમાં
જ્યારે એ નામદાર મહારાણી બાદશાહી દમા-
મોના અવસર—જેવાકે તમ ઉપર ખેસતી
વખતે, તથા પારલામેન્ટ ઉઘાડે ત્યારે જતી
વખતે કોમતાં રંગનાં તથા સુધ કાળા ધોડા-
ઓ વાપરેછે તે જોવા લાયકછે. પેટેલા ધોડા
હેનોવરનો મુલક કે જર્હીકનેથી માહરાણીના
વડીલો નીપજ્યા હતા તર્હીકનેના ધોડાની
જુનીયાદનાછે. દેખાવે મોટા અને પીમા
રંગનાંછે. કાળા ધોડાઓ તેથી સરસછે.
જેમાં તેઓની પુછડી ધણીજ માટી અને
ભરેલાછે. કાલો રંગ શોક અને ગમગી-

નીનો હોવાથી જ્યારે પાદશાહી પાવદસત હોય છે ત્યારે તેમને વાપરે છે. મોટા અવસરે જે હારનીસો વાપરે છે તે જોવા ગયા તો એ હારનીસો ઉપર ખુબ પીતળ કાંમ જડીને તે ઉપર સોનાંની ગીલીટ ચઢાવી દીધી છે. તથા રાંણીનાં કોટ એક આરમ જડેલાં છે. તેથી તેનો ભપકો સારો લાગે છે. તેમાંની જોડ ૧) ની કીમત ૧૦૦૦) પૌંડ ની કહે છે. એવી ચાર જોડી હારનીસ હતાં. ખીજાં હારનીસો બાહાર જ્યાંકને ખાવા પીવા જાય ત્યારે વાપરવાનાં હતાં જે પેહેલાં કરતાં થોડાં પીતળ કાંમનાં હતાં. પણ હમેશનાં વાપરવાનાં હારનીસો ધણાંજ સાદાં અને સારાં હતાં. ગાડીઓમાં બાદશાહી દમામના સર અવમર સાફ એક મોટી ગાડી છે જે ત્રીજો જર્જોર્જ અને ૧૭૬૦ માં તખ્ત ઉપર બેઠા તે વખતે બનાવી હતી. એ ધણીજ ભપકાદાર અને હીંદુ-સ્થાનમાં રાજાઓને વાસતે બનાવે છે તેવી ચલકતા રંગની ને ધણાં ધણાં ધરેણાં ગાંડાના જેખાવની ઝાક ઝમાલ હતી. પૈડાં નજદીક ૫) શીટ વ્યાસનાં છે. ગાડીની સઘલી જિંચાઇ આસરે ૧૦) શીટ તથા લંબાઇ ૨૪) શીટની છે. પૈડાંને મથાલે વાંકા વાલેલાં શરીરનાં ચાર માણસો બેસાડેલાં છે અને તેમને મથાલે આગલ-નોકામયાકશ તથા પાછલ થોડાવાલાઓની બેઠકો કીધેલી છે. ગાડીને ચામડાનાં પટા ઉપર લટકતી રાખેલી છે. તેનાં ચારે ખુણાં ઉપર તથા મથાલું જે અણી રાકું જંચું છે તેની ઉપર તાજ બનાવેલાં છે. ગાડીનાં બધા પેનલ ઉપર તે વખતનાં કોઇ ધણાં વખણાયલા ચીતારાને હાથનાં ઓઇલ પેન્ટીંગનાં ચીતારે ધણાં સરસ પાડેલાં છે, અને બધીગમથી નકશીકામ તથા સોનાની ગીલીટ કીધેલી છે. જોકે એ ગાડી બનાવ્યાને નજદીક ૧૨૦ વરસ થયાં છે, તોપણ તે ધણી સારી હાલતમાં જાણે નવી બનાવેલી હોય તેમ લાગે છે. એ ગાડી બ-

નાવવા પર પૌંડ ૭૬૬૦) ખરચ બેઠો હતો એમ કહે છે. એ ગાડી જ્યારે રાણીજી પાલ્કામેન્ટમાં જતાં હતાં ત્યારે વાપરતાં હતાં. પણ અને ૧૮૬૧ થી એવણુનો વર પ્રીન્સ ઝોલબરટ મરી ગયા પછી એ ગાડીમાં તદ્દન બેસતાં નથી. પણ ખીજી થોડા ભપકા વાલી ગાડીમાં બેસે છે. એ મોટી ગાડી ૪) ટણનાં વજનની કહે છે. ખીજી નાધલી રોટ કેરીમિને પેહેલીનાં જેટલી ધણી ગીલીટની તથા નકશીની નથી. તોપણ તેનો ભપકો ધણો છે. એ ગાડીઓનો વજન એક ટણનો છે. પણ હમેશની વાપડવાની ગાડીઓ ધણી સાદી મુંબાઇમાં ભપકાદાર જે લેનુડ ગાડીઓ જોઇયે છે તેવી છે. એ ગાડી થોડાનાં તખેલા એક મોટા ચોકમાં ચારે બાજુ ઉપર ફરતે ફરે બાંધેલાં છે.

આજે સાંજનાં પાંચ વાગે હમે પાર્લામેન્ટમાં ઉમરાવોની સભા ભરાઈ હતી તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં આસરે ૮૦) ઉમરાવો હાજર હતા. તેમાં વખણાયલા થોડાક જણાં જેવાકે ડ્યુક ઓફ કેમ્બ્રીડજ, મારકવીશ ઓફ માલસબરી; લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ ઇત્યાદીને ખાલતાં સાંભળ્યા હતા. એ પાર્લામેન્ટ હાઉસ હમેએ જોકે બધે ફરીને જોયું નથી, તોપણ જે જોયું તેપરથી કહેયે છે કે તે ધણું સરસ રીતે બાંધેલું છે. પેહેલાં અંદર જતાં એક મોટા હાલ આવે છે, તેને વેસ્ટમીનસ્ટર હાલ કહે છે. તેની લંબાઇ ૨૯૦) શીટ, પોહાલાઇ ૬૮) શીટ તથા જિંચાઇ ૯૨ શીટની છે, એ હાલ ધણો જુનો છે. નજદીક ૪૦૦) વરસ ની વાત ઉપર વેસ્ટમીનસ્ટર પેલેસનો તે એક ભાગ હતો. એ અસલનાં મેહલમાં પેહેલા વીલ્યમથી આઠમાં હેનરી સુધી રહેતા હતા, અને એ હાલ તવારીખની બાબદમાં ધણો વખણાયેલો છે. એમાં એલ્વર્ડ ખીજને તખ્તપરથી ઉઠાડી મુકવાનું ડેડબુડ હતું, તથા એજ હાલને ફરીથી રપેર કરી બાંધનાર ખીજ રીઅર્ડને પણ તખ્ત ઉપરથી

ઉઘડી મુકવાનું 'ડેડબુ' હતું. બધા રાજા ચોથા જર્જર્ન સુધીનાને અહીંયાં તખ્ત ઉપર બેસતી વખતનું 'આલુ' થતું હતું, તથા હીયાંજ ત્રીજા એડવર્ડે પોતે કેદ પકડી લાવેલા ફ્રાન્સનાં રાજા જોન તથા રકોટલાંડનાં રાજા ડેવીડને ખાણાં આપ્યાં હતાં. પહેલા આદર્શને ગરદન મારવાનો હુકમ હીયાંજ થયો હતો. અને તેને હગવનાર ક્રોમવેલને અહીંયાંજ લાર્ડ પ્રોટેક્ટર દાખલ રૈયતે કબ્જલ રાખ્યો હતો, અને એ બનાવનો આઠ વરસ પછી ફ્રામવેલનું મુરદું જે વેસ્ટમીનસ્ટર એબીમાં દાટ્યું હતું ત્યાંથી કાઢાડીને તેનું ડોકું એજ હોલના એક કંચુરા ઉપર દગલખાજ બલવાખોર દાખલ મુક્યું હતું, જ્યાં તે ૩૦) વરસ સુધી રહ્યું હતું. એમકેહલકે એટલી મુદત આદ પવનના જોરથી તે ઉડીને નીચે પડ્યું હતું, જે ત્યાંનાં ચોકીદારે પાછલથી કોઇ ડાકટર વીલકીનસનને વેચ્યું હતું, જેનાં ખાંદાનનાં એક શખ્સ પાંચ હજાર તે ડોકું રાખેલું છે. ખીજા ધણા વખણાયલા શખ્સો જેવા કેમરડોમશ માર, લાર્ડ પ્રોટેક્ટર મોમરમેટ, લાર્ડકોબહામ, સ્કાયસ્વ-દેશાબીમાની નેધ્યા વીલીયમ વાલેશ, ગા-ઇફ્રાકશ ઇત્યાદીનો ઇનમાફ થઇને માહોતની શીક્ષા તેઓને હયાંજ થઇ હતી. એ હોલની આસપાસ કોરોડાનાં તથા ખીજા ઓરડાઓ છે. ત્યાંથી એક માટી સીડી ચડીને જતાં એક ખીજો હોલ આવે છે. ત્યાંથી થઇને ત્રીજામાં જવાય છે. એ સધલા હોલોમાં વખણાયલા શખ્સોનાં તથા આગલા રાજાઓનાં મોટાં પુતલાંઓ છે. એ છેલો હોલ મુકયા પછી એક ગોલ હોલ જેને વચ્ચે હોલ ફરીને કહે છે તે આવે છે. એ તથા એની પાસની ગેલેરીઓ ધણી સરસ અને જોવા લાયક છે. ગેલેરીઓમાં દીવાલ ઉપર આગલાં પ્રજાસત્તાક રાજાનાં વખતને લગતા ચીતારો પાડેલા છે. વચ્ચે હોલની ઘણી બાજુની ગેલેરી મુકીકે હાઉસ ઓફ

કોમનસવાલા ભાગમાં જવાય છે, અને જમણી બાજુપરની ગેલેરી મુકીકે હાઉસ ઓફ લાર્ડસનાં ભાગમાં જવાય છે. એ હોલો ધણાખરા એકસરખા મોટા છે. પણ લાર્ડસોનાં ઓરડો ધણા સરસ મણુગારેલો છે, જેમાં એ પાર્લામેન્ટનાં આસરે ૪૩૫ લાર્ડસોને બેસવા માટે લાંબી લાંબી બેચી બનાવટનાં ચામડાંની જડીત ફોચો તથા વચેવચમાં ટેબલો મુકેલી છે. તેની સાંબેજ મુખાપતી લાર્ડ ચાંનમેનરનું સીંહાસન એક ચોરસ કોચ ઉપર ગોઠવી બનાવ્યું છે, તેને "ઉલસાક" કહે છે. એ કોચની બરાબર પાછલ એક જગ્યા કોરો બરેલી લીવેલી છે, જ્યાં માહારાણીનું તખ્ત મુકેલું છે. તે ધણુંખરું મુખાધમાં જે તખ્ત ઉપર રાણીનું પુતલું મુકેલું છે તેનાં તખ્તને મલતું આવે છે. એ હોલની બારીઓમાં ઇંગલાંડનાં બધા રાજા રાણીઓની કાચની સ્ખીઓ ચીતારી મુકી છે. મથાળાપર ગેલેરી છે ત્યાં આહાર ગામનાં જોનારા આવનારાઓ તથા બાણુઓ અને શીપોરટરો બેસે છે. એ પાર્લામેન્ટ હાઉસ ધણું મોટું છે. એમાં આઠ એકર જગા રાકાયલી છે જેમાં ૧૧) માટી ખીલડીંગનાં ભાગો ૧૦૦), દાદરો, અને ૧૧૦૦) ઓરડાઓ છે. એને ખાંધવા પાછલ ત્રીસ લાખ પૌંડ લાગ્યા હતા. એનાં ધડીયાલનો મીનારો ૩૧૮) ફીટ ઊંચો છે અને તે ધણો નક્શીદાર તથા સોનાની ગીલીટ ફરીને બાંધેલો છે. અને એક ખીજો મીનારો જેને વચ્ચે મીનારો કહે છે તે ૩૦૦) ફીટ અને ત્રીજો મીનારો જેને વીક્ટોરીયા ટાવર કહે છે તે ૩૪૦) ફીટ ઊંચો છે, એનાં ધડીયાલની તક્તી ચાર છે તે ૨૩) ફીટ વ્યાસની છે. ધડીયાલને કુચી આપતાં પાંચ કલાક લાગે છે, તેનાં મીનારામાંનો ઘાંટ ૧૩) ટણનો ભારી છે. કુચામાંનાં મોટા ઘોડામાનો તે એક ઘાંટ ગણાય છે. જ્યારે તે વાગે છે ત્યારે લંડન શહેરનાં ધણાખરા ભાગોમાં રૂ. મારી હોય તો બરાબર સંધે સંભ-

બાધે. એ મેહુલ નદી કીનારે બાંધેલો છે. તેનો લંબાઈ ૯૪૦) શીટ છે અને તે બાજુ ઉપર ધંગલોડનાં સઘજા પાદશાહોનાં પુતળાં મુકેલાં છે. એ ઈમારત અને ૧૮૪૦ માં અસલી ઈમારત બની ગયાથી બાંધી હતી.

એ મેહુલ જોઇને પછી એની પાસે ટેમસ નદી ઉપરનો સૌથી સરસ પુલ વેરટ-મીનસ્ટર બ્રીડજ જોવા ગયા હતા. એ પુલ ધણી ભવકાદાર બાંધેલો છે, અને તે સને ૧૮૫૬ થીતે ૧૮૬૨ સુધીમાં બે લાખ પચાસ હજાર પૌંડ ખર્ચે બાંધી તૈયાર કીધો હતો. તે ૧૧૬૦) શીટ લાંબો અને ૮૫) શીટ પોહોળો છે અને સાત મોટાં આરકાં ઉપર બાંધેલો છે. એ પુલ પરથી બેહુ બાજુનો દેખાવ ધણીજ સરસ દીસે છે. એક બાજુ પર પાર્લામેન્ટ હાઉસ તથા શેન્ટ ડોમસનો ઇસ્પીતાલ, અને બીજી બાજુ પર ટેમસ એમ્બ્રિકેમેન્ટનો નદી કીનાર કે જે ઉપર ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ દીપે છે તેથી, તથા પાર્લામેન્ટ હાઉસની બાજુ પર નજીક નજીક ગ્યાસ લાઇટનાં આલેખાં રોશનીદાર ફાનસોથી રાતનાં સંધુ ધણું રળોઆમણું લાગે છે.

તા ૨૨ મી જુન ૧૮૮૧—આજે રાતનાં રાયલ બોટેનિકલ ગારડનમાં “ફૂટી” હતી તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાની વીગત હમે તા ૧૯ મીએ જઈ આંબ્યા તે વખતે લખેલી છે. આજે હીંયા બધા રસતાઓ ઉપર તથા કેઆરાઓમાં લાઈટ કીધેલી હતી. ગ્યાસનાં દબાઓ તોરણ રોકા કરીને મોટા રસતાપર મુક્યા હતા અને બીજા કેઆરાઓ પણ તેલની બતીનાં દીવાનાં કીધા હતા. ઝાડપાનનો મેળાવડો સારો હતો પણ તે કાંઈ ધણો જોવા લાયક ન હતો. હીંયાં રાણીની છોકરી પ્રીન્સેસ લુઇસા તથા તેની કાકાની છોકરી પ્રીન્સેસ ટેક આંબ્યાં હતાં તથા બીજું ધણું લોક એકઠું યડું હતું.

તા ૨૩ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સાહક કેન્સિંગ્ટન મ્યુઝીયમની ખુદરતી ત-

વારીખ વીદ્યા તથા ધાતુ શાસ્ત્રની મા-બાઓ જોવા ગયા હતા. એ મ્યુઝીયમ કોમ્પેલ રોડ ઉપર આવેલું છે. તે મેહુલો ધણું મોટા મોટા મેહુલોનો એક મેલ લાંબો બનેલો છે. ત્યાં ધણું સારાં સારાં માણસો રહે છે. એ મ્યુઝીયમની બીલડીંગ ધણીજ મોહુટી અને નવીજ દેખતી શાભા-યમાન બાંધેલી છે. તેમાં અસલનાં વખતનાં અસાધારણ જેવાં હીરપાલ જનવરોનાં હાડકાં મુકેલાં છે. હાથીનાં વરગતો એક જનવરનો દાંત અતીધણી મોટો આસરે ૧૧) શીટ લાંબો છે. બીજા એક હાથીનાં દાંત, ઉપરનાં જડબાંને બદલે, નીચેનાં જડબાંમાં ઉગેલાં છે અને તે હીંચી પાંકાં વસી ગરદન તરફ ગયેલાં છે. એ જનવર જો કે હાથી નથી પણ તેનાંજ જેવું કદા-વર અને સુનવાણું હોવું જોઇએ એમ વીદવાનોએ લેખ મારવાથી ત્યાં લખેલું છે. બીજું જનવર આરમીડેસ જનતું છે, જેનું હાડ બીજાં ગામમાં હોવાથી તેનું “કામડીંગ” એટલે એટલો નમુનો મુકે-લો છે. એ જનતું જનવર હાલ જે જુ-ઓલોજીકલ ગારડનમાં છે તેના કરતાં દસ ધણું મોટું છે. એજ પ્રમાણે બીજાં ધણું જનવરો તથા જનવરોનાં હાડકાં તથા તેઓનાં કામડીંગ મુકેલાં છે. વસી ધાતુ શાસ્ત્રી ખાતાંમાં જમીનની ખાંણ તથા ધાતુઓનાં નમુનાં ધણી જાતનાં ત્યાં મુ-કેલાં છે. હીરા તથા બીજા કીમતી પથરાઓ શી રીતે પેદા થાય છે તેના જુદા જુદા નમુનાં ત્યાં રાખેલાં છે. જાત જાતનાં પ-થરોનો એટલો તો મોટો સંગ્રહ કીધું છે કે તેની તારીફ તથા વીગતો લખી શકતા નથી.

એ જોઇને તેનીજ પાછલ ઇન્ડીયન મ્યુઝીયમ છે તે જોવા ગયા હતા. એ બીલડીંગ પણ ધણી મોટી અને શાભા-યમાન છે. તેમાં હીંડુસ્થાનને લગતી ધણી બનાવતની તથા અસલનો કોતરકામની મીનીંગો ગોઠવેલી છે. તેમાં હાથીદાંત તથા

રૂપાની ઝાંધા અંબાડીઓ, સુખપાલ, પાલખીઓ, ખુરસીઓ, જે રાજાઓએ રાણી સાથે તથા ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની સરકાર બાહ્યર માર્ગે મોકલેલાં હશે તે અમલની જીણસો, તેમજ હમણાંની હીરા તથા માતીની જીણસો, તલવારની મુઠા, મીઝાનો, ખજરા, મુખાઈનાં સીમ્મી લાકડાંનું કોતરકામ, ગલીચાઓ, જગ્યાનાં ફેટાચાફે તથા ખીજીં ધણુંએક નવાઈ દાખલ મુકેલું છે. એ માંહેણું કેટલુંક તો આપણે હીંદુસ્થાનમાં જોઈું પણ નહીં હશે. એવો સરસ તથા નવાઈનો મંત્ર હોતો. અહીંયાં પારસીઓની મખી દાખલ થોડો બહાનજી તથા અરદેસર હોરમજી વાડીયા-જીની તથા એક પુણાનાં જરથોસ્તીની મખીઓ મુકેલી છે. પારસીઓની બંદરી પા-ગડી પણ આંધોને રાખેલી છે, એજ પ્રમાણે હીંદુસ્થાનની બધી ન્યાત જાતના પોશાકો રાખેલા છે.

તા ૨૪ મી જુન ૧૮૮૧—આજે બપોરનાં ડુક ઝાંઝ સધરે-ડને મેહલ જોવા ગયા હતા. એ મેહલ બાહારથી મોટા અને સાદા દેખાવો છે. પણ તેની અંદરનો ભાગ ધણોજ ભવકાદાર અને જોવા લાયક છે. તેની દેવાલો, સીડીઓ, થામલાઓ એ સધળું મંથેરમરનાં રંગીન પથરનું છે તથા દેવાલપર ઝાંધલ પેન્ટીંગ-નાં ચીતારો ધણું સરસ પાડેલા છે. સીલીંગ તથા ખીજીં બધું લાકડકામ તદન ગીલીટ તથા નકશીકામનું કીધેલું છે. જુદા જુદા ઝોરડાઓમાં જુદા જુદા રંગનું એટલે દરેક ઝોરડામાં એકજ અમુક રંગનું ફરનીચર ગીલીટ તથા સાટીનનું બનાવેલું મુકેલું છે. તેની દેવાલોપર જંચા જંચા ચીતારાઓનાં પીકચરો મુકેલાં છે. પુતળાં-ઓ પણ ધણું સરસ છે. નાચવાનો બાલ રમ જોવા લાયક છે. તેની સીલીંગપર ઝાંધલનાં ચીતારો તથા નકશીકામ પાડે-લાં છે. દીવાલો ઉપર પણ મોટી મોટી ઝાં-

ધલ પેન્ટીંગ ચીતારેલી છે, તથા બાજુ ઉ-પર એક ધણી મોટી આસરે તીશથી ચા-લીશ માણસો એસે એટલી મોટી એક લાલ મખમલની કોચ મુકેલી છે. ઉપર વચ્ચેથી એક નાધણો ચુખજ કીધેલો છે. ત્યાં ના-ચતી વખતે ધણેકટીક લાછટ કરે છે. તે ઉપરાંત બાજુપર ધણું સરસ કુમરો રા-ખેલાં છે. એવો ભવકાદાર ઝોરડો તથા ઘેર કવચીત જોવામાં આવતાં હશે. આખાં લંડનમાં પણ એ મેહલ સરસ સણગારેલો કહે છે.

એ જોઇને પછી મીં હરખરટ કરીને એક ગ્રહસ્થનું ઘેર જોવા ગયા હતા. એ ધણીની બાયડી હમારા એક મીનની સગી હોવાથી તેની આંખોએ અનુસરીને હમા ત્યાં ગયા હતા. એ ઘેર પણ અતી ધણું સુંદર હતું. તેની દેવાલો, સીડીઓ, થામલાલો, આખા સંગેમરમરનાં હતા. ત્યાં ઝાંધલ પેન્ટીંગ તથા લાછળેરી જેમાં અમલની જંચી હાથની લખેલી ચોપડી-ઓ હતી તે પણ ધણી મારી છે. તેનો હાલ તેમજ બાલ તથા ડાઇનીંગ રૂમો પણ ધણું મારા છે. એ ધણી પોતે જાતે ધણો શો-ખીલે છે અને એક ખાનગી ગ્રહસ્થ દાખલ એનું ઘેર ધણુંજ મારે છે.

એ જોઇને ફેનર્સીંગ કલબ, કે જ્યાં સાંઠ માણસો જીમનેશીઅમની ગોલાંત, કુસતી, દંડ જોહરી મલકમ, ચઢીની તથા તરવારની કસરતો શીખવા જાય છે તે જોવા ગયા હતા. હીંયાં કાંઈ ધણું જોવા લાયક નથી.

ત્યાંથી ઝોરીયંટલ કલબ જોવા ગયા હતા. એ કલબ કાંઈ ધણી મોટી નથી. પણ ત્યાં હીંદુસ્થાનનાં ગવરનર જેનરલની તથા કીજ જાણીતા માણસોની મખીઓ રાખવામાં આવે છે, અને તેથી તેનાં નાંચ પ્રમાણે હીંદુસ્થાનને લગતા લોકો ત્યાં આવ જાય કરે છે. એ જગ્યાપર આપણું પેહેલા પારસી બેરોનેટ સર જમશેદજી જીજી-ભાઈનું લાઈફ શાઈમનું ઝાંધલ પેન્ટીંગ

મુકેલું છે. એ જોઇને અતરેનું સૌથી
મોટું અને નવું બંધાયલું ગ્રાંડ હોટેલ
જોવા ગયા હતા. એ હોટેલ ૨૦) 'લાખ
રૂપિયા ખર્ચેને ધણું મોટું બાંધેલું છે.
તેનાં હેલા ભાગનાં દાદરો તથા થામલા
સંઘણા સંગેમરમરનાં પથરનાં બાંધેલાં છે.
તેનાં ડાહનીંગ (જમવાનાં) હોલમાં ૨૦૦)
માણસો એક વખતે ખાવા બેસી શકે છે.
તેમાં હાલ ૭૦૦) માણસો ઉતરેલાં છે તેથી
તદન ભરાઈ ગયલું છે.

તા ૨૫ મી જુન ૧૮૮૧—આજે
સવારનાં દશ વાગે સેન્ટ પાનક્રાસ્ટ રોશન
પરથી આગગાડીમાં બેસીને મેનચેસ્ટર
શહેરમાં બપોરનાં પોણાં ત્રણ વાગે પુગા
હતા. એ ગાડીએ લંડન તથા મેનચેસ્ટર
રેની વચ્ચેનાં (૧૬૦) મૈલ પોણાં પાંચ
કલાકમાં પુરા કરીધા હતા. નજદીક દર કલાકે
૫૦) મૈલની સરાસરીની મુસાફરી ગાડીએ
કરી હતી. (તેમાં રોશનોપર ઉભી રહી તે
બાદ કરીએ તો) તેમા કોઈ વખતે તો દર
મીનટિ એક માઇલ પણ દોડતી હતી. જે
વખતે ઝાડો તથા ખીજાં રોશનો આપણી
આગલથી જાણે ઉડી જતાં હોય એમ
લાગતું હતું. રસતામાં ધણે કેકાણે એતીવાડી
તથા ગામડાંઓ મળ્યાં હતાં. પણ જેમ
જેમ મેનચેસ્ટરની નજદીક આવતા ગયા
તેમ તેમ કારખાનાંઓની થોડી ઘણી સીમ-
નીઓ દીસવા લાગી હતી. મેનચેસ્ટરમાં
પેઠા કે હજારો સીમનીઓનાં જંગલો
દીસવા લાગ્યાં, અને જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં
કારખાનાંઓની ધમારતો ધરો વચ્ચે બિખા-
યલી દીસતી હતી. હમે શન્ટલ રોશન પર
ઉતરીને મેનચેસ્ટરનાં કુવીનશ હોટલમાં
ગયા હતા. સાંજનાં અતરેની ટરામ કારમાં
બેસીને મેનચેસ્ટરનાં ગામમાં થોડુંક ફર્યા
હતા, અને એલેક્ઝાન્ડ્રા પાર્ક જોઈ આવ્યા
હતા. મેનચેસ્ટર શહેરનાં મોહોલાઓ,
જહાં હાશીસો, વખારો તથા વેપારીઓ
હોય છે, તે ઘણાં મોટા અને સરખા છે.

હેલીઓ પણ પાંચથી સાત માળ જમી છે.
તેમાંની કોઈ કોઈની બાંધણીએ ઘણી મરમ
છે. તે મોટો તથા પથરની બાંધેલી છે.
ખારીઓ લંડનની માફક કાચની છે, વચ્ચે-
થી અગાસીઓ જોડાવેલી રાખ્યાથી “જા-
મી મેડી અજબ ઝરખા” જેવી એ હેલ-
ીઓ ઘણી સારી લાગે છે. આજે સનીવાર
હોવાથી મોહોલાઓની દુકાનો તથા હાશીસો
બંધ હતી તેથી બપોર વેલા સંધ્યું નવર
જેવું લાગું હતું. એલેક્ઝાન્ડ્રા પાર્ક લંડન
ના પારકો જેવો કાંઈ મોટો નથી. પણ
ત્યાં ધાસનાં કેઆરા કરી તેની વચ્ચેમાં
રંગીન ફુલોનો તરાંહ પાડેલી છે તેથી ઘણો
સોમિ છે. તેરીવાય તેમાં બીજી કંઈ જોવા-
લાયક હોય એમ હમને ખબર નથી.

તા ૨૬ મી જુન ૧૮૮૧—આજે
આતવાર હોવાથી સંધ્યું બંધ હતું તેથી
સાઉક પોર્ટ કરી દરીયે કીનારે આનરી
માણસોને હવાખાવા સારું મેનચેસ્ટરથી ૪૦)
મૈલ દુર નાહવા, હવા ખાવા વીગરેનું સ્થાન
છે ત્યાં જવા સારું સવારનાં નવ વાગેનો
આગગાડીમાં બેસીને ઉપડ્યા તે દશ વાગે
પોંચ્યા. રસતામાં જેખી ગાંમે મલે ત્યાં
કારખાનાં હતાં. તેમાં બોલટન ગામની
એક મીલ ગઈ કાલેજ બલી ગયલી પસાર
થતી વેલા દેખવમાં આવી હતી. સાઉક
પોર્ટમાં વીક્ટોરીયા હોટલમાં હમે ઉતરીયા
હતા. એ ગામ માફકસર મોટું છે. એની
વસતી વીસ હજાર માણસોની છે. એ ગામ
દરીયે કીનારે હોવાથી એની હવા ઘણી
સારી કહે છે. જોકે એ ગામ મેનચેસ્ટરથી
ફક્ત ૪૦) મૈલ દુર છે તેપણ થંડીની
મોસમમાં ત્યાં થંડી ઘણી પડતી નથી.
અહીંયાને દરીયે કીનારેનો મોહોલો ઘણાં
સારાં ઘરોથી બાંધેલા છે. દરીયાની અંદર
એક મોટો ઢંકો આસરે (૧૪૫૦) વાર લાંબો
બાંધેલા છે. એ ડંકો કાંઈ વેપારને સારું
સામન ઉતારવા બાંધેલો નથી. પણ ત્યાંનાં
રેહેનારાં લોકોને સારું હવા ખાવા, ફરવા

બાંધેલાં છે, જે ઉપર જવાની બે પેની આપવી પડે છે. તેની ઉપર દર શાલ ચાર લાખ માણસો આવજાવ કરે છે. એ ડંકા એક કંપનીએ બાંધેલાં છે, તેની થાપણ પચાસ હજાર પાંડની છે. ડંકાપરની હવા ઘણી જ સરસ અને માફકસર થંડી લાગતી હતી. એ દરીયે કીનારે ડંકા ઉપરાંત રસ્તો ૧૥ મૈલ સુધી લાંબો લોકોને ફરવા સારું બાંધેલાં છે, જેને “પ્રોમિનેડ” કહે છે. હમો પેહેલાં ફરવા ગયા ત્યારે લોકો દેવલમાં ગયલા હોવાથી તે સઘણું ખાલી દીસતું હતું. પણ પાછા ફરતી વખતે દેવલ ખલાસ થવાથી સઘણું લોક નોકે બપોરનાં બાર વાગી હતાં અને તડકું પડતું હતું તેખી સુબધમાં જેમ માંજનાં પવનચક્રી સઘણું લોક ફરવા જાય છે તેમ ફરવા નીકળતું હતું. અહીંયાંનાં લોકોને દેખાવ લંડન કરતાં વધુ ચોખ્ખી હવાના સખબથી ઘણા તંદરેસ્ત લાગતો હતો. બપોરનાં ત્રણ વાગે એક એક ગાડી બાડે કરીને એ ગામમાં તથા આસપાસ ફરવા નીકળ્યા. ગામનાં ઘરો ઘણાં નાંધલાં છે. પણ આસપાસનાં રેહેવાનાં છુટા છુટા બંગલાઓ ઘણી રોનકદાર બાંધણીનાં છે. તેઓની આગલ મજનાં બાગો રાખેલાં છે. અહીંયાં ગમતને સારું વીનર ગારડન બાંધેલાં છે, જેમાં ઝાડોની ઉગવણી ખીલવણી સારું એક મોહાટી “કનઝરવેટરી” કીધી છે. આદીતવાર શીવાયે હયાં રોજ વાળું વાગે છે અને શીયાળાની રૂતમાં બધું લોક એ બાગમાં થંડીને લીધે ફરહર કરવા જાય છે, એની આસપાસ છુટાં છુટાં નાંધલાં ગામડાંઓ છે જેમાંનાં એક બે હમોએ જોયાં હતાં. ત્યાંનાં ગરીબ લોકોનાં ઘરો નોકે નાંધલાં છે તોપણ ઘણી સાફ હાલતમાં રાખેલાં હતાં. એક ગમ હમો એક એકતને ત્યાં ઉતરી આહતા. ત્યાં હમોને ગાનનું તાળું કાંધેલું દુધ ચાર પેનીની કીમતે નજદીક ત્રણ શેરની ઉપર આપ્યું હતું. એ ઘણીનું ઘર નાંધણું આસરે ૨૫) ચોરસ

ફીટનું છે. પણ તે ઘણું સફાઈ ભરેલું રાખેલું હતું. એક ખુણામાં સગડી તથા લોખંડનાં ચુલાં પર કાંધે રંધાતું હતું. ટેબલ તથા ખુરશી, જે નાહાની કીમતની હલકી હતી તે બાળુપર ગોઠવેલી હતી. ટેબલ ઉપર થોડાંક વાસણ સાફ કરીને મુકેલાં હતાં. એવી સફાઈ આપણાં સુબધમાં ગરીબ લોકોનાં ઘરમાં જોવામાં આવતી નથી. એ મોટા પોરટમાં હમોએ એક નવી ચીજ જોઈ હતી. તે એમ કે ખોટ રોકા ચાર પૈડાંની ગાડીઓ કીધેલી છે, અને તેને ખોટાની માફક બે ડોલો મુકેલાં છે. તેને પવનનું જોર લધને ખોટની માફક રેતીમાં દોડાવે છે. જેમાં બેસી ફરીને સુખચેતનાં લોકોને હવા ખાવાને બની આવે છે. એ જોઈને રાતનાં પાછા મેનચેસ્ટર આવ્યા હતા.

તા. ૨૭ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં મેનચેસ્ટરનાં એકસચેજ જોવા ગયા હતા. એ ધમારત સને ૧૮૭૫ માં બંધાઈને તૈયાર થઈ હતી. એનો દેખાવ બાહારથી ઘણો સારો છે. જોયા મોટા થામ-લાઓપર પોરટીકો કરીને તેને ખેડુ બાળુ-એથી મોટી સીડીઓ કીધી છે. અંદરથી ઘણો મોટો એક હાલ છે. જેનાં થામલા તદન યોનાઈટ પથરનાં કરીને તેનાં પેડે-શટલની વચ્ચેથી બરોનજની નકશી કીધેલી છે. એ હાલની જોયાઈ આસરે ૬૦) ફીટની હશે, અને લંબાઈ ૨૦૦) ફીટ તથા પોહા-ળાઈ ૭૫) ફીટની છે. તેની ખેડુ બાળુઓ-પર ચાલે છે જે તેટલી જ લંબાઈની છે. પણ જોયાઈમાં ઘણી થોડી છે. કારણકે તેની ઉપર ત્રણ માલ કીધેલાં છે, જે માલપર વચમાં ચાલ હારીને આસપાસ ચોરડાઓની હાર કીધેલી છે. હેલનાં વચલા હાલમાં રૂનાં તથા એક બાળુપર એનજીનનાં તથા ખીજ બાળુપર વાહણોનાં નુર તથા ખીજ પર ચુરણ ચીજોનાં દલાલો કામ કરે છે. ડબ્બા હાથપૂરની ચાલમાં મોટાં મોટાં ફાનમો

શંકા ઉપર મુકેલાં છે. તેની બધી બાજુ ઉપર વેપારની જાણસો તથા નેટાનાં બાવનાં આવેલા પેલીયામાં મુકે છે કે દલાલોને વાંચવા કાંમ લાગે. વચલા હાલમાં એક બાજુ પર ધડીયાલ મુકેલું છે, અને તેને મલતુ થવા બીજી બાજુ પર સાંધે એક મોટું કમખાસ પાડેલું છે, જેનો કાંટો મુકીને છાપરાં પરનાં “વેધર કોક” અથવા “રૂતના મરધા” સાથે તે મેલવેલા છે કે જેથી પવન કેમ બાજુ પર છે તે તે દેખાડી આપે. એ હાલ ઘણા સારા અને નકશીદાર બાંધેલા છે અને એ આખી ઇમારત પર પાંચ લાખ પૌંડ બેઠા હતા એવું કહે છે.

એ જોધને પછી અતરેની ટાઉન હાલ જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત પર સાડા સાત લાખ પૌંડ બેઠા છે એમ કહે છે. એ ઇમારત અને ૧૮૭૦માં બંધાઈ તૈયાર થઈ હતી. તે ૩૨૮થી ૩૯૦ ફીટ મોઢા-ટી છે અને તેનાં મીનારાઓ ૧૫૫થી ૨૮૦ ફીટ જાંચા છે. એમાં ૨૫૦) આરડા, તથા એક મોટા હાંત્ર ૧૦૦) ૫૨ લાંબા છે. ૭૫૦) ફીટ લાંબી ફરતી ચાલે છે એ ઇમારત ઘણી રાનકદાર બાંધેલી છે, તેની દીવાલો તથા શીર્ષાંગો પર નકશી કામ સારું કીધેલું છે. તેનાં થાંમલા ઇંગલાંડ, સ્કોટલાંડ તથા આયરલેન્ડનાં રાખ રંગી તથા લાલ રંગી ગ્રેનાઇટના કીધેલા છે. એના હાંત્રો તથા આરડાઓ પણ મોટા મોટા અને સારા સજાગારેલા છે. તેમાં એક હાલ અતરેનાં મેયરને સારું છે જ્યાં તે આણાં આપે છે. તે ૭૨) ફીટ લાંબો અને ૨૬) ફીટ પોઢાળો છે. જેને સારું એકજ આખો ગલીચો ખાસ બનાવેલા છે. ગલીચાનો વજન ૨) ટણનો કહે છે. ત્યાંની ટેબલો અમેરીકા તથા ઇંગલાંડનાં એક લાકડાંના વારાફરીથી કટકાઓ જડીને કીધેલી છે. એનો દાદર ઘણો નકશીદાર થામલાઓનો બનાવેલા છે. તેની ઉપરની ચાલનાં મથાળાં પર મેનચે-મટરનાં જે મેયરો થઈ ગયા છે તેઓનાં

નામ તથા જે વસ્ત્રમાં તેઓ મેયર થયા હતા તેનાં શાલ જુદા જુદા ભાગો કરી કાચમાં હારખંધ રંગીન ચીતારેલા છે. એ ઇમારત હીંચાની મ્યુનીસીપાલીટીએ પોતાની આવકમાંથી બાંધે છે, એટલી આવક તેનાં ખર્ચ કરતાં વધારે થતી હતી. એ ટાઉન હાલમાં મ્યુનીસીપાલીટીને લગતી બધી હાજીસો ઉપરાંત પબ્લીકને સારું મોટું દીવાનાખાનું મીટીંગો ભરવા તથા કોનસર્ટો કરવા રાખેલું છે. છેલા હાલમાં એક મોટી આરગીન છે જેની ઉપર ૪૦૦૦) પૌંડ ખર્ચ બેઠો છે. તે ઉપરાંત દીવાલો પર હાલ એમોઇલ પેન્ટીંગનાં ચીતારો પાડે છે તથા સારા વખ-જાયલા લોકનાં બસ્ટો એટલે અધાંગી પુતલાં મુકેલાં છે.

એ ટાઉન હાલ જોધને ટાઉનહાલનો સાંધે આપણો પ્રિન્સ ચોલબરટ મરી ગયો તે વખતે અહીંયાના મેયરનો બધરીએ તેનું એક મોટું પુતલું પોતાના ગીરો ખર્ચથી “નોબલ”નું બનાવી ચોકમાં મુકાવેલું છે તે જોધું હતું. એ પણ ઘણું સારું બનાવેલું છે. એની ઉપર બાર હજાર પૌંડ ખર્ચ થયો છે.

એ જોધને પછી કનસરવેટીવ કલબ જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત જોકે સારી છે. તે પણ બીજી ઇમારતો જે હમાએ જોધ છે તેની આગલ કસી ખીસાદમાં નથી. હીંચાં કનસરવેટીવ પારટીવાલાઓ એકઠા થાય છે. તેઓ સારું ખેડવાના, ખીરી પીવાના, તથા ખાવાના આરડાઓ સારા સજાગારેલા છે. એ શીવાય બીજી કાંઈ જોવા લાયક નથી.

ત્યાંથી નોકજેલા હમો શીંલોપની વખ-જાયલી દુકાન જોવા ગયા હતા. એ દુકાન આર માળની છે અને તે ઘણી જ મોઢાટી છે. તેમાં માણસોનાં પેહે-રવાસનો સઘળી ચીજો ઘણી જથાબંધ વેચે છે. એ દુકાનમાં માલ પચાસ લાખ રૂપિયાની ઉપરનો રહે છે, અને રોજ પચાસ હજારથી તે એક લાખ રૂપિયાનો માલ

વેચી વકરે કરે છે. વેચવા સાફ ૭૦૦) માણસો ખર્ચે એટલો મોટો એ દુકાન છે.

એ જોઇને એસાઇઝકોરટ એટલે સેશન કોરટ જોવા ગયા હતા. એ કોરટ ઘણી મોટી છે. તેમાં જુદા જુદા ઓરડાઓ ઘણાં મોટા છે. પણ સૌથી મોટા એક હાલ ૧૦૦) ફીટ લાંબો, ૪૮) ફીટ પોહોળો, અને ૭૫) ફીટ ઊંચો છે. એ હિમારત એવી તલાવતથી બાંધી છે એનાં હાલમાંથી એનાં બધા ઓરડાઓમાં જવાઈ શકાય છે. એ કોરટમાં ઇનસાફ કરવાનાં ઓરડાઓ ઉપરાંત, જડજોને રહેવાનાં તથા સુવાનાં ઓરડાઓ છે. હીંયાં એવા ધારે છે કે જડજી ખીજ આસપાસનાં ગાંમમાં ફરી કરવા જાય છે, અને જ્યાં કળયો થયેલો હોય છે ત્યાં કને જગાપર જઈ ઇનસાફ કરે છે. કોરટનાં સેશન ભરવાનાં ઓરડામાં બંદીવાંનને સાફ એક નાધણું પીજઈ કીવિલું છે. પાસેજ જેલ છે ત્યાંનાં ભાથરામાંથી પાધરો ઉપર લાવીને કંદીને પાંજરામાં ખડો કરે છે. અને પાછો તેમજ ઉઠાવી જાય છે. જેથી તેને નાહાસી જવાની તક તો સ્વપનામાંજ મળે. એ કોરટ બાંધવા પાછલ એક લાખ પૌંડ ખેલ હતા. તે સને ૧૮૬૪ માં બંધાઈને ત્યાર થઈ હતી.

એ કોરટ જોઇને મફત વાંચવા જવાની લાઇબ્રેરી જોવા ગયા હતા. એ હિમારત અમલ ટાઉન હાલ દાખલ વપરાતી હતી. પણ શેહરી દીવાનખાના દાખલ તેનો દરાર ચોડો પડવાથી, તેમજ તે ઘણી નાધલી પડવાથી નરી ટાઉન હાલ બાંધીને અતરે એ “રફરેસ લાઇબ્રેરી એન્ડ રીડીંગ રૂમ” ઉધારે લે છે; જ્યાં ચોપડીઓનો સાધારણ રીતે ઠીક સંગ્રહ કીધેલો છે અને લોકોને ત્યાં ન્યુઝપેપર અને ચોપડીઓ વાંચવાને મફત મળે છે. એ હિમારતને બાહારથી મોટા ધાંમલા હોવાથી સારી દીસે છે અને અંદરથી પણ રોણકદાર બાંધેલી છે.

એ જોઇને પછી ફાયર બ્રોગેડ (બુઆખા-

નુ) જોવા ગયા હતા, જ્યાં સ્ટીમ એટલે વરાલથી ચાલનારા બે મોટા તથા ખીજા હાથ વતે ચલાવવાના બુઆ રાખેલા હતા, અને ત્યાં એવી તજવીજ કરેલી છે કે જ્યારે ખીજા આગ લાગે ત્યારે એક મીનીટમાં તે બુઆઓ તૈયાર કરીને આગવાલી જગ્યાપર લઈ જઈ શકે છે. એ સાફ મોટા મોટા મોટા હોલાઓમાં છુટી છુટી હાશિશા છે, જ્યાં એક માણસ બધુક રહે છે, જે તારની મારફતે જ્યાં આગ લાગી હોય છે તે બુઆવાલાને ચેતવે છે અને બુઆઓ જે હમેશાં ચેતવેલા રહે છે તે જગ્યાપર લઈ જતાં જતાંમાં સલગીને તૈયાર થઈ રહે છે. એ પ્રમાણનાં તારો અતરેની મોટી મોટી દુકાનો (જેમાં અરધા કરોડ રૂપિયાનો માલ રહે છે) તે સાથે પણ જોડેલા હોય છે. આગની વખતે દાદરો સલગી ગયા હોય તો બારી વાટે ઉતારવા સાફ લાંબી સીડીઓને ગાડીઓમાં નાંખીને લઈ જવામાં આવે છે. એ સીડીઓ એવી રીતે બનાવેલી હોય છે કે તે એકમેક સાથે જોડીને અખડ ઉભી કરી શકાય છે, તેથી તે ઘણે જગ્યાે સુધી પુગી શકે છે.

એ જોઇને પછી મીંડેરનું કાચ બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ ઘણું જોવા લાયક છે, અને એનો ઘણી ઘણા બુજરોગ અને ભણે છે જેણે પોતે હોમાને સધણું દેખડાવ્યું હતું. પેહેલાં એક જાતની રેતી ફાંસથી આવે છે જે અતીઘણી ઝીણી અને સૂક્ષ્મદર્શક (Microscope) થી જોતાં સાફ જોવા પાસાદાર ઝીણા ચલકતા ગાંગડા દીસે છે. એ તથા ખીજ એક જાતની રેતીને પેહેલાં ગરમ પાણીમાં ઉકાલીને સાફ કરે છે, અને પછી તેને કાંઈ મેળવણીમાં ભિજીને ભટ્ટીમાં નાંખે છે જ્યાં સધણું ગલીને ઘાઈ પાણી જેવું થાય છે. હવે કાચની કાંઈ ઘણું જાણુ બનાવવા સાફ તે પાણીમાં એક

સામંડની પોકલ નલી ઝામેછે, જેની ઉપર તે પીધલેલી જીણુમ વલગી આવેછે, તેને પેટમાં બાહાર કાઢાડીને ગોળ ફરવેછે, પછી તે ઉપર સામંડનાં ચીમતા જેવાં હથીયાર વતે તેને જોઇતી પોહાળાઈ તથા લંબાઈમાં તાણેછે, અને તે બાદ પેલી નલીમાંથી આ-સતે આસતે માણુમ કુક મારી કુલવીને કાચને જેવો જોઇયે તેવો આકાર આપેછે, અને તે આકાર આપતાં જો તે થંડું પડેછે તો પાશુ આતશપર ધરીને ગરમ કીધાથી નરમ થાયછે. એ પ્રમાણે કુકથી કુલવીને ચીમતા તથા ખીજાં જોઇતાં નાં-ધલાં હથીયારથી આકાર આપેછે. હમારાં દેખતાં ગ્રાસ લાઇટનાં દડાઓ, ગલાશો, નાંધલાં બુટો, તથા એક નાંધલી સીડી બનાવીને હમોને ભેટ આપી હતી. રંગીન કાચનું એન્જોર બનાવવા સારું જીવીજ મેલવણી કરીને તેને પીધલાવેલું. તે મેલવણીમાં એવી ખુખીએ કે તે બાહાર કા-હાડયાથી થંડી પડેછે કે ને રંગ અસલ લાલ અતશ જેવો હોયછે તે બદલાઇને બહુ અથવા સફેદ ધેરા થાયછે. એ પ્ર-માણે આકાર બનાવ્યા પછી તેને એક બઢી જેની બાજુપર આતશ સલગાવેલો રાખેછે તેમાં મુકીને ભુજેછે, અને ત્યાંથી ખીજી જગાએ લઈ જઇને જો તે કાચ ઉપર તરાંહ પાડવાની હોયછે તો પાડેછે. એ તરાંહ પાડવા સારું જીણું ચકરો જે ધણું અણીસાર કીધેલાં હોયછે તે સંચાથી ચલાવેછે, તે ઉપરાંત કાચનું વાસણુ એક માણુસ ધરેછે જેની ઉપર જોઈતી તરાંહ માફક તે માણુસ ફરવેછે, એટલે કાચ ધ-સાઇને તેનાંપર જોઇતો આકાર નીક-લેછે. એ તરાંહ પાડવા સારું ધણું હથીયાર માણુસો રાખવાં પડેછે, જેઓ એવી રીતે પેલાં કાચનાં વાસણુને ચકર પર ધરી ઢાંચથી જે રીતી પડતી રહેછે તેપર ફરવેછે જેથી જેવી તરાંહ પાડવા માગે તેવી પડેછે. તરાંહ પાડી રયા પછી તેને એક

લાકડાંનાં ચકર ઉપર ધમેછે જેથી કાચ ઉપર રીતીનાં સફેદ ડાઘ હોયછે તે સાફ થઇને તે ખીસારી રંગ ધરેછે. એ કાચનાં વાસણો બનાવવાની તથા તરાંહ પાડવાની કાંઇ સંચાની ખુખી તથા પણ માણુસોનાં હાથની ચાલાકીએ, જેઓ એવી રીતે ગલાસને ચકર ઉપર ફરવ ફરવ કરેછે કે વગર ભુલ કરવે જોઇતો આકાર પાડી શકેછે. એ કાચની સંધળી જીણુસોને (Cut Glass) કટ ગલાસ કહેછે. એ ઉપરાંત દીપ્તાંઓ બનાવીને તેમાં કાચ બનાવવાની પીધલેલી વરતુઓ રેડેછે કે દીપ્તાનાં જેવી તરાંહ પડેછે તેથી તે ધણી સમતી કીમતે વેચાયછે, જેને આપણે દીપ્તાનો કાચ કહીયે છીએ. એ પીધળેલી જીણુસોનો આકાર બઢીમાં સફેદ આતશના જેવો લાગેછે અને તેની અંદર કાચની માફક એલો દીમેછે. એમાં એટલી ખુખીએ કે આપણે તે ગરમ હોય તેટલામાં જેટલી લાંબી કરાએ તેટલી થઈ શકેછે, અને તેમાંથી આપણાં બાળથી પણ પતલો ને ઝોણો તાર નીકલી શકેછે, જે હાથમાં માલમખી પડતો નથી. એ જોઇને પછી હમોને બાંનાં (Show Room) શો રૂમમાં લઇ ગયા જ્યાં બધી તરાંહની કાચની બનાવતની ચીજો નમુના દાખલ રાખેલી હતી જે ધણી જોવા લાયક છે.

તા. ૨૮ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં મેનચેસ્ટરથી ડીનરીંગ કરીને આસરે બાર માઇલ દુર ગામએ ત્યાં છી-ટના કપડાં છાપવાનું કારખાનું જોવાને આગાહીમાં ખેસી ગયા હતા, જ્યાંનાં એસીમટ'ટ મેનેજરે હમોને સંધળું કરીને દેખાડ્યું હતું. પેટલાંકારાં કપડાંને ધોઇને તે ઉપરનો સંધળો હાર તથા મેલ કાઢાડી નાંખીને સફેદ બનાવેછે. પછી તેને સંચા ઉપરજ સુકરીને એક ખીજ સંચામાં લાલ આતશ જેવાં સામંડ ઉપરથી જડપથી પસાર કરી જાએછે, જેથી તે ઉપરનાં રૂમ બની જઇને કપડું તદ્દન સફા થાયછે, એ

તૈયાર કીધેલાં કપડાંને રંગ આપવાને નાધ-
લા સંઆમાં મુકે છે. એ દરેક સંઆની
સાથે એક નાધલું એમતજીન રાખે છે તેનું
કારણ એ જે કોઈની તરાંહ પાડતી વખતે
આસતે ચાલ અને કોઈને મટિ જડપ
ચાલ ચલાવવાને વાસ્તેનાં જીદાં જીદાં
સંઆને દરેક એજીન ચલાવે છે. એ છા-
પવાનાં સંઆમાં જોઈયે એવા રંગ બનાવીને
રાખે છે અને કપડાંને એક ગોળ રાલર
ઉપરથી પસાર કરે છે. હવે એ રાલરને
એવી તરાંહ પાડીને બનાવે છે કે જે ભાગથી
તરાંહ પાડવાની હોય છે તે ભાગ તદન સ-
ફાઈ ભરેલા રહે છે અને બાકીની જગા
અબરાયલી રાખે છે, તે અબરાયલી જગા
પેલા રંગ કે જેમાંથી રાલર પસાર થાય છે
તેને લાગવાથી ખરડાય છે, બાકીનાં સફા
તરાંહનાં ભાગને એક લોખંડની પતીથી
રંગ ઉમેડી નાખે એટલે અબરાયલો ભાગ
કપડાં ઉપર ભાયનો રંગ આપે છે, અને
પેલી તરાંહવાલી જગ્યા ખાલી રહે છે
તેથી જમીન રંગીન અને તરાંહ સફેદ
થાય છે. એવી રીતે છીટનું કપડું સફેદ
તરાંહ પાડેલું બને છે. હવે જે કપડાંની
ભિંચ સફેદ અને તરાંહ રંગીન પાડવી
હોય છે તો પેલાં સફેદ કપડાંને આખાંપર
રંગ નાંખે છે, અને રાલરપર તરાંહવાલા
ભાગને જરા કોતરી કાઢાડે છે, અને તેને
એક જાતની એશીડમાંથી પસાર કરે છે.
એશીડ તરાંહવાલા ભાગમાં રહેતી નથી,
પણ સફાઈ ભાગ જે ઉપમેલા રહે છે તેને
ભાગે છે. હવે રાલર જેવું કપડાં ઉપર
દબાય છે કે રંગને પેલા એશીડવાલો ભાગ
જામકી લીએ છે, તેથી તરાંહ રંગીન અને
ભિંચ સફેદ થાય છે. વલી તરાંહ રંગીન આપ-
વાની હોય છે અને ભિંચ પણ રંગીન રાખવા-
ની હોય છે, તો પેલાં ભિંચને જોઈતા રંગથી
રંગે છે, અને પછી પેલાં કપડાંને એવા રાલ-
રપરથી પસાર કરે છે કે જેપર તરાંહ જડી કોત-
રેલી હોય, અને તે રાલર તરાંહ મટિ જોઈ-

તા રંગનાં વામણમાંથી પસાર થાય છે જ્યાંથી
તરાંહવાલા ભાગમાં રંગ ભરાઈ રહે છે, અને
બાકીનાં સફા રહેલા ભાગપરથી રંગ પ-
તીથી કાઢાડી નાંખે છે તથા જ્યારે તે રા-
લર કપડાં ઉપર દબાય છે ત્યારે તરાંહનો
રંગ તે ઉપર લાગવાથી તેની છાપ પડે છે.
જો ઘણી જાતનાં રંગની તરાંહ હોય છે
તો જીદાં જીદાં રંગને સારું જીદાં જીદાં
રાલરપર તરાંહ પાડીને તેને એવી રીતે
ગોઠવે છે કે વારા ફરતી પોતાનો રંગ ઉપર
મુજબ રાલર તે કપડાં ઉપર નાંખે છે.
એ દરેક રાલરની સાથે રંગનાં વામણો
તેની હેઠાણમાં રાખેલાં હોય છે તેમાંથી તે
રંગ જામકી લે છે, જેમકે એક રાલરની
હેડે લીલો, ખીજાની હેડે યુલાખી, ત્રીજાની
હેડે લાલ, એવા રંગો રહેવાથી તથા
રાલરની ઉપર લાલ રંગવાલો ભાગ કો-
તરેલો હોવાથી તેની હેડે લાલ રંગ હો-
ય છે તે લે છે. એ મુજબ જોઈતા રંગો
રાલર જામકી લે છે અને કપડાં ઉપર
દબાયાથી જોઈતી તરાંહની છીટ તૈયાર થા-
ય છે. એ પ્રમાણે છીટનું કપડું તૈયાર થયું
કે તેને પેલાં સાજીનાં પાણીમાં ધોય છે.
જીદાં જીદાં રંગોને સારું જીદાં જીદાં
જાતની બનાવટનો સાજી વાપરે છે. ત્યાર
પછી તેને હાર ભરવાનાં સંઆમાંથી પસાર
કરે છે અને છેક છેલ્લાં પાલીસ કરવા શે-
નીશીંગ મશીનમાંથી પસાર કરી ત્યાંજ
સંઆકામથી ધરી વાલી ગાંસડી બાંધીને
ચેનચેસ્ટર માકલી આપે છે. તરાંહ પાડ-
વાનાં જે રાલરો હોય છે તે બનાવવાને
ઘણી મહેનત પડે છે. એ રાલરો ત્રાંબાનાં
બનાવેલાં ચેનચેસ્ટરથી તૈયાર આવે છે,
અને ને ઉપર જોઈતી તરાંહ એક કારખા-
નાંમાં પાડે છે. તે સારું જીદાં જીદાં સં-
આઓ રાખેલા છે. એ તરાંહ પાડવા બીજી
અણીદાર લોખંડની સલીઆ રાખેલી હો-
ય છે જેને સંઆ ચલાવે છે, અને તે તરાંહ
સારું એક ચક્ર કે જેની ઉપર આરગી-

નનાં બેરલની માફક ઉભા ડાંટા આવે છે તે પેલી સલીઓને જોઇતી વખતે ઉપર હું ફરવે છે. હવે પેલી અણી રાલરને બાગે છે કે તે તરત કોતરે છે, અને જ્યાં સફાઈ રાખતી હોય છે ત્યાં તે સલીઓ (પેલા ચક્રને તે વખતે ડાંટા નહીં હોવાથી) જાંચકાઈ જાય છે અને ચક્રનાં ડાંટા હોય છે એટલે સલીઓ દબાય છે અને રાલરને કોતરે છે. પણ કુલો તથા ખીજ આરકતરી તરાંહ પાડતી હોય છે તો તે સાઈ ખીજ જાતના સંચાઓ છે. એ સંચામાં પણ અણીવાલી સલીઓ રહે છે પણ તેને ચલાવવા પેલાં ચક્રને ખસે માણસ હાથથી તેની તરાંહ એક બાજુ ઉપર ખીજ સલીઓ હોય છે તેથી પાડે છે. હવે એ સલી માણસ જેમ હીલવે છે તેમ પેલી તરાંહ પાડનારી સલીઓ પણ હીલીને જોઇતી તરાંહ પેલા રાલર ઉપર પાડે છે. એ તરાંહ પાડવા સાઈ પેટલાં રાલરને એક જાતનાં રંગનું વારનીશ મારે છે, અને જ્યાં તરાંહ જોઇએ છે ત્યાંજ તે કોતરાવાથી રંગજ કોતરાય છે અને બેરલ ખરાબ થતું નથી. પછી તે બેરલને (Naphtha) નફતેલ કરીને જોરાવર તેલ આવે છે તે ચોપડે છે કે એથીડ પેલાં બેરલ ઉપર અસર કરીને તેને વધતું ઓછું ખાઈ જઈ તરાંહ ખીગાડે નહીં. કોઈની તરાંહ ઘણી યુગ્મવણવાલી હોય છે તો તે રાલર ઉપર તરાંહ કોતરતાં એક મહીનો થાય છે, તેથી તે ઘણું ઓછું પડે છે, અને અગરજો કોઈને સાઈ નવી તરાંહની છોટ બનાવતી હોય છે તો તેનાં જથ્થાખંધ ટાકા બનાવે છે, તેજ એ ઓધાં રાલરોને ખરચ પરવડે છે. થોડા ટાકા કીધાથી પરવડતું નથી.

એ જોઈને બેરલનાં હમો પાછા મેનચેસ્ટર આજ્યા હતા, અને અતરેની લુધશિની વખણાયલી દુકાન જોવા ગયા હતા. એ દુકાન ઘણી મોટી છે અને હીંયાં માલ સઘળી જાતનો સચતો મળે છે. એનાં

ઘણીનાં કેહેવા મુજબ એ દુકાનમાં ૨૦૦૦) માણસો રોજ ખપે છે.

તે જોઈને પછી આરલશ મેકીનોટાશનું રખર બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ કારખાનું મેનચેસ્ટરમાં જ છે. ઇન્ડીયા રખર બનાવવા સાઈ સાઉક અમેરીકા તથા આફ્રીકાથી એક જાતનાં માડનો રસ બંધાઈને આવે છે. તે માડને ખીલા ભોકી તેમાંથી રસ જે હરવે છે અને હેકલ યાલીઓ મુકીને તેમાં ઝીલે છે, તે તરત બંધાઈ જાડો થઈ જાય છે. તેને અહીંયા મોકલે છે. એ રસની માકીઓને પેટલા સંચામાં દાખે છે, એટલે દબાઈને પતળી છુંછા જેવી લાંબી થાય છે, અને તેજ વખતે તે ધોવાઈને તેમાં ભિલાયલી કુલ નીકળી જાય છે. હવે એને ગરમ કરીને ખીજ સંચાનાં રાલરોમાં લાંબા કટકાઓને દાખી પતળા ને વધારે પોહોળા તથા લાંબા કરે છે. ત્યાર પછી ત્રીજા સંચામાં તેને ભેવડા કરીને દાખી પાછા જાડા કરે છે અને ગરમ કરીને તેનો ઘરો એક ઇંચકુર હેકળ મુકી ઇંચકુરને ડાખે છે તો રસ એકેડા જમીને તેની ઇન્ડીયા રખરની માકીઓ તથા લાકા (Blocks) થાય છે. એમાંનાં કોઈ ૧૦ થી ૧૫ શીટ લાંબા, ૭ શીટ પોહોળા અથવા ૧) કુટ જાડા થાય છે. તે જથ્થાને એક ખીજ સંચામાં મુકે છે જે સંચાને ઉપરથી ધોડવાલી પતી હોય છે. તે સંચાથી તે બોલકનાં પાતળાં પડ કાઢાડે છે, જે સાદર જેવાં થઈને નીકળે છે. કોઈ સંચામાં તેનાં જાડા કટકા એક ઇંચ જાડા કાપી તેને ખીજ સંચામાં મુકવાથી તેનાં સરખાં આંધલાં પાડીરગ (Rugs) દાખલ બનાવે છે; કોઈનાં રેલવેનાં બફરશ (Buffers) બનાવે છે. એ પ્રમાણે સઘણું બનાવીને પછી તેને બાફનો ભઠ્ઠામાં મુકે છે, જેથી તે પોચું અને (ઈલાસ્ટીક) સ્થિતી સ્થાપક હમથાં રહે છે. જો ભઠ્ઠામાં મુકે નહીં તો ગરમીનાં વખતમાં તે પોચું અને ઇંડીનાં

વખતમાં કદાચ યદ્દ જય ત્યારે તે ખરાખર કામમાં આવે નહીં. પાણી નહીં જય તેના દગલા, પવનનાં ગોદડાં, તથા ટકીયા, એ સગલું બનાવવા સારું જે બીણી ચાદર બનાવેછે તેમાંનું એક ધણુંજ પતલું પડ લઇને કપડાં ઉપર વડગાથી તેને જરા ગરમ કરેછે કે ત્યાં રખરનું પડ યદ્દ જય છે. અને તેને પછી વાલીને નક્તેલ (Naphtha) તથા બીજી મેળવણીથી ચલગાવી દેછે. એજ રીતે દડાઓ તથા છુટા પાણુ બનાવેછે, તે સુધલું જોવા લાયક છે.

તા ૦ ૨૯ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં આગગાડીમાં ખેસીને ઓલડહામ (Oldham) કરીને ગામછે ત્યાં પલેટ બ્રાધરસ (Platt Bros.) નું સંસ્થા બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ કારખાનું ધણુંજ મોટું હતું, અને ત્યાં દરરોજ ૮૦૦૦ માણસો કામે લાગેછે, જ્યાં કોટન મીલોને લગતાં સંસ્થાકાંમ બનાવેછે, જે સારું દર ૨૦) મીનીટ ૧૫) હંડરવેટ લોખંડ તાવેછે, અને દર અઠવાડીયામાં બતરીશ હજાર સ્પીન્ડલો તથા તેને લગતા સંસ્થાઓ તથા ૬૦) હુમ નરી બનાવેછે, જેમાંનાં દરેક છુટા ભાગ સારું છુટા સંસ્થાઓ તથા ફરમાવો (મોલડો) તૈયાર રાખેછે. લોખંડ ખાણુમાંથી નીકલેલુંજ લેછે, અને પછી તેને એક ભઠ્ઠીમાં નાંખીને ગાલી કાઢાડેછે, જેમાં ખરાબ કચડાવાલું લોખંડ ઉપર તરી આવતાંથી તેને કાઢાડી નાંખી દેછે તેને ૨૬ કરેછે અને સાફ લોખંડ મોટા મોલડમાં પડેછે જ્યાં તે બંધાઇને લાંબી જડી પલેટ જેવું થાયછે, જેને પાછું ભાંગી નાંખીને બીજી એક ભઠ્ઠીમાં પીધલાવીને આખો વખત લોખંડનાં સલીઆથી હીલબળા કરેછે, અને પછી તેને એક કુંડીમાં કાઢાડીને તે લાલ આતથ જેવું હોય તેવામાં એક મોટી ૧૨) ટણની હથેડી હેઠલ

મુકી તેને ડોકીને જડો સલીઓ બનાવી પાછું બીજી ભઠ્ઠીમાં લાલ કરી એક ડાબ વાનાં સંસ્થામાં મુકેછે, જ્યાં તેને બે પૈડાંની વચ્ચે ડાખીને લાંબો કરેછે. એ પ્રમાણે તે પૈડાંનાં ચાર પાંચ ભાગ જડાયી તે બીણી શાઈનનાં રહેછે તે બધાંમાંથી પસાર કરીને તેને પાતણો તેમજ જોઈતી જડાઈ તથા પોટુલાઈના કરી સંસ્થાથી કાપીને જોઈતી લંબાઈ રાખેછે. લોખંડનાં મોટા ભાગો સારું તાવેલું લોખંડજ લાવીને મોલડો તૈયાર હોયછે તેમાં નાંખીને બનાવેછે. એ સુધળાં ઉપર દરરોજ ૫૦) ટણ કોલસો ખર્ચેછે, જે એ લોકોની પોતાની ખાણુ છે ત્યાંથી લાવેછે. લાકડાંઓનાં મોટા બીચો વેચાતા લઇને તેને પોતાની આગની ગાડીઓથી વકસો (Trucks) માં નાંખી લાવીને એક કેનથી (કપીથી) જામ્યકી લેછે, અને ત્યાંજ એક મોટી કરવતી સંસ્થાથી ચલાવી (લાકડું ૨) ષીટ જડું હોયછે) તેને બે મીનીટમાં વેહેરડીને જુકું કરેછે. પછી બીજી કેનથી જામ્યકી બીજી પાસેજ લાકડાં વેહેરવાની જગ્યાપર ત્યાં લઈ જાયછે, તે જગ્યા સારું એ ઈમારતની દેવાલ જે લાકડાંઓની છે તે છુટી પાડી નાંખેછે તેથી મોટાં લાકડાંઓ મેહેલાઈથી અંદર લઈ જાયછે. એ સંસ્થાકાંમ બનાવવા ઉપરાંત ઇંટો બનાવવાનું કારખાનું પણ એ લોકોને લગતુંજ જ્યાં નજદીકથીજ મોટાડી લઇને તેને સંસ્થામાં છુંદી ઇયા મસલીને પછી તે બીજા સંસ્થામાં પોતાની મેલે સુકાઈ છુટી પડેછે, અને રેતી જેવી બીણો યદ્દ કે તેને એક જાતનાં રેહેટનાં જેવા સંસ્થામાં જામ્યકી લઈ ઇંટરડી બનાવવાનાં સંસ્થામાં લઈ જાયછે, અને જડી કાંકરીઓને બીજી ગમ ઉસાડી નાંખેછે. પેલી બીણી મોટાડી જે જરા બીનાસવાલી રહેછે તે ઇંટરડીનાં મોલડમાં પડેછે, જ્યાં તે ડાખાઈને ઇંટરડી બનેછે, જેને ભઠ્ઠીમાં મુકીને પાંચ દિવસ જુએછે,

એ પ્રમાણે દરરોજ રૂ૫૦૦૦) પચીસ હજાર ઇંડો બનાવે છે. આલડહામનાં ગામમાં એક લાખ પચાસ હજાર માણસોની વસતી કહેવાય છે અને ત્યાં રતાં કારખાનાંઓ અતીઘણાં છે. આખી લેનકેશાયરમાં એની બરોબર કારખાનાંઓ નથી. જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં કારખાનાંઓ દામે છે, અને આખી વસતી એ કારખાનાંઓ ઉપર ગુજારે કરે છે. આ ગામની ઈમારતો માફક-સરની છે તથા ધરોની હેડે હારખંધ દુકાનો બાંધી છે.

ત્યાંથી સાંજનાં પાછા મેનચેસ્ટર આવ્યા, અને બેલબુ કરીને એક બાગે ત્યાં ગયા હતા. એ બાગ બે ભાઈ-ઓએ બનાવેલો છે અને તેમાં જીવતાં જાનવરો તથા પક્ષીઓનો સંગ્રહ કીધેલો છે, તે ઉપરાંત લોકોને નાચવાને તથા કોનશરટ સારું એક હોલ બાંધેલો છે. હીંચા રાતનાં આતમખાજ કીધો હતો તે ઘણી જોવા લાયક હતી; તે સારું લાકડાંનાં દરીયાની લડાઈનાં આરકમો તથા કીલાઓ તથા વાહાડો આખેહુખ રંગોને અતીઘણો મોટો એક તકતો પાંણીની વચ્ચે કીધો હતો. ત્યાં જાણે નાવારીનો Navarins ની લડાઈ થતી હોય તેમાં આતશખાજનો તોપો તથા બંદુકો ફૂટતી હતી, અને વાહાણોનાં ડોલો પડી જતાં હતાં, તથા આખાં વાહાણોને સનગાવી મુકતા હતા. કીલા ઉપરની તોપો છુટી છુટી પડતી હતી; તેનો અંચાવ તરફનાં લોકો કરતા હતા, અને અંગ્રેજોની મનવાર આસપાસ ફોડતી હતી અને તરફની મનવારોને પેરીને તેની ઉપર તોપો Broadside મારતા હતા; તેનો અવાજ ઘણો મોટો તથા ઘણી તોપો ફૂટતી હોય એવો માલમ પડતો હતો. એ ઉપરાંત ખીજી રીતે પણ આતશખાજ ઘણી સરસ જોવા લાયક હતી.

તા. ૩૦ મી જુન ૧૮૮૧—આને

મવારનાં ટરેનમાં બેસીને મેનચેસ્ટરથી ૪૫) માઈલ દુર બ્લેક પુલ (Blackpool) કરીને આઈરીશ સી (Irish Sea) ને કીનારે આસરે ૬૦૦૦) છ હજાર માણસોની વસતીવાળું ગામ છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા સાઉથ પોર્ટની માફક હવા ખાવા સારું છે, જ્યાં બે ડંકાઓ હવા ખાવાને બાંધેલા છે અને દરીએ કીનારે ફરવા સારું બેથી ત્રણ માઈલ સુધી લાંબો તથા સીધો રસતો છે. ત્યાં એક વીન્ટર ગારડન (Winter Garden) કરીને બાગ છે જ્યાં કાચનાં ઘરો બાંધીને ગ્રાહક પાન તથા ફર્નસ ઘણી સારી રાખેલી છે. તે ઉપરાંત ગમત સારું જાપાનીશ ટકનો જાડુનો તથા કમરતનો ખેલ, ગાયનો, વાજાંઓ, સ્કેટીંગ રીન્ક ઇત્યાદી રાખેલું છે, જે વરસાદનાં તથા શીયાળાનાં દિવસોમાં લોકોને ગરમી તથા છાપડામાં ગમત કરવાને કામે લાગે છે. એમાં દાખલ થવાની રી માણસ દીઠ છ પેનથ લે છે. જે અંદરની ગમતો જોતાં કુછ ખીસાદમાં નથી. એ ઈમારત બાંધવા તથા મણગારવા પછવાડે એક લાખ પાંડ અરસ બેઠો હતો. બ્લેકપુલની હવા ઘણી સારી અને થંડી છે. હમોને અરધો દિવસ વરસાદ મળ્યો હતો પણ અપોર પછી ઉગાર મલવાથી સઘળું જોવાને બંધું હતું. એક ખીજીગમ મુએલોજીકલ મારડન છે, જ્યાં જીવતાં જાનવરો, પંખોઓ, સીલો (મછીઓ) તથા મુવેલાં જાનવરોનો પણ સંગ્રહ રાખેલો છે તે જોવા લાયક છે. એ સઘળું જોઈને રાતનાં છ વાગે મેનચેસ્ટર પાછા આવ્યા હતા.

તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૮૮૧—આને મવારનાં ૯—૫૦ ની ટરેનમાં મેનચેસ્ટર છોડ્યું હતું. મેનચેસ્ટરની વસતી આસરે પાંચ લાખ માણસની ગણાય છે અને ગ્રાહકોમાં લોકોને આવજાવ કરવા સારું ટરામ ફરે છે. એ ટરામને ફરવા સારું

એક સારી તાલ કાઢેલી છે. તેના ચાર પૈડાંની વચ્ચાં એક મોટું ચકર રાખેલું છે તેથી ઘોડાઓ તે આડીને ઉભા રહેલાં પૈડાં સાથે જ રહે છે તથા પૈડાં જેમનાં તેમ રહી ફરવા વગર ગાડી ફરે છે. અહીંયાંની મીણા તથા ખીજાં આમવાસનાં ગામનાં મીણાનો માલ વેચવા સારું મોટી પાંચ માલની વખાણ બાંધેલી છે, તથા હા-શીયા પણ ઘણી મોટી છે. મોહાલાઓ સરખા અને હારબંધ ઘરોનાં છે પણ સ્થળ કુમાડાથી કાલું થઈ ગયેલું લાગે છે. મેનચેસ્ટર એનાં કારખાંનાં સાઈં ઘણું વખણાયેલું છે, અને તેની બરોબરનું કાપડ આજે દુનીઆનું કોઈખી શહેર કાઢાડતું નથી. એ શહેર તથા એને લગતા ગામો ત્રીસ માઈલનાં ઘેરાવા સુધીમાંનાં જે સેન-કેથાયર પરમણામાં આવેલાં છે તેમાં બધાં મલીને એક હજાર ઉપર કારખાંનાં છે, જેમાં ત્રણ લાખ આદમીઓ કામે લાગે છે તથા નેવું હજાર ઘોડાનાં બળનાં એન્જીનોથી દર લાખ લુમશો અને બે કરોડ સ્પીન્ડલો ચાલે છે, જે દર શાલ ૬૮ કરોડ રૂપિયાનો ધ્યાને દરરોજ ૨૫ લાખનો માલ કાઢાડે છે. એ કારખાંનાંઓમાં કોઈ કોઈતો એવાં સરસ છે કે તેમાં એક રતલ વજનનાં સુ-તરની ૪૬૦ આંટી (Hanks) અને દરેક આંટી ૮૪૦ વાર લાંબી બનાવે છે, એવું બીજું અને સરસ સુતર બનાવી શકે છે. કાપડ બનાવવાની ઝડપ પણ ઘણી તારીફ લાયક છે. છોટનું કપડું ત્રણથી ચાર રંગનું એક મીનીટમાં ૨૮ વાર ધ્યાને દર કલાકે એક માઈલ લાંબું બનાવે છે જે બાબે હમોએ Dinting નાં કારખાંનાંની વીગતમાં લખેલું છે, તે ઉપરથી તેમાં કેટલી મહેનત છે તે માલમ પડશે. ત્યાંનાં ધોવાનાં (Bleaching) કારખાંનાં જુદાં છે, જેમાં એક કારખાંનાંમાંથી કોઈ કાપડ જો બપોરે મોકલે છે તો તેને ધોઈ સાફ કરી હાર બરી તથા મોહારો કરીને

ખીજે દીનનાં બજારમાં વેચવા મોકલી શકે છે એટલી ઝડપથી કામ થાય છે. કારખાંનાંમાંનાં કામ કરનારાં માણસો પણ ઘણાં હુશીયાર રહે છે, અને મુબઈમાં જે મે થી ત્રણ માણસો કામ નહીં કરે તે ત્યાંનું એક માણસ કામ કરે છે. આથી, તેમજ કોલસો પણ ત્યાંજ પાકવાથી ત્યાંનાં કારખાંનાંવાલાઓ જો કે હીંદુસ્તાંતમાંથી રૂઢ ખરીદે છે, અને ત્યાંથી કાપડ બનાવી મોકલે છે તેનો વહાણનાં નુરનો ખર્ચ આપવા છતાં પણ હીંદુસ્તાંતની બનાવટની બરોબરનાં ભાવે પોતાનો માલ વેચી શકે છે. એ રીતે કારખાંનાંઓ ઉપરાંત ખીજા ઘણી જાણુઓનાં હીંયાં કારખાંનાં છે.

આને મેનચેસ્ટરથી સવારનાં સાડા દશની ટરેનમાં બેસાને બોલ્ટન (Bolton) કરીને ગામ છે ત્યાં મેશરથ હીક હાર-ચીવશની કુંપનીનું એન્જીનો તથા ખીજું પરચુટલુ સંચાકામ બનાવવાનું કારખાંનું જોવા ગયા હતા. એ કારખાંનાંમાં સરકારનો બધી નવી મનવારો સાઈં તથા ખીજાં મોટાં મોટાં કારખાંનાં સાઈં એન્જીનો તૈયાર કરે છે, જેમાંનાં બધા ભાગનાં સંચા બનાવવાનાં જુદા જુદા સંચાઓ ગણેલાં છે. દરેક ચીજ બનાવવાને દરેક જુદો સંચો રાખવાથી કાંમ ઘણું ઉતાવળેથી થાય છે. એ સ્થલા સંચાઓએ જગ્યા ઘણી રાકી છે. કોઈ કોઈ સંચાઓપર ત્રીસથી ચાલીસ ટણ લોખંડની શેફ્ટ તથા શીનીંગરો ઇલાદી બનાવે છે. સરકારની એક નવી મનવાર સાઈં એન્જીનની ફકત ફેનકશાફ્ટ બનાવતા હતા તેની કીમત (ત્રણ સાફ્ટની) આસરે ત્રીસ હજાર રૂપિયાની છે. તે મોટું એન્જીન છ હજાર હોરથ પાવરનું તેઓ બનાવતા હતા. સરકારની ટોરપીડો બોટ સાઈં એન્જીનો બનાવે છે તે કલાકમાં ૨૪) નોલ્ડ જર્મ શેફ્ટ એવું ઝડપ ચાલનું બનાવે છે. એ પ્રમાણે નવી સોધો તથા ગંજાવર એન્જીનો

અહીં બનાવેછે. એ જોઇને બોલટન સ્ટીલ વર્ક્સ (Bolton Steel Works) જોવા ગયા હતા જ્યાં સ્ટીલ બનાવતાં જોયું હતું. લોખંડને પેટેલાં કાઢાડીને પછી પાછું તેને ભઠ્ઠીમાં નાંખેછે અને તેમાંથી નાઇટ્ર (Nitro) ગ્યાસ કાઢાડી નાંખેછે, એથી લોખંડ જો કે મજબુત થાયછે, તોપણ કાચની માફક કડક થવાથી કરી તેને પાછું ભઠ્ઠીમાં તાવીને તેની અંદર જોઇતો ભાગ ઓક્સાઇડ ઓફ મેનગેનીશ (Oxide of Manganese) નાંખીને ઉકાલવાથી સ્ટીલ થાયછે. તેને પછી સંચાથી એવીને ટેસ્ટ કરેછે, અને જો તે ૨૫ ટકા લાવું થઇને પછી તુટેછે તો તે સારું કેહેવાયછે અને જો વીસ ટકાની અંદર તુટેછે તો ૨૬ કરવું પડેછે. એ જગ્યાપર લોખંડની મનવારની બાજુ પરની જાડી પલેટા બનાવેછે, તે પણ જોઈ હતી. એ સ્થળે જોઇને ત્યાંની મીલ નોલ-શની નવી મીલ, જેને ઇન્ડિયા મીલ્સ (India Mills) કહેછે તે જોવા ગયા હતા. એ મીલનો બાલડીંગ તદ્દન લોખંડ તથા કાચની બાંધેલીછે. તેને પાંચ માળે, જેની ભાંચ ચુનાનાં આરકાઓની કાંધેલીછે, એ મીલ આજે સૌથી સરસ ગણાયેછે, ત્યાં ફક્ત સુતર વણેછે; એનું એન્જીન રોપ ગીઅરનું છે તથા બાઇલરમાં કોલસો પોતીકી મજે વખતસર પોહુંએ એવી ગોઠવણ બનાવેલીછે, તેથી માણસનો ખર્ચ બચેછે. તે ઉપરાંત એન્જીનનું જરમ પાણી તલાવમાં ગયા અગાઉ એક જાંચી ટાંકીમાં જઇને ત્યાંથી ઝરાની માફક ટુંડ પડવાથી પાછું માફકસર થડું થાયછે, જેથી તેજ પાણી તરત વપરાસમાં લેછે. એ કારખાનાંમાં હાલ છપણ હજાર ૫૬૦૦૦) સ્પીન્ડલો ચાલેછે. એ બોલટન શહેરની વસતી આશરે એક લાખ માણસની કેહેવાયછે, અને તે તેનાં કારખાનાં સારું વખણાયેલું છે. અમલ સૌથી પેટેલું કાર-

ખાનું ૩ તથા મખમલ તથા મઝલીન વણવાનું આરકરાઈટ અને ૧૭૬૦—૮૦ માં હીંચા ઉંચું કીધું હતું. એ ઘણી અસલ હજમનો ધંધો કરતો હતો, પણ સંચાથી ચાલતા લુનમો એણે ઘખલ કીધાથી ઇંગ્લંડ દેશને તેમાં વખણાયલું કરવા ઉપરાંત પોતે મોટું નામ મેળવી ગયો હતો એજ શહેરમાં Mule થી સુતર બનાવવાનું કારખાનું મોઢી કહાડ્યું હતું. અહીંયા ૬૦) રૂનાં કારખાનાં હાલ ચાલેછે, અને તેમાં કોઈ કોઈ તો ઘણા મોટાં છે. તે ઉપરાંત બલીચીંગ(ધોવાના), તથા ડાઈ વરકશ (રંગવાના), મઝલીન ઘોંટ ડી-મેતી ઇત્યાદી એવી ચીજો બનાવવાનાં કારખાનાં ઘણાં છે, તથા લોખંડનાં કારખાનાંમાં ૪૦૦૦) માણસો કામે લાગેછે. હીંચાની ઇમારતો માફકસરની છે; તેમાં કોઈ કોઈ ઘણી મોટાં છે અને કીમતી પણ છે. મારકેટ હોલ (Market Hall) પર આઠ લાખ રૂપિયા ખેડા હતા, તથા તેજ મુજબ ટાઉન હોલ તથા ખીજી ઇમારતો જોવા લાયક છે.

તે જોઇને માંજનાં કલાક ઢાલ વાગે આગાડીમાં બેસીને વીનડરમીયર નામના સરોવરપર બોનેશ (Bowness) કરીને ગાંમ છે ત્યાં માંજના કલાક છ વાગે પહોંચ્યા, અને ઓલડ ઇંગ્લંડ (Old England) નામનાં હોટલમાં ઉતારે લીધો હતો. એ બાજુ ઉપર મોટા ઇંગ્લીશ સરોવરો (English Lakes) છે તે જોવા સારું રાતનાં હમો બાંધને બો-ટમાં બેસી ફરવા નીકળ્યા હતા, અને જોકે રાતનાં નવ વાગા હતા તોપણ ઉજરડું હતું તેથી આસપાસનો દેખાવ ઘણો સારો લાગતો હતો. એ સરોવરની આસપાસ ચડ ઉતરનાં પાહાડો આવેલાં છે તથા તેની ઉપર છુટાં છવાયા બાગો તથા ઘરો તથા સરોવરોની વચમાં બેલ આવેલ કરીને રાપુ આવેલું છે તે, તથા તે ઉપરની લીલા-

તરી તથા ઝાડોથી તેનો દેખાવ ધણીજ સરસ લાગતો હતો. એક કલાક સુધી એ સરોવરમાં ફરી પાછા. એમણે ઇંગ્લાંડ હોટલમાં આવ્યા હતા.

તા ૦ ૨ જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં આઠ વાગે બોનથપી સ્ટીમરમાં બેસીને વીનડરમીયરનાં સરોવરનાં ઉત્તરનાં ભાગ તરફ એમબલ શાઈડ સુધી ફરી આવ્યા હતા, જ્યાં આસપાસનો દેખાવ ધણી સારો હતો. નાધલા ડુંગરો ઉપર ધામ સરખું લીલાતરી માફક ઉગેલું ને તેની પાછલ ખીજી સર ઉતર તેકડીએને મોટા ડુંગરો દુરથી દીશતા હતા, અને બધે ઝાડ પાનથી લીલાતરી ભરેલું લાગતું હતું. એ જોઈને દશ વાગે બોનેશ પાછા આવ્યા, અને ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને ત્યાંનાં આસપાસનાં ખીજાં સરોવરો જોવા ગયા હતા. એ ગાડીનો રસ્તો સેકની એક ખા-જીપર આવેલાં જાહાંથી સ્ટીમર ફરી બોતમાં ગારીઘોડા શુધાં બેશીને એ તરની ખીજે પાર ઉતરેઆ હતા તાંહાંથી નીકલેલા પેટુલા “એશીય વેતશ વાટર” કરીને સરો-વરજોએ હતો. એ ધણી નાધલોં તાહાંથી “ક્રીનીશટન વાટર” કરીને લેકે તાંહાં ગયા હતા. એ ક્રીનીશટન વાટર સરોવર આસરે ૮) માંહલ લાંબો. એની માંહે એક સ્ટી-મર ફરે છે તેમાં બેસીને એ સરોવર તથા આસપાસનો દેખાવ જોવા નીકળ્યા હતા. એ જગ્યાનાં આસપાસનાં પાહાડો જરા મોહોટાં છે. તેની ઉપરનાં ધામ તથા ઝાડોની લીલાતરી તથા આજીબાજી છુટાં છવાયાં ધરોથી દેખાવ ધણી સારો લાગતો હતો. એમાંનાં કોઈ કોઈ પાહાડોનાં મથાળાંપર પથર હોવાથી ધામ ઉગેલું ન હતું તથા નીચલા ભાગ ઉપર સ્કામ ફરનાં ઝાડો સરોવરની માફક સીધાં ઉગેલાં હતાં, તેથી જાણે લીલા ગલીઓ ખીજાવેલા હોય એમ લાગતું હતું. ત્યાંથી “એલટરવોટર” નોનાં-બધો સરોવર જોતાં તથા સાગરીકા “ફલ-

ટારન” નો સરોવર જોઈને પછી એમબલશા-ધડનાં ગાંમડાંમાં ગયા, જ્યાં એક પાણીનો ઘાંટ જોયો હતો જે કાંઈ ધણી જોવા લાયક નથી. એ ઘાંટવાલી જગ્યા કોઈ ધણીએ એ હજાર પૈંડ વેચાતી લીધી છે તેથી તે પુરું કરવા માણસ દીક ૩) પેની તેને જોવાની લે છે, અને જ્યારે તેનાં એ હજાર પૈંડ પુરા થશે ત્યારે તે લોકોને મફત જોવા મુકશે એમ ત્યાં નોટીંગ મારેલી છે. એ ગામડું આસરે એ હજાર માણસોની વસતીવાલું છે અને તેમાં નાધળાં નાધળાં ધરે છે તે કાંઈ જોવા લાયક નથી. તે જોઈને સાંજનાં છ વાગે પાછા બોનેશનાં હોટલમાં આવ્યા હતા.

તા ૦ ૩ જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ઘોડાના ગાડીમાં બેસીને કોનીશ-ટન પાસ કરીને ઇંગ્લાંડમાં સૌથી મોટા પા-સ છે ત્યાં જોઈને એમબલશાધડને રસતે પાછા બોનેશ આવ્યા હતા. આજે વરસાદ આજો દીવસ હતો, અને તે પાસ ૧૮૪૧ શીટ જોયો હોવાથી તથા ત્યાં ગયા ત્યારે વરસાદ ધણી આવવાથી તેમજ વાદળાંથી પાહાડ ધંકાઈ જવાથી કાંઈખી દેખાવ નજરે નહોં પડવા ઉપરાંત ગાડીથી દશ શીટ દુર રસતો પણ નહોં દીએ તેમ ધવાથી બોનેશ પાછા જતા રહ્યા, વીનડરમીયર સરોવર આ વેશટ-મોરલાંડ પરગણામાં તો શું પણ આખા ઇંગ્લાંડમાં સૌથી મોહોટા ગણાય છે. તે આસરે ૧૧) મૈલ લાંબો અને ૧) મૈલ પોહોજો છે. તેમાં ધણીએક નાંધળાં ટાપુ-આ જેવાં બેઠાં આવી કરીને સૌથી મો-ટું છે જ્યાં તેનાં ધણીનાં હોકમ વગરકો-ઈને ઉતરવા દેતા નથી. એ ટાપુમાં ઇંગ્લા-ડમાં જેટલાં ઝાહાડ જાત જાતનાં ઉગે છે તે સધલી જાતનાં રાખેલાં છે. એ સરોવ-રની ઊંડાઈ ધણાંમાં ધણી ૨૪૦) શીટની છે. તેનાં મથાળાં ઉપર બોનેશનું ગાંમડું આવેલું છે, જ્યાં હમો ઉતરેલા છબે, જેની વસતી આસરે ૧૫૦૦) માણસોની

કહે છે. ગર્ભ કાલે હમો ક્રીનીયટન લેક જોઈ
આખા તેની લંબાઈ ૬૧ મૈલની છે અને
પોહાળાઈ ધણામાં ધણી એક મૈલ માં છે.
એ સરેવર ઉપર એક અહસ્ય પોતાનાં
ધિશ્ટેટ ઉપર રહે છે, તે ધણી બેઠંગા
મીળજનો છે. તેને વાસતે કહે છે કે
તે આગગાડીમાં હજુ સુધી બેઠા
નથી, અને સ્ટીમથી કાંઈપણ ચીજ ચાલ-
તીને તે ધણી હીણે છે, અને તેનાં કાર-
ણમાં જણાવે છે કે તેથી ગરીબ માણસોની
રોજ ધણી કમ થઈ ગઈ છે, વાસતે એવી
ચીજોને તદ્દન ઉત્તેજન આપવું નહીં ;
અને તે પ્રમાંણે જ્યારે તેને લંડન જવું
હોય છે ત્યારે પોતાની ગાડીઓનાં તપાવો
સુકીને ૧૫) દીવસે (યાં જાય છે પણ આગ
ગાડીમાં તદ્દન બેસતો નથી !!

તા ૦ ૪ થી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે
સવારનાં નવ વાગે વીનડરમીયરનાં રોશન
પરથી આગગાડીમાં બેસીને નીકલેલા
ગલાસગો કરી સ્કાટલંડ દેશનું વખણા-
યલું જોઈએ ત્યાં શાંજનાં પાસ વાગે
પુગા હતા. રસતામાંનો દેખાવ ધણો
સારો હતો, અને કારણાકલ જ્યાંથી
સ્કાટલંડની હદ શરૂ થાય છે તે છોડ્યા
પછી તો દેખાવ ધણીજ સુંદર લાગતો
હતો. હમોએ ઇંગ્લાંડનાં જે ભાગો
આજ સુધી જોયા તેમાં સ્કાટલંડની
રંગ ભુમીને કોઈ પુગે નહીં. જમીન
વારા ફરતી ઉપસેલી અને તેની વચમાં
કોઈ ગમ નાધલી ખીણ તથા દુરથી ના-
ધલા પાહાડો નજરે પડતા હતા, તથા બધી
જગ્યા ઉપર ખેતીવાડી તથા જાતવરોને
ચરવા સારું ધાસનાં ખેતરો દીસતાં હતાં.
હમો ગલાસગોમાં જર્બોર્ન હાટલ જે આ-
ગલ કુતીનશ હાટલને નામે ઓલખાવું
હતું તેમાં ઉતરયા છઠ્ઠે. એ હાટલ
જર્બોર્ન સ્કુવેરમાં આવેલું છે, જે સ્કુવેરની
આસપાસ સારી હવેલીઓ અને તેની
વચમાં થોડાંક પુતળાઓ મુકેલાં છે, જેમાં

આપણી મહારાણીનું થોડા ઉપર બેસા-
ડલું પુતળું પણ છે. ચોકતી વચોવચમાં
એક મોનઝનો મોટો થાંભલો કરીને તે
ઉપર એક પુતળું મુકેલું છે.

તા ૦ ૫ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે
સવારનાં અતરેનો હોલમશની ઉતની મીલ
જોવા ગયા હતા, એમાં ઉત કાંટવાનાં
૧૮૦૦) સ્પીન્ડલો તથા ૮૦૦) લુમો વણ-
વાના છે. મેંઠાનું કાપેલું ઉત આજેલીઆ,
ઇન્ડીયા, તથા સ્કાટલંડનાં ઉપરનાં ભાગ-
પરથી આવે છે તેને પહેલાં માણસો જુદાં
કરીને જાત જાત છુટી પાડે છે, ત્યાર પછી
તેને સંચામાં ગરમ પાંણી સાથે ખીજ
મેળવણી નાખીને ધોય છે. એ સંચો લાં-
બો છે, જેની અંદર મોટા ઝંટા રોકા આડાં
હયીયારો રહે છે જે આગલ પાછલ હીલીને
ઉતને ધોતાં ધોતાં એક નોકથી ખીજે
નાંકાં સુધી લઈ જાય છે અને ખીજ નોકે
તે સ્ટીમથી સુકાય છે. હવે એ ઉતને ફરી
ખીજ સંચામાં નાખી એજ મુજબ ધો-
ધને સુકવે છે. ત્યાર પછી એક સંચો કે જેનાં
ઢીણાં કાટા હોય છે ત્યાં છુટું પાડે છે અને
પછી તેને બરશ મારવા એક ખીજ સંચા-
માં મુકે છે. એ સંચો ધણો જોવા લાયક છે.
ઉતને એક બાજુપરથી નાંખે છે અને ગોળ
ચકરીમાં આસતે આસતે ફરવે છે, અને
તે ચકરીમાં બે ત્રણ ગમથી ઢીણાં કાંટા-
નાં બરશો કીધેલાં છે, તેની અંદરથી તે
ઉત છુટું પડીને જતી વખતે ઉપરથી એક
બાલનો બરશ તેને જેમ બાલ ઓરવું
હોય, તેમ સાફ કરીને સધળો કચડો કા-
હાડી નાંખે છે. ત્યાર પછી એ ઉતને કા-
રડીંગ, શલર્બીંગ, રોવીંગ (આપનાં રૂનાં
કારખાનાં માફક)માંથી પસાર કરે છે. તેને
પછી કાપડ બનાવવા કોઈમાં ૩ મિલીને
વાપરે છે, અને કોઈમાં ખાલેસ ઉત બધું
વાપરે છે જેની ૪૫૦) લુમો આજે ચાલતી
હતી, અને જેમાં જાત જાતની ફલાનેલો,
દગલા, તથા પાટલુનનો કેશમીરો ઇત્યાદી

વળાવું' હતું. તેમાં રંગીન કપડું ધણું હતું. તરાંહ પાડવા સારું કાગળોમાં તે તરાંહની માફક આંધલાં પાડે છે, અને તે કાગળ એક કાંટાવાલાં ચક્રપરથી પસાર થાય છે. હવે જે જગ્યા ઉપર આંધલાં નથી ત્યાં પેહલાં કાંટા ઉચકાય છે તેથી કરીને કાંટલો (Shuttle) ને આંચકો આપવાથી તે દોડે છે, તેજ મુજબ ખીજ રંગીનાં પણ કાંટલાનાં કાંટા ઉચકાયાથી તેઓ અંદર દોડી રંગ તથા તરાંહ પડે છે.

એ કારખાનું જોઇને “જેમપલ-ટનથ કારપેટ મીલ” જોવા ગયા હતા. એ ગલીચો બનાવવાનું કારખાનું છે અને ત્યાં તરાંહ તરાંહના ગલીચા બનાવે છે તે સારું ઉન રંગીન વેચાતું લે છે. ગલીચાની તરાંહ કાગલો ઉપર ઉતારીને તેને ચોરસ ભાગમાં વહેંચી નાંખે છે અને તે ઉપર નંબરો પાડે છે. તે મુજબ પેલા વણકરો પેહલાં દોરી જેવી સલીઆનાં આકારમાં ગલીચાઓની તરાંહ જે પ્રમાણે નંબરો હાથે છે તે મુજબ રંગો લઇને મુકે છે, અને તેને સંચામાં મુકીને તે દોરીઓને કાપી લાવી છુટી કરે છે, અને ત્યારપછી તે દોરી-ઓથી ખરા ગલીચા લુપ્ત ઉપર ચઢાવીને વણે છે. તે દોરીઓ એવી રીતે વણેલી હાથે છે કે ગલીચાને જોઇતી તરાંહ આબાદ પડે છે. ગલીચા ઘણાં પોહાણા હાથે છે તો તેની લુપ્ત ઉપર ચારથી પાંચ માણસ એક વખતે કામ કરે છે, અને તેનાં કાટલાં એક તરાંહ પડે તેટલાંજ દોડાવે છે અને તે હાથથી કામ ચાલે છે. એ પ્રમાણે ઘણા સારા ગલીચાઓ બનાવીને પછી તેનો ઉપર જે કુમટાં રહી ગયલાં હોય તેને બનતા આતશ ઉપર ઝડપથી ફેરવીને ખાલી કાઢાડે છે. ત્યાર પછી તેને એક ખીજ સંચામાં મુકીને તેની ઉપરથી સંચાથી એક જાતની છરી ફેરવી જાય છે, જેથી જ્યાં અપરાયણો ભાગ હોય તે તદ્દન સાફ થઈ જાય છે તથા તેના રંગ પણ ખીલી નીકળે છે. ખીજ ગલીચાઓ ઉપસેલી તરાંહનાં

પણ બનાવે છે જેને સારું પેહલાં એક ઉનનું પડ કરીને તેની ઉપર ખીજું પડ ચુકીને ઉપસાવે છે. ગલીચાની ઉપર જાત જાતનાં જનવરો, ઝાઝાડો ઇત્યાદીની તરાંહ ઘણી સરસ રીતની હોવાને ત્યાં બનાવેલી દેખાડી હતી. એની લુપ્ત મોટામાં મોટી ૩૬) ફીટની છે. તેપર એટલી પોહાણાઇને ગલીચો વણી મુકે છે. ત્યાંથી જેમસ કલારક એન્ડ સનસનું દોરો બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. હીંયાં ખીજાં કારખાનાંમાંથી જોઇતાં નંબરનું સુતર વેચાતું લઇને તેનો દોરો બનાવે છે. એનો સંચો ઘણો જોવા લાયક છે એમાં જાણે માણસ પોતાને હાથે કામ કરતું હોય તેમ તે કાટલાંને એક બીમટો જંચકીને પોતાની મેળે તેનાં સલીયામાં મુકે છે, અને તરત પેલા દોરો તે ઉપર વીટળાઈ રહ્યો કે સંચો અટકીને પેલાં કાટલાં જરા બાજુ ઉપર ખીસે છે ત્યારે એક છરી નીકળીને તે દોરાને કાપી નાંખે છે; અને પછી કાટલાંને એક સલીયાથી ધોકો મારે છે કે ઉઠીને એક બાજુ ઉપર પડીને એકઠાં થાય છે. વળી ખાલી કાટલાં પેલા બીમટો જંચકીને પાછા પેલા સલીયામાં મુકે છે કે દોરો પાછો બસારાઈ તૈયાર થાય છે. માણસને ત્યાં એટલુંજ કામ છે કે ખાલી કાટલાંઓ એક જગ્યાપર બીમટો આગલ લઈ જઇને મુકે, અને કાટલાંપર પેહલાં દોરાને એક વળ આપે તથા ભરેલાં કાટલાંને એક પાકશમાં મુકે છે તે રીવાજ બહુ કામ સંચાથી ચાલે છે. કાટલાં પણ ત્યાંજ સંચાથી બનાવે છે, તે જો માણસ તેનું એક દાઢાડાનાં જેટલું કામ હાથથી કરવા ખસે તો એક માસે પણ તૈયાર થાય નહીં.

એ જોઇને પછી અતરેનું વખણાયલું શ્રી રેલોકશનું કેમીકલ વરકશ જોવા ગયા હતા, જ્યાં ગંધકનો તેજબ, કારબોનેટ એસીડ, શાડા, તથા નાઈટ્રીક શાડા ઇત્યાદી બનાવતાં જોવા હતા. ગંધકની એથીડ બનાવવા

સાફ એ જાતનો ગંધક વાપરે છે. એક તો તૈયાર ગંધક (Sulphur) આવે છે, તથા ખીજ એક જાતનો પથર કે જેને ઉકાળીને તેમાંથી ૪૦) ટકા ગંધક નીકલે છે તે ખીજે. એ પથરમાંથી તાંબાની ધાતુ ૪) ટકા નીકળે છે, બાકી ધણી થોડો ભાગ (એક ટણુ પથરમાંથી એ શીલીંગ જેટલું) ૩૫) તથા થોડું ધણું સોનું પણ નીકલે છે. આગલ ગંધક કાઠાડી લીધા પછી પથરનો ભાગ નાંખી દેતા હતાં, પણ પાછલથી તપાસતાં તેમાંથી ઉપલી ધાતુઓ માલમ પડવાથી તે કાઠાડીલે છે, જેથી તે કુમ-પનીનાં શેરોનો ભાવ હમણાં વધીને ૪૦) ટકા ઉપર ગયો છે. એ ખેલુ જાતની ગંધકને એક વાસણમાં નાંખીને ઉકાળે છે અને તેમાંથી જે ગ્યાસ નીકળે છે તેને એક ન-નલીમાંથી લઇને એક ખીજ ટાંકી કે જેમાં બાફ થાય છે ત્યાં પોહાંચાડે છે. અને પછી તેને તે બાફ સાથે મેળવીને ધટ્ટ કરે છે, જેને શલફ્રીક એશીડ કહે છે. હવે જે ગંધકનો ભાગ બાકી રહે છે તેને પાછો ભટ્ટીમાં નાંખી તેમાં કારખન તથા ખીજ ગ્યાસો તથા બનાવેલો બિજીને શલફ્રીક એશીડ શાડા તથા ખીજ કેમીકલ બીજો બનાવે છે. બાકીનો ૨૬ ભાગ આગલ કારખાનાંવાલાઓ કલાઇડ (Clyde) નદી જે પાસેથી પસાર થાય છે તેમાં તથા ગટરોમાં નાંખી દેતા હતા, જેથી ગંધારો તથા ખરાબ હવા મોહાલાઓમાં અને નદીમાં ફેલાયાં ઉપરાંત તેમાં જે શલફ્રીક એશીડનો ભાગ રહી જતો હતો, તેથી વાહાણનાં તળીયાં-નું ત્રાંચું ખવાઇ જતું હતું. એ બાબત ફ્રીવાઇ ઉપાધી એક હુશીઆર માણસે તે ઉપર ધ્યાન આપીને તે કચડામાંથી રહેલો ગંધકનો ભાગ પણ કોઇ મેળવણીથી કાઠડી લેવાનું સોધી કાઢાડ્યું, જેથી કરીને એ કંપનીને દર અથવાડીએ ૬૦) પૌંડની કમાઈ વધી છે, તથા સોડાને આવતો

ગંધારો બંધ કર્યો છે. એ છેલી ગંધક બંડકનો દારૂ બનાવવાનાં કામમાં આવે છે. હવે ગંધકનાં તેજબને પાછો સાફ કરવા સાફ એક જાતનાં નાંખે છે, તે જાતનાં પલેટીનમ કરીને ધાતુનું બનાવેલું છે. એ પલેટીનમ ધાતુ ધણી માંધી છે અને તે ૩૫) થી ૪૦) શીલીંગે આઉંશ ધ્યાને સોનાની અરધી કીમત લેખે વેચાય છે, તેથી એશીડ ગાળવા સાફ જે જે જાતનાં લીધેલાં છે તેની કીમત ૩૦૦૦) પૌંડ કહે છે. પેહલાં જે એશીડ બનાવે છે તેની ટાંકીઓ સીસાંની બનાવેલી હોય છે, કારણકે કોઇ ખીજ ધાતુ તેથી પીધલી જવા વગર રહેતી નથી, પણ તે એશીડને પાંછી સાફ કરવા પલેટીનમ શીવાય ખીજ કોઇ પણ ધાતુ થંપી શકતી નથી. સીસાંની નલીઓ જે ગ્યાસ તથા એશીડ લઇ જવાનાં કામમાં વાપરે છે તેનો સાંધો એક ખીજ જાતની ગ્યાસ મલગાવી તેનેથી તાવીને તેજ ધાતુનો સાંધો કરે છે, પણ જો ખીજ એવી નલીઓને કલાઇથી સાંધે છે તેમ કરે તો તે એશીડનાં જોરથી તવાઇ જાય છે. એ ઉપરાંત નાઇટ્રીક એશીડ તથા ખીજ કેમીકલથ બનાવે છે પણ તેની સમજણ હોવાને ખરેખર પડી નહીં તેથી લખી શકતા નથી. એવી એશીડો બનાવવા ઉપરાંત સાચુ બનાવવામાં ઉપલાં કેમીકલ આતામાંથી શાડા, ચરખી, રાજમ તથા કોપરાંનું તેલ વાપરે છે અને તેને ટાંકીઓમાં ઉકાળીને પછી મોલડોમાં થંડો પારે છે. એ ટાંકીઓમાં કોઇમાં ૩૦) ટણુ સાચુ માખે એવી છે. એવી નવ ટાંકીઓમાં સાચુ બનાવે છે. એ જોઇને એનેથી થોડે દુર સાચુ તથા શાડા ભરવાનાં પીપો સંચાથી બનાવે છે તે જોયું હતું. પીપને વળાં કોકવા સાફ એક ખીજો સંચો જેને તારનું ભટ્ટ દારડું હોય છે તે દારડાંની વચમાં તૈયાર કાપેલાં લાકડાં મુકે છે, અને પછી સંચાથી તે દારડું તેને ઘમે છે કે ઉપરથી લોખંડ-

ની છર મારીને દારકું ધીમું કરી નાંખીને પીપ તૈયાર બાહાર કાઢાડે છે. કેમીકલ કારખાનાંમાંથી જે હવા. (Gas) બરાબ બાહાર કાઢાડી નાંખે છે તેમાર્ફે સરકારનાં ધારા પ્રમાણે ધણી જમી ચીમનીઓ જોડાયે, તે મુજબ એ કારખાનાંની ચીમની (૪૫૦) ફીટ જમી ધયાને કુન્યામાં સૌથી જમીમાં જમી બાંધેલી એ એક ગણાય છે. એ ચીમનીથી એકજ ચીમની (૧૩) ફીટ જમી છે. આજનો દીવસ સવારથી વરસાદ પેરાઈ આવ્યાથી તેમજ હવા ઉપરથી જડી થવાથી આતરેનાં કારખાનાંનો કુંભાડો ઉપર નહીં જઈ શક્યાને લીધે આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગયો હતો, અને રસતા ઉપર તેને લીધે દુરથી (૧૦૦) ફીટને છેટથી કાંઈ દીસતું ન હતું. વળી તે ઉપરાંત કેમીકલ વરકશની ચીમનીનો કુંભાડો તે સાથે ભિળાયાથી તેની વ્યાસનો વાસ પણ દમમાં લીધામાં મહડી આવતો હતો, તેથી ઘણા કંટાળો ઉપજતો હતો. એ કુંભાડો કુમસનાં જેવો લાગતો હતો, તથા પેરામાં પણ તે ફેલાઈ ગયો હતો. આજ રાતરે આતરેનાં હીસાબ પ્રમાણે વરસાદ ઘણો જોરમાં પડ્યો હતો.

તા ૬ ઠી જુલાઈ ૧૮૮૧ વાર બુધ-આજે સવારનાં હીંયાને કેડીડરલ જોવા ગયા હતા. એનો દેખાવ બાહારથી જો કે કાંઈ ભપકાદાર નથી તોપણ અંદરથી તેની ઘણી જાંચાઈ તથા મજબુત બાંધણીથી સારો દીસતો હતો. એ દેવળને કટલોએક ભાગ અને ૧૧૭૫ નાં શાલમાં બાંધેલો હતો ઘણી સરસ રીતે જલવાઈ રહેલો છે. તેનાં થાંભલા નજદીક (૧૫) થી ૨૦) નાંધલા થાંભલાઓને એકકાં કરીને એકેકાં બાંધેલો છે, તેથી તેની ગોળાંઈ ઘણીજ ગંભીર લાગે છે. એનાં હાલની જાંચાઈ આસરે ૭૦) ફીટની છે; દેવળનાં કોચર (Choir) ની હેઠળ ભાંયર ધણું મોટું છે, જેને ક્રીપ (Crypt) કહે છે, તે પંદરમી સદીમાં

બાંધેલું છે, અને ત્યાં જુદા જુદા ઓરડા-ઓ કીધેલા છે જ્યાં આગલ એપર ભરતા હતાં. એ ભાંયરામાં શંટ મગોનો બણીતો મુકાયો છે. એ શંટ સ્કાટલેન્ડમાં પેટેલું એ દેવળ બાંધ્યું હતું. એ દેવળની લંબાઈ ૩૦૦) ફીટની છે અને તેનો મીનારો ૨૨૪) ફીટ જમી છે, એના મોટા ૧૫૦) સ્તંભો છે, અને એટલીજ બારીઓ રંગીન કાચની થોડાં વરસ થયાં આતરેનાં મોટા મોટા લોકોએ મુકાવી છે, તેમાં કુનીઆની શરૂઆતથી તે છેક ક્રાઈસ્ટનાં મરણ સુધીની વીગતો ચીતારેલી છે, જેની ઘણી તારીફ થાય છે.

એ જોઈને એની પાસે અહીંયાનાં લોકોને ડાટવાની જગ્યા જેને નેક્રો પોલીય કહે છે તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં ઘણી જાત જાતનાં મોન્યુમેન્ટ મુકેલાં છે. તેમાં જોન નોકશ કરીને ધર્મ સુધારક થઈ ગયો છે તેનું એક મોટા થંભની ઉપર વાંચેલું કરતું પુતળું ઉભું કીધેલું સૌથી સરસ છે. એ ધોરસ્થાનનો દેખાવ દુરથી જાણે એક નાથળું શહેર હોય તેવા તેનાં મીનારાથી લાગે છે.

એ જોઈને હીંયાનો એકશયેજ જોવા ગયા હતા, જે જો કે સારી છે પણ મેનચેશ્ટરનાં એકશયેજ જેની મોટી નથી. એનો બાહારનો દેખાવ મોટા થાંભલાઓથી સારો લાગે છે. એ એકશયેજની બાહાર ડ્યુક ઓફ વેલ્લીંગટનનું પુતળું થોડા ઉપર ખસાડેલું મુકેલું છે, અને તેની હેઠળનાં પેડશ-ટલ ઉપર ચારે બાજુ તેની ચાર મોટી જડા-ધમ્મીની જાત બ્રોનઝમાં પાડેલી છે જે ઘણી સરસ છે. એ જોઈને હીંયાનો પમલીક પાર્ક-માંનો એક પાર્ક જેને ગ્લાશગો ગ્રીન કમીને કહે છે તે જોવા ગયા. અહીંયાં નેલશનનાં મોન્યુમેન્ટ દાખલ એક થંભ ઉભો કીધેલો અને વચમાં ખેંડ સ્ટાંડ રાખેલું છે, આસપાસ થોડાંએક કુલનાં કેઆરાઓ કી-

ધેલાછે, બાકીનું કાપેલા ધાસનું માડું મેદાન રાખેલું છે.

એ જોઇને પછી મેશરસ તુલસ એનડ મનસનું સામડાંનાં પટા બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં મીલો તથા સંચા ચલાવવાનાં સામડાંનાં પટાઓ બનાવે છે. તે સારું હીંચાં તથા હીંદુસ્થાનનાં દોરનાં સામડાં વેચાતાં દરએક રતનની ૩) થી ૪) પેની લેખે લે છે. તેની ઉપરનાં બાલ કાહડયા પેહેલાં તેને ચુનાનાં પાણીમાં એક અઠવાડીયું સુધી રાખી મુકે છે અને પછી તેને બાહાર કાહડીને લાકડાંની પટ્ટીથી બાલ ને કોહીને અલગા ધઈ રહેલા તે ઓખવી કાહડે છે. એ નાધલા બાલોને બેધી હદી શીલીંગે એક માટી બાલદી ભરીને વેચે છે, જે બાલો ચુનાનાં પ્લાશટર કામમાં તથા બોઇલરની ફૂલટો બનાવવાનાં કામમાં વાપરે છે. ત્યાર પછી તે સાંમડાંની ઉપર જે ચરખી રહી જાય છે તેને ઓખવી કાહડે છે. એ ચરખી ધણી પતળી હોય છે; તેને ચમરપટનાં કાગળો તથા સરસ બનાવવાનાં કામમાં વાપરે છે. એ કાહડયા પછી સામડાંને સુકવવા સારું ઓઝ જાતનાં ઝાડની છાલનાં પાણીમાં એકથી દોહોડ વરસ સુધી રાખી મુકે છે. સીંગડાંનો પોકળ ભાગ છરી કાંટાનાં હાથ તથા ચમચા બનાવવાનાં કામ સારું વેચે છે જેનાં દર ટણે પાંચ પૈડ ઉપજે છે. સામડાંને સુકવ્યા પછી તેને એક સંચામાં મુકે છે જ્યાં છરીએ કરી તે ઉપરનો ખખરાયેલો ભાગ ઓખવી કાહડી સારું કરે છે, અને પછી તેને બીજા સંચામાં બે જડા લોખડનાં કટકાથી પાલીશ કરી સારું વાપરવા લાયક કરે છે. ત્યાર પછી તેને લંબાવવા (Stretch) સારું એક સંચામાં એચીને રાખી મુકે છે, અને પછી બીજા સંચાથી જોઇતી પોહોળાઈનાં કટકા કરે છે; અને લાંબા પટા કરવા સારું તે નાધલી પટ્ટીઓનાં છેડાપરથી જડાઈને અરધો ભાગ સંચાથી કાહડીને બીજાં સામડાંનાં તેવા ભાગને તેની ઉપર સરસથી વલગાવી દે છે,

એટલે અસલ સાંમડાંની જડાઈ ખરાબ થઈ રહે છે; એ બાદ તેને સીવી લે છે. જો પટા ધણું જડા જોઇયે તો બે પટાઓને ઉપર મુજબ સાથે સીવી લે છે, અને પછી તેને સંચામાં દાખીને એવા તો કરે છે કે જાણે એક જ જડું સામડું હોય તેમ દીસે છે. એ પ્રમાણે લાંબા પટા કીધા પછી તેને એક જોઇતી પોહોળાઈનાં સંચામાં મુકે છે, જ્યાંથી તે પસાર થતી વખતે સંચામાં દબાયાં ઉપરાંત તેની વધારે પોહોળાઈનાં ભાગનાં બીણું છલતાં નીકળી જાય છે. એ છલતાં જેલેટીન (Gelatine) બનાવવાનાં કામમાં લે છે. એ કારખાંનાં ધણીનાં કેહેવા મુજબ અંડીઆનોં (Calf-foot) જેલી જે ધણી સમતી વેચાય છે તે બનાવવાના કામમાં એ થોડાં ધણું સામડાંનાં છલતાં પણ લીએ છે. વળી એ લાંબાં ખાલી સામડાંનાં પટા બનાવવા ઉપરાંત બીજી નવી જાતનાં પટાઓ બનાવવા સારું બીણી કાપતીઓ કાપીને લોખડનાં બીણું પતળા મલીઆમાં તેનાં બેડું છેડા કોકી દે છે. એ મુજબ લાંબો પટા (સાંકળીનાં જેવો) બનાવે છે, અને તે ધણું મજબુત બને છે. પટા કાપતી વખતે તેમાંથી સામડાંનાં બીણું પાતલા કટકાઓ નીકળે છે, તેને વળ દબાને દોરડાં બનાવે છે, અને તે દોરડાં ધણું મજબુત થાએ છે. તેવાં દોરડાંથી હેકળથી ચાર માળ સુધી ઉપર જવા આવવાની Hoist એક ટણનાં ભાર સુધાં જમકી લઈ જતાં હોમને દેખાડી હતી. વળી સામડાંમાંથી બીણી ગોળ દોરીઓ પણ બનાવે છે, જે દોરીઓ સીવવાનાં સંચા ચલાવવા સારું વાપરે છે.

એ સધણું જોઇને પછી ગસ્ટવસ ડોર (Gustavus Dore) ની પીકચર ગેલરી જોવા ગયા હતા, જ્યાં તેનાં હાથનાં ચીનો ધણું સરસ રીતનાં પાડેલાં હોમોએ જોયાં હતાં. ત્યાંથી નીકલેલા ગ્રેટવેસ્ટ એંડ સ્કીટ માં ફરવા નીકળ્યા હતા, જ્યાં માટી માટી

આલીઆ ધણી રાણકદાર બાંધેલી જોઈ હતી. તેનાં આખા મોઢાલાઆ જાણે એકજ મેઢેલ હોય એ પ્રમાણે દીસે છે અને એ ગ્લાશગો શહેર જે ત્યાં ઉતર ટેકડી ઉપર બાંધેલું છે તેથી તેનો દેખાવ ધણો સરસ લાગે છે.

એ જોઈને પછી અતરેની યુનીવર્સિટી જોવા ગયા હતા, જે ધણી ગંભીર ઇમારત છે અને તેને બાંધવાને પાંચ લાખ પૌંડ ખર્ચ લાગે છે. એને લગતો એક હાલ મીટીંગો ભરવા સારું બંધાયેલું છે, તે ઉપર એક લાખ પૌંડ ખર્ચ બેસશે. તેને ફરતી આસપાસ સીડીઆ બાંધે છે તે જરા નવાઈજેવી છે. તેમાંની એકજ સીડી પરથી બે જુદી જુદી ગમથી ઉપર જવાઈ શકે છે. તે ગોળ દાદરનાં જેવી છે, અને એક ગમથી સીડી તેની જાંબને બીજી ગમ ગોલાઈએ તે નીકળે તેની વચ્ચેમાં આરકતરી બોજીસીદી બીજી ગમથી નીકળીને તેની ઉપરનાં ભાગ પર નીકળે છે. એ પ્રમાણે પેહેલા તપાવાલો એકદમ ગોળ તપા ઉપર અને બીજા તપાવાલો ચોથા તપા ઉપર યજને ઉપર સુધી છુટા જઈ શકે છે, તોપણ સીડી જાણે એકજ હોય તેમ લાગે છે. એમ કરવાનું કારણ એજે વખતે કાંઈ અડચણને લોધે ઉપરનાં હોલનાં લોકને નીચે જલદી જવું હોય એ તો એ મુજબની ચાર ખુણાંની ચાર સીડીઆ પરથી બે મીનીટમાં તે હાલ ખાલી યજ શકે છે. એ યુનીવર્સિટીમાં જુદી જુદી વીદ્યા શીખવવાની જુદી જુદી ઇમારતો આસપાસ ફરતી રાખેલી છે, તથા નવીનવી બીજોનું સંગ્રહસ્થાન છે તે પણ ઘણું જોવા લાયક છે, જ્યાં માણસો તથા જનવરોનાં અંદરનાં અભ્યયવ (Anatomy) દેખાડવા સારું મીણનાં નમુનાં રાખેલા છે. તે ઉપરાંત નવાઈ જેવી આફ્રિકીનાં જનવરો જેવાં કે ચાર પગનાં, બે મોઢાંડાંનાં, બે આંત્રનાં ઇત્યાદી રાખેલાં છે તે જોવા લાયક છે.

તા. ૭ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે

સવારનાં મેશરસ જોન એલડર એંડ સનશની વાહાણ બાંધવાની મોટી મોટી જોવા ગયા હતા. એ મોટીનો ધણી હાલ મીંડ પીઆરસ કરીને છે. એ જગા-પર હોમોએ એક ધણી મોટી સ્ટીમર ગાએન લાઇનની કુાંને વાસતે અમેરીકા અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે દોડવા સારું બંધાતાં જોઈ હતી, અને જે ધણી ખરી તૈયાર થયેલી હતી, તથા એક આફ્રિકીયામાં ઉતારવાની છે. તેનું નામ અલાશકા કરી આપેલું છે. તે ૫૨૦) શીટ લાંબી અને તેનું વજન ૬,૫૦૦) ટન છે તથા ૧૨,૫૦૦) ઘોડાનાં બલની છે. તેનું એનજીન બનાવવા ઉપર ૧,૨૫,૦૦૦) એક લાખ ૫૫૫ મિલ્ડ હજાર પૌંડ લાગ્યા છે અને આખી સ્ટીમરનો કીમત ૨,૩૦,૦૦૦) બે લાખ ત્રીસ હજાર પૌંડની કહે છે. તે તદ્દન લોખંડની બાંધેલી છે. એનાથી ઉતરતી સ્ટીમર આસેલીયાની લાઇન સારું તથા બીજી બે નાંધેલી પણ ત્યાં બંધાતી હતી. એ મુજબ એકજ વખતે ૧૪) મોટી સ્ટીમરો એ મોટીમાં બાંધી શકે એટલી ફારગાત છે. એ સ્ટીમરો સારું એનજીનો તથા સંધર્ણ લોખંડ તથા લાકડ કામ અહીં આજ બનાવે છે. જે મોટી કારખાણું ઘણું મોટું રાખેલું છે.

એ જોઈને પછી હોમો ગ્લાશગોથી આશરે ૧૫) મેઇલ દુર હેમીલટન નામનાં ગામડાંમાં ડ્યુક ઓફ હેમીલટનનો મેહેલ જોવા ગયા હતા. એવી જગ્યાઓને કન્ટ્રી શીટ (Country Seat) કરીને કહે છે. એ મેહેલને લગતી જગ્યા ધણી મોટી છે અને તેમાં જંગલો તથા પાર્કિય રાખેલાં છે; જેમાં બીજાં પાલેલાં જનવરો ઉપરાંત કેલીડોનીઆ (Caledonia) નાં જંગલી ઢોર ઢાંકર છે. એ મેહેલનો દેખાવ બાહારથી સારો છે, તથા તેની અંદરનો ભાગ ધણો જોવા લાયક છે. હોમોએ લંડનમાં ડ્યુક ઓફ સ્થર્વેડનો

જે મેહલ જોયોછે તેનાં કરતાં એ મેહલ ઘણાં સરસછે. હીંયા તરંગહતરાંહની અસલની નવાઇની ચીજો (Antiquities) નો સંગ્રહ ઘણો સારો કાઢેલોછે. હમણાંનાં ડ્યુકનાં બપાવાને એવી ચીજો ખરીદવાને આવી ઘણાં શાખ હતા, અને તેને મોહાટી મોહાટી અને કોઇની તો નહીં માનવાજોગ ક્રીમતો આપીને ખરીદીલીછે. તેનાં દાખલા દાખલ ડેડ સી (Dead Sea) માંથી એક જાતનાં પથરનાં બે થાંભલા આસરે ૫). ફીટ લાંબા તથા ૧) ફુટ ગોલાઇમાંછે તે જાણે સફેદ અને કાળો છાંટનો પથર હોય તેવા દીસેછે, તે દરેકનાં ૨૦,૦૦૦) વીસ હજાર પૌંડ ધ્યાને બે પથરનાં આજનાં વટાવ ગણતાં ૪,૮૦,૦૦૦) ચાર લાખ એસી હજાર રૂપિયા આપીઆ હતા! એજ મુજબ ઇજીપ્તમાંથી મમીઝની કોશીનનાં કેશો પથરનાં આવેછે, તેમાંનાં એક કેશની ક્રીમત ઘણી હોવાને લીધે કોઇ લઇશકયું નહીં તે એ ડ્યુકે ત્રીસ હજાર પૌંડ આપીને ખરીદી હતી. એ કોશીનમાં ઇજીપ્તના ફારાહની એક છોકરી જેણે મોઝીઝ પેગમખરને નદીમાંથી તરતો હચમી લઇને પાળેયો હતો, તેની અસલછે એવું કહેછે અને તે આજે ૩૦૦૦) વરસની ઉપરની જીની કહેવાયછે. એ ઉપરાંત મરી કુવીન ઓફ સ્કાડલાંડ, નેપોલીયન બોનાપાર્ટ, ઇત્યાદીની કેપીનૅટો તથા ખુરશીઓ તથા ખીજી ચીજોનો સંગ્રહ સારો કાઢેલોછે. પ્રીન્સ આર્ચ વેલ્સ એને ત્યાં પડેલા દાખલ ઉતરેછે, તેને સાફ તદન જીવંત ઓરડાઓ મણગારેલાછે, જ્યાં ટેપેશટરી વરક (હાથનું ભરત કામ) ઘણુંજ સરસ દીવાલો ઉપર ટાંગેલુંછે, જે જોકે મને ૧૭૩૫નાં શાલમાં યુઠેલુંછે. પણ એવી સારી હાલતમાંછે કે આજેજ નવું બનાવ્યું હોય એમ લાગેછે. તે ઉપરાંત તેની દીવાલો રંગીન રેશમી શેડીનનાં કપડાંથી જડી

લીધેલીછે, તથા શીલીંગો ઉપર આવી ધણું નકશી કામ તથા ગીલીત કાઢેલુંછે. એનાં ખેસવાનાં ઓરડાનું ફરનીચર પણ તદન ગીલીટ કામનું કાઢેલુંછે, તેમાં આહુ પીવાની ટેબલો પર સોનાનાં નકશીદાર પત્રાંઓ જડી લીધેલાંછે, તથા તેજ પ્રમાણે ખીજી ટેબલો તથા કોચો એ સરવે ઉપર ગીલીટનાં પત્રાં જડેલાંછે. એ ઘણીને ત્યાં એના વડાઓની સખીઓની ગેલેરીછે જે ઘણી જોવાલાયકછે અને તે વળી અસલનાં જાણીતા ચીતારાઓને હાથથી વડાવેલીછે. તેમાં એનો પેહુલો ડ્યુક જે પેહુલા જમનાં વખતમાં થયો હતો તેની સખી વેનડાઇઝનાં હાથની ઘણી સરસ ચીતારેલીછે. એ ઉપરાંત ખીજી ઓરડાઓમાં જ્યાં જઇએ ત્યાં જાંચો તસવીરો તથા પુતળાંઓ ગોઠવેલાંછે. એ સંઘલાં ફરનીચરની ક્રીમત આજે કરોડોની ગણાયછે. એનો મોટો દાદર કાળા સંગેમરમરનાં પથરનોછે, તથા ત્યાં સંઘળું ફરનીચર પણ કાળા સંગેમરમરનાં પથરનુંછે, તેજ માર્ક એક ઓરડામાં લાલ શેડીનનું ફરનીચર તથા દીવાલોપર પણ લાલ શેડીન જડેલી તથા ત્રીજી ઓરડામાં જે રંગનું ફરનીચર તેજ રંગની શેડીનની જડેલી દીવાલ એ સંઘળું સરસ અને જોવા લાયકછે. એલેક્ઝાંડર કરીને ૧૦) માં ડ્યુક થઇ ગયોછે, જે મને ૧૮૫૨માં મરણ પામ્યો હતો, તેને પોતા સાફ તથા પોલીકો ફેમેલી સાફ એક મોહાટી “માઝોલીયમ” ધોર બાંધીછે, તે પણ ઘણી જોવાલાયકછે અને તે ઉપર એક લાખ પૌંડ ખર્ચ ખેડા હતો. તેનાં યુબજની જાંચાઇ ૧૦૦) ફીટ ઉપરનીછે અને તેનું ખાસલું જો જરા જોરથી બંધ કરેછે તો અંદર જાણે મોટી તોપનાં અવાજો થતો હોય તેમ લાગેછે. તેની અંદરની જમીન જાતજાતનાં સંગેમરમરનાં પથરની કાઢેલીછે અને તે ઉપર ઘણી ક્રીમત લાગીછે. એ માઝોલીયમ બાંધવામાં

ચુનો અથવા લાકડું મુદત વાપર્યું નથી, પણ ઘણાં મોટા મોટા પથરાઓને ફાંચર મારી એક એક ઉપર બેસાડીને બાંધેલી છે, અને તેના પાયા ૪૦ ફીટ જડા છે. એ મોશલ-મની અંદર બાજુપર એક પલાટ ફારમ બાંધીને તેની ઉપર આગલ જણાવેલી ઇજપ્તીઅન મમીની પથરાની ધોર, જે બે લાખ રૂપિયા એજ ડ્યુકે લીધેલી હતી, તેમાં તેને મુકીને શીલ કરી લીધેલી છે. બાકીનાં ત્યાર પછીના ડ્યુક તથા તેની ફૂમીલાને અંદર હેડાંલુમાં Vault વોલટ બાંધેલી છે તેમાં મુકે છે. એનાં પાર્કમાં તથા જંગલમાં જે જંગલી ગાય દોરે રાખેલાં છે તેને વાસતે વાડ ભરી લીધેલી છે પણ હાલ તે માણસોને જોઈને ભડકતાં નથી ; કારણ કે રોજ માણસ જોવાથી તે હવે હલી ગયાં છે. હમણાંનો ડ્યુક ઘણો જ પરચાલું છે, તેની આવક જો કે વરસ દહાડે પચાસ લાખ રૂપિયા ઉપરની છે, તોખી તેને એ ઉપરાંત મોટું કરજ કીધાથી તેનું ઇચ્છેટ ટરશ્ટીઅને મોખીને એને કાંઈ લવાજમ આપી બાકીનું એનાં માગનાર લે છે. એને શકારનો ધણો શાખ છે તે સારું કુતરાઓ રાખવાનાં મોટાં ઘરે કીધેલાં છે, ત્યાં ઘણાં સારા કુતરાઓ રાખેલાં છે, આવા મેહુસ મોટા પોતકો છે તો પણ ડ્યુક હીંયાં વરસમાં એક મહીનાં ઉપર રહેતો નથી ; પણ પોતાનાં ખીજ મેહુલોમાં શકાર સારું આરન કરી ગામ છે ત્યાં ધણો ખરો રહે છે, જેને સારું કહે છે કે આ મેહુલથી પણ તે વધારે સણુ-ગારેલા છે. એ જોઈને પાછા ગલાસગો આબ્યા હતા.

તા ૮ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે શીનગરશ શુધંગ મશીન (સીવવાનાં સંચા) નું કારખાનું જોવા ગયા હતા. હીંયાં શીનગરનાં વખણાયેલા સીવવાનાં સંચા-ઓ બને છે. એ કારખાનું ઘણું મોટું છે. તે સંચા બનાવવામાં જે એક સો બીજી

મીનો ગોઠવવામાં આવે છે તે દરેક મી-જનાં જુદા જુદા સંચા છે, તેમાં વળી કોઈ ભાગપર ત્રણ ચાર સંચાઓથી વધારે પણ કામે લાગે છે. જેમકે શટલ બનાવવા પેટેલાં લાખડનાં સલીયાને તેટલાજ કા-પે છે, ખીજમાં તેને કોરી કાઢાડે છે, ત્રીજામાં અણી કાઢાડી સાફ કરે છે. એ મુજબ એક મીજ સારું ત્રણ ચાર સંચાથી કામ લે છે. સોય બનાવવા સારું પેટેલાં સંચાનો એક ભાગ બીજા તારને કાપે છે, અને તેને એક મીમટો જમકીને ખીજ ભાગ ઉપર ખો-સે છે, જ્યાં તેના ગાલો ધડાય છે, ત્રીજો ભાગ તેને અણી કરે છે અને પાછો તેને એક મીમટો જમકીને પાસેનાં એક ઘખ-ડામાં એકઠી કરે છે. એ સધળું જાણે ત્રણ ચાર માણસ પોતીકા હાથે કરતું હોય એમ લાગે છે. સોયનાં નાંકાં પાડવા સારું બીજાં સલીયાનો એક સંચા છે તેનાથી નાંકાં પ-ડે છે. એ કારખાનું ઘણું મોટું છે, અને તેમાં દરરોજ ૧૪૦૦ માણસો કામે લા-ગે છે તથા દર અઠવાડિયે ૫૦૦૦ સીવવાનાં સંચાઓ તૈયાર થાય છે.

એ જોઈને પછી જાન પાઉત એંડ ચ-નચનું મશીન વણવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. અહીંયાં બારીઓના કરતનશ, (Curtains) કરતીન તથા કોચા ઉપર નાંખવાનાં એનટીમેકસરસ તથા બીજી મ-જલોન ઇત્યાદી બનાવે છે, અને તરાંહ સારું કાગળો ઉપર આંધળાં પાડી તે મુજબ શટલ દોડવાથી તરાંહ જાત જાતની પણ સફેદ રંગની જ પડે છે.

તે જોઈને પછી આર સ્ટુઅર્ડ એંડ ચ-નચનું કાગળ બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતાં. એ કારખાનું ઘણું નાંધણું છે, અને તેમાં એકજ સંચો કામ કરે છે જે રાત તથા દિવસ ચલાવીને રોજનું ૪) ટણ કા-ગળ બનાવે છે. કાગળ બનાવવા સારું પેટેલાં મીથડાં યા સણુ અથવા જુનાં કાગળો લઈને તેને પાંજીની ટાંકીમાં આઠ દિવસ

મુધી કોહાવાડે, અને તેમાં કાંઈ એથીડ નાંખે, તેથી તે પોચાં થાય છે. એ ધાવા નાખ્યાની આગમજ માટાં ચીથડાં ધયા ગુણપાટો હાય છે, તેને એક સંચામાં કાપીને ટુકડા કરે છે, અને પછી એક ગોળ મોટું વાસણ જેમાં આંધળાં પાડેલાં તથા અંદર ખીલા રોકા મલીયા હાય છે તેમાં નાંખીને તે ચીથડાંને ખુબ હીલવે છે, તેથી તે છુટાં પડી ધુલ તથા કચડો હેકળ પડી જાય છે, જે આતરનાં કામ સારું વેચે છે. એ ચીથડાંને કોહાવાડયા પછી તેને કાશટીક શાડા તથા ખીજ મેળવણી કરીને એક મોટાં વાસણમાં સંચાથી ચલાવીને લાકડાંથી ખુબ ફુટે છે, અને તેને લાહી જેવાં બનાવે છે, તથા તેને ટાંકીમાં પાણી સાથે ભીળીને એક મોટાં ચાંલણી રોકાં વાસણમાંથી દોડાવે છે, જેમાંથી તેનું પાણી ગળી જઈને યરો બેસી જાય છે. તે યરો એક ગરમ સ્ટીમથી ભરેલાં રોલર નીચેથી પસાર થાય છે, તેથી તે મુકાધને પોચાં કાગળો થવા માંડે છે, તે પાછાં ખીજાં રોલરપરથી પસાર થઈ છેલે મજબુત થઈને કાગળો નીકળે છે. તેને એક રોલર ઉપર વીટાળે છે અને પછી તે રોલરને એક ખીજા સંચામાં મુકે છે, જ્યાં તેનાં ત્રણ સરખા લાંબા ભાગ છરીએ થાય છે, અને આગલ આવતી ખીજા છરી તેનાં લંબાઈના ત્રણ સરખા ભાગો કરે છે. એ સઘળું ધણું ઝડપથી તથા કાપેલાં કાગળોનાં ચોરા ત્રણ ઘણા જલદીથી થાય છે, જે પછી ચોરતો તેને હાથે વાલીને બંડલ બાંધે છે. એ કાગળો સઘલાં હલકાં બનતા હતાં, જે પડીકાં અને સામન બાંધવાને કામ લાગે. પણ જો જ્યાં કાગળ જોઈએ તો તદન હેમ્પ અને જુટ ચા સાફ કાગળોના મીકશચરોનાં બનાવે છે. એ મીકશચરોમાં રાજમ નાંખે છે જેથી તે કકરાં થઈ ચલકાટ કાઢાડે છે, પણ

જો રાજમ નહીં નાંખીએ તો પોચાં થઈને બ્લોટીંગ પેપર બને છે.

એ જોઈને પછી ખીલારકામનું કારખાનું જોવા ગયા હતા જે ધણું ખર્ચ મેનચેશ્ટરમાં જોયું તેનાં જેવું જ છે, તેથી વીગતો લખતા નથી.

ત્યાંથી નીકળીને Vell's Pottery works જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પર કોડી તથા ચીની કામ બનાવે છે, તે સાફ મોટાં પેહલાં પાણીમાં ખુદીને પછી તેને કુંભારનાં પેડાં જે સંચાથી ચાલે છે તે ઉપર મુકીને ખાલાં, રકેખી, બોલો, ધ્યાદી બનાવીને ભટ્ટીમાં ભુજે છે. પછી જો તેને રંગીત કરવી હોય તો તે ઉપર ચીતાર છાખ્યાથી અથવા કોપરપ્લેટ ઉપર તેનો આકાર કોતરોને તેમાં રંગ પુરીને કાગળ ઉપર છાપી લઈ પછી તે કાગળ ચીનીકામનાં ખાલાં ધયા રકેખી ઉપર વલગાવી દે છે; અને પછી તે વાસણને ગરમ પાણીવતે ધાવાથી પેલું કાગળ નીકળી જઈને રંગની તરાંહ ઉપર પડી રહે છે. પણ જે હલકું કોરી કામ હોય છે તેને દીખાંથી છાપે છે, અને પછી તેની ઉપર “ગલેજ” કરવા એક જાતનું મીકશચર કરી તેમાં બોળે છે એટલે ગલેજ ઉપરજ ચહીને સઘળું સફેદ થઈ જાય છે. એ બાદ તે વાસણને ભટ્ટીમાં ત્રણ ચાર કલાક મુધી મુકે છે કે પેલો ધંકાઈ ગયેલો રંગ ગલેજની બાહાર દીધી નીકળી જાયે રંગની ઉપર ગલેજનું પડ કીકું હોય તેમ થાય છે, તથા રંગ નીકળી શકતો નથી. એ પ્રમાણે ત્યાં ધણું ઉચું અને હલકું કોડી તથા ચીનીકામ બનાવે છે.

તા ૯ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ગલાસગોથી આગગાડીમાં અગીઆર વાગાને અમલે બોર્લોંગ જે ગલાસગોથી (૨૫) મૈલ દુર લેક લોમોડ આગલ સ્ટેશન છે ત્યાં ઉતર્યા હતા. ત્યાંથી સ્ટીમર પ્રીન્સ આર્ચ વેલશમાં બે.

સીને લોક લોમોન્ડ પસાર કરીયા હતા. સ્કાટલન્ડની બોલીમાં સરોવરને લોક (Loch) કરીને કહેછે. એ સરોવરનો દેખાવ ધણી સારોછે, અને ઇંગ્લાંડનાં સરોવરો કરતાં એની આસપાસનાં પાહાડો ધણાં મોટા તથા ઝાઝાડ વગરનાંછે, જેથી જેમ ઇંગ્લીશ સરોવરોની માધ્યમ શીતરી તેમ સ્કાટલન્ડનાં સરોવરોની Rugged શીતરી કહેછે. એ સરોવરનું સ્કોચ નામ લોક લોમોન્ડ (Loch Lomond) છે, જે ખીજ સ્કાટલન્ડનાં સરોવરો કરતાં સૌથી મોટોછે અને સરસ કહેવાયછે, તેની લંબાઈ ૨૩ મૈલનીછે તથા વધતામાં વધતી ઊંડાઈ ૧૦૦ વામ કહેવાયછે, અને ધણીમાં ધણી પોહોલાઈ ૫ મૈલનીછે. એ સરોવરમાં ધણાંક નાધલાં ટાપુઓ આવેલાંછે, તેમાં ઇંચ મરીન (Inch murrin) કરીને સૌથી મોટામાં હરણો શીકાર કરવા સારું તે ટાપુનાં ધણી ડચક ઓક્ મોનટરોછે રાખેલાંછે. એ સરોવર ઉપર થોડાંએક નાંધલાં ગામોછે, તથા સારા સારા માણુ-સોએ ઉનાળાનાં વખતમાં રહેવા સારું છુટાં છુટાં મકાનો ખાંવેલાંછે. એની એક બાજુ બેન લોમન કરીને મોટા પાહાડ આવેલાંછે, જે ઉપરથી સ્કાટલન્ડની સૌથી સરસ વીધુ (રોણક) દેખાયછે. એ સરોવર પરથી ૧૧૧ વાગેને ઇનવરથનેડ કરીને જગ્યાછે ત્યાં ઉતરયા હતા. ત્યાંથી ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને પાંચ માઈલ દુર ખીજો એક સરોવર, જેને લોક કેટરીન કરીને કહેછે ત્યાં ગયા હતા. અહીંયાંથી ગલાસગો શહેરને પીવાનું પાણી પુરું પાડેછે, જે આસરે ૫૦ મૈલ દુરછે અને એ પાણી આખા ગ્રેટ બ્રિટનમાં સરસ કહેવાયછે. એ સરોવર પર રાબરો સ્ટીમર ઉપર સ્વાર થાઈને નીકલેલા તે (Stronachlachar) શતરોનેકલાકાર કરીને જગ્યાછે ત્યાં પુગા હતા. એ સરોવર પણ મોટોછે. એનાં

કીનારાપરની એક જગ્યા ઉપર રોય રોય (Rob Roy) કરીને આગલ એક પીંદારી થઈ ગયોછે, જેને વાસતે સર વૉલ-ટર સ્ટોટ નોવેલ લખીછે અને જેનું ઘેર પણ હજુ દીમેછે. એની આસપાસનો દેખાવ ધણી સારોછે પણ વરસાદ આવવાને લીધે હમો તે જોઈ શક્યા નહીં. શટરોનેકલાકાર (Stronachlachar) થી ગાડીમાં પાછા બેસીને થી ટરોશિકથ ડીસ્ટ્રીક્ટમાં લોક Achray ની ઉપર ટરોશિકથ હાટલમાં મંજનાં ૫ વાગે પુગા હતા. આજે અમ્મગ ગાડીમાં બેસીને ગલાસગોથી બોલીંગ ગયા તે રસ્તાપરની શીતરી પણ ધણી સરસછે. ત્યાં અધવચ રમતે એક જગ્યાપર વેપારનો માલ લાવ લઈ જા કરવાનાં ચાર રસ્તા ચાર જાતનાં આવેલાંછે; તેમાં એક કલાઈડ નદીમાંથી, તથા તેનીજ અડો અડ એક કેનાલથી, તથા તેનીજ પાસે આગગાડીથી, અને વળી તેની પાસે પગ રમતેથી, એ મુજબ ચાર રસ્તા એકજ જગ્યાપર એકગમથી પથર ફેંકેતો ખીજી ગમ જઈ પુગે એટલી નજીકમાં આવી ગયલાંછે, જે મુજબનાં રસ્તા કેહછે કે ડુનીઆનાં ડોહખી દેશમાં આવેલા નથી.

તા ૧૦ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ટરોશિકથ હાટલમાંથી નીકળીને આસરે સવા મૈલ દુર લોક કેટરીનછે ત્યાં ગયા, અને તેપર બોટમાં બેસીને ફરવા નીકળ્યા તે એલન ટાપુ તરફ ગયા હતા; જ્યાં અસલનાં હાઈલિન્ડ લોકો પોતાની ઓરતો તથા બચાંઓને લડાઈની વખતે બંધાવ સારું રાખતા હતા તે, તથા સર વૉલટર સ્ટોટ લેડી ઓક્ ધી લેકમાં કીંગ ફ્રીજ જેમશ અને રોબરટ ફુઉની લડાઈ કે જેમાં તે પાદશાહ રોબરટ ફુઉને મારીને પછી ઉપલા ટાપુમાં ભરાયો હતો તે સંબંધ આ સરોવરપર ત્યાંનાં લોકો દેખાડે

છે. એ પછી લી શીલવર સ્ટેન્ડ કીનારે ઉતરીને ત્યાંથી ચાલતા નીકલેલા તે લોક કેટરીનમાંથી ને જગાપરથી એક મોટી દોહડ મૈલ લાંબી ટનલ પાહાડમાંથી કોતરીને પાંણી ગલાસગો શહેરમાં લઈ જાય છે તે જોઈને પાછા હાટલમાં આંખ્યા હતા. સાંજનાં કેલેન્ડર કરીને ગામ છે ત્યાંનાં રસતા તરફ ગાડીમાં ફરતાં ફરતાં વેનેકર (Venetian) કરી ખીજો એક સરોવર છે તે જોયો હતો, જે બાજુપરની શીનરી પણ ધણી સારી છે. તે જોઈને પાછા હાટલમાં આંખ્યા હતા.

તા ૧૧ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સહવારનાં સાત વાગે ટરોશિકશથી મેલ કોચમાં નીકળ્યા તે કેલેન્ડર કરી નાંધણું ગાંમડું છે ત્યાં કલાક ૮૧ વાગે પુગા હતા. ટરોશિકશથી થોડક દુર લોક વેનેકર પસાર કર્યો હતો. એ સરોવર ખીજાં સરોવરો કરતાં નાંધણે અને તેની આસપાસની શીનરી પણ સારી છે. એની લંબાઈ ૫) મૈલનો છે. રસતામાં આખો વખત વરસાદ હોવાને લીધે એ બાજુની શીનરી જોવાને બરાબર બન્યું ન હતું. કેલેન્ડરથી આગ-ગાડીમાં મેસીને સ્ટરલીંગ (Sterling) શહેરમાં ઉતર્યા તથા ત્યાંનો કાચટલ જોવા ગયા હતા. એ કાચટલ સ્કાટલંડની તવાંરીખમાં ધણી વખણાયેલો છે, અને હીંયાં ઇંગ્રેજ તથા સ્કોટ વચે ધણીએક લડાઈઓ થઈ હતી. એમાં આગલ સ્કાટલંડનાં પાદશાહો રહેતા હતા. એ કીલો ધણો જુનો કેહેવાય છે ત્યાં હાલ શાલજ-રોને મેહેલમાં બરાખ કરીને રાખેલા છે. એની દીવાલોપર પુતળાં મુકેલાં છે, તેમાં ત્રીજા જેમશ ને મેહેલ બાંધેલો, તેમાં એક ખુણે પોતાનું અને ખીજે ખુણે રાણીનું પુતળું મુકેલું છે, તેની વચમાં ખીજાં પુતળાંમાં માછોડોલોજીને લગતાં મુકેલાં છે. એ મેહેલનો દેખાવ બહારથી

કાંઈ ધણો ભપકાદાર નથી, પણ પથરોના ધણો મજબુત બાંધેલો છે. તે ઉપરાંત ત્યાં ખીજા મેહેલો તથા ફેવજો, જે હાલ સંધ્યે શાલજરોનાં વપરાશમાં છે, ફક્ત એક આરડો અલગ રાખેલો છે, જેને ડગલશ રૂમ કરીને કહે છે. એ આરડામાં અસલની જોવા લાયક ખીજો રાખેલો છે, તેમાં જોન નોકસ જે પુલપીટ ઉપરથી વાગેજ કરતો હતો તે પુલપીટ ભાગેલી હાલતમાં તેમજ ખીજા જેમશનાં વખતનો તથા છા જેમશની પોતીકી ખેસવાની ખુરશીઓ, ભાલા, ઇત્યાદી રાખેલાં છે. એ આરડાની પાસે એક ખીજો નાંધણો આરડો, જેને એક જ બારી છે, અને જ્યાં મને ૧૪૫૨ માં ખીજા જેમશ અરલ ડગલશને ખંજર ભાકી તેનું મુડું એ બારીએથી હુડે નાંખી દીધું હતું. તે મુડું પાછલથી મને ૧૭૯૮ માં આસપાસની એક વાડીમાંથી મળ્યું હતું. એ બારીમાં હાલ રંગીન કાચની બારી મુકેલી છે અને તેપર ડગલશનો કોટ એક આરમસ પાડેલો છે. એ કીલાપરથી આસપાસની વીણ અતી ધણી સરસ દીસે છે. કીલાની અંદર પેસતાં રોબરટ બરસનું પુતળું મુકેલું છે, જ્યાંથી એની બાનકબરનની જીતેલી લડાઈનું મેદાન દીસે છે. એ ધણીએ મને ૧૩૧૪માં અંગ્રેજનાં એક લાખ માણસોને પોતાની સાથનાં ચાલીસ હજાર માણસનાં લશ્કરથી હરાવીને એ સ્ટરલીંગને કીલો અંગ્રેજનાં હાથમાં દશ વરસ રહ્યા પછી પાંચે છીનવી લીધો હતો. એ ગામ હાલ કાંઈ ધણું મોટું નથી; એની વસતી આસરે ૧૪૦૦૦) માણસોની કેહેવાય છે તથા તેનાં ઘરો પણ ધણાં જોવા લાયક નથી. એ શહેરની બાહારથી ફોરક નદી પસાર થાય છે જે હાઈ લાન્ડ અને લો લાન્ડની હદ કેહેવાય છે. હમે જે સરોવરો જોઈ આંખ્યા ત્યાંથી અહીંયાં સુધી હાઈ લાન્ડ ગણાય છે; પણ સ્ટરલીંગથી પાછા લો લાન્ડમાં આંખ્યા હતા.

હાઇલાન્ડની જગા ધણીખરા મોટા પાહાડોની છે, જે ઉપર ધણીજ થોડી ખેતીવાડી થાય છે, અને હીધર કરીને એક જાતના પાલાથી તે પાહાડો અને જમીન ધણાં ખરાં ધંધાયલાં રહે છે; પણ વળી કોઈ કોઈ જગ્યાપર મોટાં આહાડો તથા થોડી ધણી ખેતીવાડી થાય છે; બાકીની ધણી ખરી જગ્યા દોર ચરવાનાં ઘાસનાં મેદાનો છે. એ બાજુપરનાં મોટા મોટા પાહાડોથી શીનરી ધણી જુલંદ લાગે છે, પણ લો લાન્ડ ઉપર નાંધલી નાંધલી ટેકડીઓ તથા ખેતીવાડી તથા ઘાસ અને આહાડોની શીનરી તદ્દન તેથી ઉલટી અને માઈલ લાગે છે. હમા શરલીંગનો કાસો જોઈને પાછા આગગાડીમાં બેસીને ગલાસો ૧૧૧ વાગે પુગા હતા.

ખેરનાં બોત બુકેનેતનું કનફેક્શનરી (મીઠાઈ) બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં દરરોજ ૪ ટણુ જેલી અને ૧૦ ટણુ પેપરમીટ તથા ખીજી ધણી જાતની ટીકટો બનાવે છે. હીંયાં એક આઠવાડીઓમાં ૨૦ થી ૪૦ ટણુ સુધી મીઠાઈ બનાવે છે. ટીકટો બનાવવા સારું બ્રીણી માકરમાં તેને જોઈતી પેપરમીટ ઇઆ ગોલાખ ધ્યાયી નાંખી ઉકાળીને પછી તેને મસલી લાંબા તથા જોઈતી જાડાઈનાં થપેડા કરે છે. તેને એક સંચો કે જેમાં જોઈતાં કદનાં દીપાં કાપેલાં હોય છે તેમાં મુકે છે, જે શેલરથી ફરીને અંદર જઈને પેલાં દીપાંઓથી કપાઈને આખી પેપરમીટની ધયા ખીજી જાતની ટીકટો બાહાર નીકળે છે. પછી તેને મોટી થાલોમાં મુકીને સ્કીમથી ગરમ ઓરડામાં તણુ ચાર દીવસ સુધી મુકાવા મુકે છે, તેથી કાણુ ટીકટો થાય છે. જે પોચો ટીકટો કરવી હોય અથવા તેમાં ચરખત ધયા લીકર ભરવાનો હોય તો એક મોલડમાં સ્ટારચ નાંખી તેની અંદર ચરખત ઇઆ લીકર નાંખે છે, અને પછી તેને ઉપરથી પણ

સ્ટારચ નાંખી રહેવા દે છે, જેથી સ્ટારચનું પડ આસપાસ થઈ જાય છે. પછી તેને બ્રીણી સાકરનાં રસમાં નાંખીને પાસાદાર ખાંડનું પડ આપે છે. જે બદામ, વડીઆલી, ઇઆ એવી ખીજી જાતની ટીકટો બનાવવી હોય છે તો બદામ ઇઆ વડીઆલીને એક મોટી કઢાઈમાં સાકરનાં શીરામાં બોળીને તેનું પડ કરીને નાંખે છે અને પછી તે કઢાઈમાં બાકુ છોડીને તેને સંચાથી આજો વખત ગોળ ફરવ્યા કરે છે, અને તેની ઉપર સાકરનો શીરા કડછી ભરીને નાંખે છે, જે પેલી કઢાઈમાં ગોળ ફરવાથી બંધે અંદર વીખરાઈ જઈને પેલી બદામ ઉપર ચરખું જડું પડ થતું જાય છે. સુકાયતી માલમ પડી કે ખીજી કડછી ભરીને શીરા નાંખે છે, તે મુજબ જોઈતી જાડાઈનું પડ થાય છે. જે એવી કોઈ ચીજ ઉપર ખરખચડી મપાટી કરવી હોય તો તે કઢાઈ ઉપર એક બ્રીણી ગળણી મુકી તેમાંથી આજો વખત શીરા તે મીઠાઈ ઉપર ઠીપાવ્યા કરે છે, જેથી ખરખચડી મપાટી આવે છે. જે ટીકટોમાં જાતજાતની તરાંહ તથા રંગ પાડવો હોય તો સાકરનાં શીરાને તથા સ્ટારચને ખુબ આસ પાઈને તેને ગોળ દોરડાં જેવાં વણે છે, અને જે જાતની તરાંહ જોઈતી હોય તે મુજબ જાતજાતનાં રંગનાં દોરડાં ગોઠવીને પછી તેને માણસો ખુબ હાથે ખેંચે છે, એટલે જેમ તે લાંબું થતું જાય છે તેમ પેલી તરાંહ બ્રીણી થતી જાય છે. એ મુજબ એક પછી એક વખત અંચા કાંધાથી પેલાં દોરડાંને બદલે બ્રીણી મલી જેવી તરાંહ પડે છે કે તુરત તેને જોઈતી શાઈઝની ટીકટો જેવાં મોલડમાં મુકીને ચકરથી દાખીને ફરવે છે, એટલે તરાંહ ઉપસાઈ આવે છે, જેને મુકવ્યા પછી તેનું હેઝનું પડ જે વળણું રહે છે તે ભાંગી નાંખે છે, અને પછી તેને માંજણીમાં આલીને ભાગેલાં પડનો કચડો

કાહાડી નાંખી ટીકટી છુટી કરેછે. જો જુજેબસ ટીકટી બનાવવા હોયછેતો ગુંદર (Gum Arabic) ધણો સોજો લધને તેને પેહલાં પાણીમાં નાંખી પીગલાવીને સધળો કચડો કાહાડી નાંખેછે, અને પછી તેને સાકર તથા જોષતા રંગ સાથે મેળવીને શીરા જેવો કરેછે, તથા ચોરસ માલડમાં નાંખીને સુકવ્યા પછી તેના જોષતી શાધકનાં કટકા સંચાથી કાપી કાહાડેછે. જો ટીકટી ઉપર નાંમ પાડવાં હોયછે તો તેનાં છાપા રાખેછે, જે ઉપરથી તે ટીકટી બનાવવાનાં સાકરનાં થેપડા ફરવી જાયછે, અને તેની અંદર જેમ સહીથી છાપ આપેછે તેમ રંગની ગાડી ઉપર પેલો છાપ દબાધને રંગને ઉચકી લેછે જેથી તેના ઉપર નામ ધપા કહેવતો પડેછે.

એ જોધને પછી મીણુબતી બનાવવાનું મીશીઅરથ રોખીન એનડ હોશખીન નું કારખાંનું જોવા ગયા હતા. મીણુબતી બનાવવા સારું મધમાખનાં પોળાનાં મીણુ ઉપરાંત પેરાફીન(Peraphin) કરીને એક જાતનો ચીજ જમીનમાંથી કોલસાનાં જેવી નીકળેછે, તેમાંથી તેનું તેલ કાહાડી તેને ડેરવીને મીણુ બનાવેછે. એ મીણુને કાંઈ મેળવણી સાથે મેલવીને પછી તેને બે વખત વારા ફરતી પીધણાવી મીણુબતી બનાવવાનાં માલડમાં રહેછે. એ માલડમાં મીણુબતીની જોષતી શાધકનાં આંચા કીધેલા છે, જેમાં પેલું પીધણેલું મીણુ રહેછે, અને તે માલડની આસપાસ થંડું પાણી બાહારથી રહેવાથી મીણુ થંડું પડીને બંધાધને મીણુબતી થાયછે, તેને ચક્રથી ફેરવીને તે મીણુબતીઓ ઉપર ખેંચેછે, જેનો સાથે વચ્ચેથી બતી સલગાવાનો દારો હોયછે, તેખી હેઠળથી અંચાધને કાટળાંઓપરથી ઉપર આવેછે. હવે પેલી ઉપર ખેંચેલી મીણુબતીઓને તેનાં, જેવા

લાકડાંનાં માલડમાં ખીજો ના કલાક સુધી રહેવા દેછે, તેટલાં પેલાં હેઠળનાં માલડમાં ખીજું પીધલાવેલું, મીણુ નાંખેછે, જે ના કલાકમાં પાછું બંધાઈ રહ્યું કે ઉપલી મીણુ બતીમાંનો બાહાર રહેલો દારો જે નીચેની નવી થતી મીણુબતીનાં દારો સાથે મેલેલો રહેછે, તેને કાપી કાહાડી તે ઉપર વાલી મીણુબતી જુદી પાડેછે. કાંઈ કોઈ મીણુબતી એક રતલનાં વજનનો લાંખી તથા જાડી બનાવેછે, અને બાકીનાં રતલનાં ૧૮) નંગ થાય એટલી નાહાતી પણ બનાવેછે. એ નાંધલી મીણુબતી ૧) શીર્લોગ અને ૨) પેનોએ રતલ વેચાયછે.

તા ૧૨ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં સ્ટીમરમાં ખેસીને ગલાસગોથો એખન કરીને દરીઆ કીનારે ગામછે ત્યાં જવા નીકળ્યા. એ સ્ટીમરનું નામ કોલમખીયા કરીનેછે. તેમાં ધણી સરસ ગોલવણો કીધેલીછે. તુટક ઉપર ખેસવા સારું હારખંધ બાજુએ મખમલની ગોદીઓનાં બાજુએ કીધેલાછે, તથા અંદર શલુનમાં પણ ખેડો ધણી સારી કીધેલીછે. કલાહડ નદી ઉપરથી હમો પસાર થયા ત્યારે ખેડુ બાજુ ઉપર ગોદીઓમાં માલ ઉતારવા લેવાને મોટા વાહાણો તથા સ્ટીમરો ઉભેલી હતી. ત્યાંથી આગલ ચાલ્યા કે ગોદીઓમાં મોટાં મોટાં વાહાણો તથા સ્ટીમરો નવી બંધાતી હતી. ત્યાંથી આસપાસની શીનરી જોતાં જોતાં ડનબારન કેશટલછે તે બાજુપર આવ્યા. એ કીલો નદીની વચમાં આવેલોછે, તેથી નદીની અંદર જતાં દુશમનનાં વાહાણોને અટકાવાને ધણો કામનોછે. એ પસાર કીધા પછી પોરટ ગલાસગો કરી જગ્યાએ ત્યાં ઉભા હતા. એ જગ્યા ઉપર અસલ જયારે કલાહડ નદીને જાડી નહીં કીધેલી હતી [એ નદી કલાહડને ૪૦) વરસ થયાં મોટા ખરસ કરીને ૨૬) ફીટ પાંણી રહે તેટલી જાડી કીધી હતી. તેની આગમજ તેમાં એટલું

તેા થોડું પાણી હતું કે માણસો એક પારથી ખીજે પાર ચાલી જતા હતા] તે વખતે ગલાસગોના કાલ લાવ લઇને કરવાને અહીંયાં મોટાં વાહાણો ઉભાં રહેતાં હતાં, તેથી તેનું નામ પોરટગ્લાસગો કરીને આપેલું છે. હીંયા હજુ થોડાંક વાહાણો ઉભાં રહેલાં જોયાં હતાં. તે ઉપરાંત ખીજી મોટી સ્ટીમરો તથા રૂશીઅન સરકારનું વાહાણ પીટર ધી ગ્રેટ જે ધણું મોટું ટરેટ શીપ (Turret Ship) છે, તે પોતાનું એન્જીન બદલવા હીંયાં આવેલું ઉભેલું હતું. એ પસાર કીધું કે નૃદી ધણી ખોદાળી થવા માંડેછે, ત્યાંથી નીકળીને ખીજા ઉતાડિયાં બે ત્રણ દરીઆ કીનારેનાં ગામોમાંથી લઇને બ્યુટઆયલેન્ડ જે મારકવીથ એક બ્યુટનું મુખ્ય શહેરછે તે પર ગયા. એ જગા મોટીછે. ત્યાં ધણું એક મોટાં ધરો દીસતાં હતાં. તે ફરક એક કલાકડ ઉપર અરધા ચાંદનાં આકારમાં આવેલું છે, તેથી ધણું સારું દીસેછે. ત્યાંથી આગલ ચાલ્યા કે લોક ફાઇન (Loch Fine) કરીને દરોયાનાં પાણીમાંથી સરોવર થયેલોછે, તેમાં પેકા. હીંયા દરીયાનાં ભાગો જમીનનો અંદરની નીચાણની ખીણોમાં જાયછે તેથી મોટો સરોવર હીંય તેવા થવાથી તેને પણ લોક ઇઆને સરોવર કહેછે. એ નજીક ૨૦) મૈલ લાંબો તથા પોહાળાઇમાં પણ ધણોછે. ત્યાંથી થઇને (Ardrishag) આરદ્રેશગ કરીને એ સરોવરને કીનારે ગામછે ત્યાં જઇને સ્ટીમર ઉભી રહી. હીંયાંથી નાધલી કેનાલ ખણેલીછે, તેમાં ખીજી નાધલી સ્ટીમર રાખેલી તેમાં પેકા હતા. એ કેનાલ આસરે ૫૦) શીટ પોહાલી હશે. એ કેનાલને કરીનાં કેનાલ કરી કહેછે, તથા સ્ટીમરનું નામ લીનેટ કરીને હતું. એ કેનાલ પસાર કીધી કે પાછા સ્ટીમર પરથી ઉતરીને થોડે દુર ખીજી એક સ્ટીમર

શેવેલીયર કરીને કાલમખીયાનાં જેવીજ હતી તેમાં પેસી લોક ફેનીથ (Loch Craignish) પસાર કીધી કે આટલાન્ટીક મહાસાગરનું પાણી એ સરોવરમાં આવેછે તે જગાઉપર જઇ લાગા. એ મહાસાગરનું પાણી સ્કાપા અને જયુરા કરીને પાહાડોની વચમાં આસરે એક મૈલ પોહાળાઇ જેટલું વહેલુ થઇને આવેછે, જ્યાં ખડકો આસરે ૯૦) શીટ પાણીની સપાટીની નીચેથી આવેલાછે. હવે એ સમુદ્રનું પાણી અંદર જોરથી એકદમ આવેછે તેને પેલા ખડક અટકાવેછે, તેથી ત્યાં ધણો મોટો વમળ તેમજ મોળા અથડાવાનાં અવાજ ધણું દુરથી સંભળાયછે. તે રસતે કોઈપણ વાહાણ અંદર આવો શકતું નથી. એટલાન્ટીક સમુદ્રવાલાં પાણીમાં આપણે આવ્યા કે ત્યાં ભરતી જોરથી આવવાથી દરીઆની સપાટીપર ધણું ઝીણું ઝીણું વમળો આસપાસ જ્યાં નજર કરતા ત્યાં દીસતા હતા. એ પ્રમાણે જોતા જોતા ઇશડેલનાં ગામડાં તરફ આવી લાગ્યા. એ જગ્યાપર હમારી સ્ટીમર થોડો વખત ઉભી હતી. હીંયાં શેલેટનો ખાંણ આવેલીછે. તે ખસો વરસની જુની તથા ૩૦૦) શીટ જડીછે. એમાં એક વખત દરીઆ ઉભરાવાથી પાંણી ભરાઈ ગયાં હતાં, જેને પાછું જુઆથી કાઢાડતાં ત્રણ વરસ લાગ્યાં હતાં.

ત્યાંથી નીકલતા એખત કરી ગામ જે હાઇલેન્ડનો વચોવચમાંછે ત્યાં આવી રોશન હાટલમાં ઉતર્યા હતા. એ ગામ ધણું નાંધલું આસરે ૨૫૦૦) માણસોની વસતી વાલું એજ નામનાં અખાત ઉપર આવેલું છે, પણ દરીઆ કીનારે આવવાથી ત્યાં લોકો ગરમીનાં દીવસોપર હવા ખાવા ધણું આવેછે, તથા હાઇલેન્ડની વચમાં આવવાથી તેની મુસાફરી કરવા સારું ધણું લોકો ત્યાં ઉતરેછે.

તા. ૧૩ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે મથારનાં એક સ્ટીમરમાં બેસીને અતરેનાં વખણાયલાં ફીનગાલસ કૅવશ (Fingol's) જોવા ગયા હતા. પેહલાં ફરક એક લોરન (Firth of Lorn) પસાર કરીને અને ત્યાંથી અસલનાં નાંધણા નાંધણા ખીસમાર થયલા કીલાઓ જોતા જોતા તથા ધણાં નાંધણાં ગામડાંઓ આગલ બંદર કરતા કરતા છેક આટલાન્ડીક મહાસાગરમાં નીકળ્યા. એ વેળા પવન અતીઘણો કુંકતો હતો, તથા તુટક ઉપર ઉભું રહેવાઈ શકતું નહીં હતું. એ પ્રમાણે છેક દુરથી સ્ટાફા (Staffa) કરીને ટાપુ, જે ઉપર એ ગોફાં છે ત્યાં જઈ લાગ્યા. અને સ્ટીમરપરથી નાંધણી બોટમાં ઉતરીને કીનારે ગયા. ત્યાં ઉતરતી વખતે પાણીની લીલથી કીનારો ભરેલો હોવાને લીધે ઘણી શકતી પડી હતી; જે તપાસીને પગ નહીં મુકીયે તો પગ સડકી જવા વીનાં રહે નહીં. એ લીલ ધણાં લાંબાં અને પતળાં પાતરાંની છે, જેને માણસો આધામાં પણ લે છે, તેનો રંગ આંખાનાં ઝાડને નવાં પાતરાં આવે તેવો લાલ, તથા સવાદ આરો હોય છે. એ લીલ પસાર કરીને કે પછી તદન સુકા પણ ગોળ અને છુટા છુટા નાંધલા મોટા પથરા પરથી ધાસવાલી જગાપર પુગી-એ ધીરે. ત્યાંથી એક નાંધણી ટેકડી ઉપર થઈને ચુકામાં જવા સારું ખીજ બાજુપર પાછા હેઠળ ઉતરતું પડે છે. એ જગ્યા ગોળ મોટા પથરા આસરે બે શીટ ડાયમેટરનાં પણ ઉપરથી ચોરસની બનેલી છે તે ઉપરથી જવું પડે છે, તથા સીડીની માફક ચઢી ઉતર ગોફાંએલા હોવાથી જાણે કે આંખો કુંગર એવા પથરાનો સીડીનો બનવેલોજ હોય તેમ તે બાજુ દીસે છે તથા લોકોને ચઢવાને પણ સવલ પડે છે. ત્યાંથી પસાર થઈને પેલા ગોફાંઓનાં મોટાં આગલ જઈ પુગાય છે ત્યાંનાં દેખાવની શું તારીફ કરીએ? એ ગોફાં દરીયાનાં પાણીથી તથા

ખીજ કુદરતી રીતથી બનેલા છે, તેની બાજુપર મોટા મોટા ત્રણ ખુણાંનાં થાંભલાઓ હોય તે મુજબ ફરતી દીવાલ પાહાડની બનેલી છે, તથા મથાળાંપરની શીડીંગ પણ ગોળ થાંભલાઓ અરધા ભાગી ગયલા હોય તેમ લટકતા પથરાની છે. તે પાણીની સપાટીથી ૬૦) શીટથી પણ ઊંચી હશે. એ ગોફાંમાં આટલાન્ડીક સમુદ્રનાં પાણીનાં મોજ ધણાં જોરથી આવે છે, અને અંદર આવી જોરથી અથડાઈ કે ધણી મોટા અવાજ થાય છે. લોકોને જોવા સારું ઉપરથી એક કોરે ભરી લીધેલા છે, જે છેડે ગોફાંની અંદર મુકી જાય છે, જ્યાં ઉભા રહીને તેની વીજ જોઈને આપણે અનુભવ થઈયે ધીરે. બધી ગમતો જાણે થાંભલાઓથી બાંધી લીધેલું હોય તેમ લાંબા પણ એકદમ ભાગી ગયલાં હોય તેવા પથરાથી નકશીકામ કુદરતથીજ બનેલું છે. એ ગોફાંની લંબાઈ ૨૨૭) શીટ, પોહોળાઈ ૪૨) શીટ, તથા ઊંચાઈ ૬૬) શીટની છે, તથા આટની વખતે તેમાં ૨૫) ફીટ પાણી રહે છે. તેની આથમણ બાજુ ઉપર થાંભલાઓ ૩૬) શીટ અને ઉગમણ તરફનાં ૧૮) શીટ ઊંચા છે. ખીજ નાંધલા ગોફાં એજ ટાપુમાં ધણા છે, અને જાણે આજુ ટાપુ એ ગોફાંઓનું બનાવેલું હોય તેમ લાગે છે. અહીંયાં કોઈ માણસ રહેતું નથી, કારણ કે દરીયા જોરમાં હોય છે ત્યારે તેની અંદર ગોફાંઓમાં મોજ અથડાવાથી તોપોનાં જેવાં અવાજો થાય છે, તેથી ધણું ખીહામણું લાગે છે. એક વખતે એક આઘીમારને તેનાં કુંટુંબ સુધાં એક રાત રાખ્યો હતો. પણ ખીજે દીને તેણે ફરીથી રહેવા ના પાડી હતી અને હજુ સુધી તે વેરાંન હાલતમાં છે.

એ ગોફાંઓ જોઈને પાછા સ્ટીમરમાં બેસીને તેનેથી સાત મૈલ દુર આયોનાનાં (Iona Isles) ટાપુઓએ

ત્યાં ઉતર્યા હતા. એ જગ્યા સ્કાટલેન્ડમાં ધણી પાંચ કેહેવાયછે, ત્યાં આસરે ૧૩૦૦) વરસ ઉપર શેટ કોલ મૂખ્યા કરીને ક્રીશ્ચીયન ધર્મનો શેટ હશે તેનું રહેલાણ હતું, અને તે વખતે અહીંનાં અમલ સુરતીપુજ્ય લોકોએ તેનાં પંથવાળાઓને દેશનાં ખીન્ન ભાગોમાં ધણાં હેરાન કીધા હતા, ત્યારે અહીંયા તે ખ્રીસ્તીઓ સુખથી રહીને પોતાનાં ધર્મનો ફલાયો કરતા હતા. તેથી તે ધણું પાંચ ગણાયછે અને તેને લીધેજ સ્કાટલેન્ડનાં ૪૮), ફ્રાન્સનો ૧), આયરલેન્ડનાં ૪) તથા નોર્વેનાં ૮) પા-દ્યાર્થે અહીં દર્શાવ્યાંછે. અમલનું એક ભાગી પડેલું ચેપલ છે જેનો પાસે ખીજું ૧) દેવળ અને ૧૨૦૦) નાં શાલનું બાંધેલું હાલ પડી ગયલી હાલતમાંછે, અને ત્યાં ધણીએક જીની ધોરો સારાં નકશી કામની પડેલીછે. એ અમલનાં વખતની નોરમન બાંધણીનું કેહેવાયછે. એ ઉપરાંત એક (Nunnery) વેરાગણનું મઠ ખી-સમાર હાલતમાંછે તે પણ લોકોને દેખા-ડેછે. તે મધલું નોંધને પાછા ત્યાંથી સ્ટી-મરમાં બેંડલા સાંજનાં છ વાગે ઓખત ગામમાં આવ્યા હતા.

તા ૧૪ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ફાવાગે ગોન્ડોલીયર સ્ટીમરમાં બેસીને ઓખત છોડીને તેમાં લોક ભીની, લોક લોકી, લોક ઓધખ, લોક નેથ મલીને ચાર સરોવરો પસાર કીધા હતા. એ સરો-વરો ધણાં મોટા અને કોઈતો ૨૩) માઇલ લાંબાછે, તેની ઉપરનો દેખાવ પણ ધણો સારોછે. સવારથી બપોરનાં એક વાગા સુધી વરસાદ હતો, તેથી તેની રચના બરોબર દી-સી નહીં; પણ ત્યાર પછી સુરજ નીકળવાથી દેખાવ ધણો સારો દીસતો હતો. એ બધા સરોવરોને નેહેરોથી જોડી નાખેલાછે, અને તેથી સ્ટીમરને છેક ઈનવરનેથ (Inverness) સુધી જવાને બની આવેછે. એમને કેલીડોનીઅન કેનાલથ (Cale-

donian Canals) કહે, અને તે અને ૧૮૦૩ થી તે ૧૮૪૭ સુધીમાં બંધાઇ હતી, ત્યાં તેપર સવા કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. એ નેહેરો સરોવરો સુધાં ૬૦) માઇલ લાંબીછે તેમાં બે ભાગ સરોવરોનો અને એક ભાગ નેહેરોનો ખણી કાઢા-ડેલાછે. એમાં બધા મલીને પાંણી બંધ કરવા માટે ૨૮) દરવાજાછે, જે ૧૮૦) ફીટ લાંબા, ૪૦) ફીટ પોહાળા, અને ૨૦) ફીટ ઊંડાછે. નેહેરો પસાર કરતી વખતે દરવાજા (Locks) બે ડુંગરવાલી જગ્યાપર આ-વેછે ત્યાંથી સ્ટીમરને પસાર થતાં અતી ધણો વખત થોભવું પડેછે. એ દરવાજા બાંધવાનું કારણ એમછે કે ઢળાવવાલી જગ્યાએ નેહેર હોય, તો પાંણી બે બાજુ પરથી નીકળી જઈને વચ્ચે ખાલી રહે; તેથી જ્યાં હેડાણ આવેલી હોય, ત્યાં ખીજી જગ્યાવાલી જગ્યાથી પાંણી જાયું મલેછે, તે પસાર નહીં થાય, તેને લીધે પાંણીને અટકાવી રાખવાને બે બાજુપર દરવાજા મુકેછે; અને એક નીચાણની બાજુપરનો દરવાજો ખુલ્લો રાખેછે કે જેમાં સ્ટીમર જેટલાં પાંણીમાં તરેછે, તેટલીજ સપાટીનું પાંણી તેમાં રહેછે. હવે એ દરવાજામાં સ્ટીમર જેવી પેટી કે તે બંધ કરેછે, અને સ્ટીમરની સાંમે ખીજો દરવાજો આવેછે જે બંધ હોવાથી તેની પેટી બાજુ ઉપર પાંણી ધણું જાયું રોકી રાખેછે તે ઉપર જવા સારું તે દરવા-જાની હેડાણથી એક નાંધણો દરવાજો રહેછે તે ઊઘાડેછે, એટલે જગ્યાણનું પાંણી, નીચાણનું પાંણી કે જેમાં સ્ટીમર ઉભેલી હોયછે તેમાં દોડી આવવાથી પાંણી પોતાનાં સપાટી બરોબર થાયછે, જેથી સ્ટીમર જાયકાયછે, અને હવે પાંણી બેઉ બાજુપર સરખું હોવાથી સ્ટીમ-રને જવા સારું દરવાજો એકદમ ઊઘાડેછે. એજ મુજબ જો સ્ટીમર જગ્યાણવાલી જગ્યામાં હોયછે તો પાંણીનો દરવાજો

જંઘાડાથી પાણી નીચાંચુવાલી જગામાં દોડી જાય છે, અને પેલા સરોવરની અંદરના પાછલો દરવાજો બંધ રાખવાથી ઉપલા ભાગવાલું પાણી તેમાં ભરાઈને સ્ટીમરને જંઘાણમાં લાવે છે, તથા જ્યારે પાણી બરાબર સંપાદીમાં આવ્યું કે પછી દરવાજો જંઘાડી સ્ટીમર આગળ ચાલે છે. એ પ્રમાણે નેહેરો પસાર કરીને જ્યાં છેલ્લો દરવાજો છે ત્યાં થોડે એક દુર પાણીના ધોધ જણે Falls of Foyers કરીને કહે છે તે જોવા ઉતરવા હતા. અહીંયાં ઉતારીએને જોવા જવાને બની આવે એટલો વખત સુધી સ્ટીમર થોભે છે. એ ધોધ જરા દુર હોવાથી ત્યાં જવાને ધોડાની ગાડીઓ ઉભી રહે છે તથા પગે ચાલીને દશ મીનીટમાં જવાય એવો રસ્તો પણ ડુંગરપરથી ખોડેલો છે. હમણાં એ ધોધ થોડા દીવસના વરસાદને લીધે ભરપુર હોવાથી ધણો જોરમાં પડતો હતો. તેનું પાણી પેટલાં જ્યાંબંધ ૪૦) શીટની જંઘાણથી પડે છે, અને ત્યારપછી તે પડવાથી વીખરાઈને ધણો મોટા ધોધ કરી પાણી ધોધ ૬૦ શીટની જંઘાણથી પડે છે, જેના દેખાવ ધણો સારો લાગે છે તથા અવાજ પણ ધણો મોટો થાય છે. એ Falls of Foyers બ્રિટીશ ટ્રાપ્સોના ધોધોમાં સૌથી સરસ ગણાય છે. એ જોઈને પાછા સ્ટીમર ઉપર ખેસીને ધનવરનેશ શહેરમાં રાતનાં સાત વાગે પુગા હતા. રસ્તામાં નેહેરો તથા દરવાજા પસાર કરતી વખતે સ્ટીમરને એક બાજુ ઉપર ધોણા કલાક લાગે છે ; કારણકે ત્યાં પાંચ છ દરવાજા હારખંધ આવે છે. એ જગ્યાને “ફાઈ આગસ્ટસ” તથા નેહેરના દરવાજાવાલી જગ્યાને “નેપચ્યુન ઈસ્ટ ક્રેશ” કહે છે. ત્યાં ઉતારીએને ઉતારે છે કે જ્યાં તેઓને તેનીજ પાસે એક કાલેજ હમણાં બંધાયેલી છે તે જોવા જવાને બને છે. તે મુજબ

હમો પણ તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં શંટ બેનેડીક્ટનાં પંથનાં સાધુઓ એ કાલેજમાં છોકરાઓને શીખવે છે તેથી તેનું નામ શંટ બેનેડીક્ટશ કાલેજ આપેલું છે. એ ઈમારત ધણી મોટી અને સુખથી રહેવાય એવી બાંધેલી છે, તેમાં ૪૦) છોકરાઓ હાલ શીખે છે તથા છોકરાઓને સુવા રમવા વગેરે ખીજ ધણી બાબતની જોગવાઈ કરી આપેલી છે. એ ઈમારત ઉપર સીતેર હજાર પૌંડો ખર્ચ ખેંચા હતા, અને તેનીજ પાસે એક દેવલ છે (એ સંઘલું રોમન કેટોલીક પંથને લગતું છે) તે હાલ લાકડાનું કામ ચલાઉ બાંધેલું છે, પણ તેને મજબુત બાંધવાનું છે. તે ઉપર ખીજ સાઠ હજાર પૌંડ ખર્ચ ખેસે છે. એ ખર્ચનો મોટો ભાગ લાઈ લાવેટ અને મારકવીશ ઓફ બ્રુકે આપેલા છે તથા બાકીનો ખીજો ભાગ ઉધરાણાંથી કીધેલો છે. તેને ચાલુ રાખવાનાં ફંડ સારું એક ધણીએ વીસ હજાર પૌંડ આપેલા છે, તથા ખીજાઓએ પણ તેમાં સારી રકમો ભરી છે. છોકરાઓ પાસથી દર શાલ રહેવાના, ખાવાપીવાનાં, તથા શીખવાનાં ૭૦) થી ૧૩૦) પૌંડ સુધી લે છે. ધનવરનેશ ગામ જરા મોટું છે તથા તેમાં ૧૫૦૦૦) પંદર હજાર માણસની વસતી કહે છે, અને સ્કાટલંડ દેશની ઉત્તર બાજુપર “હાઈ લેન્ડશ” માં આવ્યાથી સારી હવા વાલું કહેવાય છે. એ શહેર ધનવરનેશથીયર કરી સ્કાટલંડનાં કાઉન્ટીસમાંનાં સૌથી મોટાં કાઉન્ટીનું મુખ્ય શહેર ગણાય છે. અહીંયાં થોડા મોટાલાઓ સારાં અને મોટાં ઘરોથી ભરેલા તથા હોટેલો પણ ધણું છે. સાંજનાં હમો આસપાસના શહેરમાં ફરી આવ્યા, જ્યાં બંગલાઓ ધણી સારી રાણકનાં છુટા છુટા બાંધેલા દીઠા હતા. અહીંયાંની હવા પણ ધણી સારી કહેવાય છે.

તા ૧૫ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં હીંવાની ડાટવાની જગ્યા ને ડુંગર

ઉપર આવેલી છે ત્યાંથી ધનવરનેશ શહેરની રમના જોવા ગયા હતા. એ જગાપરની આસપાસનો ફરતો દેખાવ ઘણો સારો છે, તથા આખું ધનવરનેશ ગામ અને નદી નેશ પણ ઘણી સારી રીતે દેખી શકાય છે. એ જોધને ત્યાંનું દેવલ જોવા ગયા. એ દેવલ અહીંયાનાં લોકો અગ્નીઆર વરસ થયાં ઉઘ-શંધુ કરી એ લાખ પૈડ પરથીને ખાંધુ છે. તે ઉપરાંત આરગીન જે એક હજાર પૈડનો છે તે તથા “બિપરીશમ ફ્રાન્ટ” (બ્રિસ્તીઓમાં “બાપરીશમ” આપતી વેળાએ વાપરવાનું) પાણી ભરી રાખવાની પથૂરની કુંડી) ત્યાં ખીજો સામન જુદા જુદા ધણીઓએ ભેટ આપેલા છે. એ દેવલ માફકસર મોટું અને જોવા લાયક છે. તે પછી બજાર જોવા ગયા જે મોટું નથી પણ માફકસર છે. ત્યાંથી આગગાડીનાં રે-શનપર જઈને સવારનાં સવાર્ય વાગેનો ગાડી-માં નીકળેલા “પીટલોકરી” કરીને ડયુક ઓફ એડલના જગા છે ત્યાં કલાક ૧૧ ને અમલે ઉતરીયા હતા, અને ત્યાંની “કી-લીક્રેન્કીનો ઘાટ” (Killiecrankie Pass) જોવા ગયા હતા, કે જે એ પાહાડોની વચમાં આવેલા છે. ત્યાંથી “ગારી” (Garry) નદીનું નાણું પસાર થાય છે તથા આસપાસની રમના પણ ઘણી સારી છે. એ નાણાંની એક બાજુ છેક છેડે પથરની અણી નોકલી છે, તે બધા જોનારાઓને દેખાડે છે કે અહીંયાં આગલ સને ૧૬૮૯ માં લડાઈ થઈ તે વખતે આ પથર ઉપરથી સ્કાટલેન્ડનો એક શાલજર કુદકો મારી નાણાંની ખીજ વાર ગયો હતો, જેની બાજબ ખીજ કોઈથી જવાઈ શકાયું નહીં, કારણકે એ નાણું ત્યાંથી ૧૭) ફીટ પોહા-જું અને તેમાં પાંછી ધણું ભરેલું રહે છે. એ જોધને પાછા આગગાડીમાં સાંજનાં ૫) કલાક અને ૧૦) મીનીટ બેઠા, તે ડન્કેલ્ડ (Dunkeld) પોણાં છ વાગે જઈ શુધા, અને ત્યાં રાયલ હોટલમાં ઉતારો

લીધો હતો. એ ડન્કેલ્ડ આસરે ૮૦૦) માણસની વસતીવાલું સ્કાટલેન્ડનું એક નાંધલું ગામડું ‘ટ’ (Tay) નદીપર આવેલું છે, અને હાઇલેન્ડમાં જવાના એક ઘાટ દાખલ ગણાય છે. એ જગ્યા પાહાડોની ખીણમાં આવેલી હોવાથી ઘણી લીલાતરી ભરેલી તથા ફળવંત ગણાય છે; અને કેટલાકો એને ઉત્તર તરફનો બેલ્ડસ્ટનો બાગ કરીને ખી ઓલએ છે. એ ગામડું ડયુક ઓફ એડલના હસ્તકમાં છે. હમા તરતજ ત્યાંનાં ડયુક ઓફ એડલનો પાર્ક જોવા ગયા હતા. એ પાર્ક જોવા જવા સારું જો એકજ ધણી હોય તો તેને ૨૧ શીલીંગ તથા ધણાં જણાં હોય તો માણસ દીઠ ૧) શી-લીંગ શી આપવી પડે છે. એ પાર્ક ઘણોજ મોટો છે અને તેની આસપાસની જગા એ ધણીનો છે. અસલ એ મીલકતમાં ધણાં ઝાડો હતાં નહીં, પણ સીતેર વરસ ઉપર એક ડયુકે તેમાં લાંચનાં ઝાડો રોખાથી હમણાં તેની આવક અતી-ધણી વધી ગઈ છે. હાલમાં એ ઝાડો વધીને પોણાં ત્રણ કરોડ થયાં છે. અસલ સને ૧૭૩૭ માં બેજ ઝાડ પેટેલાં ઇટલીથી લાવીને રોખા હતાં, જે અસલ પણ હજુ સલામત છે અને તે ધણાં મોટાં થયાં છે; તેની જાંચાઈ ૯૦) ફીટ તથા જમીનની ઉપર ૩) ફીટ જાંચાઈ તેનાં પેડોનો ધેરાવો ૧૦) ફીટનો છે. એ ઉપરાંત ખીજુ ધણી જતનાં ઝાડોખી ઉગાડેલાં છે. અહીં એક વખતે આપણી નામદાર મહા-શંણી સુલાકાતે ગમ્યાં હતાં, તેવણના હાથે એક ફરનું ઝાડ રોપેલું તે બધાઓને દેખાડે છે. અહીંયાં અસલ એક દેવલ સને ૧૩૧૮ માં બાંધવા માંડેલું તે સને ૧૪૦૦ માં તૈયાર થયું હતું. તેને રીફ-રમેશનના વખતમાં (આસરે ૩૦૦ વરસ થયાં) ભાંગી નાંખ્યું હતું, જેનાં બચેલાં બંદર હજુ સુધી સારી હાલતમાં પડેલાં છે, અને તેને બદલે ખીજું એક

દેવલ તેનીજ પાસે હમણાં બાંધેલું છે, જેમાં
એનાં માલેક ડ્યુકથ એક એકાલ ને
ડાટવાનો Vault છે. એ ઇસ્ટેટપર હમ-
ણાંનાં ડ્યુકની મા રહે છે, અને તેણી પોતે
જીવણે ત્યાં સુધી એની ઉપજ ખાશે. ત્યાર
પછી એનાં છોકરાને મલશે. એ ડ્યુકની
અહીંયાની જગા નજદીક સીતર મેલ પે-
રાવાની તથા ત્યાર લાખ પૌંડની ઉપજ
વાલી કહે છે. ડન્કેલડમાં હાટલો જે ત્રણ છે
તે ઘણાં સારાં છે, અને જે મોટા મોટા હો-
છે તેમાં માફકસરની સારી ઇમારતો છે.
એનો પેહેલો દેખાવ મોટું ગામડું હોય
તેમ દેખાય છે, પણ તે એકજ મોટા હો-
પસાર કીધા કે પછી કાંઈ ઇમારતો દીસતી
નથી. અતરથી સ્કાટલંડ મધિનો હાઇલેન્ડની
જગ્યા સર થાય છે, તે ઘણી ખરી કુંગરો
તથા પાહાડોની છે અને તે ઉપર ઘણાં
ઝાડ કે એતીવાડી થતી નથી ; પણ હીધર
જાતનો પાલો અતીઘણો થાય છે. એ પા-
લાનાં મુળોયાને જમીનમાંથી આસરે છ
ચોરસ ઇંચ એટી ત્યાંથી કાપીને સુકવી
કોલસાને બદલે બાલવાનાં કામમાં લે છે,
અને હાઇલેન્ડનાં ઘણાં ખરાં ગરીબ લો-
કોને એ કારણસર તે ઘણી ઉપયોગી ચીજ
પડે છે. એને ‘પીટ’ કરી કહે છે.

તા ૧૬ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—હમણે
ડન્કેલડ આજે સવાગનાં છોડ્યા આગમજ
ત્યાંથી ત્રણ માઇલ દુર “હરમિટજ” ના-
મનું એક નાઇલું એકજ આરદાનું ઘેર છે
તે જોવા ગયા હતા. એ ઘેરમાં હાલ કાંઈ
જોવા લાયક નથી ; પણ આગલ તેને
અંદરથી બંધે મોટાડું જોવાનો આરશી-
ઓથી મઠી લીધેલા હતા, અને આપણી
મહારાણી જયારે અને ૧૮૪૨ માં આહો
આખ્યાં ત્યારે ઘણો સજાગાર્યો હતો.
એની એક બાજુ પાણીનો મોટો ધોધ
પડે છે તે બાજુપરની ખારીને અસલ પદો
કીધેલા હતા, તે કોઈ જોવા જાય તેને
ત્યાંનો રખેવાલને ખારી આગલ લઈ જઈ

ને એકાએક પદો ઉઘાડતો જઈ પેલા
ધોધની નજદીક એકદમ આવ્યાથી દર
લાગતો હતો. પણ તેનાં ઘણી ડ્યુક એક
એકાલે પોતાની જગ્યાપરના પુલપરનો વેરો
વધાર્યાથી કોઈ હસદખારે એ ઘેરને દાર-
ગાળાથી ઉઘારી મુક્યું હતું. ત્યારપછી
તેને અસલની હાલતમાં પાછું બાંધ્યું નથી.
એ જગ્યાએથી પાણીનો ધોધ પડતો
દીસે છે તે “બ્રેઆન” નદીનો હોવાથી
તેને (Falls of Braan) કરી આલ-
ખે છે, જે ઉપરથી નીચે આવતાં વચમાં
એક મોટા પથરો આવ્યાથી તે પાણી
ત્રણ ભાગમાં વીખરાઈને પડવાથી
તેનો અવાજ મોટો થાય છે. ત્યાંથી
નીકલેલા “રમબલીંગ બ્રોડજ” કરી-
ને છે ત્યાં ગયાં હતાં. એ જગ્યાની
આસપાસ મોટાડું જંગલ આવેલું છે,
અને તે પુલની હેઠાણમાં સામેનો બાજુ-
એથી પાણીનો ખીજો મોટો ધોધ પડે છે,
તેથી તથા આસપાસ બધે લીલાતરી તથા
પાહાડો આવ્યાથી તેનો દેખાવ ઘણોજ
સુંદર લાગે છે. એ જોયા પછી કસાક દશ
અને દશ મીનિટ આગાડીમાં બેઠા અને
“પર્થ” (Perth) શહેરમાં બપોરનાં પુગા
હતા. એ શહેર આસરે ત્રીસ હજાર મા-
ણસોની વસતીવાળું સ્કાટલંડમાં “ટે”
(Tay) નદીપર આવેલું છે, અને અહીંયાં
૩, મજલીન તથા રેસમનાં કપડાં વણવાનાં
તથા ખીજ કારખાંનાં છે, તેમાંનું એક
પુલરનું રંગવાનું કારખાંનું જોવા ગયા,
હતા. એ કારખાંનાંમાં લોકોનાં પેહેલાં
કપડાંઓ, જેનો રંગ ઉડી ગયો હોય તથા
વાપરવામાં ડાઘ પડેલા તથા મેલાં થયાં
હોય, તેને રંગથી તથા દવાથી પાછાં ધો-
ઈને નવા જેવાં બનાવે છે. એ મુજબ
ધોવા સારું ડુનીઆનાં ઘણાં દેશવરો-
માંથી લોકોનાં પોશાક, કપડાં, કે.એનાં
કવરો, ગલીઆ, હાથનાં મોજાં અને કપ-
ડાંનાં તથા કીડનાં બુટો વગેરે માફક

જેન તેને જોઈતી રસાયન (Chemical) મેળવણીમાં ધોષને પછી ધક્કી કરીને એવાં તો સરસ બનાવેછે કે જાણે તદન નવાજ કપડાં હોય. કાચા રંગની છાંટિ તથા ખીજી કપડું મેલું થયેલું હોય તેને વગર રંગ જાવે નવાં જેવું કરી આપેછે, અને જેનો રંગ ઉડી ગયો હોય તેને અસલનાં જેવાજ પાછો કરી આપેછે. જો ઉનનાં કપડાં હોયછે તો તેને ઘણાં ગરમ પાણીમાં અને સુતરાઉ હોયછે તો કુકાં પાણીમાં, અને રેશમી હોયછે તો થંડાં પાણીમાં તેમાં ખીજી દવા ધાંખીને ધોયછે. તેમાં જો ઉન અને સુતરનું બનાવેલું કપડું હોયછે તો તેને પેહેલે એક મેળવણીમાં નાખ્યાથી ઉનવાલોજ ભાગ સાફ થાયછે, તથા ખીજી મેળવણીમાં નાંખ્યાથી સુતરવાલોજ ભાગ સાફ થાયછે, અને જો કપડાં ઉપર ઘણાં ડાઘ પડેલા હોયછે તો તેને (Spirit of Petroleum)—આપણે અમેરીકાનું ગ્રાસનું તેલ જે બાલીએછે, તેની (Spirit)માં નાંખીને જોઈતી વરાળ આપીને એક ગાસણમાં સંચાથી તેને ખુબ ફરવી તેનાં ડાઘો કાઢાડી નાંખેછે અને પછી ધોયછે. હવે એ કપડાં જે ધોવાથી કરચલી વલી ગયાં હોય, તેને એક સંચામાં એખીને સરખાં કરવા ઉપરાંત ખીજી સંચામાં તેને ખસ મારેછે અને ધક્કી કરવા આગમજ માણસોનાં દીલનાં આકારના કુકનાં તકયાઓ ઉપર ચઢાવી તેની બધી કરચલી કાઢાડી નાંખેછે, અને સ્ટીમ તેની ઉપરથી પસાર કરી છેક છેલે તેને મોહરો કરી સંચામાં ઝલેલ થવા નાંખેછે. એ કારખાણું ધણું મોટું છે, અને તેમાં દરરોજ ૧૫૦૦ માણસો કામ કરેછે તથા દર વરસે ૧૨,૦૦૦ પાર હજાર ટણ કોલશો ખપેછે, તથા પોતાનાં સંચા પોતેજ બનાવવા સાથે એક જીકું કારખાણું રાખેલું છે. તે ઉપરાંત કપડાં હજારો ધણીનાં આવેછે તે

દરેકને ઝીલખી છુટાં પાડવા સાથે લીશાખ રાખવાને ૫૦ માણસો લાગેછે. દરેકને એ ધણીએ પોતાના આડતીઆ રાખેલાં છે, તેમાં માથા દેશમાં તો ૩૦ થી ૫૦ આડતીઆની કુકનો છે. એ મુજબ બધે પેહેડીઓ રાખી કપડાં મંગાવી આપીથી સાફ કરી છુટાં પાડી આડતીઆઓ ઉપર પાછાં મોકલાવ્યાથી માલ ધણીઓને ઘેર બેઠાં તે મળેછે.

એ જોઈને પાછા આગગાડીમાં બેસીને નીકલેલા “બર્નટ આયલેન્ડ” (Burnt Island) કરીને જગાએ ત્યાં ઉતરીને સ્ટીમરમાં બેઠા અને અરધા કલાકમાં ફર્થ ઓફ ફોર્થ (Firth of Forth) પસાર કરીને ગ્રેન્ટન (Granton)માં ઉતરીઆ હતા. એ જગ્યામાં ‘ફોર્થ’ નદી (North Sea or German Ocean) નોરથ સી અથવા જરમન માહસાગરમાં પડે છે તે આસરે ( ) માધલ પોહાળી છે. ગ્રેન્ટનથી પાછા આગગાડીમાં બેસીને ૧ કલાકમાં એડીન્બરો જે સ્કાટલેન્ડનું મુખ્ય શહેર છે ત્યાં આસરે માડા પાંચ વાગે પુગા, અને પ્રીન્સ સ્કીટમાંનાં ‘પેલેશ હાટલ’માં ઉતારો લીધો હતો. થોડાવારમાં પાછા ફરવા નીકળ્યા તે લીટરેરી શાશાયટીનાં મકાનમાં કુલોનું એકઝીબીશન જોવા ગયા, જ્યાં કુલનો થોડો એક સંગ્રહ કાઢેલો હતો. એ જગાપર આંધળાં માણસોનું વાજી વાગણું હતું, જેમાં બધા જણાં બેઠું આંખે અપંગ હતા, અને પોતાનાં ધ્યાનમાં રાગ રાખેલા તે ઉપરથી વળડતા હતા. એડીન્બરોમાં આંધળાઓ સાથે આશરાળય (Asylum) છે, ત્યાં એ ખીચરાઓને ધંધા શીખવવાથી તેઓ પોતાનું ગુજરાંન કરેછે. તે જોઈને પછી એડીન્બરો શહેર જોવા નીકળ્યા, તે પેહેલાં “આર્થરસ સીટ” (Arthur's Seat) નામના કુંગરપર “કુવીનસ રાઇડ” કરીને ફરવાની જગ્યાપર ગયા હતા,

જ્યાંથી આસપાસનો દેખાવ ધણો સુંદર લાગે છે. એ રસ્તાનું નામ રાણીને ફરવાની જગ્યા આપ્યું છે, તે ધણું જ અ-રાખર છે. એક ગમ નાંધળી ટેકરીઓ અને તેની વચમાં નજર કરીએ ત્યાં સુધી રાષે-લાં એતરો તથા ખીજાં નાંધળાં ગામડાં-ઓ દીસતાં હતાં. ગામનું લોક આસ-પાસની ટેકડીઓ ઉપર ચડ ઉતર કરતું તથા કોઈ પાણીનાં તલાવમાં રમકડાં-નાં વાહાણો તરાવતાં તથા ખીજી ગમતો કરતાં, તેથી દેખાવ મનપસંદ લાગતો હતો. ત્યાંથી નીકળેલા East end તરફ ગયા, જ્યાંનાં ધરો હારખંધ એક સરખાં અને મોહોટા રસ્તા તથા હવેલીઓથી તે એટલું તો ભવકાભરેલું લાગતું હતું કે લંડનથી ઉતરતું એજ શહેર હોમોએ આત્યારસુધી જોયું છે, અને બાકીનાં ખીજાં શહેરો જો કે એથી વધારે વસ્તીવાળાં છે તોપણ એની ગોઠવણ તથા હવેલીઓ તથા રસ્તાઓની બરાબરી કરી શકતાં નથી. એ શહેરને હમણાનાં વખતનું એકેન્સ કરી લોકોએ નામ આપેલું છે, તેનાં કારણમાં કહે છે કે આગલનાં એકેન્સ શહેરની ધમારતો-ને મલતી અતરેની હવેલીઓ બાંધે-લી છે. એ શહેરનાં એક જે મોહોલા-ઓ, તેમાં મુખ્ય કરીને જ્યાં હોમો ઉતર-યા હતા તે પ્રિન્સ સ્કીટ ધણો સરસ ગણાય છે, અને તેની એક બાજુએ હાર-ખંધ ધમારતો છે. એ મોહોલા ટેકડીપર આવેલા છે, અને તેની સામેની બાજુએ ખીજી ટેકડી આવેલી છે, તેની વચમાંની ખીનમાં એક બાગ બનાવેલો છે, તથા ટેક-ડી ઉપરનાં ધરો ચડ ઉતર બાંધવાથી તેનો દેખાવ નવાઈ જેવા લાગે છે. એક મોટી ધમારત જે ગરીબ છોકરાઓને શી-ખવવા સારું કોઈ ગ્રહસ્થે આપેલી છે તે ધણી સરસ તથા જાણે એક મોહોટા મોહલ હોય તેવી બાંધેલી છે. એ પ્રમાણે ખીજી ધણી હવેલીઓ સારી અને

રોનકદાર જોવામાં આવે છે. એડીનબરોની વસતી ૨,૨૮,૦૦૦) જે લાખ આઠવીસ હજારની કહેવાય છે. અને એ શહેર સ્કોટ-લાંડ દેશનું પાચતમું ગણાય છે તથા જે ભાગમાં વે'હે'આયલું છે, જે જીનુ અને નવું શહેર દાખલ એલખાય છે. જીનું શહેરમાંની અમલની ધણી ધમારતો હજી સલામત અને મોહોલાઓ માંકડા છે, પણ નવાં શહેરમાંની ધમારતો ધણીજ સરસ અને રસ્તા ધણા મોહોળા છે. એ જેહુ શહેરો જે ડુંગરોપર આવેલાં છે, તે-ની વચમાં પ્રીનસ સ્કીટનો બાગ ખીડમાં બનાવી તેઓને છુટા પાડેલા છે. એ શહેર ૨) થી ૨૧ માઇલ જગ્યા રોકે છે.

તા ૧૭મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં એડીનબરોથી આસરે સાત માઇલ દુર “ રેથલીન ચોલ ” કરી દેવલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ આસરે ૪૫૦) વરસ થયાં બાંધે-લું છે. તેની અંદર થાંભલા, દીવાલો, તથા શીર્ષાંગ વગેરે પથરની નકશીનાં છે, અને તે નકશીની તારીફ એવી છે કે એક બાજુ ઉપરની નકશી પાછી ખીજી બાજુપર કીધી નથી, અને તે સંધ્યું જો કે આટલાં બધાં વરસ થયાં તોપણ ધણી સારી રીતે જાલરી રાખેલું છે, અને એ દેવલ નકશીની બાબદમાં ખીજાં બધાં દેવલો કરતાં ધણું સરસ ગણાય છે. વળી કોઈ તો એટલે સુધી કહે છે કે આખી દુ-નીઆમાં એની બરાબરનું દેવલ નકશી કામમાં કોંઈ નથી. ધયા કદાચજ હોય, પણ ખરું કારણ એ કે તેનો દેખાવ એ નક-શીઓથી કાંઈ તદ્દન જુદો તરંગેનો લાગે છે. એ દેવલ કાંઈ મોટું નથી. એનાં થાં-ભલાઓ જે દરેક જુદી જુદી નકશીનાં છે, તેમાંનો એક થાંભલો જે ધણો નક-શીદાર છે તે જોનાર ધણીને એપ્રેનવીશ પાલરને નામે એલખાવે છે. તેની ઉપર જાણે કુલનો હાર બાંધી લીધેલા હોય

તેથી નકશી પાડેલી છે. એ થાંભલા વીચે કહે છે કે દેવલ બાંધતી વખતે કોઈ ધણે હુશીઆર કારીગર ને ખીબ છોકરા-ઓને પથરનું નકશી કાંમ શીખવતો હતો, અને એ દેવલસાઈ થોડાં એક થાંભલા બનાવ્યા પછી પોતે ખીજ તરફ શીખવા સાઈ ઇટલી ને તે કાળમાં આવા હુનર-માં પ્રવીણ ગણાવું ત્યાં ગયો, તેટલાં તે-નાં એક શાગીદ ને ધણોજ ચંચલ હશે તેણે એ થાંભલો પોતે બનાવ્યો, અને જ્યારે પેલો ઊસ્તાદ ઇતલીથી પાંચે ફર્યો ત્યારે તેને એ થાંભલો પોતાથી કદીખી બની શકે નહીં તેવો સરસ લાગ્યો જેથી તે છોકરાની અદેખાઈ કરી ગુસ્સામાં આવી તેને મારી નાંખ્યો હતો. એ દેવલ હમ-ણાંનાં અરબ આફ રોશલીનનાં આગલા વડાવા શર વીલીયમ સેન્ટ કલેરે બાંધ્યું હતું. એ જોઇને એડીનબરોનાં થોડા બા-ગમાં ફરીને વરસાદ ધણે પડવાથી હમોને પાછા જલદી હાતલમાં આવવું પડ્યું હતું.

તા. ૧૮મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ધી ઇસતરેન ઓઇલ કમ્પની, (The Straiton Oil Company, Limited Loan head near Edinburgh) નું પેરીશીન ઓઇલ તથા મીણ બનાવવાની જગ્યા જોવા ગયા હતા. અ-હીયાં કોલસાની ખાણ માફક જમીન જાડી ખણીને તેની અંદરથી શેલ (Shale) કરીને એક જાતની ધાતુ પથર તથા કો-લસાને મલતી કાઢાડે છે. તે ખાણમાં હમો હેઇલ્ટ લીફ્ટથી અંદર ગયા હતા. તે આસરે ૫૧૬ ફીટ જાડી છે. તેમાં અ-ધાઈ હોવાથી હમારા દરેકનાં હાથમાં બતીઓ આપી હતી, તેથી કરીને એક લાંમખી રેલરી, ને આસરે ૮૦૦ ફીટ છે તેમાં જઈને પેહેલાં ચુનો બનાવવાની પથરની ખાણ જોઈ, અને તેનથી જરા ઉપર એ શેલ (Shale)ની ખાણ હતી. અહીં-

યાં તે ધણી જમી ખણેલી નહીં હોવા-થી વાકું વલીને ચાલવું પડ્યું હતું. એ શેલનાં પથરનું ૫૩ માત ફીટ જાડું છે, ઉ-પર હેડે તથા આજુબાજુ જ્યાં જોઈએ ત્યાં એજ જાતનો પથર દીસતો હતો, તેને ખણીને અંદર થોડાની તરામ-માં નાંખી જ્યાંથી બાહાર કાઢાડવા-નો કુવો છે ત્યાં લાવીને લીફ્ટ (Lift)થી બાહાર કાઢાડે છે. એ મુજબ દરરોજ ૧૦૦) ટણ એ શેલનો પથર કાઢાડે છે, તે ઉપર દર ટણે ૨૭) પેની ખરચ આવે છે. એ પથરને કાઢાડ્યા પછી તેને ભાંજીને નાંધ-લા કટકા કરી ભટ્ટીમાં નાંખે છે, જ્યાં ઓગલીને એની ગ્લાસ થાય છે, તેને નલી-ઓમાંથી સ્ટીમનાં વાસણમાં લઈ જઈ તેનું પાણી બનાવે છે, પછી તેને સાફ ચો-ખી કરવા સાઈ જંતરમાં ગાણે છે. ને અરક પેહેલાં નીકલે છે તેને “નાપથા ઓ-ઇલ” અને પછીનું ને નીકલે છે તેને “લુપ્રીક્ટીંગ ઓઇલ” કહે છે, અને તેની પછીનું ને નીકલે છે તેને પેહલા દરજ્જાનું “લુપ્રીક્ટીંગ ઓઇલ” અને સૌથી છેલ્લો થરો રહે છે તેને “પેરી-શીન ઓઇલ” કહે છે. પેહેલું “નાપથા” ને નીકલે છે તે રંગમાં ભેલવા તથા ઇંડીયા-રખર બનાવવાનાં તથા ખીજ રીતે ટરપેન્ડાઇનનાં તેલની માફક કામ આવે છે. લુપ્રીક્ટીંગ ઓઇલ સંચાઓને સાફ તથા ચાલુ રાખવાનાં કામમાં ખીજ વનસ્પતીનાં તેલ સાથે ભેળીને વાપરે છે, અને પેરીશીન ઓઇલને એક ડીઝલવાનાં (Freezing) સંચામાં ઘટ કીધાથી તે મીણ જેવી વસ્તુ થાય છે. એ સંચામાં શીલીન્ડર (Cylinder) છે તેમાંથી ધવન ખાલી કરી નાંખે છે, અને તેની અંદર જરા ઇધર નાંખી શીલીન્ડરને ગ્રાળ ફરવાથી ઇધર અંદર પંચરાઈ જઈને તે-ને ધણુંજ થંડું કરે છે. હવે શીલીન્ડર પે-લા પેરીશીન ઓઇલનાં વાસણમાં ફરીને

તે તેલને જામકી લેછે કે તરત તેની ઉપર બંધાઇને તેનાં પોપડા થવા માંડેછે, જેને એક છરીથી કાઢાડી ઝાપવી લઇ પાછા શીલીડરપર ફરીને કઠણ મીણુ બનાવેછે. એ મીણુની પેરીશીન કેન્ડલશ (મીણુબતી) બનેછે; બાકીનો જે કચરો રહેછે તેનું “એમ્બાનીઆ” બનાવીને ખાતર દાખલ ધણી સારી કીમતે વેચેછે. શેલ (Shale)માંની ગ્વાશ જે તેલ થતાં બાકી વધેછે તે ગ્વાશને ૨૬ થવા દેતા નથી, પણ બાઇલરમાં પાછી ખીજી નલીમાંથી લઇ જઇને બલતણ દાખલ બાલેછે. જે ૩૦૦) ટણ પેલો પથરી કાઢાડેછે, તે તેમાંથી ૧૦૦) ગ્વાલન એ બધી જાતનું તેલ તથા મીણુ નીકલેછે; તેમાંથી નાપ-કનું તેલ દર ટણે પૌંડ ૨૦) લગ્ગે તથા પેરીશીનનું મીણુ તથા પેટેલાં નંબરનું લુપ્પીકીડીંગ ઓઇલ દર ટણે પૌંડ ૪૦) લગ્ગે તથા ખીજી નંબરનું પૌંડ ૩૦) લગ્ગે વેચેછે. એ પેરીશીનનું મીણુ જે કીજીબાથી બનેછે તે પેટેલાં કાલા રંગનું થાયછે તેને સાફ કરવા સાફ બાળેલાં હાડકાંનો કોલસો નાંખીને પાછું કચરીને પાછી જેવું તેલ કાઢાડેછે, પછી તેને Mould (મોલ્ડમાં) નાંખીને લાઘીનાં કટકા જેવું સફેદ મીણુ બનાવેછે.

એ જોઇને પછી પ્રીન્સ એમ્બાલર્મન્ટનું જાન્યુમેન્ટ જોવા મળ્યા હતા. એ શારલટ સ્કુવરમાં આવેલુંછે, અને તે ઉપર ૧૬૦૦૦) સોળ હજાર પૌંડ ખર્ચ ખેડાઇ. એના થાંભલાની આરે બાજુ ઉપર એની જીંદગીને લગતી વીચતો કોતરી કાઢાડીછે, તેમાં એનાં લગનની કીયા, એનાં કુટુંબ સભ્યની સખી, ગ્રેટ એકઝીબીશન ઉધાડવાની કીયા, તથા જે જે નીશાળોનાં છોકરાંએ એણે કર્યાંના વેહુંચ્યા હશે, તે વીચરે બાબદા કોતરેલીછે, અને તેનાં આર ખુણાંઓપર “નોખીલીટી” દાખલ એક ઉમરાવ તથા ઉમરાવબદી તથા

ખીજાં ખુણાંપર હનર અને વીધા, ત્રીજે ખુણે મેહેનત (એતીવાડીનાં હથીવારો સાથે માણસો ઉભેલાં), ચોથે ખુણે રાજ સાકરી (Service) દાખલ શેલરો તથા શેલજરો પાડેલાછે. એ સઘલાંની ઉપર પ્રીન્સ એમ્બાલર્મન્ટનું પુતળું ઉભુ રાખેલુંછે. તે સઘળું પંચરમ ધાતુ (Bronze Metal)નું બનાવેલુંછે. તે જોઇને Royal Botanical Gardens જોવા ગયા હતા. જ્યાં ઘણાં ઝાડોનો સંગ્રહ કીધેલોછે. તેમાં ઘણી નવાઇનાં ઝાડોમાં ટેલેગ્રાફ પલાંનટ (Telegraph Plant,) તથા (Desmodium Gyran) કરીને એક નાઇનું ઝાડછે, જેનાં જીણાં નવાં પાંતરાંઓ પોતાની મેળે ઉપર હેડે હીંબ્યા કરેછે; તથા ફ્લાઇ ટ્રેપ (Fly traps) કરીનેછે, જેનાં પાદડાં બે ભાગમાં હોયછે, અને જેવી એક માખી તેની અંદર મીઠાશને લીધે ખેડી કે તરત બંધ થઇને પછી આસતે આસતે તેને બાજુમાંથી દાખીને મારી નાંખેછે અને તેનો રસ ઝારાક દાખલ ચુસેછે. એક માખીને તે બે માસ સુધી અંદર રાખીને રસ ચુસીને પછી તેનો છુંછો બાહ્ય નાંખી દેછે. એ મુજબની એક માખી હમો-એ પકડાયલી જોઇ, જે પાદડાંને જીંધાડીને જોતાં તેમાં તરતનીજ મરણ પાંચેલી હતી. એ ઉપરાંત (Wax Palm) જે જોનાં પાદડાંને ગરમ પાણીમાં નાખી-એ તો તેની ઉપરથી મીણુ જેવી વસ્તુ તરી આવેછે અને તેનું મીણુ બનાવેછે, તથા પાણીની અંદર એક જાતનું ઝાડ ઉગેછે, જેનાં પાદડાં જાણે જાલીનાં બનાવેલાં હોય તેમ સુકેલાં પાદડાં વગર માસનાં આવેછે, તે ઉપરાંત (Cow tree) નામનું એક ઝાડ હમણાંજ મરી ગયલું હતું, જે અંચરીકામાં ઉગેછે, અને તેમાં જો ખીણા ભરે તો દુધ નીકળેછે. તે દુધ ગાયનાં દુધનાં જેવો ગુણ

ધરાવે છે. એક બાજુ પર ફોશીલ ત્રી (Fossil tree) (ધણાં વરસ ઉપર ડટાઈ ગયેલાં ઢાડો) મુકેલાં હતાં, તેનો દેખાવ જાણે પથર હોય તેવો જ હતો, અને જો તેને આપણને વગર એલખાવે જોઈએ તો પથર સમજીને ઇલાયા વગર રહીએ નહીં.

એ સમયે જોઈને એડીનબરોનો કોલો જોવા ગયા હતા. તે એક ટેકડી ઉપર બાંધેલા છે, અને અસલનાં સ્કાટલેન્ડનાં પાદશાહોનાં વખતમાં (State prison) પાદશાહી કેદખાના દાખલ કામે આવતો હતો. છેલ્લેલો તે સને ૧૭૯૪માં એ કામમાં આવ્યો હતો ત્યાર પછી હમણાં ત્યાં બરાબો કરીને સીપાઈઓને રાખેલા છે તથા અસલનાં સ્કાટલેન્ડનાં રાજનું બેરોલ હજી ત્યાં મુકેલું દેખાડે છે, તેમાં એક તાજ, હીરા અને માતી જડેલું તથા રાજ છડીઓ (Mace) મેસ તથા (Order of the Garter) ગારટરના ખીતાબનાં ચાંદ તથા થોડીએક વીડીઓ છે. એ કીલામાં એક દેવમંદિર, તે અહીંયાં સૌથી જીનું છે, જેને સને ૧૦૯૩ નાં શાલમાં રાંધી મારગેરેટ બંધાવ્યું હતું. હાંયાં એક માટી તોપ છે, જેને મોનસ મેગ (Mon's Meg) કરીને કહે છે, જે સને ૧૪૭૬ નાં શાલમાં બેલજમ દેશનાં મોનસ ગાંમમાં બનાવી હતી; તેને સને ૧૬૮૨ નાં શાલમાં ફ્રાંસનાં ફ્રાંસી ગયાથી ૨૬ પડેલી કીલો જોવા જનારાઓને દેખાડે છે. એને લોખંડનાં સ્ક્રીઆઓના પટાથી જડી લઈને બનાવેલી છે. તે જોઈને અસલનું પાર્લામેન્ટ હાઉસ જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા માટી છે ને અંદરથી દીવાનખાંનું સાઈં સજીગારેલું છે; તેની શીર્ષાંગ જે લાકડાંની નકશીની બનાવેલી છે તે ધણી જોવા લાયક છે. હાંયાં હાલમાં દરબાર બેરે છે તથા બે કીતાબખાનાં રાખેલાં છે. તેમાંની એકમાં બે લાખ એસી હજાર પુસ્તકો તથા ખીજી બે વજીલો સાઈં છે, તેમાં સાઠ હજાર પુ-

સ્તકો છે. એ ઈમારત સને ૧૬૪૦ નાં શાલમાં બાંધી હતી અને તેમાં છેલી પાર્લામેન્ટ સને ૧૭૦૭ માં બેઠી હતી, જે વખતે ઇંગ્લાંડ સાથે જોડી નાખવાની ચરતો ઉપર થઈ કરીને એ છેલી પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કીધી હતી. એ ઈમારત બાંધતી વખતે ૧૧,૬૦૦) પૌંડ ખર્ચ લાગેો હતો.

ત્યાંથી નીકળેલા એડીનબરોનાં સૌથી જીનાં શહેરનો વખણાયેલો મોહોલો હાઈ ઇસ્ટરીટ (High Street) જોવા ગયા હતા. એ મોહોલામાં અસલનો સ્વતંત્ર પાદશાહીનાં વખતમાં મોટા મોટા ઉમરાવો રહેતા હતા તે ધરો હજી સલામત છે, અને જો કે હમણાં તે મારી રાનકનાં દીસતાં નથી તોપણ તે વખતે મારથી પાંચ માળનાં હોવાથી ધણાં નવાઈનાં લાગતાં હતાં. એ ધરોનાં બારણાં ઉપર હજી અસલનાં ઉમરાવોનાં ખાનદાંનની નીશાનો (Coat of Arms) પાડેલો છે. એ ધરોમાં હાલ ધણાં ગરીબ માણસો રહે છે. એ જ મોહોલામાં અહીંયાંનો વખણાયેલો મુધારક જોન નોકશનું એક ધણું જ નાધણું ધરે છે, તે ઉપર લોકોને જોવા સાઈં પાટણું મારેલું છે. એ મોહોલાને છેડેથી હોલી રૂડ (Holy Rood) નો મહેલ આવેલો છે, તે જોવા ગયા હતા. એ મહેલ અસલનાં પાદશાહો વાપરતા હતા. તે ચોખ્ખુ બાંધેલો છે, તેનાં ડાખી બાજુનાં ઓરડાઓ હજી લોકોને દેખાડવા સાઈં ખુલા રાખેલા છે. એ ઓરડા અસલ રાંધી મેરી (સ્કાટલેન્ડનો છોકો તથા ઇંગ્લાંડનો પહેલો જેમસની મા) ના તથા જે ઓરડામાં તેણીનો ચાર રીજીઓને મારી નાખ્યો હતો તે તથા તેણીનો પલંગ, આરસી, ખુરસી તથા ખીજો સામન હજી રાખેલો છે. એ મહેલ જોઈ ત્રણસો વચ્ચેનો જીનો છે, તોપણ ધણી મારી હમણાંની બાંધણીનાં જોવા બાંધેલો ને હજી પછી જયારે ઇંગ્લાંડનાં પાદશાહો તથા

રાણીએ એડીનબરો આવેલે, ત્યારે વાપરે છે. આપણાં મહારાણી હમણાં વૉલન્ટી-અરની ક્વાયર જોવા ન આવનાર છે તેવાણે ઉતરવા સારું અહીંયા તૈયારી થતી હતી. એ મહેલને બગતું એક દેવલ અને ૧૧૨૮નાં શાલમાં મારગરેટ રાણી-એ બાંધેલું છે, તેનાં વાલ્ટ (Vault)માં સ્કાટલેન્ડનાં સ્થળા પાદશાહોને દોડેલા છે તે ઉપરાંત ખીજા ઘણા ઉમરાવો ત્યાં દટાવેલા છે અને હજુ પણ તેઓની મુકરર જગ્યાઓમાં દટાયે છે. એ દેવલમાં અને ૧૬૮૬માં કેલેકીક ધરમને લગતી ક્રીયા સાતમાં જેમથે કરવાથી અહીંનાં લોક જે પ્રેશબીટરીઅન છે તેઓએ લુડીને બાંજ નાંખ્યું હતું તે હજુ તેવીજ હાલતમાં પડેલું છે. એ મહેલમાં થોડાં એક અમલનાં ચીનો જોવા લાએક મુકેલાં છે.

અહીંયા નીકલેલા “ કાલટન હીલ ” કરીને એક ટેકડી છે ત્યાં ગયા. એ જગ્યા પર વોલ્ટરલુની લડાઇમાં માર્યા ગયેલાઓની યાદગારી રાખવા સારું નેશનલ મોન્યુમેન્ટ (ક્રીસ્ટી સ્તંભ) બાંધવાને શરૂ કરીકું હતું, જેનો પાયો તથા સ્તંભો ઉભા કરવાપરજ તેર હજાર પાનશો પૌંડની રકમ, જે કુંડથી ભરાઇ હતી, તે બધી ખર્ચાઇ જવાથી હજુ મુઝી જેમનું તેમ પડી રહ્યું છે. એ સ્તંભ એકન્શનનાં પાર્થેનન (Parthenon) નાં જેવા બાંધવાના હતા, પણ કુંડ મલે નહી તેથી અધુરા પડેલા છે, તેથી તેને સ્કોચમેનની ગરીબાઈ અને અંગ્રેજની ગરીબી (Scotchman's Poverty and Englishman's Pride) કરીને નામ આપેલું છે; તેનું કારણ કે સ્કાટલેન્ડના લોકો-એ બાંધવાનું માથે લઇને પછી તેનું કુંડ પૂરૂ કરીકું નહી તેથી તેઓની ગરીબાઈ દીસી આવો, પણ અંગ્રેજોએ પોતાનાં દેશમાં એવી બાબદો માથે લીધી તે પાર પાડી તેથી તેઓ મગરૂર હતા. એ ઉપરાંત એ જગ્યા ઉપર તારા જોવાની

વેધશાળા (Observatory) છે, જ્યાં ગ્રીનીચથી તારની મારફતે બયોરનાં કલાક એકનો વખત જણાવાથી વીજલીએ કરીનેજ એડીનબરોનાં કીલાપરની તોપ ફૂટે છે. એજ તેકડીપર લૉડ નેલશન સારું એક સ્તંભ (Monument) બાંધેલા છે, જે જાએ ૧૦૨ ફીટનો મીનારો છે, અને જેનાં મથાળાં ઉપર (Time Ball) મુકેલા છે. એ મીનારાપરથી એડીનબરોની રમના ધણી સરસ દીસે છે.

એ જોઇને આવતી વખતે અતરનું સૈથી સરસ મોન્યુમેન્ટ જે સર વૉલ્ટર સ્કોટ સારું બાંધેલું છે તે જોયું હતું. એ ધણું જોવા લાયક છે અને તે ધણું ખરું આપણી મહારાણીનું પુતળું મુખા-ઇની મેદાનમાં મુકેલું છે તેને મલતુ આવેલે; પણ તે એક બાજુથી ખુલું અને ચારે બાજુ ઉપર થાંભલાઓ તથા નકશીકામથી હળું કાંધેલું છે, અને તેની બાજુઓની દીવાલોમાં એ ધણીની સંખ્યાવતોની ખીનાઓનાં પુતળાં બનાવી મુકવાના ગોખલા પાંચ હાલ ભરી રાખેલા છે. તેની જાયાઇ ૨૦૦ ફીટની છે, અને તેમની વચમાં સર વૉલ્ટર સ્કોટનું સંગેમરમરનું પુતળું મુકેલું છે. એ બધાં ઉપર અઢાર હજાર પૌંડ ખર્ચ લાગો હતો. તે જોઇને ડ્યુક ઓફ વેલ્ડીંગટનનું બરોનજ ધાતુનું ઘોડાપર બેસાડેલું પુતળું જોયું હતું, જે ધણી કારીગરીથી બનાવેલું અને જે ઉપર દશ હજાર પૌંડ ખર્ચ થયો છે. એ ઉપરાંત ખીજા ઘણાં સ્તંભો, પુતળાંઓ, ઇત્યાદી હીયાંના મોહોલાઓમાં મુકેલાં છે, જેની વીગતો હમો આવી શકતા નથી.

તા ૧૮ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં અહીંથી છ માઇલ દુર” ડાલકીથ પેલેસ” (Dalkeith Palace) કરીને ડ્યુક ઓફ બુકલે (Duke of Buccleugh) નો મહેલ તથા બગીચો જોવા ગયા હતા. એનો પાર્ક ધણો મોહોટો છે,

તથા તેમાં ધણી સારી રીતે ધાસનાં મેદાનો રાખેલાં છે, પણ તેનાં કુલનાં કેમ્બ્રાસમાં તથા તહરાંમાં તેમજ તેની ઉપર આ-વેલાં કુલો એ સુધળાંની તો તારીફ નહીં થાય એવું સરસ છે. એ ઉપરાંત ત્યાંનાં કુલનાં આડો જેવાં કે પીચીય, એપ-લશ, (અહીંયાં ૧૧૪ જાતનાં શેફનાં તથા ૧૦૦ જાત ઉપરનાં પેરનાં આડો છે) તે ઉપરાંત હજારે ફરેટ લટકતી હતી. એનાં કાચનાં ધરોમાં દરાખના વેલાઓ ઉપર દરાખના સુંમખા લટકતા હતા, તથા કુલનાં આડો ઉપર કુલ પણ અતીત્ત અને ધણી જાતનાં હતાં. એ બાગની માવજત રાખ્યાં ૪૦ માણીઓ રાખેલાં છે, જેઓને દર માસે ૧૬૦૦ રૂપિયાનો પગાર થાય છે. તે ઉપરાંત ધાસનાં મેદાનો કાપવા પર એટલાં ખીજાં માણસો રાખેલાં છે, તથા કાચનાં ધરો બાંધવાપર પણ ઘણો ખર્ચ કીધો છે. એક ગોળ પેર તદન નકરીથી ભરેલા પથરાનું બાંધી તેની ઉપર કાચનું છાપરું બાંધેલું છે, જે ઉપર વીસ હજાર પાંડ ખરેખર છે. એ જોઇને એને મેહલ જોવા ગયા હતા. એ મેહલ આ-સરે બસો વરસનો જીનો અને ત્યાં ચીનોને સંગ્રહ ઘણો સરસ કીધેલો છે, જે ઘણાંખરાં જીનો અને જાણીતા ઉસ્તાદોના હાથનાં પાડેલાં છે. ખીજો સામણ પણ ઘણો સરસ હતો, લેકીન તે ડ્યુક ઓફ હેમીલ્ટનનાં મેહલની ખરોખર થઇ શકે નહીં.

ત્યાંથી નોકલેલા હુનર અને વીદ્યાનું સંગ્રહસ્થાન (Museum of Arts & Science) જોવા ગયા હતા. એની ધમા-રત ધણી મોટી અને વીદ્યા અને પદાર્થ વીમાનને લગતી ચીજોને ઘણાં મોટા સંગ્રહ કીધેલાં છે. એમાં સંખ્યા કે ઇન-જનો કેમ ગણવેલે તે દેખાડવા મોટા સંખ્યામાં નાધલા નમુના દાખલ મુકે-લાં છે; તથા છરી, કાંટા, સ્ટીલ પેન, અને ટાંચણી કેમ બનાવેલે, તેની બધી

વીગત લોખંડના સલીયા બનાવી તે પરથી તૈયાર થાય ત્યાં મુખીનાં નમુના મુ-કેલાં છે, જેથી જોનારને સમજણ પડે છે. હીંયાં એક ટેબલ તદન કોલસાની બનાવે-લી એવી તો સાફ તથા જોઈદાર કીધે-લી છે કે જાણે અબનુશનાં લાકડાંની બના-વેલી હોય. એ ઉપરાંત મુવેલાંમાં દવા ભરીને રાખેલાં જનવરોનો પણ સંગ્રહ ઘણો સારો કીધેલો છે.

એ જોઇને નીકલશન એડ, સનસનું હીંયાં ચોપડી છાપવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. ચોપડીમાં છાપવામાં જે રંગીન ચીજો અને રમકડાં આવે છે તે પાડવાનું ઘણું જોવા લાયક છે. ચીજમાં જેટલા રંગ હોય તેટલા ત્રાંખાના તકતા (Copper Plate) ઉપર તેને છુટા છુટા પાડે છે, અને પછી દરેક કોપર પ્લેટપરથી જીદા જીદા રંગો છાપી રંગીન ચીજ તૈયાર કરે છે. ચોપ-ડીમાં છાપવા સાફ દીખાં ગોઠવતા નથી, પણ તેને કોપર પ્લેટપર બનાવે છે, જે બનાવવા સાફ પેહેલાં તે દીખાંમાં બોલો પ્રમાણે ગોઠવી તેને મીણ ઉપર દાખી દીખાં ઉઠાડે છે. તે મીણ એક નાધળાં પ-તરાં ઉપર ગોઠવી પછી તેને ધોલ ચઢ-ડાવવાનાં વાસણમાં મુકીને તેની ઉપર ત્રાંખાનું પડ વીજલીની મદદ (Galvanic Battery) થી ચઢાવે છે, તે પડથી કરીને પેલાં દીખાંના અક્ષરો ઉઠી આવેને તાત્ત્વ પત્ર ઉપર બની જાય છે. હવે એ પડ ઘણું પાતળું હોવાથી તેને એક માલડ (Mould) માં મુકી તેનાં પાછલા ભાગમાં કલાઈ રેડી જડું કરે છે, એટલે પત્ર તૈયાર થાય છે. તેની ઉપરથી લખા નકલો છાપી શ-કે છે. એ છાપવાનાં સંખ્યામાં પણ ધણી જાતનાં છે, કોઈમાં બેહુ બાજીનાં પડ એક-દમ છપાય છે, અને કોઈમાં એક પડ પછી ખીજું પડ છાપે છે. તે છાપી રહ્યા મછી તેને ધડી વાલવા સાફ ખીજા સંખ્યામાં મુકવાથી ધડી તૈયાર થાય છે, પછી તેની (સીવવાનાં

મંચામાં સીવી) ચોપડી તૈયાર કરેછે, અને તેનાં પાનાંની કોરપર લાલ અથવા ખીજો રંગ મારેછે અથવા સોનાનાં વરખનાં પડ વહાવી તેને સોનાનાં રંગની કોર કરેછે, પછી તેને પુઠાંમાં વહાવી રહે. એ પુઠાંએ ઉપર નાંમ મંચાથી પાડેછે.

એ જોઇને પછી (Royal Blind-men's Asylum) આંધળાંઓને આશરો આપવાની જગ્યા જોવા ગયા હતા, એનું કામ જાહેર ફંડથી ચાલે. તેમાં ગામનાં આંધળાં માણસો તથા ખીજાં જેઓ બરાબર જોઈ શકતાં નથી તેઓને નેતરનું તથા કાયાના રોગ (Rug) બનાવવાનું કામ શીખવેછે; તેટલાં તેઓને મફત ખાંવા પીવાનું તથા રૂંદવાનું આપેછે, પણ તે શીખી રહ્યા પછી તો તેની પાસે કામ કરાવીનેજ પગાર આપેછે. એ આંધળાંઓ પોતાનું કામ ધણી ઝડપથી કરતા હતા. એવા આંધળાંઓને વાજાં વગાડતાં પણ શીખવેછે. એ ખાતાં માટે સામન લેતાં તથા ઇમારત આંધળાં હમણાં તેવીસ હજાર પાંડનું કરજ થયુંછે, પણ તેને એડીનબરોનાં તથા આખા સ્કોટલેન્ડનાં લોકોએ વારાફરતી નાણાં ભરી ટેકા આપીને આજે ૮૮) વરસ થયાં ચાલુ રાખ્યુંછે, અને તેથી ધણાં આંધળાંને આશરો મળવા ઉપરાંત તે લોકો પોતાનાં મનમાં મગફળી ધરાવેછે કે અમે ભીખનું ખાતાં નથી. એમાં હાલ ૨૫૦ આંધળા મરદ તથા ઓરત કામ કરેછે તથા શીખેછે.

તા ૨૦ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં એક નવાઈ જેવાં માટી બધયેરનું જોડું જોવા ગયા હતા. તે એઝેટીકસ (Azeticks)ની જાતનુંછે, અને અમેરિકાનાં દેશમાંથી જંગલીઓ પાસથી તેઓને અસહ કોઈ રૂપેની અડ લાવેલા હતા. તેઓનું આંગ માણસો જેવું પણ જરા ઠીંગણુંછે, અને માથું તો ધણુંજ

નાધણુંછે અને તેની ઉપરનાં બાહ્ય મુખની માફક તદન ઉભા રહેછે; તેને ગમે તેમ કરેછે તોપણ આપણાં માથાનાં બાહ્ય માફક વળતા નથી. તેઓ જંગલી માણસ માફક કશું બોલતા કે સમજતા નથી પણ એક બે બોલ શીખવેલાંછે તે બોલેછે. તે બોલવાનો સાદ તેઓ ગલાંને બદલે છાતીમાંથી કાઢેછે, અને અંગ્રેજી શબ્દો બોલેછે તે કંઠસ્ય (Guttural) અક્ષરની માફક ગડગડતા બોલોથી બોલેછે, સાફ રીતે બોલી શકતા નથી. તેઓનાં કાંન આંખથી ઉપરની બાજુએછે, આપણી માફક આંખની બરાબરની સ્પાટીપર નથી.

એ જોઇને આગગાડીમાં બેસીને સવારનાં દસ કલાકને અમલે એડીનબરો છોડ્યું હતું, અને સવારનાં વાગે ગલાસગો આવી પુગા હતા, તથા ગલાસગોથી પાછા રાતનાં સાત વાગે આગગાડીમાં નીકળેલા શ્રીનોક (Greenock) શહેરમાં જઈ લગા, અને ત્યાંની વાંહાંણોની ગોદીઓ તથા શહેર જોયાં હતાં. એ જગ્યાનાં ઘરો કાંઈ ધણાં જોવા લાયક નથી પણ મોહાલો મોહાટા અને કોઇતો એક મૈલ લાંબાંછે. એ શહેર જે ફર્ડ એક કલાકડને કીનારે આવેલુંછે તેમાં સારો વેપાર ચાલેછે. તથા ખીટરતમાંથી સાકર બનાવવાનાં કારખાનાં ધણાં હોવાથી એ માલનો નીકાસ મોહોટા ચાલે. સામન ચડ ઉતર કરવા સારું વાંહાંણોને ઉભી રહેવાની તરતી ગોદીઓ ચાર પાંચ બાંધેલીછે, તેમાં ધણી સ્ટીમરો તથા વાંહાંણો ઉભાં રહેલાં હતાં. હાલ એક નવી ગોદી બંધાયેલ છે જેને જેમથ વાટની ગોદી કહેછે, અને તે પછવાડે ૪૦) લાખ રૂપીઆ ખર્ચ બેસે એમ ધારેલુંછે. હીંયાંની વસતી આશરે ૬૭,૦૦૦ની છે. અહીંથી હમે રાતનાં દસ વાગે સ્ટીમર ગોરીલામાં બેઠા હતા.

તા ૨૧ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે

સવારનાં ૫) વાગે બેલફાસ્ટ નામનું આયરલેન્ડ દેશનું બંદર છે ત્યાં આવી પુગા, અને ત્યાંનાં ઈમ્પીરીયલ હોટલમાં ઉતારે લીધા હતા. સવારનાં અતરેની નોરધરન સ્પીનીંગ એન્ડ લીનન મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની જોવા ગયા હતા. એ કારખાનામાં સણનાં સાપ્તાહિકનું સુતર તથા કાપડ બનાવે છે. સણનું બાડ ધાસનાં જેવું પતળું સલીમોનુ થાય છે, તેને મુકવીને પછી તેને પાણીમાં રાખી મુકયાથી તેમાંના માવો કોહીને નીકળી જઈ અંદરનાં લાંબા શાખા રહી જાય છે, જેને સણ કહે છે. એ સણનો ભાવ ટણ ૧)નો ૪૦ થી ૭૦ પૌંડ મુકવીને કહે છે. તેને પેટલાં ગરમ પાણીમાં ધાય છે, પછી સંચામાં મુકીને બ્રશનાં જેવા ડાંટાઓથી છુટા પાડવા બાદ માણસો હાથે કરીને જાત જાત જુદી પાડી ફની માફક પીંજે છે, તથા તેનું સુતર પણ તેમજ વણીને કાપડ બનાવે છે. એ કાપડમાં ઘણાં ખરા ટેબલ ક્લાડો શાટીનની માફક તથા ચાદરો, રૂમલો, ટુવાલો, ઇત્યાદી બનાવે છે, પણ જે ઘણાં ઊંચાં સણના તાકા તથા રૂમલો આવે છે તે સંચાથી વણતા નથી, પણ ગરીબ માણસો તે હાથની રૂમલો વતે બનાવે છે, જે મોટે બેલફાસ્ટ શહેર ધણું વખણાય છે. હેમોએ એક રૂમલ જોયો તેની કીમત ૩૦) શીલીંગ હતી, એટલા માધા પણ બને છે. ત્યાંથી નીકળેલા જે. એન. રીચરડસનની (J. N. Richardson Sons & Awden Limited, Linen Manufacturers & Bleachers) વખારો જોવા ગયા હતા, જ્યાં બધી જાતનું સણનું ઉપર મુજબ બનાવેલું અને ધાયલુ ઊંચુ તથા હલકું કાપડ જોડું હતું. કાપડ ધોવાનું એમનું પોતાનું કારખાણું છે. તેઓ એક લાખ વચાથ હજાર પૌંડ નો માલ હમેશાં વખારમાં રાખે છે. તે

જોધને મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા, જે હેમોએ ખીજાં મ્યુઝીયમ જોયાં છે તેની આગલ કાંઈ ખીશાદમાં નથી અને ત્યાં આગલ ન જોયલી નવાઈ જેવી ચીજો કાંઈ હતી નહીં.

ત્યાંથી હેમો મારકથ વારદની કુબુ ફ્રેનસી વરકનું છાપખાનું જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા ઘણી મોટી અને અહીંયાં જાતજાતની વારતાનો તથા ખીજી રમકડાંની ચોપડીઓ ઉપરાંત ક્રીસ્તમાસ કાર્ડ્સ, ચીતારની આલબમે, તથા લખવાનાં ફ્રેનસી કાગલો, પરખીડાં ઇત્યાદી બનાવે છે, જે ધણુખરે આગલ હેમોએ એડીનબરોમાં નેલશન એન્ડ સનશનાં છાપખાનામાં જોડું તેને મલતુ આવે છે. અહીંયાં આગગાડીની ટીકટિ છપવા સારું એક જુદો સંચો છે, જેમાં ટીકટિ સારું એક બાજુપરથી ખાંચામાં કાપેલાં કાગલોનો ચોરો મુકે છે, તેમાંથી એકપછી એકને એક નાધળા સલીયા વતે ધકેલે છે, અને તેમાં દીપાં ગોઠવેલાં હોવાથી છાપ પડે છે, તથા ચાલુ નંબરો સારું અક્ષરોનાં દીપાં એક ઘડીઆલનાં ચક્રની માફક ફરે છે, તેથી વારાફરતી પોતાની મેજેજ બદલાઈને નંબરો છપાય છે, અને પેલી ટીકટિ પોતાની મેજેજ ખીસીને બે ચીપની વચમાં ચોરો નંબર મુજબ થાય છે. હવે એ નંબરમાં ભુલ નહીં પડી હોય તે તપાસવા ખીજો એક નાંધળો સંચો છે, જેમાં પેલી ટીકટિના ચોરા એક બે પત્તીઓની વચમાં મુકે છે અને સંચાથી એકપછી એક પેલી ટીકટિ બાહાર આવે છે, તેને જોવા સારું એક માણસ બેસી રહે છે, અને તે પછી પાંછી ખીજી ગમ એકઠી થાય છે.

એ જોધને નીકળેલા એરમીઅન પાર્કમાંથી પસાર થાઈને જે. એન. રીચરડસનનું કાર કાપડ ધોવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં અતરેનાં ખીજાં કારખાનાંવા પામેથી કાર કાપડ લઈને પોતાને તથા ઘણી-

એને હીસામે મળુનું કાપડ ધોધ આપે છે. એ ધણું ખરું હોમાએ કીનટીંગનાં (મનચેસ્તરની પાસે) છીંટ ખતાવવાનાં કારખાણાંમાં જોયું હતું તેનેજ મલવુ છે, પણ અહીંયાં કપડાંને એક બે મેલવણીમાં ધોધને જમીન ઉપર ખુલામાં ધાસ ઉગેલુ હોય છે ત્યાં મુકવીને પછી પાછી ખીજ મેળવણીમાં ધોધને સાફ કરે છે, તેથી તેને (Grass Bleached) ધાસ ઉપર ધોયલું કહે છે. એ પ્રમાણે મુકવા મેલવાથી તે કપડું જાંબડીને ધણું સફેદ થાય છે, જે સફેદાઈમાં લાવવાને ખુલ્લી હવા તેને મદદ કરે છે. એ જોધને સાંજનાં અતરેનો ખોટાનીકમ ગારડન જોવા ગયા હતા, જ્યાં આજે વાળું તથા ખીજ ગમતો હતી. એ બાગમાં કાંઈ ધણું જોવા લાયક નથી. પણ ત્યાં ફુલનાં કીઆરાઓ સારી રીતે ગોઠવેલા છે.

મેલકાસ્ટનું ગામ મોહોટું છે અને તે લેગન(Lagan) નદી ઉપર આવેલું છે. તેની વચ્ચેની નજીક બે લાખ વીસ હજાર માણસની કહે છે. અહીંયાંનાં કોઈ કોઈ મોહોટા મોહોલાઓ સારા છે, અને ઈમારતો પણ મોટી બાંધેલી છે, બાકીનાં અંદરનાં મોહોલાઓનાં ઘર કાંઈ જોવા લાયક નથી, પણ એ શહેરની બાહારની બાજુપર નવી હવેલીઓ બંધાય છે તે એક સરખી રીતની ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટલંડ દેશોનાં જેવીજ બાંધે છે. ચેટ્રીટનમાં એવી નવી ચાલી બાંધવાની કંપનીઓ થઈ છે, અને તેઓ સારા પલાનની ચેટુલીઓ તથા ઘરો બાંધીને વેચે છે અથવા તો ભાડે આપે છે. એ પ્રમાણે ચેટુલીઓ બાંધવાથી તેની વચ્ચેની દીવાલોનો ખરચ તથા ખીજ ઉપરનાં કારખાણોનો તથા સામાન વેચાતો લેવાના ખરચમાં બચાવ થવાથી તેઓને ખીજ ધણીઓ જે છુટાં ઘરો બાંધે છે તેનાં કરતાં સસ્તું પડે છે, અને તેમાંનાં શાલાઓ છુટા છુટા વેચવાથી

અથવા ભાડે આપવાથી ગરીબ માણસોને સવલ પડે છે, તથા એકજ પલાનની બાંધવાથી તે ધણીજ શામે છે. અહીંયાં ધણાં કારખાનાં છે, અને વેપાર પણ મોટો હોવાથી નદીઓને ઉંડી ખોદીને ડંકા તથા ગોદીઓ બાંધે છે, જે ઉપર એક કરોડ રૂપિયાથી પણ વધુ ખરચ ચાલીસ વરસમાં થયો છે. હીંયાની ગોદીઓમાં ૪૦૦૦) ટનનાં બારકમો બંધાયેલાં છે. એના વેપાર સારું અને ૧૮૭૮માં સોલ લાખ ટનનાં વાહાણોએ આવજાવ કીવી હતી, અને બારાંમાં જાન્યુકોના માલ ભરાતાં વાહાણો ૭૦૦૦૦) સીતેર હજાર ટનનાં રહે છે; તથા ૪૦) વરસમાં એ શહેરનો વેપાર આઠ ધણો વધી ગયો છે, અને હમણાં જે મળુનાં કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે તે ઉપર ૩) કરોડ રૂપિયાની થાપણ રોકાયેલી તથા તેમાં ૩૫૦૦૦) માણસો કામે લાગે છે. એ શહેરમાંથી દરશાલ ૨૩) લાખ ગ્યાલન વીસકી દારૂ બાહાર ગામ જાય છે. એવું એ વેપારી શહેર છે એ ઉપરથી આપણને જે ખ્યાલ આવેલાંડ દેશની ગરીબાઈનો છે તે ખોટા પડે છે. હીંયાનાં લોકો આધરીશ મેન છે, પણ તેઓ વીશ ખરાબ મત ખીજઓ બાંધે છે તેવું કસું દીસતું નથી. આજે અહીંયાંથી થોડેક દુર ધોડાની સરત તથા જનવરો વેચવાનો મેલો હતો, જ્યાં ધણું લોક ગયું હતું, જેઓને સંધળા પાછાં ફરતા જોવાને ધણી બીડ રમતા ઉપર એકઠી મલી હતી ; પણ તેઓમાં કસી રીતે કહ્યું આ મારામારી જોવામાં આવતી હતી નહીં, ફક્ત જેમ લંડનમાં ડરખીની સરત વખત હસવા બોલવાનું તથા એક ખીજઓ સાથે ટાલ મસ્કરી થાય છે તેમ એ લોકો પણ પોતપોતામાં કરતા હતા. હીંયાં ધારયા મેળે હીંડુસ્થાનમાંથી ધણાંજ ધોડા જણા ફરવા આવ્યા હશે ; કારણકે હોમા જ્યાંખી જતા ત્યાં હોમાને બધું લોક જોયા કરતું હતું ;

તથા ખીજાંએને ધેરમાંથી તેડી લાવીને હમાને દેખાડતા હતા. તેમાં આરત લોકને હમારા પોશાકની કાંઈ નવાઈ ભાગતી હતી, જેથી કરીને તેઓ હમાને જ્યાંખી મલે ત્યાં પોતપોતામાં ઢાંટે સાદે પેત ધરીને હસતી તથા મરદો પણ તેજ માફક હસતા હતા, જે ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ લોકોનો જીવ ધણો જાજીલો છે.

તા. ૨૨ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સાત વાગે આગગાડીમાં બેલફાસ્ટથી બેસીને અપોરનાં ૧૧૧૧ વાગે ડબ્બીન શહેર-માં આવી પુગા, અને ત્યાંનાં શેલબરન હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. એ ડબ્બીન શહેર આયરલાંડ દેશનું પાવત્રજ છે, અને તેની વસતી આસરે ૬૫૦ લાખની કહેવાય છે. અપોરનાં હીંધાનું શેન્ટ-પેટરીક-કેડીડરલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ ધણું જીનું અને ખારમી સદીમાં બાંધેલું હતું. પણ પાછલથી ખીશમાર હાલતમાં આવેથી તેનો જીનો ભાગ રાખીને બાકીનું નવેસરથી સર બેનજામીન લુધગીનીશ (ખીર તથા પોરટર બનાવનાર અને હમણાંનાં ગીનીશનાં બાપે) એક લાખ પચાસ હજાર પૌંડ ખર્ચીને બાંધ્યું હતું. એ દેવલ હમણાંની સારી બાંધણીનું જાયું છે, તેના (Altar) આગેનીશ માર-બલનો છે, તથા ખીજા તે બાજીનું થાંભલા પણ એજ જાતનાં પથરનાં બનાવેલા છે. એ દેવલમાં શેન્ટ પાટરીકનાં ખીતાબવાલા સરદારોને બેસવા સારું જગ્યા રાખેલી અને તેની ઉપર તેઓનાં વાવટા ટાંગેલા છે. એ દેવલમાં સારાં સારાં માણસોની યાદગારીનાં સ્તંભો પણ ધણા સારા અને જોવા લાયક છે, તેમાં એક સ્તંભ લેડી એલીબમેઠ વાઇકાઉન્ટેશ ડોનીરાલ તે નામદાર હેનજીશ શેનટલેજરની બધરીને હમાને ત્યાંનાં રખેવાળે બતાવ્યો હતો અને એ બાધને વાસતે કહેવત રહી ગઇ છે કે એજ આરત આખી દુનીઆમાં ફીમિશન

થઇ હતી. એ જોધને કાઇસ્ટ કેડીડરલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ પણ સૌથી જીનું અને જોડું કહેવાય છે. તેને પણ થોડુંક ઉપર મીંડ એવ રી નાંમનાં દારૂગાળનારે એક લાખ પૌંડ ખર્ચીને નવેસરથી બાંધ્યું છે, અને તે ધણું જ જોવાલાયક છે. એ દેવલમાં આયરલાંડને પેટેલો જીતનાર સ્ટ્રોંગ બો (Strong Bow) ની પોર સને ૧૧૭૦૦નાં શાલની છે, તથા તે ઉપરાંત ખીજા ધણી જીની પોરો છે.

ત્યાંથી નીકલેલા ડબ્બીન ટાવર જેને ખરમીંગહામ ટાવરને નામે આ-લખે છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગા પર આગલ રાજટ્રોહ બંધીવાનોને કેદ કરતા હતા, હમણાં તે અધારી કોઠડી-આમાં જીનાં લેખો રાખેલા છે. એમાંની એક કોઠડીમાં દેનીયલ આ કો-નેલને કેદ રાખ્યો હતો. એ કેદખાનું ધણું જ સરસ બાંધેલું હોવા છતાં કહેવાય છે કે એજ ધણી એકલો એમાંથી નાસી શક્યો હતો. એની કોઠડી બાયગે છ ફીટ પોહોળી અને પંદર ફીટ જડી હશે, તથા તેમાં ઉજરડું આવવાને કશી ખારી પણ દીસતી નથી. એ જગ્યા પર વચમાં એક કુવા જેવો ચોક રાખેલો અને તેની આસપાસ એક ફરવાની જગા રાખીને કેદીઓની કોઠડીઓ બાંધેલી છે. એ ચોકનાં મથાળાં ઉપર એ-માંના બંધવાને અંદર કાંસી દબને પછી હુલથી જે નદી વહી જાય છે તેમાં ખારો ખાર નાંખી દેતા હતા.

એ જોધને પછી એનીજ પાસે ડબ્બીન કેસટ્રલમાં અહીંયાનાં લોર્ડ સેક્ટેન્ટને સાથે હવેલી છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પર એ ધણી સરકાર તરફથી ખાણાં, નાચ અને મુલાકાત આપે છે. અહીંનાં શેન્ટ પાટરીકના હાલ-માં આગલનાં લોર્ડ સેક્ટેન્ટસની સખી-ઓ મુકેલી છે, તથા હમારત પણ સારી છે.

એનીજ પાસે ચેપલ રાયલ (Chapel Royal) પાદશાહી દેવલ કરીને બાંધેલું છે, જ્યાં વાઇસરાય બંધી મોટે ભાગે. એ દેવલ બાહારથી પથરનું અને અંદરથી બધી ગમ આધરીય ભાગ બોગ (Bog Oak) લાકડાંનું નકશીદાર બાંધેલું છે, જ્યાંની ગ્યાલરી ઉપર પેટેલાંથી તે હમણાં સુધીનાં બધા લોર્ડ લેફ્ટનન્ટ્સનાં નામ તથા કોટ ઓફ આરમ્સ પાડેલાં છે. એ દેવલ ધણું જોવા લાગે છે.

ત્યાંથી નીકળીને અહીયાનુ જુનું પાર્લામેન્ટ હાઉસ જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા ઉપર આગલ પાર્લામેન્ટ ભરાતી હતી, અને તે નેવું હજાર પૈડ ખરબીને બાંધ્યું હતું, પણ ૮૦ વરસ થયાં હીંયાની પાર્લામેન્ટ બંધ થઇને ગ્રેટ બ્રીટનની પાર્લામેન્ટ સાથે જોડાઇ ગયાથી એ ઇમારત સરકારે આચરલાડ બેંકને વેચી છે અને તેમાં હાલ એ બેંકની આશીય છે; તોપણ અસલનાં હાઉસ બોર્ડ લોર્ડ્સ (ઉમરાવાની સભાનો) હાલ જમનો તેમ તેની ટેબલ તથા ખુરસીઓ સુધાં લોકોને જોવા સારું રાખેલાં છે, તેમાં આપણાં ખીજ, ત્રીજ તથા ચોથા જયોર્જ તથા ડ્યુક આફ વેલીગટન અને લોર્ડ નેલશનનાં પુતળાં મુકેલાં છે.

એ જોઇને રાયલ બોટનીકલ ગારડનશ જોવા ગયા હતા, જ્યાં ઝાડપાનનો સંગ્રહ ધણી સારો કીધેલા છે, તથા ઝાડપાનને લગતી વીધા શીખવા સારું ઝાડોને વર્ગ પ્રમાણે રાખીને દરેકનાં નામ લખેલાં છે. ત્યાંથી નીકળેલા ફૂનોક્સ પાર્કમાં ગયા. એ પાર્ક ધણી મોટો સાત મૈલ પેરાવાનો છે, તેમાં અહીંયાનાં લોર્ડ લેફ્ટનન્ટને રહેવાનો મહેલ તથા (કુમ્મિલોજીકલ) પ્રાણી સંગ્રહની ગારડનશ છે. પણ એમાંનાં બધાં જનવર આગલ ઇંગ્લંડમાં જોયાં હતાં. એ પાર્કમાં ડ્યુક આફ વેલીગટનની માદગારી રાખવા સારું એક મોટો રંગીન ફોન્ટ

જોવા સ્તંભ ઉભો કીધેલા છે, તેનો ઉપર વીસ હજાર પૈડ બેસા છે. તેની સામે લોર્ડ ગફનું પંચરસ ધાતુનું (Bronze Metal) પુતળું ઘોડા ઉપર બેસાડેલું હતું કીધેલું છે, એ જોઇને નેલશનનો સ્તંભ જોવા ગયા; એ સ્તંભ ૧૨૦ ફીટ જોવા અને તે ઉપરથી ડબ્લીનની રચનાં ધણી સરસ દીસે છે. આજે રાતનાં ગેયરી ડીપેટરમાં ગયા હતા જ્યાં દેખાવણી ધણી શારી હતી.

તા. ૨૩ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં વીલીયમ જેમીશનની કંપનીનું વીશકી (Whisky) બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ કારખાનું વરસનાં છ માસ થડીમાજ ચલાવે છે તેથી હમો ગયા તે વખતે ચાલતું હતું નહીં, તોપણ ત્યાંનાં કારભારીએ હમોને બધે ફરવીને સમજણ પાડી હતી. એ વીશકી જવ તથા ખીજ અનાજમાંથી બનાવે છે. પેટેલાં તે અનાજને જમીન ઉપર પાંચરી પાંણી છાંટીયા કરે છે, જેથી એ ચાર દીવસમાં ઉપર પીળા કુટ્ટી નીકળે છે, પણ તે પીળાને પાદડાં નીકળે તે આગમજ બેહુ અનાજને સાથે ભેલીને સંચાથી ડાલે છે. ત્યાંથી એક ખીજાં મોટાં વાસણમાં નાંખીને ગરમ પાણીમાં રાત તથા દીસ દોહાવી પછી ડેરવા દે છે, એટલે પાણી સાથે તેનો મીઠાસવા-લો ભાગ તરી આવે છે. એ બાદ પાણી કાઢાડી લઇને તેને ખમીર ઉકવા દે છે, તે પછે જતરામાં નાંખીને બાફથી ગાળે છે, અને તેનાં બાફનું પાણી જો ગળે છે તેનો વીશકી દાર બને છે. એ પ્રમાણે છ મહીનામાં આજે કારખાનાંમાં વીસ લાખ ગ્યાલન અથવા દસ લાખ ડજન બાટલી વીશકી બને છે.

એ જોઇને પછી. ગીનીસ કંપની (Guinness & Co.)નું પોરટર બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ કારખાનું ધણું જ મોટું છે, તેમાં દરરોજ

૨૦૦૦) માલ્ડો કામ લાગે છે, તથા દરરોજ ૨૦૦૦) હોગઝેડ ધ્યાને (એક હોગઝેડનો ૫૬ ગ્લાસ લેખ) એક લાખ બાર હજાર ગ્લાસ પોરટરનો દારૂ બનાવે છે. પોરટર બનાવવા સારું માલ્ટ (Malt) કરી ધર્જના જેવા અનાજ વીશકી બનાવવાની માફકજ પેટ્રેલાં જમીન ઉપર પાંચરી પાણી છાંટી પીળા ઉગાડીને પછી ઉલે છે, અને એક મોટાં વાસણમાં ગરમ પાણી વરસાદની માફક ઉપરથી પડવું રાખીને હીલવ્યા કરે છે. એમ કીધા પછી તેને ઠરવા દે છે, અને તેની ઉપરનું મીઠાશવાલુ પાણી કાઢાડી લે છે તેને ખમીર ઉડવા દે છે. તે બાદ હોપ (Hop) જાતનાં ઝાહાડોના કુલો જે અમેરીકા તથા ખીજ દેશોમાંથી આવે છે, તેને પણ મુકવીને પાણીમાં ઉકાલીને ઉપલા ખમીર ઉકેલાં માલ્ટનાં પાણીમાં ભેલે છે, અને પછી તેને ગાલી કાઢાડી ખમીર ચઢવા દે છે એ મુજબ થોડા દિવસ રહેવા દીધાથી પોરટર બને છે, અને તેની ઉપર શીણ ધણું ચઢી આવે છે. એ ખમીર ચઢવા સારું તેમાં ઠુલું નાખ્યાથી તેને કઠુ ચઢી ખમીર આવે છે (વીશકી બનાવવામાં પણ તેને ખમીર ચઢાવવા સારું ભુસું નાંખે છે.) હવે એ શીણ ચઢે છે ત્યાંસુધી કાઢાડી નાંખીને પેલા તૈયાર થયેલા પોરટરને ગાળી કાઢાડી મોટાં લાકડાંનાં પીપમાં બે વરસ સુધી એમજ રાખી મુકે છે, ત્યારે તે પીવા લાયક થાય છે. એવાં મોટાં પીપ ૧૫૦) નંગ આવે રાખેલાં છે અને તે દરક પીપમાં ૨૦૦૦ હોગઝેડ પોરટર માય છે. તે હીસાએ ત્રણ લાખ હોગઝેડ યાને એક કરોડ અડધ લાખ ગ્લાસ અથવા ૮૪ લાખ હજાર બાટલી પોરટરનો જથ્થો હીમાં રાખેલાં છે. એ કારખાનાનો ધણી સર ગીનીશ મરી જ્યા પછી તેનાં ત્રણ છોકરાઓને હસ્તક ગયું તેમાંથી સૌથી નાધળા છોકરાએ

પોતાનાં ખીજ બે વડા બાધઓને દરકને એક એક કરોડ રૂપિયા રોકડા આપી પોતે ત્રણ કરોડ રૂપિયાની કીમતે ખંડી લેઈ એકલો ધણી થયો છે. એમાં જે ૨૦૦૦ માલ્ડો દરરોજ કામ લાગે છે તે દરકને રોજ બે પેંટ પોરટર મફત પીવાને આપે છે, પેલાં ભરી મુકેલાં પીપમાં બે વરસમાં પોરટર તથાપર થાય છે કે. તેને મોટી નળીઓમાંથી લાવીને પીપોમાં ભરે છે. તે પીપમાં ભરતાં ઉપર જે શીણ થઈ આવે તેને ખીજો પોરટર અંદર રૂડીને ઉભાવા દે છે, તથા જમીનમાં ગટરો કરીને પાછું તેને એકઠું કરે છે, અને જુબાથી કરી પાછું પોરટર બનાવવા સારું તેને ખીજા પીપોમાં આધશીંગ ગલાસ (Ising-glass) સાથે ભિળી પીધણાવીને પોરટર બનાવે છે. એ કારખાનું ૧૫૦ એકર જમીન રોકે છે, અને તેનો અંદરનો માલ લાવ લઈ જ કરવા સારું છ ઈનજીનો કામ કરે છે. એ જોધને મુઝીધમ જોવા ગયા હતા. એમાં ધણી તરાંહનાં જનવરો તથા માછલીઓનો સંગ્રહ કીધેલાં છે, તેમાં એક નવાઈ જેવું પંજરે જેનાં માથાં ઉપર આસરે ૯) ઇંચ લાંબું સીંગડું ઉગેલું હતું. રાતનાં શ્રીન પાર્ક જોવા ગયા હતા જ્યાં થોડાક કીઆરા તથા બે કુવારા સીવાય ખીજ બાકીની જમીનમાં લીલું ઘાસ અને છાયડાનાં ઝાહાડો રાખેલાં છે. એમાં ખીજ જ્યારનો રતજ મુકેલાં છે. આગલ એ પાર્ક થોડા ધણીઓજ શ્રી ભરીને વાપરતા હતા, અને ખીજ લોકોને જોવા જવા દેતા હતા, નહીં પણ પેલા ધરમાત્રુ શખસ મીઠો ગીનીસે (પોરટર બનાવનાર) ત્રીસ હજાર પૈડાં ખરચી તેને સણગારીને આમને મોટું ખુલ્લો મુકયો છે.

તા. ૨૪ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે અતરની લાંડ લીંગ (Irish Land League Meeting) ભરાવાની હતી તે

જોવા ગયા હતા. એ સારું અત્રેની કચ-
ટમ હાઉશવાલી જગા આગલનાં મોટા
ચોકમાં બધાઓએ એકઠા થવાનો ડેડીવ
કીધો હતો. તે મુજબ જુદા જુદા ધંધા-
વાલાઓ પોતાનાં વાજાં લઈને ત્યાં એ-
કઠા મળ્યા હતા, જેઓની સંખ્યા ઘણી
મોટી યાદ હતી. એ કચટમ હાઉશ નદી-
ને કાંઠે આવેલું છે, તેવર આવવા સારું
તે નદીની બેહુ બાજુએ ઉપર લોકોનાં
ટાળાં વાજાં વગાડતા તથા ઉડતા વાવટા
સાથે આવતાં હતાં, જે દેખાવ ઘણો
સારો લાગતો હતો. વાવટા ઘણાંપરા
લીલા રંગના હતા. લોકોએ લીલા રંગની
શીત પોતાની છાતી ઉપર તથા લીલા પતા
પોતાનાં ખભાં ઉપર તથા ઝાડની લીલી
ડાંખલી અને પાંતરાં તોપીમાં પેહેરેલાં
હતાં, જે છુટાપછુટું દેખાડવાની નીચાંની
દાખલ હતું. એ ઉપરાંત કેટલાક જણાંતો
અંગ્રેજીકા તથા ફ્રાંસનાં રીપબ્લીક (પ્ર-
જસતાક રાજ્ય)ના વાવટા પણ સરખસમાં
સાથે લઈને ચાલતા હતા. કોઈ વાવટા
ઉપર (Down with the Land
Lords) જમીનદારોનો નાશ થાવો. કોઈ
ઉપર (United we stand, Divi-
ded we fall,) સંપ ભર્યા સામે ટકશું,
કુસંપથી આપણે પડશું. કોઈ ઉપર (The
Land for the people) જમીન ઉપર
આપણી મલિકી હો. કોઈ ઉપર (Par-
nell & Liberty) પારનેલ અને છુટા-
પણાં મોટા ઇત્યાદી સરખસમાના જુદા જુદા
ધંધાદારીઓએ પોતાના જુદા વાવટાઓ
બનાવી તે પર પોતાના ધંધાની નીચાંની
પાડેલી હતી, જેમકે ગાડી બનાવના-
રાઓ ગાડી, નાલ મારનારાઓ નાલ,
એ મુજબ બરાશ બનાવનારા, ખાટ-
કી, કોલશાવાલા, તથા ખીજ ધંધાવાલા
પેહેલાં પોતાનાં વાજાં તથા વાવટા સાથે
આદ્યા, અને તેઓની પાછલ લેંડ લીંગ-
માં ખુબી રીતે સામેલ થયલા સોફો

પીલી તથા લીલી પડીની બેલ નીચાણી
પેહેરીને ઘોડા ઉપર તથા ગાડીમાં તથા
ચાલતા સરખસ થઈને નીકળ્યા હતા,
પણ એ સરખસવાલાઓ કરતાં તેમને
જોવા આવનાર લોકો અતી ઘણાં હતાં,
અને એ મોટા ચોક તથા આસપાસનાં
નદી કીનારાનાં બેહુ રસતા બાજે કીડીની
માફક બધી બાજુથી ઉભાઈ ગયા હોય
તેમ લાગતું હતું. એ પ્રમાણે સરખસ
નીકલીને આસરે બે મૈલ ઉપર ફ્રાન્સીકશ
પાર્કિંગે ત્યાં ગયું, પણ બાજે એમની મી-
ટીંગની સામે પરવરદેગારનો કોપ હોય તેમ
પેહેલાં મુજબ પ્રકાશતો હતો તે તદન બં-
કાઈ જઈને એક મોટું તોફાન તથા વર-
સાદ એકાએક જેવું સરખસ પાર્કિંગનાં દરવા-
જામાં પેસે તેવુંજ થઈ આવ્યું. એવા વ-
રસાદ હમોએ મુ'બાઈ છોડ્યા પછી કોં
પણ જોયો હતો નહીં, તથા પવનનું તો-
ફાન ઘણું જોરમાં હોવાથી વરસાદનાં
છાંટા બાજે કાંકરા વાગતા હોય તેમ લો-
કોનાં દીલ ઉપર પડતા હતા, જેથી સઘળું
સરખસ વીખરાઈ ગયું, વાજાં વાગતાં
બંધ થઈ ગયાં, તથા લોકોએ ઝાડોનાં
છાંયા તળે જવાની દોડદોડ કરી મુકી,
અને કેટલાકો પાછા પોતાને ઘર જતા રહ્યા.
એ મુજબ અરધાથી પોણાં કલાક સુધી
તોફાન રહ્યા પછી નરમ પડ્યું અને તેની
સાથે પેલા લેંડ-લીંગવાલાઓ પણ થંડા
પડી ગયા તથા ઘોડાએક કરાવ કરીને
પાછા ઘર ગયા. હમોને પાર્કિંગમાંથી મીટીંગ
ભરાવ તેની આગમજ વરસાદને લીધે
પાછા હોટેલમાં જવાની ફરજ પડી હતી.
ડબ્લીન શહેર ઘણું મોટું છે અને મોહો-
લાઓ એક સરખા મજાનાં કુશાદે સારી
બાંધણીનાં ઘરોનાં છે, તેમાં “સેકરીલ
સ્ક્રીટ” ઘણો સરખો છે. એ શહેરની વચ-
મથી “લીશી” નદી પસાર થાય છે.
તેનાં બેહુ કીનારાપર મોટા રસતા કરી
બેહુ બાજુ હવેલીઓ બાંધેલી હોવાથી

ધણી ભપકો લાગે છે. એ શહેર આસરે ૧૧) મૈલ પેગવામાં છે. એનો વેપાર માફકસર મોટો અને દરશાન ૨૫) લાખ ટણનાં વાહણો આવજવ કરે છે, તથા કશટમની જગત એક કરોડ રૂપિયા ઉપજે છે, (જેનો મોટો ભાગ વીશકી તથા ખીજ દારૂથી પેદા થાય છે.)

તા ૨૫ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં સાત વાગે ઉબ્લીનથી આગ-ગાડીમાં બેસીને બે મૈલ ઉપર ક્રીંગ્સ-ટાઉન કરીને બંદરે છે ત્યાં ગયા, જ્યાંથી સ્ટીમર કોનોટમાં બેસીને આચલ'ડ છેડયું. બપોરનાં બાર વાગે વેલશનાં “હેલી-હેડ”નાં બંદરે ઉતરી હતા અને ત્યાંથી પાછા આગગાડીમાં બેસીને “બેનગર” કરીને કરનાવનશાપરનું ગામડું છે ત્યાં ગયા. એ ગામડામાં પેત્રી વેળા એક નદીનો પુલ ધણી નરાઈ જેવો હજાએ પસાર કીધો હતો, જેને “બ્રીટનીઆ બ્રીડજ” નામ આપેલું છે, પણ તે “ટેમ્પુલર બ્રીડજ” નાં નામથી ખી ઝાલખાય છે. એ પુલ લો-ખંડની મોટી ચોરસ નલીએનો બાંધેલો અને તેને હેલથી મોટા પથરનાં થંભ આપીને ઉપર ઉભો કીધો છે, જે નલી-એની અંદરથી આગગાડી પસાર થાય છે. એ પુલ ૧૫૧૩) શીટ (લાંબો ૧૪) શીટ પોહાળો અને નદીની ભરતીનાં પાણીની સપાટીથી ૧૦૪) શીટ જાય છે. તેમાંનો સૌથી મોટો નલ ૧૮૦૦) ટણ વજનમાં છે તથા બધા નલોનું વજન ૧૧૪૦૦) ટણનું કહે છે. એ નલોને પેહલાં થંભાની અંદર ખાંચા કરીને પસાર કીધેલા છે, તેમાંનો સૌથી જાયે થાંભલાનો મીનારો ૨૩૦) શીટ છે. એ પ્રમાણે બે બાજુપર નલો નાખીને ગાડીએ આવતી જતી પસાર થાય છે. એ પુલને બાંધતાં ચાર વરસ લાગ્યાં હતાં. એ રીતનાં નલોનાં પુલ બાંધવાથી તે ખીજ પુલો કરતાં ધણી સલામત કહેવાય છે, તથા એવો પુલ હજા-

એ આજેનું પેહલવેહલાં જોયો હતો. એનાં મોહોડાં ઉપર બેહ બાજુએ ૨૫) શીટ લાંબા પથરનાં સીંહ બેસાડેલા છે. એજ પુલની થોડક દુર એક ખીજો પુલ એજ “મીનાઈ” નદી પરથી પસાર થવા તદન ઝુલતો માંકલ ઉપર બાંધેલો છે, તે પણ ધણી સરસ અને જોવા લાયક છે.

બેનગરમાં હજા ઉતરીને ત્યાંથી આસરે ત્રણ મૈલ દુર સ્લેટનાં પથરની ખાણ છે તે જોવા ગયા હતા. એ સ્લેટનાં ત્યાં આખા પાહાડો છે, જેમાના લોડ પેનરીહીન (Lord Penrhyn) વાજા પાહાડની ખાણ જોવા ગયા હતા. એ સ્લેટ કાઢાડવા માટે પેહલાં એક જોડા ૬૦) શીટનાં કુવા જેવો ખાડો ખણે છે, અને પછી બંદુકનો દારૂ તથા ડીને-માઈટ અને ગતકાટનથી ઉડાડીને તેમાંથી સ્લેટ ખણી લઈ તે ખાડાને પોહાળાણ તથા ચોખાણમાં મોહોટા કરતા જાય છે. એ મુજબનો મોટો ખાડો થયો કે વળી તેની અંદર પાછો હેઠાણમાંથી ખીજ ૬૦) શીટ જોડા ખણીને પાડા તેને બધી બાજુપરથી ખણતા ખણતા પેલા આચલનાં ખણેલા ભાગથી આસરે ૩૦) શીટ નાંધળો ચોરસ કરે છે, અને તે મુજબ ખીજ ખાડાએ ૬૦) શીટનાં ખણીને પેલા ૬૦) શીટ જોડા થડાનો ચોક એક ખીજની અંદર કરવા જાય છે. એવા છ થડા દરેક ૬૦) શીટનાં જમાઈનાં હમણું સુધીમાં ૨૦૦) વરસે થયાં છે, જેનો દેખાવ રામના એમશી કીપેટર (Roman Amphitheatre)નાં જેવો લાગે છે. હમણું એ મુજબ એ ખાણ ૩૬૦) શીટ જોડી ગઈ છે. એમાંથી દરરોજ આસરે ૨૦૦) ટણ સ્લેટ કાઢાડે છે તથા ત્યાં રોજ ૨૩૦૦) માણસ કામે લાગે છે. એ સ્લેટની સાથે ખીજો સાધારણ જાતનાં પથરનો પણ થોડો ધણી ભાગ નીકળે છે, તથા ભાગેલી

૨૬ સ્લેટનાં કટકાઓને એ પાહાડની બાજુ પરની ખીણમાં નાંખી દે છે જે સાથે એક અછી ગોડવાણ કીધી છે. પાહાડનાં મધ્યામાં પર પાણીનો એક ધણો મોટો જથ્થો એકઠો કીધેલો એક મોટી ટાંકીની ગાડીમાં ભરે છે, અને તે ગાડીને પાહાડની બાજુ પર ઢોળાવ કરી તે ઉપર મુકેલા પાતાપરથી હેડાંલુમાં તેનાં ભારથી જવા દે છે. હવે તેની ખીણ બાજુ પર હેડાંલુમાં એક તેનેથી નાધળી ગાડીમાં પેલા પથરા તથા ૨૬ સ્લેટ ભરી તેની સાંકળ પેલા પાણીવાલાં ગાડાં સાથે જોડે છે, જે મોટો જુદા લોખંડનાં પાતા નાખેલા છે. એ બાદ પેલી પાણીવાલી ગાડીમાં ધણો પાણીનો જથ્થો હોવાથી તે હેડે આવતાં પથર તથા સ્લેટનાં ગાડીને ઉપર એ-ચે છે, એટલે તે ભરેલું ગાડું ઉપર ધસડાઈ જાય છે, અને ત્યાં બે માણસો તેને ઉલટાની નાંખી તેની અંદરનો ૨૬ માલ ખીણમાં નાંખી દે છે. પેલી પાણીવાલી ગાડી હેડે ગઈ કે ત્યાં તેનું પાણી ખાલી કરી નાંખી તેની ઉપર પથરની ગાડીઓ ભરે છે, અને પેલી ઉપરની પથરવાલી ગાડી ખાલી કરી ની હેડાંલુમાંની ટાંકીવાલી ગાડીમાં પાણી ભરે છે કે હવે તે ગાડી હેડે જતી જતી પેલી પથરની ગાડીને ઉપર એથી મોકલે છે, જેથી ધણો બચાવ થાય છે. વળી હેડે જે પાણી ખાલી કરી નાંખે છે તે ૨૬ જવા દેતા નથી પણ તેને નલીઓમાંથી નીચાણનાં ભાગમાં કાઢાડી નાંખી એજ માફક પાછું કામમાં વાપરે છે. સ્લેટનાં જે ધણો મોટો અને જડા પથરો નીકળે છે તેને માણસો નાધળા અને પતલા કરે છે, જે કરવાનું એ પથરાવેલે છુટાં પડો હોવાથી ધણું સહેલ પડે છે. એક મોટી લાદીને એક બાજુ પરથી તપાસીને લાંબી છીણી અંદર ડોકવાથી તેનાં પડ છુટાં પડી બે ભાગ સરખા થઈ જાય છે. તે મુજબ જો હજુ પાતલી કરવી હોય તો

ખીણ બે ભાગ કરીને જોઈતી જડાધનાં કરે છે. પેલા ખણેલા ભાગમાંથી કચરો લઈ જવા સાથે દરેક યડમાંથી ટનલો પાહાડની અંદર કોતરેલી છે, જેમાંથી તરામનો માફક પાતા નાંખીને ગાડીઓમાં તરત પથર તથા સ્લેટો માણસ ધસડી જઈ પેલે પાર મોટી ગાડીઓમાં ભરે છે, જેને એક એનજન ધસડી લઈ જઈ દુર નાંખી આવે છે; તથા આખી સ્લેટને પણ એજ માફક લઈ જઈ નદીને કીનારે લોડ પેનરીડને (૧૭) લાખ રૂપિયા ખર્ચીને વાહાણો આવજાવ કરવા મોટો ખર્ચ ખાંધેલું છે, ત્યાં મોટામાં ભરી આવે છે, જ્યાંથી તેને ખીજે દેશ નદી હોય ત્યાં સુધી સસતામાં લઈ જઈ પછી આગગાડીમાં દેશાવર મોકલે છે. એ ખાંણની આવક પેઠેલાં ધણી સારી થતી હતી, અને એનાં ધણીને દરશાલ તેમાંથી બે લાખ પચાસ હજાર પૌંડ મલતા હતા, પણ હમણાં સ્લેટનો ખર્ચ ઓછો થવાથી અડવાડીઆનાં ચાર દીવસજ કામ કરે છે. એ જોઈને પછી હમે ખેનગર આવીને ગામમાં કરવા નીકળ્યા હતા. એ ખેનગરનું ગામડું જાણે એકજ મોટો મોહોલો હોય તેવું છે, અને તેની હમેશની વસતી આસરે દશ હજાર માણસની કહેવાય છે. પણ માસમમાં બધાં મલી પચાસ હજાર માણસો અહીંયાં આવજાવ કરે છે.

હીયાંથી આગગાડીમાં સાંજનાં છ વાગે ખેસીને કરનારવન (Carnarvan) જે વેલશનું સુખીઅ શેર ગણાય છે ત્યાં આવી પુગા અને ત્યાંનાં મુવલ હોટલમાં ઉતારે લીધે હતા. ત્યાંથી પાછા તરત નીકળીને ત્યાંનો કીન્લો જોવા ગયા હતા. એ કીન્લો આસરે ૬૦૦) વરસનો જુનો છે, અને તે ઇંગલાંડના રાજ પેઠેલા એડવર્ડ આંધ્યો હતા. એ કીલામાં એની રાણી એલીઝબેથે ખીજા એડવર્ડનો જન્મ આખો તેથી તેને પ્રીન્સ

આફ વેલથને એતાબ આપ્યો હતો, અને ત્યારથી ઇંગ્લાંડનાં પાદશાહનાં વડા છેકરાને એ એતાબ અપાતો આપ્યો છે. એ કીલ્લા ધણો મજબુત બાંધેલો હતો પણ તેની મરામત નહોં કરવાથી હાલ ધણો ખીસમાર હાલતમાં આવી ગયેલો છે, જેને પાંચે મારવા સારું તેને જોવાજનારા પાસેથી છ પેની શી લીધામાં આવે છે. એની દીવાલો નજદીક ખાર શીટની જડાઇની છે, અને તેની અંદર નાધળા ઓગડાઓ છે, જેમાંનો એક આસરે ૧૨) શીટ લાંબો અને ૮) શીટ પોહોલો છે, જેમાં પેહોલા પ્રીન્સ આફ વેલથને જન્મ થયો હતો. જ્યારે પેહોલા એડવર્ડ વેલથ હતું ત્યારે તેનાં તાબામાં ત્યાંનાં લોકોએ રહેવા ના પાડ્યું, અને પોતાનાં જ દેશનાં એક ધણીને પોતાના હાકમ દાખલ માગવા લાગ્યા, જે ઉપરથી એ પાદશાહે તાલ કરીને તે લોકો પાસે એવું કબુલ કરાવ્યું કે તમારા જ દેશમાં જનમેલા તથા ઇંગ્રેજ બોલતો એક પણ બોલ નહોં જાણનારને તમારો હાકમ બતાવું તે તમે કબુલ કરશો કે નહીં, તે તે-આમે હા પાડવાથી પાદશાહે પોતાને ત્યાં જનમેલો દીકરો જે ત્રણ દીવસની ઉમરનો હતો, તેને લાવીને કીલ્લાની એક મોટી બારી પરથી વેલથનાં ઉમરાવાને તથા રૈયતને બતલાવી કહ્યું કે લેવો તમારા માગવા મુજબ એને તમારો પ્રીન્સ ડેડબો છે, જે આમેજ કીલ્લાની સર જમીનપર જનમેલો છે, અને ઇંગ્રેજ એક બોલ પણ બોલતો નથી તે ઉપરથી રૈયતે પોતાની કબુલ પાલવા માટે તેને પોતાના પ્રીન્સ આફ વેલથ દાખલ કબુલ કીધો હતો. ઉપલા બારી પણ હજુ બતાવે છે. એ કીલ્લામાં સાથી જોયો મીનારો ૧૨૦) શીટ છે, જેને ઇંગ્લ ટાવર કહી કહે છે. તેની ઉપર અસલમાં શમન કીલ્લાઓ જે અહીંયાં હતા તેમાં “કરેશ્ટ” દાખલ એક પથરનું મોટું ગરડ પક્ષી મુકેલું હતું તે,

તથા ખીજાં પુતળાંઓ લાવીને આમે ટાવર પર મુક્યાં હતાં, જેથી તેનું નામ ઇંગ્લ ટાવર આપ્યું હતું. એ ગરડ પક્ષી તથા શમન લોકોનાં પુતળાંઓ હજુ ત્યાં છે, પણ તેખી ધણીજ ખીસમાર હાલતમાં આવી ગયલાં અને બરાબર ઓલખાતાં પણ નથી. એ જોઇને પછી કરનારવન ગામમાં ફરી આવ્યા. અહીંયાંની વસતી આસરે ૮૫૦૦) માણસની છે, અને ધરો જરા સારી હાલતનાં તથા છુટા છુટા બંગલાઓ ડુંગર ઉપર હમણાં સારી રાતકનાં બાંધેલા છે. એ ગામની સાંમે દરીયાનો થોડોક ભાગ આવેલો હોવાથી તથા તે જમીનનો વચમાં ત્રણ ગમથી ઘેરાઇ જવાથી સરોવરનાં જેવો લાગ્યા ઉપરાંત ગામમાંથી તેનો દેખાવ ધણો સારો દીસે છે. વેલથનાં ગરોબ લોકો ધણુ ખરા અંગ્રેજ બોલી જાણતા નથી, પણ અસલની ગેલીક બોલી બોલે છે. હમો બેનગરની સ્લેટની ખાણ જોવા ગયા હતા ત્યાંનાં કામ કરતા માણસોને સવાલ પુછવાથી તેઓ તે તદન સમજ શક્યા નહોં, અને કહ્યું કે હમો એ બોલી જાણતા નથી, પણ નીશાળેમાં અંગ્રેજ ભાશા શીખવે છે તેથી કોઇ કોઇ તે બોલી બોલે છે.

તા ૦ ૨૬ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં દય વાગે આગગાડીમાં બેસી કરનારવન છોડ્યું તે બપોરનાં પોણાં ત્રણ વાગે લીવરપુલ પુગા, અને ત્યાંનાં એડલશી હાઇલમાં ઉતારો લીધો હતો. સાંજનાં ત્યાંનો જાણીતો સ્ટેન્લી પાર્ક જોવા ગયા હતા. એ પાર્ક પાછલ એક લાખ પચાસ હજાર પૌંડ ખર્ચ થોડે સખાએ (Corporation) કીધો છે, જ્યાં ગાડી થોડા સારા રચતા તથા ધાસનાં મેદાનો તેમજ કુવારા તથા મોટાં ઝાડો રાપેલા છે. તે જોઇને પછી શેફ્ટન પાર્ક કહી ખીજો પાર્ક જોવા ગયા હતા, જે ઉપર ત્રણ લાખ પચાસ હજાર પૌંડ ખોંલા કહે છે.

એ ધણોજ મોટો તથા ત્યાંના રસ્તાઓ પણ ધણું મોટા તેમજ હુન્નરથી બનાવેલી નદીઓ અને કુવારાઓ વાલા છે. એ પાર્કીમાં ઉપર જણાવ્યા જેવી મોટી રકમો ખર્ચી છે તે હમારા ધાર્મી મુજબ જગા ખરીદવા પાછલ ધણી લાગી હશે. આ પાકની આસપાસ હમણું સારી રેતકદાર ધમારતો ખીજ ધણીઓની બંધાય છે. એ જોઇને ખોટાનીકલ ગાર્ડન્સ” (વનસ્પતીના બગીચો,) જોવા ગયા હતા. ત્યાં ઝાડ પાનનો ધણો સારો સંગ્રહ કીધેલો છે, પણ કંઈ નથી જાતનાં ઝાડો હતાં નહી. ત્યાંનાં કુલના કેઆરા નવી તરાંહનાં તથા જોવા લાભિક છે.

રાતનાં લાઇમ સ્ટ્રીટમાં આલ શાપ-શનેા મુવીંગ વેક્શ વેક્શ જોવા ગયા હતા, જ્યાં મીણનાં પુતળાનો સંગ્રહ કીધેલો છે, તે કાંઈ જોવા લાયક નથી તથા તે પુતળાંઓ તેના ધણીઓને મલતાં પણ આવતા નથી. એમાં એક બે છોકરાઓના પુતળાં બનાવીને તેઓની પાસે કોરનેટ તથા બાથુન કરી વાળનાં ચંલના સંચાથી રાગ ધણું સરસ વગડાવતા હતા. તે છોકરાઓનાં આંગલાં પણ હીલીને ચાંપ દાખી જાણે તેથી વાગતાં હોય તેમ લાગતાં હતાં, અને તે ચંલ વાગે છે એવું બતાવવા સાર તેની ઉપર ઓચીતો રમાલ નાંખવાથી સાદ દંકાઈ ગયો હોય તેમ લાગતું હતું. એ જોઇને તેજ મોહાલામાં જરા દુરથી રેલવેશનનો રાયલ-વેક્શ-વર્ક્સ એકઝીબીશન જોવા ગયા હતા. અહીંયાનાં મીણનાં પુતળાં પેહેલી જગ્યા કરતાં ધણું સરસ તથા બરાબર બનાવેલાં અને જોવા લાયક છે. હીંયાં આંખ ચુકવવાનો એક ખેલ કરતા હતા, જેમાં એક ટેબલ ઉપર એક ઓરતનું અડધું ધડ હોય તેમ દીસતું અને તે ટેબલ હેલથી તદન ખાલી લાગતી, જેથી તે કેમ કીધું હશે તે જરા અજબબ લાગતું હતું; પણ

ત્યાંનાં રખેવાળને બે પેની જુદી આપવાથી હમો પડદાની અંદર ગયા, જ્યાં ચાર પગની ચોરસ ટેબલને તેનાં એક ખુણાની બાજુ પરથી જોનારાંની સામે મુકે છે, અને તે તમુકી દેખાતી બે બાજુપર બે પગની વચે મોહોક જોવાની આરસીઓ રાખે છે એટલે ટેબલની હેડે શું હોય છે તે દેખાતું નથી. તેનાથી દુર બાજુપર બે ખીજ પગ છુટાજ એક પડદાની પાછલ મુકે છે, જેનો આજો એવી રીતે પેલી ટેબલવાલી આરસી ઉપર પાડે છે કે જાણે ખીજ બે પગ તેની અંદર મલી જઇને ચાર પગની ટેબલ દુરથી દેખાય છે. હવે એ ટેબલની ઉપર એક ખાંચો માણસનું આંગ જાય એટલા રાખીને તેમાં માણસ પુટલ મંડાને બેસે છે; એટલે તેનો ઉપરનો ભાગજ દીસે છે, હેલનો ભાગ પેલી આરસીઓથી દંકાઈ જાય છે, અને ચારે પગ ટેબલનાં દીસવાથી જોનારા લોકો તે ટેબલનાં હેડે કાઈ નથી એમ સમજે છે.

તા ૦ ૨૭ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આને સવારનાં લીવરપુલની મરશી નદીપરની વાહાણો ઉપરથી માલ ચડાવવા તથા ઉતારવાની મોદીઓ જોવા ગયા હતા. ત્યાં આલબર્ટ તથા પ્રોન્સીસ ડોકની વખારો જોઈ હતી; જ્યાં બધી જાતનો દારૂ તથા તંબાકુ અને ખીન્નો જકાત વાલો માલ ઉતારે છે. હીંયા દશ હજાર દા-રૂનાં પીપો મોટી મોટી વખારોમાં ભરેલાં હતાં, જેને “ઇનમોનડ” કરી કહે છે. તે અપ પડે તેમ માલ ધણીઓ તે ઉપર જકાત ભરીને લઈ જાય છે. મોટાં મોટાં પીપોમાં તંબાકુ દરેક પીપમાં એક ટણ સુધી ભરાઇને અમેરીકાના વજીજાઆ વગેરે દેશથી આવે છે. એ તંબાકુની કીમત દર રતલે ૩) થી ૫) પેની છે, પણ તેની ઉપરની જકાત ૧૮) પેની છે. દારૂ ઉપર દર ઈમ્પીરીઅલ ગ્યાલને ૧૧) શીલીંગ જકાત લે છે. તંબાકુ

ભરવા સાથે વપ્પારનાં ડોંધી ૪) માળા ક્રિવેલી છે. એ ગોદીઓ જોઇને વેલી ગટન ગોદી જોવા ગયા હતા જ્યાં બધી જાતનો અનાજ ઉતારે છે. એ અનાજ ડેલાઓમાં ભરાઇને વાહાણોમાં આવે છે તેની જાતી પ્રમાણે જુદા જુદા ઢગલા કરે છે, જે માણે ઉપર લઈ જવા સાથે ધણીજ સેદેલી તાલ ક્રિવેલી છે. વાહાણમાંથી નીકલેલા અનાજ એક રેંટમાં પડે છે, જે રેંટ જેટલા માલ વપ્પારના હોય છે તેટલી હંસાઈની હોવાથી તે મલાવીને જે માળ ઉપર અનાજ લઈ જવાનો હોય છે તે ઉપર લઈ જાય છે. હવે એ રેંટ દરેક માળની બાજુ પર છે તેથી માળપરને માળપર અનાજ લાંબે લઈ જવા માટે રેંટમાંથી આમડાનાં પટા આસરે રાા શીટ પો-હોળા મકરા પર દોડે છે તેમાં પડે છે, જે પાતા તે અનાજને તોલવાનાં કાંટાઉપર નાખી ત્યાંથી તોલાઈને જે બાજુ ઉપર લઈ જવા હોય ત્યાં પાતા પરથીજ લઈ જઇને તેની સાંમે એક જાતની ગળણી મુકેલી હોય છે તેમાં ઉછલી પડીને એક બાજુ ઢગલો થતો જાય છે.

એ જોઇને રીમરમાં બેસીને બધી ગો-દીઓની રચના જોતા જોતા આસરે છ માઇલ દુર ન્યુ-પ્રાઈટન જે લીવરપુલનાં દરીયા કીનારે, મરશી નદી દરીયામાં પડે છે તેના મથાળે લીવરપુલની સાંમેની બાજુનાં કીનારાપર લોકોને હવા પાવાની જગા આવેલી છે ત્યાં ગયા હતા. એ બધો રસ્તો ગોદીઓથી ભરેલો અને તેમાં વાહાણો તથા રીમરો ઉભેલી હતી. એ ગોદીઓ પૈથી ૬) મધલ લાંબી અને ડુનીઆમાં સૌથી મોટી ગણાય છે. લીવર-પુલનાં આસપાસનાં ગામોમાં અતીઘણાં કારખાનાં હોવાથી એ રસ્તે તેઓ પોતાનો (કારખાનાવાળાઓ) માલ માકલે છે તથા મંગાવે છે, જેથી એ બંદરનો વેપાર ઘણો મોટો છે અને તે સાથે જ મરશી ડોકશ કં-

પની કરીને એક કંપનો ઉભી કરી આમે સ્થળો ગોદીઓ બાંધેલી છે. હીમાં મોટાં આટાં બારકમો આવીને ઉભાં રહી શકે તેવી ગોઠવણ ક્રિવેલી છે. એ ગોદીઓ ધણી ખરી ૧૮૪૫નાં શાલ પછી બાંધેલી છે. એમાં સૌથી જુની “ડેનાંગ-ડોક” છે જે સને ૧૭૧૭ માં બંધાઈ હતી, પણ તેને પાછલથી સમરાવી તે વખતે તેનું નામ બદલી નાખ્યું છે. સ્થળો મલાંને ૨૫—૨૬ ગોદીઓ છે અને તે ગોદીઓ ૨૬૯ એકર પાણીનો તથા ૧૯૫ મધલ ડંકાની જગા તેમજ બરકનહેડનો બાજુપર ખીબ ૧૬૪૫ એકર પાણી તથા ૯૫ મધલ ડંકાની જગ્યા રોકે છે. બંધી મલાંને એ “મરશી-ટરશટ” ને હસ્તક ૧૮૫૯ એકર ઇમેટેટનો જગા છે. એ ગોદીઓમાં સને ૧૮૭૭નાં શાલમાં (૧૮૨૬૦) વાહાણો તથા રીમરો સંતિરલાખ ટણતો આવી હતી, અને ગોદીનો જકાત દાખલ તે શાલમાં એક કરોડ રૂપિયા ઉપજ્યા હતા, તથા ગોદીમાંથી ૮૪ કરોડ રૂપિયાનો માલ બાહાર ગયો હતો તેમજ કચડમનો જકાતના ૩ કરોડ રૂપિયા ઉપજ્યા હતા. અહીંયાં દરશાલ અમે-રીકાથી આસરે ૩નો ૩૫) લાખ ગાંસડી આવે છે, જે સને ૧૭૮૫ના શાલમાં કુલ એક કોયલી નમુના દાખલ આવી હતી, તે સાથે જોતાં એને એકસો વરસમાં કેટલો વેપાર ખીલ્યો છે, તે માલમ પડશે. ન્યુ-પ્રાઈટનમાં સાઉક પાર્ટ અને બ્લેકપુલની માફક દરીયામાં ડંકાની માફક હવા પાવાની તથા ફરવા હરવાની જગા છે. તે ડંકા દરીયાની અંદર ૫૬૦) શીટ લાંબો બાંધેલો છે, અને ત્યાંથી નદી અને ગોદી-માંના વાહાણોનો દેખાવ સારો દીશે છે, તથા ત્યાં ઘણું રેશોરાન્ટ (Restaurant) તથા હોટલો છે, તેમજ દરીયા કીનારે જેટલી હવેલીઓ છે તે બધાની હેડન રેશોરાન્ટ તથા મંખી પાકવાની ડુકાનો છે. એ જગ્યા પર લોકોનો મોટો આવજાવ છે, અને

માંજનાં મુ'બધમાં જેમ પવનચક્રી લોકો ફરવા જાયછે, તેમ લીવરપુલનું' લોક અહીંયાં ફરવા આવવાથી સ્ત્રીમરો દર બાકાકે આવજાવ કરેછે, અને દરેક સ્ત્રીમરમાં હમોએ બસોથી ઉપર માણસો જોયાં હતાં. પ્રામટન જાળને આવવાની માણસ દીક ૬) પેની લેછે. એ જોઇને હમો પાછા લીવરપુલ આવ્યા. રાતનાં પ્રીન્સીસ ડીયેટરમાં "સીલીશાલી" (Shilly Shally) નો નામ જોવાગયા હતા.

તા ૨૮ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં દશ વાગે આગગાડીમાં બેસીને ચેશટર કરી લીવરપુલથી આસરે ૨૫) મૈલ દુર એક અમુલનું' ધાણું જુનુ ગામ છે ત્યાં ૧૧) વાગે ઉતરયા હતા. એ ગામની અમુલના કોટની દીવાલ ધણી મોટી આસરે બે મૈલ લાંબી અને ૪) થી ૬) ફીટ પોહાળી શહેરને ઘેરી લેછે, અને તે એટલી તો જુનીછે કે આજે ૨૦૭૦) વરસપર તે ખીમમાર હાલતમાં આવ્યાથી તેને પાછી રાજ આજકેડની છોકરી એડલરીડા એ સમરાવી હતી. તેની ઉપર છુટા છુટા મીનારાઓ બાંધેલાં છે. એમાંના એક ટાવર જેને ફ્રાન્કિશ ટાવર કહેછે ત્યાંથી ઇંગ્લંડના રાજા પોહલા ચાર્લસે મને ૧૬૪૫ માં પોતાનાં લશ્કરને સર માર્ગેદીઉક લેગદેવની સરદારી હેઠલ પાંધામંટનાં જેતરલ પોંધંટમનો સરદારીવાળાં લશ્કર સામે લડતાં તથા હારી જતાં જોયું' હતું. એ ટાવર હજુર સલામતછે તથા ત્યાં એ ખીનાની તખી મારેલીછે. એ કીજાનો દીવાલ ઉપરાંત એ ગામનાં જુનાં પુરાનાં ઘરો ૩૦૦) થી ૪૦૦) વરસ સુધીનાં હજુ જોજુ-દેછે, અને તે પણ જોવા લાયકછે. એ ઘરોને બાહારથી બધી દીવાલપર ચોરસ આંચાઓ પાડી તે ઉપર નક્સીઓ કી-ધેલીછે; તેમાંનું એક ઘર જે સૌથી જુનુ અને જને "ગોડસ પ્રોવીદેનશ હાઉસ" કહેછે

તે હમો અંદરથી જોઈ આવ્યા હતા. એ ઘરનો દાદર તથા શાલીઆર અને થોડું' એક જુનુ ફરનીચર આપણું અસલી પારસીઓના ઘરો તથા સામનને મલતુ' આવેછે. એ ગામમાં હમણાં ધણી સારી હવેલીઓ બાંધેલી તથા ત્યાં થોડાં ઘણાં કારખાનાં પણ છે. હીંયાંથી ત્રણ મૈલ દુર ડ્યુક ઓફ વેસ્ટમીન્સ્ટર જે આખા ઇંગ્લંડમાં સૌથી મોટા પૈસાદાર ગણાયછે, જે ઇટન-હૉલ નાંમે એલખાતો મેહેલ જોવા ગયા હતા. એ જોવા જવા સારું માણસ દીક શીલીંગ આપરી પડેછે, જેનાં રૂપિયા ચેશટરનો ઇસ્ટીટાલમાં ધરમખુતે વપરાયછે. એ ધણીની જગ્યા ધણીજ મોટી એક જાણનાં કહેવા પ્રમાણે ૭) મૈલ લાંબી અને ૭) મૈલ પોહાળીછે, તથા ખીજાનાં કહેવા પ્રમાણે ૮ થી ૧૨ મૈલ છે અને તેની વચમાં એનો મેહેલ આવેલોછે. એ મેહેલ ધણી મોટા અને જોવા લાયકછે. એ અમુલનાં જુના મેહેલની પડોશમાં બં-ધાયછે, જે ઉપર ૧૧) વરસ થયાં કામ ચાલેછે અને તેનો ઉપર ૧૧) લાખ પૌંડ ખરચાઈ ચુકાછે. ઇંગ્લંડમા સૌથી સરસ અને બપકાદાર બાંધણીનો મેહેલ એ ગણાયછે, અને તેની દીવાલોપર તથા શી-લીંગો ઉપર ખીજ કામનાં ઉસ્તાદો ખીતાર પાડેછે, તથા હજુ ખરોખર તરફાર થતાં એક વરસ ખીજું લાગશે એમ કહેછે, અને તે ઉપર સધળો મલીને દોહોંડ કરોડ રૂપિયાનો ખરચ થશે. એનો એક હૉલ જે ૪૧ થી ૩૧ ફીટનોછે તેની જ-મીન રંગીન સંગેમરમરનાં પથરીનીછે, તે પથરપરજ ૧૬૦૦) ગીની બેઠીછે, જે ઉપરથી સધળો કેટલો ખરચ થયો જોઇએ તેની ગણતરી અટકલી શકાશે. એનાં શલુ-નમાં જવાના બારણાં મેહોગની લાકડાંનાં છે તે દરેકપર ૧૦૦) ગીની લાગીછે. એનો તમેલો બંધાધને તૈયાર થયોછે તે ઉપર દશ લાખ રૂપિયાનો ખરચ કીધોછે;

એમાં દરેક ઘોડા સાથે ડાણા છુટાં છુટાં
 ધણું સરસ બાંધેલાં છે, અને તેનાં થાં-
 ભલા ઉપરનાં દમ્પાં મંગીન જરમન
 રૂપાનાં કીધેલાં છે. ઘોડાઓને નહરાડ-
 વાની, માફ કરવાની, હારનીમો મુકવા-
 ની, જીનો મુકવાની, ઝુલો મુકવાની,
 નાલ મારવાની ઇત્યાદિની જીદી જીદી
 જગ્યાઓ કીધેલી છે. તેમજ આજની
 ઘોડાઓને રાખવાની જગ્યા પણ
 જીદી છે. ઘોડાવાલા તથા કોચમેનો સાથે
 રહેવાનું તથા ખાવાની જગ્યા તથા હાલ
 પણ બાંધેલાં છે. એ ડ્યુકને ઘોડાઓનો
 ધણો શોખ છે, અને એનો પાસે નજ-
 દીક ૪૦૦) ઘોડા છે, તેમાં સરતનાં તથા
 હતરસની બરીડ કરવા એટલે ઘોડા જ-
 ણાવવાનું ખાતું પણ પોતે રાખેલું છે,
 જ્યાં ૫૦) ઘોડાનાં બચાં છે તેની કીમત
 ૪૪૦૦૦) ગીની કેહેવાય છે. તેઓમાનો એક
 ઘોડો જેને “ડોન્કાસ્ટર” (Doncaster)
 કરી કહે છે તે એ ડ્યુકે ૧૩૦૦૦) ગીની
 આપીને બરીદ કીધો હતો, અને તેને
 બ્રીડિંગ (Breeding) સાથે એટલે ઉડવાને
 રાખેલો છે, જેનાં દરેક બચાંની ૨૦૦૦)
 ગીનીની કીમતે માગણી થાય છે. “બેન્ડ-
 ઓર” કરીને આખા ઇંગ્લંડમાં સૈથી
 સરસ સરત જીતનાર ઘોડો છે, તે એ
 ઘોડાને પેટને છે અને ખીલઓની ઘો-
 ડાઓ અહીંયાં બરીડ કરવા મોકલાવે છે
 તે દરેકનો ૧૦૦) ગીની લે છે, એ ઘોડો
 એટલો વખણાયેલો છે. એ જોધને પાછા
 એસ્ટર ગામમાં આનીને ફરવા નીકળ્યા.
 અહીં એહોજાનો હવેલીઓનો હેક્લ
 નામથી દુકાનો કરીને તેની પર એટલા
 બાધી લીધેલા છે, જે રાહદારીઓને
 માનવા સાથે રસતા તરીકે ઉઘાડા રાખે-
 લા છે, અને જેથી વરસાદમાં મોહોજાનાં એક
 નાંકાથી ખીલ નાંકે ભીંગાવા વગર લોકજીર્ધ
 થકે છે. અહીંયાંનો ટાઉનહાલ તથા દેવલો
 મોટાં છે. શંટ-જો-સનું દેવમ સૈથી જીનું

ગણાય છે તે હજો જોવા ગયા હતા;
 એનો અમલનો જીનો ભાગ ધણો ખરો
 વડી ગયો હતો પણ ત્યાર પછીનો ૮૦૦)
 વરમપર બાંધેલો ભાગ હજી ઘોડો ધણો
 મલામત છે. એની અંદરનો હાલ ધણો
 મોટો છે, તેમાં થાંભલા પણ ધણો મોટા
 અને ગોળ છે, જેમાંનાં એકપર જીનો
 રંગીન ચીલા ઝાંખાં મારી ગયાં છે. એ
 દેવળ ધણું મજબુત બાંધેલું હોવાથી જો
 તેને સમરાત્રી ખરોખર રાખેતો ખીલ
 ૮૦૦) વરસ સુધી જવાબ આપે એવું
 મજબુત છે. એ જોધને રાતનાં સાત વાગે
 પાછા લીવરપુલ આવ્યા હતા. એ એસ્ટર
 શહેર “ડી” (Dee) નદી ઉપર આવેલું છે,
 અને તેની વસ્તી આસરે ૩૮૦૦૦) મા-
 નુમની કેહેવાય છે અને એશાપર પરગણાંનું
 પાયતજ છે.

તા ૨૯ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે
 લીવરપુલનો વખણાયેલો શંટ જયોરજીશ
 હાલ જોવા ગયા હતા. એ હાલ અહીંયાં
 સૈથી સરસ ગણાય છે, અને તેમાં આપણા
 મુબંધનાં ટાઉન હાલનો માફક જાહેર
 સમાઓ તથા કોન્સર્ટો થાય છે, અને
 તેની આસપાસનાં ખીલ ઓરડાઓમાં
 એસાઇઝ કોરટ તથા ખીલ કોરટ ભરે છે.
 હજો એ જોવા ગયા હતા તે વેળા એ-
 શામ્લ કોરટ (જેને આપણે શેયન કહીએ છે)
 ભરવાની તૈયારી કરતા હતા, અને
 ન્યાયવીશને લેવા સાથે ધણાક સીપાહી
 તથા ખીલ હોધેદારો ઉમેરા હતા, તથા
 ન્યાયવીશ આગ્યો ત્યારે એક સરઘસ
 કરીને બ્યુગલમાં રંગો વગાડતા તથા તેનો
 જમો પાછલથી બે જણાં ઉચકીને ગામતા
 ઓરડામાં લઈ ગયા હતા, જે ધણું ભપ-
 કાદાર લાગતું હતું. એ હવેલી ૬૦૦ થી
 ૧૭૦ શીટની છે એનો હાલ ધણો મોટો
 અને જોવા લાએક છે, તે ૧૮૦ શીટ લાંબો
 અને ૮૪ શીટ જાંચો છે. તેની જમીન
 મંગેમરમરનાં પથરની લાદીઓની છે, તથા

ધાંભજા પણ ભડા પાલીશ કરેલા એનાઘટિ પથરનાં છે અને એનાં કોન્સરટ રૂમમાં (૧૪૦૦) માણસોની બેઠક છે. એનાં ઓટલો પણ મોટા અને તેને (૧૬) મોટા થાંભલા (૪૦) ફીટ ઊંચા મુકેલા છે, તથા તે પર જવા સારું (૨૦૦) ફીટ પોલુણી સીડી કાઢેલી છે, તેથી તેના દેખાવ ઘણો સરસ લાગે છે. એ ઇમારત ઉપર બે લાખ પૌંડ ખર્ચ લાગે છે. એની બાહારથી આપણી માહારાણી તથા પ્રીન્સ આલબર્ટનાં ઘોડા ઉપર બેસાડેલાં બે પુતળાં મુકેલાં છે. એ જોઇને પછી ટાઉનહાલ, જ્યાં લીવર-પુલનો મયર પોતાની હાશીશ રાખે છે, તથા બહાર આણું આપે છે, તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પણ ઘણી મોટી તથા તેની અંદરના બેઠકના તથા જમવાના દીવાનખાનાઓ ઘણાં મોટાં અને સાલુ-ગારેલાં છે. એનાં છ.પંડાં પર એક મોટા ગુંબજ બાંધેલો હોવાથી તે ઘણો શામિલ છે. એ જોઇને પછી સંઘરહસ્યાન જોવા ગયા હતા, જ્યાં મધળી સ્ત્રી-જોનો સારો સંગ્રહ કાઢેલા છે. એ સંગ્રહરહસ્યાનને લગતું એક કીતાબખાનું લીવરપુલનાં સોફાને મક્ત વાંચવા સારું ઊંધાડું મેલેલું છે, અને જ્યાં ઘણાં લોક વાંચવા બેસા હતા. ત્યાંથી નીકળેલા અતરેનું મોટું બજાર જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા (૫૬૦) ફીટ લાંબી તથા તેનાં પાંચ ભાગો જુદી જુદી હાર (ડુકાનો) ને સારું કાઢેલા છે, અને તે બે એકર જમીન રોકે છે. એ જોયા પછી આગગાડી પર જઇને બપોરનાં કલાક ૧૨-૧૦ મીનટિ લીવરપુલ છાડ્યું. લીવરપુલ શહેર ઘણું મોટું અને તેની વચલી પાંચ લાખ માણસની કેહેવાય છે, તથા તે આસરે આઠ ચોરસ મૈલ જગ્યા રોકે છે. એ શહેરનાં મોટાભાગમાં ઘણીક મોટી મોટી હવેલીઓ બાંધેલી છે. હમો લીવરપુલનાં ઘણાંક મોટાભાગમાં ફરયા

તથા વેપાર બજાર પણ જોવા હવું. એ છેલી ઇમારત ચોરસનાં ત્રણ ભાગની બાંધેલી, અને ચોથા ભાગપર ટાઉનહાલ આવેલા છે. મોટાભાગમાં ઘણાં મોટા, અને વેપારને લીધે રસતામાં ભીડ પણ ઘણી રહે છે. એનું કચરમ હાઉસ, પોસ્ટ હાશીશ, શેલરશ-હોમ, વોકરશ આરટ ગેલેરી તથા કોલેજિયેટ ઇન્સ્ટીટ્યુશન પણ મોટી અને બાહારથી ભવકાદાર હવેલીઓ છે, પણ હમોને વખત થોડો હોવાથી અંદર જઇને જોઈ શક્યા નહીં.

લીવરપુલથી બપોરનાં ૧૨-૧૦ મીનટિ નીકળેલા રેશલી કરી રેશન છે ત્યાં બે વાગે પુગા, અને ત્યાંથી આસરે ચાર મૈલ દુર હેડન હાલ નામે ડયુક ઓફ રટલેન્ડનો પડી ભાગેલો મેટલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ મેટલ ચાંદની સુધીનો બાંધેલો હતો પણ હાલ તે ઘણો ખીમ્માર હાલતમાં આવવાથી તેને અસ-લની નોરમન વખતની ઇમારતના સૌથી સરસ નમુનાં દાખલ અંદર રાખી મુકેલો છે. તેનો ઘણોખરો ભાગ સલામત છે, અને અમલનાં દીવાનખાનાં તથા ઓર-ડાઓ જેમનાં તેમ રાખેલા છે. જમવાનાં ઓરડામાં ઉમગવાને ખાવાની મોટી ટેબલ જરા ઊંચા પલેટફોર્મ ઉપર મુકેલી તથા બેસવા સારું બાજેટ કાઢેલા છે, તેની બાજુએ નીચાણમાં તેમનાં માણસો જમવા બેસતાં હતાં. આગલનાં વખતમાં એવો ધારો હતો કે જે માણસ તે પામે આવેલો દારૂ નહીં પીયે તો એક લાખની બેડી જે જાંચે ટાંગેલી છે તેમાં તેનો હાથ બંધ કરી તેની બોલમાં દારૂ તથા થંડું પાણી રેડી તેને સળ કરતા હતા, જે બેડી બારણાં ઉપર જેમની તેમ હજુ ટાંગેલી હમાએ જોઈ હતી. હાલમાં દીવાલનાં મથાળાં પર અસલનાં લોકનાં કોટ ઓફ આરમશ તથા એ હાલનાં લોડોનાં “કરેશો” લાકડામાં કોતરીને ગોઠવેલા

તથા તેની સગડીપર (Dread God and Honor The King) એટલેજે “આદ-
થી ડરે અને પાદશાહને માન આપો”
એમ કોતરેલું છે. ‘સુવાના ઝોરડામાં
અમલની જુની હાથની ચુંડેલી ટેપે-
સટરી જેમાં ઇસખની વારતાઓમાંની
વીગતો ચુંડીને સરસ રીતે ઉતારેલી તે
મુકેલી છે. તે ઉપરાંત તેની આસપાસનાં
ખીજા ઝોરડાઓમાં પણ ટેપેસટરીથી
દીવાણો તથા બારણાંઓ ભરી લીધેલાં છે.
એ ઝોરડામાં અમલનો જુનો ઢોલીયો,
જે ઉપર રાણી એલીઝાબેથ સુતી હતી,
તે જેમનો તેમ તેનાં રેશમી ગોદડાં
તથા ભરત કાંમની કુરતીન સુધાં ગણેલા-
છે; તથા પેહેલા ડ્યુક ઓફ રટેલેન્ડનું
લાકડાનું બનાવેલું પાળણું ત્યાં નવાઈ
દાખલ જોવાને રાખેલું છે. અમલ એ
મહેલ તથા તેને લગતી માટી જગાનો
ધણી સર જ્યારજ વરતન હતો, તેને પેટે
બે છોકરીઓજ હતી, તેમાંની એક છો-
કરી સાથે સર જોન મેનરસ, જે પેહેલા
અમલ ઓફ રટેલેન્ડનો છોકરો થાય, તે
પેલી છોકરીનાં બાપની ખુશી ઉપરાંત
એક દીવમે નાચમાંથી તેણીને અટકાવી
જઈને છુપી રીતે પરણ્યો હતો. તે
છોકરી જે બારણાં આગલ તેની રાહ
જોતી ઉભી રહી હતી તે બારણું તથા જે
રસતે છુપી નાસી ગઈ હતી તે રસતો
હજુ લોકોને દેખાડે છે. એ મહેલ તે છો-
કરીનો બાપ મરી ગયા પછી તેના કાલા-
માં આવ્યાથી તે અમલ ઓફ રટેલેન્ડનાં
ખાનદાંન હસ્તક આવ્યો છે. એ બેહુ કુ-
ટુંબનાં કરેશો, મોર તથા ભુંડનું માથું
અને બે જુનાં ઇથુનાં ઝાડ (Ewe tree)
ઉપલા આકારમાં કાપીને સંભાલથી ઉગા-
ડેલાં એના બાગમાં હજી છે.

તે જોઈને ત્યાંથી છ મેલ દુર ચેલ્સવરક
ડ્યુક ઓફ ડેવનશાયરની જગાએ ત્યાનાં
ચેલ્સવરક હાઇલમાં ઉતારાં લીધાં હતાં, અને

વાપત હોવાથી એ ડ્યુકનાં પાર્કમાં તથા
જંગલોમાં એક કલાક સુધી ગાદીમાં ફર્યા
હતા, જે ઘણા જોવા લાયક છે. એમાં
આસરે ૨,૦૦૦) હરણ, સમલાં, ફેશ-
નટશો, ઇલાદી શીકાર કરવા સારું રા-
ખેલાં છે, તેમાં સમાઓનો તો કાંઈ કાગજ
નહીં મલે. એ પાર્ક નાંધળા નાંધળા
ડુંગરોપર આવેલા હોવાથી ત્યાંની બધી
આસપાસની જગાની રચનાં ઘણી મરસ
દીમે છે. એ જગા આસરે ૩૦૦) ચોરસ
મેલ સુધી ઉપલાં ડ્યુક ઓફ ડેવનશાયરની છે,
જે ઘણીની બધી મલી ૪૦) થી ૫૦)
લાખ રૂપિયા સુધીની આવક વરસ દાહાડે
કેળેવાય છે. એ જોઈને એનાં શીકારનાં
કુતરાઓનું ઘર (કેનલ) જોવા ગયા હતા,
જ્યાં જાત જાતનાં કુતરા સાથે જુદા
જુદા ઝોરડા તથા એકા રાખેલાં છે. તે
જોઈને ફેશનટશોને બરમાં કાહાડવાની
જગા જોવા ગયા હતા. એ ફેશનટશો
છુટાં છવાયાં ઇંડાં મુકે છે, તેમાંનાં જે
હાથમાં આવે છે, તેને એકડાં કરીને મર-
ધીઓને તેપર મેવન બેસાડી બચાં કાહા-
ડે છે, અને તેમાંનાં થોડાં બચાં રાખીને
બાકીનાં છોડી દે છે, જેમાંનાં કેટલાંક
હમાગ દીકામાં આવ્યાં હતાં. એ ઉપરાંત
જંગલોમાં ફેશનટશો બચાં પોતે કાહાડે છે
તે જુદાં, જેઓનો શીકારની રૂતમાં
(આગરટથી ડીન્જેમબર સુધી) ડ્યુક તથા
તેનાં દોસ્તો શીકાર કરે છે. એ વગેરે
હરણ તથા સસાનો પણ શીકાર મોટો કરી
તેમાંથી ઘણા ભાગ પોતાનાં ગરીબ ભા-
ડુતોને તથા ઇસપીટાલમાં એ અમીર
મોકલી આપે છે.

તા. ૩૦મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે
સવારનાં ચેલ્સવરકથી સાત મેલ દુર “ઇઆમ”
(Eyam) કરી ગામડાંમાં સીસાંની
ખાંણ જોવા ગયા હતા. તે ખાંણ
૮૫૦) ફીટ ઊંડી છે, તથા તેમાંનું પાંચી
કાહાડી નાખવા સારું તેમાં બે મેલ

મુખી ટનલ ખણીલી છે, જેમાંથી પાણી નીકળી જાય છે. એ સીસું સોનાની માફક (Quartz) પથરમાં છુટા છુટા કટકા સથિ મળે છે, તેને ખાંણમાંથી બાહાર કાઢાડી એક બાકથી ચાલતી હથોડી વડે નાધળા કટકા કરીને પછી એ ચકરો વચ્ચે છુદી ભુકી કરે છે, જે એક જાતની રેંહુટમાં પડે છે. તે રેંહુટની હેઠાંણમાં પાણીની અંદર ચાલણી છે તેમાં એ ભુકો તથા તુકડાને નાંખી પાણીમાં જેમ સુપકું હીલવીએ તેમ તેને હીલવ્યા કરે છે, જેથી સીસાંનો ભાગ ભારી હાય છે તે હેઠળ ખસે છે, અને મેટાડું હલકું હોવાથી તે ચાલણીનાં ઉપલા ભાગમાં તરી આવે છે. પછી તે સીસું કાઢાડી લઇને તેને એક ખીજાં ચકરમાં છુદીને રેતી જેવું કરે છે, તથા પેલું પાણી ટાંકીમાંથી ગટરોને રસ્તે લઇ જઇ ખીજી ગમ ટાંકીઓમાં એકકું કરીને તેની અંદરની રહી ગયલી રેતી જેવી સીસાંની ભુકીને કરવા દે છે તથા પાણી ઉપરથી ચાલી જાય છે. તે સુધળી સીસાંની ભુકીને તે જગ્યાથી ચાર મૈલ દુર ભટ્ટી છે ત્યાં લાવી તેના લાકા (Pigs lead) બનાવે છે. એ ખાંણમાં ૩૦) ટણ પથર મધેથી એક ટણ સીસું નીકળે છે, અને તેનો કારભારો ફેરોનો હતો કે સીસાંનો ભાવ દર ટણે ૧૬) પૌંડ હતો તે હાલ કમી થઇને ૭) પૌંડ થવાથી ખાંણને ચલાવવામાં ઓઠ આવવાને લીધે તેનો થોડો ભાગજ ચલાવે છે, અને તેની આસપાસની જગા-પરની ખાંણો ખીલકુલ બંધ કરી છે, તથા તેમાંથી દરરોજ ૩૦) થી ૪૦) ટણ મુખી પથર કાઢાડે છે, જે મધેથી એક ટણ સીસું નીકળે છે. એ જગા ઉરખીયાયરમાં આવી-લી છે, જ્યાં એક નવાઇ જેવો ધારો હોય એ આને સાંભળ્યો છે; તે એક એ જગામાં કોઇપણ અંજણો માણસ સીસાંની ખાંણ શોધી કાઢાડે, તો તેનો ધણી તે થાય, અને તે પોતે પેલી જમીનનાં ધણીને

એક પણ પણ આપ્યા વગર ખાંણ એ દે તથા તેમાંથી જેટલું સીસું નીકળે તેમાંનો તેરમા ભાગ એ ઉરખીયાયરનો લોડ લેફ્ટનન્ટ, જે ત્યાંનાં ચેસવર્થ ઇન્સ-ટેન્ટનો ધણી ડયુક ઓફ ઉવનશાયર હમેશ હાય છે, તેને મળે છે. જે ખાંણ હોવા જોવા ગયા તે જમીનની માલિક એક ઓરત પણ કામ કરતી હતી. કંપનીએ ખાંણ શોધી કાઢાડીને ડયુક ઓફ ઉવનશાયર એ બા-બદ્દર રાજેલો માણસ છે તેને દેખાડી કે તેણે આવીને આસપાસની જગા ભરી લઇને કંપનીને સ્વાધીન કીધી, અને તે ખીસારી ઓરતને એક અરવી પણ જમ દાખલ આપી નથી. હોમો ધારીએ છે કે અમલ એ બધી જગ્યાઓ ડયુક ઓફ ઉવનશાયરનાં વડાવાઓનો હશે, પણ તે અમલનાં વખતમાં વસેલી જમીન નહીં હોવાથી લોકોને મુક્ત રેહવાને આપી હશે, અને તે વખતે ખાતમાં એવી કબુલાત નાંખી હશે કે તેમાંથી જેખી ખાંણ શોધી કાઢાડે તેને તે ખાંણ કાઢા-ડવા જેટલી જમીન મક્કત આપવી, અને તેની ઉપજનો તેરમા ભાગ એ જગ્યાનાં અમલ ધણી ડયુક ઓફ ઉવનશાયરના ખાનદાનનાં વડાને મળે. એ બાબદ્દર ત્યાંનાં લોકોનાં કેરેવા મુજબ પાર્લામેન્ટમાં ધારો પસાર કીધો છે, અને જેકે એ ખાં-ણની આસપાસ ડયુક ઓફ ઉવનશાયરની કાંઇપણ જમીન નથી, તોપણ તેમાંથી નીકળતી ખાંણનો તેરમા ભાગ તેને મળ્યો જાય છે.

એ જોઇને પછી પાછા ચેસવર્થ આવીને એ ડયુક ઓફ ઉવનશાયરનો ચેસવર્થ હાલ જોવા ગયા હતા. એ હાલ તથા તેને લગતો બાગ આદીતવાર શીવાય દરરોજ બપોરનાં ૧૧) થી તે ૧) વાગા મુખી લોકોને જોવા ખુલ્લો મુકે છે, જે ધણી સરસ અને જોવા લાયક હોવાથી આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણું લોક જોવા આવે છે. એ મેહલ શને ૧૭૦૭માં વીસ વ-એ

આંધી તૈયાર કાઢે હતા. તેની સીલીંગો, દીવાલો ધવાદી જાત જાતનાં ઊંચાં ચીત્રો-થી ભરેલી તથા જમીન સંગેમરમરનાં પથરો અને ઘણાજ પાલીશ કાંચેલાં ઊંચાં લાક-ડાંની બનાવેલાં છે. તેનાં થાંભલા ઊંચી જાતનાં સંગેમરમરનાં છે. તથા સરસામનની તો કાંઈજ તારીફ નહીં થાય તેવું કીમતી અને ઊંચી જાતનું ફરનીચર છે. એની દીવાલો પર રેશમી શાડીન જડેલી છે, તેમજ જાત જાતનાં કીમતી પથરોનાં પુતલાં, ઉસ્તાદ ચીતારાઓને હાથનાં ચીત્રો, નવી નવાઇનાં પથરોનાં થાંભલા, વાઝોશિ, ધ્રુવોદીનો તો કાંઈ કાગજ નહીં. આરણ-ઓને એતાની ગીલીટ કાંચેલી, હાલમાં ઘણી ઊંચી જાતની ફરેમોમાં સરસ પીક-ચરો, તથા ગીલીટનું ફરનીચર એ મધ-ખાંતી તારીફ હમો લખી શકતા નથી. એ મેહલને લગતું ચેપલ (નાહાનું દેવલ) છે તે વળી ઘણું સરસ મણગારેલું અને તેના આલટર (Altar)ની આજુ-ઓ સંગેમરમરની તથા થાંભલા પણ સંગેમરમરનાં છે. વ્યાંની દીવાલો તથા શી-લીંગો ઉપર આધ્યાત્મમાંની હકીકતને લ-ગતું એમલ પેનટીંગ સારું ચીતારેલું છે. એ મેહલનું કીતાબખાનું પણ મોટું અને તેમાં ૨૦,૦૦૦) ઉપર પુસ્તકો છે. તે એરડામાં ઘણી કબતો જમા કરેલી મણગાર જેવા લાગે છે. તરફીનાં સુલતાને મોકલેલી એક ખોટ તથા રૂશીઆના શહેનશાહે મોકલેલી એક લીલા પથરની ટેબલ તથા લીજ જ્યોર્જ અને એથા વીલીયમની તખત ઉપર ખેસડતી વખતે ક્રોચા કરવાની ખુરશીઓ, આડમાં હુનરીની ભણવાની તસ્વીર, ફ્રાન્સનાં ચૌદમાં લુઈની વખત, ભરત કામની ખુરશીઓ—જેનું ભરતકામ કાઉન્ટેશ ઓફ સ્ટ્રમ્બરીએ સ્કોટલાંડની રાણી મરીને જ્યારે એ જગ્યા પર કેદ

રાખી હતી તે વખતે ભરી મોકલેલું તે ઘણું જુનું અને જોવાલાયક છે. એ મેહલમાંનાં એરડાઓ જો તેનાં આરણ ખુલાં મુકેતા ૫૦૦) શીટ લંબાઈમાં તથા મેહલની આહાર કરવાની એગાસી ૧૨૦૦) શીટ લાંબી છે. એ જોઈને પછી એનો આગ જે આખા ગ્રેટ-બ્રીટનમાં વખણાયેલો છે તે જોવા ગયા હતા. એ આગ સારું કામનાં હોટ-હાઉસ ઘણું સરસ આવેલાં છે. તેમાં એક ઘર ઘણું મોટું છે જે આંધવા પાછલ એકલાખ પૌડ ખેડા હતા, તથા તે સર જોસફ પેકશટન નામના એના માલીએ અને ૧૮૫૧ નાં એકઝીપીશનની ઇમારતના નકશા મુજબ બાંધેલું છે. એ જગ્યા ૩૦૦ શીટ લાંબી અને ૬૦ શીટ ઉંચી છે અને તેમાં દુની આનાં બધા ભાગોમાંથી જાતજાતનાં ગ્રાહડો લારીને ઉગાડેલાં છે. તે ઉપરાંત કીચન ગારડન-માં જાતજાતનાં ફૂલોનાં ગાડો તથા વેળાઓ, અને તેની કાંઈ થોડા ઉગાડેલા નથી. દરખાનાં વેળાઓપરથી દરખાનાં ઝુંમખા દરશાલ રાણુ વજનમાં ઉતરે છે, તેજ મુજબ ખીજાં ફૂલો પણ નીકળે છે, જે પોતાનાં ઘરમાં વપવા ઉપરાંત ઇસ્પી-તાલમાં તથા પોતાનાં ભાડુનોમાં વેહેંચે છે. એનાં આગનાં કુંવારા ઘણાં જોવાલાયક છે; કુંવારની ઉપર એક મોટા તલાવ આંધી ત્યાં પાણી એકઠું કરીને એક મોટા ઢવાવ સીડીરોડો હેક્લ સુધી લાવેલા છે, જેની ઉપરથી તથા આજુઓપરથી પણીનાં કુંવારા ઉડીને એક મોટા ધોધ બનીને હોં પડે છે એ હારખંધ કુંવારા ઉપરાંત આગમાં પણ કુંવારાઓ ઘણાં છે, જેમાં સૌથી મોટામાં પાણી ૨૬૦) શીટ ઉંચું ઉડે છે. આગમાં એક આજુપર રોક-વરક્સ કરીને આંચો કાંચેલા છે, તેની વચમાં એક પંચરસ ધાતુનું કાશીનું ગાડ બનાવીને મુકે-લું છે, જેની દરેક ડાંખલીમાંથી પાણી ઉડે છે, અને તેની આસપાસની જમીનની જગ્યા-

માંથી તેની તરફ ખીજ વાંકા કુંવારા હોય છે, જેથી તેનો દેખાવ ધણી સગ્ગ લાગે છે એ જગ્યા પર જતાં રસ્તા પર એક ધણી મેટી પથર આસરે ડાહણ વજનનો એક ક્રીલી ફરતી ટેકણ (Pivot) ઉપર મુકેલા છે, જે ધણી મેટલાઈથી એક માણસ ખીસાડી શકે છે, અને ત્યાંથી રસ્તો ખુલે થાય છે.

એ સ્થળું જોઈને માંજનાં પાંચ વાગે પાછા રોઝલીનાં રેશન પરથી આગગાડીમાં બેસીને છ વાગે “બકશટન” ગામમાં આવી પુગા, અને ત્યાંનાં જર્મન હાટલમાં ઉતારે લીધે હતા. એ ગામડાંમાં આસરે ૪૦૦૦ માણસનો વસતી છે, તથા ત્યાં હવા ધણી સાગી હોવાથી તથા ઝરાનાં પાણીથી નજલા અને મંચીવા વાલા લોકને નાલાયકી કાયદો થવાથી હતાજાના દીવસોમાં ધણું લોક રહેવાને આવે છે, તે એટલાવેર કે હાટલોમાં જગા પણ મળતી નથી. હમોને પણ બે હાટલમાં જગ્યા નહીં મળવાથી ત્રીજાં હાટલમાં જવું પડ્યું હતું. અહીંયાનાં ઘરો, પોસ્ટ હાઈથ, હાટલો તથા ઇસ્પીતાલો શીવાય ખીજાં બધાં ધણાં નાધલા છે. એ બકશટન ગામ ડરખીશાયરમાં આવેલું છે, એમાંનો “કેશન્ટ” કરીને ઘરોનો મોહોલો ધણો જોવા લાયક છે; તે ડ્યુક એફ ડેવનશાયર એક લાખ વીસ હજાર પૌંડ ખર્ચે અને ૧૭૮૦-૮૪ માં બાંધેલા છે, અને તેમાં હાલ હાટલો કા-હાટલો છે. અહીં ફરવા લાયક જગ્યાઓમાં કરીને પછી “પુલય હોલ” કરીને એક યુક્ષે તે જોવા ગયા હતા, જેની અંદર બાસ લાઇટ સલગાવીને લોકોને દેખાડે છે, અને તેમાં પથરોનાં જુદા જુદા આકારો પાણીથી ઘોવાઈને થયેલા ધણાં જોવા લાયક છે, જેનાં જુદાં જુદાં નામો આપેલાં છે. તે બ મૈલ જોડા છે અને અંદરથી સારી જોડાઈને તથા તેનો દેખાવ બાસ લાઇટનાં નાસ-

માંથી તથા ખીજ આકારોથી સારો લાગે છે. એની અંદર હુકાણમાંથી નદીનું પાણી જાય છે તેમાં શીયાળાની ઋતુમાં વગ્ગાદ તથા બગ્ગનાં પાણીથી તે કોઈ વખતે એટલુંતો જોગમાં પડે છે કે ત્યાંનાં રખેવાળનાં કોટવા મુજબ જાણે વાદળ ગગડું હોય તેવો અવાજ થાય છે, અને વખતે મોહોનાં મોહોડાંમાંથી તે પાણી ઉભાઈને બાહાર રસતા ઉતર પણ નીકળી આવે છે. એ મોહો કુંગરનાં હેડલનાં બાગમાં આવ્યાથી તેમાં જવાને ધણું સવલ પડે છે. એ જોઈને પછી ત્યાંની કુકાનોમાં ડરખીશાયર સ્પાર ત્યાં મારબલનાં કીમતી પથરાઓની આંધુ, જે બકશટનથી બે મૈલ દુર છે, તેની પરચુટણ ચીજો બનાવીને વેચે છે તે જોવા ગયા હતા. એ પથર ધણો સારો જુદા જાદા રંગનો આગપાર દેખાઈ શકાય એવો હોય છે, અને તે ધણો કીમતી ગણાય છે તથા દર ટણે ૧૭) પૌંડ લેખે વેચે છે, જે મારબલ કરતાં ધણો મારો દેખાવનો અને મરસ છે. તેની બનાવતની ચીજો પણ અતી ધણી મોંઘી વેચાય છે. એ પથરોનાં જુદા જુદા રંગનાં જુદાં જુદાં નામો આપેલાં છે. તેની બનાવતો માથે કાલા સંગેમરમરના પથરામાં ખીજ રંગીન પથરોનાં ચીત્રો પાડીને તેની ચીજો પણ ધણી મરસ રીતે ગુંડલાં કામ (Inlaid work) નાં જેવી બનાવે છે તે પણ જોવા લાયક છે.

તા ૦ ૩૧મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં દસ વાગે બેકશટનથી આગગાડીમાં બેસીને “મેટલોક બાઝ” કરીને જગ્યા છે ત્યાં અગીઆર વાગે પોહોતા હતા. એ મેટલોકમાં પાણીનાં ઝરા ધણાં વખાણાયેલા હોવાથી ત્યાં હમામખાનાં (Baths) બાંધેલાં છે, જેમાં નાવાથી મંચીવા, નજલા, પીત્તરીકાર તથા અર્ધ વાલા મરજનાં માણસોને ધણો ફાયદો થાય છે, તેથી એ ગામડું જેકે

ધણું નાધણું, (આસરે ૧૫૦૦ માણુઓની વસતીનું) છે તે પણ લોકનાં આવવાથી ત્યાં મોટાં તથા નાધણાં હોટેલો ધણાં છે. હમો ત્યાંનાં રૈયલ હોટલમાં ઉતરયા હતા. તે હોટલ અમુલ એક કંપનીએ ત્રીસ હજાર પૌંડ ખર્ચીને બાંધ્યું હતું; પણ તેણે દીવાલું કાઢવાથી હમણાંના ધણીઓ આઠ હજાર પૌંડ વેચાણ લઈને ચલાવેછે. એમાં પાણીનાં ઝરા લાવીને નાહવાનાં તથા તરવાનાં હમામખાનાં બાધેલાં છે. એ પાણી છેક પાહાડોની હેઠાણુમાંથી ઝરાઓની માફક કુત્રી ઉપર આવેછે, અને તે નેકે કુંકુ (આસરે ૬૮ અંશ) હોયછે તેપણુ અહીંયાનાં લોકો તેને ગરમ કહેછે; તેમજ વળી ખીજો ઝરા આવેછે તેનું પાણી ધણું થંડું લાગેછે. એ હમામખાનામાં નાહવાના કુકા તથા ઉડતા ઝરા (Shower) ના પાણીનાં માણુસ દીક એક શીલીંગ અને ગરમ ક્રીમેલાં પાણીના રાા શીલીંગ લેછે. હમો જે હોટલમાં ઉતરયા હતા તેમાં ધણાં સારાં હમામખાનાં મોહાટી ટાંકીઓમાં પાણી પાંચ થી છ શીટ ઊંડા ભરીને બનાવેલાં, તથા તેમાં જથુક નવું પાણી ઝરામાંથી પડયા કરેછે, અને એક ગમ મથાળે મુકેલા નલમાંથી પાશુ બાહારની ગટરોમાં નીકળી જાયછે. હમો સવારનાં એ ગામડાને દેખાવ જોવા રસ્તાપર ફરયા હતા, જે રસ્તો કુંગરોનાં મથાળાં સુધી જાયછે, તથા જ્યાંથી આસપાસના નાધણા અને ચડ ઉતરનાં કુંગરોથી તેમજ ઉપર ઝાડોની લીલોતરી તથા વચમાં ડરવન્ટ નદી પસાર થવાથી દેખાવ ધણો સારો લાગેછે.

એ જોઈને બપોરનાં અતરનાં વખણાયતા ગોફાઓમાને એક ગોફા “કમ્બર-લેન્ડ કેવરન” જોવા ગયા હતા. એ ગોફામાં અંદર અંધારું હોવાથી દરેક આદમીને પોતીકા હાથમાં બતી પક-

ડીને ચાલવું પડેછે, તથા અંદરનો રસ્તો પણ ધણો નીચો અને સાંકળો હોવાથી ચાલવાની અડચણ ધણી પડેછે. એ ગોફામાં બે હજાર શીટ સુધી અંદર જવા-ધ શકાયછે. અંદર પથરા ઉપર પાણી પડવાથી તેના ઉપર સફેદ પડ બંધાઈ રાશનીમાં ખીલારના જેવા ચલકાતનો દેખાવ લાગેછે. એમાં કોઇ કોઇ જગાએ એકદમ મોટી જગા આવીને વળી પાછી નાધણી અને સાંકડી ગલીઓ આવેછે. અંદરનાં મોટા ભાગોમાં બપોરીઆ સ-લગાવાથી તેનો દેખાવ ધણો સારો લાગો હતો. ત્યાંથી તેનાં મથાળાં પરનાં રોચેના તીક રોકથ જોવા ગયા હતા. એ જગાપર અમુલ કાંઈ ધરતીકંપના સુબબથી પથરા પાહાડોમાંથી ખસી જઈને છુટા અને અલગ થઈ ચયાછે, તથા જણે હમણાં પડી જશે તેવી હાલતમાં રહેવાથી તે ધણાં જોવા લાયક છે.

ત્યાંથી થઈને પછી Petrifying wells જોવા ગયા હતા; એનાં પાણીમાં એવી કાંઈ ખુખી છે કે કાંઈ પણ ચીજ એક વરસ સુધી તેમાં રાખી મુકીએતો તે ઉપર પથરનું પડ બંધાઈ જઈને તેને પથર Petrified જેવું બનાવી દેછે. એમ કરવા સારું એક જગા ઉપર ચડ ઉતર સીડીઓ કરીને તેની ઉપર ઝરાનું પાણી કુવારાની માફક ઉડારયા કરેછે, અને તેનો અંદર લોખંડ મુવેલાં જનવરોનાં હાડકાં, પક્ષીઓના માળા, તથા ઇંડાં, ઇલાદી, જે કાંઈ મુકે તે પર પાણી પડવાથી પડ બંધાઈ એકથી બે વરસમાં પથર કરી નાંખેછે; પણ એ પાણીમાં જીવતી માછલીઓ એક નાધળો કુંવારો બનાવીને મુકીએ; તેઉપર કશી અસર થતી નથી તથા પાણી પીવામાં પણ સારું છે; ફક્ત લાંબો વખત સુધી એકજ જગાપર તેમાં કાંઈખી ચીજ રહેવાથી તે પાણીમાં ચુનાનો ભાગ હોવાથી તેના પડ બંધાઈ પથર જેવી બની અને ભારી થઈ જાયછે.

તા ૦ ૧ લી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં સવા નવ વાગે મેટ્રોપોલિટન મીડલેન્ડ રેલવેની આગગાડીમાં બેસાને શેરીલ્ડમાં અગીયાર વાગે પુગા હતા. એ કંપનીની ગાડી પેહેલા અને ત્રીજા વરગનીંછિ, બીજા વરગનો છેજ નહીં; તેમાં ત્રીજા વરગની પેની ૧) દર મેલે લેછ તથા પેહેલા વરગની ૧૫ પેનો લેછે. એ રેલવે ઘણી ઝડપથી ચાલેછે, તેપણુ લાઇન સપાત હોવાથી આઅકા ઘણું આવતા નથી. હમો શેરીલ્ડ ગયા પછી માલમ પડ્યું કે એ દીવસે તેહેવાર હોવાથી ડુકાનો તથા કારખાનાં શેરીલ્ડમાં બંધછે, તેથી ત્યાંથી ૪૭) મેલ દુર યોર્ક શહેરછે તે જોવાનો વીચાર કરીને પોણાં બે વાગે આગની ગાડીમાં પાછા બેઠા તે ત્રણ વાગે યોર્ક શહેરમાં પુગા, અને પેહેલાં ત્યાંનું સંઘ્રહસ્થાન જોવા ગયા હતા. એ સંઘ્રહસ્થાનમાં આપણું પ્રીન્સ આર્ચ્-લેન્ડને અને હીંદુસ્થાનના મુશાફરી વખતની મલેલી બેઠા જોવાને મુકેલાંછે. ઇંગ્લાંડમાં એવો ધારોછે કે કાંઈ પણ જોવાલાએક ચીજોનાં સંઘ્રહને તનાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં સરકારને હીસાબે મોકલી ત્યાંનાં લેકિને જોવા સારું છ મહીનાથી વરસ દહાડા સુધી રાખવું, તે મુજબ આએ સંઘ્રહ અતરેનાં સંઘ્રહસ્થાનમાં મુકેલાંછે તથા એની આગમજ તે મેનચેસ્ટરનાં સંઘ્રહસ્થાનમાં મુકાયો હતો. એ સંઘ્રહ ઘણો કીમતી અને જોવા લાયકછે, એમાં હીંદુસ્થાનના બધાં દેશની કારીગરીના નમુના મલેછે; જત જતની તલવારો, મયાનો, ભાળા ઇત્યાદી, હીરા મોતીથી જડેલું, તથા પેહેરવાની જીણેમો દીલી, ટર્કીનીનાપોલી તેમજ બીજાં દેશોનું સોના રૂપાનું જીણું કોતરકામ, સોના રૂપાનાં કછની બનાવવાનાં વાસણો, હાથીદાંત તથા અબજુશનાં કોતરકામનાં ધાલીયા, પાલખી, ખુરશી, મુખાર્બનું સુખડ તથા હાથીદાંતનું નકશીકામ, શાલો, કસખી તથા

રેશમી કીનખામો, ગામગામનાં માનવત્રોનાં તરાંહ તરાંહના દાખડાઓ, ઇત્યાદીનો સંઘ્રહ ઘણો સારોછે. એ સામનથી આઓ હાલ ભરાઈ જવાથી આગવામનાં આરડામાં પણ બીજો સામન મુકેલાછે. હીયાં ચીત્રોનો સંઘ્રહજરા સારોછ, તથા લેકિએ પોતીકી બનાવવાનો સામન મુકેલો—તેમાં દુનયામાં સૌથી નાંધણું ઇનજન એક રમકડાં જેવું મુકેલુંછે, તે તથા એક મોટી દુરખીન જોવા લાયકછે. મુવેલાં જતનવરોનો સંઘ્રહ પણ સારોછે, તેમાં એક મરઘોનું ડોકું જેવર કપાલ આગલથી બે ઇંચ મોટાં બે સીંગડાં ઉગેલાં તે મુકેલુંછે.

એ જોઇને યોર્ક મીનશટર કારીને વખણાયેલો કેંફલ (દેવલ) જોવા ગયા હતા; એનો દેખાવ બાહારની નકશીથી તથા ગંજવર ઇમારતથી ઘણોજ ભપકાદાર લાગેછે, પણ અંદરનો ભપકો તેથી પણ વધારે લાગેછે. એની વચમાં ૪) આરકાઓ ૧૦૦) શીટ ઊંચાં અને તેની આસપાસની જગ્યા પણ તેજ માફક ગંજવર ઉંચાઇનીછે, તથા તે ચાર આરકાઓનો ઉપરનો મુખજ નીચેથી ૧૬૦) શીટ સુધી ઉંચાઇનો હોવાથી તેનો દેખાવ ઘણો સરસ લાગેછે. એ દેવલ તેરમી સદીમાં બાંધેલું ત્યાં સુધીમાં ઇંગ્લાંડનાં જે રાજઓ થઈ ગયા તેમનાં (વીલીયમ-થી-કોનકરરથી તે છયા હેનરી સુધીનાં) લાઈફ-સાઈસ ચીલ એક પથરનાં ઇશ-કીરીનવર કોતરેલાંછે તે જોવા લાયકછે. એ ઉપરાંત ત્યાંનાં મોટા થાંભલાઓ તથા આરગીન, કાચની બારોઓ તેમજ બીજી નકશીકામની બેઠકો આગળા વખતનાં હસાબ પ્રમાણે ઘણું સરસ બનાવેલુંછે. એ રંગીન કાચની બારોઓમાં સૌથી મોટી એક બારીછે, જે ૭૫ શીટ ઉંચી અને ૩૨ શીટ પોહોળીછે, તેનાં જેવી દુનીયામાં મોટી બીજી કોઈ બારી નથી એમ કહેછે. એ બારીઓ ઉપર બાઈબલને

લગતી ખીનાઓ માણસોની બધે ફીટ મોટી તરવીર સુધાતાં ઝાણાં રંગીન કાચનાં કટકાઓથી પાડેલી છે અને તે છમો વરસનો જુની છે ; તેપણુ તે ધણી સરસ રીતની બનાવેલી માલમ પડે છે. એની આરગીન મોટી અને તે ૭૦ ફીટ ઉંચી છે. તેમાં ૫૬) ચાંપો તથા ૪૨૦૦) નલી છે, જેમાંની સૈકા મોટી નલી ૩૨) ફીટ ઉંચી છે. હમા ગયા તે વખતે બંદગી કરતા હતા અને આરગીન વાગતી હતી, જેનો સાદ ધણાજ સરસ કોચરનાં માણસો ગાતાં હોય તેવો લાગતો હતો તથા આગલથી ખીમવા ગમતું ન હતું. એ દેવલને લગતો ચેપટર હાઉસ ધણા જોવા લાયક છે; તે ૮) ખુણાનો બાંધેલો, અને તેની દીવાલમાં માણસો બેસે એટલા છુટા છુટા આંચાઓ બનાવેલા છે. રંગીન ચેનાઈતના પાલોશ કાંધેલાં ખુબસુરત થાંભળાનાં મથાળાં પર નાધળા નક્શીનાર આરકાઓ ટેકવાને તેનો હેળ એ બેઠો પથરનીજ બનાવેલાં એ ઉપરની છત્ર તથા થાંભલા પર દરેકમાં જુદી જુદી જાતનાં નક્શીકામ આદમીનાં મોઢાંડાં સાથે કોતરેલાં હતાં, તથા જમીન ઉપર જાણે ગલીંચા ખીજાઓ હોય તેમ લાદીઓની તરાંહ પાડેલી હતી. પણ સઘલાંમાં સરસ તેની શીલોંગ ગુંબજ રોકી છે, જે આ આરકો ૬૩) ફીટ પોહોળો અને ૬૮) ફીટ ઊંચો તેનાં પર વગર થાંભલે પથરની ફાંચર મારી કાઢેલી છે, અને તેની નક્શીકામ તથા ગીલીટ-થી તે ધણી સોભે છે. એ આરકાનાં બારણાં ઉપર એક તખ્તી મારી નાંચે મુજબ સોનેરી દસ્તકમા લખેલું છે. Ut rosa phlos phlorum, sic est domus ista domorum જેનો અર્થ “જેમ ફુલોમાં ફુલ ગુલાબજુ છે. ઘેરોમાં ઘેર આ એક ઘેર છે.” એવો થાય છે. એ દેવલ ૪૮૦) ફીટ લાંબુ અને ૧૧૦) ફીટ પોહોળું છે. એની આગલ એક અને વચમાં બે મહીને ત્રણ મીનારા છે,

જેમાં વચમાંનો મીનારો ૨૧૩) ફીટ, અને આગલના મીનારો જેનો વચમાં મોટી રંગીન કાચની બારીઓ આવેલી છે, તે દરેક ૧૯૬ ફીટ ઊંચો છે. એ દેવલનો ઘાંટ જેને ગ્રેટ ટોમ Great Tom કરી કહે છે તેનું વજન ૧૨) ટણ છે. એ દેવલની આંદર બેમવાનો ભાગ, જે ધણી સરસ લાકડાંની નક્શીનો બનાવેલો છે અને જ્યાં કોચર ધણા ગાનારાઓ બેસે છે, તે સુને ૧૮૨૯ નાં શાલમાં કોઈ મારટીન નાંમના ઘેલા આદમીએ બાલી નાંખ્યો હતો, તેને પાછો નવો આગલની માફક જ બનાવ્યો તેમાં પચાસ હજાર પૌંડ ખેલો હતા, ત્યારે આખું દેવલ બાંધવા ઉપર કેટલો ખર્ચ ખેલ્યો જોઈએ તેનો બીચાર કરવો. હમાએ આજ દીન સુધી જે દેવલો જોયાં છે તેમાંનું કોઈપણ દેવલ આ દેવલને બપકામાં પોહુચી શકે નહીં. એ જોઈને પછી એક બે મોહોલમાં ફરીને સાંજનાં ૬-૨૫ મીનીટે આગગાડી-માં બેસી શ્રીલેડ પાછા રાતનાં આઠ વાગે આવી પુગા હતા. યોર્ક શહેરની વસતી આસરે પચાસ હજાર માણસોની છે, તથા ત્યાંનાં ઘરો અને મોહોલો આ જે હમાએ જોયા તે ધણાં સારા અને જોવા લાયક છે. એ ગામમાં કારખાનાં મુદલ નથી. પણ ખુટ, કાંમુકી અને મીઠાઈ બનાવનારા ધણાં જણાં છે, તે શીયાય ત્યાંનાં લોક પોતીકી ખેતીવાડી તથા મીલકત ઉપર યુજરાણુ કરે છે.

તા ૦ ૨ જી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં જોન બ્રાઉન અને કુઠાનું એટલાય સ્ટીલ વરકથ (Atlas Steel Works) જોવા ગયા હતા. જે જગ્યા ઉપર સ્ટીલ, મનવારોની પલેટા તથા બીજાં મોટું મોટું કામ થાય છે. સ્ટીલ બનાવવાની વીગત આગલ આવી ગયાં છે, તેથી અહીંયાં લખતા નથી. એ સ્ટીલનાં મોટા કટકા લાલ ગરમ

કરીને એ મોટાં રાજરામાંથી એચીને ને કાઢાડીને નોંધતું લાંબું તથા પોહાણું કરેછે, પછી તેની જાડી પલેટા કરવા સારું દરેક પલેટને લાલ ગરમ કરી એક ખીજાં ઉપર પડ ચઢાવી હથોડાથી મારીને એક કરી નાંખેછે. એ મુજબ જાડી પલેટા કરી તેને ચોખ્ખંડી સરખી ધાર કરવા સારું સંચાથી આસતે આસતે કાપેછે. જાડામાં જાડી પલેટ ૨) શીટની બનાવેછે. એ જગ્યાપર આગની ગાડીનું પેટું કાગળનું ધણુંજ મજબુત બનાવીને તેની ઉપર એ બાજુથી સ્ટીલનું પટણું પતરું જડેલું હોય એ નોંધું હતું, જે કોઇનાં કહ્યા વીનાં પીછાંન કરીયે તો એમજ કહીયે કે એનો લોખંડનું છે. કારખાનું ધણું મોટું છે, અને તેમાં દરરોજ ચાર હજાર માણસો કામે લાગેછે, તથા રજા એક જમીન રોકેલી છે.

એ જોઇને પછી મારટીન હોલની કુાનું ઇલેક્ટ્રીક પલેટ તથા શીલવર વેચ બનાવવાનું કારખાનું જોતા ગયા હતા, જ્યાં ઘણી મોટી રકમનાં જરમન શીલવરને ગીલીટ ચડાવવાનું તથા રૂપાંકામ બનાવેછે. જરમન શીલવર અહીંયાં બનાવતા નથી પણ વેચાતું તૈયાર લેછે; તેનું ધ્યા રૂપાનું જે કાંઈ વાસણ બનાવવું હોય છે, ત્યારે તેનો પેટ્રોલાં લાકડાંનો ઘાટ કરી તે ઉપર પતરું મુકી સંચાથી ફરવેછે તે વખતે ખીજું માણસ એક હથોડાથી પેલાં પતરાંને ઘમેછે, તેથી પતરું લાકડાં ઉપર દબાઇને લાકડાંનો ઘાટ લેછે. એ પ્રમાણે ગોળ પોકળ ભાગ કીધા પછી તેની કોરો હાથથી બનાવીને તેને ગ્યાસનાં જોરથી ગરમ કરી એક ખીજાં સાથે મેલવી તાંબીને તેજ બતની ધાતુથી રેવણ દેછે; પછી કાંઈ મેળવણીથી સાફ કરેછે. જો તરાંહ ઉપમેલી નોંધયેછે તો તેને એક લોખંડનો સહીઆ જે એક નાંકેથી ઉપરની તરફ વાલેલા હોય છે તે ઉપર વાસણ ધરીને

ઠોકેછે, જેનાં ધપકારાથી વાસણો ઉપર તરાંહ માણસો હાથે ઉપસાવેછે; અને કોઈ તરાંહ માણસો હાથે ફેંતરેછે. પછી તેને રેતીથી તથા લાલ પૌડર જેને એ લોકો રૂઝ (Rouge) કહેછે, તેનેથી સાફ કરી આવીને ચળક આપેછે. રૂપાંનાં વાસણ બનાવવા સારું રૂપાંમાં પાંચ ટકા પીત્તળ તેને મજબુત કરવા સારું તાંબીને મેળેછે. ધાતુનાં કાંટા, ચમચા, ક્રેમ્પ્ટ-સ્ટેંડનાં મુઝા તથા જરીઆનાં હાથા ઇત્યાદી બનાવવા સારું તેવાં દીબાંનાં છાપો કરી રાખેછે. પીત્તળની ધાતુનાં પતરાં ગરમ કરીને તે ઉપર દીબાં ડોઝ્યાથી તેનો આકાર પતરાંઓ ઉપર છપાઈ જાય છે કે તેની આસપાસથી કાપી નાંખી પછી ચમચા બનાવવા હોય છે તો તેને ખીજા સંચામાં વાળીને પાંચાવાલો ભાગ બનાવેછે. હાથા બનાવવા એવા એ ભાગને ઉપર મુજબ રેવણ દઈ જોડી નાંખીને પોકળ હાથા બનાવેછે. રૂપાંકામ અહીંયાં બનાવીને સઘણું સાફ પણ કરેછે; પણ જરમન શીલવરનો સામન અહીંયાં બનાવીને તેને રૂપાંની ગીલીટ કરવા સારું ખીજાં કારખાનાંઓમાં મોકલેછે. રૂપાનું વાસણ બનાવી રહ્યા કે તેનું સરકારી ધારા મુજબ એસે (Assay) કરાવવા લંડન મોકલેછે. (એ શહેરમાં પણ એસે કરાવવાની કુકાનો છે તોપણ લંડનમાં સસતે ભાવે કરવાથી ત્યાં મોકલેછે) તેની ઉપર ચાર છાપ મારેછે, તેમાં પેટ્રોલા સહીના, તે રૂપું ખરું છે કરી જણાવેછે; ખીજા ચીત્તાનો, જે લંડન શહેરમાં આસે કીકું છે કરી જણાવેછે. દરેક શહેરનાં કરેશટમાં કોઈ બતનું બનવર રાખેછે તે મુજબ લંડન શહેરનાં કોટ એક આરમશમાં ચીત્તો કરેશટ દાખલ લેછે. ત્રીજો અંગ્રેજી મુળાક્ષરનો એક ખાલ મુકેછે, જે રાણીનાં તખ્તપર બેઠાનું વચ્ચે બનાવેછે, (જેમકે રાણીનાં દશમાં વચ્ચેમાં એસે કીકું છે તો ડ

મુળાક્ષરનો દશમો ભાગ મુકે છે), અને ચોથો છાપ રાજકરતાની સખીનું ડોકું પાડે છે, જેથી કોણનાં રાજ્યમાં થયું તે બતાવે છે. જરમન શીલવરપર હલિકટરો પલેટ ક્રાધેલી જીલ્લોનો ભાવ રૂપાંતરી જીલ્લો કરતાં લીન્ગ હોસ્તો લે છે (જરમન શીલવરની જીલ્લોનો ૩૧) તો રૂપાંતરી જીલ્લોનો ૩૩ સુધી લે છે).

એ જોધને અતરેનું વખણાયલું જોશક રાજ્ય અને શનથનું કટલરી બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા ઉપર છરી, કાતર, અસ્તરા, ધત્વાદી એવી એવી બનાવે છે. એનાં એવાં લણ કારખાનાં છે જેમાં દર રોજ ૨૦૦૦) માણસો કામે લાગે છે. છરીનાં પાનાં બનાવવા સારું લોખંડની પટ્ટી જોધતી જડાધની લધને તેને ગરમ લાલ કરી હથોડીવતે જુદા જુદા આકારની એરણ ઉપર ડોકીને તેને જોધતો આકાર આપે છે; તે પછી તેને પાછું ગરમ આતથ જેવું કરી પાણી પાવા સારું એકદમ થંડા પાણીમાં બોળી દે છે. એમ કીધાથી તે કાચનાં જેવું ભંગુર થાય છે, જેથી તેને પાછું નરમ કરવા સારું એક સલીઆને ગરમ કરી તેની ઉપર ફેરવીને પેલું પાણી જોધએ તેટલું પાછું ઉતારીને નરમ કરે છે. પછી તેને ધાર કાઢાડવા સહરણ ઉપર ચઢાડવે છે, તથા જળક આપવા સારું ધણી વખત વાર ફરતી જુદી જુદી જાતનાં પથરો, ચામડાં અને સીસાંનાં ચકરા ઉપર સાફ કરી તેને કાંધ મેળવણીમાં ધસીને પાલીથ કરે છે. એનાં હાથા બનાવવા સારું હાથીદાંત આપ્યા વેચાતા લે છે, જે વરસ ૬૬૫ડે ૨૬) ટણ ઉપર ખપે છે, અને દર ટણ ૬૦૦) થી ૧૧૦૦) પૌંડ સુધી આપે છે. તે હાથીદાંતને કરવતથી વેહેરી જોધતા કટકા બનાવે છે; તેજ મુજબ હરણનાં તથા ખીજાં જાનવરનાં સીંગડાંનાં પણ હાથાઓ બનાવે છે.

અસ્તરાનાં હાથા ખોટા કચકડાં જેવાં બનાવવા સારું સીંગડાંને પેહેલાં કાપી જોધતાં કદનાં કરી તેનાપર રંગનાં છુટાં છુટાં ધાભાં પાડીને એક બરશનાં ચકર ઉપર ધસવાથી જોધ તરત પાછી નીકળી આવી પેલા કાળો રંગ સીંગડાંનાં પોતીકા રંગ શાયે મલી જઈ કચકડાં જેવી તરંગ પડી જાય છે. જો સમતી છરી બનાવવી હોય છે, તો તેનાં પાનાંના જેવાં દીખામાં લોખંડની પટ્ટીઓ મુકીને દીખાથી તે પાડે છે, જે મુજબ એક કલાકમાં ૪) થી ૬) હજાર નંગ તૈયાર થઈ જાય છે; પછી તેને ઉપર લખ્યા મુજબ પાલીથ કરે છે. એવી રીતે છરી બનાવવાનાં કરતાં હાથથી ધડીને આકાર કરે છે, તેથી સ્ટીલમાં જે કાંધ આંધળાં હોય છે તે પુરાધ જોધને મજબુત છરી થાય છે, તેમ તેની ઉપર મેહનત તથા દામ પણ ધણું થાય છે. જે લોખંડ ધડી ધડી ડોકાવું નથી, તે છીક વાળું (Porous) રહેવાથી મજબુત થવું નથી, તેથી દીખાંથી કાપીને બનાવેલી છરી ચાર પાનાંની ૬) પેન્સ જેટલી સમતી કીમતે પણ પરવરે છે. જો છરી તથા અસ્તરાને વચમાંથી ખાંચ રાખવી પડે છે તો તેને સીસાંનાં ચકર ઉપર ચઢાડવે છે, જે ધણું કાણ હોવાથી એવી ખાંચ પડે છે. એ કારખાનાંમાં એની બનતી એની દેખાડવા સારું તથા વેચવા સારું એક “શા રમ” ક્રાધેલો છે, જ્યાં ધણી ધણી તરંગળી બનાવતની એની મુકેલી હતી; તેમાં એક જખરી માતી છરીને એક કાચનાં કેશમાં મુકેલી છે, તેની અંદર ૧૮૮૦) પાનાં જાતજાતનાં મુકેલાં છે, તેમાં જેમ અંગ્રેજી વરસ પુરું થાય છે તેમ તેમ અંકનું પાનું દર વરસે વધારતાં જાય છે. એ ઉપરાંત કાસીગીરી બનાવવા સારું બીણામાં બીણી છરી તથા કાતરો પણ ત્યાં મુકેલી છે, એમાંની ખાર કાતરોનું વજન બાથ્રેન તોલી દેખાડ્યું

હતું, તથા તે કાતર તરાજવામાં મુકીજ રાખે છે કે આવતાં જતાં લોકો જોય.

એ જોઇને એનેથી થોડે દુર.....શીપ (Mother of Pearls) કાપીને વેચનારનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. અહીંયા કાલુનાં કોટલાં વેચાતાં લેઇને તેને સંચાની કરવતીથી વહેરે છે, અને જોઇતા કટકા કરી સહરાણુ ઉપર ધસીને ખપરાયલું પડ સાફ કરે છે તથા ચળક પણ તેજ આપે છે. પછી ખીજાં કારખાનાંવાળાઓને તે વેચે છે. તેને ત્યાં દરશાલ રૂપ૦) ટણ શીપનો ખપ થાય છે.

એ સઘલું જોઇને રાતનાં પોણાં આઠ વાગેની ટરેનમાં બેસીને શેરીલ્ડ છોડ્યું તે બરમીંગહામનાં રેલ્વેન ઉપર અગીઆર વાગે રાતનાં પુગા અને ત્યાંનાં વીક્ટોરીયા રેલ્વેનનાં હાટલમાં ઉતારે લીધે હતો. શેરીલ્ડ ગામ યોર્ક-શાયર પરગણામાં શીફ નદી (Sheaf)ને કીનારે આવેલું છે તથા એનો મોટા વેપાર છરી, કાંટા, અસ્તરા, કરવતી, કાતર, છાપવાનાં દીપ્તાં, દુરખીન તથા તેવી જાતનો સામન, બાગને લગતાં હથીયારો, કાનસો, સ્ક્રુઓ તથા ખીજાં લોખંડનાં હથીયારો, ચુલા, એન્જીનો, આગગાડીનો કમાનો તથા બફરો ઇત્યાદી, એવી એવી ચીજોનો છે. જોકે ગામ ઘણું મોટું છે. તોપણ કાંઈ જોવા લાયક નથી. ધરે સઘળાં નાંધળાં છે, તથા કોઈ કોઈ જાહેર ઇમારતો મોટી છતાં કારખાનાં હોવાથી આખા શહેરમાં કુમાડો ફેલાઇને મુરજ ઝાલો થઇને પણ ઘેરાણુ હોય એવું લાગતું હતું. એ શહેરથી આખી દુનીયામાં (Cutlery ware) જાય છે. તથા અહીંયાનું ઘણું ખર્ચ લોક એજ કામપર ખર્ચ રોકાય છે. તેમાં એનું સ્ટીલ ઘણું વખણાય છે; એ સ્ટીલને મોટે ઘણું ખર્ચ સ્વીટબ્રલ્ડનાં નું જાયું લોખંડ વાપડે છે. એ શહેરનાં રસતાઓ ઘણાં સારા છે, અને ગામની બેકી ઇમારતો-

થી તે વીખરાઇને ઘણું મોટું લાગે છે. એની વસતી આસરે હડી લાખ માણસની કેહેવાય છે. બરમીંગહામમાં જે રેલ્વેન ઉપર હમો ઉતરયા તેનું છાપર્ચ વગર થામલાએ ૧૧૦૦) શીટ લાંબુ અને ૧૦૦) શીટ પો-હાણું છે, તેથી તે ઘણું સરસ અને ગંન-જવર લાગે છે. એવું છાપર્ચ પેરીશનાં રેલ્વેન શીવાય દુનયાનાં ખીજાં કાંઈ પણ ભાગમાં નથી એમ કેહે છે. એ છાપર્ચ ત-દન કાચનું છે, તથા ઘણું પોહાણું હોવાથી વખતે ફસકાઈ જાય તેને લીધે તેની એક બાજુપર સામનની વખારો તથા ખીજી ગમ એક મોટું હાટલ બાંધીને તેને ટુકો આપેલા છે. એ હાટલ ઇંગ્લાંડમાં પહેલ-વેલું રેલ્વેનને લગતું બંધાયું હતું. ત્યારપછીનાં ઘણાં ખરાં મોટાં રેલ્વેનો હાટલ સાથે બાંધે છે.

તા ૦ ૩ જી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં એક. એન્ડ સી. આસ્ટલરનું કુંમરો તથા ખીજાં પરચુટલ ખીલારી સા-મન બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. જ્યાં જાત જાતનાં કુંમરો, મુનો તથા તેને લગતો ખીજો સામન તથા પરચુટલ ખીલાર કામ બનાવતાં જોયું હતું, જે ઘણું ખર્ચ ગ્લાસગો તથા મેનચેસ્ટરનાં કારખાનાંમાં બનાવતાં જોયું તેને મલતાં હોવાથી તેની વીગત અતરે લખતા નથી.

એ જોઇને ડી. એન્ડ એફ. ટેલરનું ટાંચણી બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. પેહેલે પીત્તલનાં પતરાંને પાતા જેવો પોહાળાઇમાં કાપી એક સંચામાં મુકે છે, જેનાં બે ચકરો વચે તેનાં સરખા ૧૯) કટકા પોહાળાઇમાં એકજ વખતે કાપી કાઢાડે છે, જે કટકાઓને એક ખીજા સં-ચામાં ગોળ આંધળાંમાંથી એંચે છે (તેની આગલ પીતળને ચલકરીકે એશીડમાં નાંખી-ને જરા નરમ કરે છે) એટલે તે ગોળ સહી જેવું થઇને બાહાર આવે છે, તેને વળી

ખીજા જુદા જુદા સંસ્થાઓમાં ગોળ નામનાં આંધરાંમાંથી પસાર કરીને ટાંચણી જેવી પાતલી અને લાંબી સ્ત્રીઓ કરી શેલર ઉપર વીઠાળો તે શેલરને એક સંસ્થા ઉપર લઇ જઇને પેલા તારનો છેડો સંસ્થામાં મુકે છે, જે સંસ્થાને ટાંચણી જેટલા કટકા એક બાજુથી કપાતા જાય છે, તેજ વખતે સંસ્થાથી એક હોડી કોકીને એક બાજુ માથું કરે છે, કે તે ટાંચણી નીચે એક હોલમાં ઉભી પડે છે, ત્યારે હેડલથી એક ચક્રરૂપે તેની અણી ધસાઇને તથ્યાર થાય છે. એ મુજબ એક સંસ્થામાં એક મીનીટમાં ૨૦૦) ટાંચણી બને છે. એ ટાંચણીઓને પછી એક વાસણમાં નાંખી તેમાં ઉકળતાં પાણી સાથે કાંધ મેળવણી તથા કલાઇ નાંખીને કલાઇ ચઢાવે છે, અને પછી તેને એક બંધ વાસણમાં ભરી સંસ્થાથી ખુબ ગોળ ફરવે છે તથા થુલું નાંખી તેને સાફ કરે છે. પછી તેને કાગળમાં ઓસવા સાફ એક સંસ્થામાં તે ટાંચણીઓ મુકે છે જેમાં કાગળ એક લોખંડની પટ્ટીથી ઝાંચકાર્ધ ખીજા ગમથી ટાંચણીઓ પોતાની મેજે એક હારમાં થઇ જાય છે, જેને ઉપરથી એક ખીજા પટ્ટીએ દાખીને ઓસી ધાલે છે. એ મુજબ એક સંસ્થામાં એક દિવસમાં એક ગરૌશ કાગળ તેવાં તથ્યાર થાય છે, તેને બાકશોમાં ભરવા સાફ જુદા કાગળનાં પુકાં આવે છે તેને પણ સંસ્થામાં જ જોઇતી શાઇઝનાં કાપીને ઓરતો હાથે વલગાવીને તથ્યાર કરે છે.

એ જોઇને પછી મેકેલમ એંડ હાઉસનને ત્યાં પેપર મેશી કામ બનાવે છે તે જોવા ગયા હતા. એ પેપર મેશીની ટેબલો, ખુરશીઓ ઇત્યાદી જેવાં વસ્તુનાં જેવી ભાંય કરી તેપર સીપથી તરાંહ પાડીને બનાવે છે. પેહેલાં કાગળો બે રીતથી તથ્યાર કરે છે ; એકતો ૫૩ કરી એક ખીજા સાથે વળગાવીને જડાં કરીને

તેને દાખે છે એટલે કંઠણ લાકડાં જેવું બને છે તથા તેની કોર આસપાસથી કાપી નાંખીને મરખું કરે છે. એ આસલની રીત છે અને તે માથું તથા સાફ કામ કેહેવાય છે ; પણ હમણાંની રીત પ્રમાણે ૨૬ કાગળો તથા મીડાંને કાગળો બનાવે છે તેમાં કોહોવાડી એક મોહમાં મુકી તેનો ૨૫ પરેશથી દાખી કાઢે છે, અને જડાં પુકાં જેવું કાગળ એકદમજ બનાવે છે. એ કાગળને મલતુ રીડનથી એક જતનું પાતળું લાકડું પણ આવે છે. એ લાકડાં ઇયા કાગળપર પેહેલાં તાર તથા વારનીશનું ૫૩ કરે છે, અને તાજું હાય છે તેટલાં શીપના કટકાઓ વળગાવીને તેપર ગમે તેવી તરાંહ પાડે છે ; અને પછી તેની ઉપર પાછું વારનીશ મારીને ધમે છે, એટલે શીપવાલી તરાંહપરથી તે વારનીશ નીકળી જઇને બાકીની ખાલી જગ્યાપર રહેલું વારનીશ શીપને મલી જાય છે. તે મુજબ બે ત્રણ વાર વારનીશ મારી તેને ધમે છે, જેથી શીપ અને વારનીશ એક સ્ટ થઇને બે બરાચલી જગ્યા હાથને લાગતી નથી. તેની ઉપર સોનાનો વરખ પણ જોઇતી જગ્યાપર મારીને તથા હાથથી રંગની તરાંહ પાડીને ઉપર કોપાલ વારનીશ છેલુ મારે છે, અને પછી કાંઈ ભુકી સાથે માણસો તેની ઉપર હાથ ધસ્યા કીધાથી ચળક આવે છે. લેશાઇ તથા એવી ખીજા મીજો બનાવે છે તેની હેડળનાં ભાગમાં પેલું લાકડું વાપરે છે અને ઉપરની કોરનાં ભાગમાં કાગળ વાપરે છે.

એ જોઇને પછી જીલટ એંડ શનશનું સ્ટીલ પેન બનાવવાનું કારખાનુ જોવા ગયા હતા. પેહેલાંતો સ્ટીલનાં પતરાંને સંસ્થામાં મુકીને સ્ટીલ પેનનાં આકારનાં કટકાઓ કાપી કાઢાડી તેને એક સંસ્થામાં મુકી દાખીને અરધી ગોળ બનાવે છે. બે બાજુ-પરખ કાપ ખીજા સંસ્થામાં કપાય છે તથા

વચમાં આંધળું પાડે છે. ત્રીજા સંચામાં તેની ઉપરનો ભાગ ધસે છે, અને ચોથા સંચામાં તેની ટાંચ પાડે છે. એ મુજબ તઈયાર કરે છે; અને તે પોચી ધણી હાવાને લીધે તેને ગરમ કરી તેલમાં ખાળે છે કે કઠણ થાય છે; પણ તેને જરાક નરમ કરવા સારું થોડુંક પાણી પાછું ઉતારી લે છે. તેને એક ગોળ વાસણમાં નાંખીને ગરમ ચુલા ઉપર ખુબ ફેરવીને રંગ બદલાય (યાં સુધી ફેરવ્યા કરે છે, અને પછી તેને વારનીશ મારીને તઈયાર કરે છે. સ્ટીલ પેનનાં હેન્ડલો પણ લાકડાંનાં ચોરસ નાવળા કટકાઓ કાપીને તેને એક સંચામાં મુકે છે, જેમાંથી તેનાં સરખા ગોળ કાપાઓ એ બાજુપરથી પાડીને ગોળ લાકડીઓ બનાવે છે, પછી તેને ખીજા સંચામાં મુકી ચહડ ઉતરતી જોઈતી જડાઈ બનાવે છે. તેમાં તેને આણીવાલી કરવી હોય છે તો તે સંચામાં હેઠળથી તે પ્રમાણે નાં આકારની લોખંડની પટ્ટીઓ મુકે છે, જે પ્રમાણે પેલી લાકડીને છોલી કાઢાડવું હથીયાર ઉપર હેડે થવાથી તેનાં જેવો આકાર કીકળે છે. ત્યારપછી ખીજા સંચામાં મુકે છે જેમાં એક બાજુ ઉપરનાં નાંકાપરથી છોલાઈને પેન ખોસવાનાં જેટલો આંચો કપાય છે, અને ખીજાગમથી સરખું દબાઈને સાફ થાય છે; પછી વળી ખીજા સંચામાં દાખીને ઉપરની તરંગ પાડે છે.

એ જોઈને “એલક્રોગટન”નું વખણાયેલું ગીલીટકાંમ તથા રૂપાકાંમ બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં શે-ફીલડમાં મારટીન હોલની કુખનાં ગીલીટ કામ કરવાનાં કારખાંનાંમાં વાસણો બનાવે છે, તેમ અને ધણી સરસ તરંગ તથા ડીઝાઈનનાં રૂપા તથા ગીલીટ કરવાનાં વાસણો બનાવે છે. ગીલીટ કરવા સારું જેમ સુબાઈમાં ગાલવેનીક બેટરીથી સામન ગીલીટ થાય છે તેમ અહીંયાં પણ તે જડાં પડની ગીલીટ કરે છે. એક વાસણમાં કાંઈ

મેળવણી નાંખીને તેમાં રૂપાનાં જડાં પતરાં નાંખે છે અને તેને ગેલવેનીક (વીનલીની) બેટરી સાથે મેલવે છે, તથા તેની અંદર જે સામનનો ઉપર ગીલીટ ચહડાવવી હોય છે તેને મુકે છે કે દવાથી રૂપું પીગલી તેનો ભાગ આસને આસતે વીનલીનો અસરથી પેલા સામનપર પડ ચહડાવે છે. એ પ્રમાણે કરી રહ્યા પછી તેને બીણી રેતીથી સાફ કરીને બ્રેલે આપવા સારું જોખીને તૈયાર કરે છે. જો તે વાસણને અંદરનાં ભાગમાં ધવા ખીજા નકશીને સોનાની ગીલીટનો થોડો ભાગ ચહડાવવો હોય છે, તો તેટલો ભાગ ખોલા રાખીને બાકીનાં ભાગ ઉપર વારનીશ મારીને સોનાનાં પતરાંવાલા વાસણમાં ગીલીટ ચહડાવવા મુકે છે, જેથી જે ઉપર વારનીશ હોય છે તે ઉપર ગીલીટ ચહડતી નથી પણ ખોલા રાખેલા ભાગ ઉપર તે ગીલીટ ચહડે છે. ત્યાર પછી તે તૈયાર થયું કે તેને સાફ કરી વારનીશ કાઢી નાંખે છે. આજે રાતનાં પ્રીન્સેસ કીયેટરમાં પ્રીન્સેસ ટરેખી કોન્ડનો આપેરા બફે જોવા ગયા હતા.

તા. ૪ થી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં હેમનડ ટરનર એંડ સનસ, બટન બનાવનારાઓનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં બધી જાતનાં બટનો બનાવતાં જોયાં હતાં. રીજમીટનાં હાપ્રીયરે તથા શાલજરેને ‘મટિનાં બટનોને સારું પી-તળનાં પતરાંને જોઈતી શાઈજનાં કાપી કાઢાડે છે. પછી તેને દીખાંથી જે છાપ પાડવો હોય છે તે પાડીને ઉપર હેડેનાં એ ભાગ, જે છુટા બનાવે છે, તેને જોડી નાંખીને તથા હેઠળના છેડામાં એક પીનનાં એ છેડા ખોસીને અંદરથી છેડા વાળી નાંખી તેનાં નાકાં બનાવી તે તૈયાર કરે છે. પછી તેને ધોવા સારું કાંઈ કેમીકલમાં ખોલી તરત કાઢી લેઈ પાણીમાં ધોઈ નાંખે છે, અને તેને જરા ગરમ કરે છે કે ચલકતા થઈને બાહાર આવે છે. પછી તેની

ઉપર સોનાનો ઘાળ હલકો ધયા સરસ ચહાવવા સારું જીવતા પારાની સાથે સોનું દર ગરોથ બટને ૦૧ થી તે ૬૦) એન સુધી કાંઈ મેળવણીથી મેળવી નાંખી તે બટનો ઉપર એક વાસણમાં થોડો થોડો નાંખીને ખુબ હીલવ્યા કરેછે એટલે પાગને લીધે બટનોપર ગીલીટ ચહડી જાયછે; અને પારાનાં મિલને લીધે તે તદન રૂપાં જેવો લાગેછે. પછી તેને એક જાલી-વાલા વાસણમાં મુકીને તે જાલીવાળું વાસણ બઢીમાં રાખી પાંચ મીનીટ સુધી હીલવ્યા કરેછે કે ગરમીથી પારો ઉડી જઈને સોનાંતી ગીલીટ રહી જાયછે. એ ખરું સોનું ચહડાવેલું છે તે ખાતરી કરી આપવા સારું એ બટનને નાઇટ્રીક એસીડમાં નાંખેછે; એ એસીડ સોનાની ધાતુ શીવાય કોઇપણ ધાતુને આધ જાયછે, જેથી તે બટનની અદરની બધી ધાતુ જતી રહીને બટનનાં આકારનો પોપડો હમોને દેખાડયો હતો; પણ એ પોપડા જે બટનોમાં સોનું ધણું નાંખેલું હોયછે તેનાજ થાયછે, બાકી ૦૧ એન સોનાવાલા બટનોનાં કાંઈ એમ પોપડા નીકળે નહીં. કાચનાં બટનોપર પથરનાં રંગતી નકલ કરવા સારું કાચની સ્લીમ્મો જાત જાતનાં રંગતી વેચાતી તથ્યાર લેછે; તેમાં કાળા કાચને આર્તશ જેવો ગરમ કરી જે રંગ આપવો હોયછે તે રંગનો પેલા બલતા કાચ ઉપર ધરીને ખેલુ કાચ ગરમ હોવાથી તરોહ પાડેછે; પછી તેને બાહાર કાહાડીને બટનની ડાઇમાં મુકીને ડોકાથી કાપી કાહાડેછે કે બટન રંગીન થઇ નીકળેછે. ખીજાં હાથીદાંત જેવાં ખોટાં બટનો સારું એક જાતની નટથ (Nuts) ફલ આપેછે, જેને Ivory Nuts હાથી દાંતનું ફલ કરીને કહેછે, તે આરેકનાં જેટલી મોટી આપેછે; તેની અંદર જાણે સુકું કોપરું હોય તેવું તદન બટ પણ પથર જેવો કઠણ ગળ નીકળેછે, એ નટને કાપીને તેમાંથી જોઇતી શાઇજનાં

બટનો કાંટી કાહાડેછે, જે જાણે હાથી-દાંતનાં હોય તેવાં સફેદ તથા કઠણ નીકળેછે, અને પછી તેને આંધળાં પાડી તથ્યાર કરેછે. કપડાંનાં બટનો સારું ખીજાં પોકળ પીત્તળનાં બટનો દીઆંથી બનાવી તેની ઉપર ખીજી ગોળ કપડાંની કાપલીઓનું એક પેહેલું ૫૩ મુકીને તે પીત્તળનું બટન રાખી પાછાં બે ૫૩ કપડાંનાં મુકી એક સંચામાં દાંબવાથી આખું કપડાંનાં ૫૩નું બટન તથ્યાર થાયછે. ખાલી પીત્તળનાં બટનો પેહેલાં લખ્યું છે તેમ તથ્યાર કરીને ઉપર વારનીશ મારીને મુકવેછે, જેથી તેના ઝળકાટ પીત્તળનો રહી જાયછે. એ મુજબ શીપનાં તથા લાકડાંનાં પણ બટનો કાંટીને બનાવેછે લાકડાંનાં રંગીન બનાવવાં હોયછે, તો ત્રણ ચાર રંગનાં લાકડાંની ઓપોને પેહેલાં વલગાવેછે અને તેને કાંટીને ગોળ જોઇતી શાઇજનાં કરીને એક છેડેથી કાપતા આવ્યાથી, પેલા બધા રંગ અંદર મલેલા હોવાથી રંગતી જાતનાં લાકડાંનાં બટનો થાયછે. તેને પછી જોઇતા ધારનાં હાથથી કાટેછે અને પાલીશ કરીને વારનીશ મારેછે. પેલાં કાચનાં બનાવેલાં બટનો પેહેલાં રફ લાગેછે, પણ તેને સહરાંણુ ઉપર ધસીને સારું કરી પાલીશ કીધાથી તે પણ ઘણું ચળકતાં તથા શોભાતાં જાણે ટરાનથપેરંટ પથરનાં બનાવેલાં હોય તેમ દીસેછે.

એ જોઇને બપોરનાં મીશીઅરસ ટેન-જાઇ બ્રધરશનું નાઇળાં એનજીન બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. હીંયા બધી જાતનાં બે હોરથ પાવરથી તે ૧૦૦) હોરથ પાવરનાં એનજીનો બનાવેછે, તથા સ્ટીમથી ચાલતા વાટર પમ્પો તેમજ ખીજો એનજીનને લગતો પરચુટણ સામન બનાવેછે, જે આગલ હમોએ મોટાં એનજીન બનાવવાનાં કારખાનાંમાંના આપેલા હેવાલને મલતાં આજવાથી વીગત લખતા નથી.

એ જોધને પછી જેમશ ગાર્ટ-
લેન્ડનુ પીત્તળનું હાઉસ ફરનીશીંગ
વરકશ જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાએ
આરણનાં મીજાંગરો, પડદાની ચાંપો,
બોલતો ઇત્યાદી ઘેરનો સામન બનાવેછે.
જે કાંઈ બનાવવું હોય તે દાગીનાંને
પેહેલાં ઝોતી કાઢાડીને પછી તેને ઘસીને
પાલીશ કરેછે તથા તેની ઉપર ઝળેહ
આવવા સાફ સરકો, ગાયનો પીત્તો અને
પાણી ભળીને તેમાં પીત્તળ બોળી રીઝનાં
હથીયારથી ઘસેછે, તેથી પાલીશ ઘણું
થાયછે. પછી તે પાલીશ નીકળી નહીં જાય
તે સાફ સ્પીરીટ વાષનનો થરો તથા
એક જાતની લાલ ભુકી પાણીમાં
નાંખી તેનેથી પાંચું પીત્તળ કામ
ધોવાથી પેલી ઝળેહ નીકળી જતી નથી.
હીંયાં આરણાંઓ પોતાનો મેલે બંધ થાય
તથા બેહુ બાજુપર ઉઘડી શકે, તેવી
ચાંપો નથી રીતની બનાવેલી જોઈ હતી.
તેજ મુજબ આરણાંઓનાં હેન્ડોને સ્ક્રીથી
બંધ કરવાને બદલે ચાંપોથી બંધ કરેછે.
પડદાનો કમાનો જેથી વેલાયતમાં લાકડાંનાં
પડદા ચહડ ઉતર થઈ શકેછે તથા જેટલો
જીઘાડો રાખવા માંગે તેટલોજ રહી શકે-
છે, તેવી ચાંપોની કમાનો પણ અહીંયાં
બનાવેછે. એ શીવાય ખીજી ઘણી રીતનું
નવાઈનું અહીંયાં જોવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૫ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે
વીલીયમ મીડલમોરનું હારનેશ તથા જીન
બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા.
હારનેશ સાફ ગાયનાં અને જીન સાફ
કુકરનાં ચામડાં પણ વાપરેછે. એ છેલું
ચામડું કુમાસે તરમ તથા તકાઉ પણ ઘણું
કહેછે. ચામડાંઓ Tan થઈને તઈયાર
આવેછે. તેને વેચાતાં લેઈ અહીંયાં પાણી
તથા ચુનામાં ત્રણ દિવસ રાખી પછી
સુકવીને આપવેછે, અને પછી સાફ કરી
જોઈતો રંગ આપેછે. (શાઉક આફ્રીકા-
ના બાયરસ લોકો સાફ જીન બનાવતા

હતા તેનો રંગ લાલ હતો.) એ બાદ
તે સંચાથી સીવીને તઈયાર કરેછે. જે-
પાન લેધરને વારનીશનાં કાળા રંગનો
(જેમાં લેમ્પબલેક તેજ અને ખીજી વસ્તુ-
ઓ ઉમેરીને તઈયાર કરેછે) એક હાથ
મારીયો કે ગરમ તાપવાલી બઢીમાં સુક-
વેછે; અને ખીજી દીને ખીજી હાથ
મારીને સુકવેછે. એ મુજબ બધા મલીને
છ હાથ મારીને તઈયાર કરેછે. જીન ગા-
યનાં ચામડાંનાં બનાવેછે, તેને કુકરનાં
ચામડાંનાં જેવું દેખાડવા સાફ એ છેલાં
ચામડાંપર ઝીણાં આંધળાંની નકશી રહેછે,
તેથી નકશી કોંપરપલેટ ઉપર કોતરીને,
તેની ઉપર ગાયનાં ચામડાં સંચાથી દો-
બેછે કે તેવી તરાંહ આબાદ જાણે કુકરનું
ચામડું હોય તેવી ઉડી આવેછે. એ
જીનો તથા હારનેશ ઉપરાંત શાલીડ લેધ-
રનાં પોર્ટમેન્ટો તથા ખીજાં ચામડાંની
બનાવતની જાણુઓ ઘણી જાતની બનાવેછે

એ જોધને મી. એફ. જોબને ત્યાં સ-
મતાં ધડીયાલો વેચેછે, તે જોવા ગયા હતા.
એ ઘણી લોકોનાં જીનનાં ધડીયાલો વેચાતાં
લઈને તેની ઉપરનાં સોનાં તથા રૂપાનાં કો-
ટલાં કાઢાડી લઈ ગાલી નાંખેછે, અને તેને
બદલે પીત્તળનાં કોટલાં બનાવીને પેલાં
જીનનાં ધડીયાલોનાં માથે તેમાં મુકી
ઘણી સસતી કીમતે વેચેછે, અને પોતાનાં
નકામાં પેલું સોનું તથા રૂપું કોટલાંમાંથી
નીકલતું પોતે રાખેછે. એ ધડીયાલો ગ-
રેશને હીશામે વેચાયછે, તેમાં કોઈ કોઈ
એવાંતો સરસ અસલનો માથો રેહવા
દીધાથી નીકલેછે કે તેમાંનાં ખૂંસો રૂપીયે
પણ મેલે નહીં.

એ જોધને લાયોડ અધરશનું સ્ક્રી
બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા.
એ જગ્યા ઉપર લોખંડ તથા પી-
ત્તળનાં સ્ક્રીઓ જાત જાતનાં બના-
વેછે. પેહેલાં લોખંડ ચા પીત્તળનાં ગોળ
તારને એક સંચામાં ખાસેછે, જે પોતાની

મેળે શલરથી અંદર એવાઈ એક ગમથી તેને સાંભા એક સલીયો હથોડા પ્રમાણે વાગેછે, તેથી માથું થાયછે અને ખીજી ગમથી એક છરી તેને જોખતી લ'ખાઇનું કાપી નાંખેછે. એ બાદ તેને ખીજા સં'ચામાં મુકેછે, જ્યાં કરવતી જેવાં ફેડાથી તેને માથાંપર ડીશપીશનો ચીરો મુકેછે તથા માથાંની ગોળાઇ બરાબર કરેછે. એ સં'ચામાં માથામુ એક વાસણમાં સ્કર નાંખેછે, તેમાં પાંચ સલીયાવાલું ચકર આમતે આમતે ફરેછે, જે સલીયા પેલા સ્કરવાલા ચકરને જાંચકાને સ્કર ઉપર એચેછે અને સ્કરને એક ચીમતો જાંચકાને બરાબર જગ્યા ઉપર મુકેછે, તથા જેવો કાપ પડી રહેયો કે સ્કર પોતાની મેલે હેડે પડી જાયછે. એ પછી એને 'આંટા પાડવા સાર' ખીજા સં'ચામાં મુકેછે, જેમાં એક નાંધળો લાખડનો ધારવાલો કટ્ટો, જેને બે છેડા ઉપર ધાર રહેછે અને વચમાં આંચો રહેછે, તેથી ગોળ ફરીને પેલા આંટા પડેછે તથા એક જુદા સં'ચામાં નાંધળું હથીયાર તેને છેડેથી આણીદાર કરેછે. એ સં'ચો પણ જોવા લાયકછે; એક બાજુપરથી ચીમતો પોતાની મેલે સ્કર બનતા કટકાને જાંચકા લાવી એક આંચામાં ધરેછે કે તેને બે બાજુપરથી ખીજા સં'ચા પકડી લેછે, તેવુંજ હેડલનાં છેડાવાળું હથીયાર તેની ઉપર ચાલવા માંડેછે ને આણીદાર કરેછે; તેટલાં પેલા પેહુલો ચીમતો જાંચકાને ખીસી જાયછે. આણી થઈ રહી કે તે હથીયાર બંધ પડેછે અને આંટા પાડવાનું હથીયાર ગોળાઇમાં ચાલીને તેને આંટા પાડવું એક નાંકેથી ખીજે નાંકે આવીને વળી પાછું પેહુલેથી શરૂ કરેછે. એ મુજબ સાત વખત તે આંટા પડેછે, પણ જો પાંચ આંટામાં સ્કરનાં આંટા થઈ રહેછે તો તે સાત વખત અમથું ચાલેછે પણ સ્કરને વધતો ધસતું નથી. આંટા પડી રહ્યા કે તે ખીસી જાયછે, તથા એક બાજુ ઉપર જ્યાં છેડાને આણી

કરેછે તે હથીયાર પણ ખીસી જવાથી પેલો તૈયાર થયેલો સ્કર અલગો થઇને હેડે પડેછે કે તરત પેલો ચીમતો ખીજો સ્કર લાવીને આગલની માફક અંદર મુકેછે. સ્કર તૈયાર બન્યો કે પછી તેને ગોલ વાસણમાં લુમાં સાથે નાંખીને ગોલ ફરવેછે (સં'ચાથી) કે સાફ ચળકદાર થાયછે.

એ જોખને અતરેનો ટાઉન હાલ જે ન્યુ સ્પીટમાં માછે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પર કોનશરેટો તથા મીટીંગો ભરવા સાર' એક હાલ ધણો મોટો અને અવાજ ફૂલાવી નહીં નાંખે તેવી બાંધણીનાં છે. એને વાસતે કહેછે કે એનાં જેવો ગાયણનો અવાજ સાંભલવામાં ખીજો કોઇખી હાલ આખા યુરોપમાં નથી, અને તેવો બાંધવા સાર' ખીજી ધણી તજવીજે થઈ પણ તેવો બની શકતો નથી એમ કહેછે. એ હાલ ૧૪૫) શીટ લાંબો અને ૬૩) શીટ પોહોળો અને ૬૩) શીટ જાંચો. એમાંનો આરગીન પણ ધણી સરસછે, જેમાં ૪૦૦૦) પાઇપો તથા કીધનાં ૪) થયેછે. એ આંચો ટાઉન હાલ ૧૬૬ થી ૧૦૦ શીટ મોટો, અને તેનાં બાહારનાં મોટા થામલા ૪૦) શીટ જાંચો. એ જોખને પછી નવી મ્યુનીશીપાલીટીની ખીલડીંગ, જે એની સાંમેછે તે જોવા ગયા હતા એનો બાહારનો દેખાવ ધણોજ ભપકાવાલોછે, તે ૧૯૬) શીટ લાંબો અને તેનો મીનારો ૧૬૨) શીટ જાંચો અને તેમાં ૯૪) આરડાછે. એ જગ્યા ઉપર મ્યુનીશીપાલીટીની હાઈશિયા તથા મેયરને ખાણું આપવાની જગ્યાછે, જે ધણી સરસ સણગારેલી. એ બાંધવા પર બાર લાખ રૂપિયા લાગાછે. એ જોખને રાતનાં સાત વાગે બરમીંગહામથી આગગાડીમાં બેસીને લંડન શહેરમાં કલાક સાડા દસ વાગે આવી પુગા હતા. બરમીંગહામ શહેર ધણું મોટુંછે અને બાહારથી જાણે ધણું ગંભીર શહેર હોય તેમ લાગેછે. તેની વસતી ૩૫ લાખની કહેવાયછે અને હીંચા

એટલી જાતનાં કારખાનાં છે કે તેની ગણતરી થઇ શકે નહીં; અને હમો જેટલામાં ફરવા તે કુચ ગણતરીમાં પણ ગણાય નહીં, એટલી બધી અહીં કળા તથા ઉદ્યોગ છે. દરેક માહોલામાં સ્ટીમથી મંચાએ ચાલવાના કારખાનાં દોમે છે; તે ઉપરાંત હાથથી બનાવવાનું કામપણ તરેહ તરેહનું છે, જેથી કરી ઇંગ્લાંડનાં ખીજાં એવાં કારખાનાંવાલાં શહેરો કરતાં અહીં ગરીબોનાં ઘર પણ ઘણાં સારાં અને કુસાદિ બાંધેલાં છે; એટલું એ તેનાં હુન્નરથી સુખી થયેલું છે. એ શહેરમાં ધરમખાતાં પણ ખીજાં માટાં પૈસાદાર શહેરની માફક ઘણાં છે, જેવાં કે ગ્રામર સ્કુલ (એના આવક વરસ દાહાડે જમીનથી પૈડ ૧૧૦૦૦ ની છે) કોલેજો, ઇન્ડીયાનો, મુગાં ખેડેરાંની આશરમળય, તથા આંધળાંને આશરો આપવાનાં મરો, સુવાવડખાનાં, મજુરોને મોટે ખાતાં, છીનાળાનાં બચ્ચાંને ઉછારવાને ખાતું, બદબચ્છ છોકરાં-એને શીખવવા મોટે નીશાળો, Reformatory Blue Coat School જેમાં ૨૦૦) છોકરા છોકરીએને ખાવા પીવા ઉપરાંત શીખવે છે, ઇત્યાદી. એ ઘણાં ખરાં ધરમખાતાં હીંયાનો રૈયત પોતામાં ઉધરાણું કરી તથા ફંડો સ્થાપીને ચલાવે છે; તથા તે બધાંની ઇમારતો માહોટી અને બપકાદાર હોવાથી શેહર ઘણું મુમિ છે.

તા ૦ ૬ થી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે ખાંંગી કામ હતું તેથી હમો કેડે ગયા નહીં પણ એલેક્ઝાન્ડરા હોટલમાંજ રહ્યા હતા.

તા ૦ ૭ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં સ્ટીમરમાં બેસીને ટેમશ નદીની ઉતર બાજુ ફરી આયા. પેહલાં હમો વોટરલું ખીડખરથી બેસા હતા. નદીની બેહુ બાજુપર મોટી મોટી હવેલોએ તથા ટેમશ એમબેકમેન્ટ (એ ટેમશ નદીની એક બાજુ ઉપર મોટો રસતો બાંધી લી-

ધેલો તથા નદી ઉપર ઉતરવાની વાર ફરતી સીડીએ કાંધેલો તેમજ પથરની દેવાલ બાંધી લીધો છે તેને ટેમશ એમબેકમેન્ટ કરી કહે છે) નો રસતો તેનાં કાનસો તથા લોકોની આવજવથી ઘણો સારો દેખાતો હતો. લંડન ખીડખર પસાર કીધા પછી માટાં વાહણો તથા સ્ટીમરો બેહુ બાજુપર ઉભેલી તથા ત્યાંનાં ડંકા-એની વખારમાં સામન ખાલો કરતી તેમજ વખારોનો પછવાડે મોટીએમાં પણ સ્ટીમર તથા વહાણોનાં ડોલ દીસતાં હતાં. એ ઉપરાંત બે ત્રણ સ્ટીમરો તથા વહાણો અંદર આવતી જતી તથા લોક હમારી માફક સ્ટીમરોમાં ફરવા નીકલેલું એમ-અધલું ઘણું જોવા લાયક હતું. હમો એક ગ્રીનીચ સુધી ગયા, જ્યાં દરીયાઈ હારીમરો થવા માટે શીખવવાનાં બે વાહણો રાખેલાં છે. એ બેહુને એક નાંકેથી બંધ પુલ વેટ જોડી નાંખેલાં છે; જેમાં આપણી માહ રાંણીના પાતવી કુવર પ્રીન્સ એક વેલચનાં છોકરા તથા ખીજા ઘણા માટા-એનાં છોકરા શીખેલા હતા તે જોતાં જોતાં કીનારે ઉતરયા.

એ પછી પાછા સ્ટીમરમાં બેસી લંડન ખીડખરનાં સ્ટેશન ઉપર ઉતરયા, અને બપોરનાં ૧—૨૦ મીનીટિ આગગાડીમાં બેસીને નીકલેલા બ્રાઈટન કરી લંડન શહેરને લગતી હવા ખાવાની જગ્યા આસરે ૫૩) મૈલ દુર છે, ત્યાં કલાક ૩—૫ મીનીટિ પુગા અને ત્યાંનાં ગ્રાંડ હોટલમાં ઉતારો લોધો હતો. માંજનાં ત્યાંના દરીયા કીનારાનાં રસતાપર ફૂરીને તે તરફનો વખણાયેલો એકવેરીયમ જોયો. એ એકવેરીયમ આખા ઇંગ્લાંડમાં સૌથી સરસ ગણાય છે, જેમાં જાત જાતની દરીયાઈ તથા નદીની માછલીઓ તથા થોડાંક જંગલી જાનવરોનો સંગ્રહ કાંધેલો છે. માછલીઓ ઘણી નવાઈની જોવા લાયક હતી, તેમાં એક ઇલિકટરીક ઇલિ (વીજલીનો લેવતો)

નાંચે ધણી મોઢાટી આસરે ૧) શીટ લાંબી અને ૧) ધંચ જડાઇમાં લેવતાનાં જેવી દેખાવનીછે. એ જયારે પોતાનાં ખોરાક સારું માછલીના શીકાર કરેછે, ત્યારે તેનાં આંગમાં જે કુદરતી વીજલીના જોર રહેછે, તે પોતાનાં શીકારની નજદીક પાણીમાં ફેંકવાથી તરત બેશુધ થાયછે, એટલે તેને પકડીને ખાઈ જાયછે. એને જે પાણીની ટાંકીમાં રાખેલીછે, તેમાં ખીજી કોઇપણ જીવતી માછલી રહી શકતી નથી; તેમજ તેનાં બદનમાં વીજલનું એટલું જોર રહેછે કે કોઇ માણસ પણ તેને હાથમાં પકડી શકતું નથી. પણ માણસ અંકલમંદ હોવાથી તેને કળાથી પકડી શકેછે. પેહેલાંતો એને પાણીમાં લાકડી અથવા ખીજી કાંઇ વસ્તુથી છેડેછે કે તે છેડ કરનાર સાધનપર વીજલી ફેંકતી જાયછે અને જેમ વધતો વખત ફેંકેછે તેમ તેનું જોર નરમ પડતું જાયછે, તેથી જયારે તદન નરમ પડેછે ત્યારે પોતે ચડપ દબને પકડી શકેછે. ખીજી ઓક્ટોપસ (Octopus) કરીને એક પોચી વગર ભીંગડાંની ગોળ માછલી આવેછે. એને આઠ પગ સુંડની માફક ધણું લાંબા રહેછે, અને તેપર ધણું ના-ધળા માસનાં ગોળ લાસ રહેછે. એ પગથી પોતાનાં શીકારને પકડી મોઢાડાં આગલ કરેછે. તે મોઢાડું પેટની વચોવચમાં એક ઝાંચું આધળુંજે જેમાં તે ચુસીને સધળો રસ ખાઈ જાયછે. એનું અંગ તદન પોકળ હોય તેમ પવનથી ઉપસેલું તથા હીલતું લાગેછે. એનાં પગમાં એટલું તો જોરછે કે એથી ધણી મોટી માછલી (ધયા કાચબા કે જે એને ખવડાવેછે) એક વખત પકડી કે પછી છોડતી નથી. એનાં પગપર જે મા-સનાં પોપચા (Pads) જેવા લાગેછે તેથી તે વાતીસુત કરી ધયાને પવન કાઢાડી નાંખીને કોઇ ચીજને ચીવટી પડેછે તે પાછું છોડાવવું મુશ્કેલ પડેછે.

એક પાણીનો મોટો કાચબો ત્યાં હતો, તેના દેખાવ ધણો જીદીજ તરંગેનો અને તેનું અંગ કાચબોએને મલતું પણ મોઢાડું પોપટની મોટી આંચ હોય, તેવું હોઇને કદરખીલાંમનાં જેવું લાગતું હતું. તેને નાધળી બોધ જેટલી માછલી નાંખી તે એક મપાટામાં ગલી ગયો હતો. એ ઉપરાંત ખીજી ધણી જાતની માછલી ત્યાં હતી. શીલસ (Seals) ને સારું એક મોટી ટાંકીએ તેમાં રાખેછે; અમે એક શીલને ટાંકીમાંથી ખા-હાર નીકળી નજદીક ૨૫) શીટ સુની દુર જમીન ઉપર ખવારનારની પાછળ ધસ-ડાઇને ચાલતાં જોયું હતું, અને રખેવાળે તેને ધમકાવ્યું કે જાણે મમજી ધુજીને પાછું ફરી પાણીમાં જતું રહ્યું. ખીજી ગમ એવી ખીજી જાતનું શીલ જેને તેનાં મોઢાડાંનાં દેખાવપરથી સી-લાવન અથવા દરીયાઈ સીંહ કહેછે તે રાખેલાંછે. એ મછીઓ સીંહ જેવાં ગરીબ નથી, તેથી તેની ટાંકીની આસપાસ કોરા ભરી લીધેલાછે, અને તેઓ આખા વખત પાણીમાં દોડીને કુખડી માર્યા કરેછે તેથી પાણીમાં જાણે તોફાન થતું હોય તેમ હી-લીને પાણીમાંથી અચાજ આવ્યા કરેછે. એક પંખેર જગલા જેવું, જેને ડાઇવીંગ બર્ડ (Diving Bird), કહેછે, તેને કાચ-ની ટાંકીમાં જુડકી મારતું અંદરથી જોયું હતું, તે ધણું સારું લાગતું હતું. કારણ પાણીની અંદર એક તદન સફેદ ગઠો દોડતો હોય એમ એ પ્રમાણે દી-સતું તથા મોઢાડાંમાંથી પાણીનાં પરપોટા ફેંકે તે જાણે જીવતા પારા-નાં જેવા લાગતા હતા. એ ઉપરાંત ખીજું ધણું જોવા લાયક હતું. જમીનનાં જનવરોમાં એક સીંહ અને ખાલારીંછ હતું; બાકીનું આખું ઘેર કાચની મોટી મોટી પાણીની ટાંકીઓથી ભરેલું હતું, જેમાં બધી જાતની માછલી રાખેલીછે.

રાતનાં હોટલમાં આધને ત્યાંના ડૉક્ટર ફરવા ગયા હતા. એ ડૉક્ટર દરીયાની અંદર ૧૧૫૦ ફીટ લાંબો બાંધેલો છે અને તેને નવો અથવા West Pier કહે છે; તે સને ૧૮૬૬ માં બાંધાયેલો છે. એનેથી થોડેક દુર એકવેરીયમની સાંમે જુનો ડૉક્ટર ૧૧૩૦ ફીટ લાંબો છે. તેને Old Chain Pier કહી કહે છે, અને તે સને ૧૮૨૩ માં બાંધાયો હતો. એમાંની પેટલી જગ્યામાં જાણે મેલો હોય તેમ ત્યાંનું લોક સ્વધર્મ ફરવા નીકળેલું, અને તેમની ગમત માટે છેક નાકે ડૉક્ટર ઉપર વાળુ વાગુ હતા. તે ઉપરાંત દરીયા કીનારેનો રસ્તો, જેને “ પેરેડ ” કહે છે, ત્યાં પણ અતીથળું લોક સહેલ કરતું હતું, તેથી દેખાવ ઘણો સારો લાગતો હતો. એ મુજબ રાતનાં દશ વાગ્યા સુધી ત્યાં લોક ફરવા કરે છે. એ દરીયા કીનારેની હવા ઘણી સારી છે જેથી આજની માણસોને પણ બાથ ચેર (Bath Chairs) ધ્યાને ગાડીરોડી નાંધળી ખુરશીઓ જેને માણસ પાછલથી ધસડીને ચલાવે છે તેમાં ફેરવવા કાઢાડે છે.

તા ૮ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં સકારમાં ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને બ્રાઈટન શહેર ફરી આવ્યા હતા. એ ગામ મોહોટું છે, અને તેમાં જાણીતી વસ્તી એક લાખ ઉપરની છે, પણ ઉનાળાનાં દિવસમાં ત્યાં બાહારથી લોક હવા ખાવા માટે આવવાથી એની દોહડી વસતી થતી હશે. હમણાં એની કુલ સીઝન હોવાથી લોક ઘણું ઉતરેલું હતું, અને હોટલોમાં જગ્યા પણ મલતી નહીં હતી. એના દરીઆ કીનારાનો રસ્તો નજદીક પાંચ મૈલ લાંબો છે, જેની બાજુ ઉપર ઘણી સારી રેનકદાર હવેલીઓ તથા અંદરથી પણ તેજ મુજબ રેનકદાર ચેહલીઓ એક સરની ધમારેતોનાં મોહોલા ને મોહોલા જેટલી લાંબી બાંધેલી છે, તથા

નાંધળી ટેકડી ઉપર એ ગામનો ભાગ ઘણો ખરા આવવાથી તથા તેની ઉપર બાહારથી ગોળ આકારની ચહ ઉતર ધમારેતો હોવાથી ઘણી નવાઇ જેવું લાગે છે.

એ જોઈને દશ વાગેની ટરેનમાં બ્રાઈટનથી નીકળેલા ૧૧-૧૦ મીનીટ લંડન પાછા આવી પુગા, અને ચેરીંગ ક્રોશન હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. હમો છેલા એલેક્ઝાન્ડરા હોટલમાં ઉતર્યા હતા તે હોટલ સાથી પેટલે વાધેનાઓમાંનું ગણાય છે, જેમાં ઘણાં ખરા ઉમરાવ ઉતારો લે છે પણ એ હોટલ જેઓ લંડનમાં ઘણા લાંબો વખત રહેવાનાં હોય તેઓને જ પરવડે; કારણકે સ્વર્ણી જોવા જવાની જગ્યાઓ એનેથી ઘણી દુર છે; પણ ચેરીંગ ક્રોશ હોટલ જે શહેરની વચમાં આવેલું છે ત્યાં જોવા જનારાઓને ઉતરવાનું ઘણું સારું છે; એ હોટલની પેટલે વાધેનું ગણાય છે પણ એલેક્ઝાન્ડરા જેટલું નથી; તોખી હમોને બધી રીતે ત્યાં સુખ ઘણું મળ્યું હતું, અને તેનાં બદોખસ્ત વીશે કશું પણ ફરીયાદ જેવું હતું નહીં.

તા ૯ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સાંજનાં ક્રીસ્ટલ પેલેસ જોવા ગયા હતા. હમો આગલ એ જોઈ આવ્યા હતા ખરા, પણ તે વેલાએ બધા ભાગો ખરાખર જોઈ શક્યા નહીં, તેથી ફરીને આવે ગયા હતા, હીયાં ઉતરે ધોવાનાથી તે વણુવા સુધીનાં સંચા ચાલતા જોયા હતા. એ ઉપરાંત રેશમની એક મોટી લુમ પણ હમોએ ચાલતી જોઈ હતી, જેમાં નાંધળા નાંધળા કટકા ઉપર ક્રીસ્ટલ પેલેસનાં કુલો, સરતો, શેકારો, ધ્યાદીની તરાંહ પાડીને વણુતાં હતા, જે ઘણું જોવા લાયક છે. એ જોઈને ત્યાંનું એકવેરીયમ જોવા ગયા હતા, જ્યાં બધી જાતની જીવલી માછલીઓનો સંગ્રહ કરીલો છે, અને રાતનાં નવ વાગે આતશબાજ જોઈ હતી. એ આતશબાજ ઘણી જોવા લાયક છે,

તેમાં પાણીની મોટી ટાંકીની આસપાસ રંગીન બપોરીઆ તથા માહો પાણીનાં કુવારા તથા તે ઉપર બપોરીઆના રંગીન ઉલ્લસે કરીને બરફનાં પાહાડો થયા હોય તેમ લાગતું હતું. તે ઉપરાંત આતશ-બાજીનાં ધોધ તથા પાણીનાં કુવારાઓ ઉડારી તેની અંદર આતશનાં દડા એક ગમથી ખીજી ગમ ઉડતા ફરતા તથા પાણીની પાછલ બપોરીઆ સ્તલગીને પાણી રંગબેરંગી દીસતું હતું. આશમાંત ઉપર બાણ ઉડારી તે કુટીને ત્યાં તરાંહ તરાંહનાં આકારો થતા હતા, તથા એક ગમ ત્રણ જાણીના ગ્રહસ્થાની સખી આતશબાજીની બનાવેલી, એ સઘળું ધણું સરસ અને જોવા લાયક હતું. એ ઉપરાંત હમોએ સાંજનાં પેરીશને ઘેરો નાંખેલા (Siege of Paris) તેનો પેનારામાં જોયો હતો. તે એક ગોળ બાંધણીનું ઘેર છે, જેમાં કંતાન ઉપર રંગથી એક લડાઈ પાડેલી અને તે કંતાનને જ્યાંથી આપણે ઉભા રહીને જોઈએ, ત્યાંથી ૫૦) શીટ દુર રાખેલું છે. આપણને અંદર એક અંધારી ગલીમાંથી જવું પડે છે, અને જોવા પુગા કે એ લડાઈનો દેખાવ નજરે પડે તેવા સરસ ચીતરેલા અને ગોઠવેલા છે કે જો આગલથી આપણુ ન જાણતા હઈએ કે એ ચીતકારી છે તો ખચીત તે ખરેખરી લડાઈ નજરે જોતા હોઈએ તેવું લાગે છે. એ જગ્યા પર ફરતી દેવાલો છે, તેની બાજુ પર ઉપરથી રોશની કતતાન પર પાડે છે, અને કંતાન તેનાં છાપડાં સાથે એવુંતો ખરાબર ચોંટાડેલું છે કે ઉપર આશમાન હોય તેમજ દીસે છે. એવો પેનારામાં આપણાં દીકાંમાં મુંબાઈમાં ધયા આખા હીડુસ્થાનમાં આવ્યો નથી. પેરીશનું શેહર દુરથી અને તેથી દુર પાહાડો, નદીઓ, કીલાઓ, ધયાદી બરોબર માલમ પડે છે; એ સઘળું જોવાનું કાંઈકાસમાંથી નથી, પણ ખોલી આંખવતે-

છે, અને તેથી આવો મોટો દેખાવ ખરાબ દેખાય તેવા એ ચીતાર સરસ છે.

તા. ૧૦ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં હીંચાંનું મેનશન હાઉથ જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા લોડ મેયરને લગતી છે, અને ત્યાં તે દરશાન મોટાં બાણાં અને નામ આવે છે. તેની અંદરનો ભાગ સારો સજુગારેલો છે; અને ખાયા ખેસવાની ટેબલ ઉપર ૩૫૦) માણસો એક વખત બેસી શકે છે, તેનો હાલ ઘણો મોટો છે, પણ ત્યાં દીસનાં પણ ઉજરડું પડતું નથી તેથી કોઈ વખત દીસનાં કામ હોય તો બતી સ્તલગાવવી પડે છે. પણ એનો વપરાસ રાતનાં બાણામાંજ થાય છે અને દીસનાં કાંઈ એની ગરજ પડતી નથી. એ હાલ ઘણો સારો તથા અંદરથી ગીલીટ કાઢેલો છે. એજ મુજબ ખેસવાનાં તથા નામ કરવાનાં હોયો (જે ઉજરડાંમાં છે) તે પણ સારી રીતના ગીલીટ કાઢેલા છે, તથા ફરતીયર પણ સાડું અને ઠીક છે. એ મેહુન સને ૧૭૪૦ માં બંધાયો હતો.

ત્યાંથી નીકળેલા ગીલડ હાલ જોવા ગયા. એ ખીલડીંગ ઘણી મોટી છે, અને તે ચુન્નીશીપાલ કોરપોરેશનની તથા ખીજી મોટીંગો ભરવાને તથા લોડ મેયર જેને લંડનની રૈયત ચુંટી કાઢાડે છે તેની મીટીંગો ભરવાનાં કામમાં વાપરવાં ઉપરાંત લોડ મેયરનાં મોટાં બાણાં જેમાં ૧૦૦૦) ઉપર માણસો આવે છે, તે સારું પણ વાપરે છે. એનો ખાવાનો મોટો હાલ ૧૫૩) શીટ લાંબો તથા ૪૮) શીટ પોહોળો અને ૫૫) શીટ જાંબો છે. તે ઉપર ત્રણ લાખ રૂપિયા ખેડા છે. એ ઉપરાંત ખીજી મોટીંગો ભરવાનાં તથા પરચુરણ આરડા ધણું છે. મોટા હોલમાં સારાં વખણાયલાં માણસોનાં મોટી શાબ્દનાં પુતલાં યાદગારી દાખલ મુકેલાં છે, જેવાકે વેલીંગટન, નેશનલ, લોડ ચેકમ, વીલીયમ પીટ, ધયાદી. એ ઉપરાંત ખુણમાં બે મોટાં રાક્ષસી કદનાં ગોગ

અને મોગોગનાં પુતલાં મુકેલાં છે, જેને આગલ દોડ મેપરનાં સરગમમાં લઈને ચાલતા હતા.

એ જોઈને અતરેની વખણાયલી ઠાઠમથ ન્યુથપેપરની હાશીય જોવા ગયા હતા. ત્યાં જે ઝડપથી છાપવાનું કામ ચાલે છે તે જોઈ હવું. એમાં દીખાં ગોઠવવાનો સંચો ધણે જોવા લાયક છે. દીખાંનો દરેક ખોલ (એ. ખી. શી) તથા આંકડા (૧ ૨ ૩) ઇત્યાદી છુટ્ટી છુટ્ટી નલીઆમાં ભરે છે, અને તે નલીઆને હાર બંધ અક્ષર પ્રમાણે સંચામાં ગોઠવે છે તે એવી રીતે કે તે દરેકનો છોડો તેની હેઠળ આડકતરા જાડાં કાપા પાડેલા એક તકતા ઉપર રહે છે, જે કાપાને ઉપરથી કાંઈ અટકાવ રાખેલા હોવાથી પેલાં દીખાંનાં અક્ષરો પોતીકી મેલે હોય પડતા નથી; પણ અટકાવી રાખે છે. હવે એ તકતો પંખા રાકી બનાવેલા છે, જેનો મોટો ભાગ પેલા દીખાંનાં અક્ષરોની હેઠળ અને સાંકડો ભાગ એક પતલી નલી ઉપર રહે છે. એની હોય કાંઈ પીઆનો વળડવાનાં કીર્ષિ ભારડનાં જેવાં ચાર થડ મુકેલા છે, જેની ઉપર બધા અંગ્રેજી અક્ષરો તથા શીગરો પાડેલા છે, અને જે ખોલ જોઈએ તે ખોલની કીર્ષિ ઉપર આંગણું ડોક્યું કે ઉપરથી દીખાંમાંથી તે અક્ષર હેઠલ આવીને હેઠલની નલીમાં ઉતરે છે, અને હારબંધ ગોઠવાઈને નલી પોતાની મેલે ખસતી જાય છે. એ મુજબ એક નલી ઉપર એક લાઈન આખી તૈયાર થઈ કે ખીલ નલી મુકે છે, જેથી દીખાં ગોઠવવાનું કામ ધણું ઝડપથી ચાલે છે, અને જેને તેવ પડી હોય તે ધણી જાણે પીઆનો વળડતો હોય તેમ પેલી જોઈતા અક્ષરોનાં ભાગની કીર્ષિઓ ઉપર આંગણું ઝડપથી મારે છે. એ સંચાનો આગલ ટેલીફોન પણ મુકેલા છે, જેનો ખીજો છેડો પાર્લામેન્ટ હાઉસમાં મુકેલા છે, જ્યાંથી યતી સ્પીચો એનો રીપોર્ટર ખોલતો જાય છે કે

અહીંયા સંભલાય છે. તે ટુંકામાં લખી લઈને પેલાં દીખાંનાં સંચામાંથી દીખાં તૈયાર કરીને તે નહીં મનાય એટલા વખતમાં છાપી કાઢાડે છે. એ ન્યુથપેપરની રોજ ૬૦ થી ૭૦ હજાર નકલો ખપે છે. તેને છાપતાં દીખાં ખરાબ થઈ જાય, તેથી તેની ઉપરથી હમોએ આગલ એડીનબરોનાં ચોપડી છાપવાનાં કારખાનાંમાંની વીગતમાં લખેલું છે, તેમ બધાં દીખા ગોઠવીને છાપ જડા મારીને તેના ઉપરથી સીસાનો આખો મોલડ પાડી લે છે, જેપરથી જોઈતી કાપીઓ છાપી રહી રદ કરવા પાછું ભાંજ નાંખી પીઘલાવીને કામે લે છે. એ સીસાનાં મોલડ બનાવવામાં ૭૫ ભાગ સીસું અને ૨૫ ભાગ સુરમો વાપડે છે. છાપવાનાં સંચા પણ ધણા ઝડપથી ચાલે છે; એમાંનો એક સંચો જે વોલ્ટર પ્રેસ (Walter Press) ને નામે ઓળખાય છે તે કલાકની બાર હજાર કાપી છાપી ઘડી વાલીને તૈયાર કરે છે. તે સંચામાં કાગળનાં રોલ છાપવાને મુકે છે, તેને જો ખોલે તો પાંચ મેલ લાંબું કાગળ નીકળે છે, અને તે છપાવું છપાવું કલાકનાં ૯ મૈનને હીસાએ ઝડપથી દોડે છે. એવા ૨૮ થી ૩૦ મોડાં રોલોનાં કાગળો દર રોજ ખપે છે, ઇયાને એ ન્યુથપેપર રોજનાં એક હારમાં મુક્યાં હોય તો ૧૪૦ થી ૧૫૦ મેલ લાંબા થાય એમ ત્યાંનાં મેનેજરથી સાંભળ્યું હતું.

એ જોઈને પછી અતરેની પેન્ટી વીલ જેલ જોવા ગયા હતા. એ જેલ ધણી મોટી અને પુનાની યેરોડા જેલને મલતી બાંધેલી છે. તેને એક અરધા ગોલ સરકલમાંથી પાંચ જડી વીંગો કરીને પાંચ ખીલડીંગો પાંચ માળની બાંધેલી છે, જેમાં ૧૧૦૦ ઉપર બંધવા હમો ગયા તે વખતે કેદ હતા. લંડનમાં જેખી યુને-હજારને કાંઈખી શીક્ષા થાય છે તેને પેહલાં નવ મહીનાં આ જેલમાં મોકલવાનો ધા-

રોહિ, અને નવ મહીનાં થવા પછી વધુ દીપમાં કેદીઓને ખીજી જોલામાં વેહુચી નાંખે છે. આમ જોલામાં દરેક કેદીને જુદી જુદી કોઠડીમાં આંખો દીવસ બંધ રાખે છે અને તેને સોંપેલું કામ તેની કોઠડીમાં જ કરાવે છે ; પણ સવારનાં દેવલમાં અને સાંજનાં કસરત કરવા સારું બધા મલીને આસરે એક કલાક કોઠડીમાંથી બાહાર કાઢાડે છે. તથા નહીં શીખેલાને સારું એક સ્કુલ કીધી છે ત્યાં શીખવવા પણ લઈ જાય છે. દરેક જાણુની કોઠડીમાં તેને વાસતે બે બહાનકેટ, એક તુવાલ, તથા પાંચરવાની ૨) ધાબળી તથા પાણી પીવાનાં તથા ખીજાં વાસણો રાખે છે. તેઓને સારું દરેક રોજ રાતનાં નવ વાગા સુધી કોઠડીમાં બાસ બેસે છે તથા વાંચવા સારું ચોપડી આપે છે. તેઓને અઠવાડિયામાં ચોકસ કામ કરવાનું સોંપી આપે છે ; તે મુજબ જો નહીં કરે અને આલસાઈ કરે તો (કોઠડીઓની અંદર બંધ રાખ્યાથી તેઓ કામ કરે છે કે નહીં તે કોઈ જોઈ શકતું નથી) તેને શીક્ષા કરે છે. હાંયા મું-ખાઈની જોલાની માફક કોઈ ખી કારણસર બંધવાને બાંધો મારતા નથી. તેઓને હાથ લગાડવાને હોકમ નથી ; પણ જો શીક્ષા કરવી હોય છે તો તેઓને ખાધામાં અમથું સુકું પાંઉ અને પીવામાં પાણી અને તે પણ વળી ઘણું થોડું આપે છે, તેથી પોતાની મેલે કેડાણે આવી જાય છે. એ ઉપરાંત તેઓનાં સગાં ઇલા દોસ્તોને વરસમાં એક બે વખત મલવા દે છે, તેમને પણ શીક્ષા દાખલ મલતાં અટકાવે છે ; તથા દેવલમાં જવા તથા કસરત કરવા સારું બાહાર કાઢાડતા નથી, તે આવી શીક્ષાથી આપો આપ ઘણા કંટાલી જાય છે. એ લોકો દેવલમાં તથા કસરત કરવા બાહાર નીકળે છે, ત્યારે તેમને એક ખીજ સાથે વાત કરવાને હોકમ નથી, અને કોઈ પણ વાત કરે છે તો ઉપર

મુજબની શીક્ષા ફરમાવે છે. એમને ખાવાનું પણ સારું આપે છે. પેટલાં આવેલાને થોડું ખાવાનું આપે છે પણ જેમ સારી ચાલ ચલાવતો જાય છે તેમ તથા મુદત વધતી જાય છે તેમ તેમનું ખાધાનું વધારતા જાય છે. એ બંધવાઓનાં માથાનાં ખાલ તથા મુછ દાઢી બોલાવી નાંખી બોડકા કરીને રાખે છે ; પણ શીક્ષાની મુદત પુરી થવાની ત્રણ માસ આગમજથી ખાલ કાપતા નથી, જેથી તે બાહાર નીકળે છે ત્યારે ખાલ પાછા ઉગેલા હોય છે. તેમને દર ૧૫) દીવસે કપડાં બદલાવે છે, તથા તેટલે જ દીવસે નહવાડે છે. એ લોકો પાસે દોરડાં તથા રંગો (Rings) બનાવવાનું તથા એવું ખીજું વણવાનું કામ પણ કરાવે છે. સઘળી જગ્યા અતી ઘણી સાફ રાખેલી છે તથા બધી રીતનું માફકસર સુખ હોવાથી ત્યાંનાં બંધવાને પાછું વારા ફરતી આવવાને પસંદ પડે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. કેદીની શીક્ષાની મુદત પુરી થાય છે કે દરેકને ત્રણ પૌંડ રોકડા તથા નવાં કપડાં આપીને બાહાર કાઢાડે છે, અને જો સારી ચાલનાં માણસો હોય છે તો તેઓને સારું એક ધરમખાતાંની મંડલી કાઢેલી છે તે ઉપર જોલા માસ્ટર ચીડી આપે છે ; જેઓ તેને કોંડે ચાકરી રખાવી આપે છે, અને જ્યાં સુધી તે મેલે નહીં ત્યાં સુધી તેની તપાસ રાખે છે, જેથી ગુજરાણુ નહીં ચાલે પાછી ચોરી લફંગાઈ કરવાની ફરજ પડે તેનો અટકાવ મંડલીઓથી ઘણો થાય છે. જે બંધવાએ પેટલી જ ચોરી ઇલા ગુનાહ કીધો હોય છે, તેને જોલામાં તકારા ખીજ બંધવાઓ સાથે ભિળાવાની તક આપતા નથી, અને દેવલમાં તથા કસરતપર જતી વખતે તેવાં માણસોને તદત છુટા લઈ જાય છે કે પેલા જુના ચોરોનો ખરાબ આસીયત લે નહીં. એ જોલાને રાતનાં હર-મેલે-રડીઝ કીપેટરમાં હારવીશ મીન્સલસ નાંચ જોઈ આવ્યા હતા.

તા. ૧૧ મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં કલાક ૧૦—૩૦ મનટિ
ટરનમાં પેડીંગટન સ્ટેશનપરથી બેસીને
આસરે વીસ મૈલ દુર શલાઉ (Slough)
નાં સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા અને ત્યાંની
ઇટન (Eton)ની વખણાયલી સ્કુલ જોવા
ગયા હતા. એને ૧૪૪૦નાં શાલમાં છઠ્ઠા
હેનરીએ સ્થાપી હતી, જેમાં ઘણું
વખણાયલા માણસો શીખી ગયાં છે. એમાં
આસરે ૯૦૦ છોકરા શીખે છે, અને
તેઓ વચ્ચે આસરે ત્રીશથી પાંતરીસ
શીક્ષકો વેતુથી આવેલા છે, જેઓનાં
ઘરોમાં તેઓ રહે છે. એ સ્કુલમાં એટલા
ઘણીઓ પોતાનાં છોકરાઓને શીખવવાને
ખુશી છે કે તે સારું તથા ચાર વરસ
અગાઉથી નામો નોંધાવી મુકે છે; તો
પણ વધતી જગ્યા નહીં હોવાથી અં-
દર ધામલ કરતા નથી. એ સ્કુલની
ધાર્મિક કાંઈ ઘણી જોવા લાયક નથી,
તેને બે ચોક કરીને બાંધેલી છે; પણ તેનું
દેવલ ઘણું સારું મણુગારેલું છે.

એ જોઇને ષોડાની ગાડીમાં બેસીને
નીકજેલા વીન્ડશર જઈ પુગા હતા. એ છેલું
ગામ અને ઇટન જાણે છે એકજ હોય તેમ
મલી ગયલાં છે, ભાષણે એક બીજાથી ર મૈલ
દુર હોય; તથા બીલડીંગો આજે રસતે
હારખંધ આવેલી છે. વીન્ડશરનો વખણા-
યેલો કાલો જેમાં ઘણાં ખરાં આપણાં
મહારાણી રહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ
કાલો આખા યુરોપમાં મોટા અને સરસ
ગણાય છે. એના પેઠેલા પાયો “વીલીયમ ધી
કોનકરર”નાં વખતમાં નાંખ્યો હતો, અને તે
આજે ૮૦૦ વરસની ઉપરનો કોઠે છે;
તેને પાછલથી બીજા પાદશાહો વધારતા
પણ રહ્યા તથા જુનાને પાછો સુધારતા ગયા
હતા; પણ તેમાં ચોથા જયોરને અંદર
ઘણો વધારો કાઢી તે છેક આપણી રા-
ણીનાં વખત સુધી આજ રહીને પુરો થ-
યો છે. તે ફરફાર કરવા પાછલ નવ બ્રાખ

પોંડ ખરચ થયો હતો, અને તેથી કરીને
દુનીયામાં એ સૌથી મોટા કીલ્લામાંનો
એક મોટો કીલ્લો અને પાદશાહી રહેણાણ
ગણાય છે. એની ઉપર મોટા મોટા બુરજો
બાંધીને કીલ્લાની દેવાલ કરી લીધી છે અને
તેની વચ્ચેમાં એ મેહલ આવેલા છે. એ
મેહલનાં બે ભાગ કાઢેલા છે, તેમાં એક
ભાગ આસ રાણીનાં પોતીકા વપરાસ સારું
ખાનગી રાખેલા છે, અને બીજો ભાગ વખ-
લીકને જોવા સારું રાખેલા છે, જેમાં લો-
કોને રાણી સાહેબ મળે છે તથા લેવીઓ
ભરે છે. ગારટરનાં આરડર સારું આરડો
પણ હીંચાં છે. હમો પેઠેલાં રાણીનાં ખા-
નગી હોલો જોવા ગયા હતા, જે ઘણું
સરસ રીતે મણુગારેલા હતા, તથા ત્યાંની
કોરીડોરમાંની વીકચર ગેલેરી ઘણી સરસ છે.
તેમાં રાણીનાં બધાં છોકરાંઓની લગન
વખતની સખીઓ, તેમ આગલનાં પા-
દશાહોની તથા બીજી સખીઓ ઘણી
સારી ચીતારેલી છે. એ કોરીડોરની બાહાર
એક સંગેમરમરનું પુતળું છે, તેમાં પ્રીન્સ
આલબર્ટ તથા રાણીને ઉભાં રાખેલાં છે,
અને પ્રીન્સ આલબર્ટ જાણે હાથ લાંબો
કરીને બોલતો હોય તેમ લખેલું છે કે
“હું સારી જગોપર ગયો તમે (એટલે
રાણીજી) બી આવો.” તે કોરીડોર જોઇને
પછી અંદરનાં ખેસવાનાં તથા ખાવાનાં
હોલો જોવા ગયા, જે ઘણું સરસ રીતે
મણુગારેલા છે. પછી ઓડીયનથ ચેમબર,
પ્રેઝનથ ચેમબર, અને ગારડ ચેમબર જો-
ઇને શેટ જયોરજીથ હોલમાં ગયા, જ્યાં
રાણીજીનું તખ્ત મુકેલું છે. એ તખ્ત અ-
મલ દીલ્હીમાં શેહનશાહોનું હોલું, તે
તદન હાથીદાંત તથા સોનાનું બનાવેલું છે,
અને તેની ઉપરની કાચીગીરી ઘણી સરસ
બનાવેલી છે. એ હોલ ૨૦૦ ફીટ લાંબો
અને ૩૪ ફીટ પોહોળો, તથા તેની
શીર્ષા ઉપર નાઇટ એફ ધી ગારટરનાં
ખીતાબ ધરાવનારા ઉમરાવોની આરમો-
ચીઅલ બેરીંગથ અને ૧૩૫૦ નાં શાલથી

ગોઠવેલા, અને તેની ઉપર નંબર પાડીને હાલની બારીઓપરનાં વચ્ચેનાં બાંધાઓમાં તેઓનાં નાંમો લખેલાં છે. છેલ્લા નાંખટ ઓફ ધી ગાર્ટર લોડ બીકનસરીસ થયો હતો, તેનો કોટ ઓફ આરમશ સૌથી છેલ્લો છે. ઓડીશનશ ચેમ્બર તથા બીજા હોલો; પબ્લીક તથા પરાઇવેટ, દરેકમાં જુદી જુદી જાત તથા રંગનું કપડું અને ફરનીયર મુકેલું છે. જેમકે પરાઇવેટ લીલા ડ્રોઇંગ રૂમમાં દેવાલ ઉપર લીલી શાટીન, કોચે ઉપર લીલી શાટીન, બધું લીલા રંગનું મુકેલું છે; ક્રીઝન ડ્રોઇંગ રૂમમાં લાલ રંગનું છે. એ પ્રમાણે જુદા જુદા ઓરડા હારખંધ કીધેલા છે, એ સ્વથું ગીલીટ કામનું બનાવેલું છે; બારણાં તથા બારીઓ પણ સોનાની ગીલીટથી સજાગારેલાં છે. રાણીનાં બાંનગી મહેલમાં એક નાંખલા ઓરડામાં એની ખાવાની ટેબલ મુકેલી છે; પણ મોટા જમવાનો ઓરડો જે ધણે સજાગારેલો છે, ત્યાં એના “હાઉસહોલડનાં” ચદરથો તથા લડીઓ રાજ જમે છે; પણ લગન તથા એવી બીજી તીરથો પર રાણી ત્યાં જાય છે.

એ જોઇને પછી પ્રીન્સ આલબર્ટનું ચેપલ જોવા ગયા; એ જગ્યા રાણીનો વર યુજરી ગયો, તેની યાદગારીમાં રાણીએ પોતે અતી ધણી રકમ ખર્ચીને તેને અંદરથી સંગેમરમરનાં પથરથી સજાગારેલું છે. તેની અંદર (સંગેમરમરનાં પથરની દેવાલમાં) આઇબલને લગતી બીનાંઓ કોતરી તેમાં રંગીન શીમેન્ટ ભરી લઇ તેમાં તરાંહ પાડેલી છે, તથા મથાળાં ઉપર રાણીનાં બધાં છોકરાંનાં બચેલાં મુકેલાં છે; પ્રીન્સ આલબર્ટનું સુવાડેલું પુતળું એક બાજુપર હાલની વચ્ચેમાં મુકેલું છે, જે તદન સફેદ સંગેમરમરનું છે; તેની આજુ બાજુ ધોર જેવી જગ્યા પર ફરેસ્તાઓ ભણતા પડેલા, અને એક બાજુ પગની આગલ રાણીને રડતી પાડે-

લી છે. એ પુતળું એક ધોરજેવા મોટા પથરપર મુકેલું છે, અને ધોરને ધણેજ સરસ રંગીન સંગેમરમરના ચોતરા ઉપર મુકેલી છે. એ ચેપલની જમીન પણ તદન રંગીન સંગેમરમરની અને દેવાલની બાજુ ઉપર લીલા સંગેમરમરની બેઠક બાજુ માફક બાંધેલી છે. એનું છાપરું રંગીન વીનીરીઅન ગ્લાસનું છે, તે પર અતી ધણે ખર્ચ થયો જોઇયે; પણ એ બધું બાંધવાને રાણીને કુટલો બધો ખર્ચ થયો છે તે કોઇને ખબર પડવા દીધી નથી, તેપણુ હમારા ધારવા મુજબ ૨૫) લાખ રૂપિયા ઉપર બેઠા હશે. એ જગ્યા ત્રીજા જયારજે અમલ જુની ભાગેલી હતી, તે સમારીને ચેપલ કીધો હતો અને તેમાં ત્યારપછીનાં પાદશાહે તે સુધાં દટાયલા છે. પ્રીન્સ આલબર્ટને હીંચા દોરેલા નથી પણ વીન્ડચરનાં પાર્કમાં એક જગ્યા ઉપર મળેલું મોઝેલીયમ કરીને દોરેલો છે, જે રાણીની રજા વગર કોઇને દેખાડતા નથી. એ આલબર્ટ ચેપલ ૬૮) ફીટ લાંબો, ૨૮) ફીટ પોણો, અને ૬૦) ફીટ ઊંચો છે. એ ચેપલ અમલ માતમાં હેનરીએ પોતાને દટાવાસારું બાંધ્યો હતો, પણ પાછલથી વેશ્ટ મીન્સ્ટર એબીમાં પોતાની જગ્યા કીધી, તેથી તેને ૨૬ કીધી હતી. તેને બીજા જેમશે ચેપલ દાખલ સજાગારી હતી; પણ પ્રોટેસ્ટન્ટોઓ ભાંજ નાંખી તેથી બીસમાર હાલતમાં પડેલી હતી, તે ત્રીજા જયારજે પાછલથી સમરાશીને પોતાની તથા ફ્રીમીલીની વોલત દાખલ વાપરવા તૈયાર કીધી હતી. પણ તે સ્વધી સાધારણ પથરની બીલડીંગ હતી તેને રાણીએ પોતાનાં વરની યાદગારી રાખવા દાખલ ભપકાદાર બનાવી છે. એ જોઇને એનીજ પાસે શંટ જયારજે ચેપલ જોવા ગયા, જે ચેપલ ધણે સારો જોવાલાયક છે; અને એને નાંખટ ઓફ ધી ઓરડર ઓફ ધી ગાર્ટરનાં ચેપલ દાખલ પણ ગણે છે, જ્યાં બધા

નાછોટાની જુદી જુદી બેઠકો રાખી તેની ઉપર તેમનાં વાવટા ટાંગી રાખેલાછે. એ ચેપલ ચોથા એપ્રિલે અને ૧૪૭૪માં આંધવાને શરૂ કરી, તે આઠમાં હેનરીનાં વખતમાં તૈયાર થયો હતો. એ ચેપલમાં રાણીનો આપ ડ્યુક ઓફ ક્રેનોઈની તથા પ્રો-મેસ શારલટની ધોરો જોવા લાયકછે, તથા તે ઉપરાંત ક્રાન્સનો હિલ્લો પ્રીન્સ ઇમ્પીરીયલ ને ઝુલુની લડાઈમાં માર્યો ગયો તેનો યાદગારીમાં માન્ચુમેન્ટ એક શાભાવતા પતરાની તકતી સાથે રાણી-એ મુકાવેલુંછે. એ ઉપરાંત ખીજ થોડાંક સ્થંભો ત્યાંછે. એ ચેપલમાં રાણીનાં ધણુંખરાં છોકરાંઓનાં લગત તથા “ક્રોશચ-નીંગ શ્રીમની” થઈ હતી. એ ચેપલની વચમાં આઠમા હેનરી તથા તેની રાણી જેન સીમોર અને પેરુલા મારલશની વોલટછે, અને એલટરની હેઠળથી એક ટનલ કરીને આ-લબરટ ચેપલવાલા પાદશાહોની વોલટમાં જવાનો રસ્તો કીધેલોછે. એ જોઈને ત્યાંના તમેલા જોવા ગયા હતા ને ધણું સારી રીતે આંધેલાછે, તથા ત્યાં સુધળી એ આખોદાને લગતી ઇમારતોનો ચોક કીધે-લોછે. એ તમેલાઓ આંધવા પાછલ સી-ત્તેર હજાર પૌંડ ખર્ચ લાગો હતો. એ જોઈને ત્યાંના એ મહેલને લગતો પાર્ક ને ૧૮૦૦) એકરનોછે ત્યાં ફરવા ગયા. એ પાર્કનો રસ્તો કીલનાનાં ચોથા જર્જાન્ નાં દરવાજા આગલથી સીધા ને સીધા ત્રણ મૈલ લાંબોછે, અને તેને છેડે એક ટેકડીછે, જેને “સુનો હીલ” કરીને કહેછે. તે ઉપર ત્રીજા જર્જાન્નું પુતળું મુકેલુંછે; એ જગ્યાપરથી વીન્ડશર કેશટલની વીધુ ધણી સરસ દીસેછે. પાર્કની અંદર હજારે હરણુ-નાં ટોળાં જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં દીસતાં હતાં. એ પાર્કની ખાજુપર ખીજો “હોમ પાર્ક” કરીને નાંધજો પાર્કછે, અને તેની ખીજ ખાજુપર “ફોરગેમર” કરીને રાણીની માય ડચેશ ઓફ રૂકનટની રહેવાની જગ્યા

હતી, જ્યાં તેણીને દોટલીછે તથા પ્રીન્સ આલબર્ટને પણ તે પાર્કમાં દાટી તેની ઉપર મોટું મોઝોલીયમ ધ્યાને ધોર આં-ધેલીછે. એ સુધળું જોઈને રાતનાં સાત વાગે પાછા લંડન આવ્યા હતા.

તા. ૧૨ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે આજો દાહડો અતીધણો ધુમશ થઈ આવ્યો તે એટલાંવર કે ૧૦૦) વાર છેટેનાં ઘરો પણ દીસતાં ન હતાં. ખપોર-નાં હીંયાંની સેન્ટ થોમશીય હોસ્પિટલ જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત છુટા છુટા બ્લોકશમાં આંધીને તેને એક છેડે લાંખી ચેલીથી જોડી લીધેલીછે, અને તેની ખીજ ખાજુનાં છેડા ટેમશ નદીને કાંનારે આવેલાંછે. એવા બ્લોકશો ચારછે અને તે દરેકને ચાર માળછે; એમાં ૭૫૦) માણસો રહી શકે તેવી ગોડવણ કીધેલીછે, અને એ ઇમારત અને ૧૮૬૮થી ૧૮૭૧ સુધી પાંચ લાખ પૌંડ ખર્ચની આંધી હતી. એને લગતી અસલની જુની જગ્યાઓની હમણાં વચ્ચે દહાડે ૩૯૦૦૦) એ ગણ-આલીશ હજાર પૌંડની આવક થાયછે, જે-માંથી તેનો ખર્ચ ચાલેછે. એ ઇસ્પિટલ અસલ હાઈ સ્પીટ શાઉક વરકમાં હતી, તે જગ્યા શાઉક ઇસ્ટર ફ્રાન્ક (રેલવે ફ્રાન્ક) એ બે લાખ છણું હજાર પૌંડની કીમતે અને ૧૮૬૨ માં વેચાતી લીધાથી આજે નવી ઇમારત આંધીછે. એમાં આજરી માણસો સારાં ધણી સારી ગોડવણ કીધેલીછે, તથા મોટા મોટા હોલોમાં છુટા કેચો હારખંધ મુકીને ધણું સફાઈદાર ખીજાનાંપર આ-જરી માણસોને સુવાડેલાં હતાં. તેમાં સૌથી સરસ દેખાવ નાંધજો વચનાં છોક-રાંઓનાં વારડનો હતો, જ્યાં છોકરાંઓને દાંધઓ ધણી માવજતથી તપાસ કરતી હતી, તથા તેમને રમવાનાં રમકડાં પણ ગમતને સારાં આપેલાં હતાં. બારીઓ મોટી અને ખોલી હતી તથા અંદર કુ-લોનાં ફુંડાઓ મુકેલાં હતાં, તેમજ ખીજુ

ધણે દરજ્જે મુ'બધની ધરવીતાલ કરતાં સફાઈભરેલું હતું. એ જોધને ત્યાંનું મુબાયમ જોધ આવ્યા, જ્યાં આદમીઓનાં દરદોનાં ખર્ચ તથા મીણની ખતાવતનાં નમુનાઓ ધણું રાખેલાછે. તે ઉપરાંત નવાધનાં જનમેલાં બાળકો પણ ત્યાં સ્પીરીટમાં સાચવી રાખેલાંછે, જે ધણું જોવા લાયકછે. તેમાં એક બચાંને બે આંગ અને એક માથું, તેને બેહુ ગમ નાંખ તથા બેહુ ગમ આંખો અને કાનો હતા, જેથી જાણે બંને ગમથી મોહોડાં હોય તેમ લાગતું હતું. એક બચાંને નાંખતું નસકોર ઉપર અને આંખો હેઠળ હતી; મોહોડું આડને બદલે ઉભું હોઠવાળું હતું, કોઈની ગરદનજ મલે નહીં, અને કોઈનું કપાળ તથા માથું હોય નહીં, તથા કોઈનું તો આંખું ડોકુંજ મલે નહીં, અને તેની જગ્યાપર માસનો નાધળો ટેકરો હતો. કોઈનાં ચાર હાથ અને ચાર પગ, કોઈના બે બદન અને એક માથું, અને કોઈનાં બે માથાં અને એક બદન, અને કોઈ બે છોકરાં સાથે “શએમીશ” જોડયાની માફક વલગેલાં હતાં. એવા નવાધનાં જનમીનો ધણો સંગ્રહછે. માણસનાં દરદમાં એકનાં પગનાં અંગોથાનાં નખ જાણે મેઢાંનાં સીંગડાં હોય તેટલાં મોટાં વલગેલાં હતાં. તે ઉપરાંત ખીજાં ધણું નવાધનાં દરદોનો સંગ્રહ હતો.

તા. ૧૩ મી થી તે તા. ૧૬ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—હમો કાંઈ જોવા લાયક જગ્યા ઉપર ગયા હતા નહીં. હમો જુદી જુદી જગ્યાઓ લંડન શહેરની જોવા જઈએ છીએ ત્યારે “મીટરોપોલીટન” રેલવેમાં ધણુંખર્ચ જવું પડેછે. એ રેલવેમાં નવાધ જેવું એ છે કે તે તદન જમીનની અંદર બાંધેલીછે, અને લંડન શહેરમાં એક નાંકેથી ખીજે નાંકે સુધી ધરનાં પાયા તથા રસ્તાઓની હેઠળથી ટનલોમાંથી પસાર થઈને જવાઈ શકાયછે!

તેનાં સ્ટેશન ઉપર લાઇટ કરવા સારું રસ્તા ઉપર થોડીક જગ્યા લઈને તે ઉપર કાચનાં છાપરાં બાંધેલાંછે, તથા ટનલોમાં ઉજરડું અને હવા સારું છુતી છુતી જગ્યાપડવા બાંધેલાછે; ખાકીની ટનલો તદન અધારી રહેછે, જેમાંથી પસાર થતાં જરા હવા ખરાબ લાગેછે, અને લાઇટ સારું દરેક ગાડીમાં ગ્યાસની ખતીઓ સૂળગાવેછે. એ ગ્યાસને ખીજ એક ગાડીમાં ભરી રાખેછે, અને તેમાંથી નલીવેટ સંધળી ગાડીઓનાં ફાળુઓમાં પુગેછે. એ આગગાડીમાં દરશાલ ૫) કરોડ અને ૬૦) લાખ માણસની આવજાવ થાયછે, અને ફેરીગટન તથા મોરગેટ સ્ટ્રીટની વચમાં દરરોજ ૫૬૮) ટરેનો દોડેછે, તથા એક સ્ટેશનપરથી ખીજે સ્ટેશન ઉપર જવાની ૨) પેની લે છે, તથા લાંબાંમાં લાંબી મુશાફરીની શીલીંગ ૧) એક ઘણી થાયછે.

Hydraulic Lifts—હમો જે હાટલમાં ઉતરયાછે ત્યાં તથા ખીજાં તેવાંજ મોટાં હાટલમાં છ અથવા તેથીખી વધતા માળો હોયછે, તેથી ત્યાં ઉતરનારાઓને ધડી ધડી દાદર ઉપર ચઢડ ઉતરથી યાકી જવું પડે તેટલા મોટે એક સંચો (Hydraulic) હાઇડ્રોલીક (એટલે પાણીથી ચાલતો) નાધલા જેવા ઓરડા માફક કરી તેમાં બેઠકો કાઢેલીછે, જેમાં બેસાડી જે માળ ઉપર જવાનું હોય ત્યાં લઈ જાયછે, અને તેજ પ્રમાણે નીચે ઉતારેછે. તે ઓરડાની નીચે એક એક લાંબો ૮૦) ફીટ લાંબડોનાં થાંભલોછે, જે થાંભલાને પાણીનાં જોરથી ઊંચકેછે (જેમ ગાંસડી ઘાબવાનો સંચો ઉપર નીચે ઊંચકાયછે તેજ મીસાલે) અને તે તરત જે માળ ઉપર જવું હોય ત્યાં લઈ જાયછે. હમો જે હાટલમાં ઉતરેલાછે તે હાટલનાં પાંચ માળછે અને તેમાં હાલ ૪૦૦) માણસોએ ઉતારે લીધેછે.

લંડન શહેરનાં રસ્તા કોઈ ધણું મો-

રાહે અને કોઇ સાંકળા પણ છે. એ રસ્તાઓને ધણીખરી લાદી આસરે ૩-૪ ધ"ચ પોહાળી તથા ૧) કુટ લાંબી જડે લીધે, તેથી થોડા ગાડી જમણે ત્યારે અવાજ ધણી થાયછે. બાકીનાં થોડા રસ્તાને ચુના કાંકરાની માચન કરી પથરને બદલે મજબુત લાકડાંનાં કટકાઓ જડેલાછે; એ રસ્તા લાકડાંનાં હોવાથી ગાડીના અવાજ મુદલ આવતો નથી, તથા ખીજ થોડા રસ્તા વળી "એશકાલટી"નાં કીધેલાછે. કેટલાક રસ્તા લાંબાને લાંબા હોયછે, તેમાં આકશકર્ડ સ્વીટનો રસ્તો તથા મોહોલો ત્રણથી સાડા ત્રણ મૈલ સુધીનોછે. એ પ્રમાણે ખીજ ધણું મોહોલાઓ લાંબા સીધાછે. હમો આવતી કાલે લંડન શહેર છોડવાના છધે, તેથી એ દુનયામાં સૌથી મોહોટાં અને વખણાયલાં શહેરને લગતી થોડીએક ખીનાં (Statistics) તેની મોહોટાઇ જણાવા સારૂં ખી-ડકરની ગાંધડ શુક ઉપરથી ઉતારીએછે. લંડન શહેર તેનાં પરાં (Suburbs) સુધાં (૧૪) મૈલ લંબાઇમાં અને ૮ મૈલ પોહોઇમાંછે, અને તે બધી મલોને ૧૨૨) ચોરસ મૈલ જગ્યા રોકેછે. એ જગ્યામાં ૭૪૦૦) મોહોલા ૨૬૦૦) મૈલની લંબાઇનાછે; તે રસ્તાપરની લાઇટમાં દરરોજ બે કરોડ હુંસી લાખ કયુબીક ફીટ ગ્યાસ બાલેછે. એ શહેરમાં બધાં મલોને ૫,૨૮,૭૯૪) ધરછે, તેમાં ૧૧૦૦) દેવલ જુદા જુદા પંથનાં, ૭૫૦૦) ખાવા-પીવાનાં પબલીક ધર, ૧૭૦૦) કાશીની કુ-કાન, તથા ૫૦૦) હોટલ અને ઉતારાની જગ્યાછે. એ ધરોની વરસ દાહડે ઉપજ સાહડી તેવીસ કરોડ રૂપિયાની ધયા દર મેર દીક ૩ ૫૫૦) ની ગણાયછે. સને ૧૮૭૧ ની શીરગણતરી ધયાને સેનસસ મુજબ લંડનની વસતી ૩૮,૧૦,૭૪૪) માણસનીછે, જે સને ૧૮૬૧ નાં કરતાં ૪,૪૭,૮૧૫) માણસ વધારેછે; અને એની મોલી-

શની હદછે ત્યાંસુધીની વસતીની ગણતરી ૪૨,૫૦,૦૦૦) ગણાયછે. લંડન શહેરમાં એડીનબરો શહેર જે સ્કોટલાંડ દેશનું પાયતમ્મ છે તેનાં થાને વધતા સ્ટ્રોમ્મોનો, ડબ્લીન જે આયરલેન્ડનું પાયતમ્મ શહેર છે તેનાં થાને વધતા આઇરીશમોનો, પેલેસ્ટાઇન જે પાહુદીઓનું વડું મથક છે તેનાં થાને વધારે પાહુદીઓ, અને રોમ શહેર જે રોમન ક્રીસ્ટીયનનું ધરમનું વડું મથક છે તેનાં કરતાં વધારે રોમન ક્રીસ્ટીયન રહેછે! આવી મોટી વસતીને ખોરાકી જે પોહોંચતી હશે તેની પકી ગણતરી થઇ શકતી નથી; પણ આસરે ધારવામાં આવેછે કે એ શહેરમાં વીસ લાખ મણ ધર્ણ, ચાર લાખ મેલદ, પંદર લાખ બકરાં, એક લાખ ત્રીસ હજાર વ-છેડા, હડી લાખ ડુકર, એસી લાખ મ-રથી તથા શેકાર, ચાલીશ કરોડ રતલ માછલી, પચાસ કરોડ નંગ કાલુ, બાર લાખ સાહણની માછલી, અને ત્રીસ લાખ સામન જતની માછલી ખપેછે. પાટકી-ઓ અમસથુ ગોશ વેચેછે તેની કીમત પચાસ કરોડ રૂપિયાની કહેવાયછે. એ શહેરનાં લોકો દર શાલ ૧૮) કરોડ કુવાર-ટઝ (Quartz) પેંટ પોરટર તથા ખીર, ૮૦) લાખ કુવારટઝ દારૂ (Spirits), અને ૩) કરોડ ૧૦) લાખ કુવારટઝ વાઇન પીયેછે, દરરોજ ૧૫) કરોડ ગ્યાલન પાણી નવ જુદી જુદી કંપનીઓ પુરૂં પાડેછે. દરશાલ ગામનાં બજાતણ સારૂં ૧૦૦૦) વાહણ ભરીને ૩૫) લાખ ટણ કેલસો નદીને માર્ગે અને ૩૦) લાખ ટણ પુ-શકીને માર્ગે રેલવે કંપનીઓ લાંબેછે, અને એ મુજબનો આખી લંડનની રૈયતનો ખરચ દર વરશે એક અબજ રૂપિયાનો થાય-છે. એ શહેરની જગ્યા ધણી મોંઘી વેચાયછે, તે એટલાં સુધી કેએક એકર જમીનનાં નેવું લાખ રૂપિયા લંડન "મેટરોપોલીટન" ખોરડે રસ્તા સુધારવા સારૂં આપ્યા હતા. નોરકમ-

અરલાંડ હાઉસ કરી એક મોઢલ ચેરીંગ ક્રોસ આગલ (જ્યાં હમો રહીયેછે તે હોટલની નજદીકમાં)છે તે રસ્તો સુધારવા માફ પચાસ લાખ રૂપિયાની કીમતે વેચાતો લેતો હતો. રસ્તાની હુકળ મોટી ગટરોએ તે બાંધવાપર ઝાડા ચાર કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો. જેમ એ શહેર વસતી અને વીસતારમાં ગંજવરછે તેમ તેની સખાવત પણ મોહોલા હાથની છે. એ શહેરમાં જુદાં જુદાં મલીને ૧૦૩૦) મોહોલાં ધરમખાતાંછે, જેવાંકે દવાખાનાં, ગરીબોને રહેવાની જગ્યાઓ, કીતાબખાનાં, મા બાપ વગરનાં છોકરાઓને પાલવાની ધનસ્તીટપુશનશ ઇલાદીછે, તેપર દર શાલ સવા ચાર કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થાયછે. એવી ગંજવર સખાવત એ શહેરમાં ચાલુછે, જે આગલ આપણું મુબઇ શહેર કે જેને વાસ્તે આપણે ખાલી મગફરી ધરાવીયેછે તે કુચ ખીશાદમાં નથી.

તા ૧૭મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ૭ વાગાને અમલે લંડન શહેર છોડ્યું હતું. કલાક ૯-૩૦ મીનીટ ડોવર જઈ પુગા અને ત્યાંથી ૯-૪૫ મીનીટ એક સ્ટીમર, જે “લંડન ડોવર અને કાલે રેલવે ક્લો”નીછે તેમાં બેઠા હતાં, તે કલાક ૧૦-૪૫ મીનીટ કાલેના બંદરપર ઉતરયા. એ સ્ટીમરને જોડ સ્ટીમર કહીયે તોખી ચાલે. ઇંગ્લીશ ચેનલમાં ધણું તોફાની પાંણી રહેછે તેથી જે સ્ટીમર નાંધળી હોય તો ડોલાં ધણું ખાય છે, મટિ. જે નાંધળી સ્ટીમરોને પલાટ ફારમથી જોડી લઇને જાણે એકજ સ્ટીમર હોય એમ ચલાવેછે. તે બેહુનાં એનજીનો વગેરે જુદાંછે તથા ચીમનીઓ પણ જે બાજુએ જુદીછે, એ પ્રમાણે જે સ્ટીમરો એક કરવાથી તેમાં ડોલાં ધણું થોડા આવેછે. એ સ્ટીમરોની ઉપર પલાટફારમ કરી તે ઉપર કેબીનોને ટુટક જાણે સંધ્યું

એકજ સ્ટીમર હોય તેમ બાંધેલાં; ફક્ત તેનાં આગલા તથા પાછલા બે છુટા છેડાની સ્ટીમર જુદીછે એમ માલમ પડેછે. હમો કાલેથી કલાક ૧૨—૩૫ મીનીટ આગગાડીમાં બેઠા તે કલાક ૧—૧૫ મીનીટ સાંજનાં પારીશ શહેરમાં આવી પુગા, અને રાતનાં જમીને શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. રાતનાં પારીશ શહેરની લાઇટની જે હમોએ તારીફ સાંભલી હતી, તે મુજબ બધા રસ્તા જાસની લાઇટ, તેમાં કોઇ કોઈ મોટા રસ્તા પર ત્રણ ત્રણ લાઇટનાં ખુંટા તથા રસ્તાનાં નાંકા પરતો મોટાં બળતાં મળ્યાં હોય તેમ એક ફાનસમાં આંદ દશ લાઇટ ભિળી, તથા વળી ફાનસોનાં ખુંટા બધે ધણું નજદીક નજદીક મુકેલા તથા મોહોલામાં ગણતરી વગરનાં રેસ્ટોરંસ Restaurants અને કાશીની દુકાનો ઇલાદીની લાઇટો તથા મોહોલામાં ધરોની ચાલોનાં દરેક આરકામાં ગ્યાસનાં ફાનસ, અને વળી સૌથી સરસ આવનું ડ. લા. ઓપેરા (Avenue de la opera) વાલા મોહોલામાંતો વીજલીની લાઇટ ગ્યાસ લાઇટની માફક નજદીક નજદીક મુકેલી, તેથી જાણે મુબાઇની દીવાળી અંહી બા-રમાસ હોય તેવું લાગતું હતું. પારીશનાં કોઇ કોઇ મોહોલા આસરે ૧૦૦)થી ૧૫૦) શીટ પોહોળા અને કોઈ કોઈ માઇલનાં માઇલ લાંબાછે, અને તેમાંની હવેલી પણ ગંજવર ધણા માળોની તથા રોનકદાર બાંધણીની હોવાથી ધણું શોભાઇતું દેખાતું હતું. અમે રા કલાક ફરીને પાછા હોટલ ડી કોન્ટીનેન્ટ કે જ્યાં હમો ઉતરેલ છઇયે ત્યાં આવી પુગા. એ હોટલ પારીશનાં સરવેથી સરસમાનું એક ગણાયછે, અને એની બરોબરીનાં હીંચા બેજ હોટલોછે—આંડ હોટલ અને ખ્રીસ્ટલ હોટલ. કોન્ટીનન્ટલ હોટલમાં ૭૦૦) એરડાછે; તેનો હોલ ધણો સરસ

રીતે સજુગારેલો, તથા શીલીંગો સઘળી ગીલીટ અને નકશીકામની કીધેલી છે; એનાં ડાઘનીંગ રૂમમાં તથા ચોકમાં ધણિકટરીક લાઇટ લીધે છે, અને ખીજ સુવાનાં ઓરડાઓ પણ ઘણાં સારા કીધા છે. એ હાઇલ પર હુશી લાખ રૂપીઆ અરચ બેઠા હતા એમ કેહે છે.

તા ૧૮ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે પારીશ શહેરમાંની જુદી જુદી જગ્યા જોવા નીકળ્યા હતા. પેહેલાં Madeleine અથવા શેન્ટમેરી મેગડેનલનું દેવલ જોવા ગયા. એ દેવલ Place de la Madeleine માં આવેલું છે, જેને સને ૧૭૬૪ નાં શાલમાં પંદરમા લુઇસે બાંધવા માંડ્યું હતું તે વારા ફરતી બંધ પડ્યું, બંધાવું કરીને છેક ૧૮૪૨ માં પુરું થયું, અને તેની ઉપર એક કરોડ ત્રીસ લાખ ફ્રાંક ધયાને ખાવન લાખ રૂપીયા અરચ બેઠા હતા. એ ૩૫૪ ફીટ લાંબું, ૧૪૧ ફીટ પોહાણું, અને ૧૦૦ ફીટ જાંચું છે. તેની આસપાસ ફરતા મોટા જાડા અને જાંચા ધાંબલા છે, તેની બાહારની ઓટલાની દેવાલ પર શેન્ટોનાં ૩૪) પુતળાં ગોખલા કરીને મુકેલાં છે. એ દેવલમાં જવા સારું દેવલની પોહાલાઇ બરાબરનાં વીસ્તારમાં સીડી ૨૮) ટપાની મુકેલી છે, અને તેનાં દરવાજા તદન અરેનજ થાવનાં ઘણી સરસ નકશીકામનાં છે. તે ૩૪૫ ફીટ જાંચા અને ૧૬) ફીટ પોહાણા, તથા તેની અંદર બાઇબલનાં ૧૦) કમાનડમેન્ટ કોતરેલાં છે. અંદરથી એ ખીલડીંગનો આખો એકજ હાલ હોય તેમ લાગે છે, અને ફરતી દેવાલ, જે પથરની બાંધેલી છે તેમાં એક પણ બારી કીધી નથી, પણ એ હાલની શીલીંગ, જે ત્રણ ગુંબજની બનાવેલી તેમાં ખાંચા કાઢાડેલા છે, તેમાંથી અંદર જગરડું પડે છે. એ હાલને અંદરથી સારી રીતે સજુગારેલા છે, તેમાં તેનો આલટર ઘણો સરસ અને જોવા લાયક છે. તે પર મેરી મેગડેનને બે ફરેસ્તાઓ

બેઠેલાં હોય છે જતા હોય, તેવું સંગેમરમરનું બહુ સરસ પુતળું મુકેલું છે, અને દેવલ પણ અંદરથી તદન સંગેમરમરનાં બાંધેલા છે. એ દેવલની બાહાર સને ૧૮૭૧ નાં શાલમાં રેવોલ્યુશનની વખતે કમ્યુનીસ્ટો વાડ બાંધીને સરકારી લશ્કર સાથે લડ્યા હતા, તે વખતની લાગેલી ગોલી તથા તોપનાં ગોળાથી પડેલા ખાડાઓ હજી દીસે છે. જે વખતે કમ્યુનીસ્ટો હારી ગયા ત્યારે આસરે ૩૦૦) જાણાં દેવલમાં ભરાઈ બેઠા હતા, તેઓને બાહાર કાઢાડી એજ દેવલની બાજુની “પલીનક” આગલ ઉભા રાખી બંદુકની ગોળીથી મારી નાખ્યા હતા. તે ગોળીઓથી નીકલેલા પોપડા હજી દીસે છે. એ દેવલની સાંમે ૩૬ રોયલ (Rue Royale) નો મોહોળો છે, જેમાં ઘણાં ઘરો એ લડાઇની વખતે બાલી નાખ્યાં હતાં, પણ એ દેવલ તદન પથરનું હોવાથી બંધી ગયું હતું.

એ જોઇને પલેશ ડ લા કોન્કોર્ડ (Place de la concorde) નો સ્કુવેર ચોક છે તે જોવા ગયાં. એ જગ્યા ખાલી છે અને તેની આસપાસ મોટી હવેલીઓ આવેલી છે; અહીંયા વચોવચમાં લુક્ષાર (Luxor) નું ઓબેલીશક કરી “કલીઓપેટરીઆ નીડલ” નાં જોવા એકજ પથરનો મીનારો ઇજીપ્તથી લાવીને મુકેલા છે. એ જ્યાં મુકેલા છે ત્યાં સને ૧૭૯૩ નાં રેવોલ્યુશનની ખુનરેજીમાં ગીલાટીન (જે સાંચાવતે ફ્રાંસમાં ગુનેહગારોને ગરદન મારતા હતા અને જે ગીલાટીન હમણા લંડનમાં મેડમ ટુસાડનાં સંગ્રહસ્થાનમાં છે) ઉભી કીધી હતી, અને તેમાં ફ્રાંસનો રાજા લોલો લુઇ અને તેની રાણી મેરી આન્ટવાનેટને બળવાખોરોએ પેહેલાં ગરદન માર્યાં હતાં, તથા ૧૭૯૩ ની જાનેવારીથી મેએ ૧૭૯૫ સુધીમાં ૨૦૦૦) જાણાં ગરદન એજ જગ્યા પર માર્યાં હતાં. એ મોનોલીશક ૭૬ ફીટ જાંચા, અને ૨૪૦) ટણ વજનમાં છે;

તે ઇંગ્લેન્ડનાં મહામદમ્મલી પાશાએ લુધ પ્રીલીપને બેઠા આપ્યો હતો. તેને ત્યાંથી લાવીને હીંચા ઉભા કરતાં બધા મલીને છ વરસ લાગ્યાં હતાં; અને તે પર જીમલે વીસ લાખ ફ્રાંક (આઠ લાખ રૂપિયા) ખર્ચાયા હતા. એનું પેડેશટલ પણ એની જ માફક એકજ પથરનું ૧૩ ફીટ ઊંચું બનાવેલું છે. એ સ્તુત્રની આજુબાજુ આઠ મોટાં પુતળાં મુકેલાં છે, જે ફ્રાન્સનાં આઠ મોટાં પરગણાં બતાવે છે, તેમાં લીયાન્સ, મારસાઇયસ, બોરડો, નાન્ડીશ, રૂમ્મે, બ્રેસ્ટ, લીલી અને સ્વાસબુર્ગ. આ છેલ્લું પરગણું જરમનોનાં હાથમાં સને ૧૮૭૧ પછી ગયાથી તે પુતળાં પર શોગ દાખલ વાવડા વીરાળી લઈને હજી સુધી ઢાંકી રાખેલું છે. પરદેશનાં લશ્કર જેમ્મા અત્યાર સુધીમાં પારીશ શહેર ત્રણ વખત લઈ શક્યા છે તેમણે આ ચોકમાં ઢાવણી કીધી હતી. સને ૧૮૧૪ માં એલાઇડ આરમીસ, સને ૧૮૧૫માં અંગ્રેજી લશ્કર, અને સને ૧૮૭૧માં પ્રશિઆનુ લશ્કર એ ત્રણેયે હીંચા ઢાવણી કીધી હતી.

એ જોઇને પછી એની સાંમેથીજ Champs Clysees (શાં ઇલીશી) નાં રસ્તા ઉપર ગયા. એ રસ્તો લોકને ફરવા સારું લ'ડનનાં હાઇડ પાર્કનાં જેવો મોટો કીધેલા છે. તે છેક આરક ડી ટ્રાએમફ સુધી જાય છે, અને જે આસરે ૧૬ મૈલ લાંબા છે. તેની બેઠુ બાજુ પર ઝાડો રોપેલાં અને ગ્યાસનાં ફાનસોની હાર નજદીક નજદીક મુકેલી છે, તથા મોટા મોટા, બાગો અને રેશટા-રેનટસ આવેલા છે. એ છેલામાં રોજ રાતનાં અત્તી ઘણી બત્તીઓ કરી ખોલી હવામાં કોનશરો અને ખીજી ગમતો કરે છે, જે જોવાને દરરોજ હજારો માણસો જાય છે. એ બાગો બેઠુ બાજુ પર જીદા જીદા ઘણીઓનાં આવેલા છે, અને તેમાં હજારો હજાર બત્તીઓ ગોઠવેલી

હોવાથી ઘણું જ શામેલ છે. એ ઉપરાંત ખીજી ગમતની જગ્યાઓ પણ હીંચાં ઘણી આવેલી છે. એ રસ્તા ઉપર Palais de la E'lysee કરીને હાલનાં ચી-પબ્લીક પ્રેસીડન્ટને મહેલ આવેલા છે, તેમાં ફ્રાન્સનાં નેપોલીયન બોનાપાર્ટે આવલ રહેતા હતા, અને પાછલથી જરમનોએ એ શહેર લીધું ત્યારે તેનો શહેનશાહ પણ એમાં ઉતર્યો હતો. એ મહેલનો દેખાવ બાહારથી સારો ભપકાદાર લાગે છે.

ત્યાંથી નીકળેલા આરક ડી ટ્રાએમફ (Arc de triumphe de l, Etoile) જોવા ગયા. એ એક મોટું બાગોળ રોકું આરકું બાંધેલું છે, અને આજે ડુન્યાનાં સલામત આરકાંઓમાં સૌથી સરસ ગણાય છે. એ આરકું ખાસ ડ લેટવાલ (Place de l, Etoile) માં શાં ઇલીશીને મથાળે આવેલું છે, જે રસ્તો આજે તથા લેપસ ડી લા કોન્કોરડની વચમાં આવી બેઠુને જોડી નાંખે છે. એ આરકાંને વચોવચમાં બાંધીને તેની આસપાસથી ૧૨) મોટા રસ્તા કાઢેલા છે, જે પર ઘર મોટાં મોટાં બાંધેલાં હોવાથી તેનો દેખાવ ઘણો સરસ અને આરકું તારાનાં જેવું લાગે છે. એ આરક નેપોલીયન બોનાપાર્ટે પોલીકી જીત (લડાઇ)ની યાદગારી દાખલ બાંધેલું છે; પણ તે અંકુશ મુકી જવાથી તેની પાછલનાં પાદશાહ લુઇ પ્રીલીપે તે પુરું કીધું હતું. એ ૧૬૦) ફીટ ઊંચું, ૧૪૬) ફીટ પોહોણું, અને ૭૨) ફીટ જડું છે, અને તે પર ૪૦) લાખ રૂપિયા ખર્ચ લાગ્યો હતો. એની ઉપર નેપોલીયને જીતેલી લડાઇઓ તથા તેના સરદારોનાં નામો કોતરેલાં છે, તથા તેની બાજુ પર ઘણાં મોટાં પુતળાં મુકેલાં છે, તે દેવાલમાં જાણે કોતરેલાં હોય તેમ લાગે છે. એ આરકાંપરથી વીધુ ઘણી સારી દીસે છે, અને તે પરથી આખું પારીશ શહેર જોવાઇ શકાય છે. તે ઉપર જવા સારું બ ફરેકની શી દરેક

માણસ દીઠ ત્યાંનાં રખેવાળને આપવી પડે.

એ જાહેને પછી ટ્રોકાડેરી પેલેસ (Trocaders Palace) જોવા ગયા. એ જેહલ અસલ સને ૧૮૭૮ નાં શાલનાં એકઝીબીશનનો એક ભાગછે; બાકીની એની ઇમારતો, જે કેમપ ડી મારશમાં હતી, તે હમણાં સઘળી ભાંજી નાખી ખાલું મેદાન કરેછે. એ ખીલડીંગ વચ્ચેથી અરધા ગોળાકારનો કરીને તેની બે બાજુપરની વીંગ તેનાથી ઉલટા અરધા ગોળાકારમાં બાંધીછે. તેમાં હાલ કોનશરેટ કરવાનો એક હાલ રાખેલોછે, જે ધણીખરે લ'ડનનાં આલખરટ હાલને મલતો આવેછે; પણ એની અંદરનો સીણુગાર તેથી ધણી સરસછે, તેમ એ ઇમારત તેનાં જેટલી મોટી નથી. એ હાલ તદ્દન ગોળ બાંધેલોછે અને તેમાં છ થી સાત હજાર માણસો બેસી શકે એટલી ગોઠવણ કીધેલીછે. એમાં કોનશરેટ દીશનાજ થાયછે રાતનાં કદી કરતા નથી, અને ગરમીની વખતે લોક એકઠું થયાથી ત્યાં બેઠકોની હેડે લાખ'ડની જાલીઓ કરીને તેમાંથી વેનટીલેશન દરેક બેઠકની બાજુપર નીચે રાખેલીછે. એ હાલનું ડોમ યુરોપમાં ઘણું મોટું કેહેવાયછે, તે ૧૭૩ શીટ ધેરાવામાંછે. એ શંટીટર—જે રોમનું મોટું દેવલછે, તેનાં ડોમ કરતાં ૩૫) અને લ'ડનનાં શંટ પાદસના દેવલનાં ડોમ કરતાં ૬૫) શીટ ધેરાવામાં વધારેછે. એનાં મથાળાંપર ક્રીટીનું એક પુતળું મુકેલુંછે, તથા તેની બાજુપર બે મીનારા કીધેલાછે. એને લગતો બાગ પણ ધણી સરસ અને તેમાં ઘણા ફુવારા તથા હવેલી ઇમારતની વચ્ચેથી એક પાણીનો મોટો ધોધ પડતો કીધેલોછે જેનું પાણી ખીજ આઠ ફુવારાની ફુંડીમાં થઇને એક નવમો ફુવારો જે ૨૦૦) શીટ ધેરાવામાંછે તેમાં પડેછે. એ ફુવારાની બહાર ચાર મોટા બૈરા-

નઝનાં જાનવરોનાં પુતળાં કુન્યાનાં ચાર ખંડો ખતાવવા સારું મુકેલાછે, તેમાં ગોધી યુરોપ સારું, હાથી એશીઆનો, ઘોડો અમેરીકાનો, અને ગેંડો આફ્રીકાનો દરશાયેછે. એ પુતળાં ધણી સરસ અને જોવા લાયકછે. એ ફુવારો દર આદીતવારે ઉડારેછે.

ત્યાંથી નીકળેલા (Magasin Du Loeuvre) મેગેઝ'ડ કુ લવ કરી અતરે ધણીજ મોટી દુકાનછે, તેને લગતા તમેલા જોવા ગયા હતા. ત્યાં ૨૦) આમનીખસ અને ૫૦) ઘોડા એ દુકાનને લગતાં માણસોને લાવ લઈજવ કરવા સારું રાખેલાંછે, અને વચ્ચે એક ઉંચો મોનારો કરીને તે પર ઇલેક્ટ્રીક લાઈટ મુકેલીછે. ત્યાંથી નીકળેલા (Hotel de Invalids) હોટલ ડ ઇન્વાલીડસ કરી નેપોલીયન બોનાપાર્ટની ધોરની જગ્યાછે ત્યાં ગયા. એનો બાહારનો દેખાવ એક ગોળ ઇમારત હોય તેવો લાગેછે; અને તેનો ચુખજ જે ૩૪૦) શીટ જગ્યાછે તેને ગીલીટ કીધેલા હોવાથી પારીશનાં ધણીખરા ભાગોપરથી તે દેખાયછે. એ ઇમારત અસલ સને ૧૬૭૦નાં શાલમાં ચઉડમા લુધએ ૨૬ થયલા લરકરી માણસોને સારું બાંધી હતી અને તેમાં પાંચ હજાર પેનશનરો રહે, તેટલી જગ્યા હતી; પણ પાછલથી તે ખીજાં કારણોમાં વાપરવાથી હાલ બાકી પાંચસો ખીજાણું રહે એટલી જગ્યા એ ધોરની પાછલથી બરાબર રહેલીછે. નેપોલીયનની ધોર સારું એ જગ્યાને અંદરથી ધણી સજુગારેલી અને ડોમની વચોવચમાં એક ફુવા જેવી જડી જગ્યા, આસરે વીસ શીટ જડી અને ૩૬ શીટ ધેરાવાનીછે, તેમાં એક મોટો પલાટફોર્મ કરીને તેની ઉપર લાલ પથરની કોશીન કે જેમાં નેપોલીયનને દોરેલોછે, તે મુકેલીછે. એ કોશીનનો પથર શીનલાન્ડથી રૂશીઆના શહેનશાહે ભેટ મોકળાવ્યો હતો; તે ૧૩)

શીટ લાવેા, ૬૫૫ શીટ પોહોળો, અને ૧૪૫૫ શીટ જાયાધમાંછે; તેનું વજન ૬૭) પાણી અને તે લાવવા પાછલ એક લાખ આલીસ હજાર ફ્રાંક ખર્ચ થયેા હતા. એ ધોરની આસપાસ ૧૨ માટાં સંગેમર-મરનાં પુતળાં તેનાં ગોળ કુવાની દીવાલ ઉપર મુકેલાંછે, તે દરેક પાછલ એક લાખ ફ્રાંક ખર્ચ લાગેાછે; તથા કુવાનો ગોળ વરો જે સંગેમરમરનાંછે, તે આઠ માટા કટકાનો બનાવેલાંછે. એ ધોરનો આસપાસ નેપોલીયનનાં છતેલાં દેશદેશનાં વાવતા નંગ ૬૦) મુકેલાંછે. એ ધોર મુકીછે તેની હુકલની જમીન રંગીન સંગેમરમરનો બનાવી તે ઉપર લારલની તોરણની તરાંહ રંગીન પથરની ફાતરકામમાં ભરીને કાઢેલીછે. એ ધોરની સાંભે સંગેમરમરનાં આખા એક પથરનો માહોટો આલટર (ભણવાની જગ્યા જે ઉપર કરોશ મુકેછે તેને આલટર કહેછે) મુકેલાંછે તે ૭૦ શીટ જાયોછે. અને તેની ઉપર ચાર માટા કાળા સફેદ ભેલ રંગનાં સંગેમરમરનાં થાંભળા ૨૦) શીટ જાયા એકેકા પથરનાં મુકીને તેની ઉપર તદન ગીલીટનું છાપરં તાજેરાકું કાઢેલુંછે. એ આલટર ઉપર ચહડવાની સીડીઆ ૧૫) શીટ પોહોળી સંગેમરમરનાં પથરની કાઢેલીછે, અને સફેદ સંગેમરમરનાં આલટર ઉપર લાઘટ નાખવા સાં પીલા કાચની બારી મુકીછે, જેથી તેની ઉપર ઉજ્જશ પીલા રંગનો પડવાથી તેનું છાપરં ઘણું શામેલે. એ છાપરં તદન લોખંડનુંછે, અને તે ઉપર સોનાની ગીલીટ કાઢેલીછે. એ આલટરનો દેખાવ દરવાજામાં પેસતાં અત્તોઘણો સુંદર તેની લાઘટથી લાગેછે. નેપોલીયનની ધોરની આસપાસ ચાર ચેપલાનાં આરડા કાઢેલાંછે, જેમાંના બેમાં તેમાં બે ભાષાઓને દોરેલાંછે, અને બાકીનાં બીજા બે આરડા આલીછે, જેમાં ત્રીજો નેપોલીયન તથા તેનો છા-

કરો પ્રીન્સ ઇમપીરીયલ (જે મુકુની લાઘમાં માર્યો ગયો.) ને દોરવાનાં હતા, પણ હમણાં રૈયતનું રાજ હાવાથી આલી પડેલાંછે. એ ચેપલમાં શેનટોનાં સંગેમર-મરનાં આખાં કદનાં પુતળાં ગોઠવેલાંછે, અને નેપોલીયનનાં ભાષાઓ જેશમ બોનાપાર્ટ (જેને વેસ્ટફેલીઆ જરમનોનો પાદશાહ) અને જોશફ બોનાપાર્ટ (જેને સ્પેનનો પાદશાહ નેપોલીયને કાઢા હતા) તેઓનો ધોરો સાં વચ્ચેમાં માટી પથરની કોશીન મુકીને દોરેલાંછે. એ ઉપરાંત નેપોલીયનની માની તથા જેનરલ ટુરેન (Turenne) તથા વોયાં ઇજનેર જેને એ ધોરની ડીઝાઇન કાઢી હતી તેની તથા બીજી પણ ધોરોછે. એ ધોરની બધી જગ્યા ઘણીજ મરમ અને જોવા લાયક છે, અને એનાં જેવી ભવ્યકાર ધોર આખા યુરોપમાં કોઈ નથી એમ કહેછે. એ જગ્યાપર નેપોલીયનને દોરવાની ફરજ લુધ શીલીપે માથે ઉઠાવી લીધી હતી; કારણકે મરતી વખતે શંટ હેલીનામાં ના-પોલીયન બોલયો હતો કે “ફ્રેન્ચ લોક જેને હું ઘણો ચાહું છું તેમની વચમાં સેન નદીને કાંઠે મને દોરજો.” તેમ એ લુધ શીલીપે તેનું મરકું ત્યાંથી સને ૧૮૪૦માં મંગાવીને હીંયાં ચેપલમાં તેની સીડીની કોશીન બોલી રાખી મુકી હતી, અને ત્યારપછી એ ધોર જે વીસ વરસે બંધાયે રહી ત્યારે સને ૧૮૬૦ માં તેને દોર્યો હતો. એ ધોર પાછલ ૧૨૦૦૦) પૌંડનો તથા એનાં આલટર બાંધવાપર આલીસ હજાર પૌંડનો ખર્ચ થયેા હતો.

એ જોધને પછી શંટ જરમન St. German des Pres કરીને દેવલ છે તે જોવા ગયા. એ દેવલ પારીશમાં સાથી જીનું કહેવાયછે, અને તેનો ૧૧) મી સદીમાં બાંધેલો ભાગ હજી થોડો ઘણો મલામત છે. પાછલથી તેને ફરીથી ૧૫) મી અને ૧૬ મી સદીની વચમાં મ-

રામત કરીને બાંધ્યું હતું. એ દેવલનાં બાહારનાં બારણાંઓપર અત્તી ધણું પુતળાં પાડેલાં છે, અને અંદરથી તેનો આલ-
ટર તથા હાલ જોવા લાયક છે. તેની અંદર કેન્ડલ સ્ટીકો તથા ખીજો સામન સુનાં રૂપાંનો બનાવેલાં છે. એ દેવલને લગતા મીનાશ ઉપરનો ઘાંટ મેંટ બારેકો-લોમ્બુની કતલ કરવા મારું (લખો પ્રોટેસ્ટાંને નવમાં ચારલસ તથા તેની મા ક્રેડીન ડી મેડીસીના હોકમથી જે રાતનાં મારી નાખ્યા હતા) વખતની નીશાની ઘાખલ વખડયો હતો.

તે જામને Palais de Justice ઇતિહાસ કરવાનો મેહલ જોવા ગયા હતા; એ મેહલ શંટ લુઈ કરી અમુક ફોન્ટેનો પાદશાહ હતો તેને મને ૧૨૪૫-૪૮માં બાંધ્યો હતો, ત્યારપછી તેમાં ફરફાર ધણો થયો છે. એ મેહલમાં નકશીકામ ઘણું છે, અને તે ઉપર આગલ ગીલીટ ધણી હતી પણ પ્રવનસ્તાક રાજના હાથમાં આવ્યા પછી તે સઘળી કાઢાડી નાંખી છે. મને ૧૮૭૧ નાં બળવામાં એ ઇમારતનો પણ ઘણો ખરી ભાગ ખસી ગયો હતો, તે તેની અમુલ બાંધણી પ્રમાણે પાછો બાંધી ઘણો ખરી તૈયાર થવા આવ્યો છે, તેમાં હાલ કોરેટો ભરે છે. એ મેહલમાં આજે દુન્યામાં સૌથી મોટા હોલોમાંનો એક હાલ છે, જેને Salle des Pas Perdus કરી કહે છે. તે અસલનો જુનો બાંધેલા છે, પણ તેને મને ૧૮૭૮માં પાછો રપેર કરીધો હતો. તે ૨૫૫) ફીટ લાંબો અને ૮૭) ફીટ પોણો છે. એ મેહલની પાસે શંટ શાપેલ (Saint Chapelle) આવેલું છે. તે દેવલનો બાહારનો દેખાવ ઘણો સારો નથી, પણ અંદરનો દેખાવ ઘણો જ સરસ છે. એને એક માળ પણ છે, તથા હેઠાણનાં ભાગમાં દરબારનાં માણસોને બંદગી કરવાની જગા ગીલીટ તથા નકશીની બનાવેલી છે; પણ ઉપરનો માળ જે પર એ પાદશાહ પોતે

બંદગી કરતો હતો તે ઘણો સરસ અને તેને આજુની દેવાલને બદલે રંગીન આખી બારીઓ નંબ ૧૫), દર ૫૦) ફીટ ઉંચી અને ૧૩) ફીટ પોણી મુકેલી છે, તથા તેનો વચમાં ફક્ત થાંભલા આવેલા છે, જે ઉપર ગીલીટ તથા નકશીકામ ઘણું જ સરસ છે. બારીઓપર એ લોકને લગતી બાઈબલોની ખીના છુટા છુટા રંગીન કાચની ચીતારેલી છે, જેથી કરી બાહારની લાઇટ જે ખુલલા કાચમાંથી આવે અને આખ અંખવાપ તે બદલે એક થંડક પડે છે. એ દરેક બારીમાં એકડ ટેસ્ટમેન્ટમાંના જુદા જુદા પેગમખરોના હેવાલનો વીગત કોઈમાં ૨૫) અને કોઈમાં ૧૨૫) ઉપર પાડેલી છે. એવી મોટી અને બે કોમતી એ બારીઓ છે. એ ઉપરાંત એ ચેપલમાં શેન્ટોનાં પુતળાં હારખંધ મુકેલાં છે, અને દેવાલપર હેઠાણમાંથી જે ચીતારો તથા નકશીનાં પુતળાંઓ પાડેલાં છે તેમાં છુટાં છવાયાં અંખરાતનાં નંગો જડેલાં છે. એ અંખરાત તથા એ ચેપલમાં અમુલ Relics (એ લોકોનાં શેન્ટો મરી ગયલા તેઓનાં હાડકાંનાં ઝીણા કટકા તથા કાઠસ્ટને જે કાશ ઉપર મારી નાંખ્યો તે કાશના લાકડાંનાં ઝીણાં કટકા ઇત્યાદી એવી બકાત ચીજોને એ લોકે “રેલીક્સ” કહે છે) શંટ લુઈ આગલ જ્યારે કર્જેડ પર ગયો ત્યારે (આગલ જેરુસલમ જેમાં કાઠસ્ટની ધોર છે તે મુસલમાનને હાથ ગયાથી તે પાછું લેવા આવ્યું) યુરોપનું મોકલ્યાં લડાઈ કરવા જતું હતું તેને “કર્જેડ” કરી કહે છે) ત્યાંથી જન ડીખીરીન કરી જેરુસલમનાં પાદશાહ પાસેથી ત્રીસ લાખ ફોરકે એ પવીલ નીશાનીઓ વેચાતી લઈને એ ચેપલમાં મુકેલી હતી. (તેમાંની રેલીક્સો હાલ નો-ટરડમ કરીને દેવલમાં મુકેલી છે.) એ દેવલનો બધો ભાગ ઘણો જોવા લાયક છે, અને એવી રીતનું દેવલ આખા યુરોપમાં

નથી એમ કહે છે. એ એપ્રિલ ૧૧૨) ફીટ બાંધા અને ૩૬ ફીટ પોહાળો છે. એની ફક્ત ગીલીટ ઉપર વીસ લાખ ફ્રાંક ખર્ચ થતા, એમ તે એટલી સરસ છે કે બાણે આજે નવીજ કાંચી હોય તેમ દીમે છે. એ મહેલ તથા એપ્રિલની બાજુપર બાહાર રસતાપર કોનસીયેરજેરી (Conciergerie) કરી ઇન્સાફનાં મહેલને લગતું એક બંદીખાનું છે, જેમાં સોલમાં લુધ અને તેની બાયડીને ગરદન મારવાં તેની આગમજ કેદ રાખ્યાં હતાં, અને જે ગોળ ટાવર જેવું બાંધેલું છે, તથા તેની બારીને લાખડની ગરાડ જડેલો છે.

તે જોધને નોટરડામ (Notre Dame) નો કેડરલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ પારીશનાં આરમ્બીશપને લગતું અને પારીશમાં સૌથી મોટું છે. તે સને ૧૧૮૨માં તૈયાર કીધું હતું; અને ત્યાર પછી તેમાં ખીજ ભાગો ઉમેરાયા હતા. એ દેવલમાં વીસ હજાર માણસોની જગ્યા છે. એની અંદરનાં મોટા હાલમાં ધણું ભડા થાંભળા મુકેલા છે, તેમાંનાં બે થાંભળાની આસપાસ ૧૨) માણસ લાંબા હાથ કરી ઘેરી લેય એટલા તે ગોળાધમાં છે. એનાં હાલની જગ્યા ૧૧૦) ફીટ અને નેવ (Nave) નો લંબાઈ ૫૧૭) ફીટ, તથા પોહાળાધ ૧૫૬) ફીટ છે. તેની વચ્ચે થાંભળાની બે હાર કીધેલી છે, અને આજુ-બાજુ ફરતા છુટા છુટા એપ્રિલશો ધણી સારી રીતે મણગારેલા છે, તેમાં જુદા જુદા સેન્ટસોનાં “રેલીક્સ” જે સેન્ટ લુધ જેશલમ્બી લાવ્યો હતો તે સોના અને ઝવેરાતનાં બાકશોમાં બાજુપર કાચ જડીને દેખાઇતા રાખેલા છે. એ દેવલમાં તેનાં શેન્ટસનાં પુતળાં તથા ખીનો કીધેલાં છે, જે ધણું સરસ અને જોવા લાયક છે. એ કેડરલને લગતા સોનાં રૂપાંનાં વાસણો, આરમ્બીશપનાં કપડાં, ઇત્યાદીનો, સંગ્રહ બે મોટા ઝારડાની અંદર

હારખંધ કબજામાં મુકેલા છે, જેમાં બે કીમતી ઝવેરાત જડેલી સોનાની કાશકેટ ધણી સરસ નકશીદાર તથા આરમ્બીશપનાં પોશાકો વારાફરતી પાદશાહોથી ભેટ મળેલાં છે, તે જરી તથા રેશમનાં ધણું જાંચી તરાંહનાં ચુડેલાં અને તેની ઉપર હીરા, માતી, માણિક વગેરે ખીજી ઝવેરાત તરાંહમાં જડેલું છે. સોનાનાં મોટા કેન્ડલાખરા, અરનશ, કેન્ડલ સ્ટીકશ, ઇત્યાદી નેપોલીયન યોનાપારે, લુધ નેપોલીયને તથા ફ્રાન્સનાં ખીજ પાદશાહોએ આપેલાં છે. રેલીક્સો મુકેલાં અમલ કાશકેટને પેહલાં રેવાલ્યુશનમાં કાઢાડી નાંખી દીધા હતાં; તોપણ વાસણો હજી થોડાં ધણું રહી ગયલાં છે. એ રેલીક્સની સાથે આરમ્બીશપ આફ પારીશને છેલા રેવાલ્યુશનમાં કમ્યુનીસ્ટોએ મારી નાંખ્યો તે વખતનો પેહલો અભિમા લોહીથી ખડાયેલો તે પણ ત્યાં રાખેલો છે. એ દેવલમાં એક બાજુ એપ્રિલ છે, તેમાં એકમાં કાઉન્ટ “હાર કોર્ન” નું એક સંગેમરમરનું મોન્યુમેન્ટ છે, જેમાં તે ધણીને પોતાના કોશીનમાંથી અરધો બાહાર નીકળી પોતાની બાયડી સાથે વાત કરતો પાડેલો છે. તેને વીશ એમ કહે છે કે આસરે ૧૬૦) વરસની વાત ઉપર એ ધણી એસ્ટ્રીઆ ગયો હતો, અને તેની બાયડી પારીશમાં હતી તે વખતે સ્વપ્નને આબો ક તેણીના વરે કોશીનમાંથી અરધો બાહાર નીકળીને તેણીની સાથે વાત કીધી. હવે ખીજેજ દીને તેણીને પોતાના ભરથારનાં મરણની ખબર મળી જેથી તે તેનું મોહોડું જોવા આસ્ટ્રીઆ ગઇ અને ત્યાં પોતાનાં આવંદની કોશીન (જેને તે વખતે દોડેલો નહીં હતો) જાંબડવી મોહોડું જોવા માગ્યું. હવે એ કાઉન્ટ મરી ગયેલો નહીં પણ બેસુધી હાથ-તમાં આવેલો તેને મરી ગયેલો સમજી કોશીનમાં રાખી મુક્યો હતો, તે કોશીન જાંબડવી વખતે હુશીયારીમાં આવ્યો, અને જેમ

તેની બાથડીએ સ્વપ્નેના જોશો તેમ કોશીનમાંથી અરધા બાહાર નીકળી જરાક વાત કરીને ખરેખર મરી ગયો. એ દેવલને એ ૨૨૩) શીટ જોયા મીનારા તથા વચ્ચેથી ખીજો એક મીનારોછે, તેમાંનો ઘાંટ કુન્યાનાં મોટા ઘાંટોમાંનો એક ગણાયછે, જે ૧૬) ટણ અને તે વળડવાની હ્યોડી નજદીક બા ટણ વળનમાંછે.

એ જોધને અતરેની (Morgue) મુડાં. રાખવાની જગ્યા જોતા ગયા. પારીશમાં જે કોઇ ધણી આપઘાત કરેછે તેને તથા જેનાં ખુન થાયછે તેને જો આલખી શકતા નથી તો એ જગ્યાપર રાખેછે કે તેનાં સગાંવાહાલાં સોધ કરતાં હોંયાં આવી આલખી લીએ. એ જગ્યામાં જુદા જુદા આરડાઓ કરીને તેમાં લાંબા સંગેમરમરનાં બાજોટા મુકેલા-છે, તેપર મુડાંઓને રાખેછે, તથા જે આલખાતાં નથી તેની સખી પાડી લઇને પછી દોટેછે કે પાછલથીખી તે માલમ પડી આવે. એવી સખીઓની આરશીઓ ત્યાં ધણી ટાંગેલી હતી.

એ જોધને પછી શેન્ટ ઇયુસ્ટાશ (St. Eustache) નું દેવલ જે રૂઠ મોંમારટર (Rue Montmartre) માં આવેલુંછે તે જોવા ગયા. એ દેવલ સને ૧૫૩૨ માં બંધા-વા માંડ્યું તે સને ૧૬૩૭ માં પુરું થયું હતું. તેનાં પોરતાળનાં થાંભળા સને ૧૭૫૨ માં કરવા માંડ્યા તે સને ૧૮૫૪ માં સો વ-વરમે તૈયાર થયા હતા, એવા સરસ નક-શીનાંછે. એ દેવલમાં અતી ઘણું ચીતારો દેવાલ ઉપર પાડેલા, અને આસપાસનાં ચેપણોમાં જુદા જુદા શેન્ટસનાં રેલીકથ ઘણું સરસ સોનાં તથા ઝવેરાતનાં કાચ-કેટમાં મુકેલાંછે. એનો અંદરનો ભાગ ૩૪૮) શીટ લાંબો, ૧૪૪) શીટ પોહોળો, અને ૧૦૮) શીટ જોયોછે. એ દેવલની આગળ પારીશ શહેરમાં સૌથી સરસ

ગણાયછે, અને તેનું મ્યુઝીક ઝાંભળવા લાયક થાયછે. એ જોધને રાતનાં સરકમ જોવા ગયા હતા. સરકમને સારું મુંબા-ધની માફક તંબુ નાખતા નથી પણ ધ-મારત બાંધેલીછે, જ્યાં ધણી સરસ કથ-રતો હોમાએ જોઇ હતી.

તા ૦ ૧૯મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં પારીશથી આસરે દશ મૈલ દુર વારશેલીશ (Versailles) નો વખણાયલો મેહેલ જોવા ગયા હતા. રસતામાં પેહેલાં પારીશની “ફ્રાન્સીશકિશન”ની દેવાલ પસાર કીધી હતી ; એ દેવાલ ૪૫) કીલોમીટર ધ્યાને આસરે ૨૮ મૈલ ઘેરાવાનીછે, અને તેને માશીઆર ટીએ એ ૧૮૪૧-૪૩ સુધીમાં પાંચ કરોડ અને સાઠ લાખ રૂપીયા ખર-ચીને બંધાવી હતી. તેની દેવાલ ૩૩) શીટ જોયી અને ગર ૧૮) શીટ જોડીછે, તથા દુરથી પારીશનાં બંધાવ સારું છુટા છુટા સોલ કીલા ડુંગર ઉપર બાંધેલાછે. એ કીલાની દેવાલ પસાર કીધી કે બોઈ ડી બુલોન (Bois de Boulogne) નામનો પાર્ક આવેછે, જેનો વીસતાર ૨૨૫૦) એ-કરછે, અને જેમાં આગલ શેકાર રાખતા હતા, પણ પાછલથી તે સ્થળાં મારી નાં-ખીને લોકોને ફરવા સારું ત્યાં મોટા મોટા રસતા, ડુંવારા, હાથે કીધેલા સરોવરો, રેશોટારાંટસ ઇત્યાદી ત્યાંની મ્યુનીશીપાલીટીએ આડ લાખ રૂપીયા ખરચીને બનાવ્યાછે. એનાં રસતાઓ આરકટરા ૪) મૈલ લાંબા અને સીધાંછે, તથા તેની બેહુ બાજુપર ઝાડોની હાર રેખવાથી તેનો દુરનો દેખાવ ધણો સરસ લાગેછે. એક બાજુપર નાધળો ડુંગર બનાવી તેમાં બોહો કાંધેલછે, અને તેનીપર તલાવ કરી તેમાંનું પાણી ધોધની માફક હેઠળ ડુવારામાં પડેછે, જ્યાં ડુંવારા ઉડારવા મુકેલાછે. એ Grand Cascade ને નામે આપવાયછે. એ બનાવતનાં ડું-ગરો અંદરથી બાણે કુદરતી હોય તેજ આબાદ કીધેલાછે.

એ પ્રમાંણે જોતા મેન નદીની પેલે પાર સેંટ ક્લૌડ (St. Cloud) ગામમાં આવી પુગા, જે એક નાધણું ગામડું આસરે ૫૦૦૦) માણસની વસતીવાળું છે, અને જે છેલા શહે-નશાહ ને પોલીયન બેનાપાર્ટનું ધણું વાહાણું હુવાથી તેણે ધણાં સારાં અને માહોટાં મહેલ તેહા બાંધેલાં હતાં, પણ તે મહેલ તથા ગામ સને ૧૮૭૧ નાં શાલમાં ફ્રાન્સ અને પુશ્ચીયાની લડાઈમાં તદન તોપનાં ગોળા અને આગથી નાશ પામ્યું હતું. કહે છે કે આ છેલી લડાઈમાં આ ગામડાં જેવું બીજું કોઈપણ ગામડું નાશ પામ્યું હતું નહીં, પણ હમણાં પાછું તે બંધાઈને નવાં જેવું થયું છે. ત્યાંનાં એક સરાફનાં બંગલાપર એક તોપમાંથી ગોળો (Shell) આવીને તેની આગાસીમાં પેડા, પણ ફાટવા વીનાં પાછાં તે આગમાં ફેડે પડ્યો, જો ફાટતે તો તે બંગલાને ઉઘાડી નાખતે. તે બચાવની યાદગારી સારું પેલા ગોળા અંદરથી દારૂ કાઢાડી નાંખીને જેમ આગાસીનાં મથાળાંપર લાગે હતાં તેમ તેનાં આંચામાં આસીને રહેવા દીધાં છે.

પછી મોંત્રેટુટ (Montretout) નું ગામડું પસાર કરી, જ્યાં ફ્રેન્ચ એ પારીશપરના છેલ્લા હેલો (Sortee) કરીયા હતાં, અને તે વખતે ફ્રેન્ચ અને જર્મનનાં વીસ હજાર માણસો મારવાં ગયાં હતાં, જેઓને પાસેનાં જંગલમાં (Forest of Ville d' Array) દોડ્યા છે. એ ગામડું પસાર કરીયા પછી વરસાદ-લયમાં પેડા, અને મેહલાં પીટીટ-ટરામ્મેનોન (The Petit trianon) નામનો નાંધળો મેહલ છે તે જોવા ગયા. એ મેહલ મેડમ ડુમેરી સારું પંદરમાં લુધએ બાંધ્યો હતો, અને તે ઘણાં સારી ગીલીટ તથા પીકચરથી મણગારેલો છે. એ જોઈને પછી તમેલાઓ જોવા ગયા, જ્યાં સેટ-ટેરીમ્મેનો (માહોટી રાજ રથ) રાખીલી છે જે મધળી તદન ગીલીટની તથા

નકશી અને પેન્ટીંગની બનાવેલી છે, તેમાં એક ગાડી દશમાં ચારબથને વાસતે એનાં ત્રણપર બેસવાની કીયાને સારું બનાવી હતી, તે સરસ અને ભપકાદાર છે, અને એનાં જેવી ગાડી બીજાં કોઈપણ શહેરમાં નથી તથા તેપર ૪૦) લાખ ફ્રાંક બેઠાં એમ કહે છે. તે તદન લોખંડની બનાવી તે ઉપર સોનાંની ગીલીટ ચડાવેલી છે, તેનાં મથાળાંપર એક માટું તાજ મુકેલું છે, અને પાછલની ધોડાવાલાની બેસવાની જગ્યા બે ફરેશતા પર ઉભી રાખેલી છે. તે કોચ-બાકશનો હેમરકલોઝ પણ ઘણાં સરસ મખમલ તથા જરી કમબોના બનાવેલો છે, અને તેમાં માણેક, પાનાં, તથા બીજું જવેરાત જરી લીધેલું છે. એ ગાડી એટલીતો ભારી છે કે તેને બાર ધોડા વગર ધસડી શકાતી નથી. એ ગાડીમાં છેલ-વેહલાં પ્રીન્સ ઇમ્પીરીઅલને “ફ્રીશમનીંગ મેરીમની” વખતે (સને ૧૮૫૭ માં) બેસાડ્યો હતો, ત્યાર પછી વાપરવામાં આવી નથી. એ ગાડી ઉપરાંત લીજ ને પોલી-યનની લગનની તથા કેરોનેશનની તથા બીજી ગાડીઓ, શીડનચેરસ સ્વેડજીશો, (આઈશિપર ચાલવાની ગાડી) ઇત્યાદીનો સંગ્રહ સારો કરીલો છે. તે જોઈને પછી એવેન્યુ વરસાદલિશ જે ઘણી લાંબી છે (મોટા ૩ મૈલનો રસ્તો જેની આસપાસ ઝાડો રાખે છે તેવા રસ્તાને એવેન્યુ કહે છે) તે જોઈ હતી.

ત્યાંથી યઈને વરસાદલિશનાં મેહલપર ગયા હતા. એ મેહલનો બાહારથી દેખાવ ઘણો ભપકાદાર અને બાણે લણ મેહલને એક કીધો હોય તેમ હારખંધ એક એકની પાસે લગોલગ બાંધેલાં છે. એ મેહલ બાંધવા પુણીઓ કરીને જગા ઘણી ઊંચી કરીલી અને લણ ચાર તબક્કા કરીને ત્યાં આગ તથા નહીં ગણ્ય એટલા કુવારા કરીલા છે. એ તબક્કાની પુણી તથા જમીન અને આગ કરવા સારું પાણી લાવવાની ૩૧) મૈલ લાંબી નેહર તથા પારીશથી ત્યાં મુઘી

રસતો આંધવાપર દરરોજ ૩૬૦૦૦) માણસ તથા ૬૦૦૦) થોડા ૪૦) વરસ સુધી કામે લાગ્યા હતા. એટલી માટી જગ્યા બનાવી છે; અને મેહુલ પણ ધણોજ મોટા આંધવાથી એ સઘળાંપર ચાદમાં લુધએ એક અબજ ફરાંક (૪૦ કરોડ રૂપિયા) રૈયતનાં પૈસા-માંથી ખરચ્યા હતા. વળી ત્યાર પછી પંદરમાં તથા શાલમાં લુધએ પણ માટી માટી રકમો તેને સંભાળવા પાછલ ખરચવાથી તથા તે જાઈ અમીરોને એવા ખીજા મેહુલ આંધવાનો શાખ થવાથી આખી ફ્રેંચ રૈયતને કરજમાં નાખી હતી. અને તેને લીધે કર વધ્યા અને જીલમ થવા માંડ્યો તથા સરકારે નાણું પેદા કરવાની નેમથી ચલણી સીકા હવકા ને બિલસેલ પાડવાથી અને ૧૭૯૩ માં ફ્રેંચ રૈયતે પેહુલો બબો કરીને તેનું રાજ લીધું હતું; અને સોલમાં લુધ તથા તેની રાણીને તેઓની આગલના રાજાઓનાં આવા ખરચને લીધે રાજ ઓચા ઉપરાંત તેમને ગરદન માર્યા હતાં ! એ મેહુલની અંદરનાં કામની તારીફ અમારાથી થઈ જ શકતી નથી. તેની અંદર નકશીકામ, ગીલીટકામ, તથા સૌથી સરસ વખણાયલા ચીતારાઓનાં ચીત્રો બેસુમાર શીલાંગો પર પડાવેલાં, અને તે પણ કાંઈ નાંખળાં જેવાં નહીં, કોઈકોઈ હાલો લણે શીટ લાંબા તેપણ એવીજ રીતનાં રંગમેરંગી ચીત્રોથી ભરેલાં, તથા પુતળાં ફરનીચર ધ્યાદી એટલું તે સરસ છે કે હમા ધારીયે છે કે એનાં જેવા મેહુલ ખીજા યુરોપમાં કેંડે હશે નહીં, અને હમાએ ઉપર જણાવેલી કરોડોની રકમો તે ઉપર જ્યારે ખરચેલી ત્યારે તે મેહુલ કેવા હોવા જોઈયે તેના વીચાર કરી લેવા. તેની અંદરના ધણોખરો સામન અને ૧૭૯૩નાં રેવાલ્યુશનમાં બલતાઓરો ચોરી ગયા હતા, તેપણ હાલ થોડો ધણો રહેલો છે તે ઉપરથી તેનો અસલ સામન કેવા હોવા જોઈયે તેનો વીચાર થઈ શકે. ત્યાંનાં

વાશીજ દરેકની જોડી ૧)ની કામત એંસી હજાર ફરાંકની કહે છે. એ ઉપરાંત નવાઈનાં ધડીયાળોનો મંથ્રહ પણ ધણો સરસ છે; સોલમાં લુધને ધડીયાળો ઉએડીને પાછાં ગોડવવાનો ધણો શાખ હતો, તેથી સીતારાની ચાલ સાથનાં તથા ખીજા નવાઈનાં ધડીયાળો ત્યાં રાખેલાં છે. તેમાંનું એક ધડીયાલ જે તારીખ તથા વારનું છે. તે ધડીયાળ જે દીને એને મેહુલમાંથી પકડી લઈ ગયા ત્યારે ઉએડીને પાછું ગોડવતો હતો તે તારીખ અને વાર કુંચી આપ્યા વગર હજી એમનાં એમ રહી ગયલા છે. મેહુલમાં અસલનાં ફ્રાન્સનાં રાજાઓની તસવીરો તથા સંગેમરસેન્સ આખાં કદનાં પુતળાંની ગેલેરી કીધેલી છે; પણ ત્યાંની તવારીખ મંથ્રધી ગેલેરી કે જેમાં ફ્રાન્સની બધી લડાઈઓનાં ચીત્ર વખણાયલા ઉસ્તાદોનો આઈતપેન્ડીંગનાં બનાવેલાં ધણાંજ જોવા લાયક છે; એમાના કોઈ કોઈ પેન્ટીંગ્સ અતી ધણાં મોટાં છે. એ ગેલેરી ૧૩૨) વાર લાંબી છે; તેમાં એ વીકચરોની હુંડે લડાઈ જીતનારા જેનરલોનાં બાવલાં મુકેલાં છે. એ જગ્યાને (Musie Historique) કરી ચોલએ છે, અને તે લુધ શીલીપે અને ૧૮૩૨ માં રૂ ૬૦) લાખ ખરચી પેહુલાં ઉભી કીધી હતી, જે ખરચેના મોટા ભાગ પોતાની ગાંડથી આપ્યો હતો, અને ત્યારપછી ખીજા પાંચાણે તેમાં ઉમેરતા આવ્યાથી એ મંથ્રહ ધણોજ સરસ અને મોહોટો થયેલો છે. ખીજા હાલોમાં જે રંગનું ફરનીચર તેજ રંગની દવાલપર સાદીન જડેલી તથા મારબલનાં વાસો, ધડીયાળો, મંથ્ર તેજ રંગનું મુકેલું, અને દરેક ઓરડામાં જીદા જીદા રંગનું ફરનીચર છે. એ મેહુલની બાહારથી લંબાઈ ત્રણે હમારત મહીને બ મેલ છે. એ મેહુલને લગતો તેનીજ અંદરનો ચેપલ પણ ધણો જોવા લાયક છે. એનાં થોડા

બાગમાં હમણાં સરકારી હારીશો રાખેલી છે, તથા તેનો બાગ પણ ધણો સારી રીતે ગોઠવેલો, તેમજ તેની વચમાં મોટા રમતા, બેસુમાર કુવારા પુતળાં, અને તબક્કા મહડવાની (૧૦૦) શીટ ઉપરની પોહોળી સી-ડીઓથી ઘણુંજ રળીયામણું લાગે છે. “લા નોટર” કરી સને ૧૭૦૦નાં શાલમાં જે સૌથી સરસ લેન્ડસ્કેપ-ગારડનર હતો તેણે આ બાગની યોજના કરી હતી. એ સુધયું જો-ધને પારીશમાં પાછા આવ્યા હતા.

તા. ૨૦મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે શ્રેંષ્ઠ સુલવીશ (St. Sulpice) નું દેવલ જે એજ નામનાં મોહલામાં આવેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ પણ પારી-શનાં મોટાં અને કીમતી દેવલોમાનું એક છે, અને તે સને ૧૭૪૯ માં બં-ધાઈ તદ્યાર થયું હતું. તે અંદરથી (૪૫૨) શીટ લાંબું, (૧૮૩) શીટ પોહોળું, અને (૧૦૧) શીટ જાંચું છે. તેમાં વરજીન મેરીના એપલનો દેખાવ ધણો સારો છે. એક મોટો ગોળ સંગેમરમરનો દડો આસરે ૫) શીટ ઘેરાવાનો તેપર તેનું પુ-તળું ઉભું રાખેલું અને પગ નીચે એક સાપને દાખેલો પાડ્યો છે, તથા તે દડાની આસપાસ ઉપરથી વાદળાં જેવું કોતરકામ કરી તેની અંદર વરજીન મેરી જાણે આસમાં ઉપર ચહડી જતી હોય તેમ ઉભી કીધેલી છે. એ સુધયું એકજ આપ્પા સંગેમરમરનાં પથરનું બનાવી તેને દેવાલ-ની અંદર જોડો ગોખેલો કરી મુકેલું છે, અને તેની આગલથી દેવાલમાં મોટા રંગીન સંગેમરમરનાં થાંભળા મુકી તેપર આરકું મોંડી લીધું છે, તથા ઉપરની તેની શીર્ષીગનાં ભાગ ઉપર આશમાન પાડેલું છે; તેમજ એ થાંભળા અને પુતળાંની વચમાં ઉપર મથાળાં પરથી નીચે પેલાં પુતળાંપર ઉભય પડતો કીધો છે, જેથી તેનો દેખાવ અતી ધણો સરસ લાગે છે. એ ઉપરાંત ખીજાં એપલો જુદા જુદા શેનોનાં દેવલ-

માં ફરતાં બાંધેલા છે. હાલની વચમાં જે પુલવીટ (વાએજી કરવાની જગ્યા) છે તેને બે ગમથી બે સીડી કરી તેની વચમાં કી-સ્ટોન (Key stone) દાખજ તે પુલવીટ અલગી આરકાંની માફક ટેકેલી છે, જે તદન સંગેમરમરનો બનાવેલો તથા ધણી તારીફ લાયક રીતે ગોઠવેલી છે. એની આરગેન પારીશમાંનો સૌથી સરસ આર-ગીનોમાંની એક ગણાય છે; તેમાં કીધ બારડનાં છ થડ, (૧૧૮) ચાંપો, અને (૭૦૦૦) પાંખો છે. એ દેવલમાં હમો હતા એટલાં ત્રણ જોડાં લગત કરવા સારાં ત્યાં આસરે અરધા કલાકનાં અરસામાં આ-વ્યાં હતાં.

એ જોધને પછી “સારબાન” નું દેવલ એજ નામનાં મોહલામાં જોવા ગયા. એ દેવલ સને ૧૬૩૫ માં બાંધ્યું હતું; પણ ખીજાં દેવલોનાં જેવું ભપકા-દાર નથી. અહીંયાં તેનો બાંધનાર કારડી-નલ રીચેલીય (Richellieu) જે આ-ગલ ફ્રાન્સનો રીજેન્ટ તથા સેન્ટશમેન દાખલ વખણાઈ ગયો છે તેને દોટલો છે, જેની ધોર ધણી સરસ નકશીદાર બનાવે-લી અને તે વખતની કારીગરીનાં નમુના દાખલ હમણાં ગણાય છે.

એ જોધને લુક્સમ્બુર્ગ મહેલ (Palais du Luxembourg) જોવા ગયા હતા. તે સને ૧૬૧૨ નાં શાલમાં ચોથા હેનરીની વી-ધવા મેરી ડી મેડીસીએ બંધાવ્યો હતો. તે પહેલાં રેવોલ્યુશન મુખી પાદશાહોનાં રહે-ઠાણુ દાખલ કામે લાગો હતો પણ હાલ તેમાં મ્યુઝીયમ દાખલ પુતળાં, પેન્ટીંગશ, તથા ખીજો ચોડો સામન મુકેલો છે. બા-કીનો ઘણોખરો ભાગ સેનેટ હાઉસ (અ-હીંયાંનાં ઉમરાવોનું ઘીવાન) દાખલ વાપ-રે છે. એ મહેલ ધણો મોટો અને એક સ્કુવેરનાં ચાર ભાગમાં બાંધેલો છે. શેનેટ હાઉસ દાખલ જે ભાગ વાપરે છે તે ધ-ણોજ સરમઝે; અને તેની અંદરનાં

અધા ભાગે ઉપર ગીલીટકામ તથા નકશી તથા ચીતારે પાડેલાં છે. તેમાં સૌથી સરસ અસલનાં પાદશાહી તખ્તનો ઝોરડો હતો તે હજી છે, અને તે એવીતો નકશી, ગીલીટ, અને પીકચરેથી સજ્જારેલાં છે કે તેવા ધણાંજ થોડા ખીજ હોય છે. તેની શીર્ષાંગ પરનાં તથા બાજુપરનાં પીકચરે ધણાંજ તારીફ લાયક છે, જ્યાં તખ્ત મુકવાની જગ્યા હતી ત્યાંથી તે તખ્ત કાઢાડી નાંખી એક ચીમનીપીથ ઉભું કરી છે, જે ઉપર રીપબ્લીક (પ્રજાસ્તક) નાં મોનાચાંમ તથા મોટા પાડેલાં છે. એ ચીમનીપીથખી ધણી સરસ અને આસપાસની નકશીઓને ખેંચતો આવતો બતાવેલાં છે. હમણુંનો શેનેટ ભરવાનો ઝોરડો અસલ હાથે આફ લાડેશને કામે લાગતો હતો; એ ઝોરડો અરધા ગોળ બાંધેલાં છે, અને તેમાં ૩૦૦) શેનેટરસની, તથા સાંમે એક મોટા આરમની હેઠળ તેઓનાં સરનશીતની બેઠક કરેલી છે. એ ઝોરડાની અંદર પણ ધણી નકશી તથા ગીલીટ કામ છે, તથા તેનાં આરણ્યનાં કરંટનસનાં હુંગીંગસ પણ ધણાં સરસ અને તારીફ લાયક છે. શેનેટને ખેંચવાનાં ત્રણ ભાગ કીવેલાં છે અને તેમાંનો મધ્ય તથા જમનો ભાગ રીપબ્લીકન મલતા અને દાબા હાથ ઉપર રોયલીશટા ધ્યાને પાદશાહી ચલાવવાને મતને મલતા ખેંચે છે. ફ્રાન્સની રૈયત અધા મલો ૮૫૦) વકીલ રાજ મલા મોટી ચુંટી કાઢે છે, તેમાંથી તેઓ પોતેજ ૩૦૦) જણને ચુંટીને તેમને શેનેટરસ કરે છે. જેઓ અહીંયાં ખેંચે છે; બાકીનાં ૫૫૦) જણને એકાપર આફ ઉપચીથ કરીને કહે છે, તેઓ સાર જુદી ધમારતો છે. એ પાછલા લોક જેખી કાંઈ કામકાજ હોય તે પહેલાં તૈયાર કરી શેનેટસોપર મોકલે છે, અને તેઓ તે પસાર કરે તો અમલમાં આવે છે. એ મહેલમાં મરી ડી. મરીસીનો મુવાનો ઝોરડો હજી

મુખો રહેવા દીધાં છે, તે પણ અત્તી ધણી સરસ સજ્જારેલાં છે. તેની વચ્ચેનાં ચોરસ થાંભલા તેમજ દેવાલ, શીર્ષાંગ તથા ખીજ થાંભલાઓપર નકશીકામ પાડેલું છે, અને એક બાજુની દેવાલપર તદન મોહાડું જોવાનો આરશીઓ થાંભળા વચે મુકી છે. એ મહેલને લગતો એક મોટો બાગ પણ ધણી જોવા લાયક છે, તેમાં મોટા ફુંવારા તથા સંગેમરમરનાં સારાં પુતળાં ગોડવેલાં છે, જે ધણાંખરાં વખણાયલી ફરેસ ઝોરતોનાં છે. એ સઘળું જોધને પારીસ શહેરની હેઠળ કેટેકોમ્બસ (Catacombs) જોવા ગયા હતા. અસલ તથા હમણું પારીસ શહેરની ધમારતો સાર જોધતો પથર તેની હેઠાંજ મોપરાં જોધીને વાપરવાથી હેઠળથી તે શહેર પોકળ થઈ ગયું, અને હવેલીઓ ખેંચી જાય તેવી ધાસતી લાગવાથી એ વરસની વાત ઉપર એની નીચે થાંભળા તથા ટેકા આપી મજબૂતાં બોયરાં કીધાં છે, અને તેમાં પારીસની બધી દાટવાની જગ્યામાંથી હાડકાં જોધી લાવીને અહીંયાં નાંખ્યાં હતાં; પણ પાછલથી તે સઘળાંને હારખંધ ખાંચાઓમાં પગનાં હાડકાં ગોડવી તેની વચ્ચેમાં તરાંહ દાખલ ડોકાંનાં હાડકાં ગોડવેલાં છે; તથા તેજ મુજબ કરેશો, આલટરે ઇલાદી સઘળું માણસોનાં હાડકાંનું જ ગોડવેલું છે. એ કેટેકોમ્બ ધણું લાંબું છે, અને તેને નજદીક અસલનાં પારીસ શહેરનો ધણી ખરો ભાગ ઘેરેલાં છે. તેમાં હેઠળ જવાના સીનેર જુદા જુદા રસતા છે, પણ તેમાં જે મુખ્ય રસતા Rue de la Tombe Issoire અને Plain of Montsonris માંથી છે. ભાવરાંમાં જે મેલ લાંબા રસતામાં હાડકાં જોડાવેલાં છે, જેની આસરે ૭) શીટ જમી અને ૧૨) શીટ જડી હારખંધ જે કરાર રચી છે, જે અલખત કરેડો આદમીઓનાં હોવાં જોધયે. એ જોધને પછી પેનથીઅન (Pantheon) નું દેવલ જોવા ગયા હતા.

એ દેવલ રામનાં પેન્ટીઅનનાં જેવું બાંધેલું છે; તે અને ૧૭૬૪ માં શેઠ જીની-વીવને સારું બાંધ્યું હતું; પણ ૧૭૯૧ નાં બલવામાં તે નામ ફેરવી (બલવાઓરોએ) તેને પેન્ટીઅન નામ આપ્યું હતું; ત્યારપછી વળી રાજનું રાજ થયું ત્યારે પાંચ દેવલ બનાવ્યું, અને રૈયતનું રાજ ફરીને થયું ત્યારે ફરી પાન્ટીઅન બનાવ્યું; એમ વારાફરતી એનું નામ બદલાવુ ગયું; પણ હમણાં છેલ્લું નામ રહી ગયું છે. એનો આહારનો દેખાવ ઘણો મારો છે, અને ફરતા બધા થાંભળાઓપર તે ૧૯૨) વાર લાંબુ અને ૯૨) વાર પોહોલું બાંધેલું છે. એનાં ગુંબજ ૨૯૨) ફીટ ઊંચા, અને દેવલ પર ચહડવાની ૧૧) મોટી ફરતી સીડી છે. એનાં પોગડીકોનાં ફરતા ચારે બાજુ પરનાં થાંભળા ૯૨) ફીટ ઊંચા છે; એનાં મથાળાં પરના ગુંબજનો ધેરાવો ૧૧૭) ફીટ અને અંદરથી તે ૨૩) ફીટ ઊંચાઈમાં છે; તેની ઉપર પીકચરો ઘણાં સરસ છે, જેમાંનાં માણસો ૧૬) ફીટ મોટાં પાડેલાં હોવાથી જ નીચેથી બરાબર કદનાં માલમ પડે છે. તેમાં એક પીકચર વચ્ચે અને તેના ચાર ખુણે ચાર ખીજાં પીકચરો ઘણાં ઉસ્તાદ સ્ત્રીતારાઓનાં હાથના સ્ત્રીતારોમાં છે, તે પર બેલાખ એસી હજાર ફરોક ખરચ બેઠા છે, અને એની બધી દેવાલો પર હમણાં ખીજાં પીકચરો પાડે છે તે ઉપર તથા નવો આલટર બાંધે છે તે પર ખીજા ૩૦) લાખ ફરોક હમણાંની સરકાર ખરચોને તે દેવલને આખા યુરોપમાં સૌથી સરસ કરવા માગે છે. એનાં પાંચ ડામ છે તેમાં વચ્ચેમાં એક અને આજુબાજુ ચાર છે, તે સઘળાં ઉપર જાંચા સ્ત્રીનો પાડેલાં છે, અને વચ્ચેનાં ડામને તદન થાંભળાઓથી ધેરી લીધેલા છે. તે ઉપર જવાની ૩૩૧) સીડીનાં તખ્ખા અને તે જગ્યા પર પેહલો વચ્ચેનો સ્ત્રીતાર ઉપર ચારસ વાર જગ્યા રોકે એટલો

મોટો છે. એની ઉપર ખીજા ૯૪) તખ્ખા સીડીનાં ચહડવા કે એક મોટું ફાનસ આવે છે, જ્યાંથી શહેરની વીધ ઘણી સરસ દીસે છે. એ દેવલની હેઠળની વોલટમાં કીર્તીમાન ફ્રેન્ચમેન જેવાકે વોલટર ફ્રેન્સીસો તથા જનરલો તથા એડમીરલોને એમરડાઓમાં અભરાઈઓ કરી તેમાં મુકીને સ્ત્રીની લીધા છે, અને તેઓની ધોર તે પર બાંધે છે. એ પેન્ટીઅનને બાંધતાં ૪૨) વરસ લાગ્યાં હતાં અને એનો હેઠળની વોલટ એવી રીતે બાંધેલી છે કે તેમાં એક અવાજનો અનેક પડધા થાય છે. હમે બધાઓને એક બાજુ પર ઉભા રાખી રખેવાલે કહ્યું કે હું નાહાની બંદુક ફેડકું છું તેનો પડધા માંભળો, એમ કહીને તેને એક ખુણામાં જઈ એક અવાજ કર્યો તો જાણે તોપો ફાડવાનાં અવાજો આવતા હોય તેમ હમને લાગ્યું, અને હમે એમ મનજ્યા કે બંદુકનો અવાજ પડધાથી એટલો મોટો થતો હશે; પણ પછી તે ઘણીએ હમેને કહ્યું કે આવો તે બંદુક ખતાઉ કરી પોતાની જગ્યા પર લઈ ગયો, જ્યાં બંદુકને બદલે એક દેવદારો બાકશ ઉપર દોલની માફક ચામડું મજબુત બાંધી લીધેલું હતું અને તે પર લાકડી ડોકરાથી જાણે તોપો ફટવાનો અવાજ થતો હોય તેમ લાગ્યું; એવો જોરાવર પડધા ત્યાં થાય છે. એ જોઈને પાછા દોલમાં આવી હીપોટ્રામ કરી સરકસનું ધેર છે ત્યાં ગયા હતા. એ જગ્યા અતીઘણી મોટી સરકસને લગતી છે, અને તેમાં ગાડીનાં ધોડાની સરતો ઉપરાંત ધોડા તથા માણસોનો નવી નવી જતની કસરતો કરી ખતાવી હતી.

તાં ૨૧ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં અતરેનું શેઠ રોક કરો દેવલ છે ત્યાંનું ધરમને લગતું વાજાંલ જે ઘણું વખણાયલું અને દર આતવારે ગવાય છે તે માંભળવા ગયા હતા, પણ ત્યાં બંદગી કરવાં આવેલા લોકોની ભીડ ઘણી હોવાથી

દેવલને બરાબર જોઈ શક્યા નહીં, અને એ દેવલ અહીંયાનાં ખીજાં દેવલો કરતાં ઉતરતું હોવાથી હમાએ તે જોવાનો પત્ત પણ કીધી નહીં. અહીં આરગીન તથા ફોરશનું ગાયન ઘણું સરસ ગાતા, તથા આપેરામાંનો ધરમને લગતો રાગ ગાતાં સાંભળયો તે અતીશે સરસ હતો.

એ પછી પાલેસ ડી લા ઇન્ડુસ્ટ્રી Palais de l' Industrie કરી મેહલ જે (Champs Elysee) માં શા ઇલીથી આવેલોછે તેમાં વીજલીને લગતી બાબ-દાનું એકઝીખીશન જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત સને ૧૮૫૫ માં બાંધી તેમાં એક કંમપનીએ પારીશનું મોટું એકઝીખીશન ઈલાયતું હતું. અને ત્યારપછી સરકારે તે વેચાતી લઈ એવા પરચુટણ નાધળા સંગ્રહો દેખાડવાનાં કામે લગાડે. એ ઇમારત ૨૦૦ વાર લાંખી, ૧૧૮ વાર પોહુળી અને ૧૧૪ ફીટ ઈંચીછે; એનો વચલો મોટો હોલ જેમાં હમણું વીજલીને લગતી જાત જાતની મીનો બતાવા મુકીછે, તે ૨૧૦ વાર લાંબો અને ૫૧ ફીટ ઈંચીછે. હીંયાં વીજલીથી ઘણી નાધળી આગગાડીઓ તથા ટરામવે ચલાવવાની તૈયારી કરી રાખેલીછે, જે હજુ ચલાવતા નથી પણ એક બે અથવા વાડીમાંમાં ચલાવશે એમ કહેછે; તેપણ એક નાધળી પોટને એક પાણીની મોટી ટાંકીમાં વીજલીથી ચાલતાં હમાએ જોઈ, તથા છાપવાનો એક સંગ્રહો જેમાં વીજલીથી સાહી એક ગમથી ખીજી ગમ પોંહુંસાડીને મુખી પાડતાં હમાએ જોઈ, જે મોટે એક કોપર પલેટપર પેહુલાં મુખી જેમ છાપવા સાફ પાડેછે તેમ પાડીને પછી તેને સંગ્રહમાં મુકેછે, જેનો અંદર સહી પુરેલી હોયછે. હવે સંગ્રહની અંદર એક નાધળી પીત તે કોપર પલેટ પરનો તરાંહાર ફરેછે તે ઉપર વીજલીનો તાર દુર એક ચક્રને અસર કરી તેને તરાંહ માફક ફરવેછે, જે તેની નોંચે કાગલ

મુકેલુંછે તેપર અમુક આકાર અથવા મુખી પાડેછે. એ ઉપરાંત વીજલીથી અક્ષરો લખતાં તથા ખીજી ગોઠવણો હમાએ ચાલતી હાલતમાં જોઈ હતી, તેમાં એ ઇમારતની બાહાર ટરામનો મોટી ગાડી આજે વીજલીથી ચલાવવાની તપાસ લેતાં હમાએ જોઈ. વીજલીથી થોડોક તપો તે ગાડી ચાલી પણ કાંઈ હરકત થવાને લીધે થોડોક વાર ચાલીને અટકી પડી હતી. હવે એ વીજલીની ટરામવે એક અકવાડીમાં ચાલશે એમ કહેછે અને તે સાફ સંધળો તકિયારી થઈ મુકીછે. એ જોઈને પછી એની સામેથી જરા દુર અતરેનો વખણાયેલો પાનેરામાં જોવા ગયા હતા, જ્યાં લંડનમાં ક્રીશ્ચલ પાલેશનો માફકજ પારીશના પેરાનો વીધુ જાણે આપેલુખ આપણી આગજ આવીને ઉભો હોય તેવો દેખાવ જોયો હતો.

એ જોઈને પછી (Musie de Cluny) મુઝી ૩ કલુની જોવા ગયા, જ્યાં અમુકી અલાંમતોનો ઘણો સંગ્રહ કીધેલોછે. એ ઇમારત પણ ઘણી મોટીછે, અને અમુક કલુનીનાં મહંતોએ બાંધી હતી, પણ પાછલથી તેઓએ નહીં વાપરવાથી સરકારને આપી દીધી; અને સને ૧૮૩૩ નાં શાલનાં બલવામાં તે રૈયતની મીલકત થઈ, તથા માંસ્ય ડું શામર આરડ કરીને અસલનો જુનો મીનો એકઝી કરનાર શાખીનને હાથ ગઈ, જેણે હીંયાં પોતાનો કીધેલો સંગ્રહ મુકયો હતો. તે પાછલથી સને ૧૮૪૨ માં ફ્રેન્ચ સરકારે વેચાતો લઈ તેમાં વારાફરતી ઉમરો કરીને હાલ આસરે ૯૦૦૦ અલામતો એકઝી કીધીછે, જે ઘણી જોવા લાયકછે, અને જેમાં સરવથી સરસ અમુક રામન લોકો હીંયાં રહેલા હશે, તેઓની થોડીએક નીચાંનીઓ, મોનાં તથા રૂપાંનાં ઘણાં સરસ નકશીનાં કેશીશા, ટાલીડો શહેરમાંથી તણસોથી આરશો વરસનાં જુનાં ગ્રાહીક રાજઓનાં

૬ તાજ, એક સોનાંનું વાહણ જે સોલમી સદીમાં બનાવેલું છે, અને જે પર હાલતાં ચાલતાં પુતળાંઓ મીકેનીઝમથી ચાલે છે, અમુલની વીટીઓ, કમરનાં સોનાનાં પટા, ઇત્યાદી એવું ધણું છે, જેની વીગત લખી શકાતી નથી.

એ સ્થળે જોઇને શંકે ડેનીશનો કેડે-ડરલ, જે પારીશથી છ મૈલ દુર એજ નામનાં (St. Denis) આસરે ૩૫૦૦૦ માણસોની વસતીવાલાં નાધણાં ગામમાં બાંધેલા છે તે જોવા ગયા. એ દેવલ સને ૧૧૪૪ નાં શાલમાં છઠા અને સાતમા લુઇનાં વખતમાં બંધાયું હતું, અને જો કે તે સારી બાંધણીનું છે, તેપણુ અહીંયાનાં ખીજાં દેવલો કરતાં ઓરસ નથી; પણ ત્યાં ક્રાનમનાં બધા રાજાઓ દટાયલા છે, તેથી તથા તે લોકોનાં મોટાં અને કીમતી સ્થંભો થી તે ધણું વખણાયલું છે. એ દેવલ સને ૧૧૪૪ નાં શાલનો પણ આગલ હતું; લેકીન તેને તદન ભાંગે નાંખી ફરી એ શાલમાં બાંધ્યું હતું, તેથી તેની આગમજનાં ફ્રેચ પાદશાહો ખી હીંયાં દટાયલા છે. દેવલની હેડે “વોલ્ટા”માં લાકડાંનાં બાજો કરી તે પર એ પાદશાહોની કોશીનો અનામત રાખેલી છે, તેમાંના છેક તેરમાં લુઇ સુધીનાં અમુલની પાદશાહો સહથી હેડળની વોલ્ટમાં છે તે દેખાડતા નથી; પણ ત્યાર પછીનાં ૧૪-૧૫-૧૬-૧૮ માં લુઇ તથા ખીજા બધા રાજા રાણીઓને એક ઓરડામાં ઉપર મુજબ મુકેલાં છે, અને તેઓનો કોશીનો જુની યર્ધ ગચલી હતું તે ઓરડાનો લોખંડની ગરાડની બારોમાંથી બતાવે છે. સને ૧૭૯૧ નાં શાલનાં બલવાની વખતે એ દેવલમાં બલવાઓરાએ આવીને બધા પાદશાહોની કોશીનો વોલ્ટમાંથી કાઢાડી પાસે એક ખાડા બોલી ઝડપમાં તેમાં સ્થળાં મુડાં (ડોગબરે અને ૬૩૮ માં મરી ગયો ત્યારથી તે આ શાલ સુધીનાં) નાખ્યાં હતાં, પણ

સને ૧૮૧૭ નાં શાલમાં ૧૮) માં લુઇએ તે મુડાંની પેટીઓ ખણાવી કાઢાડી પાછી વોલ્ટામાં મુકાવી, અને તેમાં સોલમાં લુઇ જેને ગરદન મારી મેડી-લાઇનનાં દેવલની ધોરસ્થાનમાં દોડેલા હતા તેને તથા તેની રાણીને તથા ખીજાઓને અહીંયાં લાવી મુક્યાં હતાં, તથા પાછલથી પોતે પણ અહીંજ દટાયો હતો. એ દેવલમાં હેલાં ચાર મોટાં સંગેમરમરનાં પુતળાં તથા એ પાદશાહોનાં સ્થંભો એ બલવાનાં વખતમાં જુદી જગ્યા પર લઇ જઇને મંતાડ્યાં હતાં, તેથી તે બંધી ગયા; અને પાછલથી પાછા લાવીને જેમ બંધું તેમ તેઓની અમુલ જગ્યા પર પાછાં મુક્યાં હતાં. સને ૧૮૭૧ નાં હેલા કમ્યુનીશટ બલવામાં પણ ઉપલાં ચાર પુતળાં હેડે ભાયરામાં લઇ જઇને રાખ્યાં હતાં કે તે બળવાઓરાનાં હાથથી બધી જાય, અને હવે તે ત્યાં હેડળ ભાયરામાંજ રાખેલાં છે. નેપોલીયન બોનાપાર્ટનો પોતાનો તથા કુટુંબનો હીંયાંજ દટાવાનો વીચાર હતો અને તે સાથે વાલ્ટ પણ તૈયાર કરી હતી; લેકીન તે શંકે હેલીનામાં મરણ પાંખાથી ત્યાંથી પાછો લાવ્યા ત્યારે લુઇ શીલીપે તેને જુદી જગ્યામાં દટાવ્યો હતો. ત્રીજા નેપોલીયનનો પણ અહીંજ દટાવાનો વીચાર હતો એમ કહે છે.

એ જોઇને પાછા ફરતી વખતે પારીશનાં કેટલ મારકેટ તથા સ્લોટર હાઉસ જોયાં હતાં. એ જગ્યા ધણી મોટી છે, અને એમાં રાજ ૨૫૦૦) મોટાં જનવર પારીશનાં ખપ સાથે મારે છે. ગાય, હોરોને મુખાઇની માફક છરીથી કાપીને મારતા નથી; પણ તેઓનાં માથાં પર એક પટાથી મોટા લોખંડનો અણીદાર ખીલો બાંધી પછી તેની ઉપર જોરથી એક હોડો મારે છે, કે તે ખીલો મગજમાં પેશી જઇ તે જનવર તરતજ મરી જાય છે, અને એ લોકોનાં ધારણા મુજબ તે રીખતું નથી.

એ જોઇને પછી પારીશનાં ગરીબ મ-
જુર માણસો સાફ ત્રીજા નેપોલીયને પાર્ક
બનાવેલો, જેને Parc Buttes des
Choumots કહીને કહેલું, ત્યાં ગયા. એ
જગ્યા અસલ પેરાન હતી; પણ તેને સુ-
ધારી તેમાં તલાવો, પાહાડો, ગરેટાસ,
મોટા રમતા, કુંવારા ઇત્યાદી પંદર લાખ
રૂપિયા ખર્ચીને ઉદ્યોગી માણસોને ફરવા
લાયકનો પાર્ક બનાવેલો હતો, તેમાંના
એક કુંગરને આસપાસથી ખજીને તદ્દન
એલામિયા હુમ્મી રાખ્યો, અને તેની
સાંને ખીજા કુંગરનાં ભાગપર જવા સાફ
છેક બેઠુને મથાળે પુલ ધણી જાણ્યામાં
બાંધેલો, તથા કુંગરનાં મથાળાંપર ના-
ધળું રશટીક ધેર બાંધી લીધેલું, જ્યાંથી
આસપાસની વીધુ ધણી સારી દીસે.

એ જોઇને અને ૧૮૩૦નાં શાલનાં રેવો-
લ્યુશનની યાદગારી રાખવાનો એક કોલમ,
જેને જુલાઇ માસનો કોલમ (Colome
de Juillet) કહીને કહેલું તે જોવા ગયા.
એ જગ્યાપર અસલ બાસ્કીનનું બંદી-
ખાનું હતું, તે ૧૭૮૯નાં બલવામાં ભાંગી
નાંખ્યું અને તે જગ્યાપર એ પછી
વારા ફરતી બળવાખોરો સાથે પાછલનાં
બે બળવામાં લડાઇ થઇ હતી, તથા ત્યાં
અસલથીજ નેપોલીયનનો વીચાર કાંઇ
યાદગારી રાખવા સાફ ૭૮) શીટનો એક
જથો હાથી મુકવાનો હતો, તે રહી ગયો;
પણ ૧૮૩૦ નાં બળવામાં તે વીચાર પાછો
ખીજાએ જાયકી લઇ તે બળવાની
યાદગારી દાખલ એ કોલમ બાંધેલો હતો,
અને એ બળવા જુલાઇમાં થવાથી તેનું
નામ ઉપર મુજબ પાડ્યું. તે
(૧૫૪) શીટ જથો ખરોતઝનો બનાવે-
લો; અને તેને એક મંચરમરનાં ગોળ
બાંધણીનાં પેટશટલપર ગોઠવેલો, તથા
થંભાપર એ છેલાં રેવોલ્યુશનની વખતનાં
મારવા ગયલા (૧૧૫) જણનાં નામ પાડે-
લાં. એ થાંભળો (૧૩) શીટ જડાઈ, અને

તેનાં મથાળાંપર એક ગોળ ફાનસ કઢી તે
ઉપર સ્વતંત્રાનું પુતળું, હાથમાં એક મ-
સાલ તથા ભાગેલી માંકળ આપીને ઉભું
રાખેલું. એનાં મથાળાંપર જવા સાફ
(૨૭૨) ટખાની સીડી કાઢેલી. છેલા
સને ૧૮૭૧ નાં રેવોલ્યુશનની વખતે પણ
એ જગ્યાપર ધણી સખત લડાઇ થવાથી
એ કોલમ ગોળીઓથી વીંદાઇ ગયો હતો,
પણ હમણાં તેને પાછો મુધાર્યો.

એ જોઇને પછી વી વેન્ડોમ કોલમ
(The Vendome Colome) જોવા
ગયા હતા; એ કોલમ રોમનાં ટરેજન
કોલમની નકલ છે. અને તે ર. ડી. લા. પે.
કહીને માહિલાં આવેલું, જ્યાં હમો ઉત-
ર્યા છે. એ કોલમ (૧૪૨) શીટ જથો અને
(૧૩) શીટ પેરાવામાં; અને પહેલા ને-
પોલીયને લડાઇમાં જીતી તેની યાદગારી
રાખવા સાફ અને ૧૮૦૬-૧૦ માં બાંધેલો
હતો. અને ૧૮૭૧ માં કમ્યુનીશ્ટોએ તેને-
ખી ભાંગી નાંખ્યો હતો; પણ તેનાં
કટકા પાછા જોડીને અને ૧૮૭૫ માં સ-
રકારે જોવા આગલ હતો તેવો પાછો
હુમ્મી કાઢેલો. એ કોલમ ચુનાં ઇંટનો
બાંધીને તેની ઉપર (૧૨૦૦) રશીઅન તથા
આશરેલીઅનની જીતેલી તોપો ગાલી
તેની ધાતુનું ફરડું (૫૩ ૩૦૦) વાર લાંબુ
કાઢ્યું, અને તે ઉપર અને ૧૮૦૫ ની
લડાઇમાંની વીગતો પાડેલી. તેમાંનાં
આકારો ત્રણ ફૂટ જેટલા મોટા, અને તે
વખતનાં શાલજરોનો પેહરવાશ તથા
જાણીતા સરદારોનાં માહિલાં બરાબર પા-
ડેલાં. એનાં મથાળાંપર નેપોલીયનનું
પુતળું હતું તે પણ પાંચું અને ૧૮૭૫ માં
તેની જગ્યાપર ગોઠવ્યું. એ કોલમ
ધણી કારીગરીથી બનાવેલો, અને તેને
પાડી નહીં નાખવા હાંટલ ડી રચુનાં મા-
લેકે કમ્યુનીશ્ટોને અને ૧૮૭૧ માં પાંચ
લાખ ફ્રાંક આપવાને કહ્યા તોપણ તે
નહીં લઇને તોડી પાડ્યો હતો.

તા ૦૨૨ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં પારીશથી આસરે ૩૦ મૈલ દુર ફોન્ટેનબ્લો (Fontainebleau) નો મહેલ, જોવા સારું આગગાડીમાં સવારનાં નવ વાગે નીકલેલા ક્રાંક ૧૧ વાગે પુગા હતા. એ મહેલ એજ નામનાં આસરે ૧૨૦૦૦) માણસોનો વસતીવાલાં ગામમાં આવેલો છે, અને તેને પહેલા ફ્રાન્સીશ અને ૧૫૪૫ માં બાંધ્યા હતા, તેને એવા સુગારેલા હતા કે તે વખતે આખા યુરોપમાં તેનાં જેવા બીજા કોઈ મહેલ ગણાતો હતા નહીં, અને હજુ પણ વરસાદલક્ષના મહેલ શીવાય બીજા મહેલોથી ઉતરતો જણાય નહીં. એનો બાહારનો દેખાવ કાંઈ ઘણો ભવ્યકાદર નથી. તે સ્કુવેરની ત્રણ બાજુનો બાંધેલો છે. એ સ્કુવેરમાં પહેલા નેપોલીયને તા ૦ ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૮૧૪ ને દીને તખ્ત છોડી એલબા જવા આગાઉ પોતાનાં જુનાં ગારડસ લશ્કરની આગેરનો સુત્રામતી, અને વળી પાછા નાહારી આબો ત્યારે તા ૦ ૨૦ મી માર્ચ ૧૮૧૫ ને દીને એજ જગ્યા પર લશ્કરની રીતીયું લીધી હતી. એની આંદરનાં આરડા ઘણી સરસ રીતે સુગારેલા, અને તે બધાની શીટીંગો એક બીજાથી જુદી જુદી રીતની બનાવેલી, તથા બધી ગમ ગીલીટ અને નકરીકામ અને ચીવથી ભરી લીધેલું છે; તેમાં ટેપેશટરી વરકચથી તો આખા આરડાની દેવાલો વતીક ભરી નાંખી છે. એ ટેપેશટરી વરકની શું કીમત થવી જોઈયે તે જણવા સારું ૧૫૦૦) ફ્રાંકે ૧) ચોરસવારને હસામે ગણી લેવી. એ મહેલમાં અસલથી પાદશાહો ઉનાળાનાં વખતમાં રહેતા આવેલા છે; તેમાં ત્રોજો નેપોલીયન પણ રહ્યો હતો; તેની રાંણી ઇયુજીનીનો મુલાનો આરડો હજુ જેમનો તેમ સુગારેલો રાખ્યો છે, તેમાં મેરી આંતવાનટને લીયાં (Lyons) શહેરનાં લોકોએ વખણાયલી રેશમની લુભોમાંથી

શાટીનપર ભરેલી કુલ તથા તરાંહની ભરેલી ડરેપરી ભેટ આવી હતી તે આખા આરડામાં યોગેલી છે, અને તે એટલી સરસ બનાવેલી છે કે હમો તારીફ કરી શકતા નથી. એ મહેલમાં નવાઇની ચીજોમાં ફ્રાન્સમાં પહેલી મોડું જોવાની આરશી મેરી મેડીસીને વેનીચથી ભેટ આવી હતી તે છે; જે આસરે ૨ થી ૧૧ શીટની છે. બીજું એક કુંમર તદન ક્રીશટલ પથરનું બનાવેલું ઘણું જ કીમતી ગણાય છે; તેના ફક્ત હેઝળનાં દડાની કીમત ૧૦૦૦૦) ફ્રાંક કહે છે. એ શીવાય ધડીયાળો તથા બીજા ઘણી કીમતી ચીજો ત્યાં જોવામાં આવે છે. એનો બાલ રૂમ પણ ઘણો સરસ સુગારેલો છે, અને તેની શીટીંગપર જેવી તરાંહ છે તેવીજ તરાંહ પાછી જમીનપર હેઝલ પાડેલી છે; એનો મોટો દાદરખી ઘણો જોવાલાયક છે, અને તે પરની પેન્ટીંગસ ત્રણસો વરસની જુની છે. એક આરડો તદન જાંચી પોરશલેનની રેડેબીઆનો બનાવેલો છે, તે પર ફ્રાન્સની તવારીખની વીગતો ચીતારી છે. એ દરેક પલેટ બનાવવાને ૧૬) પૌંડ ખર્ચ ખેડા છે; અને તે લુકીશીનીપનાં વખતમાં બનાવ્યું હતું. ઇયુજેન ગ્રાશનો બારીઆ છે તેમાંની ૧) બારી ૧૦ થી ૫ શીટનોનાં ૧૮૦૦૦) ફ્રાંક ત્રણ નેપોલીયને કીમત આપી તે ઉપર સખીઆ પડાવેલી છે. હીંયાં એક નાટક સારું જુદા આરડો કીયેટરની માફક બનાવેલો છે, તેનું ફરનીચર તદન જાંચી પીલી શીટીનનું છે. એ કીયેટર રૂમ ત્રીજા નેપોલીયને અને ૧૮૫૫ માં બંધાવ્યો હતો. એ ઉપરાંત ત્યાં બીજા ઘણાંક આરડાઓ જોવાલાયક છે.

એ જોઇને પાછા પારીશ આવ્યા હતા. આજે સાંજનાં ફોન્ટેનબ્લથી મકારા પછા આવ્યા પછી અતરેની બોટાનીકલ ગારડન જોવા ગયા, જ્યાં ઘણાં બોટો જુદી જુદી ભતનાં ઉગાડી તે પર નામ લખે.

માંછે, પણ તે કાંઈ નવાઈનાં જોવાલાયક નથી. એજ આગમાં યુઆલોહકલ કલેક્શન છે, જ્યાં ઘણાં સારા સંઘ હુટાં હુટાં અને માટી જગ્યા રોકનારા ખાંચાઓ અને ધર ખાંધીને જીવતાં જનવરો રાખેલાંછે; પણ એમાંનાં ઘણાં ખરાં સારાં જનવરો સને ૧૮૭૧ નાં શાલમાં પારીશને જરમને ઘેરો નાખ્યો, તે વખતે કાપી ખાધાથી હમણું ઘણું ઓછું થઈ ગયલાં કહેછે. એમાં લંડન કરતાં ખીજાં કોઈ નવી જાતનાં જનવરો હમારા જોવામાં આવ્યાં ન હતાં.

આજે રાતનાં અતરેનાં વખણાયલાં નવાં ઓપેરા હાઉશમાં Robert le Diable નો ઓપેરા જોવા ગયા હતા. એ ઓપેરા હાઉશની ખરાબરી પારીશમાં શું પણ આખા યુરોપમાં કોઈ ખીજો ઠીવેટર હાઉશ નથી. એને ખાંધવાનું મને ૧૮૬૪ માં ત્રીજા નેપોલીયને શરૂ કરી હું તે મને ૧૮૭૪ માં રીપબ્લિકિ તૈયાર કરીને ઊંધાડ્યું હતું. એ ૧૩૫૯૬ ચોરસ વાર જમીન રોકેછે, અને તેમાં ૨૧૫૬ માણસો બેસે એટલી જગ્યા છે, અને તેની ખાંધણીમાં ગામેગામનાં રંગીન પથરાનાં આખા થાંભળા, આખા સીડીનાં તપાઓ, તથા દેવાલો સઘળું ખાંધેલુંછે. તે ઉપર ગીલીટ અને નકશીકામનો તો કાંઈ ઠાગજ નહીં મલે. એ સઘળું જાણે ખરું મોનાનું બનાવેલું હોય તેવી સરસ ગીલીટ કાંધેલીછે. લોકોને ખેડવાને ખેડકોના ૬ થડ ઘણુંજ ભપકાદાર રીતે કાંધેલાછે, તેનો ગરાંડ રોરકેશ તદ્દન સૂકું સંગેરમરનો. અને ઘણાંજ સરસ રીતે ખાંધેલાછે. પણ એ સઘળામાં ઉત્તમ ત્યાંનો મોટો હાલછે, જેનાં સરસ સણગાર વીણે કાંઈ તારીફ કરી શકાતી નથી. એ હાલની બાહાર માટી અગાસીછે જ્યાં ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ કાંધેલીછે, અને જ્યાંથી ૩ ડી લા. ઓપે-

રાનો મોહાલો સાંખો દીસેછે, જેમાં નજદીક નજદીક ઇલેક્ટ્રીક લાઇટનાં કાનસો મુકેલાં હોવાથી તથા તે મોહાલો માટી હવેલીઓથી ભરેલો તથા રમતા ઘણાં પોહાળા અને ઘરો એક મરખાં હોવાથી દેખાવ ઘણાજ રળીયામનો લાગેછે. એની બધી વીગત લખવાને હમો અશકત છધે પણ ગાઇડ બુકમાંથી કાંઈ હવાલ ઉતારીએછે તે ઉપરથી તે કહેવો હોવા જોઈએ તેનો વીચાર કરી લેવો. “એ જ્યાં ખાંધેછે તે જગ્યા પારીશ શહેરમાં સૌથી મોંઘી કહેવાયછે, તે જગ્યાપરનાં ચારસોથી પાંતસો ધર વેચાતાં લઈ તે ભાંજી નાંખીને એ ઓપેરા ખાંધેછે. તેમાં ફક્ત જગજગી ચાર લાખ વીસ હજાર પૈડ કીમત આવીછે, અને એ ઇમારત ખાંધવા તથા સણગાર કરવા પાછલ ચૌદ લાખ વીસ હજાર પૈડ ખેડા હતા. એનો પાયો નાખવાપર ઘણી મહેનત પડી હતી; કારણ થોડી જમીન ઓડી કે માહેથી પાણી નીકળી આવવાથી રાત દીવસ સ્ટીમથી ચાલતાં માત્ર બુમખાઓ પાણી કાઢાડવા પાછલ કામે લાગા હતા, અને એ ઓપેરાને મલતાં ઘરો એની આસપાસ બંધાવી મોહાલો સૌથી સરસ કાંધો હતો. એનાં ઠીવેટર રૂમમાં એક ઝુમર ૩૪૦) લાંછટોનુંછે તે ધણું ગંભીર લાગેછે. રોજ ૧૯૬) શીટ ઊંચો, ૧૭૮) શીટ પોહાળો, અને ૭૪ શીટ ઊંડો છે. એ રોજની પછવાડે બાલ રૂમછે, તેનો એક છેડો એક મોહાડું જોવાની આરસીનો બનાવેલાછે, અને તે આરસીનો કાચ ૨૩) શીટ પોહાળો અને ૩૩) શીટ ઊંચોછે, જેને વાસતે કહેછે કે એટલો મોટો આરસીનો કાચ હજુ ખીજો બનાવ્યો નથી. લોકોને ખેડવાનાં પરાધવેટ ખોક્ષાનાં ચાર થડ કાંધેલાંછે, અને દરેક બાકશની પાછલ એકકો છુટા ચોરડો આરામ લેવાને કાંજે છે, જેથી તથા રોજ

મોટા મોટા હોવાથી તથા બેઠકો છુટી છુટી મગવડથી ગોઠવ્યાથી જો કે એ એપેરા હાઉસ કુનયામાં સૌથી મોટોટો ગણાય છે, તેથી તેમાંની બેઠકો ઇટલીના મીલન શહેરનો લા સ્કાલા La Scala અને નેપ-લસનો સન કારલો San Carlo યાને આછી છે. એ ડીયેટરને મથાળે શીલીંગ પર ત્રાંખાનાં પતરાં જડી ચીતારો પાડેલા છે. એ ઇમારતની મોટાઈ માફક તેમાં ગાનારા તથા નાચનારા પણ ઘણાં મોટા ઉસ્તાદોછે, અને જો કે એ એપેરા હાઉસ હમેશાં લોકોથી ઘણો ખરો ભરેલો રહેછે; તોપણ તેનાં ખર્ચનો ધસાડો પૂરો પાડ-
— સર્જન ફ્રેન્ચ સરકાર દરશાલ ૮) લાખ ફ્રાંક પુરી આપેછે. તેનાં પેહેલા વરગનાં આરટીશો જોવાકે Good Tenor ના સાદવાલાને એક લાખથી સવા લાખ ફ્રાંક સુધી વરસાણુ મલેછે, અને નવા પી-સીઝો ખતાવનારાઓને પેહેલી ચાલીસ રાત નાચ ચાલેછે તેનાં દર રાતનાં ૫૦૦) અને ત્યારપછીની દર રાતનાં ૨૦૦) ફ્રાંક સેએ મલેછે. એની ડીક્રીટનો ભાવ વધતાંમાં વધતો ૧૫) ફ્રાંક અને આંછામાં આંછો ૭) ફ્રાંક સુધીનોછે; તોપણ ખર્ચ પૂરો પડતો નથી એવા મોટા પગાર સાયના ગાનારાઓ તથા નાચનારાઓ મલીને આસરે ૨૫૦) માણસો રાખેછે, તેમ ત્યાંની રંગમુખીની કસી તારીફ નહીં થાય એટલી સરસ વારા ફરતી મોટા ખર્ચે ખતાવેછે.”

તા ૦ ૨૩મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં સુવ્રનો મેહલ તથા ત્યાંનું વખ-ણાયલું મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એ મેહલ તથા તેનીજ પાસે ત્વીલરીનો બલી ગયેલો મેહલ મલીને એક ઘણોજ મોટો ચોક અંદર થયેલોછે. એ મેહલનો પે-હેલો પાયો સને ૧૭૪૧ માં પેહેલા ફરાન-શીશ નાખ્યો હતો, અને સને ૧૫૬૬ સુધી બંધાતો ચાલુજ હતો તેટલામાં એજ

વરસે ત્વીલરી મેહલનો પાયો ફોરીન ડી મેડીચીશ નાંખ્યો, અને બેહુ મેહલો મલીને એક ચોક (ધયાને કુવાડરેનગલ) કમીા હતો. ત્યારપછીનાં પાદશાહોએ તે ઉપર માળો તથા ઇમારતો વધારયા કીચી હતી, તોપણ એક બાજુ ત્વીલરીની વચ-મનો એ સુવ્ર મેહલનો ભાગ બાંધવાનો રહી જવાથી છેલા નેપોલીયને તે ઉપર ૭) કરોડ ૫૦) લાખ ફ્રાંક ખર્ચીને તે ૧૮૫૭ માં પુરો કીધો હતો. એ મુજબ એ બે મેહલોને પુરા કરવાપર નજદીક ૩૦૦) વરસ લાગ્યાં હતાં. એ મેહલની બાહારની બાજુપર ફ્રાંસનાં વખણાયલા રાજપ્રકરણી ૮૬) શખ્શોનાં તથા અલ-કારીફી ૬૩) પુતળાં મલી ૧૪૯) મોટાં કદનાં પુતળાં મુકીને સણગારેલાછે. એ બે મેહલ ૪૮) એકર જમીન, તથા નજદીક બેથી ત્રણ કુવાડરેનગલર કોરટશો (ધયાને મોટા ચોકો) રોકેછે, અને તેથી કરી કુનયામાંનાં સરસ મેહ-લોમાનો એક ગણાયછે. સને ૧૮૭૧ ની તા ૦ ૨૪ મી મેને દીને કમ્યુનીશટોએ ત્વીલરી મેહલને આગ લગાડી તેની અ-દરનો કીમતી સામન તથા ૯૦૦૦૦) વોલ-મોની લાઇબ્રેરી સુધાં બાલી નાંખ્યો હતો. તેનાં બે ભાગ પાછા બાંધ્યાછે; પણ એક ભાગ જે ત્વીલરીની વારીની સાંમનોછે તે હજુ જેમનો તેમ રહેવા દીધેલોછે. સુવ્રનો મેહલ આગલનાં પાદશાહો વાપ-ડતા હતા, અને સને ૧૭૯૩ નાં શાલથી તેનાં ઓરડાઓ મ્યુઝીયમ દાખલ વપ-રાયછે; સુધ નેપોલીયને તેમાં જે વીંગ નવી વધારી તેમાં ઘણી ચીજો ઉપરાંત પેહેલા નેપોલીયને પૂરોપ તથા ઇજીપ્તથી જીતી લાવેલી વખણાયલી ચીજો એ મે-હલમાં એકઠી કરીને વધારો કીધાથી તે એક મોટું મ્યુઝીયમ થઈ ગયુંછે. તેમાં વળી ફ્રાંસનાં લોકોએ પોતીકી પાસનો એકોઠો કીધેલો સામન આપતા આવવાથી હમણાં

એ મ્યુઝીયમ તથા પીકચર ગેલેરી એટલી તો મોટી થઈ ગઈ છે, કે તેમાં હમાને અમથું જોઈને ચાલતાં સવારનાં ૧૧) થી તે સાંજનાં ૪) વાગા હતા અને તેખી સંધ્યું ઝડપથી ચાલીને જોતાંજ. ત્રીજા નેપોલીયન પછી રીપબ્લીક થઈ તેને લુવ્ર ના ખીજો ભાગ જે મહેલ દાખલ વાપડતા હતા, તે પણ મ્યુઝીયમ દાખલ વાપડવામાં લીધેલું, અને એ મુજબ મ્યુઝીયમને લગતા હમારા ગાઇડનાં કેહેવા મુજબ. ૭૦૦) ઓરડા એ મહેલમાં વપરાય છે. તે ઉપરાંત એક આખી રીંગ રીપબ્લીક હાશીથ તથા અતરેનો ટાઉન હૉલ (Hotel de Ville) જે સને ૧૮૭૧માં કમ્યુનિસ્ટોએ ખાલી નાખ્યો હતો, તે ખીજો હમણું બંધાયેલું તે તૈયાર થાય ત્યાંસુધી ટાઉન હૉલ દાખલ રાખેલો છે; તે ભાગમાં ખીજા ૨૦૦) ઓરડા કહે છે, એટલી એ ધમારત મોટી છે. એ ઉપરાંત તે પર જે માળ કીધેલા છે, તેથી તેમાં ૬૦૦) ઓરડા હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું લાગતું નથી. એનાં મ્યુઝીયમની જુદા જુદા દેશની જુદી જુદી કોરટસ કીધેલી છે, તેમાં ગ્રીક અને ઇજીપ્શીઅન કોરટોનો સંગ્રહ ધણો મોટો છે. એ છેલી જગ્યામાં અમુલનાં ઇજીપ્શીનાં નજદીક ૪૮૦૦) વરસનાં બનાવેલાં જુનાં પુતળાં ધણી સારી કારીગીરીનાં મુકેલાં છે; ખાત્રીની રામન અને એશીરીઅન કોરટોમાં થોડો થોડો સંગ્રહ છે. એ છેલી કોરટમાં ધરાનના અમુલ મહેલોને લગતાં પુતળાં તથા ખીલારોકી અક્ષરોની તખ્તીઓ ઓરશી-દાખાદ તથા નોનીવેહ ઇત્યાદીથી લાવી મુકેલાં છે. લુવ્રનાં જે ભાગ છે. નવો અને જુનો, તે મેહુમાં શીલીંગો તથા દેવાલોપર નકશીકામ, પુતળાં અને ગીલીટ કામ કીધેલું છે; પણ જુનાં મહેલમાંનું ધણું સરસ છે. નવો ખીજડીંગની પીકચર ગેલેરી ધણી મોટી આસરે ૫૦૦) ફીટ ઉપરની લાંખી છે,

તેમાં તથા ખીજા મેસુમાર ઓરડાઓમાં વખણાયલા ઉસ્તાદોના હાથનાં ચીત્રો મુકેલાં છે, તે એટલાં બધાં એકઠાં કીધેલાં છે કે લંડન શહેરની કોઈ પણ જગ્યામાં એટલાં એકઠાં કીધેલાં નથી. તેમાં મહેલો નેપોલીયન, જે મુલકો જીતી લેવા ઉપરાંત તેમાંહેની કીમતી ચીજોને એકઠી કરવાનો ધણો શાખીન હતો, તેણે યુરોપનાં બધા ભાગોમાંથી દેવાલોમાં જે જાંચો તસ્વીરો હતી તે લાવીને અહીં એકઠી કીધી છે, અને જોકે એમાંનો મોટો ભાગ જાંચો લાંચો તે રાજવાળાઓને તેની પડતી દશામાં પાછો આપ્યો તોખી એ સંગ્રહ ધણો મોટો અને જે કીમતી થઈ ગયો છે. એની સખીઓનાં કીમત તો કોઈ ગણી શકશે નહીં; તેનાં દાખલા દાખલ એક તસ્વીર (The ascension of the Virgin) નાં છેલા એકઠીખીશનની વખતે એક અંગ્રેજે ૨૪૦૦૦) પૌંડ આપવાને કહયા, તોપણ તે વેચ્યો નહીં, એવી જાંચી તસ્વીરો હીંયા શંકડો પડી છે. એ લુવ્રની પીકચર ગેલેરી હારખંધ એકમાંથી ખીજામાં જવાનાં લાંબા અને લાંબા ઓરડાઓમાં કીધેલી છે કે જે લંબાઈમાં ગણીયે તો અરધા મૈલની ઉપર (૧૦૮૦ વાર) લાંખી છે, તેમાં ૨૦૦૦) ઉપર સખીઓ મોટા કુખામાં વખણાઈ ગયલા ઉસ્તાદ ચીતારાઓનાં હાથની ચીતારેલી છે, એ ઉપરાંત ચીતારો રાખવા ખીજા અતી ધણા ઓરડાઓ કીધેલા છે, જેમાં ૩૫૫૦૦) ઉપર ચીતારો મુકેલાં છે, જે પણ યુરોપનાં વખણાયલા ઉસ્તાદોનાં હાથથી છે. એ તસ્વીરો ઉપરાંત મ્યુઝીયમનાં ધણુંખરા બધા ભાગોનાં ઓરડામાં શીલીંગ ઉપર ઓઇલ પેન્ટીંગો મોટાં ઉસ્તાદોથી ખેચાવી છે, અને એક એક વીગતનો સખી એક એક આખા ઓરડાનાં શીલીંગો ઉપર પાડેલી છે, જે ઉપર પણ અતી ધણો ખરચ થયો જોઇયે. એક મોટો હૉલ જે અમુલ

જાનું હુવરનો બાલ રૂમ હતો, ત્યાં ગો-બલીન (Goblin) ટેપેશટરી વરકની મુખીઓ (માણુસોની) એવાંતો સરસ બનાવેલાં મુકીએ કે જેને હમાને ટેપેશટરી વરક કરી જણાવતે નહીં, તો હમા તેને એમણે પેન્ટીંગ સમજાવે. એ ટેપેશટરીની એકેકી આરશીની કીમત પચાસ હજાર ફ્રાંક ઉપરનો છે. એજ હાલમાં અમુલ વખતનાં તાજેના આકારો તથા કીમતી ઋવેરાતની તપખીરનો દાબડીઓ, અલાંમતનાં કાશકેટા, કીમતી પથરાનાં વાડો, ઇત્યાદીનો સંગ્રહ કીધેલા છે; એ બધા ઉપરાંત એક આખી વીંગ પુતળાંઓ સારું રાખેલી છે, તેમાં પણ બેસુમાર પુતળાં ખરા ઉસ્તાદોને હાથનાં અથવા તેની ખીજી નકલ કરીને રાખેલા છે. એ આખાં મુઝીકીયમની બધી વીંગત હમા લખી શકતા નથી; પણ એટલું જ જણાવવું બસ છે કે આખા યુરોપમાં એ સૌથી મોટું ગણાય છે.

એ જોઈને અતરેનો એક આરટીશીઅન વેશ (ધ્યાને પાછપથી કીધેલા કુવો) જોવા ગયા હતા; એવા ચાર કુવા પારીશ શહેરનાં બે ભાગને પીવાનું તથા વાપરવાનું પાણી પુરું પાડે છે. એ કુવા સારું એક જાતનાં સંચાથી જમીનની અંદર એક ઘણા મોટા પોકળ લોખંડોનો સલીયો આમે છે, અને તેને છેક જમીનની પતાળ સુધી (આસરે ૧૮૦૦ ફીટ) જડો લઈ જાય છે, ત્યારે અંદરથી એકું પાણીને ઝરો હાથ લાગે છે, જેમાંથી રાત દીવસ પાણી કુંવારાની માફક નોકળ્યા કરે છે. એવા જે કુવો હમા જોવા ગયા તેને “આરટીશીઅન વેલ ઓફ ધી ગરેનેલ” કરી કહે છે. એનો ઉપર એક મોટો મીનારો બાંધી તેનો વચમાં જ્યાં સુધી નોચેનાં ઝરાનું પાણી ઉરે છે, ત્યાં સુધીનો એક નલી રાખી છે, જેમાં પાણી ઉપર સુધી ચહીને પાણું ખીજીગમથી હેડે ઉતરી એક ટાંકીમાં એકું થાય છે, અને ત્યાંથી

૫છી નલોમાં શહેરને પાણી પુગે છે. એ કુવો ૧૮૦૦ ફીટ જડો, અને તેની ઉપરનો મીનારો ૧૧૪ ફીટ જાય છે. કોઈ વખતે શીયાળામાં એનું પાણી એ મીનારાનાં મથાલાં પરથી પણ ઉભાઈ જાય છે, એટલું જોરથી પાણી અંદરથી બહાર ઉરે છે, અને દરરોજ એમાંથી બે લાખ ગ્યાલન પાણી મળે છે.

એ જોઈને અતરેનું વખણાયલું ને-શનલ ગારડશનું વાળું લીલરી ગારડનમાં વાગવું હતું તે સાંભળવા ગયા. એ વાળું આખા યુરપમાં ઘણું જ સરસ ગણાય છે, અને લંડન એકઝીખીશનની વેલાએ એ બાબે સરત કરવાથી એ વાળું ઇંગ્લાંડનાં તથા ખીજ દેશોનાં વાળાંઓથી સરસ ઉતરેલું હતું. અહીંયાં સારાં માણુસોને બેસવા સારું ખુરશીઓ હારખંધ ડીયટરની માફક ગોઠવેલી છે. તે દરેક બેઠકનાં ૧૫ થી ૨૦ સેન્ટ (આસરે એક આનો) સુધી ફી લે છે, જે પ્રમાણે કીધાથી લોકોને આવવાને સવલ પડે છે; નહીં તો કે ત્યાં બાગમાં ગાડીઓને આવવાનો હાકમ નહીં હોવાથી સારાં માણુસોને ઘણી મોટી ભીડમાં એ વાળું સાંભળવાને બની શકે નહીં.

તા ૨૪મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં પારીશ શહેરને લગતલી દાટવાની જગ્યા જોવા ગયા હતા, જેને Cemetery of Pere Lachaise કહે છે. એ શીમેટરી અહીંયાં સૌથી મોટી છે, અને ત્યાં મોટાં માણુસોને ઘણાં ખરાં દાટલાં છે. પાદશાહી ખાંદાંન શીવાય બધા ઉમરાવો તથા કોઈ કોઈ પ્રીન્સો વતીક હીંયાં દટલા છે. તેમાંનાં કોઈ કોઈ મોન્યુમેન્ટશોના રચના ઘણાં સારાં અને જોવા લાયક છે. એ દાટવાની જગ્યા લોકોને વેચે છે અને તે ઘણી જેમ માગે તેમ વધતો આછો ભાવ અપાય છે, તેમાં ગરીબ માણુસો જેઓ વેચાતી લઈ શકતા નથી (અને

તેવા બે તરતીઆંજથ ભાગ શહેરનોછે ; તેવાઓને Fosses Communes અથવા મોટા ખાડા ખણી તેમાં ૪૦) થી. ૫૦) જણાંની કોણીનો સાથે દોરેછે. કેટલાએક જણાં થોડો વખત સુધી જાણે બાડે લેતા હોય તેમ લેછે, તેઓનાં હાડકાં ૬૫ વરસ સુધી રાખીને પછી પેલાં કેટલામળશમાં એકઠાં કરેછે ; તેઓ પાસેથી જગ્યાનાં ૧૫૦) ફ્રાંક લેછે, અને ૫૦૦) ફ્રાંક જાન્યુકની જગ્યા રાખનારા પાસેથી લેછે, પણ અત્યાં માર્ગ તેથી અરધી કીમત લેછે; અને વળી તે પણ જગ્યા ઘણી નાધલી આસરે ૨૨૧ શીટ સ્કુવેર જેટલી આપેછે. અને જો વોલટસ બાંધવા મોટી જગ્યા માગેછે તો ધારા પ્રમાણેની મલતી જગ્યા ઉપરાંત ૬૨ મીટર (એક મીટર ૧૧ ફુટ સ્કુવેર શીટ થાયછે) ખીજા ૧૦૦૦) ફ્રાંક લેછે. એ મધળી ઉપજ પારીશની મધુની-સીપાલીટી લેછે. જો સરકાર કાંઈની પબ્લીક પોર કરી દટાવેછે તો સરકારને પણ ઉપર મુજબ પૈસા આપીને ચેઆતી લેવી પડેછે. અહીંયાં ઘણીખરી પરાધવેટ વોલટસછે, પણ જગ્યા ઘણી મોંઘી હોવાને લીધે સાંકડી જગ્યા લઈને અંદર ઘણી જડી ખણી (કોઈ તો ૫૦ શીટ જડી) તેમાં અભરાઇઓ બાંધીને પોતાનાં કુટુંબનાં કોણીનો રાખેછે, અને દરેક વોલટની ઉપર નાંધણું ચેપલ બાંધીને તેમાં કંઈએ તથા શેઠાનાં પુતળાં મુકેછે. માનશીઅર ડીયે જે હમણાં થોડુંક થયું મરણ પામ્યો, તેની વોલટ મોટીછે, તેમાં લોકો-એ અતીઘણાં ફૂલનાં હારે તથા મામેન-ગ્રાથ ખાટાં ફૂલોનાં યુંકીને અંદરથી તેનો ચેપલ બધો ભરી નાંખેલાછે; સૌથી મોટી પોર એક કોઈ પ્રીન્સનીછે, તે ઉપર એક લાખ બાર હજાર ફ્રાંક જ-મીન ખરીદવાનાં તથા ઉપર માન્યુમેન્ટ બાંધવાપર લાગા હતા. એવી ૨૫૦) મા-થની ૧૮૦૦૦) પોર હીંયાં કહેવાયછે, અને

સને ૧૮૦૪ માં એ શીમેત્રી જાંધાડી ત્યારથી તે અત્યાર સુધીમાં એવી પોરોપર બધા મલી આઠ કરોડ રૂપિયા ખોડેલા ખીડ-કરતી ગાંધડ જુકપરથી માલમ પડેછે. પારીશની એવી ૨૨) શીમેત્રીમાં ૬૨ વરસે ૪૩૦૦૦) માણસો દટાયછે.

એ જોઈને પાછા હોટલમાં આવી પારીશ શહેર બરાબર જોવા માર્ગ ફરીથી આવવાનો વીચાર રાખીને બપોરનાં કલાક ૩-૫૦ મીનીટની ટરેનમાં બેસીને બેલ-જીઅમ દેશનું પાયતખ શહેર બરેશેલશ જે પારીશથી ૧૮૪) મૈલ દુરછે ત્યાં રાતનાં કલાક ૧૦-૩૦ મીનીટ આવી પુગા હતા. રસ્તામાં આઠ વાગે ફ્રેન્ચ અને બેલ-જીઅમ વચેની સરહદ પસાર કરી હતી. Quevy નામના બેલજીઅમ સરહદનાં રે-શનપર બધા ઉતારેઓનો સામન કચરમ હાઉસવાલાઓએ જકાત માલ નહીં પસાર કરે તેથી તપાસ્યો હતો. હમાએ બરેશેલ-શનું ગરાંડ હોટલ (Grand Hotel de Bruxelles) જે જુલવાડ ચેનટરલ (Boulevard Central or Ans- pach) માં આવેલુંછે ત્યાં ઉતારે લીધો હતો.

તા ૨૫મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં અતરેનું ટાઉન હોલ જેને અહીંયાં Hotel de Ville કહેછે તે જોવા ગયા હતા. એ ઇમારતનો બાહારથી બપડો ઘણો મારેછે, અને તેની વચમાં એક મોભાઇતો મીનારો બાંધેલાછે. તે ૩૬૪) શીટ જાયેછે, અને ત્યાંથી આખાં શહેરની વીડુ ઘણી મારી દીસેછે. એ ટાઉન હોલમાં બરેશેલશમાં જેટલા જણાં લગન કરેછે તે પોતે આવીને નોંધાવી જાયેછે, નહીં તો કે પાછલથી તે બરાબર લગન થયલાં ગણાંતાં નથી. એનાં કાઉન-શીલ હોલમાં શીર્લીગપર આંધલ પેન્ટીંગશ ઘણું માર્ગ કીધેલુંછે, તેમાં એક છાકરું બાંધું વળડેછે તે એવી રીતે પાડેલુંછે કે

તમે તેની આશ્વાસ કોઈપણ બાબતપર કરો ત્યાં તેનું મોઢાડું તમારી સાંખે અને સાંખે આવેછે, એવી કાંઈ કળાથી પાડેલું છે. લગનવાલા હાલમાં નકરીકામ થોડુંક છે તે તથા એક બે એરડા મારા મણુ-ગારેલા શીવાય (જેમાં ટેપેસ્ટરીનું કામ થયું) સરસ કાંઈપણ નથી. એ ઇમારત મોટી છે અને બાહારથી તેને નાધળાં નાધળાં આરકાં-એની અગાસીછે, તેમાં હારખંધ ઘણાં આખાં કદનાં પુતળાં ઉભાં રાખેલાંછે.

એ જોઈને અતરેની પીકચર ગેલેરી જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત પણ મોટી છે અને જોયા મેલ નવી બંધાઈને તૈયાર થઈછે, એની સીડીઓ ૧૫) શીટ લાંબા સુગેમરમરનાં પથરનીછે, તથા થાંભળા અને લાદીઓ પણ સુગેમરમરનાંછે. એમાં ચીત્રનો મારો મંથ્રહ વખણાયલા ઉસ્તાદ ચીતારાઓને હાથનો કાંધેલાછે, તથા તે-માનાં પીકચરોની કોઈ કોઈની ઘણી મોટી મોટી કીમતો આપીને લીધેલાંછે, તેમાં ફાપા એક લાખે એકજ પીકચર The Holy Family નું કોઈ Quinten Massy નું અને ૧૫૦૯ માં પાડેલું તેના આખા હતા. એવાં કીમતી પીકચરોની ત્યાં રાખેલાંછે. એ પીકચર ગેલેરી અસલ શહેરનાં લોકોએ ઉભી કાંધી હતી; પણ અને ૧૮૪૫ માં તેઓ પાશ્વથી ખેલજી-અમની સરકારે વેચાતી લઈ તેમાં ખીજાં પીકચરો ઉમેરવાથી આખા ખેલજીઅમ રેશમાં તે સરસ ગેલેરી ગણાયછે.

એ જોઈને Congress House ધ-યાને પારલામેન્ટ ભરવાનો મહેલ (Palais de la Nation) જોવા ગયા; એ જગ્યાની ઇમારત મોટીછે, અને તેમાં House of Representatives આ-મની મળા અને તેમના Senators એટલે વડીલા પોતાની મોટીગા ભરેછે. અહીંયાનાં લોકો ૧૩૨) જણાંને વકીલ

દાખલ અને ૬૬) વડીલા તરીકે ચુંટી કાઢાછે, જેમાં પેટેલાઓ ખીલસ તૈયાર કરીને પાછલા ઘણીઓ આગલ મુકેછે, તેઓ તે પમાર કરેછે. પાદશાહ પારલા-મેન્ટ જાંધાડેછે તે વખતે બધા રૂપરી-એન્ટીવ હાઉસવાલા દીવાનખાનામાં એ-કલા થાયછે, અને ત્યાંજ પાદશાહ પણ પોતે તખ્ત મંગાવી બેસીને પારલામેન્ટ જાંધાડેછે. હાઉસ ઓફ રૂપરીએન્ટેવવાલા મેમબરોને દર માર વરસે અને શેનેટર-શાને દર આઠ વરસે ચુંટી કાઢાડેછે, પણ તેમનાં સરતસીન અથવા પરેશીનોટાને દરશાલ નવા ચુંટી કાઢાડેછે. હાઉસ ઓફ સેનેટમાં જમણી બાજુપર લીબરલસ (Liberals) (જેઓની હમણાં પ્રધાન ગ્રાલી) અને ડાબા હાથપર કન્સર્વે-ટીવસ (Conservatives) અને વચમાં પ્રધાનોને બેસવાની જગ્યા છુટી રા-ખેલીછે. અહીંયાં અમલનાં પાદશાહોનાં તથા પેટેલા પાદશાહ લીઓપોલડ અને હમણાંનો પાદશાહ ખીજા લીઓપોલડની આખાં કદની તમસીરો ઉસ્તાદોને હાથની ચીતારેલીછે. અને ૧૮૩૦ નાં શાલમાં અહીંયાંનાં લોકોએ હાલડનાં તા-બામાંથી છુટાપણું મેળવ્યું હતું, તે વ-ખતે એ લડાઈ જીતનારાની મંખી પણ અહીં મુકેલીછે, જેને વાસતે ફેરેછે કે રૈયતે તેને પાદશાહી આપવા કહી પણ પોતે ના પાડવાથી શાકશાખરગનો પ્રીન્સ લીઓપોલડ (જે આપણાં ઇંગ્લાંડનાં રાજ ચોથા જ્યોર્જનો જમાઈ થાય) ને પાદશાહી ડેડ્યો હતો. તેની પછી હમણાંનો પાદશાહ જે તેનો છોકરો થાય તેને અને ૧૮૬૬ માં તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો. એ પારલામેન્ટ હાઉસનાં બારણાં તથા બારીઓ સઘળું સ્પેનીશ મેહુગની લાકડાંનું છે, તથા બા-રીઓપર મોટા કાચો જડી તેપર શહેરનાં આરમસ પાડેલાંછે. એ ઇમારત અને ૧૭૮૭ માં બંધાઈ હતી.

એ જોઇને પછી વીએર્સ મધુએ (Musée Wiertz) જોવા ગયા હતા. આસન કોઇ મીઠું વીએર્સ કરીને એક ચક્રમ પણ ચીતાર પાડવામાં હુશીયાર ધણીએ પોતાનાં જેમ ધ્યાનમાં આપ્યું તેમ ચીતો પાડ્યાં હતાં, જેમાં ધણાંખરાં પીકચરો ખુનરેણુ તથા લોકોને ડીખાવતાં તથા દોજખનાં, અજખોને લગતાં પાડ્યાં હતાં. તે સાથે કેટલાંક ખેડુંધાં નહીં મનાય તેવાં પણ પાડેલાં છે. એ ધણી અને ૧૮૬૫ માં મરતી વખતે આ ઇમારત તથા પીકચરો સરકારને આપી ગયો હતો, અને એ પીકચરો ધણાં સરસ હુનરથી પાડેલાં હોવાને લીધે સરકારે એની ઇમારત ફરકાર કરીને તથા વધારીને લોકોને જોવા સારું ખાલી મુકી છે.

એ જોઇને પછી અતરેનો ફેડરલ જેને Ste Gudule et St. Michel કરીને કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ અને ૧૨૭૩ નાં શાલમાં પચાસ વરસે બંધાઇ રહ્યું હતું. એ ૧૧૮) વાર લાંબું અને ૫૫) વાર પોહાણું છે, અને જોકે ધણું મોટું તોપણ કાંઈ ધણું મણુગારેલું નથી. એની પુલપીટ (પાદરોને વાંચેણુ કરવાની જગ્યા) ધણાંજ જગ્યા લાકડાંનાં નકશીકામની બનાવેલી છે, એનાં હાલમાં ૧૨) સફેદ પથરાં મોટાં અને સુંદર પુતળાં મુકેલાં છે.

એ જોઇને પછી અતરેનું વખાણપલું લેસ વરક (Lace work) જે એક જાતનાં બીણુ દોરાનું વણેલું તથા તરાંહ પાડેલું કપડું આવે છે તે બનાવવાની જગ્યા પર ગયા હતા. બરેશલથનું લેસ વરક આખા યુરોપમાં ધણું વખાણાય છે, અને તેની સાચારણુ કીમત ૧) વાર લાંબુ તથા ૧) કુટ પોહાણાંની ૧૦) પાંડ ખેસે છે. એ બનાવવા સારું ૩૦૦) આરતો કામે લાગેલાં છે, જેઓને પેહેલાં કાગળ ઉપર તરાંહ લખને તેમાં ટાંચણીઓથી

આંધણાં પાડીને આવે છે તે મુજબ નેઓ ટાંચણીઓ આસાને તેની પરથી દોરો વીટાળીલઇ જેમ મુંબાઇમાં કસબીદોરો કસબનું કાંમ ચુકે છે. તેમ એક લેશવર ૪૮૦૦) કુકડીઓથી કામ કરે છે, અને એટલું તો બીણું વણે છે કે તેથી આંખને અડચણ પણ થતી હશે. લેશનું કામ બનાવતાં એક આરતને છ માસ લાગે છે.

એ જોઇને અતરેનો પેલેસ ઓફ જસ્ટીસ (Palace of Justice) ઇનસાફ કરવાનો મહેલ જોવા ગયા હતા. એ મહેલ બંધાઇને નજદીક તૈયાર થવા આવ્યો છે; તે ધણોજ મોટો અને તેની ઉભરણી પણ ધણી જમી છે. તે આઠ-એકર જમીન રોકે છે અને તેની પર બાંધવાનો ખરચ પાંચ કરોડ ફ્રાંક થશે. એની અંદર એક મોહોટો હાલ અને આઠ કોરોટો ઉપરાંત ખીજ ધણાંક આરડા છે; તથા ઉપર જવાની છેક હેઠળથી એકજ આખી સીડી ૧૭૧) તપાની કીધી છે, અને ઉપરનો મીનારો ૧૦૩) મીટર ધ્યાને ૩૩૫) ફીટ જાય છે. એ હાલ ૧૪) વરસ થયાં બંધાય છે અને હજુ ખીજાં ચારથી પાંચ વરસ તૈયાર થતાં લાગશે. એનો બાહારનો દેખાવ ઇરાનનાં પરશીપોલીશ મહેલનાં પરચુટણ બાગોની તસવીરો જોઇએ તેને મલતો આવે છે, અને સધળું કામ ધણું મોટું અને મજબુત બાંધેલું છે.

એ જોઇને પછી બરેશલથ શહેરનાં મોટા મોહોલાઓમાં ફરયા હતા. એ શહેર ધણું મોટું છે અને તેમાં આસરે ચાર લાખ આદમીની વસતી છે; એનાં મોહોલાઓ ધણાં મોટા, મોટા અને મ-ફાઇદાર તથા ઘરો પણ ધણાં મોટાં હારબંધ બાંધેલાં છે. એનો એક મોટો રસતો બે મૈલ લાંબો છે, અને તેની હેઠળથી શેન નદી આવ્યા રસતો પસાર કરી એક છેડથી બીજે છેડે નીકળે છે; તેથી

તેનું નામ બુલવાર ડી શેન કરી આ-
પેલું છે. અહીંયાંનાં ધરમાંથી રમતાનાં
જતાં લોકોને જોવા માટે એક નવાઈ
જેવી ગોઠવણ રાખેલી છે, તે એમ કે ધરની
ખારીની બાહાર મોઢાડું જોવાની બેથી
ત્રણ આરસીઓ એવી રીતે ગોઠવેલી
હોય છે કે તેની અંદર ઓરડામાંથી બેઠાં
બેઠાં રમતાનાં જતાં આવતાં લોકોને પોતે
તેને ઘેરવા વગર જોઈ શકે છે. ખીજું
એક નવાઈનું એ જોઈું કે નાથળાં ના-
થળાં ગાડાંઓમાં સામન ભરી કુતરાં ધો-
ડાની માફક જોડીને તેઓ પાસે ધસ-
ડાવે છે, તેમાં એક કુતરાંવાલાં ગાડાંમાં
આસરે દસ મોટાં કુખનાં વાસણો ભરેલાં
હોય છે. કુતરાંને ધોડા માફક ધણું કરીને
આગલ જોડીને ધસડાવે છે પણ વળી કોઈ
કોઈ કુતરાંને ગાડાંની હેઠળથી જોડી ગા-
ડાંનાં પાછલા ભાગમાં સાંકળ નાંખી તેમ-
ખી ગાડું ધસડાવે છે; અને માણસ સાથે
રહે છે, તે ગાડું (જે જે પેડાંનું હોય છે)
ઉઠલાઈ નહીં જાય તે માટે પાછલથી
તેના બે ડાંડા અમથો ધરીને ચાલ્યા
કરે છે. કોઈ ગાડાંમાં બે અને કોઈમાં
ત્રણ કુતરાં જોડે છે અને તેમાં ત્રણથી
ચાર માણસો બેસે છે. કુખવાલાં ગાડાંનું
માણસ જ્યારે કુખ લોકોનાં ઘરમાં આપવા
જાય છે, ત્યારે પેલા કુતરાં પેલાં ગાડાંની
ચોકી કરે છે અને કોઈને હાથ લગાડવા
દતો નથી.

તા ૦ ૨૬ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે
સવારનાં કલાક ૮-૧૦ મીનાં આગગાડી-
માં બેસીને બર્મિન્ગહમથી નીકળેલા નવ
વાગે આન્ટવર્પ (Antwerp) કરી
બેલજીઅમનું ખીજું વખણાયલું શહેર છે
ત્યાં પુગા, અને ત્યાંનાં હોટલ ડી. લા.
યુરોપમાં ઉતરવા હતા. એ શહેરમાં રૂબન
(Ruben) કરીને વખણાયલા ચિતારાનો
જનમ થયો હતો, અને તેની યાદગારીમાં
એ હોટલની સામેનાં ચોકમાં તેનું ખરે-

નજનું પુતળું મુકેલું છે. તે જોઈને શંક
આગસ્ટાઇન (St. Augustine) નું
દેવલ જોવા ગયા, જેમાં વાઇનડાઇક,
રૂબેન તથા ખીજા કીરતીમાન ચિતારા-
ઓને હાથનાં પાડેલાં ઉમદા ચિત્ર મુકે-
લાં છે. એ દેવલ કાંઈ ઘણું જોવા લાયક
નથી; પણ એનો પુલપીટ લાકડાંની ઉ-
મદા નકશીનો બનાવેલો છે, અને શંક
આગસ્ટાઇનને એક દુનીઆ રૂપનાં દડાઉપર
બેસાડેલો છે, તેથી જાણે દુનયામાં બધે એ
ફરી આવ્યો હતો એમ બતાવે છે, તે જોવા
લાયક છે. હીંયાંથી નીકળેલા શંક એન્ડ્રુ (St.
Andrew's Church) નું દેવલ જોવા
ગયા. એનો આલટર ઘણો સારો અને
જોવા લાયક છે. તે આખો સંગેમરમરનો બા-
ંધેલો છે, અને તેની બાજુપરથી સંગેમરમરનાં
થાંભળાઓ ગોઠવેલા છે, તથા મથાળે
કરાઇશટની ધોરનો આકાર પાડેલો છે, અને
આશમાન ઉપર ફરેલાઓ પાડ્યા હોય
તેમ છેક મથાળેથી મોટાં પુતળાં પાડેલાં છે.
તે ઉપરાંત આલટરની બાજુપર પણ શેટા-
નાં આખાં કદનાં સંગેમરમરનાં પુતળાં
ઉભાં રાખેલાં છે. એનો પુલપીટ પણ ઘણો
સરસ લાકડાંની નકશીનો બનાવેલો છે; અને
તેની હેઠલ શંક પીટર એક ખાતમાં બેસીને
માછલી જાલમાં પકડે છે, તથા તેની રૂબરૂ
કરાઇશટ સાંખી આવીને ઉભો છે. તે સ્થળ
આખા કદનું ઘણું સરસ રીતે બનાવ્યું છે.
પુલપીટ ઉપર મહડવાની સીડીઓ પરનાં
કોટરા ઉપર જાત જાતનાં પંખિરાં બેસાડી
ઘણાં સરસ કોતરેલાં છે; એ પુલપીટ ઘણો
મોટો છે અને જો કે તે નાથળા નાથળા
કટકાઓનો બનાવેલો છે; તોપણ જાણે કે
એક જ બેલકામાંથી બનાવ્યો હોય તેમ
લાગે છે. એ દેવલમાં ચાર મોટાં સંગે-
મરમરનાં જુદા જુદા આલટરસ ગોઠ-
વેલાં છે.

તે જોઈને પછી મ્યુઝી પ્લાનટીન
મારીટથ (Musée Plantin More-

છા) કરીને અતરેનું વખણાયલું પીકચર ગેલરી તથા મ્યુઝીયમ છે તે જોવા ગયા. એ સુધળું મ્યુઝીયમ આગલ કોઈ પલાન-ટીન કરીને હીયાં વખણાયેલા છાપાખાનાં-વાણે હતો, તેનાં ઘેરમાં એકકું કાંધેલું છે. તે ઘણી સને ૧૫૭૯માં તેમાં રહેતો હતો. ત્યારપછી તેના મારીટશ કરી જમાઈના હસ્તકમાં તે ગયું, અને તેણે પલાનટીન મારીટશનું નામ ધારણ કીધું હતું. તેની પછી એ ચલાવડામાં તેનાં વારસો ઉમેરતા આવવાથી પાછલથી તેમાં સંઘ્રહ ઘણો સારો થયો હતો. તેમાં તેનાં સંઘ્રહો તથા દીખાંઓ બનાવેલાં તે તથા છાપેલી જીની ચોપડીઓનો સંઘ્રહ રાખ્યો છે; તે ઉપરાંત અમુલનાં વખણાયેલા ચીતારા રૂપેન, વાનગાઇક ઇત્યાદીનાં હાથનાં ખીન્ન ઘણાં પીકચરો, જીની જીની ચોપડીઓ, અમુલનાં લખતો, ઇત્યાદીનાં ઘણાં મોટા સંઘ્રહ કાંધેલાં હતાં. તે સને ૧૮૦૦નાં શાલ મુધી એ કુટુંબવાળા કરતા રહ્યા. પછી બંધ પાડી તેનાં છોકરાંઓ ગીરદશીને લીધે સને ૧૮૭૫માં તેમાંથી વેચવાને શીર કરતા હતા; પણ આણું મોટું સંઘ્રહ પાછું જમાવવું મુશ્કેલ પડે કરીને મધુ-નીશીપાલીટીએ અમમુથી નામની કીમત પચીસ લાખ ફ્રાંક ડેરવીને તે વેચાણું લીધું, પણ તેની ખરી કીમત તો એથી અતી ઘણી વધતી ગણાય છે. અહીંયાં એક પાઆનો જોઈ તેને બે ગમથી વળડવાની કીધે પોરડ કાંધેલી છે, તથા દરાખને એક માડવો જોયો, જેનાં વલાથી એ ધરના એક બાજુ ભરાઈ ગયું છે અને તે પંદરમી સદીનો રાખેલો છે એમ કહે છે.

એ જોઈને પછી અત્રેનો ટાઉન હૉલ (Hotel de Ville) જે ગરાંડ પ્લેસ (Grand Place) માં આવેલો છે તે જોવા ગયા. એનો દેખાવ ઘણો ભવ્યદાર અને મીનારો સરસ રીતનો બાંધેલો છે, પણ અંદરથી હાશીશાનાં ઓરડા તથા

તેમાં એનટવરપ શુરને લગતા તવારીખનાં થોડાં એક પેનટીંગય છે; પણ તે કાંઈ ઘણું જોવા લાગેલું નથી. એનાં આગળા ભાગમાં બે બાજુનાં મડખામાં બે માલ કરી તેનીપર થાંભળા ખડા કરીને છાપર કાંધેલું છે; પણ વચ્ચેનાં ભાગપર ખીન્ન તણ માળ મહડાવી જેમ ઉપર જતું જાય છે તેમ મોકડું કરતા જઈ છેક જમી-નથી ૧૮૦ ફીટ જાયું બાંધેલું છે, તેથી એનો દેખાવ ઘણો સોભે છે. એ ઇમારતની લંબાઈ આસરે ૨૭૯ ફીટની કહે છે, અને તે સને ૧૫૬૧ થી ૬૫માં બંધાઈ હતી. એ ટાઉન હૉલની પડોસમાં એક મોઢા-લામાં ૧૩) મી સદીનું એક ઘેર હતું. સલામત છે, તે જોયું હતું. એ ઘેર છેક માંડી હાલતમાં આવી ગયલું છે; પણ તેનો ઘણી જે ઘણો પૈસાવાળો છે, તે તેને અમુલની બાંધણીનાં નમુનાં દાખલ રાખવા સારું ભાંજ નાંખીને પાછું બાંધ-તો નથી. એ ઘેર જેમ અહીંયાનાં ખીન્ન ઘેરો છે તેમ ઉપરથી છેક અણીદાર બનાવે-લું છે, તે જાણે કે દેવલનો ઘાટ હોય તેમ લાગે છે.

ત્યાંથી નીકળેલા શુટ પાલશનાં દેવલની પાસે માઉન્ટ કેવનરી કરીને જગ્યા છે તે જોવા ગયા હતા. હીંયાં હુત્રથી એક ના-ધળો ડુંગર બનાવી તેમાં યાંટાશ કાંધે છે, અને તેનો અંદર દોજખનો આકાર બ-નાવી જાણે માણસો આતશમાં બલતાં હોય તેમ લાકડાનાં કોતરને મુકેલાં છે. એક બાજુપર કરાઇશટની તેજ માફક પોર બનાવી તેની જાલીની બારીઓ કાંધે છે; તે બારી આગલ પડદાની પાછલ બાહારથી બે સીપાહીઓ ચોકી કરતા હોય તેમ ઉભા રાખેલા છે, જેઓ જાણે કરાઇશટ અંદર દોટેલા છે, તેને જોયા કરે છે કે રખેને એને કોઈ ઉઠારી લઈ જાય, અને જેમ કરાઈ-શટની તરફવાળા બોલે છે તેમ તે આશમાન પર નહીં જાય તે સારું બારણું ઉપર શીલ

પણ મારેલું છે તે તથા ધોરની અંદર ક-
રાઈશટનાં પુતળાંને મુગધં દાખલ મુકેલું છે, એ સમયે લોકોને ખતાવી કહે છે કે આ-
ટલી જપતી છતાં. પણ કરાઈશટ કોઇને
જાણ્યા વગર પાછા જવતો થઈ આશ-
માન ઉપર ગયો હતો. એ ઉપરાંત ત્યાં
ધણાંએક શેઠાનાં પુતળાં હારખંધ રમતાની
આસપાસ તથા ધાસનાં ખેતરોમાં ગોઠ-
વેલાં છે, જેથી તેનો દેખાવ ધણો સારો
લાગે છે. એ જોઇને પછી એની જ પાસેનું
શેઠ પાલથનું દેવલ જોવા ગયા હતા.
એ દેવલ અંદરથી સારું સણગારેલું છે,
અને તેનાં દરેક યાંભલા આગલ એકેક પુ-
તળું આપ્યાં કદનું શેઠાનું ઉભું રાખેલું છે.
એ દેવલને ૧૬૨૧ માં બંધાઈ તૈયાર
થયું હતું અને તેમાં થોડાંએક સારા પેન-
ટીંગસ જોવા લાયક છે.

ત્યાંથી નીકળેલા Antwerp
Konin Klyk Menseum જોવા ગયા,
જ્યાં ધણાં સરસ પીકચરોનો સંગ્રહ કી-
ધેલો છે, તેમાં રૂબેન, વાનડાઇક, વાન,
ઇક, અને ડેવીડ તીનીયર તથા એવાજ
નામીયા ખીતારા અને ખીજાઓની આ-
સરે ૬૫૦) તસવીરો ખીતારેલી મુકેલી છે,
જે ધણી ખરી એ શહેરનાં દેવલોમાંથી
લાવી અહીંયાં અમલ માનેશટરી હતી, તે
કાહાડી નાંખી એકકી કીધી છે. તેમાં રૂબેન
જે મુરશીમાં જન્મણાઇ ગયેલો છે તેનાં
હાથનાં સાથી સરસ પીકચરો ધણાં રાખે-
લાં છે, એમાં કરાઈશટને લાકડાંપર ખીલા
ગ્રાફી મારી નાંખ્યો ને તે પરથી હેડ ઉ-
તારયા પછીની સખીઆ ધણીજ સરસ
કેહેવાય છે. એની અંદર કરાઈશટની સાથે,
જે એ ચોરોને એમજ કશીકાઇ કીધા
હતા, તેઓનાં મોઢાડાં તેઓને થતી ધ-
જથી ધણાંજ કલવાયલાં પાડેલાં છે
તથા તેમને રીખવનાર ધણી ખુની જેવો
પાડેલો છે. કરાઈશટનું મોઢાડું જાણે તેને
આદાની મેરુથી કાંઈપણ કુખ થતું નહીં

હાય પણ પોતાનાં નસીબને આધીન થઇ
શાંતપણે સહન કરતો પાડેલું છે. તેની હે-
ઠળ મેરી મંગેલન કરી એક આરત જાણે
કરાઈશટને એક ધણી ભાણે ભાડે છે તેને
કાલાવાલા કરતી હાય તેમ પાડેલી છે, તથા
કરાઈશટની માય મેરી અતીધણાં ગમમાં
પાડેલી છે. એ સમયે જાણે આખેલુખ બ-
નતું હાય તેથી તેના પરથી જોનારને લા-
ગણી થાય છે. એવાં ધણાંજ થોડાં પીક-
ચરો આપણાં જોવામાં આવે છે. એક
ખુદરતી બાહારનો દેખાવ (લેનડરેકે) કોઈ
Hobemer કરીને ખીતારાએ પાડેલો,
તેનાં ૪૦૦૦) પૌંડ આપીને સરકારે વે-
ચાતું લઇ અહીંયાં મુકેલું છે, અને એવા
ખીજા કીમતી પીકચરોનો સંગ્રહ કીધેલો
છે. હીંયાં એક જાણુ જેને હાથ તદન
નથી અને જે વગર હાથનો જનમેલો છે,
તે ધણીને પગે કરીને ધણી મારી તસવીરો
ખીતારતાં હોએ જોયો હતો. એનું નામ
F. Mocus કરીને છે. તે પોતાનાં બે
પગ જાણે પોતાનાં બે હાય હાય તેમ
એક પગમાં રંગની રેકેખી ધરી ખીજા
પગનાં અંગુઠામાં પીછી પકડી તસવીર
ધણી મેહેલાધથી પોતાની સાંમે મુકેલી
ઇશલ (Easel) પર એચતો હતો.
એ ધણી હોમોને પોતાને ઘેર ખીજા
તસવીરો પોતે પાડેલી દેખાડવા સારું
લઇ ગયો હતો; તે વખતે પોતાનાં
ગજવામાંથી પગે કરીને કુખી કાહાડી
પગેજ તે બારણામાં ખાસી બારણું ઉઘ-
ડ્યું, તથા ખુરશી ઉપર બેસી પગે કરીને
પોતાનાં માથાપરથી તોપી ઉતારી હતી,
અને હોમોને ખીજા પાડેલી તસવીરો
પડદા ઉઘાડીને દેખાડી હતી, જે જોઇને
હોમો અજાયબ થયા કે વગર હાથનાં મા-
ણાં પણ આપું કરી શકે છે.

એ જોઇને અમેનો વખણાયેલો કેઠીડરલ
(Cathedral of Notre dame)
જોવી ગયા હતા. એ દેવલ આખા

નેધરલેન્ડમાં સૌથી મોટું અને ગોઠીક આરકાઇવરમાં ઉત્તમ ગણાય છે, તે ૭૦૦૬૦) સ્કુવેર ફીટ જગ્યા રોકે છે, અને એનેથી મોટાં બીજાં ફક્ત ત્રણ દેવલોં પુરાણમાં કહેવાય છે, તેમાં એક કોલોનનું (૮૭૦૦૦), બીજું લંડનનું શેંટ પોલનું (૧૦૯૦૦૦), અને ત્રીજું રોમનું શેંટ પીટર (૨૧૨૦૦૦), સ્કુવેર ફીટનાં છે. એ બાંધવાનું અને ૧૩૫૨માં પેટ્રેલાં શરૂ કર્યું હતું અને તેમાં વારાફરતી ઉમેરા કરતાં કરતાં છેક અને ૧૬૧૬માં પુરું કર્યું હતું; તેટલામોટું કાંઈ એ દેવલ વખાણાયું નથી, પણ તેની અંદર રૂબેરૂબ પીકચરો, જે તેનાં માસ્ટરપીસ સૌથી સરસ ગણાય છે તે મુકેલાં હોવાથી છે. એમાં એક Descent from the Cross તથા બીજું Elevation of Christ કરાઈયરનું મુડકું કરોશપરથી નીચે ઉતારીયું તે તથા પછીથી તે આશ્વાસનપર ચઢીયો તે બાબદનાં છે; તે નેપોલીયન બોનાપાર્ટે તે શહેર જીત્યું ત્યારે ફ્રાન્સ મોકલાવી દીધાં હતાં; પણ જ્યારે એ હાર્યો અને પારીશ શહેર પંચમેલ રાજ્યોનાં એકઠાં લશ્કરના હાથ ગયું, ત્યારે એ અને બીજાં એવી એવી ચોરી લાવેલી ઉત્તમ ચીજોને તેમની જગ્યાએ મોકલી આપી હતી. હવે માંબળ્યું છે કે તે વખતે અંગ્રેજ સરકારે વેસ્ટમીનસ્ટર એબી માર્ચ એમાંનું પેટ્રેલું પીકચર જો આપેતો તેની કીમતમાં એ પીકચર કરતાં પણ એક મીટર જોયો (૩૯ ઇંચ) ઢગલો મોનાનાં શાવરેનોનો થાય તેટલા આપવા કહયા છતાં પણ તે પીકચર આપવાને નાં પાડી હતી. એ પીકચરો ઉપરાંત એક બીજાં નાધળાં પીકચરમાં કોઇનું 'મોહોડું' પાડેલું છે તે ધણું સરસ છે અને તેની ઢાઢાડી તથા માથાનાં બાલ ખરેખરા હોય તેમ લાગે છે, તે પણ નેપોલીયન ઉચકી ગયો હતો અને તેની ફરેમ જે સોનાંની હતી, તે કાઢાડી લઈને તેને બદલે પીત-

ળની મુકી હતી; તેપણ પાછું અહીંયા આવેલું છે. એ પીકચર સંગેરમરનાં પચ-૨૫૨ કોઈ ઇટાલીઅને પાડેલું છે; પણ તેને લાવ લઈજવ કરતાં એક ગમથી ફાટીને પથરને તરડ પડી છે. એ પીકચરોનાં આ-રડામાં વરજીત મેરીનું પુતળું છે, તેને અત્તીધણી રીતે મણગારેલું છે અને તેનો પોશાક જાંબી શાડીન તથા જરીનો કી-ધેલો છે; પણ એ પોશાક તો સાધારણ રોજનો કહેવાય છે અને જ્યારે સરખસ માં બાહાર કાઢાડે છે, ત્યારે તેનો પોશાક બેરોતોથી જડી લીધેલા કરે છે. તેની કી-મત વીસ લાખ ફ્રાંકની કહે છે. એ દેવલ-નો કોમેર છે, તેપર કરાઈયરની તથા તૈની-મા મેરીની જીંદગીની વીગતો લાકડાં-માં કોતરેલી કીધે છે; અને જો કે તે બધી આખાં લાકડામાં જ કોતરી છે, તોપણ તે એવી સરસ છે કે છેક અંદરથી તેમાં માણસો ઉભાં હોય તેમ દીસે છે, એવાં (૩૬) કોતરકામ હારખંધ મુકેલાં ઘણાં જોવા લાયક છે. અહીંયાનો પ્રલપીટ પણ ઘણી સારી નકશીનો લાકડાંનો બનાવેલો છે અને તેનાં ચાર થામળા દાખલ એસીઆ, યુરોપ, અમેરીકા, અને આફ્રીકાનાં દેશનાં રેહવાસીઓનાં પુતળાં ઉભાં કીધે છે.

એ મધ્ય જોઈને પછી ઝુઓલોજીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા; એને વાસતે હવેએ ઘણી ગમથી માંબળ્યું હતું કે એ જોવા બીજો સંગ્રહ કેડે નથી; અને જો કે એનો સંગ્રહ ઘણો સરસ છે, તોપી લંડન શહેરની એવી ગારડનની બરોબરી કરી શકશે નહીં.

એ જોઈને પછી અતરની ગોરીઓ જોવા ગયા. એ ગોરીઓ પેટ્રેલા નેપોલીયને બં-ધાવી હતી, અને તેમાં (૧૦૦૦) વાહાણો રહી શકે એટલી જગ્યા કીધેલી છે, જ્યાં ઘણાં વાહાણો ઉભેલાં હતાં એ જોયાં હતાં. એ ગોરીમાં પાણી દરીઓ જે અહીંયા આસરે ૩૬ મૈલ દુર છે, ત્યાંથી નહેર

આદીને લાંબાછે અને તે ઉપર કરોડો રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો; પણ અહીંયાં વાહાણોનો આવજવ મોટો હોવાથી તે ઉપર લેવાતા ખુટાળી ઉપજથી શ્રીડી જવાને લીધે થોડાંએક વરસ થયાં ખુટો લેવા કાઠાડી નાખ્યોછે. એ દેશ માથે મુખ્યત્વે વેપાર પણ સારો હોવાથી ત્યાંથી ધણાં વાહાણો દરશાલ હીંયાં આવજવ કરેછે. એ શહેરનો વેપાર આગલ સોલમી સદી સુધી ધણાજ મોટો હતો, અને આખા યુરોપમાં કોઈપણ શહેર (વેનીસ સુધાં) એની ખરોબરી કરી શકતું હતું નહીં, પણ એ શહેર રાન્યદો હસ્તક શાહ નશાહ પાચમા મારક્કશનાં વખતમાં ગયું ત્યારે ત્યાં ધરમનાં મતફેરમાં હજારો લોકોને મારી નાંખવામાં આવ્યા, જેથી મોટો ભાગ ધૂંલડ તથા ખીજ દેશમાં નાસી ગયો અને એની વસતી જે ૧૨૫૦૦૦) માણસોની હતી તે ઓસરતી ઓસરતી ૪૦૦૦૦) પર આવી ગઈ, પણ તે નેપોલીયન બેનાપાર્ટનાં હમતકમાં આવ્યા પછી તેણે ગોદીઓ બાંધી તથા હાલડ દેશનાં લોકોએ જે શેલ્ડ (Sheldo) નદીનાં મોહોડાંપર કીલ્લા બાંધી અહીંયાં આવતાં વાહાણોને અટકાવતા હતા તે કીલ્લાઓ નેપોલીયને ભાંગી નાંખી પાછો ચેહેવાર ખીલવ્યો હતો, તે આસતે આસતે વધતાં સને ૧૮૪૯ માં જ્યાં ૧૫૪૪) વાંહાણો ૨૪૨૦૦૦) ટણ વજનનાં બારામાં આવ્યાં હતાં તે સને ૧૮૭૮ માં વધીને ૪૫૧૦) વાહાણો ૨૦૮૩૦૦૦) ટણનાં થયાં હતાં, તથા વસતી પણ વધીને હાલ ૧૭૦૦૦૦)ની ગણાયછે.

એ પછી શહેરમાં ફરતાં જોયું કે થોડા રસતા જે મોટા અને જ્યાં મોટી હવેલીઓ બાંધેલીછે તે ધણાં સરસ અને સફાઈદાર રાખેલાછે, પણ બાકીનાં મોહોલાઓ સાંકડા અને કચરાથી ભરેલાછે. લોકો પોતાનાં ઘરમાંથી કચરો કાઢીને

મોહોલાનાં રસતામાં ધગલા નાંખેછે તેથી તથા વરસાદ આવવાથી રસતાઓ ધણાં ખરાબ થઈ ગયા હતા. હવે યુરોપનાં ખીજાં શહેરોમાં ફર્યા છીએ ત્યાં કેડે પણ એવા નજીસ રસતાઓ દીકા નથી. અહીંયાંનાં ગરીબ લોકો લાકડાંનાં જોડા પેહેરેછે તથા લોકો મેહનતુ હોવાથી ફકીરો ધણાં જુજ દીસેછે. અન્ટવર્પ તથા ખરસલસ બેલજીઅમ દેશમાં આવેલાંછે. ત્યાં ખીજો લીઆપોલડ પાલ્શાહજે જે સને ૧૮૬૫ માં તેનાં બાપ પેહેલા લીઆપોલડની જગ્યાપર તખ્તસીન થયો હતો. બેલજીઅમ દેશ આસરે ૧૧૨૩૫) ચોરસ મૈલ વીસતારમાંછે, અને તેની વસતી સને ૧૮૭૮ ની ગણતરી મુજબ ૫૪,૭૬,૬૬૮) માણસોની કેહેવાયછે, તેમાંનો મોટો ભાગ રોમન કેટોલીક પંથનાંછે. પ્રેટિસ્ટનટ આસરે ૧૫૦૦૦) અને ચાહુદી ૩૦૦૦) છે. એનું બરકર મલાહની વખતે ૪૩૦૦૦) આદમીનુંછે પણ લડાઈની વખતે ૧૦૩૦૦૦) સુધી વધી શકેછે. રાજનું મહેસુલ દરશાલની સાડા દશ કરોડ રૂપિયા, અને ખર્ચ પણ નજીક તેટલોજછે, તથા કરજ નજીક છ અબજ રૂપિયાનુંછે. એ દેશનાં લોકોની ચાલચલણ નીચલી લાટીન લાઈનો જે એક અમુલનાં “મોક” (મહાધારી)એ જોડી કાઢીછે તે પરથી માલમ પડેછે :—

Nobilibus Bruxella Viris, Antwerpia Nummis Gandavum laques,
Formosis Bruga puellis Lovanium Doctis, gaudet Mechlinia stultis.

એનો તરજુમો નીચે મુજબ છે :—

ખરસલસ અમીરબદાઓને સાઈ, એન્ટવર્પ પૈસા સાઈ, ગેહેનટ ફાંસીનાં દારડાં સાઈ, ખરજીય ખુબસુરત છોકરીઓ સાઈ, લુવેન શીખલા આદમીઓ સાઈ, અને મેલીનસ બેવકુફ સાઈ વખણાયછે”
“ગેહેનટને ફાંસીનાં દારડાં સાઈ” વખણવાનું કારણ એ છે જે એ ગામનાં

લોકો પોતાનાં ગજકરતાનો સંખે હમેશાં હુલડ કરતા હતા, તેમાં જ્યારે હારી જતા ત્યારે માફ માગવા માટે ગળામાં દારડાં નાંખી પોતામાંથી છુટા અને વડા-એને મોકલતા હતા. તેમ મેલીનશ ગા-મમાં એક વખતે ત્યાંના દેવલનાં મીના-રાનો કાચની આરીમાંથી ચંદરમાનો ઉભસ દીસતો હતો તેને લોકો આગ સમજી તે પર જુઓથી પાણી નાખવાની તૈયારી કીધી તેથી તેઓને બેવકુફનો ખેતાબ આપ્યો છે.

તા. ૨૭મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં કલાક ૭-૨૦ મીનીટની ટ્રેનમાં એન્ટવર્પથી નીકળીને હાલંડનાં પાયતજ એમસ્ટરડામ (Amsterdam)માં કલાક ૧૨-૩૦ મીનીટે આવી પુગા, અને ત્યાંનાં ખાઇબલ હાટલમાં ઉતર્યા હતા. તે ખાદ અતરેના પાદશાહનો મહેલ જોવા ગયા હતા. એ મહેલ સને ૧૬૪૮ માં ટાઉન હાલ દાખલ ૮) લાખ ફ્લોરીન ખર્ચાને બાંધ્યો હતો. (ફ્લોરીનની કીમત નજીક એક રૂપિયા બરોબર અથવા અંગ્રેજી ૧) શીલીંગ અને ૮) પેન્સની છે.) ફ્લોરીનને હાલંડમાં ગીલડર કરીને કહે છે. એ મહેલ એમસ્ટરડામ શહેરમાં સૌથી સરસ ગણાય છે. એની લંબાઈ ૮૮) વાર, પોહાળાઈ ૬૯) વાર, અને એના મીનારા-ની જાંબાઈ ૧૮૭) ફીટ છે. એ મહેલ ને-પોલીયન ખાનાપારતનો બાઈ લુઈ નેપો-લીયન જે હાલંડનો પાદશાહ થયો હતો તેને રૈયતે સને ૧૮૦૮ નાં શાલમાં રહેવા સાથે આપ્યો ત્યારથી પાદશાહી મહેલ થયો હતો. તે મોહાલામાં આવ્યાથી તેની આસપાસ કાંઈ બાગ નથી; તથા બાહારથી એક સાધારણ ધમારત હોય તેમ દીસે છે, પણ અંદરથી ઘણાં સારાં સજુગારેલા છે, અને એનો મોટો હાલ જે તલન સંગેમરમરનાં પથરો છે તે આખા સુરેશ્વરી સૌથી મોટાઓમાંનો એક ગણાય છે.

તેની જાંબાઈ ૧૦૦) ફીટ, લંબાઈ ૧૧૭) ફીટ, અને પોહાળાઈ ૫૭) ફીટ છે. એની બાજુ-એપર દીવાલોમાં નક્સીકામ તથા પુતળો અંદરથીજ સંઘલાં સંગેમરમરનાં પથરોનાં કો-તરેલાં છે, તથા તેજ મુજબ આખા મહેલનાં ઘણાં ખરા ભાગમાં હેડળથી નજીક ૧૨) ફીટની જાંબાઈ સુધી પણ બધે સંગેમરમર જડી લઈ તે ઉપર કુલો, માલુસો, જનાવરો વગરની ઘણી સરસ નક્સી કીધેલી છે. એ મહેલનો પાયો ૧૩૬૫૯) થાંભળા જમીનમાં ડાટી તે ઉપર બાંધેલો છે. એમ કરવાનું કારણ એકે એમસ્ટરડામનું આખું શહેર તો થું પણ હાલંડ દેશનાં બીજાં ધણું-ખરાં શહેર દરીઆની સપાટીથી નીચે છે. (એ મુજબ કુનયામાં બીજે ફોપણ દરીઆની સપાટીથી હેડળ શહેર વસાવેલાં નથી) હવે એ દરીયાને અટકાવવા સાથે જે બાજુપર દરીયો આવ્યો છે ત્યાં મોટા મોટા પુશતા બાંધી લીધા છે અને પાણીને ઉભા જતાં અટકાવ્યું છે, પણ જમીન જે પોતી રેતી તથા ચીકણી મતોડીની છે તેમાં પાયો અમથો રહે નહીં તેથી થાંભળા દાટીને ધરો બાંધવાની ફરજ પડે છે, તથા દરીઆનું પાણી કાઢાડી નાખવા સાથે શહેરની વચ-માંથી નહેરો બાંધી લીધી છે જે વોટ વહેવાર પણ સારો ચાલે છે, અને ધણું ખરા મોહા-લાઓ તેની આસપાસ બાંધેલા હોવાથી જણે એમસ્ટરડામ શહેર આખું પાણી-માં બાંધેલું હોય તેમ લાગે છે. એ કેનાલોને લીધે એ શહેરનાં ૯૦) ટાપુઓ બની ગયાં છે, અને તેઓને એકમેક સાથે જોડવા સાથે ૩૦૦) પુલ બાંધ્યા છે. કોઈ કોઈ દ્રુરે તો ૧૪૭) ફીટ પોહાલી છે, અને તેવી ત્રણ મોહાટીમાંથી બીજી નાંધળો નહેરો આસપાસ ફૂટી છે, જે આસરે ૭૦) ફીટ, અને તે બધી નો પેરાવો ૯) મૈલના છે જેની આસપાસ બહુ બાજુપર ઝાડો રોપી રસતા અને ધર આવેલાં હોવાથી દેખાવ રાણકદાર લાગે છે. પાદશાહી મહેલ જોઈને પછી

રીક્ષ (Rijks) નું મધુકીયમ નોવા ગયા હતા, જ્યાં વખણાયલા ઉસ્તાદોને હાથનાં પીકચરોનો જમાવ કાઢેલો, તેમાં રામધ્રાન્ટનાં સૌથી સરસ Night's watch & Syndics કરીને મીત્રોએ. એ મીત્રો અને ૧૬૪૨ માં અને ૧૬૬૧ માં એણે પાડ્યાં હતાં. એ પીકચર ગેલેરી હાલ'ડ દેશમાં સૌથી સરસ ગણાય છે, અને તેમાં આસરે ૫૫૦) પીકચરો ધણુપરા સ્વદેશી ઉસ્તાદોને હાથનાં પાડેલાં છે, જેમાં ઉપર જણાવેલા રામધ્રાન્ટ ઉપરાંત વાન્દેર હેલસ્ટ, (Vander Helst) મીરેવેલ્ટ (Meerevelt) ઇત્યાદિ છે.

એ જોઇને પછી ઇંગ્લંડનાં ક્રીસ્ટલ પેલેશનાં જેવા ઉપયોગમાં આવવા સારું Industrial Palace જેને Paleis Voor Volksvlijt કરીને ડચ ભાષામાં કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ લોખંડ તથા કાચનો બાંધેલો છે, તેની લંબાઈ ૧૩૮) વાર, પોહાળાઈ ૮૮) વાર, અને ઝિનો યુ'બજ ૧૮૭) ફીટ જમ્યા છે. એ યુ'બજની હેઠળનાં દીવાનખાનામાં ૮૦૦૦) ગ્યાસની બત્તીઓથી લાઇટ કરે છે, તથા તેમાં ૧૨૦૦૦) માણસો બેસી શકે છે. અહીંયાં કોનશરટ, તથા એકઝીબીશન વારા ફરતી ભરે છે. એ મહેલ અને ૧૮૬૪ માં નવ વરસે બંધાઈને તૈયાર થયો હતો, જે પર પંદર લાખ ફૂલોરીન ખરચ ખેડા હતો. એ જોઇને અતરની મુએલિજીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા, જ્યાં જીવતાં જનાવરોનો ધણો સારો સંગ્રહ કાઢેલો છે, અને તે યુરોપમાંનાં સૌથી સરસમાંનું એક ગણાય છે.

એ જોઇને પછી એમસ્ટરડેમ શહેરમાં ફરી આગ્યા હતા. અહીંયાંનાં રસતાઓ કાંઈ ધણું મોટા નથી અને ઘેરો સાંકડાં તથા ધણું જમ્યા છે. ધરોનાં પાયા પાણીવાલી તથા પોતી જમીનમાં નાંખ-

વાથી ધણું મોટા ખરચો થાય છે, તેથી જમીન થોડી રાકીને માળો વધતા બાંધે છે. ધણુંખરાં ધરોનાં દાદર સાંકડાં છે તેથી ધરોમાં સામન લઈ જઈ નહીં શક્યાથી તેવાં ધરોને છેક મથાળેથી એક નાધળી “કરેન” રાખે છે, જે વેટ બારી-ઓમાંથી મોટો સામન લે છે. ધરોનાં મથાળાઓ એન્ટવર્પ અને બ્રુસેલસનાં ધરોનાં મથાળાં માફક અણીદાર કાઢેલાં હોય છે. એ શહેરનું “બાર” મોટું છે, અને તેનાં ડંકાની બાંધણીથી પાણી શહેરમાં આવતું અટકાવે છે. તેમાં મોટાં ૧૦૦૦) વાહાણો રહે એટલી જમ્યા છે. એ બાર જ્યાં એમસ્ટરડેમ નદી ઝુહડર ઝી (Zuider Zee) દરીઆમાં પડે છે તે ભાગના દરીયાંની ઝોનમાં બતાવેલું છે. એમસ્ટરડેમ શહેરની વસતી સને ૧૮૮૦ ની સેનસસ મુજબ ૩૧૭૦૨૧) માણસોની છે, અને તેમાં યાહુદીઓની વસતી પણ સારી છે. હીરા કાપવાની બાબદમાં એ શહેર જે વખણાયેલું છે તે એ યાહુદીઓથી છે. અહીંયાં આપણી રાણી પાસે જે કોહીનુર હીરા છે તે પણ કાપ્યો હતો. આજે મનીવાર હોવાથી યાહુદીઓ કામ કરતા ન હતા તેથી હમોથી હીરા કાપવાનું કારખાનું જોવાને બન્યું નહીં. એ શહેરનું નામ એનો પેહેલો વસનાર એમસ્ટરડેમનો કોઈ લોડ હતો જેને ડામસ અથવા પુરણી બાંધીને પાણી અટકાવ્યું તેથી એમસ્ટરડેમ ડેમ નામ પરથી એમસ્ટરડેમ થયું છે. એમસ્ટરડેમનું લોક જીનદાર પીવાનો ધણો શાખ રાખે છે, અને તેને લીધે રાતનાં રસતાઓપર મોટો મોટો ગીત તથા ધોંગ કરતા ફરે છે, અને તે મુજબ આજે રાતનાં પણ બે વાગા સુધી રસતામાં લોકો જુમ બરાડા માર્યા કરતા હતા, અને હમારી સાથે હોટલમાં ખીજ દેશનાં લોકો જે ઉતરેલા હતા તેઓ પણ એવી ફરીયાદ હમણાંની કરતા હતા. પાણીની જગ્યામાં શહેર આ-

જવાથી અહીંની જગ્યાની હવા કાંઈ સારી અને તનદરોશત નથી, અને ખુંધ ની-કળી આવવાનો મરજ ધણો સાધારણ છે. હમોએ જોટલા ખુંધા મરદ તથા ઓરત આ દેશમાં જોયાં તેટલાં ખીજી ગમ કું જોયાં નથી. હમો એન્ટવર્પથી હોલંડ દેશમાં આવ્યા ત્યારથી કું એતીવાડી ધણી જોઈ નથી, પણ બધે ચારાનું ધામ ઉ-માડેલું છે. બધી જમીનનો ભાગ ધણીખરો પાણીને લીધે એતીવાડીમાં વપરાઈ શકાતો નથી, પણ તેને સાઈં બધે ગટરો બાંધીને તેમાં તે પાણી વહે છે અને તેની નહેરો ખણીને પાછું આહાર કાઢાડી નાંખે છે. એ સાઈં પવનચક્રીઓ ધણી બાંધેલી છે, જેથી ગમે ત્યારે જુઓ ચલાવીને ને-હેરોમાં પાણી આહાર કાઢાડી નાખી શકે છે. જ્યાં આઈં પાણી હોય છે ત્યાં કાંઈ થતું નથી, પણ નદીનું પાણી જેની જમીનની સપાટીથી ઊંચું હોય છે તેથી ભીનાયલી જ-ગ્યાપરથી પાણી કાઢાડી નાખીને એતીવાડી કરે છે. હમેશાં પાણી ગમે એટલું (વરસાદ નહીં પડે તોપણ) મલવાથી તેની જગ્યાપર પાક ધણું ધરસ ઉતરે છે. હોલંડનાં લોકો મોટા વેપારી ગણાય છે અને એ લોકોને આપ-ણે વલંદને નામે ઓળખ્યે છીયે. હો-લંડનાં બધાં ગામોમાં નહેરો ખણી એક ખીજી સાથે જોડી નાંખવાથી વેપાર સારો ચલાવવા ઉપરાંત જમીનમાંથી પાણી ઓછું કરે છે, અને એની પુરણીઓને દર વરસે સમારવી પડે છે તે ઉપર આસરે સાહ્ય ભાખ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે. એ મુજબ નહીં તપાસ ગએ અને ડેમસ ફાટી જાય તો શહેરો પાણીમાં ડુબીને ખરાબી થઈ જાય. એ પુરણી ભાગે તે વખતની ધાસ-તીનો વીચાર કરવો હોય તો એમાંની એક મોટી પુરણીની હેડળ ઉભા રહીને તેની પેલી ગમ દરીઆના માળ આપણું માયાંની ઉપર ૧૬) થી ૧૮) શીટ ઊંચા ઉઠાળા મારે છે તે સંબળવાથી મીલમ

પડે. એટલી જમીન અહીંયાં દરીઆની સપાટીથી ૧૬) શીટની ઉપર નીચી છે, અને તે જોવાથી એ ડેમ લોકોની કેલવત છે કે “આદાએ દરીઆ બનાવ્યો અને હમોએ કીનારો બનાવ્યો” તે ખરો કરે છે. એની મોટી નહેરો ૬૦) શીટ પોહાળી અને ૬) શીટ ઊંડી છે, અને તેમાંનાં પા-ણીની સપાટી તો શું પણ કાંઈ ગમ નહે-રનું તળીયું પણ જમીનથી ઊંચું રહે છે. કેટલીક જગ્યાપર પાણીનાં સરોવર બનેલા હતા, તેની આસપાસ નહેરો ખણીને પાણી કાઢાડી નાંખી તેની જમીનપત કામમાં લે છે. એ શહેરનો વેપાર ધણો મોહોટા છે, અને આજેની યુરોપનાં ખીજાં મોહોટાં વેપારી શહેરોનો બરાબરી કરી શકે છે. અંગ્રેજોએ હીંદુસ્થાનમાં પગ પેસારો કીધો તેની આગમજ એ વલંદ લોકો સીવાય યુરોપનાં કોઈખી ખીજાં દેશવાલો પુર્વ તરફનો વેપાર કરતો હતો નહીં. ડેમ લોકોને ત્યાં આજની કોઈ હોય છે તો તેનાં ધેરનાં બારણાપર તેની તખીયત વીશે કાગજ ચોટાડે છે, જેથી ખબર લેવા આવનારાઓને અંદર જવાનું કારણ નહીં હોવાથી ધરનાં લોકોને તેથી આજ-રીની માવજત કરવામાં અડચણ પડતી નથી. એ લોકોનું હારલેમ કરી ગામ છે ત્યાં છોકરાંનો જનમ થાય છે, તો તે જ-ણાવવા સાઈં કાગજપર લખી તેને લાલ રેશમની શીટ લટકાવી બારણાં ઉપર ટાં-ગે છે, તથા દોરતોને તે વખત કેક અને વાઈન પાય છે. અહીંયાંનાં દેવલોનાં મીના-રાપરનાં ધડીયાળોનાં ઘાંટ દર બ કલકે વાગે છે તેમાં ઘુંગરા મુકલા હોવાથી ઓ-પેરાનાં તથા ખીજી રાગો હમેશ વાગે છે. ડેમ લોકો ધેરબાર ધણું મુધડ અને સાક રાખે છે. એ લોકો કમાઈને રોજગારથી હાથ ઉઠાવી લે છે ત્યારે આસપાસનાં દેશ-માં મજના નાધળા બંગલા બાંધી બાગો કરી તેમાં રહે છે, અને તેવા બંગલાઓને

તરફ તરફનાં નામો આપે છે, જેમકે Lust en Rust, (Pleasure and Repose) સુખીત આરામ, Wel Twreden, (Well content) સંતોષ, Mijn Genoegen, (My satisfaction) મારી તૃપ્તિ, Mijn Lust en Leven, (My pleasure & life) “Friendship and Sociability” દાસ્તી ને મીલનસારી, “Joy with Peace” નીરાંતભરી ખુશી, “Large enough,” કૃષ્ણદેહ “Without care,” ખેજળલી ધત્યાદી. હોદ્દાંડ દેશમાં જ્યાં જ્યાં ત્યાં પવન ચક્રીઓ ધણી દીસે છે, અને તેથી કરીને આનાજ દલવાનું; લાકડાં વેહેરવાનું; તમાકુનાં પાતરાં કાપવાનું; કાગળ ખનાવવાનું; ધત્યાદી કારખાનાં ચલાવે છે; પણ અગતનું કામ ઉપર જણાવવા સુખ્ય હેઠાણની જમીનમાંથી પાણી કાઢાડી નાખવાનું એનેથી લે છે. કોઈ કોઈ પવન ચક્રીઓ ધણીજ મોહોડી આસરે ૬૦) ફીટ ઊંચા સડની હોય છે. એમસ્ટરડામ શહેર હોલડનું પાયતખે છે. હાલનો હોલડ દેશનો પાદશાહ ત્રીજો વીલીયમ અને ૧૮૪૯ માં તખ ઉપર આવ્યો હતો. એ દેશ ૧૩૦૦૦) ચોરસ મૈલ વીસતારમાં છે, અને એની વસતી ૪૦૩૭૦૦૦) ની કહે છે, જેમાં એ પંચમાઢિય ભાગ રામન કુટાલીક તથા ૭૦૦૦૦) યાહુદીઓ છે. એ દેશના એશીઆમાં સંસ્થાનો મોહોટાં છે, તેમાં જવા, સુમાટ્રા, મોરનીઓ, સીરી-ખીય, ધત્યાદી સુખ્ય છે, અને જેનો વીસ-તાર ૬૬૦૦૦૦) ચોરસ મૈલનો તથા વસતી ૬૬ કરોડની છે. એનો સરકારી આવક (સંસ્થાનોની નહીં ગણતાં) આસરે સાડા નવ કરોડ રૂપિયાની અને ખરચ તેથી કાંઈક વધારે થાય છે. એનું કરજ અને ૧૮૭૯ માં આસરે ત્રણ કરોડ રૂપિયાનું હતું. એનું લશકર હોલડમાં ૬૪૦૦૦)નું અને સંસ્થાનોમાં ૩૯૦૦૦) નું મલી

૧૦૩૦૦૦) છે, તથા લડાઈનાં ૧૧૪) બાર-કશો ૫૦૦) તોપોનાં હથેથાં તેષાર રાખે છે. અહીંયાનાં ધારાનો વહીવટ રેવતે ચુંડી કાઢાડેલા ૧૧૯) જણાં ચલાવે છે, પણ પાદશાહની પોતાની પ્રીવી કાઉનશીલ સાથે સાત પ્રધાન પોતેજ ચુંડી કાઢાડે છે તે તથા રેટ કાઉનશીલનાં ખીજ ૧૪) મલી પાદશાહને મદદ તથા સલાહ આપે છે. તા. ૨૮ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં કલાક ૭-૨૫ ની ટ્રેનમાં એમસ્ટરડામથી નીકળેલા રાતનાં કલાક ૭-૩૦ પારીશ શહેરમાં આવી પુગા, અને કાઉન-ટીનેન્ટલ હોટલમાંજ પાછો ઉતારે લીધો હતો.

તા. ૨૯મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે રાતનાં પાલેસ ડી ઇનડયટરીમાં ઇલેકટ્રીક એક્રીપીશન ઊઘાડેલું છે તે જોવા ગયા હતા. આગલ હમોએ પારીશમાં એવી રીતનું એક્રીપીશન અધુરું સુકધું હતું તે આજે ખરાખર ફરીને ઇલેકટ્રીક લાઇટથી જોયું. તેમાં છેક મોટી રાશની (Revolving light) કે જેની સાંમે ઊઘાડી આંખે આંપણે જોઈ નહીં થકીયે તેથી તે છેક ઝીણી બતી (કોપરેલની ટમ-બલરમાં ખાલીએ છીયે તેટલી) સુધીની ત્યાં વીજલીની લાઇટો કાઢેલી હતી. વીજલીની બતીથી ત્યાં ધણાં જણાંઓનાં ફોટોગ્રાફ પણ પાડતા હતા, અને ઓપેરા હાઉસ જે એ જગ્યાથી ધણો દુર છે, ત્યાં ગાવાનું ટેલીફોન વાટે એક ઓરડામાં સંભળાવતા હતા. એ ઉપરાંત ખીજ સંસ્થાઓ વીજલીનાં જોરથી ચલાવતા હતા.

તા. ૩૦મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે હીંયાંની મોટી દુકાન ચાંડ મેગેઝીનસ ડ. લુવર (Grand Magazines dux Louvre) કરીને છે તે જોવા ગયા હતા. એ દુકાન લુવર મેહલની સાંમે આવેલી છે, અને તેની ધમારત આખા મોહોલા જે-

ટલી મોટી છે, તેમાં રાજનાં ૨૫૦૦) માણસો કામ લાગે છે, જેઓને લાવ લઇ જવ કરવા સારું ૬૦) ધોડા તથા ગાડી-ઓ રાખેલી છે, અને તે ઉપરાંત સામન ઘેરઘેર ધરાકોને ત્યાં મોકલાવવાને ખીબ પણ ગાડી ધોડા છે. એ દુકાનમાં ટાંચણીથી તે આપ્પા ધરનાં ફરનીચર સુધીની ચીજો છે, તથા ધરાકોને માળા ઉપર લઇ જવા સારું હાઇડ્રોલીક લીફ્ટ રાખેલી છે, તથા તેઓને તરસ લાગે ત્યારે દારૂ તથા સોડાવાટર મફત આપે છે. દરેક બાબદની ચીજોની જગ્યાએ છુટ્ટી છુટ્ટી કરીને તે ઉપર ઓરતોને લગતી જીનસોપર ઓરતો અને મરદોને લગતી જીનસોપર મરદોને જાણે જુદી જુદી દુકાનો હોય તેમ રા-જલાં છે જેઓ પોતાને હસ્તકના માલના જવાબદાર રહે છે. માલ વેચે તેની નોંધા તરત કરવા સારું મેહતાઓ હારખ'ધ ટેબલોપર તૈયાર રહે છે, અને સંઘળું જેમ આપણે કહીએ તેમ પાછલથી ઘેર બરોબર પોહાંચતું કરી આપે છે. ખુરશી તથા કો-ચોની લાઈનીંગની ફેશન હમણાં ફરવાઇને સાડીન તથા મખમલને બદલે ધરાંની ગલીઆઓ તે ઉપર જડી લેવામાં આપે છે, અને હમણાં તેનો ખપ ધણો નીકળયો છે એમ ત્યાં સાંભળ્યું હતું.

એ જોઇને પછી એનાં જેવીજ ખીજી મોટી દુકાન બો માર્ષ (Au Bou Marche) કરીને ૩ રૂ બેગ (Ru du Bag, 135) મોહોલામાં છે તે જોવા ગયા, જ્યાં ઉપલી દુકાન મુજબ સંઘળો સામન વેચાય છે. એમાં ૨૬૦૦) માણસો કામ લાગે છે, અને સામન મોકળવા ૧૫૦) ધોડા ગાડી રાખે-લા છે. વરસ દાહડે એ દુકાનનાં મેનેજરનાં કોહેવા મુજબ ૫૦) કરોડ રૂપિયાનો માલ વેચાય છે, અને એટલો વેચાતો હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી; કારણ કે જે ૨૬૦૦) માણસો અહીંયાં કામ લાગે છે તેઓને આમથી પગાર જો મહીને દાહડે ૩ ૬૦)

(જે કાંઈ અહીંયાં ધણું નથી) એજ ગ-ણીયે તોપણ વરસ દીને તેમના પગાર દા-ખલ ૧૮૭૨૦૦૦) રૂપિયા થાય છે; તે ઉપરાંત તેઓને સારું ગાડી ધોડા તથા બપોરનું મફત ખાવાનું તથા મોટી દુ-કાનનું ભાડું, સામનનાં રોકાનું બ્યાજ સૌ ગણતાં હતા ધારીયે છીયે કે ધણો મોટો ખર્ચ થવો જોઇયે. તે કાહડવા તથા નફો કરવા જ્યારે આટલી મોટી રકમનો માલ વેચાય ત્યારેજ કાંઈ કમા ઇ કરાય. એવી મોટી દુકાનો આપ્પા પુ-રેપમાં છે નથી. હતા ગયા ત્યારે જો કે “કુલ શીક્ષન” ન હતી અને મોટા લોકો બાહાર નીકળી ગયલા હતા, તોપણ જાણે કે મેજો હોય તેટલી ભીડ એ બેહુ દુકા-નોમાં આલુ હતી.

તા ૦ ૩૧મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સાંજનાં પારીશ છોડી જઇયે છીયે તેથી એ શહેરને લગતી થોડીએક હકીકત (Statistics) અતરે ખીડેકરની ગાઇડ બુક પરથી જાણવાજોગ ઉતારી લીધી છે. પારીશ શહેર ૩૦૧૧ મૈલ જગ્યા રહે છે, અને ૨૧૧૧ મૈલ ઘેરાવામાં છે. એમાં ૩૦૦૦) મોહોલાઓ ૫૪૦) મૈલ લંમ-બાઇના છે; શહેરમાં ૬૫,૦૦૦) ઘરો, ૮૦) સ્કુવેરશ અથવા ચોક, ૨૮) પુલ, ૮૦) દેવલો, અને ૩૫) થી ૪૦) ના-ટકથાળા તથા ૨,૦૦૦) ઉપરની જાહેર નીશાળો છે. એની વસતી સને ૧૮૭૭ ની ગણતરી મુજબ ૧૯,૮૮,૮૦૬) માણસની છે, તેમાં મોટા ભાગ રોમન કેટોલીકનો છે. ૮૭) ટકા લોકો વાંચી લખી શકે છે; વ-રસ દહાડે શહેરમાં ૫૫,૦૦૦) જનમ અને ૪૮,૦૦૦) મરણ થાય છે, તથા ૧,૧૬૦૦૦) માણસોને ધરમ ખાતે પાળે છે. ધેરનાં આ-કરો દાખલ એક લાખ માણસ કામ કરે છે, અને ૪૫૦,૦૦૦) માણસ કારીગર છે, જે દ-રકને ૩) થી ૬) ફરંક અને કોઈ કોઈને ૨૦) ફરંક રોજનાં મહે છે. સને ૧૮૭૮નાં શા-

જામાં એ શહેરની આવક ૨૫,૪૮,૩૭,૧૩૨) ફ્રાંકની થઈ હતી અને અન્ય પણ નબળીક તેટલોજ હતો, તેમા કેલવણી આપવા પાછલ ૧,૦૪,૦૦,૦૦૦) ગરીબોને પાળવાપર ૧,૩૫,૦૦,૦૦૦) જાહેર રસ્તાઓપર ૧,૫૪,૦૦,૦૦૦), રસ્તાઓની લાઘટ પાછલ ૭૮,૦૦,૦૦૦) જાહેર પાછલ ૭૫,૦૦,૦૦૦), અને પોલીસ પાછલ ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦) ફ્રાંક વરસ દીને ખસેછે. આવકમાં ઝારાકી પરના, વેરાનાં (૧૨,૦૦,૦૦,૦૦૦), જમીન તથા કુતરાનાં કરનાં (૨,૫૦,૦૦,૦૦૦), મારકટિંગ બાકું (૧,૧૩,૦૦,૦૦૦), પાણીનો કુમપનીના (૮૯,૦૦,૦૦૦), અને ગ્યાસ કુંપનોનાં (૮૫,૦૦,૦૦૦) ફ્રાંક ઉપજેછે. વરસ દીને ૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦)નો અનાજ તથા વાહન ઘર ખપેછે તેમાં (૯,૬૦,૦૦,૦૦૦) ગ્યાલન સ્પીરીટ, ૩,૦૦,૦૦૦)ટલુ પાંચી, ૧,૬૦,૦૦૦) ટલુ ગોશ, ૪૦,૦૦૦)ટલુ માછલી, ૨૦,૦૦૦) ટલુ શીકાર તથા મરધાં બટકાં, ૪,૦૦૦) ટલુ માખણ, ૩,૦૦૦) ટલુ ધંડાં, ૪,૦૦૦ ટલુ પનીર, ૧૪,૫૦,૦૦,૦૦૦) ફ્રાંકની તરકારી, (૮૭,૦૦,૦૦૦) નો મેવો, ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦)ની પેચટરી મીઠાઈ, અને ૩૭,૦૦,૦૦૦) ફ્રાંકનાં કાલુ ખપેછે. પારીશમાં છ અબજ ક્યુબીક શીટ વરસ દીને ગ્યાસ ખપેછે, તેમાં એક અબજ અને અઘાર કરોડ ક્યુબીક શીટ ગ્યાસ (૧૭૭) એનજીનોમાં કોલસાને બદલે વાપરેછે, અને સવા નવ કરોડ ક્યુબીક શીટ ગ્યાસ નાટકશાળાઓમાં બલેછે તેનાં તેઓ સાડા સાત લાખ ફ્રાંકો આપેછે, જે બી-સાથે ૮) ફ્રાંક હજાર ક્યુબીક શીટ ગ્યાસના કીમત થાયછે. આરટીઝીયન કુવાછે તે તથા ખીજાં વાટર વરકસ દરરોજ નવ કરોડ અને ૫૦) લાખ ગ્યાલન પાણી પુર પાડેછે. હીંયાંની મ્યુનિશીપાલીટીનુ કરજ છે, તેનું બ્યાજ ૧૦,૬૪,૫૦,૬૧૪) ફ્રાંક બરબું પડેછે. એવું સૂઝણું ગંજવરછે.

આજે રાતનાં ૮) વાગે પારીશ શહેર આગગાડીમાં બેસીને છોડ્યું હતું. એ શહેર હમાને ધણુંજ પસંદ પડ્યું અને જેમ જેમ તેને જોતા ગયા તેમ તે વધતું સરસ લાગતું હતું. હીંયાંનુ લોક જાતે નમનતાઈવાલું છે, અને આપણને પોતે વાત કરાવવા આવે તથા જ્યાં જ-ઘ્યે ત્યાં સૂઝણું ધણું નમનતાઈથી હમાને પરદેશી જોઈને બતાવતા હતા. પારીશમાં જાણે ધંધો વેપાર હોય નહીં તેમ જ્યાં ખી હમા માહુલાઓમાં કે ખીજે કે જે જતા ત્યાં અમથું લોક મોજ કરવા કરતું હોય તેમ લાગતું હતું, અને મોજ મ-જાહ કરવાનાં મકાનો કામેકામ દીસતાં હતાં. એટલું માહુલું શહેર ખીજું આ-ખા યુરોપમાં નથી એમ કહેછે, અને હ-માએ જે જોયું તે પરથી તેમાં કમો શક ઉત્પન થતો નથી.

તા ૦ ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—

આજે સવારનાં ૮) વાગે કોલોન (Cologne) કરી જરમનીનાં એક શહેરમાં પુગા. એ શહેર પારીશથી ૩૦૨ા મૈલ દુરછે. ત્યાં ડીશ હોટલ (Hotel Disch) માં ઉતારો લીધો હતો. કોલોનનું કેડેડરલ જે આખા યુરોપનાં મોટાં દેવલોમાનું એક ગણાયછે તે જોવા ગયા હતા. એ તદન પથરનું બાંધેલું છે. એનો પાયો પેહલ વેહલાં સને ૧૨૪૮ માં નાંખ્યો હતો. તે વખતે હમણાંનાં દેવલનો ડીશાઇન કોઇ મીઠો જરારડે બનાવ્યો હતો. પાયો નાંખ્યા પછી કોયરનો ભાગ તૈયાર થયો; પણ ત્યાંનાં લોકો તથા આર્યખીશવ વચેની મારામારીને લીધે તે છાપડાં વગર પડી રહ્યો હતો, તે સને ૧૩૨૨ માં પાછું કામ ચાલ્યું અને છાપડું ઉપર ચઢાડ્યું. એ પ્રમાણે મારામારીને લીધે કામ પાછું અટકીને સને ૧૪૪૭ માં એનો “નેવ” તૈયાર કીધો. ત્યારપછી ધણાં વરસો સુધી તે પર ધ્યાન આપ્યું નહીં હતું, અને

સને ૧૭૯૬ માં ફ્રેન્ચોએ જ્યારે એ શહેર લીધું ત્યારે એ દેવલને ધામ ભરવાનો કોઠાર બનાવી દીધા હતા. પછવાડેથી વળી પૃથ્વીયાના પાદશાહો તેનું થોડું થોડું કામ ચલાવે, અટકાવે એમ કર્યા કીધું, તે છેક બરોબર કામ સને ૧૮૪૨ નાં શાલથી ચાલું કીધું તે હમણું છે તેમ તૈયાર સને ૧૮૭૬ માં થયું, જે વખતે ઘણી ધામધુમથી શહેનશાહો પોતે આવીને એ જાહાડયું હતું. એપર છેલા વખતનો ખરચ સાત લાખ પૌંડ લાગેા હતા. એ દેવલ ૧૪૮) વાર લાંબુ અને ૬૭) વાર પોહાણું છે. એનાં દીવાનખાનાની દેવાલો ૧૫૦) શીટ જમી અને છાપડાંની જાયાઈ ૨૦૧) શીટ નીછે. એનો વચલો મીનારો જે તદન લાખડનો છે, તે ૩૫૭) શીટ જાયાછે અને એનાં બે મોહોડાં આગલના મીનારા દરેક ૫૧૧) શીટ જાયાછે. એ દેવલનો આગલો ભાગ જ્યાંથી મીનારા બે કીધેલા છે, તે ધણીજ નક્શીદાર છે અને મીનારાપર નાધળા નાધળા હજારો મીનારા કોતરેલા છે, તેથી જાણે નક્સીકામનો મીનારો હોય તેવું લાગે છે. એ મીનારાએાની વચમે અંદર દેવલમાં જવાનાં ત્રણ બારણાં કીધેલાં છે, તેનાં આરકાંપર વગર ગણત્રીનાં પુતળાં કોતરેલાં છે. એનો જેવો બાહારથી બપોરો છે તેવો અંદરથી નથી ; પણ સાડું બાંધેલું છે. એના દીવાનખાનામાં બે હાર થાંભળાએાની કીધેલી છે, તથા અંદરથી એનાં આરખીશપની ધોરોનાં માન્યુમેન્ટસ તથા રંગીન કાચની મોટી મોટી બારીએો તેમની બાધબલની લીગતો મીત્રો સાથે મુકેલી છે. તે જોવા લાયક છે. એનો મોટો ઘંટ સને ૧૮૭૪ માં જે ફ્રેન્ચ તેમ્પો જીતી હતી તે ગાલીને બનાવેલા છે તે ૨૫) ટણ વજનમાં છે. એનેથી ખીજ બે નાધળા ઘંટ ૧૧) અને ૬) ટણ વજનમાં છે, જે સને ૧૪૪૭ અને ૧૪૪૮ માં બનાવેલા છે.

એ જોખને પછી અત્રેનું મધુકીયમ જોવા ગયા હતા. એને Wallraf Richartz Museum કહી કહે છે. એ જગ્યા માફકસર મોટી છે, તથા અહીં ઘણા ખરો પીકચરોનો સંગ્રહ છે, તેમાં કાંઈ કાંઈ મારા ઉસ્તાદોને હાથનાં છે. એમાં એક પીકચર હમણાંનાં જરમનીના શહેનશાહની માયનું છે, જે ઘણું સરસ પાડેલું છે. તે પાડવાને બરલીનનાં એક મીતારા યુસ્તાવ રીકટાર (Gustav Richter) ને ૧૧,૦૦૦) પૌંડ આપ્યા હતા. એ સને ૧૮૭૮ માં પાડયું હતું અને હીંયાં અમયું જોવા મુકેલું છે. એ પીકચરો ઉપરાંત થોડાંએક પુતળાં, કાંઈ પોટરી વરક (મોટીકામ), અને આગલા વખતનો મોઝેઇક વરક છે, તે ચોથી સદીના જમાનાનું છે, જેમાં અસલનાં યુનાની શીલસુક, ડાયોજીનીસ, સોક્રેટીસ, એરીસ્ટોટલ, સીલો, પર્સેટો, કલીયોગ્યુલસ, અને સોફોકલીસની તસવીરો પાડેલી છે. એની બનાવતમાં થોડો ભાગ કાચનાં કટકા પણ વાપરેલા છે.

એ જોખને પછી સેંટ પીટરસનું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ માફકસરનું છે, અને ઘણું જોવા લાયક નથી ; પણ એની અંદર રૂબેન મીતારાનું (હીંયાંનાં લોકોનાં કેહેવા મુજબ) સર્વોત્તમ પીકચર મુકેલું છે, જેમાં સેંટ પીટરને ખીલા મારેલો પાડેલો અને તેને જાંધો કીધેલો છે ; તેથી તે પીકચરને જોવા સાદું સાથે એક ધરડાં મુકેલું છે જેની હેઠાણમાંથી વાંકા વળીને જોવાથી તેની ખુબી બરોબર માલમ પડે છે. એ પીકચરને પણ નેપોલીયન પારીશ જાંચકી લઈ ગયો હતો જે સને ૧૮૧૪ માં પાછું અહીંયાં લાવ્યા હતા. એ પીકચરનાં રૂબેનનાં શહેનશાહ એક મીલીઅન રૂબલ (૧૨ લાખ રૂપિયા) આપવા કહયા તોપણ વેચ્યું નહીં એમ કહે છે. એ પીકચરને આલટર પર મુકેલું છે

અને તેને પીવટથી ફરવી શકે છે. એનાં પાછલા ભાગ પર કાંધશટનું પીકચર “ક-રશીકાધડ” કીધેલું પાડેલું છે, તે હમેશાં ધણું ખર્ચે દબાઈતું રાખે છે; પણ સેંટ પીટરનું પીકચર કોઈ જોવા માગે છે તેની પાસેથી દોહડ માર્કેટી શી (એક માર્કેટી કીમત એક શીલોંગ છે) લઈને દબાડે છે.

એ જોઈને પછી હમે કોલોન શહેરમાં ફર્યા હતા; એ શહેર માટું છે, અને તેની વસતી આશરે ૧,૩૫,૫૦૦) માણસોની છે. એની ઇમારતો તથા રસતાઓ સારા પણ ઘણા ખરા માંકડા છે. શહેરની વચ્ચેમાં રાહીન નદી આવેલી છે તેના કીનારે લોકોને ફર્યા સારું મળતો રસતો બાંધેલો છે. નદી પર એક લોખંડોનો મોટો પુલ છે, જેનો એક બાજુ પરથી આગગાડી અને બીજા બાજુ પરથી ગાડી ધોડા આવળવ કરે છે. બીજે પાર એક નાધણું ગામ ડેનઝ (Dentz) કરીને છે, તે આશરે ૧૪,૫૦૦) માણસોની વસતીવાળું છે. એ પુલ ઉપરાંત એક બીજો બોટોનો પુલ થોડે દુરથી બાંધેલો છે, અને તે પરથી માણસ તથા ગાડી ધોડા આવળવ કરે છે. લોખંડવાલા પુલ ઉપર બેઠું છે હમણાનાં જરમનીનાં શહેનશાહનાં બે પુતળાં ધોડા પર બેસાડેલાં પાડેલાં છે. સાંજનાં અતરેની મુઝોલોજીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા, જ્યાં જીવતાં જાનવરોનો સારો સંગ્રહ કીધેલો છે. એની જ પાસે બોટનીકલ ગારડન આવેલી છે. તે કાંઈ ઘણી જોવા લાયક નથી. એ કોલોન શહેર હાલ પૃથ્વી-આના હાથમાં છે, અને રાહીન નદી પરનાં જીલાઓનું સહથી માહોટું શહેર ગણાય છે, તથા વેપારમાં પણ જરમનીનાં બીજાં મોટાં શહેરોની બરાબરી કરે છે. એની વસતીનો દૃષ્ટિએ ભાગ કોલોલીકશ છે. એ સમગ્ર જોઈને રાતનાં આઠની ટ્રેનમાં બસીને કોલોન શહેર છોડ્યું હતું.

તા. ૨ જી સપ્ટેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં આઠ વાગે બરલીન જે જરમનીનું પાવતખત શહેર કોલોનથી ૩૬૨ માઈલ દુર છે ત્યાં આવી પુગા, અને સેન્ટરલ હોટલ (Central Hotel) માં ઉતારો લીધો હતો. એ હોટલ બરલીનમાં સૌથી માટું અને સરસ કહેવાય છે, અને તે તા. ૫મી સપ્ટેમબર ૧૮૮૦ એ ઉધડ્યું હતું. એમાં ૫૦૦) ઝોરડા છે તથા એક ઘણી મોટી કાચની કનસરવેટરી બાંધી તેમાં શીયાળાનાં દીવસો પર કોનસર્ટ કરે છે. એ કનસરવેટરી ૨૫૦) શીટ લાંબી અને ૭૫) શીટ પોહોળી છે.

પેનોપ્ટીકમ (Panopticum) કરીને મીણનાં પુતળાંઓનું સંગ્રહસ્થાન છે તે હમે આજે જોવા ગયા હતા, જ્યાં પૃથ્વીઆનાં રાજવંશીઓ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં જાણીતા શખસોનાં મીણનાં થોડાંક પુતળાં એકઠાં કીધેલાં છે. એ જગ્યા પર જીવતાં જોડીયા છોકરાઓ સાથે વળગેલાં હમે એ જોયાં હતાં, જેઓ થાપા આગલથી વલગી ગયલાં હતાં. તેઓની ઉંમર આશરે બે થી ત્રણ વરસની હશે અને તેમાંનું એક છોકરું ચાલતું હતું, ત્યારે બીજાં છોકરું જે નબલું હતું તે પાછલથી ધસડાતું હતું; તોપણ તે દરકાર નહીં કરતું હોય તેમ રમતું અને હસતું ચાલતું હતું.

એ જોઈને પછી “એકવેરીઅમ” જોવા ગયા હતા, જ્યાં ઘણી જાતની માછલીઓ ઉપરાંત થોડાંક જમીનનાં જાનવરોનો પણ સંગ્રહ કીધેલો હતો.

તે જોઈને પછી શાહનશાહ વીલીયમનો મહેલ જોવા ગયા હતા. એ મહેલ માફક-સર મોટો છે અને તેમાંનું ફરનીચર તથા સણગાર પણ સારો છે. એનું નામવાનું દીવાંલુખાનું છે ત્યાં અવાજના પડધા ઘણા સરસ થાય છે. જો આપણે એક બિલ બોલીએ છીએ, તો એક નોકરી બીજી

નાંકાસુધી તેનો પડથો જાણે દાડતો હાય તેમ લાગેછે. એ ઝાઝા ગોળછે અને તે પર ગેલેરી કીધેલીછે. હાલનાં શાહનશાહને પરણ્યાને ૨૫) વરસ પુરાં થયાં ત્યારે એ સાકિનાં ધારા મુજબ તેને રૂપેરી લગન (Silver wedding) કહીને ઘણી ધામધુમ કરેછે. તે વખતે એને ગામેગામથી ઘણીએક સ્ત્રીઓ રૂપાંની બનાવેલી ભેટ મલી હતી તે અહીંયાં મુકેલીછે, તેમાં રાહમચાઇલડે બે હાથીઓ બનાવેલાં આપ્યાછે, તેની કીમત ૮૦,૦૦૦) ટાલર (ત્રણ શીલીંગનો એક ટાલર) કહેછે. એ શીવાય ખીજું થોડુંએક જોવા લાયકછે.

ત્યાંથી નીકળેલા એ મેહેલની માંમે ફેડરીક ધી ગ્રેટનું ધોડાપર ખેસાડેલું બ્રાઇઝનું પુતળું જોવા ગયા. એની ખેઠકની ચારે બાજુપર ચાર મોટા ધોડાપર ખેસાડેલાં પુતળાં પ્રીન્સ હેનરી એક પ્રસીદ્ધ, ડ્યુક ફરડીનાંડ એક પ્રીન્સીક, અને બે જનરલોનાં મુકેલાંછે, અને તેની વચમાં તે વખતનાં ખીજા જાણીતા મેનાપતીઓનાં આદમકદ શાઇઝનાં પુતળાં મુકેલાંછે, તથા તેની હેઠળનાં પેડરજાનાં ભાગ પર તે વખતનાં વખાણાયલા સોલજરો તથા અમલદારોનાં નામો કાતરેલાંછે. એ મુજબ એ ત્રણ યડનું મોન્ડુમેન્ટ બનાવેલુંછે. ફેડરીક ધી ગ્રેટ પાદશાહને પૃથ્વી-આનાં તખ્ત ઉપર બેઠાંને ૧૦૦) વરસ પુરાં થયાં તે દીને ધ્યાને તા. ૩૧ મી મે ૧૮૪૦ ને દીને એનો પાયોનાંબ્યો હતો. એ પુતળું આખા પૂરોપમાં સરસ ગણાય એવી મજબતી કારીગીરીનું બનાવેલું છે. તેને સને ૧૮૫૧ માં ખુલું મુકવામાં આબું હતું. એ બધી જગ્યાઓ ઉપર જણાવીછે તે (Linden) નામનાં અતરેના સહથી સરસ ૧૬૨) ફીટ પોહાળા મોહાલામાં આવેલીછે. તે મોહાલાને છેડે બેનડનબર્ગનો દરવાજો આવેલોછે, એ ભાગળની સાફક

બાંધેલાછે અને તેની ઉપર ચાર ધોડાની ગાડી મુકીછે, જેને એ લોકો કુવાડરીગા એક વીક્ટોરીઆ (જીતની નીશાન) કરીને કહેછે. એ ભાગળ ધ્યા દરવાજો ૨૦૫) ફીટ પોહાળો અને ૮૫) ફીટ જમ્બોછે, અને સને ૧૭૮૯-૯૩ માં બાંધ્યો હતો. એનો ઉપરનું પુતળું ફ્રેન્ચ લોકોએ જ્યારે બરલીન શહેર સને ૧૮૦૪ માં જીત્યું ત્યારે જીતકી લઈ ગયા હતા; પણ સને ૧૮૧૪ માં તે પાછું આપ્યું હતું. એ ભાગળમાં પાંચ રસતા જુના જુદા કીધેલાછે, તેમાં બે રસતા માણસો સાથે અને બે રસતા ગાડી ધોડા સાથે તથા વચ્ચેનો રસતો શહેનશાહ અને તેની મીલીને આવજાવ કરવા સાથે રાખેલોછે. એ વચ્ચેનાં દરવાજામાંથી કોઇને જવાનો હોકમ નથી.

હીંયાંથી નીકળેલા ટીપે ગાર્ટન કરીને ફરવાનો પાર્કછે ત્યાં ગયા હતા. એ જગ્યા ઘણી મોટીછે; અને જેમ લંડનમાં હાઇડ પાર્કછે, તેમ લોકો ગાડી ધોડામાં હીંયાં ફરવા નીકળેછે. પારકશામાં મોટાં મોટાં મૈલનાં મૈલ લાંબા રસતાઓની બાજુપર નાંખેલાંછે તેથી તેની લાંબી ઘટા ઘણી સારી લાગેછે. એ પાર્ક બે મૈલ લાંબો અને ૦૧૧ મૈલ પોહાળોછે, અને ૬૦૦) એકર જમીન રોકેછે. એમાં મોટાં પુતળાંઓ છુટાં છુટાં મુકેલાંછે.

તે પછી તેની આગલ એક મોટા બાગમાં હમણાંનાં શહેનશાહના બાપ તથા મા દોરેલાંછે, તેની યાદગારીનું મોઝીલીયમ જોવા ગયા. ધોરનો દેખાવ બાહારથી કાંઈ ભવકાદાર નથી; પણ જ્યાં અંદરથી તે લોકોને દાટી તે ઉપર યાદગારીનાં તેઓનાં મુવાડેલાં પુતળાં મુકેલાં છે તે જગ્યા સંગેરમરની બાંધેલીછે, અને તેનાં યાંભળા સફેદ તથા કાળા બેલ રંગના પથરનાં બાંધી ઉપર જાંબુલા રંગની કાચની બારીઓમાંથી ઉજાસ નાંખેલોછે,

તેથી જાણ કાઢના હયા કોરીનાં બનાવેલાં હાય તેવો દવાવ આપે છે. એ બંધ જાણીઆનાં પુતળાં ધણીજ સરસ કારી-ગીરીનાં બનાવેલાં ધણાં જોવા લાયક છે. ત્યાંથી નીકળીને પાછા ડીવે ગાર્ટનને રસને ફરતા (Das establishment Flora) કરીને એક આગ છે તે જોવા ગયા, જ્યાં કાંઈની જોવા લાયક હતું નહીં પણ થોડાં એક ઝાડો તથા ધાસના કીઆરા ઉગેલાં છે.

ત્યાંથી નીકળેલા માન્યુમેન્ટ ઓફ વીક્ટરી (Monument of Victory) જીતનો મીનારો જોવા ગયા હતા. એ મીનારો સને ૧૮૭૩ માં પૃથ્વીઆની જીતનો યાદગારી સારું બાંધેલા છે. તે ૨૦૦ ફીટ જાંચ તથા આઠ સીડીનો તપો બાંધીને તે પર ગોળ આકારનો ચેનાઈટ પથરનો બાંધેલા છે, અને તેની ઉપર જોન-ઝનુ ગીલીટ કાંધેલું જીતનું પુતળું મુકેલું છે. એનાં પેડેસ્ટલપર ચારે બાજુએ બરોનજનાં ડેનમારકની લડાઈ અને ૧૮૬૪ ની, કોનીગસ્ટર્ગની લડાઈ અને ૧૮૬૬ ની, મેડાનનો લડાઈ અને ૧૮૦૦ની, અને ફ્રેન્ચની લડાઈ અને ૧૮૦૧માં જીતીને લશ્કર પાંચું ફરકું તેનાં ચીતારો પાડેલા છે. એ સ્થળ એ મુજબ ત્રણ માટી લડાઈઓ, છલી પૃથ્વીઆને એ ડેનસ, ઓ-સ્વીઅન, અને ફ્રેન્ચોપર જીત્યા તેની યાદગારી સારું હોમા કાંધેલા છે. એ ઉપર જ્યાં સારું અંદરથી સીડીઓ બાંધી લીધી છે.

અહીંથી નીકળેલા અતરેનું ઇમ્પીરી-અલ ડાબેત હયાને પાર્લામેન્ટ હાઉસ જેને રાઇચ્સ્ટાગ્સ ગેબાઉડે (Reichstags Gebäude) કરીને કહે છે તે જોવા ગયા. ૧૮૭૧ માં જ્યારે પૃથ્વીઆના રાજને ફ્રેંચેનશાહ ડેડવો ત્યારે આ મકાન ધણી ઉતાવળમાં બાંધ્યું અને અહીંયાં ત્યારપછી જરમનીની ફ્રેંચેનશાહી

ડાબેત હયાને પારલામેન્ટ બરે છે, જ્યાં જરમન રાજનાં બોર્ડાં ફ્રેંચેનનાં વકીલ Representatives એકઠા મલીને આપણાં પાર્લામેન્ટની માફક ધારા વગેરે પસાર કરે છે. એઓમાંથી ૩૯૫ જાણીને સેનેટ દાખલ ચુંટી કાઢાડે છે, તેઓ સંધળા હેઠાણનાં ભાગમાં બેસે છે તથા ગામેગામનાં (મીનીશટરો) કારભારી આવે છે તે એક પેલેટફોરમપર બેસે છે, જેઓનો સાથે પૃથ્વીઆનો મીનીશટર કાઉન્ટ બોશમારક પણ બેસે છે. એ મહેલ કાંઈ ધણી ભપકાકાર નથી પણ માફકમરે છે.

તા ૩ જ રાપટેમબર ૧૮૮૧—આજે સવારનાં બરલીનથી આસરે ૧૬) મૈલ દુર પોત્સદમ (Potsdam) કરીને આસરે ૪૫,૦૦૦) માણસોની વસતીવાળું ગામ, જ્યાં હીંયાંનાં પાદશાહોનાં મહેલો (જેમ પારીશમાં વરસેલસને ગણાય છે તેમ) આવેલા છે, તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાપર જ્યાં સારું સવારનાં ૮-૪૦ ની ટ્રેનમાં નીકળેલા હ) વાગે ત્યાં પુગા, અને ત્યાંનો બેબલશબરગનો મહેલ જે શાહાનશાહી મહેલ દાખલ ગણાય છે તે જોયો હતો. એ મહેલ સને ૧૮૩૫ માં બંધાયો હતો પણ કાંઈ ધણી જોવા લાયક નથી; એમાં થોડાંક પીક-અરોનો સંગ્રહ કાંધેલા છે. ત્યાંથી નીકળીને “સાં મુસી” મહેલ જોવા ગયા. એ મહેલ ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટ સને ૧૦૪૫-૪૭ માં બાંધ્યો હતો. એમાં દાખલ થવાનું દીવાનખાનું તથા જમવાનું દીવાનખાનું એ બંધે સંગેમરમરનાં પથરનાં બાંધેલા છે. એમાં ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટના દોરત ફ્રાન્સના વખણાયેલા શીલમુક પોલટરને સારું આરડાઓ બનાવેલા છે તેની જીત તથા દીવાલપર કુલ અને જનવર તથા મેવાની લાકડામાં કોતરેલી તોરણ રાખી તરંગ પાડેલી છે તે ધણી શોભાયમાં દી-સે છે. પછી “ધી ન્યુ પેલેસ” કરીને ફ્રેડરીક

૪૦ ગ્રોટો સને ૧૭૬૩ માં બાંધ્યો હતો તે જોયો હતો. તે ૬) વરસે ઘણું મોટા અરસે બાંધીને તૈયાર કીધા હતા, અને પોત્સદમ તો શું પણ આખા જરમની દેશમાં તેનો જોડયો નથી. એ મેટુલની દીવાલનો નીચલો ભાગ ધણીઅરો સંગે-મરમનો છે. એ બધામાં ગ્રોટો સલુન (Grotto Saloon) કરીને એક મોટું દીવાનખાનું છે તે તદ્દન જુદીજ નવી રીતે સજુગારેલું છે; તેની સઘળી ફરતી દીવાલોપર જાત જાતનાં કોડા તથા રંગીન ક્રીસ્ટલના કીમતી પથરોનાં કટકાથી સજુગાર આપેલા છે, જેની મળવણી એવી સરસ કીધેલી છે કે હમો તેની તારીફ કરી રીતે કરી શકતા નથી. એ મેટુલની ભોંય રંગીન લાકડાંથી જાત જાતની તરાંહ પાર્ડીને ઘણી પાલીશ કીધેલી છે. એનાં ૨૦૦) ઓરડાં છે. તેમાંનાં ઘણાઅરો સારા સજુગારેલા છે અને કોઇ કોઇ ઓરડાઓની દીવાલ તથા શીલીંગોપર રૂપાનાં ગીલીટનાં પત્રાંની કુલોની તરાંહ પાડેલી છે. કાઉન પ્રીનમ (પાટવીકુવર)નાં વાપરવાનાં ઓરડાઓ ઘણાં સરસ સજુગારેલાં છે. તેની દીવાલોપર ક-સખી કીનખાઓનાં જેવા તથા રેશમી જીંચી જાતનાં કપડાં જડેલાં છે; કુંમરો કોઇ કોઇ તો ક્રીસ્ટલ પથરોનાં ઘણાં કીમતી છે; શીલીંગો તથા દીવાલો તથા ખારી ખારણુંપર સઘળે નકસી અને ગીલીટ કામ બનાવેલું છે, તથા પીકચરોનો સારો સંગ્રહ કીધેલો છે. એ મેટુલનો હીપેટર રૂમ પણ સારો સજુગારેલો છે, તેમાં ૬૦૦) બેડેરા તદ્દન મખમલની ગીલીટનાં હાથાઓની કીધેલી છે. એનો મારબલ સલુન ૧૦૦) ફીટ લંબાઈમાં છે. બધી રીતે એ મેટુલ જોવા લાયક છે.

એ જોઇને પછી શાર્લટન હાફનો મેટુલ જોવા ગયા, જે “ધટાલીઅન લીલા”નાં જેવા સને ૧૮૨૬ નાં શાલમાં બાંધ્યો હતો. એમાં પીટર ધી મેટ્રે પોતે બનાવેલી રૂપાં

તથા સ્ટીલની ખુરશીઓ રાખેલી છે. એ મેટુલને લગતાં રોમન હમામો જોવા ગયા, જે અસહનનાં હમામોની બાંધણી પર બાંધેલાં છે અને તેની દાવાલ, શીલીંગ તથા જમીનપર રંગીન પથરની તરાંહ પાડેલી છે તથા વચમાં આખા ગ્રેનાઈટનાં પથરનું નાહાવાનું ટપ મુકેલું છે, જેની કીમત ૭૫,૦૦૦) પૌંડની કડે છે.

એ જોઇને સાંજનાં પાછા બગલીન આવ્યા, અને બરલીન શહેરનાં મોટા મોટા મોટાલાઓ ફરી આવ્યા હતા. અહીંયાંનાં રમતાઓ કોઇ કોઇ ધણાંજ મોટા છે, તેમાં ઉન્ટર ડેન લીન્ટર (Unter den Linter) નામનાં મોટાલાનો રસનો ૧૯૨) ફીટ પોહોળો છે. તેમાં ધરોની બાજુપર પગથીઓ, પછી ગાડી પોડાનાં રમતાઓ અને તેની વચમાં પાછા પગ રસનો કરીને પાંચ રમતાનો એક રમતો બનાવી બધા ભાગોપર ઝાડ રાપેલાં છે. એ શીવાય ખીજ ઘણાં રમતા કોઇ કોઇ તો ચાર મૈલ લાંબાં છે, અને તે પર ધરો ઘણાંજ મોટાં અને રોણુકદાર ડાલનાં બાંધેલાં છે, તથા તે ઉપર નકશી તથા પુતળોનો યાગજ નથી. ઘણા અરો બધાં ધરોને બાહારથી ઓઘલ પેન્ડીંગનો રંગ માર્યાથી જાણે નવાંજ રંગેલાં હોય તેવાં લાગે છે. પારીશ શહેરનાં બાંધકામ તથા રમતા મોટા છે પણ અહીંયાંની રોણુક અને કારીગરીની બરાબરી કરી શકશે નહીં, તેમજ લંડનનાં ધરોની કારીગરીને ટકર મારે એવી સરસ અને જોવા લાયક છે. આજે રાત્રે અતરનાં આપેરાહાઉસમાં મીનો (Minon) નામનો ફ્રેન્ચ નાટક જરમન ખોલીમાં કીધો હતો તે જોવા ગયા હતા, જે જોકે હમો સમજ્યા નહીં તોપણ તેનું આપેરાનાં જેવું ગાયન ધણું સરસ રીતે ગાતા તથા બજવી બતાવતા હતા.

તા ૦ ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં જીલ્લાજીલ્લા ગારડનસ જોવા ગયા હતા, જ્યાં જીવતાં જનવરો નો ઘણો સારો સંગ્રહ કાઢેલા છે. ત્યાં હાથીઓને રાખવાનું ઘેર હીંદુઓનાં ડેહ-રાનાં આકારનું અને થાંભળા હાથીઓનાં આકારનાં બનાવેલા છે; તથા બીજાં જનવરોને સારું પણ તેઓને રહેવા લાયક ખડક યા ટેકડી તથા ઝાડો કરીને ઘરો બાંધેલા છે. એ સ્થળોની ગોઠવણી ઘણી પસંદ કરતા લાયક છે.

ત્યાંથી નીકળેલા જીનો મેટલ જોવા ગયા હતા. એ મેટલમાં શહેનશાહ પોતે રહેનો નથી પણ બાહારનાં વખાણાયા લોકો તથા રાજાઓ અહીંયાં આવે છે તેઓની મુલાકાત લેવા તથા મોટાં ખાણાં અને નામ આવવા સારું વાપરવામાં આવે છે. હમણાંનો શહેનશાહ પોતાનો મેટલ જીને “શહેનશાહ વીલીયમનો મેટલ” કરી આગલ જણાવે છે, તેમાં રહે છે. એ જીનો મેટલને રાયલ પાલેસ પણ કહે છે. એ મેટલ સને ૧૪૫૧ માં એક કીલ્લા દાખલ બીજા હલકટર ફ્રેડરિક બાંધ્યો હતો, પણ પાછળથી તેને બીજા રાજાઓ સુધારતા આવ્યા હતા, અને હમણાં તે એક મોટો ચોખ્ખું આકારનો મેટલ થયો છે. તે ૬૫૦ ફીટ લાંબો, ૩૮૦ ફીટ જડો, અને ચાર માળનો છે. તેની જગ્યા ૧૦૦ ફીટની તથા તેની ઉપરનો ચુંબળ ૨૩૦ ફીટ જાય છે. એ મેટલમાં ૬૦૦ ઓરડા છે, તે બધા કાંઈ બાહારનાં લોકોને દેખાડતા નથી પણ વ્યક્તિક રીસેપ્શન (દીવાને આમ) તથા બાલકમ, વગેરે બતાવે છે. એક પેટુલા ઓરડામાં બજાર મુકેલા છે, તેને ગારડ રૂમ કહે છે, તથા બીજા ઓરડામાં ફરનીચર અને બીજા કીમતી ચીજોનો સંગ્રહ કાઢેલા છે, તથા છત ઉપર પેન્ટિંગસ તથા દીવાલો ઉપર ગીલીટ કામ

સારું છે. એક ઓરડાને કીંગ્સ ચેમ્બર કરીને કહે છે તેમાં પૃથ્વીઓનાં બધા પાદશાહોની સખીઓ મુકેલી છે. એ બધા ઓરડામાં રીટર શાલ (Ritter Saal) કરીને તખ્તનો ઓરડો છે, જ્યાં શહેનશાહ પાર્લામેન્ટ બેસાડે છે, તે સૌથી સરસ સજાગારેલા છે. એ ઓરડામાં એક નાંધળો ગેલેરી રૂપાની ગીલીટનાં પતરાંની બનાવેલી ઘણી નક્કીદાર છે. એ ઉપરાંત એ ઓરડાનો આરશીઓ, શીલીંગની કોરનીચ સ્થળ રૂપાની ગીલીટનું કાંઈક છે. તેને વાસતે કહે છે કે એ અમલ સ્થળ ખરાં રૂપાનું બનાવેલું હતું, પણ ફ્રેડરિક ધી ટ્રેટને લડાઈઓમાં ખરસ ઘણો યયાથી તે સ્થળ ગાલી કાઢી તે બદલે ગીલીટનાં પતરાંનું મુક્યું હતું. એ ઓરડાની છતોપર એવી તો સરસ નક્કી કીધી છે કે જાણે રેશમી ભરેલું કપડું તેપર ખરેખર જડેલું હોય તેમ દીએ છે. એ મેટલમાં “વાહીટ શલૂન” (White Saloon) કરીને નામવાનો ઓરડો ઘણો મોટો અને સરસ સજાગારેલો છે. તે ૧૦૫ ફીટ લાંબો, ૫૦ ફીટ પોહોળો, અને ૪૦ ફીટ જાય છે, તેમાં કુંમરોમાં ૮૦૦૦ માણુબતીઓથી લાઇટ કરે છે. તે માણુબતીઓને તાર ધવા દોરીથી મલવેલી છે, જેથી જો એક નાંકેથી દોરી મલગાવે છે તે સઘળી માણુબતીઓ એકદમ સળગી ઉડે છે. આથી વખત ઘણો બચે છે. એ મેટલમાં જોવા લાયક ચીજોમાં મોનાં તથા રૂપાની પાદશાહી પલેટ દીવાલોપર ગોઠવીને મુકેલી છે, તે રૂપાનોજ આઠ ફીટ જાય એક થાંભળો હમણાંનાં શહેનશાહને તેનાં લશ્કર તરફથી ભેટ મળેલા (સને ૧૮૬૭નાં શાલમાં એને લશ્કરી અમલદારી ચલાવતાં ૬૦ વરસ પુરાં થયાં ત્યારે ભેટ કાંઈ હતો) તે તથા બીજા ભેટ દાખલ મલેલી ચીજો છે. એનો ચેપલ ઘણો સારો બાંધેલો છે. તે ૧૧૩ ફીટ જગ્યા અને ૭૫ ફીટ પેસવામાં છે.

એનો એલટર તથા કર્કશ પીલા ધણપ-
શીઅન મારબલનો ઘણો સરસ બનાવેલો છે,
તથા તેની જમીન રંગીન સંગેમરમરની છે.
એ એવલ બાંધવાપર ૧૭) લાખ રૂપિયા
ખર્ચ થયે છે.

એ મહેલ જોઇને ધી રાયલ મ્યુઝીયમ
જે મહેલની સામે છે તે જોવા ગયા
હતા. એ મ્યુઝીયમની બાહાર એક
ઘણું જ મોટું એક જ એનાઇટનાં
પથરનું બનાવેલું વાઝલું મુકે છે, જેનો
પેરાવો આસરે ૨૧) ફીટ હશે. એને થાંભ-
લાઓ કીધેલા છે, અમારતની અંદર જે
થાંભળા તથા સીડીઓ છે તે આખા સં-
ગેમરમરનાં પથરનાં છે, અને એમાં ઉસ્તાદ
ચીત્રકારોની અમુક તેમ તેની નકલનાં
પીકચરો તથા પુતળાઓ બનાવેલાં મુકેલાં છે.

ત્યાંથી નીકળેલા પીકચર ગેલેરી જોવા ગયા
હતા, જે પણ સારી તરાં હતી બાંધેલી છે અને
જેમાં પીકચરોનો ઘણો સારો મેલાવડો
કીધેલો છે. એની શરૂઆત સને ૧૮૨૧માં
મી. સોલી (Mr. Solly) કરી કોઈ
અંગ્રેજનાં એકઠા કીધેલાં પીકચરો
૭,૫૦,૦૦૦) ડાલર વેચાતાં લઇને કીધી
હતી, અને પછી તેમાં પાદશાહોનાં પોતાનાં
તથા બીજા ઘણાંઓએ એકઠાં કીધેલાં
ચીત્રો આપવાથી સારો જોડો થાયલો છે.
એમાં પાછલથી બીજાં પીકચરો વેચાતાં
લઇને ઉમેરો કીધામાં આજ્યો છે. તેમાં
શુઆર માનડટ ફલેક્ષનનાં ૫૦૦૦૦) પાંડ
આપીને તેમાં ઉમેર્યાં હતાં.

એ જોઇને પછી હોહેનઝોલ્લર્ન (Ho-
henzollern) મ્યુઝીયમ જોવા ગયા
હતા. એ મ્યુઝીયમમાં હોહેનઝોલ્લર્ન આન-
દાનને (જેનો વડો હાલ જરમનીનો શહે-
નશાહ છે) લગતી એકઠી કીધેલી ચીજોનો
સંગ્રહ કીધેલો છે. તેમાં અમુકમાં જ્યારે
એ આનદાનનાં ધણેકરો કહેવાતા હતા
ત્યારથી તે હમણાંનાં શહેનશાહ સુધીનાને
લગતા જુદા જુદા ઓરડા કરી તેમને

ભેટ મલેલી ચીજો, પહેડવાનાં કપડાં, ઢો-
લીયા, કબાત, ધત્યાદી તેમજ તેઓની
અને તેઓની રાણીઓની તસ્વીરો છે.
તેમાં હમણાંના શહેનશાહનાં બાપનાં
ઓરડામાં નેપોલ્યન બોનાપાર્ટને એનાં
વખતમાં હજાબો હતો તેનાં બધા ચારો
ગામેગામનાં મુકેલાં છે. હમણાંનાં શહેનશા-
વાલા ઓરડામાં એનાં સુનેરી લગન
(Golden Wedding) એટલે એનાં
લગન થયાને ૫૦) વરસ પુરાં થયાં તેની
મુબારકબાદીમાં ગામેગામથી ભેટ આ-
વેલી ચીજો મુકેલી છે. એને શહેનશાહ
કીધો તે વખતે જરમની દેશનાં બીજા
રાજવંશીઓએ રૂપાનો એક થુંબજ
બનાવી તેમાં ભેટ આપનારાઓનાં રૂપાનાં
બરડા આડકાંમાં ગોઠવી તેમનાં કોટ ઓફ
આરમ્સ મથાળે પાડીને બનાવેલું આપેલું
તે ઘણું જ સરસ અને જોવા લાયક છે.
એની કીમત ૨૫,૦૦૦) રૂપિયા કહે છે.

આજે રાતનાં દશ વાગે આગગાડીમાં
બેસીને બરલીન શહેર છોડ્યું હતું. બર-
લીન શહેરની વસતી આસરે ૧૦૯૦૦૦૦)
માણસની કેહેવાય છે. તેને યુરોપના સૌથી
મોટાં શહેરોમાં ત્રીજું અને વાચેનાંની
બરાબર ગણે છે. એ ૨૩) ચોરસ ફેલ
જમીન રોકે છે. એ શહેર જરમનીની વચો-
વચમાં આવેલું હોવાથી એનો વેપાર ઘણો
મોટો છે, અને આખા કેન્ટોનેનરલ
યુરોપમાં સૌથી મોટું વેપારી અને મન્યુ-
ફેક્ચરીંગ શહેર ગણાય છે. એમાં ઓછો
બનાવાનું તથા ખીરનાં, રંગવાનાં, ઉન
તથા રેશમનાં અને બીજા ઘણાં કાર-
ખાનાં છે, તથા તે ઉપરાંત અહીંયાંના
મોટા વેપાર ગાય, દોર, અનાજ, દારૂ
અને ઉત્તનો કહેવાય છે. એ શહેરમાં રેલવે
ઉગાડવાથી એની વસતી જે સને ૧૮૦૦
માં ૧૭૨૦૦૦) ની હતી તે વધીને સને
૧૮૭૯ માં નજદીક ૧૧) લાખ થવા
આવી છે, એટલી જલદી એની વસતી
વધી ગઇ છે.

તા ૦ ૫મી શપટેમબર ૧૮૮૧-આજે સવારનાં આઠ વાગે કોલોન શહેરનાં સ્ટેશન પર ગઈ કાલે બસલીનથી નીકળેલા આવી. પુગયા, અને ત્યાંથી કલાક ૯-૫ મી-નટિ પાછા આગગાડીમાં બેઠા, તે બોન (Bonn) ગાંમમાં કલાક ૯-૪૦ પુગયા હતા, અને ત્યાંથી રાહીન નદીપર જવાને સ્ટીમરને વખત હોવાથી ગાંમમાં ફરી આવ્યા. એ ગાંમ નાંધળું આસરે ૨૮૦૦૦) માણસોની વસતી વાલુ છે તથા ત્યાંનાં ઘરે માફકમરની સારી આંધણીનાં છે. હીયાનાં દેવલની સાંમે બીઝવન (Beethoven) નું પુતળું ઉભું કીધું છે. નવાં ગાયન ઉપજવનાર બીઝવન ઉરતાદનો જનમ આ શહેરમાં થયો હતો, અને એનું પુતળું સને ૧૮૪૫ નાં શાહમાં આપણી મહારાણી વિક્ટોરિયા અતરે પધારયાં તેમનો મનમુખ બોલું મુકયામાં આવ્યું હતું. આજે કોઈ સેન્ટનો દીવસ હતો તેની તક લઈને ગહીન નદીપરનાં કેકોલીક જીલ્લાઓમાંનાં લોકોએ પોતાને લગતી આબોસર અહીંયાં એક એકબીબીશન કર્યું હતું, જે બંધાડવા સાથે કોલોનના આર્ચબીશપ આવેલા હતા. તે એક માડું સરખસ ફરીને તેને બંધાડવા જતો હતો, તેથી રસતામાં માટી ભીડ મલેલી હતી અને બધા માણેલામાં વાવ-રાઓથી સણગારે કાઢેલા હતા. રાહીન નદી જેની પશ્ચિમ બાજુપર એ ગાંમ આવેલું છે ત્યાં હમા ગયા, અને ત્યાંથી સ્ટીમર વીલીયમ મધે બેસીને રાહીન નદીનો દે આવ જોતા જોતા કલાક ૧૦-૪૫ નાં નીકળેલા રાતનાં કલાક ૯-૪૦ બીબ્રીક (Bibrich)નાં કીનારાપર ઉતરયા હતા. એ આખી નદીનો રસતો ઘણોજ સરસ કહેવાતો હોવાથી હમા આગગાડીમાં જવાને બદલે નદીને રસતે ગયા, અને હમાએ જે તારીફ સાંભળી હતી તે ઘણી ખરી હતી. એ નદીનો બહુ બાજુ

પરની શીનરીની હમા તારીફ કરી શકતા નથી, માટીમાટી જગ્યાએ દરાઓનાં મદવા તથા ખીજી જાતનાં ઝાડોથી ભરપુર અને તેની પાછલ નાંધળા નાંધળા ડુંગરો જાણે રમકડાં ગોઠવ્યાં હોય તેમ દીસતું, અને નદીને કાંડે છેટે છેટે નાંધળાં તથા ઝાડાં ગાંમો વાગંફરતી મદવા કરતાં હતાં. તેઓનાં દેવલોનાં મીનારાઓથી બંને બાજુપર આમમાન ટીગાવું દેખાતું, તથા આગગાડીઓ બંને કાંડેથી વારાફરતી આવળવ કરયા કરતી. નદીપર લોકો એક ગામથી બીજે ગામ મોજ કરવા નીકળેલું તેથી ઘણું રળીયાંમનુ લાસતું હતું. કોબ્લેનટશ (Coblentz) નું ગામ જ્યાં હાલ જરમનીની શહેનશાહબાનું આબારી હોવાથી રહેલી છે તે છોડ્યું કે પછી નાંધળાને બદલે મોટા ડુંગરો, અને તેપર વટોક દરાખનાં મદવાઓ તથા તથે તથે ભાગી પડેલા તથા કોઈ કોઈ રૂપેરમાં રાખેલાં આખા અને મજબુત કીલ્લા, રૂપાંતી ખાણો એ બાજુપર બેઠે છે તેની ચીમની, ધ્યાનીથી રંગભૂમી બદલાતી હતી, તે જોવા લાયક છે અને હમા નજદીક તેપર જે ૧૧) કલાક ફરયા તેથી જરા પહુ કંટાળ્યા હતા નહીં. રાત પડીકે આંદળું થોડુંક નીકળ્યું તેથી તથા કીનારાપરનાં શહેરોનાં ઘેરોની તથા ખીજી છુટી છવાઈ બતીઓથી વળી જુદોજ દેખાવ દીસતો હતો. હમા કીનારે ઉતરયા પછી ત્યાંથી આગગાડીમાં બેસીને ફ્રાંક ફોર્ટ (Frankfort) ગામમાં રાતનાં કલાક ૧૧-૩૦ પુગા હતા.

તા ૦ ૬ ઠી શપટેમબર ૧૮૮૧-આજે સવારનાં ધી રોમર (Romer) કરને અતરેનો જીનો ટાઉન હોલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ મકાન સને ૧૪૦૬ નાં શાહમાં બાંધેલું છે, અને તેમાં આગ-લનાં જરમન શહેનશાહોને ચુંટી કાઢાડતા હતા તે સાથે જરમન ડામ્પેટ મલતી હતી. એ બધા શહેનશાહ પહેલો કોનરાડ સને

૯૧૨ થી ૯૧૮માં રાજ કરીગયો ત્યારથી તે છેલ્લો શહેનશાહ ખીજો ફરાંનહ સને ૧૭૬૨ થી ૧૮૦૬ સુધીનાંની તસ્વીર આહીયા મુકેલીછે. એ મહેલ બંધાયોની આગમજ હીયા ખીજી મકાન હતુ તેમાં ખી શહેનશાહોને જરમન ડામ્પેટ મલીને ચુંટી કાઢાડતી હતી, અને એ માન ફેક ફાઈ શહેરનેજ જરમનીમાં હતું. જ્યારે શહેનશાહને ચુંટી કાઢાડે ત્યારે એ જગ્યા- પર આણું આપતા હતા, તે વેલાએ જરમનીનાં ખીજ શાહાજાઓ તેની મેનીજ કરતા તે વખતની વપરાતી ખુરશી તથા ટેબલો પણ હજુ ત્યાં મુકેલીછે. એ મકાન ગોઠીક ધમારત બંધીવર બંધી- લુંછે, પણ કાંધ ધણું જોવાલાયક નથી. ત્યાંથી નીકળેલા શંટ પોલસનું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ ધમારત સને ૧૮૩૩ માં જરમન નેશનલ એશિયમલીની મીટીંગો જરમન રાજબંધનને સુધારવા બાંધી હતી, તેથી તે ગોળાકારમાં બાંધેલીછે, અને તેમાં કીયેટરની માફક ખુરશીઓ અર્ધ-ગોળાકારમાં ગોઠવેલીછે, પણ પાછલથી સને ૧૮૫૨માં એને ફરેનીને દેવલ બનાવી દીધુંછે; અને જ્યાં સરનશીનતી બેઠક હતી ત્યાં હમણું એલટર મુકેલાંછે. ત્યાંથી નીકળેલા શંટ આરોલોમીઓને કોડરલ જોવા ગયા. એ દેવલ સને ૧૩૧૫નાં શાલનું બાંધેલુંછે, પણ તેનો મીનારો જ સને ૧૫૧૪માં બાંધતાં અધુરો રહ્યો હતો તે એ દેવલને સને ૧૮૬૭માં આ- મથી નુકશાણી થઇ તે પછી સુધારતી વખતે અમલનાં નકસા મુજબ બાંધી પુરો કીધો હતો. એ મીનારો ૩૧૨ ફીટ જામો તથા દેવલ માફકસરનું મોટુંછે, પણ કાંધ ધણું જોવા લાયક નથી. એ દેવલની સાંમે એક ધણું જીનું ધેરછે તે પ્રોટેક્ટર ધરમ ફલાવનાર મારટીન લુકનું કહેછે, અને તેની હેઠળ તે ઉમો રહીને એક ચોકછે ત્યાં વામ્મેજ કરતો હતો.

તેનો ધધાણી ઘખલ તેનું પુતળું ત્યારની દીવાળવર મુકેલુંછે.

એ જોધને પછી ફેકફેટનાં મોહાલાઓ તથા ખીજ જગ્યાપર ફરી આવ્યા હતા. એનાં બાહારનાં મોટા રમતાઓ તથા મકાનો મારાંછે, પણ અંદરનાં અમલનાં રમતા મારાંકડા તથા ઘરો પણ નાધળાંછે. અહીંની જીનું ધમારતોની દીવાલોપર સ્લેટનાં નાધળા કટકાઓ માછલીનાં ભોં-ગડાંની માફક જડી લીધેલાછે, તેથી નવાઇ જોવા દેખાવ લાગેછે. જ્યાં ચાહુદીઓનો મોહાલોછે ત્યાં અમલનો પેહોલો રોકશમ્બલડ રહેતો હતો. તે ઘેર તથા ખીજાં ઘેરો ધણાં ખરાં ઉપરની માફકનાં સ્લેટની દીવાલનાં બનાવેલાંછે. ફેક ફેટનું શહેર મોટુંછે, અને તેની હાલની વસતી ૧૧૮૦૦૦ માણસનીછે, અને અમલ એ શહેર સ્વરાજકય હતું, પણ સને ૧૮૬૬માં પૂરીઆ સાથે જોડાઇ ગયુંછે. એ શહેર ધણું જીનું કહેવાયછે, અને અતરેનાં શરાફો ધણાં વખાણ-યલાંછે. શહેરમાં ફરીને પાછા આવતી વખતે એક શરાફ બેંડમેનનું ખાસ મુઝીયમછે તે જોવા ગયા હતા. અહીંયાં એક વચગાલેનાં હાલમાં થોડાક પુતળાં મુકેલાંછે, તેમાં એરીઆદનને ચીતાપર બેસાડેલોછે. તે ધણું સરસ પુતળું કહે-વાયછે; એક ફાંચલ પર તે ફરેછે અને તેની બરોબર અસર ઉત્પન કરવા મારે એક પડો કીધેલોછે જેથી તે ધણું સરસ લાગેછે. એ પુતળું મુઝીયમનાં ધ-ણીએ ૨૦,૦૦૦ ફ્રાંકોની (એક ફ્રાંકો- નની કીમત એક રૂપિયા જેટલીછે) આપી વેચાતું લીધું હતું. એ સીવાય એમાં કાંધ ખીજી જોવા લાયક નથી. એ પુતળાંથી એનું નામ એરીઆડનોયમ (Ariad- neum) પણ કહેછે.

ત્યાંથી નીકળેલા અતરેનું વખ-ણાયલું ઓપેરા હાઉસ જોવા ગયા

હતા, જે ઘોડાનું દીવસપર બંધાઈ રહેલું હતું. એની બાંધણી ઘણીખરી પારીશનાં મોહોરા એપેરાની શાળાને મળતી આવે છે. પણ સઘળું નાંધણી હદમાં જ રાખેલું છે. એ બાંધવા પાછલ (૮૦,૦૦,૦૦૦) માર્ક્સ ધ્યાને ૪૦) લાખ રૂપિયા ખર્ચ ખેડા હતા. એની મોટી સીડી તથા પ્રસાળ સઘળું સંગેમરમરનું બાંધેલું છે, અને તે બાંધતાં ૭) વરસ લાગ્યાં હતાં. એમાં જે હજાર માણસો ખેડે એટલી ખેડક છે, રોજની જામીન ૮૭) ફીટ છે. એ એપેરા અહીંયાંની મ્યુનીસીપાલિટીએ બાંધેલા છે, અને તેમાં સારા ગાંનારાઓને ૧૦) થી ૪૦) હજાર માર્ક્સ સુધી વરસ દાહાડે મલે છે.

અહીંથી ફ્રેંક ફ્રાઈનું પ્રદર્શણ જાંધાડેલું હતું તે જોવા ગયા હતા. એ માર્ક એક મોટી જગ્યા ધેરોને તેમાં સંગ્રહ માર્ક એક મોટું મકાન કરેલું છે, જેમાં એક લાંબી ચાલ બાંધી તેને ઉભા આઠ ભાગમાં વહેચી તેમાં જુદી જુદી મીજોનો નવી પરચુરણ મોંધાની, તથા સાંચાકામ, ફરનીચર, પેટરવાસ ઇત્યાદીનો સારો જમાવ કીધેલા છે. એ ઉપરાંત રેશોટાગ્રંટ (આવાપીવાની જગ્યાઓ) છુટા છવાયા મકાનો તરાંહ તરાંહ જાતની ચીનાઈ, હોંદુસ્તાનની તથા ખીજ દેશોની ટપ દેખાડવાને બાંધેલાં હતાં તથા વચલા ભાગમાં કુવારા કીધેલા હતા. એ સઘળું ધણું જોવા લાયક હતું. એ જોઈને બપોરનાં જે વાગે આગગાડીમાં નીકળેલા સ્ટ્રાસબર્ગ (Strasbourg) શહેરમાં રાતનાં ૧૧-૨૦ મીનીટ આવી પુગા, અને મેસન રૂજ (Maison Rouge) નામનાં હોટલમાં ઉતારે લીધા હતા.

તા ૭ મી શપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં અહીંયાં કોંડરલ જોવા થીવાય ખીજું કાંઈ જોવા લાયક ન હતું તેથી શહેરમાં પેહલાં ફરી આવ્યા. એ

શહેર અચ્છ જરમનોનાં હાથમાં હતું તે ચાંદમાં લુધમે અને ૧૬૮૨ માં જીતી લીધું હતું, અને ત્યારથી ફ્રેન્ચનાં હસ્તકમાં અને ૧૮૭૦ સુધી રહેવા પછી પુશીઆની લડાઈમાં જરમનોએ તે પાછું જીતી લીધું. જ્યારથી તે જરમનોને હસ્તક છે. તેઓએ એ શહેરને આલસાસ અને લોરેન પરગણાનું પાયતખ બનાવ્યું છે, અને જો કં તે જે સુધી સુધી ફ્રેન્ચનાં હસ્તકમાં હતું તેખી ત્યાંના લોકોએ પોતાની જરમન ભાષા તથા ચાલચલણ છોડી હતી નહીં. છેલી લડાઈમાં આસુર્જ શહેરપર જરમનોએ ધેરો નાંખ્યો હતો અને તે ૧) મહીનો અને ૧૮) દીવસ પછી તાંખે થયું, ત્યાંસુધી તે પર ચાલેલા તોપોના મારાને લીધે તેનાં ધેરો ધણુંખાં ખીસમાર થઈ ગયાથી હમણાં પાછાં નવાં બાંધવા માંડેલાં છે, અને ધણું ખરાં તૈયાર થઈ ચુક્યાં છે. એ નવાં ધેરોનાં મોહોલા ધણું સરખા કીધેલાં છે અને ધેરો પણ સારાં છે. બાકીનાં જુનાં શહેરનાં રચના સંકડા તથા ધેરો નાંધેલાં છે. એ શહેર પરથી ધલ (III) નદી જે રાહીન નદીથી આસુરે જે મલ દુર છે અને તેની સાથે કેનાલથી જોડેલી છે તે પસાર થાય છે. તે આઠ દીવસપર સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં ધણો વરસાદ પડવાથી ઉભાઈ જમને રેલ આવી હતી, જેનાં પાણી એતર તથા બાગોમાં, નદી કાંઠે હજુ ભરેલાં હોએ એ દીકાં હતાં. એની ઉપર જે પુલો છે, તેમાં એક ગાડી ઘોડાનો અને ખીજો આગગાડી મોટે લાખડોને છે. ગાડી ઘોડા જવાનો પુલ બોટોપર બાંધેલા છે, તેની છેક જ્યાંનાં સુધી નદીનું પાણી જોશથી દોડતું હતું, અને હજુ પણ તે ધણું જોર કરવાથી બોટવાલા પુલનાં યાંબળા ધણું હીલતા હતા. એ શહેર કાંઈ ધણું મોટું નથી અને એની વસતી આસરે ૧,૦૦,૦૦૦) માણસોની ગણાય છે.

એ શહેરમાં ફરીને ૧૧—૪૫ મીનાટે અહીંયાંનું કેડીફલ જે તેનાં ધડીયાળને સાઈ વખણાવણું છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ ધણું મોટું છે. તે ૩૬૩) શીટ બાંધુ, ૧૩૫) શીટ પોહાણું, અને ૯૯) શીટ જંચું છે, તથા તેની ઉપરનો મીનારો જે ધણો નકશીદાર છે તે ૪૬૮) શીટ જંચો છે, અને વેલાયતમાં એનેથી એકજ દેવલનો મીનારો જંચો કેહેવાય છે. એની ફરતી દીવાલ પર પણ નકશીકામ કીધલું તથા ધણું એક પુતળાં મુકેલાં છે, તેમાં કેટલાંક ધોડા પર બેસાડેલાં પણ છે. સને ૧૭૯૩ નાં ૨૨ રેવોલ્યુશનમાં એ દેવલમાંનાં સેંકડો ઉપર પુતળાં બલવાઆરોએ ભાંગી નાંખ્યાં હતાં, અને એના ખુબસુરત મીનારા પર પ્રજાસત્તાક નીશાણીવાલી લાલ ટોપી પેહરાવવાથીજ તે બચી ગયો હતો. એનો અંદરનો ભાગ કાંઈ ધણો જોવા લાયક નથી, પણ તેનાં ધડીયાળનાં જેવું બીજું ધડીયાળ દુન્યામાં કોંઈ નથી એમ કેહેવાય છે. એ ધડીયાળનાં જાણે ચાર મજલા કીધા હોય તેમ ગોડવેલું છે અને તેની જાંચાઈ આસરે ૩૦) શીટ ઉપરનો છે. એનાં પેહેલા મજલા પર દુનયા પાડેલી છે, અને સુરજની આસપાસ જેમ આશમાનો દુનયા ફરે છે તેમ સંચાકાંમથી અહીં મધલું ચાલે છે. તેની ઉપર કલાક મીનીટ દેખાડવાનું ધડીયાળ છે, તેની ઉપર પાંચું દુનયાનાં બીજા ભાગોમાં તેજ વખતે શી કલાક છે તે જણાવાનું મુકેલું છે; હેઠળનાં ભાગ પર ફરીશચીઅન લોકનાં ફરતાં શીયટ (પર્વો) પણ પોતાની મેલે બદલાઈને દેખાડે છે. તે ઉપરાંત સુરજ અને ચાંદનાં ગ્રહણો તથા આખા આશમાનનાં ગ્રહો દેખાડે છે, તથા જાંચકનું પંચાંગ પણ એમાં ચાલુ છે, અને ૯૯૯) વરસો સુધીમાં કયાં ગ્રહણો તથા શીયટ (પર્વો) આવશે તે તથા બીજા આશમાનો બાબદો માલમ થાય છે. એનું સંચાકાંમ એવી રીતનું સરસ છે કે પોતે

પોતાની મેલે દરોબરત થાય છે, અને એક મીનીટ પણ કોઈ વખતે વધતું ધયા આશું થાંડી ગરમીને લીધે બદલાતું નથી. એ ધડીયાળની ટોકરી ૬૨ ૦—૦૧—૦૧૧ કલાકની વાગે છે; તે સાઈ એક સરસ તાલ કીધી છે. ૦૧ કલાક વગાડવા સાઈ એક બચું (પુતળું) ચાલી આવીને જમણાં હાથ પર એક ઘંટ છે તે ઉપર ૦૧ કલાક વગાડે છે, ૦૧૧ કલાક એજ માફક એક જીવાંત મરદ આવીને વગાડે છે, ૦૧૧૧ કલાક એક અધાર માણસ અને આખો કલાક એક જુધા માણસ આવીને વગાડે છે. તે વખતે એક બીજું પુતળું રેતીનું ધડીયાળ જે ખાલી થાય છે તે પાંચું ફરવે છે, જેમાંની રેતી બરોબર એક કલાકે પુરી થાય છે. ગેલેરીનાં ખુણાંમાં દરરોજ અડવાડીયાંનાં દીવસ દેખાડવા તે દીવસને લગતાં પુતળાં બદલાઈને ઉભાં રહે છે, જેમકે એપ્રિલો આતવારે, ડાએનાં સોમવારે ઇત્યાદી. એ ઉપરાંત જ્યારે બપોરનાં બાર વાગે છે ત્યારે ચોથા મજલા પર કાઈ સ્ટને ઉભા રાખેલા છે, ત્યાં પાછલથી એનાં બાર એપ્રોસલસ ચાલી આવીને કાઈ સ્ટ તરફ મોહોડું કરી તેને નમી સલામ કરીને ચાલયા જાય છે. તે વખતે કાઈ સ્ટ પોતાનો જમણો હાથ જંચકને તેઓને આશીર્વાદ દે છે; પણ સૌથી સરસ તો એક મરપો છે કે ઉપર મથાળે બેસાડેલા છે, તે જ્યારે બપોરનાં બાર વાગે છે ત્યારે જીવતા મરદાની માફક પીછ ઉભાં કરી પાંખ ફડફડાવી ડોકું જંચું કરી કુકરે કુક ! આબાદ જાણે જીવતો મરપો બોલતો હોય, તેમ પોકાર મારે છે; અને એ મુજબ પેલા એપ્રોસલો કાઈ સ્ટનો સામે આવે છે, ત્યારે ત્રણ વખત પાંખ ફડફડાવી ડોકું જંચું કરી પોકાર મારે છે. આ ધડીયાળ નવું સને ૧૮૪૨માં બનાવ્યું હતું; પણ અજલનું ધડીયાળ જે સને ૧૫૭૧ માં ડાસીપોડીઅસે બનાવ્યું હતું, તેનીજ નકલ છે, જેમાં ફક્ત દુનયાની

આલ તથા આશમાનનાં શ્રેષ્ઠ હમણાંની શોધ માફક ફેરફાર કરીને નવું મુકેલું છે. અમલનાં ધડીયાળનો મુખ તથા મરથો તથા ખીજી ડાએસો મધણું ખીજી સાંમેનીં ધમારતમાં મુકેલું હજી લોકોને દેખાડે છે. હમા એ ધડીયાળ બપોરનાં બાર વાગતા ખામખા જોવા ગયા હતા અને હમાએ સમણું જે જોયું તેની તારીફ કરી શકતા નથી.

એ જોઇને પછી હમા શેન્ટ'ટામશનું દેવલ જોવા ગયા, જ્યાં મારશલ કાઉન્ટ એફ સાક્સનીની યાદગારીનું માન્યુમેન્ટ મુકેલું જોયું હતું. એ કાઉન્ટ ઇ. સ. ૧૭૫૦માં ફ્રાન્સમાં ધણે વખણાયેલા લશ્કરી મરદાર હતો, અને ઉપલાં માન્યુમેન્ટમાં જન્મ જાણે મુડાંની પેટી ઉઘાડી તેમાં કાઉન્ટ જે ઉપર ઉભેલો છે તેને સુવાને કહેતો હોય તેવી નીચાની કરી બતાવે છે તે ઉપરથી કાઉન્ટ સીડીપરથી ઉતરીને માંહે જતો હોય તેમ પાડેલો છે. તેને ફ્રાન્સની જીનીઅમ્સ અથવા મધળી જાહોજલાલી, જે એક ખુબસુરત ઓરતનાં આકારમાં પાડેલી છે તે એક હાથે અટકાવે છે, અને ખીજે હાથે તે જમને પાછો જવાનો હોકમ કરે છે. કાશીનની ખીજી બાજુપર હરક્યુલીસ (Hercules) જેને ગ્રીક લોકો કૌવતનો દેવતા કહે છે તે માહત પેલાને બોલાવતું જોઇ પોતે મધળાં જોરનું દૈવત છતાં રડતા નીચી ડાકાએ ઉભા રહેલો છે. એ મારશલ કાઉન્ટ ઉભો છે તેની હેઠળ એસ્ત્રીઆ, હાલ્ડ અને ઇંગ્લાંડ દેશનાં હેરાલ્ડરીક (Heraldrie) જનવરો તથા બાગેલા વાવટા જંધા નાંખેલા છે, જેથી ત્રણે રાજ્યોનાં એક મલેલાં લશ્કરપર કાઉન્ટ આવ સાક્સનોએ ફૂલાનડર્સની લડાઈમાં જીત મેલવી હતી તે બતાવે છે. એ મધળું સંગેમરમરનાં મફેદ પથરનું બનાવેલું અને ધણું તારીફ લાયક રીતે કોતરેલું છે. એ

પુતળોને બનાવતાં વીસ વરસ લાગ્યાં, અને સને ૧૭૭૬માં તે તબયાર થયાં હતાં. એ દેવલનાં એક ઓરડામાં ડ્યુક એફ નેસા (Duke of Nassau)નું મુડું એક કાચની પેટીમાં દેખાડતું રાખેલું છે, જે ૨૩૫) વરસનું જીવું અને તેની ઉપર કપડાં પણ હજી અમલનાં પેટરાવેલાં તેજ છે. ફક્ત હાથનાં મોજાંજ પાછલથી જ્યારે એને એ દેવલમાંથી ખણી કાઢાયો ત્યારે પેટરાખ્યાં હતાં. એને મમી (Mummy) જેવો બનાવીને દોડેલા હોવાથી તે જેવી હાલતમાં મરતી વખતે હતો તેવીજ હાલતમાં હમણું દીએ છે. તેનું મોહોડું પણ મફેદિ (મજબની મમીશાનુ કાળું રંગેલું હોય છે) પણ તેપર મોહોડાંમાંથી પાણી નીકળવાથી ડાઘ પડી ગયલા છે, બાકી જાણે તરતનો મુવેલો મુવાડેલો હોય તેવો લાગે છે. એજ ઓરડામાં એની છાકરીનું મુરડું પણ મુકેલું છે. તેનું માસ મધળું ખવાઈ ગયલું છે, પણ હાડકાં તથા કપડાં હજુર જેમનાં તેમ છે. તેને હાથે દાણાની પોહોચી તથા આંગળાંએ ઝીણાં હીરાની વીટી હજુર મલાંમત છે.

એ સમણું જોઇને બપોરનાં ૨-૧૫ મીનીટિ આમખર્જ છોડ્યું હતું, ત્યાંથી સ્ટીટબ્રલાન્ડનું બાલ (Bale or Basle) કરી ગામ છે ત્યાં આગગાડીમાં કલાક ૫—૧૫ મીનીટિ સાંજનાં આવી પ્રગ્યા, અને ધી ટ્રાય રાય (Trois Rois) હાટલમાં ઉતારો લીધો હતો. જમીને શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. એ શહેર રાહીત નદીપર આવેલું છે, તે કાંઈ ધણું મોટું નથી; પણ ફ્રાન્સ, સ્ટીટબ્રલાન્ડ, અને જરમનીની વચમાં આવ્યાથી અહીંયાં તે દેશનાં આવતા જતા લોકોને ઉતારો લેવા સારું ધણું કામ આવે છે. એને લગતી એક જગ્યા છે જ્યાં એક માણસ પોહોળા પગ કરીને ઉભું રહે છે તો તે એકજ વખતે ત્રણે દેશમાં

હોમી હાય તેમ ગણાય છે. અહીંયાંનાં ધરો તથા મોહોલાઓ કોઈ કોઈ સારા છે. એ ગામ કાંઈ ઘણું જોવા લાયક નથી. વસતી આશરે ૪૫,૦૦૦) માણસોની કેહેવાય છે, અને રેશમી રીપન બનાવવા માટે તે વખણાયલું છે. રાતનાં શોમરકેશીન (Sommercasin) કરીને બાગ છે ત્યાં કોનશર્ટ હતો તે સાંભળવા ગયા હતા, જ્યાં એક ઘણું સારું વાજુ વાગતું સાંભળ્યું હતું. એ જગ્યાપર ઉનાળાનાં દીવસોપર ગાયનનાં કોનશર્ટ તથા ખોલો આપે છે. ત્યાં રેશોરાંટ કીધેલું છે તેમાં ખોરાકી તથા દારૂ મળે છે. એ નદીથી બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયલું છે.

તા ૮ મી રાપટેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં કલાક ૧૦-૨૦ મીનીટ બાલ શહેર આગગાડીમાં બેસીને છોડ્યું, તે રાતનાં ૯-૩૦ મીનીટ જુનીવા શહેરમાં પુગ્યા હતા. એ શહેર એજ નામનાં સુવીજ કેનટન્સ પરગણાઓનું પાલતજ છે. આખો રસતો બાલથી જુનીવા સુધી ધણો રળીયામણો હતો અને હવે પાહાડોનો જગ્યા મલતી જવાથી આગલ જે બેડી જમીન હતી તેથી ઉલટા દેખાવો દીસતા હતા. જરા દુરથી બેહુ બાજુપર નાંધળા કુંગરો અને તેની પાછલ ખીજ સહુ ઉતર કુંગરો મલ્યા હતા. ઓલટનનું જનકથન પસાર કીધા પછી જરા મોટા કુંગરો મલવા લાગ્યા, અને છેક ખીમ્બલ (Biel) પુગા તેટલાંતો ધણું મોટા પાહાડો મલવા લાગ્યા. એ મુજબ ધણો ખરો રસતો સહડાણનો અને વળી પાછો થોડો ઉતરાણનો જુનોવા સુધી મલ્યો હતો. એ સહડાણના આખા રસતાને લીધે અહીંયાંની (સ્વીટઝરલેન્ડની) બંધી ગાડીઓ જે એનજીનો સાથે જોડે છે તે દરેકને બ્રેક (Brake) રાખે છે, અને દર બે ગણુ ગાડીએ એક માણસ બ્રેક દાખવા તથા

છોડવા રાખે છે, તેને આવજબ કરવા માટે અતરેની બંધી ગાડીઓની વચમાંથી રસતો રાખેલો છે તેથી એક નાંકેથી ખીજાં નાંકાં સુધી ચાલતી ગાડીએ માણસ બંધી ટ્રેનમાં જઈ શકે છે. પેહુલા, ખીજ, તથા ત્રીજ કલાશની બેક આડી કરીને તેની વચમાં જ આવ રાખે છે તથા વચમાં ઉતારીએને સામાન સુકવાની ગાડીખી તેજ માફક સામન વગર ખોલી મેલે છે. તે ઊંઘાડી હેવાથી માણસને ચોકી કરવા માટે રાખે છે. ખીમ્બલ આગલ એજ નામનો એક સરોવર મલ્યો હતો. તે આશરે ૧૦) મૈલ લાંબો, અને ૨) મૈલ પોહોળો છે, તથા ત્યાંથી આગલ ચાલતાં ન્યુચેટલ (Newchatel)નો સરોવર એજ નામનાં ગામપર મલ્યો હતો. એ સરોવર મોટો, અને વધતામાં વધતો ૨૪) મૈલ લાંબો અને ૫) મૈલ પોહોળો છે. એ સરોવર પસાર કરતાં હમારી આગગાડી જે કીનારે ચાલતી હતી તેને દોહોડ કલાક ઉપર થયો હતો. એના દેખાવ ધણોજ મરમ અને જોવા લાયક છે. એક બાજુપર સરોવર અને ખીજ બાજુપર પાહાડો તે ઉપર નજદીક આખાં મથાળાં સુધી દરાખના માંદવા રોપેલા હતા. તે બાદ લુસેન (Lusanne)નાં સ્ટેશન પછી જુનીવાનો સરોવર મલ્યો હતો. તે સૌથી મોટો સ્વીઝરલેન્ડમાં ગણાય છે, તેની લંબાઈ ૫૬) મૈલ, અને પોહોળાઈ ૯) મૈલની છે, તથા તેનો કીનારો પસાર કરતાં હમારી આગગાડીને બે કલાક ઉપર થયા હતા. હમાને નજદીક આજે રસતે છેટે છેટે ગામો મલ્યાં હતાં, અને દરાખનાં માંદવા પણ તેજ મુજબ આજે રસતે છેક બાલથી જુનીવા સુધી હતા. હમાએ હાટલ ડી. લા. મેટરોપોલ જુનોવા લેકની આયમણ બાજુપર Jardin du Lac નામના બાગની સાંમે આવેલું છે તેમાં ઉતારો લીધો હતો.

તા ૦ ૯ મી રાષ્ટ્રેમખર ૧૮૮૧—
આને જીનીવા શહેરમાં બધે ફરી આ-
બ્યા હતા તથા અહીંયાંની વખણાયલી
ધડીયાલો અને આરગીનાનો ડુકાનો જોઈ
હતી. અહીંયાં ઘણી જાતનાં ધડી-
યાલો બનાવે છે જે ઉપર જાત હજાર
માણસો દરરોજ કામ લાગે છે. તેઓ દર
અડવાડીયે ૨૦૦૦) ધડીયાલો તથા ૨ ક-
રે છે. એ ઉપરાંત વાંજાંની પેટી બનાવવા-
ને ઘણાંક લોકો કામ લાગે છે. હમાએ
આને એક ડુકાન પર એવી પેટીઓ વા-
ગતી સાંભળી હતી. તે ઘણી જાત જાતનો
ગોડવણીની હતી, અને તેમાંના એક બે
એવી તો સરસ વાગતી હતી કે જાણે આર-
ગીન મોહાટ્ટી વાગતી હોય તેમ તેમાંથી ધ-
ણા મીઠા અને સરસ રાગ નીકળતો હતો.
એ શહેરની વચ્ચે આસરે ૬૩,૦૦૦) મા-
ણસોની કેહેવાય છે, અને રીટઝરલાન્ડ
દેશમાં એ સડથી મોટું અને વસતીવાળું
શહેર છે. એની વચ્ચેથી રેહાન નદી જે
જીનીવા લેકમાંથી નીકળે છે તે પસાર
યાય છે, તેથી એ શહેરને બે ભાગમાં વે-
હેતી નાખેલું છે. સરેવર તથા નદીને કાંઠે
ધર ઘણું સરસ અને મોટાં છે, તેમજ
મોહાલાઓમાં પણ છે. રમતાઓ બા-
હારનાં સીધા છે. પણ અંદરનાં જેકે મોટા
છે તોપણ સીધા નથી. સાંજનાં કુવે કું
માં બલાં (Quai du Mont Blanc)
પર ડ્યુક એફ પ્રિન્સીક જે અહીંયાં અને
૧૮૭૩ માં મરી ગયો તે વખતે પોતાની
મોટી પુત્રી એ ગામને આપી ગયો હતો
તેની પાદશાહીનું માન્ડુમેન્ટ કીધેલું છે તે
જોયું હતું. એ ઘણી સરસ કારીગીરીથી
બનાવેલું છે; એક પેડેશટલ પર ધોર બાંધી
હોય તેમ કરીને તે ઉપર એક એનું
પુતળું લાઇપ શાફઝનું સંગેમરમરનું બ-
નાવીને મુવાડેલું છે, અને તેની ઉપર એક
ચોરસ મુબજ કરીને તેનાં ચાર છેડાઓ
પર એનાં વડવાઓનાં પુતળાં ઉભાં રા-

ખેલાં છે, અને તેને સૌથી મથાળે એ ડ્યુક-
નું મોહાડપર ખેમાડેલું 'શાફઝનું' પુતળું છે.
રાતનાં સરકસ જોવા ગયા હતા, જ્યાં કાંઈ
ઘણું જોવા લાયક હતું નહીં. આને રા-
તનાં ભાઈ નવરોજી વાડીઆ જેવણ હ-
મારી સાથે મુબજથી આવેલા હતા, અને
ધ'ગ્લાંડમાં પોતીકાં કામસર અત્યારમુધી
રહી પાછા મુબજ જતાં. હમાને અહીં
મલવા આવ્યા હતા.

તા ૦ ૧૦ મી રાષ્ટ્રેમખર ૧૮૮૧—
આને સવારનાં નવ વાગે સ્ટીમરમાં બે-
સીને લેક જીનીવા પર ફરવા નીકળેલા ડોનો
(Thonon) કરીને જગ્યા અરધી લેક પર
છે ત્યાં થઈને બાર વાગે પાછા આવ્યા
હતા. એ લેક પરનો દેખાવ ઘણો સરસ છે.
એની બાજુઓ પર નાથળા મોટા પાહાડો
તથા ખેતીવાડી તથા ઝાડોની લીલાતરી
તથા છુટા છુટા રેહવાના મોટા બંગલા,
તથા ગામડાંઓથી દેખાવ ઘણો સારો
લાગતો હતો. એ લેકની વીગત પાછલ
લખી ગયા છે તેથી અતરે લખતા નથી.
બપોરનાં એ લેકમાંથી નીકળતી નદી
રેહાન અને આર્વ (Arve) જે
જીનીવાથી ૧૦) મૈલ દુર શેમોની
(Chamonny) થી આવે છે અને બધે
થોડે દુરથી મલે છે તે જોવા ગયા
હતા. રેહાન નદી જે સરેવરમાંથી નીકળે
છે તેનાં પાણી નીતરાં અને સાફ છે, પણ
આર્વ નદીનાં પાણી પાહાડોમાં થઈને આ-
વવાથી ગદલાં હતાં, તે બે જ્યાં સાથે
મલે છે તે એક ખીજાં સાથે ભિળાતાં નથી,
પણ ત્રણ મૈલ મુધી એ બેનાં પાણી સાથે
દોડ્યા કીધા પછી ત્યાં વલાંણ આવ્યાથી
એક ખીજા સાથે ભિળાઈ જાય છે. એ
દેખાવ ઘણો સારો અને જોવા લાયક છે.
એ જોઈને રાઠ મ્યુઝે (Musée
Rath) જોવા ગયા હતા, જ્યાં થોડાં-
એક સારાં પીકચરોનો તથા પુતળાંઓનો
સંગ્રહ કીધેલો છે. ત્યાંથી ટાઉનહાલ (Hotel

de ville) જોવા ગયા. એ મકાન ઘણું જુનું છે અને તેમાં કાંઈપણ જોવા લાયક નથી. માળપર જવા સારું સીડીને બદલે ઢળાવ કાઢીએ જેથી આગલ ત્યાંનાં કાઉનસીલરો ધોડાપર ધ્યા પાલખીઓમાં બેઠેલાજ માળાપર જઈ શકતા હતા. એ કાંઈ ઘણું નવાઈ જેવું નથી, કારણકે હમાએ જેપોર શહેરમાંનાં પાદશાહોનાં મહેલમાં પણ એવીજ રીતે પાંચ માળપર જવાનો રસતો જોયલો છે. અંગ્રેજ અને એમેરીકન વચે આલાબામાનો વાંધો પડ્યો તેનાં લવાદો અહીં મલ્યા હતા તેની યાદગારીની તત્તો એક એરડો જ્યાં તે ભરી હશે ત્યાં મારેલી છે. એ રાઉન-હાલમાં અતરેની મધુનીસીપાલીડીને લગતી હાશીશ છે. ત્યાંથી નીકળીને કોડરલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ અને ૧૧૨૪ માં બાંધ્યું હતું, તે ઘણું જોવા લાયક નથી. એની અંદર ડ્યુક ડી રોહોનની ધોર છે. એ ડ્યુક તેરમાં લુધનાં વખતમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોનો સરદાર હતો, અને તે લોકોની તરફથી લડતાં રીહન ફેલડનમાં અને ૧૬૩૮ માં માર્યો ગયો હતો, તેને અહીંયાં દોરેલો છે. તેની ધોર ઘણી સારી છે.

એ જોધને પછી સરેવરનાં કીનારાનાં રસતાપર તથા સાંમી બાજુનાં મોહાલાઓમાં ફરી આવ્યા હતા. કુવે કુ માં બલાંપરની એક બાજુવરથી માઉન્ટ બેલોનો પાહાડ ઘણો સરસ દીસે છે તે હમાએ જોયો હતો. એ પાહાડ અહીંયાંથી ૪૮) મૈલ દુર છે, અને એનો અહીંયાંનાં જોવા દેખાવ ખીજા આસપાસનાં ગામોમાંથી પણ દીસતો નથી એમ કહે છે. જીનીવા શહેરમાં ખીજું કાંઈ ઘણું જોવા લાયક નથી, અને તે એક દીવસમાં બધું જોવાઈ શકાય એટલું નાધળું છે. ફક્ત એના લેકનાં દેખાવો તથા કાશીગીરીના કામો માટે એ શહેર વખણાવેલું છે. એ શહેર અસહ પરચુટલ ડ્યુકસ તથા કાઉન્ટસને

હસ્તક હતું, અને તેનાં લોકો પ્રજાસત્તાક વીચારના અસલથીજ હોવાથી વારાફરતી તેઓથી છુટા પડવાને બલવો કર્યા કરતા હતા. પણ એ શહેર તથા તેને લગતાં ગાંધો એટલાં તો નાધળાં હતાં કે (બધું મલીને ૧૫ થી ૧૫ મૈલનાં વીસતારનું કહે છે) તેની કોઈ દરકાર કરતું હતું નહીં, અને જરમનીના શહેનશાહો જેઓનાં તાબામાં પાછલથી હતું તેઓ બલવા જલદીથી ખેસાડી શકતા હતા. એ લોકોના એ બલવાનાં ધીકાર દાખલ વોલ્ટર ફરી ફ્રેન્ચ શીલફુક કહેતો હતો કે “When I shake my wig, I powder the whole republic.” એનો તરજુમા એ છે જે “મારી ટોપી પરથી ધુલ છટકાઈ તેટલાંમાંજ આખું રાજ્ય છવાઈ જાય.” અને એજ મુજબ એમપર પોલ પણ બોલતો હતો કે “It is a tempest in a glass of water” એટલે કે “જેમ ગ્લાસમાં પાણીનું તોફાન થાયય તેવું નજીવું છે.” એ શહેરને ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાકે અને ૧૭૯૪ માં જીતી લેધને પોતાની સાથે જોડી નાખ્યું હતું, પણ અને ૧૮૧૪ માં તે પાછું છુટું થવાથી Swiss Confederation માં જોડાઈ ગયું હતું, અને હાલ તેનું બાવીશમું પ-રગણું (Canton) ગણાય છે.

તા. ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં કલાક ૧૧-૪૦ મીનીટે આગગાડીમાં બેસીને જીનીવા છોડ્યું તે રાતનાં કલાક ૮-૩૦ મીનીટે લુસર્ન (Lucerne) ગામમાં જઈ પુગા અને ત્યાંનાં હોટલ કુ શેન (Hotel du Cygne) માં ઉતારો લીધો હતો. રસતામાંનો દેખાવ ઘણો સરસ અને જોવા લાયક હતો. પાહાડો તથા સરેવરનો દેખાવ હમાએ જે સ્વીટ્ઝરલાન્ડનાં દેશમાં ફરીને જોયો તેનાં જોવા ખીજો કોઈ જોયો નથી. લુસર્ન ગામ લુસર્ન લેકનાં કીનારા

૫૨ અરધા માંદના આકારમાં ખાંધેલું છે. તેનાં હાટણાનાં ધરો જે ધણું મોટાં છે તેથી એ શામિ છે, તે શીવાએ ખીજું. કથું નોવા લાયક નથી. એની આસપાસ ફરતા ડુંગરો આંબાથી દેખાવ ધણેજ સુંદર લાગે છે, અને ઉનાળાનાં દિવસોમાં લોક ગામે ગામથી આવીને તનદરતી મેલવે છે, એવી અહીંની હવા મારી છે. એ ગામ પણ સ્વીટઝરલેન્ડમાં મોટી વસ્તીવાળું ગણાય છે. તેની વસ્તી ૧૬,૦૦૦) માણસોની છે.

તા. ૧૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે પાછલી રાતનાં પાંચ વાગે સ્ટીમર સ્વીટઝ હવર સુવાર થઇને લુસર્ન છોડ્યું, અને લેક લુસર્ન પરથી પસાર થઇને ફુલુએલન કરીને ગામડું છે ત્યાં કલાક ૭-૨૫ મીનીટ પુગ્યા હતા. એ લેકને દેખાવ અત્તીધણી ભવકારાર છે અને તેનાં જોવા ખીજો દેખાવ આખા યુરોપમાં દોઢ નથી એમ કહે છે. આસપાસ મોટા મોટા પાહાડો, અને તેની પાછલ ખીજા મોટા પાહાડો, અને તેઓનાં મથાળાં પર જાયકનું બરફ બંધાઇ રહેલું તે ઉપર ત-ડું પડવાથી ચળકે તે તથા નીચલા પાહાડોની લીલાતરી અને મરોવરને ઘેરી લીધો હોય તેમ તેની ચારે બાજુ પર પાહાડો દીસે અને જાણે આગલ ચાલવાનો રસ્તો નહીં હોય તેમ લાગે પણ આગલ ગયા કે વળી મરોવર મોટા દીસે તથા મુરજ તરતનો ઉગતો હતો તેથી વાણાંએનો તથા પાહાડોના દેખાવથી મધળું અત્તીધણું રજોયાંમણું લાગતું હતું. મરોવરનું પાણીખી ધણું નીતર ખીલાર જેવું છે, અને એટલું તો માર્ક છે કે કોઇ કોઇ જગ્યા પર જંગલમાંથી પાણીમાંની ચીજો તથા માછલીઓ તરતી તથા તળીઓ પરનો પાણી વટીક દીસે છે. એ મરોવર ૨૫) મૈલ લાંબો અને એકથી ચાર મૈલ પોહાળાઇમાં છે. હમો ફુલુએલન

પુગ્યા પછી આઠ વાગે ધોડાની ગાડીઓમાં બેસી ત્યાંથી આલ્પ્સ પર્વતનો સેંટ ગોર્હાર્ડ પાસ (Alps Mountain's St. Gotthard Pass) પસાર કરવા નીકળ્યા. એ ગાડીમાં ૯) થી ૧૦) જણાં બેસી શકે છે, એમાં બરમની માર્ક અંદર બેઠક છે તેમાં ૪) જણાં અને તેની આગલ ખીજા અરધી બરમની માર્ક જગ્યામાં ૨) જણાં તથા પાછલથી ધોડાવાલાની બેસવાની જગ્યા પર ફેટનની માર્ક બેઠક (ધમણ સુધાંની)માં ૨) જણાં તથા કોચબોકચ પર કોચમેન તથા ગાડીને લગતું એક માણસ બેસે છે. એ ગાડીઓને પાંચથી આઠ ધોડાઓ નોડે છે. પહેલાં પાહાડોની વચમાંથી થોડું એક ચાલ્યા પછી મહડાણ આવવા માંડી હતી, તે એનડરમાટ કરીને ગામડું છે ત્યાં સુધી આસરે ૩,૫૦૦) ફીટ દરીઆની ઊંચાઇએ ગયા, અને ત્યાંથી રીફ્રેશમેન્ટ લઇને નીકળ્યા તે સેંટ ગોર્હાર્ડનાં મથાળાં પર ૪) વાગે સાંજનાં જઇ પુગ્યા. હેઠળથી નીકળ્યા ત્યારથી બરફથી ભરેલા પાહાડો દીસતા હતા. પાહાડોની કઢણી પરથી ગાડીઓ ચાલતી હતી, અને તેની નીચાણમાંથી નદીઓ પસાર થતી, અને પાહાડો પરથી પાણીનાં મોટા ધોધો પડતા તથા બેહુ બાજુ પર ધણું ઊંચા પર્વતો દીસતા, તેમાં કોઇ પર નીચાણમાં ઝાડો અને મથાળાં તદન ખાલી તથા કોઇનાં મથાળાં પર બરફ એમ જોતા જોતા છેક મથાળાં પર હોસ્પીસ (Hospice) કરીને જગ્યા છે, ત્યાં પુગ્યા કે રસ્તાની બેહુ બાજુ પર બરફ પડેલો દીસતો હતો, અને તે પાહાડો ઉપરનાં ખીજા પાહાડોનાં મથાળાં પર જાણે સાકરનાં ભુકાના પડા બનાવેલા હોય તેમ બરફથી ઢંકાઇ ગયેલા હતા. એ બરફ ધણો પોચો છે અને હાથમાં દાખીને તેનાં દડા બનાવી શકીએ છે. એ જગ્યા દરીઆની મુપાટીથી આસરે ૭,૦૦૦) ફીટ

અને 'ફુલ્મિલન જમ્યાંથી હમા ગાડીમાં બેઠા ત્યાંથી ૫,૬૦૦) શીટ જામીએ. ઐનડરમેટની થોડે આગલથી સેંટ ગોઠા-ડની રેલવે બંધાયે છે તેની સૌથી મોટી ટનલ આદાએ છે. એ ટનલ હા મૈલ લાંબી થશે અને મોન્ટ સેનીસ ટનલ જે હાલ મોટી ગણાય છે તેના કરતાં બે મૈલ ધ્યાને ફુનયાંમાં સૌથી મોટી ટનલ ગણાશે. તે મને ૧૮૭૨ નાં શાલથી ખુલવા માંડી છે અને હવે એક બે વરસમાં તદ્યાર થશે. તેને બાંધતાં ૨) થી ૨૫ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થશે એમ કહે છે. સેંટ ગોઠાડનાં પાહાડપર જતાં થંડી હવા સારી લાગતી હતી, અને શીશીનો પારો ૫૫) થી ૬૦) ડીગ્રી તડકાને લીધે રહેતો હતો; પણ છેક મથાળાંપર હેશપીથ આગલ પુગા ત્યારે ૪૬) ડીગ્રી એંજામાં એંજો થયો હતો, અને એ જાંચાંલુ-જ્યામાં કુમસ પણ ઘણો હતો તેની અંદરથી થોડો વખત પસાર થતાં થંડી ઘણી માલમ પડી હતી. એ હેશપીથ એક નાધણું ધરે છે, અને તેની આસપાસ ખી-જાં નાધણાં ત્રણ ચર ધરે છે, જેનાં છાપડાંએપર વઢીક બરફ પડેલો હતો, એ-ટલી થંડીમાં લોકો ત્યાં રહે છે. (જો કે શીયાળો હજુર ખેડો નથી તોપણ આટલો બરફ બંધાયેલો હતો) હવે અહીંથી બે થોડા દરેક ગાડીમાં જોડીને નીચે પાહાડ ની દક્ષીણ બાજુએ ઉતરવા માંડ્યું હતું; તે આડ મૈલપર એઇરોલો (Airolo) કરીને ગામડું છે ત્યાંસુધી ઘણી ઉતરાણ મલી હતી. (હીંયાં પેલી ટનલનું મોહોડું પણ આવેલું છે) ત્યાંથી નીકળેલા થોડી થોડી ઉતરાણ પસાર કરીને બીએસ્કા (Biasca) કરીને ગામ છે ત્યાં રાતનાં ૬૫ વાગે આવી પુગ્યા, અને ત્યાંથી આગ-ગાડીમાં બેસીને નીકળેલા ૧૦-૧૫ મીનિટ બેલીનઝોના (Belenzona) કરી ગામમાં હોટલ ડી વીલીમાં ઉતારો લીધો હતો.

એ આજો પાસ પસાર કરીયા તેનાં દ-ખાવની તારીફ કરવાને અશકત છાયે. એ સેંટ ગોઠાડની રેલવે સ્વીટઝરલાંડનાં 'લોકોએ એક કમપની ઉભી કરીને બાંધી-છે, તેથી ઇટલીનીઅનો આ બાજુથી સ્વીટઝરલાંડનો વેપાર ખીલવાની ધણી આશા રાખે છે, અને જરમનીને એથી પણ ફાયદો થાય તેમ હોવાથી એ ત્રણ સરકારો (સ્વીઝરલાંડ, જરમની, અને ઇ-ટલી)એ કમપનીને મોટી રકમનાં નાણાંની બક્ષીશ આપી છે. એ કિલું મોટું ગંભ-વર કામ છે તે આપણે નજરે જોઇએ નહીં ત્યાંસુધી બરાબર જાણીએ નહીં એવું છે. એ સેંટ ગોઠાડનો પાસ (રસતો) આલપ્પ-નો પર્વત પસાર કરવામાં બધાએ વાપડતા હતા, પણ તે રસતો તડુએ જાંચ તેટલો નાધણો હોવાથી એ પવતના ખીજ બાગો જેવા કે સીમ્પ્લોં Simplon, સ્પલુગેન Splugon, St. Bernard સેંટ બર-નાર્દ ઇત્યાદીપર રસતા સારા બાંધવાથી તે રસતે લોકોએ જવા માંડ્યું હતું, પણ મને ૧૮૩૨ માં બાર વરસે એ સેંટ ગોઠાડનો હાલનો રસતો ૧૯) શીટ પોહોળો બાંધ-વાથી તે પાછો ઘણો વપરાય છે, અને એ સેંટ ગોઠાડનાં પાસનાં દેખાવની બરા-બરી ખીજ પાસનો દેખાવ કરી શકતો નથી એમ કહે છે.

તા. ૧૩ મી રાપ્ટેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં બેલેનઝોનાથી પાછા કોચ ગાડીમાં બેસીને ૮) વાગે નીકળેલા થો-ડાએક નાધણા પાહાડો પસાર કરીને લુ-ગાનો (Lugano) ગામડાંમાં ૧૨) વાગે બેપોરનાં પુગા હતા. બેલેનઝોના જે ટી-સીનો (Ticino)ની ખીણપર આવેલું છે ત્યાંથી એ ખીણનો દેખાવ ઘણો ચરસ દીસે છે, અને ત્યાંથી ગાડીમાં હમા નીકળ્યા તે બે કલાક સુધી એ ખીણ જોતા જોતા ગયા હતા. એ ખીણનો દેખાવ ઘણો સારો છે. તે બે પાહાડોની હારની વચ્ચે

આવેલી છે, અને તેમાં બિતીવાડી સાથે આહાડોની હદ બાંધી લીધેલી છે, તેથી જાણે એક મોટા બાગના કેઆરા હોય તેવા દેખાવ ઉપરનાં પાહાડપરથી જ્યાંથી હર્મો પસાર થતા હતાં ત્યાંથી લાગતો હતો, તથા તેની વચ્ચેથી ટીસીને નદી પસાર થાય છે તે તથા મોટા અને સરખા રસ્તાઓ તથા બિતીવાડીથી તરંહ તરંહનાં રંગીન ફુલો તથા ઝાડોથી દેખાવ ઘણો સુંદર બાગે બેઠેલ જેવો લાગતો હતો, જેવો દેખાવ કોઈ જ વખતે આપણાં જોવામાં આવે છે. લુગાનો એજ નામનાં મુરૂપરને કોંઈ આવેલું છે. એની વચ્ચે આમરે ૬,૦૦૦ માણસોનો કેહેવાય છે, અને સ્વીટઝરલાંડનાં કોનશીડરેશીમાં ટીસીનેનું કેનટન સંમિલ છે.

લુગાનો ગામ નાધળું છે અને એના મોહલાઓના જે ભાગ મુરૂપરનાં ક્રીનારાપર છે તેનો એક જ પોહોળો તથા મોહોટા રસ્તા શીવાય બીજા અંદરનાં મોહોલા તથા રસ્તા ચાંકડા છે. અહીંયાંનું લોક ઘણું ખર્ચ દેખાવ તથા રીતભાતમાં ઇટાલી અને ને મલતુ આવે છે અને બોલી પણ ઇટાલી દેશની બોલે છે. ઓરતો ઘણીખરી બુટાને બદલે લાકડાનાં તળીયાં અને ઉપર આમડાંની ૫ટી મારેલાં ચંમપલો પહેડે છે, તેથી પગમાં પહેડેલાં મોજાં દીસે છે. એ ગામમાં આવેલા લુગાનો મુરૂપર સોલ મૈલ લાંબો અને બે મૈલ પોહોળો છે.

તે મધ્ય જોઈને હમો લુગાનાથી બે વાગે આગગાડીમાં બેસીને એનો મુરૂપર જોતા જોતા ક્રીઆસો (Chiasso) કરીને સ્વીટઝ અને ઇટાલી અનેની વચ્ચે સરહદનું ગામ છે ત્યાં ૩-૩૦ મીનટ પુગા હતા, જ્યાં હમારો તથા મધળા ઉભરેઓનો સામન ઇટાલી અને કશટમ હાઉસવાળાઓએ તપાસ્યો હતો. ક્રીઆસોથી નોકજોબા કોમો જે ઇ-

ટાલીનો ઘણો મોટો અને રળીઆમણ દેખાવનો મુરૂપર ગણાય છે તે જોતા જોત મીલાન શહેરમાં છ વાગે પુગા હતા. એ લેક કોમો ૩૦) મૈલ લાંબો અને ઘણામાં ઘણો પોણા ત્રણ મૈલ પોહોળો છે. તેની આસપાસ મોટા પાહાડો તથા નાધળા નાધળા બંગલાઓ આવેલા છે, તથા તેનાં ક્રીનારાપરની લીલાતરીથી એ ઘણો મોખા-યમાન લાગે છે. ક્રીઆસો મુકયું કે સ્વીટઝરલાંડ દેશ છોડ્યું હતું, અને હવે ઇટાલીની હદમાં આવ્યા છધયે. સ્વીટઝરલાંડ દેશ આજે સૌથી જુની પ્રજાસત્તાક ગણાય છે. એ ૨૨) કેનટાનમાં વેહુઆધ ગયું છે, જે માતા આરનોલડ કુસ્ટ અને સ્ટાઉકાખેર કેનટાનો અને ૧૩૦૭ નાં શાલમાં આ-ઓયાના તાબામાંથી છુટા પડીને પેહેલાં પ્રજાસત્તાક તેઓએ સ્થાપી હતી. તેમાં વારાફરતી બીજાં પરગણાં છુટાં થતાં ગયાં તેમ ઉમેરાઈને હાલ ૨૨) કેનટાનસોની કોનશીડરેશી ચાલે છે. એ દેશની વચ્ચે અને ૧૮૭૭ નાં શાલની ગણતરી મુજબ આમરે ૨૮) લાખ માણસોની છે, અને તેની જમીનનો વીસતાર નજીક ૧૬૦૦૦) ચોરસ મૈલનો તથા તે ઘણીખરી કુંગર અને પાહાડવાલી જગ્યા છે. તેમાં ઓછામાં ઓછી ૬૭૮) શીટ લેક મેગી-ઓર આગલની અને જ્યાંમાં જ્યાં ૧૫,૨૨૬) શીટ મોન્ટ રોઝા કરીને પર્વતની છે. એનાં રાજવહીવટ સાથે વચ્ચેમાંથી દર વીસ હજાર માણસે એક જણને ચુંટી કાઢાડે છે. એ મુજબ નેશનલ એશિયમલીનાં ૧૩૫ સભાસદ થાય છે, અને ૨૨) કેનટાનસોને દરેક દીઠ બે જણાં ચુંટી કા-હાડવાના હક છે તે મુજબ ૪૪) જણાં બીજાં જેને કાંઈનશીલ ઓફ સ્ટેટસ કહે છે. તેઓ ત્રણ વરસ સુધી હાઉસ ચલાવે છે. એ બધાઓ મલીને પોતાનામાંથી સાત જણાંને ચુંટી કાઢાડે છે, જેને શીડરલ યાને એકઠીકપુટીવ કાંઈનશીલ કહે છે, જે-

આ દેશને લગતો વહીવટ ચલાવેછે, અને પોતાનાંમાંથી એક જણને દરશાલ પ્રમુખ દાખલ કરાવેછે. બર્ન શહેરમાં રાજ્યનું પાયતખંડે, જ્યાં એશમબલી રહેછે અને સંઘર્ષ કામ ચલાવેછે. દર કે- નોટાન પોતાની આવક તથા ખર્ચ જુદા કાઢાડેછે, પણ સરકારી બાબદો ઉપલી કા- જીનશીલ ચલાવેછે. સ્વીટઝરલાંડનાં વેપા- રમાં રેશમ, લેશ, લીનન, અને રૂનાં કા- પડ, ભરટનાં કરતનેા તથા ધડીયાળો (વરસ દહાડે આખા સ્વીટઝરલાંડમાં આ- સરે સોલ લાખ ધડીયાળો બનેછે) તથા આરગીનો ઇત્યાદીછે. એ દેશનાં લોકોની પોતાની બોલી નથી પણ ફ્રેન્ચ હદપર આવેલાં ગામો (જીનીવા માફક) ફ્રેન્ચ બોલી, જરમન હદપર આવેલાં જેવાંકે બાલ, બર્ન, અને લુશર્ન એ જરમન બોલી, અને ઇટલીનાં હદપર આવેલાં જેવાંકે લુગાનો, બેલીનઝોના ઇત્યાદી ઇ- ટલીની બોલી બોલેછે. એ લોકોનું જથ્થુક લક્ષર ૨,૦૦,૦૦૦) માણસોનું છે, બાકી- ની રેયતનાં બધા મરદે વીસથી ચોવીસ વરસની જામર સુધી કવાયદ લેવાને ધારેા બાંધેલોછે, તેથી જાણે આખી રેયત લ- ડાયક હોય તેમ છે. એ દેશનું લોક લડાયકછે, તે સાથે પૈસાની લાલચે ખીજાં બાહારનાં દેશોમાં સોલજર દાખલ આકરીએ જાયછે. તેઓ ધણાં નીમક- હલાલ ગણાયછે તેના ધણાં દાખલા કુરોપની તવારીખ પરથી આપણને મલે- છે. ફ્રાન્સ દેશનાં મોટા રેવોલ્યુશનમાં તે- નાં પાદશાહની રાધયત સાથે બંધુ લક્ષર ફરી ગયું ત્યારે તેની એ દેશની Swiss Guard વાલી રીજમીટ નીમકહલાલ રહી હતી, જેથી તેમાં ધણાંખરા બધા માણસ માર્યા ગયા હતા. તેજ સુજબ રામનાં પોપની તરફેણ તેવીજ રીજમીટ કીધી હતી, અને તેઓ નીમકહલાલ પુરવાર થ- ચાથી આજેખી પોપે પોતાનાં ચોકીમાંન

દાખલ એ દેશનાં લોકોને રાખેલાછે. આજે રાતનાં મીલન શહેરનાં આપેરા હાઉસમાં સેમીરામીડોના રાસ્તનીનો આ- પેરા જોવા ગયા હતા, જે ઇટાલીઅન માથરોએ ધણો સરસ રીતે ગાયો હતો. ત્યાંનો બેલેટખી ધણોજ સરસ સીનરીને કીધો હતો. એવો બેલેટ ઇ- ગ્નાંડ તથા ફ્રાન્સમાં પણ હમોએ દીઠો નથી. જે બેલેટ કુરોપ ખંડમાં થાયછે, તે મુંબઈમાં કોઈ વખતે આપેરા કંપની કરેછે તેવા નજીવા નથી હોતા. અ- હીયાં બસો ત્રણસો આરતો જાત જા- તનાં કીમતી પોશાક પહેરીને આવેછે, અને તે બેલેટ સાંચે જે રંગબુમી બના- વેછે તેની કંઈપણ તારીફ થઈ શકતી નથી. હમોએ જે બેલેટ આજે જોયો તેમાં જાણે એક પરી ધણી નાખુશ હા- લતમાં અંધારી રાતે એક ગામડાંમાં બે- ઠેલી દેખાયછે, જેનાં ધરે લાકડાંનાં ના- ધળા પ્રમાણમાં આબાદ ગામડું હોય તેમ બનાવેલાં દીમેછે. હવે તેને ખુશ મીજા- જમાં લાવવા સાંચે તેનો આશક તેણીને જાત જાતની નવાઈની મીજો બતાવેછે, જેમકે દાખલા દાખલ એક લાકડી હીલ- વી કે તરત પેલું ગામડું ગેપ થઈ જાયછે, અને ધરે તુટી પડી નાખુદ થઈ તેની જગ્યાપર એક બેહુસ્તનો બાગ તરત બની જાયછે, જે બાગનાં ફુંવારાઓ, ઝાડો સંઘર્ષ કીમતી પથરાનું જળકવું હોયછે, તેમાં પરીઓની મીજલશથી જાણે અરે- ખીઅન નાઈટસમાં વાતો વાંચેછે તેવા દેખાવ આબાદ નજર આગલ આવી ઉભો રહેછે. તે પરીઓ પછી પોતાની રાંણી જે એક જડાવનાં તખ ઉપર બેઠેલી હોયછે તેની સાંચે બેલેટ (નાચ) જાત જાતની ઢપોનો કરેછે. એ સુજબ ખીજા ધણાં દેખાવ એક રાતનાં બદલીને બતા- વેછે, જેની તારીફ કરવાને હમો તદન અશક્ત છાપે. ઇટલીનાં કીયેટરોમાં બધે

એકજ ભાવ દીકરોને જેની જોવા જાય તેની પાસેથી લેછે. તે દીકરોથી તેઓને અમથા ઉભા રહીને જોવાનું મલેછે, પણ જો બેસીને જોવાની આશ્ચર્ય થાયછે તો તેવી બેઠકોના ખીજાં સૂરોપનાં કીચેટરોની માફક જુદા પૈસા આપવા પડેછે. દરવાજામાં દાખલ થવાની શી ૩) થી ૫) ફ્રાંક લેછે, અને બેઠકોનાં ૫) થી ૧૦) સુધી તેની જગ્યા તથા વર્ગ પ્રમાણે લેછે. જોવા આવનારામાંનો મોટો ભાગ ગરીબ હોવાથી તેઓને ઉભા રહીને જોવાનું સમજી પડેછે તેથી તેનો લાભ તેઓ ધણે લેછે. હમે મીલાનમાં ગ્રાંડ હોટલ ડી મીલાંતમા ઉતરયા છધયે. એ હોટલ નવું અને મીલાનમાં સૌથી મોટું કહેવાયછે.

તા. ૧૪ મી રાપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજનો આજો દીવસ અતરેનું મોટું પ્રદર્શણ (એક્સીપીશન) જોવામાં ગયો હતો. એ પ્રદર્શણ મે માસથી જાંઘાડેલું છે, અને તેમાં ઘણી જાતની નવી નવી ઇટલી દેશને લગતી ચીજોનો મોટો સંગ્રહ કી-ધેલાછે, અને હમે સવારનાં ૧૦) વાગ્યાથી તે સાંજનાં પાંચ વાગ્યા સુધી ફરયા તોપણ તેનો પોણા ભાગખી જોઈ શક્યા નહોં, એટલું એ મોટું હતું. એમાં જોવા લાયક વેનીશ 'ગામનું' ખીલોરકામ, વેનીશીઅન ગલાશનાં ઝુમરો, વાઝ, ઇત્યાદી, જોવાનું રૂપાંત્ર નકશીકામ, તેમાં મોટાં પીજરાંઓ (ચલીયાંનાં), ટાવરો, ઘેરો ઇત્યાદી, એ સ-ધણું રૂપાંત્ર શીલીંગરીવરક જેને આપણે શી-નનાં જેવું કહેયેછે તેવી જાતનું બનાવેલું હતું. એ ઉપરાંત જીવેગત કામની બાધણી તરાંહ તરાંહની ઘણી જોવા લાયક હતી ખીજી ચીજો જે ઇટલી દેશમાં અનેજ તેનો સંગ્રહ પણ ઘણો મારો ઉપરાંત તેની ગોઠવવાની રીતો પણ ઘણી તારીફ લાયક હતી. મીલુબતીનાં ઘરો, શાયુનાં કુવારાઓ, પીરમીડસ, બાટલીનાં

મીનારાઓ, મીઠાઈનાં પુતળાં, રકાખી, ખાલાં ઇત્યાદી એવું એવું ઘણું હતું. આગગાડીનાં પેહલા ખીજા કલાશની નવી ગોઠવણની ગાડીઓ તથા હાઇડ્રોમાં જખમી થયલાં માણસો મારે આખી ટ્રેનો તેમાં ડાકટર મારે કેપીન, દવાખાંનું, બ-બરમીખાણું, તથા જખમી થયલાઓને સુવાના મળના કાચો, એ સૌ ઘણું જોવા લાયક હતું.

મીલાન શહેર જે લોમરડીનાં પરમણાંમાં આવેલું છે ત્યાં રેસમનાં કીડાઓ પાલીને રેસમ કાઢાડી તેનું કાપડ તરાંહ તરાંહનું બનાવેછે તે જીવતા કીડાથી તે કાપડ વણવા સુધીનું અહીં દેખાડેછે. કીડાઓને સેંતુંતુરનાં પાતરાં નાંખી બેઠી ચોરસ ટોપલીઓમાં રાખી મુકેછે, જ્યાં તેઓ આજો વખત પાતરાં ખાયા કરી જ્યારે વખત આવેછે ત્યારે તે સારે ઝા-હાડતી ડાંખલીઓનાં બીણાં ભાડા ખાંધી મુકેલા હોયછે તેપર ચઢી ત્યાં પોતાની ઉપર કોકુન ધયાને પડ ખાંધી લેછે. હવે એમાંથી થોડાએક કોકુનસ એમનાં એમ રહેવા દેઈ બાકીનાં કોકુનસને પેહલાં એક જાળીની કોઠણીમાં ભરી ગરમ પાણીની ટાંકીમાં નાંખેછે. પછી તેને બાહાર કાઢાડી નાંધણાં ગરમ પાણીનાં વાસણમાં નાંખી તેમાં કોકુનસ હીલવી રેસમનો તાર એચી કાઢાડેછે. પેહલાં જાડો અને ખચખચડો તાર નીકળેછે તેટલો ભાગ હાથ વડે છુટો એચી કાઢાડી નાંખેછે. પછી જેમ બીણો તાર નીકળતો જાયછે તેમ તેને કાચનાં કેસમાં મુકેલા એક રેટ્ટીયાપર વલ-ગાવી દેછે, તે સંચાએ ચાલતાં તેપર રેસમનો તાર વીટલાતો જાયછે, અને જ્યાંસુધી પેના કોકુનનો મધજો રેસમવાલો ભાગ ખાલી થાયછે ત્યાંસુધી આજો તાર નીકળ્યા કરેછે, અને છેલ્લાં અંદર જે ચામડાંનાં પડ જેવો ભાગ રહેછે તેને પેલી અંદર મરી ગયલા કીડા સુધાં

નાંખી દે છે. રેસમને તાર નીકળે છે તે કાંઈ એક કોકુનમાંથી છૂટી નીકળતો નથી. તે ઘણાજ ઝીણા હવાથી ધણું કે કુનોનાં તારો એકઠા થઈને એક તાર નીકળે છે, તે પેલા રેહુંદીઆ ઉપર વીટાયાય છે, ત્યારપછી હવે પાછી જોઈતી જડાઈનું રેસમ કરવા ધણું તારોને એકઠા કરી ખીજા રેહુંદીયાપર વીટાળી તેને રંગ આપે છે, અને પછી હમોએ ક્રીશટલ પેલેશની વીગતમાં રેસમી કાપડ બનાવવાની બાબત લખી છે તેમ મોટી જાતનું તથા પોહાણું કાપડ વણે છે. હવે થોડા કોકુનો જે રાખે છે તેમાંથી પંદર કે વીસ દીવસે પતંગીઆં થઈને નીકળે છે. એ પતંગીઆં સફેદ રંગનાં તથા જરા જડાં દલનાં હાય છે તેથી તેઓ ઉડી શકતાં નથી. કોકુનમાંથી નીકળ્યા પછી તેઓમાંની માંદા એક દીવસમાંજ ઇંડાં મુકવાની તૈયારી કરે છે તે સારું તેને એક ગાજનાં ઝીણું કપડામાં મુકે છે, જ્યાં તે નજદીક એક હજાર સુધી ઇંડાં મુકીને મરી જાય છે. એ ઇંડાંને તેમજ રેહવા દીધાથી તેમાંથી મહીને દહાડે પાછા ઝીણું કીડા નીકળે છે જેઓને ટોપલીઓમાં ઘણી તપાસથી રેહુંદુરનાં પાતરાંપર રાખે છે, અને મોટાં થવા આગમજ જે તપાસ નહીં રાખે તો તેમાંનાં ધણું મરી જાય છે. એ પ્રમાણેનાં તેનાં બધા દરજ્જાના નમુનાઓ મુક્યા હતા. એ ઉપરાંત મરઘીનાં ઇંડાંમાંથી વગર મરઘીએ બચાં કાઢાડવાનાં ધરો પણ ત્યાં દેખાડવા મુકેલાં છે. એ ધરો લાકડાંનાં બનાવી તેની ઉપર કાચ જડી લીધેલા છે, અને તેમાં પેંડાની અંદર ઇંડાં મુકે છે તથા તે બાકશમાં જોઈતી ગરમી જાણુક રાખવાથી વખતસર ઇંડાં પોતાની મેલે કાઢીને બચાં નીકળે છે. તેમાંથી તરતનાં નીકળેલાં બચાં હમોએ જોયાં હતાં. પછી તેને માણુસો પોતાને હાથે તપાસથી ખવડાવીને મોટાં કરે છે, અને જેમ જીનાં

ઇંડાંમાંથી બચાં નીકળતાં જાય છે તેમ દરરોજ તાજાં ઉમેરતાં રેહવાથી દરરોજ બચાં નીકળતાં જાય છે.

મીલનમાં આંધળાઓને શીખવવાની શકુન છે, તેમાંથી થોડીક આંધળી છાકરીઓને અહીંયાં લાવેલા હતા; તેઓ સારું ઉમેરવા દીધાનાં કાગજપર અસરો પાડેલા હતા, જેપર આંગલી ફરતીને ઘણી ઝડપથી જેમ આપણે જોતી આંખે વાંચે છે તેમ વાંચી જતાં હતાં, તથા મોટાં કુલો અને ખીજાં તેવું પરચુટણ કામ પણ ઘણી મરસ રીતે બનાવતા હતા. એ ઉપરાંત ધાસમાંથી દારીઓ વણીને તેનાં મજબુત દારાં બનાવવાનું, મીઠાઈ તથા ચોકલેટ બનાવવાનું, (એ છેલાંમાંથી તો હમણાંનાં પાદશાહોનાં અર્ધ પુતલાં તથા ખીજાં ચીજોનાં આકારો બનાવીને મુકેલાં હતાં) આંમડાંની પાકીટા, રખરનાં દડા, છાપવાનું, ચીતાર કામ, સોનાં તથા રૂપાંનાં ધરણું, અસમાંનાં કાચ બનાવવાનું ઇત્યાદી હજારની કારીગરીઓ હતી. સાંચા કામને સંગ્રહ ઘણો સારો હતો, અને ઘણાંખરાં ચાલુ કરેલાં હતાં, તે ઉપરાંત સંખ્યાથી રૂનું સુતર તથા કાપડ બનાવવાનું પણ દેખાડાવતા હતા. થોડાની ગારીઓ ઘણી જાતની હતી, અને મુસાફરીને મોટે જાત જાતની પેટીઓ જેમાંથી કોઈતો ખીજાણું થઈ શકે તેવી, તથા આજની માણુસો સારું ખુરસીઓ, હાથ પગ ભાગે તે આંધળાનાં હથીયારો ઇત્યાદી જીનસો હતી જેનો વીગત લખી શકતા નથી. એ સંગ્રહસ્થાન મધલી ખુદ ઇટલીની બનાવેલાંનું જ હતું. રાતનાં કીયેટરમાં Il Lombardi નો ઓપેરા Verdi નો બનાવેલો સાંભલવા ગયા, તથા ત્યાં બેસેટ પણ જોયો હતો.

તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ગેલેરીઓ વીકટર ઇમેન્યુઅલ કરીને આરકેડ (Arcade) યાને કાચનાં છાપરાંની મોટી ચાલી બંધી બી-

ધેલી છે તે જોવા ગયા હતા. એ એક નાધળા મોઢાલા જેટલી છે, તેની એ બાજુ પર નક્શીનાં મોઢાં ધર, અને તેમની વચ્ચેનાં રસતાનાં મથાળાં પર યુબજ રાકું કાચનું છાપરું બાંધ્યું છે. તેની હેઠળ ધરોમાં હારબંધ દુકાનો, કાવાખાનાં અને રેસ્ટોરાં કીધેલાં છે, તે સંધ્યું સરસ અને જોવા લાયક છે. તે અસલ ઇટાલીઅન તથા અંગ્રેજોની એક કંપનીએ બાંધ્યું હતું, પણ તેને દીવાલું કાઢાડયાથી શહેરની મુનીશીપાલીટીએ વેચાતું લીધેલું છે. એ ગેલેરીઆ પર આઠ મીલીઅન ફ્રાંક (૩૨ લાખ રૂપિયા) ખર્ચ ખેડા હતો. તે ૩૨૦ વાર લાંબી, ૧૬ વાર પોહોળો, અને ૯૪ ફીટ જાંચી છે, તથા સને ૧૮૬૫—૬૭ સુધીમાં બાંધી હતી અને તે જેવી આખા યુરોપમાં ખીજે કંઈ નથી. એ ગેલેરીની વચ્ચેમાં ગોળ ચોક રાખી તેની ચાર બાજુ પરથી ધરો તથા દુકાનોની હાર બાંધી તે પર કાચનું છાપરું કીધું છે, અને વચ્ચેનાં ચોક પરનો યુબજ ૧૮૦ ફીટ જાંચો રાખ્યો છે. રાતનાં એમાં ૨૦૦૦ ગ્રામની બતીથી લાઇટ કરે છે. એ ગેલેરીમાં ૨૪ ઇટાલીઅન ઉસ્તાદોને હાથનાં પુતળાં મુકેલાં છે.

એ આરકેડથી થોડેક દુર પિઆઝો ડેલ ડુઓમો (Piazzo del Duomo) નામનાં ચોકમાં આવેલું મીલાનનું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ ધણું મોટું તદન સફેદ સંગેમરમરનું અતીધણી કારીગીરીથી બાંધેલું છે. એનાથી ફક્ત સેન્ટ પીટર (રામનું) અને સેવીલ (સ્પેનમાં) નાં દેવલોં મોટાં ગણાય છે. એનું છાપરું તદન સફેદ સંગેમરમરનાં મીનારા તથા પુતળાંઓનું હોય તેવું દીસે છે. એનાં બધાં મલીને ૧૩૫ મીનારા છે, અને દરેકનાં મથાળાં પર વખણાયલા શખ્સોનાં તથા સેન્ટસનાં આદમ કદનાં પુતળાં મુકેલાં છે. તે ઉપરાંત તેઓની હેઠળનાં ભાગમાં પણ

ખાંચાઓ પાડીને પુતળાં મુકેલાં છે. દેવલની બાહરની બાજુઓમાં ગોખલાઓ તથા શીલીંગો પુતળાંઓથી ભરપૂર ભરી નાખી છે. બધાં મલીને ૨૦૦૦ ઉપર મોટાં કદનાં સંગેમરમરનાં પુતળાં છે તેથી તેનો ભપકો ધણેજ સરસ લાગે છે. એ દેવલનો સૌથી જાંચો મીનારો ૩૬૦ ફીટ જાંચો છે, તે ઉપર વરછત મરીનું પુતળું સોનાની ગીલીટનું બ્રોનઝ ધાતુનું મુકેલું છે. એ દેવલનો અંદરનો ભાગ જે એકજ આખું દીવાનખાનું હોય તેમ છે તે ૧૫૯ વાર લાંબો, ૬૧ વાર પોહોળો, અને ૧૫૫ ફીટ જાંચો છે. તેની વચ્ચેમાં યુબજ બાંધેલાં છે તે અંદરથી ૨૦૦ ફીટ જાંચો છે. એ દેવલનો પાયો સને ૧૩૮૬નાં શાલમાં ગીઅન ગાલેઆન્સો વીસ્કોન્ટે (Gian Galeazzo Visconte) નખાવ્યો હતો, અને તેનો ધણેખરો ભાગ ૧૦૦ વરસે બંધાઈ રહ્યો હતો. ત્યારપછી થોડું એક કાંમ સોલમી સદીમાં ચલાવ્યું હતું, અને બાકીનું નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે સને ૧૮૦૫ માં ચલાવીને પુરું કીધું. એ ધણીનું પુતળું હાથમાં ભાલો આપીને છાપરાં પરનાં મીનારાઓનાં પુતળાંઓ સાથે ઉભું રાખેલું છે. એની અંદરનાં દીવાનખાનાંમાં દર ૧૨ ફીટની પરીધમાં ૫૨ થાંભલાઓ છે અને તે દરેક થાંભલાની અંદર ગોખલા રાખી આઠ આઠ પુતળાં ગોઠવેલાં છે. એ દેવલ બાંધવાનાં પથરો મારે એનો પાયો નખાવનારે પોતાની સંગેમરમરનાં પથરની ખાંચ આસરે ૧૫૦ મૈલ દુર છે તે આવી દીધી હતી, તેનો કીમત નહીં ગણતાં એ દેવલ ઉપર ૨૬ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ ખેડા હતો. એનો પુલપીટ (વાયજ કરવાની જગ્યા) કોપર ગાનારાંઓ મોટેની જગ્યાની બેહુ બાજુએ થાંભલાઓ પર મુકેલો છે તે તથા તેની બાજુ પરનું છતર સંધનું તદન ચાંદીનાં બનાવીને નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે મુકાવ્યાં

હતાં. એ દેવલમાં ભાવરામાં એક નાધજો
૬) ખુણાનો આરડો કાઢેલા છે, તેમાં શે'ટ
કારણે બોરોમીઓ (St. Carlo Borro-
moo) ની ધોર છે. એ ધણીએ આગલ
એક વખતે મીલાન શહેરમાં એવી મરકી
ચાલી કે મા પણ પોતીકાં છોકરાંએને
મુકીને નાસી જતી હતી, તે વખતે પોતે
એપથી ડરવા વગર મરવા પડેલાં માણસોમાં
જાહેને તેઓની માવજત તથા દવા
કાઢી હતી. એ ધણી કારડીનલને હાફે
ધરાવતો અને ડ્યુકનાં આનંદાનને
હતો, તથા એની મહેનતથી ધણું જાણું
ખરચાં તથા લોકોનાં કેહેવા અને એતેકાદ
મુજબ એની કુવાથી મરકી આગલ વધતી
અટકી હતી, તેનાં અહેસાનમાં એને
અહીંયાં દાટલો છે, અને તેનાં આરડાની
સીલોંગપર બકાં રૂપાંનું પત્ર જોડેલું તથા
રૂપાનાં પુતળાંએ મુકેલાં છે. એનું મુરદું
મુકવા સારું ખરા ક્રીશ્ચનનાં પથરની પેટી
રૂપેનનાં પાદશાહે સોનામાં જડાવીને આ-
પેલી છે, તથા તે ઉપરાંત એની ઉપર છ
ખરાં પાનાંનો મોટો ક્રોસ મુકેલો છે, તથા
હાથમાં મીટર (એનાં હાથની લાકડી)
તદન ઝવેરાતની છે; એ સઘળું ફ્રાન્સ
આરત્રીયા, તથા ઇટલીનાં પાદશાહોનું આ-
પેલું છે. તથા તેની કીમત ૪) મીલીઅન
ફ્રાંક (૧૬ લાખ રૂપિયા)નો કેહેવાય છે.
ક્રીશ્ચનની પેટીમાંથી મુડાનું મોહોડું, હાથ,
અને પગ જે ખુલ્લા રાખેલા છે તે દીસે છે.
તેનું મોહોડું તદન કાળું મારી ગયલું છે
અને નાખ સઘળું ખવાઈ ગયું છે. એને
મરી ગયાને નજીક ૩૦૦) વરસ થવાં
આવ્યાં છે. એનો પેટીની ઉપર ખીજ કોષ
ધાતુનો ગીલાફ કરેલો છે જેને કુચી ફૂરવ્યા-
થી તે જમીનમાં ઉતરી પડે છે, અને પેલી
ક્રીશ્ચનની પેટી મુરદાં મુધાં ખાલી થાય છે.
પછી પાછી કુચી ફૂરવેથી પેલા ગીલાફ
પાછો ઉપર આવી તેને ઢાંકી નાંખે છે, એ
આરડાની ઉપર કુવા માફક બાંધેને ત્યાંથી

ઉતરડું હું લીધેલું છે; તોપણ અંધારું
પડવાથી બી સલગાવીને લોકોને બતાવે છે.
એ દેવલનું બાંરડું પણ જોવા લાયક છે,
જેમાં બે સેંટસ (St Ambrogis and
St Carlo Borromeo)નાં આદમ શા-
ઈઝનાં કદનાં રૂપાંનાં પુતળાંએ પણ રાખેલાં છે.
દેવલનાં મીનારાપરથી આસપાસે દેખાવ
ધણેજ સરસ અને ત્યાંથી એ દેવલનાં
છાપરાંની બાંધણી તેનાં મીનારા તથા પુત-
ળાંએ શુધાં ધણી સરસ દીસે છે. મીલન
શહેરને આખો દેખાવ તથા દુરથી આલ-
મના પર્વતો વટીક એ મીનારાપરથી દીસે છે.

એ જોઈને પછી એની સાંમેજ પાદ-
શાહેનો મેહેલ (Palazzo Reale) જોવા
ગયા હતા, જે સને ૧૭૭૨ નાં સાલમાં
ધણું ખર્ચે સંજેમરમરનું કામ લઈને
બાંધ્યો હતો. તેનાં આરડાએમાંનું ફરનો-
ચર તથા ગીલીટ તથા પેનટીંગસ ધણું
સરસ છે, પણ બાલરમ અથવા નાચનું દીવા-
નખાનું આખું સંજેમરમરનું તારીફ લા-
યક છે, તથા તેને ફરતી ગેલેરી તદન સં-
જેમરમરનાં પથરનાં પુતળાંએપર બાંધેલી
છે. એ દીવાનખાનું ૪૬) વાર લાંબું
અને તેમાં બી કરવા સારું મીણબત્તી-
એનાં વાલશેડોની તોરણો ગેલેરીપર કી-
પેલી છે તે ધણીજ સરસ લાગે છે, તથા
હાલમાં ખીજ લાઇટ કરવાનાં મુમરો પણ
ધણું છે. દીવાલોપર ખારણાંએનાં આસ-
પાસ સંજેમરમરની કાતરનીનાં કુલો તથા
વેલાએ કાઢેલા છે તેથી એ સઘળું ધણુંજ
શામે છે, અને એવાં સરસ દીવાનખાનાં
ખીજાં ધણુંજ થોડાં હશે. એમાં નાચની
વેલાએ ૩,૦૦૦) મીણબત્તીએ સંજગાવે છે
તથા બધા મેહેલની જમીન “આથિક વર્ક”ના
રંગીન પથરની કાપેલી છે.

ત્યાંથી નીકળેલા મોલન શહેરનાં લો-
કેને દાટવાની જગ્યા જોવા ગયા હતા.
એ દાટવાની જગ્યાની બાંધણી ખીજાએ
કરતાં તદન જુદી જાતની છે; એક મોટી

ગેલેરી અરધા ચાંદ રાકી આંધિલી છે, તેમાં વચ્ચેનાં ભાગમાં દીવાલ કરી બાકીની આસપાસની ધમારતનાં હુણનાં ભાગમાં, દીવાલની અંદર, મુડાંની પેટીઓ રહે તેનાં આંચાઓ રાખેલા છે. ત્રણ કોશીનો રહે તેટલી પોહાળાધનો એક આંચો કરીને તેની ઉપર ખીજાં ત્રણ થડ તેમજ કરયાં છે, જેથી દરેકમાં ૯) કોશીનો રહે તેટલા આંચાઓ છે, અને વચ્ચેનાં જગા રાખી વળી ખીજી કોશીનોનાં આંચાઓ બાજુઓ પર તે મુજબ કાંધેલા છે. હવે એક આંચો એક ધણી વેચાતો લે છે અને તેમાં પોતાનાં કુટુંબનાં માણસો મરણ પામે તેઓને દોરે છે; તેની કોશીનવાલા આંચાની બાહાર દીવાલ પર તેનાં નામ નીશાનની તકતી મારી તે પર તે મુવેલા ધણીનો ફોટોગ્રાફ ધ્યાકોતરેલું નાંધણું બસ્ટ મુકે છે, અને વેચાતી લેતી વખતની બોલી મુજબ આંચાને મથાળે ખીજી ગેલેરી નીચેનાં જેવીજ કાંધેલી હોય છે, તેમાં સારી કારીગરીનું એક માટું બાવળું મુકવું પડે છે. તે માટે જગ્યા વેચાતી લેવાનાં એ શીમેટરી આંધનાર કુપનીને (૮,૦૦૦) ફ્રાંક આપવા પડે છે. એ મુજબનાં હારખંધ બાવળાં ઉપરની ગેલેરીમાં આંચાથી તેનો દેખાવ ધણીજ ધારે લાગે છે, અને તેથી આપણે જાણે કે કોઈ માટા શા રમ (પ્રદર્શનવાળા દીવાનખાના)માં ચાલતા હોય છે તેવું લાગે છે. એ ઉપરનાં બાવળાં કાંઈ જેવાં તેવાં નથી, પણ ધણી જમી કારીગરી સાથે માણસપુર જેટલાં બનાવેલાં છે, અને તેમાંનાં કોઈ કોઈની કીમત તો ૧,૦૦,૦૦૦) ફ્રાંક ઉપર પણ છે અને હલકામાં હલકું એક હજાર ફ્રાંકની અંદરનું હશે નહીં. એ શીમેટરી હજી ૧૪) વરસ થયાં જ બેઠી છે તેથી બસ જગ્યા બરાબરી નથી પણ ધણી અધુરી છે, તોપણ અહીંયાંનાં પહાસાદાર લોકોએ પોતાનાં કુટુંબ સાથે

એ મહુરાબો વેચાતા રાખીને તેમાં પોતાનાં આગલનાં મરી ગયેલાં બેશીઓને જીની ધોરસ્થાનમાંથી કાઢાડી લાવીને અહીં દેખાવી તેપર બાવળાં કાંધાં છે. એ જગ્યા સુધળી ધણીજ પેસાદાર ધણીઓને વાસતે છે. એથી ઉતરતા વચ્ચે વાંધેનાં લોકો જેઓથી આટલી માટી રકમો અપાતી નથી તેઓ સાથે એ ધમારતની પાસે માટી ચોક કાંધે છે તેમાં એક બાજુ પર જગ્યા પેરી લીધી છે. તે જગ્યા પણ માંધી વેચે છે અને તેનો અંદર ડાટવા પછી તે પર પણ મોન્યુમેન્ટસ મુકવાની બોલી હોય છે તે મુજબ નાંધનાં કદની ધોરે બાંધી તેપર આખાં ધ્યા અર્ધાં કદનાં બાવળાં મુકેલાં છે તેથી જાણે મોન્યુમેન્ટસની એક દુકાન હોય તેમ તે આખી જગ્યા લાગે છે. અહીંયાં પણ દરેક મુવેલા ધણીનું પુતળું તેની ધોર પર મુકેલું ધ્યા જડી લીધેલું હોય છે તેથી તે કોણ ધણી હતો તે માલમ પડે છે. હવે એ ઉપર લેખેલી બે જગ્યામાં દોરેલાઓને જાણકારી જગ્યા વેચાતી મલેલી છે. પણ એથી ગરીબ લોકો જેઓ પુતળાં સાથે ધોરે કરી શકતા નથી તેઓ સાથે છેલી જગ્યા પાસે ખીજી માટી જગ્યા છે. તેમાં ૧૦૦) વરસની બોલીએ જગ્યા આપે છે, જ્યાં સાદી પણ સંગેમરમરની ધોરે કાંધેલી છે, એ સુધળી રસતાની બાજુઓ પર બાંધેલી છે પણ જે ધણીજ ગરીબ અને મુશ્કેલ હોય છે તેવાનો ધોર તેની માટેલા એતરેમાં ગોઠવી તે પર અમથી ખાલી નીશાનો કાંધેલી છે. એ છેલી ધોરનાં મુડાંઓનાં હાડકાં દર દસ વરસે બાહાર કાઢાડી નાખી તેઓને ખીજી ગમ માટા ખાડમાં ડાટી નાખે છે. એ ઉપર લખેલાં મોન્યુમેન્ટસ ઉપરાંત જેઓ તેથી પણ વધતા પહસા આપીને પોતાનાં કુટુંબ માટે તેહખાતા (ફીમીલી વોલટ) જીવન કરવા માંગે છે તેઓને જીવી જગ્યાઓ આપેલી છે. તેનો

ઉપર તેઓ મોટા દેવલ રોકા રત'બ પારમીડસ તથા ગ્રીક દેહરો તથા એવી એવી જુદી કારીગરીનો બાંધણીનાં બાંધે છે, અને તેની અંદર જમીનમાં બોયરાં બાંધી તેમાં કોશીન મુકે છે. એક એરતનો વર તથા ત્રણ મોટાં છોકરાં (બે છોકરી અને એક છોકરો) અદાર, વીસ, અને બાવીસ વરસનાં એકજ વરસમાં મરણ પામ્યાં હશે તેઓને એક પેનકીઅન રોકું ધેર બાંધીને હેઠળ ડાટેલાં છે, અને તે ધેરમાં ત્રણે છોકરાંનાં સંગે મરમરનાં આદમ કદનાં પુતળાં જાણે એક એકને કોઠી વલગીને ઉભાં હોય તેમ મુકેલાં છે, અને તેઓનો સાંમે બાપનું પુતળું હરતે મોઢાડે પાડેલું છે. કોઠની ધોર પર બંધાવનાર એરત બધે મશતકે પડીને રડતી હોય, કોઠ યુઠણ મંડીયે પડીને ભણતી હોય, કોઠ મરતું હોય તે વખતે તેનાં આખા ઘરનાં માણસો મરણનાં ખીછાણાનો આસપાસ રડતાં ઉભેલાં, કોઠએ તેનો ગરદન ઉઘડેલો, એવી એવી જાત જાતના ચીતારના માન્યુમેન્ટસ ત્યાં મુકેલાં છે જે સંઘળાંની તારોફ હમે કરી શકતા નથી. મીલાનમાં હાલ મુદ્દાઓને બાલવાનો પણ આલ નીકલી છે, તે સારું એક ધણીએ અહીંયાં જુદી જગ્યા બાંધી આપી છે તેમાં બાલે છે. તે બાલવાનું કાંઈ હીંદુઓનો માફક આતશમાં મુડડું મુકીને નથી; પણ એક મુડડું રહે તેટલી ભઠ્ઠી બાંધી તેની બાજુ આતશ સલગાવવાનો જગ્યા કાઢેલી છે, તેમાં આતશની ગયાસ બધી એકઠી કરીને પછી પેલી ભઠ્ઠીમાં તેને છોડે છે. તે આગમજ એક લોખંડની કરકતી કરી તેપર ખીલા ઉભા કામેલાં હોય છે તે ખીલાની અણીવાલા ભાગપર ચલક આપીને મોટાડીનાં મુદ્દાઓ કહે છે, અને તે મુદ્દાઓની ઉપર મુદ્દાંને મુકે છે, તેથી તે મુડડું બધી ગમથી બોલું રહે છે, અને તે કરકડીને પેલી ભઠ્ઠીમાં મુકી

બાહારથી બાજુ બંધ કરીને પેલી આતશની ગયાસનું બારણું જે એ ભઠ્ઠીમાં મુકેલું હોય છે તે ઉપરથી ઉઘાડવાને લીધે ગયાસ બંધી અંદર ભઠ્ઠીમાં ફેલાઈ જાય છે, અને તે એવી તો ગરમ હોય છે કે પેલાં મુડડાંને પોણાં કલાકમાં ભસમ કરી નાંખે છે. એ મુજબ એક મુરડું જે ૧૫૦) રતલ વજનમાં હોય છે તેની રાખ ત્રણ રતલ ઉતરે છે; તે રાખને એક વાસણમાં ભરીને મુકવા સારું એક જુડું ધેર બાંધેલું છે, જેની દીવાલની અંદરના ગોખલાઓમાં રાખ ભરી તેનો બાહાર નાધલી તકતીઓ મરનારનાં નામની મુકે છે. એ મુજબ દર શાલ રૂબરૂ) મુડડાં બાલવાની રાસ આપે છે. હમે આજે ગયા તેની બે દીવસ આગમજ એક ૧૯) વરસની છોકરીને એ મુજબ બાલેલી હતી તેની કરકડી હજુર ત્યાં પડેલી હતી તેની ઉપર નાંખેલાં મોટાડીનાં મુદ્દાં વઠીક પીગલી ગયાં હોય તેટલી ગરમી ગયાસની પોંદાંચેલી દીસતી, અને મુડડાંનો રાખ તથા બીણાં હાડકાંનાં ચાક જેવા થોડાક ભાગો વલગી રહેલા પણ દીસતા હતા, જે ત્યાંનાં રખેવાળે હાથમાં લઈને જેમ મોટાડી બાંજુ નાંખે તેમ બે આંગળાંમાં કચડીને દખાડયાં હતાં. માણસ દીક બાલવાનાં જો તે મીલાનમાં મરણ પામ્યો હોય છે તો ૫૦) ફાંક અને બાહાર ગામથી મુડડું બાલવા લાવે તેના ૧૦૦) ફાંક લે છે. એ પ્રમાણિનું ધોરસ્થાન બાંધેલું હોય છે પેહલ પેહલું જ જોયું હતું, અને તેની ગોઠવણી સંઘલી પસંદ કરવા લાયક છે.

એ જોઈને પછી આરકો ડેલ સેમ્પોને (Arco del Sempione) કરી એક કીરતી મહેરાબ (ટ્રાન્સમ્પ્લ આરચ) છે તે જોવા ગયા હતા. એ મહેરાબ નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે સંગે મરમરનો આખો બાંધ્યો હતો, પણ અકુરો રહેવાથી સને ૧૮૩૩ માં ફ્રાંન્સીસ શહેનશાહે પુરો કર્યો. તેની ઉપર લગાઈ-

એની જીવનની વીગતો કાતરેલી છે, અને તેને મથાણે બ્રાંઝની માટી માટી છ પોડા જોડીને ઉભી રાખેલી છે, તથા ચાર ખુણે ચાર ખીજા માટા પોડા ઉભા રાખેલા છે. અહીંથી ધણે દુર એક પાહાડ છે ત્યાંથી અહીંયાં સુધી એક મોટા રસતો બાંધી તેને છેડે આ મહેરાબ મુકેલા છે, પણ તે રસતો આસરે છ મૈલ સુધી જઈને પછી નેપોલીઅન હારી ગયાથી ત્યાં અટકી પડ્યો હતો.

એ જોઈને એરીના (Arena) કરીને સરત રમવાની તથા ખોટની રીંગેટા કરવાની જગ્યા પાએઆ ડારમી (Piazza D'Armi) વાલાં મેદાનમાં આવેલી છે તે જોવા ગયા હતા. એ એરીના નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે બાંધેલી છે, તેમાં એક નાધણો જેવા મેહુલ કરી તેની ફરતી બાજુ તથા સાંમેથી એક માટી જગ્યા ધેરી લઈ તેમાં જામી ખેડેલા ઠીયટરનો માફક મોટાંની બાંધી તે ઉપર ધાસ જગાડેલું છે. તે જગ્યાનો વચમાં મોટું આલી મેદાન રાખેલું છે, જ્યાં ગાડી તથા પોડાનો સરતો હજુરખી રમાય છે, તથા ખોટની રીંગેટા રમવા સાથે ત્યાં નદીનાં પાણીની કેનાલ લાવેલા છે તેમાંથી એક રાત અગાજ પાણી છોડી મુકે છે કે પેલું મેદાન એક મોટા તલાવ બની જાય છે. તેમાં ખોટની સરત રમાય છે તે જોવા આવનારાઓ સાથે મોટાંની જગ્યા બાંધેલી છે. તે ઉપર ૩૦,૦૦૦) વીસ હજાર માણસો બેસી શકે એટલી મોહરી છે અને પેલા નાધણો મેહુલ પાદશાહ તથા ઉમરાવોને બેસવા મોટો કામ આવે છે. એ જોઈને પછી અતરેનું ફાઇન આર્ટસ મ્યુઝીયમ (Museo Artistico) મીત્રકારીક હુનરનું પ્રદર્શણ જોવા ગયા હતા, જ્યાં અતરેનાં વખણાયેલા ઉસ્તાદોનાં હાથનાં સંગેમરમરનાં બનાવેલાં સારાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે, જે એવાં સરસ છે કે જાણે જીવતાં હોય અને

હમણાં જાય તથા આવે એમ લાગતાં હતાં. એ પુતળાં ઉપરાંત ઉસ્તાદોને હાથની પાડેલી જામી તસ્વીરોનો પણ સંગ્રહ ધણો સારો કીધેલાં છે.

એ જોઈને ગઈ કાલનું અધૂરું રહેલું ઇન્ડસ્ટરીઅલ એક્સીપીશન પાણું જોવા ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ત્યાંજ આજે ફુલ તથા ફૂલનું પ્રદર્શણ જાહેરાત હવું તે જોવા ગયા, જ્યાં જાત જાતનાં ફુલ તથા માટા કરેનાં મેવો તથા તરકારીનો સંગ્રહ ધણો સારો કીધેલો હતો; તેમાં ધણું જોવા લાયક ફુલનાં તોરા તથા તેના તદ્દન ફુલની યુંડણીનાં બનાવેલાં ફલાવર વાજ હતાં. ઝાડવાલાં કોઈ ફૂલોને ફુડામાં ઉગારેલાં હતાં તેમાં શેફનાં ઝાડને ફુડામાં ઉગાડી તેની લાંબી વેલા રાખી ડાંખલીઓ બેહુ બાજુપર લઈ જઈને તોરણનો માફક કરી તેપર ફૂલો અત્તી ધણું ઉગારેલાં હતા. કોઈ કોઈ તો નાધણાં પપેનાસ જેટલાં મોટાં હતાં અને પેર માણાં જેવડાં મોટાં હતાં. એ જોઈને સાંજનાં કલાક ૬:૧૧ ને અમલે મીલાન શહેર છોડ્યું, અને ત્યાંથી નીકળેલા રાતનાં કલાક ૧૧-૩૦ મીનીટ જનોઆ શહેરમાં પુગા હતા. મીલાન ઇટલી દેશનું એક મોટું શહેર છે અને તેની વસતી બે લાખ માણસની છે અને જો તેનાં શહેર બાહારનાં જાણે ગણવામાં લઈએ તો ત્રણ લાખ માણસોની વસતી કહેવાય. એ શહેરનાં મોહિલાઓ મોહોટા અને સારાં છે તથા ધર વગેરે શાણકદાર બાંધણીનાં છે. મીલાન શહેર સાત મૈલ ધેરાવામાં છે, એ લોમબાર્ડી પરગણાની રાજધાણી છે અને અહીંયાં રેશમ તથા ઉનનાં કારખાનાં ધણું હોવાથી એ શહેર ઇટલી દેશનાં પેસાદાર શહેરમાંનું એક ગણાય છે. હમો પુરાણનાં જે દેશમાં અત્યારસુધી ફર્યા તેમાં આલમ્સનો પર્વત છોડ્યા પછી હમણાં સુધીની જગો જોઈ

તેથી તે ખીજી આગલા ભાગોમાં ફળવંત જોઈ નથી. એ લોમખારડી પરગણું ધણું ફળવંત ગણાય છે, અને અહીંયાથી હવે મા-ફકસરની યંડી અને ગરમીવાલી જગ્યા આ-વવાથી તથા પડોશમાં આલખસનાં પર્વતો પરથી બરફ પીઘળી તેનાં પાણીનો નદી-આનાં નહેરોએ કરીને એ જગ્યા એટલી તો રસાલ થઈ છે કે વરસમાં તેમાંથી અ-નાજનાં બાર પાક ઉતારી શકે છે, અને તેથી કરીને એ લોમખારડીની વસતી ધણી ગીચ બની છે. એ પરગણું (૯,૦૦૦) ચોરસ મૈલ છે. તેની વસતી ૩૭ લાખની ધયાને દર મૈલે ૪૦૦) ઉપરની કેહેવાય છે જેવી ગીચ વસતી ખીજી કોઈ જગમ હશે. એનો મોટા વેપાર અનાજ, ઉન, અને રેસમનો છે. એ લોમખારડીનું પરગણું વા-રાકસરની જરમન શહેનશાહેને હસ્તક થયું હતું. સ્પેન અને પછી આઝીઆનાં હાથ-માંથી અને ૧૮૫૯માં તે ફ્રેન્ચનાં શહેન-શાહ લુઇ નેપોલીઅન ત્રીજાને હાથ ગયું, જેણે તે શારડીનીઆનાં પાદશાહ વીકટર ઇમ્પેરિયલને આપી દીધું હતું, અને જે ધણી પાછલથી આખા ઇટલીનો પાદશાહ થયો હતો. તેનો છોકરો હમબરક હમણાં ઇટલીનો પાદશાહ ગણાય છે. મીલાન શહેર તેનાં કોતરકામનાં હુનર સારું ધણું વખ-ણાયલું છે, અને તેનાં પુતળાં કોતરનારા કારીગર આખા ઇટલીમાં આજે સરસ ગણાય છે.

તા ૧૬ મી રાપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં અતરેનાં (જનોઆ) મી-
ફ્રાનસીસ્કો કોસ્ટા ફોરફેલનું પરવાળાં
તથા દાણાં અને ખીજી બનાવટનું કારખાનું
જોવા ગયા હતા. પરવાળાં જનોઆથી
આસરે ૫૦) મૈલ દુર દરીયામાંથી માછી
માર્યા કાઢાડી લાવે છે, જે ૧૫) જણાં
છ માંચ મુખી કાઢાડવાની મેહેનત કરે છે
તો ત્રણ નાંધળી ટોપલી ભરી પરવાળાં
મણે છે. દરીયાનાં ખીજાં “કોરલસ” પ્રમાં-

ણે તે પહેલાં ધણાં ખડખડાં તથા મા-
ડાની પાતળી ડાંખલી માફક હોય છે. તેનાં
જોઈતી કદનાં ટુકડાઓ કરી સગણુપર ધ-
સી ગોળ બનાવે છે, પછી તેને એક વા-
સણમાં મુકીને તેમાં ગરમ પાણી નાંખી તે
વાસણને ગોલ હીલવે છે, તેથી પાલીશ થાય
છે. મોટાં પરવાળાંની દાંડીઓ બનાવે છે
જે આસરે મેથી ત્રણ ઇંચ લાંબી અને
૦.૧૧ ઇંચ પોહાળાઈમાં હોય છે, તે તેનાં
ત્રણથી ચાર હજાર ફ્રાંક કીમત ગણાય છે.
પણ એવી મોટી દાંડીઓ મલવી ધણી
મુશકેલ પડે છે, ખાકીની દાંડીઓમાંથી
ઢીણાં તથા મોટા દાણાં બનાવીને કુતખ-
નાં બધા ભાગોમાં વેચવાને માફકલાવે છે.

એ જોઈ અતરેનો ટાઉનહોલ જોને
પલેઝો ડેલ મ્યુનીસીપીઆ (Plazzo
del Municipio) કહે છે તે જોવા ગયા
હતા. એ ઇમારત મોટી છે અને તેનો
દાદર ધણો ભભકાદાર તથા તેનાં દીવાન-
ખાનાઓમાં પીકચરેનો મેલાવડો થોડો
ધણો સારો છે. એ જગ્યાપર પેગેનીની
(Paganini) જે ધણો વખણાયલો ગા-
યનકાર થઈ ગયો છે તેની પોતાની વાપડેલી
સારંગી દીવાલમાં એક કબતની અંદર
મખમલ તથા શાદીન જડીને મુકેલી છે.
એ સારંગી એટલી તો વખણાયલી તથા
કીમતી છે કે આગલ હમારા વાંચ્યામાં
આવ્યા મુજબ એનાં કોઈ અંગ્રેજ લો-
રડે ૧૨,૦૦૦) પૌંડ આપવા માગ્યા તો-
પણ તે વેચી નહીં.

એ જોઈ પછી પલેઝો રોસો (Pla-
zzo Rosso) કરીને મેહેલ તથા તેમાંની
પીકચર ગેલેરી જોવા ગયા હતા. એ મે-
હેલનો રંગ બાહારથી લાલ હોવાથી તેને
રોસો યાને લાલ કરીને નામ આપેલું છે.
એ મેહેલ તથા તેની અંદરની કીમતી
તસ્વીરો અને આવળાં ડ્યુક્રે આફ ગેલેરી-
આની બધી તથા છોકરાએ તેનાં વીલ-
નાં હોકમ મુજબ જનોઆ શહેરને આપી

છીધાંછે. એની બાંધણીમાં ધણીખરે સફેદ તથા રંગીન સંગેમરમરનો પથર વાપડેલો છે. તેમાં તેની ફરસખંદી રંગીન પથરોની ગલીઆની માફક દર ઓરડામાં જુદી જુદી તરાંહની ધણીજ સરસ રીતની કી-ધેલીછે તે જોવા લાયકછે, તથા પીકચરે પણ ધણું મોટા મોટા ઉસ્તાદનાં હાથનાં પાડેલાંછે તેનો સંગ્રહ પણ મોટો કીધેલોછે. એ ડુક ઓફ ગેલેરીઆ ધણો પૈસાદાર માણસ હતો. તે જીનોઆ શહે-રમાં ગરીબ માણસોની પરવશી કરવા તથા ધસીતાલો બાંધવા તથા એનું આરં-સુધારવા (એ છેલ્લાં સારં વીસ મીલીયન ફ્રાંક ધ્યાને હોતો લાખ રૂપિયા) ધણી મોટી કરોડો રૂપિયાની રકમો આપી ગયો છે. પણ મધ્યું એ પોતે વીલમાં આપી ગયો હતો; જીવતો હતો ત્યારે કાંઈપણ ધરમ એણે કીધો હતો નહીં, અને એની એકજ છોકરી હાલ હૈયાતછે તેને બાકી-ની પોતાની આરસો મીલીઅન ફ્રાંક ધ્યાને મોળ કરોડ રૂપિયાની દોલત આપી ગયો છે. એ ઓરત હાલ પારીશમાં રહેછે. તેને એકજ છોકરોછે તે પોતીકી મા સાથે ર-હતો નથી. પણ છતી મોટી દોલત છતાં નીશાળ શીખવવાનો ધવો કરી પોતાનું યુજરાણ ચલાવેછે. એ છોકરો પ્રભસ્તાક વીચારેલોછે.

એ મેહલ જોધને પછી કેપુશીન લોકોનું સેંટ એનનઝીએટા (St. Anunziata) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલનો બાહારથી દેખાવ કશી પણ રીતે ભપકાદાર નથી, અને જાણે દીવાલ ભાગી ગઈ હોય તેમ તે ઉપરની કલકાત નીકળી ગઈછે, પણ અંદર ગયા કે તે ધણાજ સરસ તદન સંગે-મરમરનાં રંગીન પથરો અને ગીલીટ તથા પેનટીંગશીથી ચીતારેલોછે. તેનાં જેવું ભપકાદાર દેવલ બીજું હોમોએ કો જોયું નથી. અંદરથી જાણે તદન

સોનાનો બાંધી તેની વચમાં નાધળાં પીકચરો મુકેલા હોય તેમ લાગેછે, તથા તેનાં સંગેમરમરનાં ગોલાબી સફેદ તથા બીજા રંગનાં થાંભળા અને તેની રંગીન દેવાલો તેને એટલુંતો જેબ આપે-છે કે હોમો કાઢખી રીતે તેની તારીફ કરી શકતા નથી. દીવાલોપર ગીલીટ ફક્ત વરખની કીધેલી નથી પણ પાતળાં પતરા ઉપર જુદો સોનાનો ધોર ચહડાવીને કી-ધેલીછે; અને જો કે તે ધણું જીનું દેવલ છે તોપણ એ પેહલ પેહલી ગીલીટ કીધેલી તેજ હજી જાણે આપેલું નવું સોનું જડી લીધું હોય તેની ઝળકાટ મારેછે, તે પણ વળી પતરાંપર સાદીજ ગીલીટનો હાથ નથી પણ જાતજાતની નકશીકામના પતરાં એવી ગોઠવણીથી જડેલાંછે કે દીવાલો અને છ-તરપર પણ જાણે ગીલીટ રોકી મોટી આરશીની ફરેમો હોય તેમ ગોઠવી તેમાં ધણી જામી તસ્વીરો તથા હુન્નરમંદ લોકોને હાથના ચીતારો જડેલાંછે. એ દેવલ કાંઈ ધણું મોટું નથી પણ માફકસર કદનુંછે, અને સુને ૧૫૮૭નાં શાલમાં બંધાયલુંછે. એ જોધને ખ્લાસો ડેલ પાલાવીનસીની (Plazzo Del Pallavincini) કરી મેહલછે તે જોવા ગયા હતા. એ મેહલ મારકવીશ ઓફ ડુરાસો (Marquis of Durazzo) નોછે, અને તેમાંની સીહડી તથા થાંભળા મધ્યું સંગેમરમરનુંછે, તથા તેમાં પીકચર ગેલેરી ધણી સરસછે, જેમાં રૂખત, પેનડાઇક, માઇકલ એનજેલો ધ-ત્યાદી એવા એવા ઉસ્તાદોના હાથનાં ચીતારો ધણું એકઠાં કીધેલાંછે. ત્યાંથી નીકળેલા એજ મોહોલામાં (એ મોહોલો Via Nuova કરીછે અને બધો ધણોખરો મોટા અને જોવા લાયક મેહલોનો બંધાય-લોછે) પેલેઝો બાલબી(Palazzo Balbi) કરીને બીજો વખણાયેલો મેહલછે તે જોવા ગયા હતા. એ મેહલ પણ ધણો જોવા લાયક-છે, તથા તેમાં તસ્વીર અને આવળાં ઉપરાંત

પરચુટણ ખીજી મીજોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો, તેમાં સૌથી સરસ એક રૂપાંતી પેટી ખેતવેતીતો સીલીની (Ben-vento Cellini) કરીને જે આગલ સરસ કોતરકામ તથા હુન્નરની બાબદમાં ઘણા હુશીયાર અને વખણાયેલા હોતો તેના હાથની છે. એ જોઇને પછી રેલવેનાં રોડ-નની સાંને ક્રીસ્તોફર કોલમ્બસની યાદગારી-નું પુતળું મુકેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ ઘણીએ અમેરીકા ખંડ સોની કાઢ્યો હતો અને અહીંઆનાં ધોકાનાં કેહેવા મુજબ તેનો જન્મ સુને ૧૪૫૯માં જુનોઆમાં થયો હતો. એ પુતળું સુને ૧૮૬૨માં અહીંયા મુકયું હતું. તે એક મોટા સંગેમરમરનાં પેડેશટલ ઉપર ઉભું રાખેલું છે, અને હુણ ધરમ, બુગોળ વીલા, જોર, અને અક્લનાં મીતાર પાડેલાં છે. તેની વચમાં કોલમ્બસની જીંદગીનો હવાલ કોતરેલો છે. એ જોઇને પછી શેંટ મારિઆ કેરીનીઆનો (St Maria Ca-riniano) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ સુને ૧૫૫૫ થી બાંધવા માંડ્યું હતું તે સુને ૧૬૦૩માં બાંધાઇને તૈયાર થયું, અને એની બાંધણી શેંટ પીટરસ, જે રોમનું મોટું દેવલ છે, તેની અમલની ૬૫ પ્રમાણેની તથા ઘણી વખણાયેલો છે. એ બાંધાયા પછી એનાં ફંડમાં વારાફરતી ઉમેરો થતો જાય છે તેથી મેંટસનાં મોટાં કદનાં સંગેમરમરનાં પુતળાંઓ ઉસ્તાદોને હાથનાં બનાવી અંદર ઉમેર્યા જાય છે, અને તે સાથે આગલથી ખાંચાં રાખી મુકેલા તેમાં મુકે છે, અને હજીપણ નવાં પુતળાં મુકવાનાં ખાંચાં થોડા ઘણાં ખાલી છે, તે જેમ ફંડ વધતું જશે તેમ પુરાયાથી એ દેવલ એ બાબદમાં ઘણું સરસ ગણાશે. એની બાંધણી છુટા છુટા ચુંબજોની કીધેલી છે, અને તે ચુંબજોની હેડળની દેવાલોને ચાર ખુણે પુતળાંઓનાં ગોખલા રાખેલા છે. એ જોઇને પછી અતર-

નું વખણાયેલું ધોરસ્થાન જોવાને ગયા હતા. એ ઘણું ખર્ચ મીલાનની દાટવાની જગ્યાને મલતુ આવે છે, પણ તેનાં કરતાં જુનું હોવાથી તેમાં આવળાં અતો ઘણાં વધી ગયેલાં છે, અને તે આવળાં પણ મીલાનનાં કરતાં ઘણાં મોટાં અને સરસ રીતની બનાવતનાં હોવાથી એનાં જેવું ધોરસ્થાન આખી દુનયામાં કોં નથી એમ કેહેવાય છે. એનાં બાંધવા પાછલ મ્યુનીશી-પાલીટીને (જેની એ જગ્યા છે) વીસ મી-લીઅન ફ્રાંક ધયાને એસી લાખ રૂપીયા ખર્ચ ખેડે છે; અને એટલા થયા હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; કાચુકે એમાં ઘણાખરો સંગેમરમર વાપડેલો છે તથા મોટાં મોટાં પુતળાંઓ મુકયાં ઉપ-રાંત એનું (ચેપલ) દેવલ ઘણુંજ સરસ રીતનું કીમતી પથરનું બાંધેલું છે, જેની પછવાડેજ આઠ લાખ રૂપીયા ખર્ચ ખે-ડે છે એમ કેહે છે, અને વળી હજારો મયત ડાટવાની જગ્યા, તેમાં દરેક સાથે સંગે-મરમરની લાદીઓ તૈયાર કરી મુકેલી છે; તે મુજબ ખર્ચ કરી રાખવાથી એની ઉપજ ઘણી સારી થાય છે અને હજી ઘણી જગ્યા આવળાં સાથે ખાલી રાખી-છે, તે જગ્યાએ સઘળી ભરાશે ત્યારે ઘ-ણીજ સરસ અને જોવા લાયક ધોરસ્થાન થશે, તેમાં કશો શક નથી. એ બધી ફરીને જોતાં નજદીક હોમાને બે કલાક લાગા હતા એટલી મોટી છે. હોમાએ જુ-નોઆમાં હાટલ ડી વીલમાં ઉતારો લી-ધો હતો. પાછું ફરતી વખતે જુનોઆનાં માહોલાઓ જે જોવા લાયક છે ત્યાં ફર્યા હતા. એ શહેરનાં એક બે માહોલાઓ સારા છે, જેમાં ઘણાં મોટાં મોટાં બાંધે-લા છે; તે શીવાય બાકીનાં માહોલાઓ ઘણાં સાંકડાં છે, પણ એમાંની ધમારતો ઘણીખરી સારી બાંધણીની તથા તેની ગેલેરી તથા દરવાજાઓ સઘળું સંગે-મરમરનું બનાવેલું છે; અને જોયા મજો

એ પથર અહીંયાં ધણો સમતો મલવો જોઇયે; કારણકે જ્યાં જોઇયે ત્યાં વપરાસમાં એ પથરને લીધેલાં છે. જુનોઆ શહેર એ નામનાં અખાત ઉપર આવેલું છે, અને એનો વેપાર ધણો મોટો તથા વસતી ગીચ નાધળી જગ્યામાં હોવાથી ત્યાંનાં ચોવાટો (ધંરુવડો) પણ નાધળા રાખેલાં છે. એની વસતી શહેર ખારની સાથે ૧,૬૩,૦૦૦) માણસોની, અને વેપાર ૪૨,૦૦,૦૦,૦૦૦) ફાંકોને જેમાંનો ત્રીજો હિસ્સો ધંજલાંડ અને બાકીના ફાંસ તથા અમેરીકા સાથેનો કરે છે. એ જુનોઆ શહેર તથા તેને લગતાં ગામો અમલ પ્રજાસ્તાક હતાં, અને આસપાસનાં ખીજાં પ્રજાસ્તાક રાજ્યો સાથે હમેશાં બંડાઈ કરતાં હતાં, તેમાં પીઝા (Pisa) સાથે ધણી લડાઈઓ થવા પછી આખરે તે દેશને એ લોકો એક દરીયાની મોહાટી લડાઈમાં સને ૧૨૮૪ માં જીત્યા હતા, અને ત્યારથી એ લોકો ધણું જોરાવર ગણાતા હતા, તથા ખીજા ધણું દેશો જેવાકે સીરીઆ, સાઇપ્રસ, ટ્યુનીસ, મેજોરકા ઇત્યાદી જીતી પોતાને તાબે કીધા હતા. પણ એ લોકોને વેનીસનાં પ્રજાસ્તાક રાજ્ય સાથે પાછલથી લડાઈઓ ચાલી તથા ઉપર લખેલાં ગામો તરફીવાલાઓએ લઈ લીધાથી નબળા પડતા ગયા, અને આખરે સને ૧૩૮૦ માં વેનીસનાં હાથથી દરીયાની લડાઈ હાર્યા પછી તદન ધંકાઈ ગયા હતા. ત્યારપછી પોતપોતામાં બે તડાં થઈને લડાઈ ચાલવાથી તેમાંનાં એક તડાંવાળાએ ખીજા દેશની મદદ લીધી, જેથી તે ખીજા દેશવાલા તેનાં ધણીઓ થઈ બેઠા હતા. આથી ફ્રેન્ચ તથા નેપલસનાં પાદશાહો તથા માનફ્રેટ્ટો કાર્જિનટ તથા મીલાનનાં ડ્યુકોને હસ્તક વારાફરતી તે ગયું, અને વળી કોઈ વેળા છુટાપણું મેલવ્યું હતું. ફ્રેન્ચ રેવાલ્યુશનની વખતે એ નેપોલીયનને

તાબે થયું, અને સને ૧૮૧૪માં મારડીનોઆની પાદશાહાત હેઠલ જવાથી હમણાનાં ઇટલીનાં રાજ સાથે જોડાઈ ગયલું છે. એ શહેર એની રૂપાંતી “ શીલીગ્રી ” અથવા મીનાકારીની બનાવતોથી ધણું વખણાયલું છે, જેનાં ધણું તારીફ લાયક નમુના હોય એ મીલાનનાં એકઝોપીશનમાં જોયા હતા.

તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં કલાક ૭ા વાગે જુનોઆથી આગગાડીમાં બેઠા તે રાતનાં આઠ વાગે વેનીસ પુગા હતા, અને પાછા નવ વાગાની ટરેનમાં બેસીને નીકલેલા.

તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
ને દીને પાછલી રાતનાં સાડા ચાર વાગે કોરમાનશ કરી ઇટલી તથા ઓસ્ટ્રીયાની હદ છે ત્યાં પુગા હતા. પછી તરતજ ઓસ્ટ્રીયાને લગતી ગાડીમાં બેઠા તે ઓસ્ટ્રીયાની રાજધાની વીએનામાં રાતનાં ૧૧—૨૦ મીનીટ પોહાંચીને ત્યાંનાં હોટલ ડી મેન્નોપોલમાં ઉતારો લીધો હતો. કોરમાનશની હદ છોડ્યા પછી ઓસ્ટ્રીયાની જમીન ધણીખરી પાહાડી તથા કોઈકોઈ જગ્યામાં ખીણો મલતી હતી. પાહાડોની જગ્યા તદન પથરની ખાલી હોવાથી તેપર ખેતીવાડી કરી શકતા નથી પણ વળી કોઈકોઈ પાહાડી જમીન સારી હોય છે તો ત્યાં ખેતીવાડી કીધેલી દીસતી હતી. ઇટલી દેશ જે ધણુંજ ફળવંત અને રળીયામણું છે તે છોડીને એકદમ આવા પાહાડી દેશમાં આવ્યા તેથી સઘણું થોડી ધણી ખેતીવાડી છતાં જાણે વેગન હોય તેવું લાગતું હતું; પણ પાહાડો જે ધણું મોટા મોટા છે તેનો દેખાવ ધણો સારો અને સ્વીટઝરલેન્ડ દેશને મલતો આવે છે.

તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે આખો દીવસ રૂશીઆ જવા આગમજ “પાસપોર્ટ”ની તથા નાણાંની જોગવાઈ કરવામાં તથા ગરમ કપડાં લેવા

દુકાનોપર રોકાયો હતો. સંજનાં અતરેનાં મોટા રસ્તાઓપર ફરી આવ્યા હતા પણ હમણાં વીગત લખતા નથી; કારણકે હમો પાછા ફરતી વખતે અહીંયાં વધતા દીવસો રહીને એ શહેર ખરોખર જોઈશું ત્યારે લખીશું. હમણાં તો રશીયા જવાની આગમજ કામસર એક દીવસ થોડા છઠ્ઠે. આજે રાતનાં ૮-૩૦ ની ટ્રેનમા બેસીને નીકળ્યા હતા.

તા ૨૦ મી રાપ્ટેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ઓસ્ટ્રીયા અને રશી-
આની હદપરનાં ગરેનીઝા (Graniza)
નામનાં સ્ટેશનપર કલાક ૧૧-૨૫ મીનીટે
સવારનાં પુગા હતા, જ્યાં હમોને બપોરનાં
કલાક ૧-૧૫ મીનોટ સુધી થોભવું પડ્યું
હતું. હમો જોવા એ જગ્યાપર પુગા તે-
વાજ એક અમલદારે આવીને હમારી
પાસપોર્ટ લઈ લીધી, અને ઉતરયા
પછી હમારો સામન તપાસવા અમથો
એક કોઠરો જોઈડાવી જોઈને પાછો બંધ
કરાવ્યો, તથા પાસપોર્ટ પરથી નામો
વાંચીને હમો કયાંથી અને શું કારણસર
આવ્યા અને કયાં જઈએ છીએ તથા કયા
દેશનાં છઠ્ઠે તેની સઘળી પરપુછ કીવી
હતી. હમો પાછા ત્યાંથી આગગાડીમાં
બેઠા ત્યારે તે પાસપોર્ટો પાછી આપી
હતી તે ઉપર તે ગામનો છાપ મા-
રેલો દીસતો હતો. હમારી સાથે ખી-
ડકર તથા આદેશાની ગાઇડ બુકો હતી
તેની મુખમુદ્રા (સાઈટલ પેજ) વાં-
ચીને તેમજ મુખ્ય ગેન્ડેટની સમીરી હતી
તેખી તેનું નામ વાંચીને પાછી આપી હતી;
અંદરથી કાંઈ જોઈડાડીને જોઈ નહીં. હમોએ
આગલ સાંભલયું હતું કે રશીઅન ભુ-
મીમાં કોઈખી નુસપેર વાંચ્યા તથા
ચોપડી તપાસ્યા વગર અંદર દાખલ થવા
દેતા નથી, પણ તેમાંનું કશું દીસ્યું નહીં.
અમલદારે સઘળા નમનતાઈથી વાતચીત
તથા પરપુછ કરતા હતા.

હમો ગરેનીઝાથી પાછા કલાક ૧-૧૫
મીનીટે નીકળેલા વારસો (Warsaw) કરી
રશીઅન પોલંડનું પાવત્ર શહેર છે ત્યાં
રાતનાં ૧૦-૩૦ મીનીટે આવી પુગા,
અને હોટલ ડી યુરોપમા ઉતારે લીધા હતા.
હમો હોટલમાં પુગા તેવા તરતજ તેના
ઘણી આવીને હમારી પાસપોર્ટો પોતાનાં
મવાધીનમાં લીધી હતી. હોટલનાં મલેકો
તેઓને ત્યાં જે અણબાણુયા ઘણી ઉતરે છે
તેના જવાબદાર થાય છે, તેથી તે પાસપોર્ટ
પોતાની પાસે રાખીને પોલીસપર મોકલાવી
આપે છે, જ્યાંથી હમોને જતીવખતે પાછી
લાવી આપશે. રશીઅન સરહદ ઉપર હમો
પેઠા ત્યારે થોડેક દુર સુધી રેતાળ જમીન
હમોને મલી હતી, પણ ત્યારપછી ઘણી
ખરી જગ્યા મજની કાળી મટોડીની દી-
સે છે, લેકીન તેનાં ઘણાંજ થોડા ભાગમાં
ખેતીવાડી થાય છે. ખાકીની ઘણી સારી
સારી જગ્યાઓ વેરાન પડેલી છે. તેમાં પાછો
કોઈ કોઈ ભાગ રેતાળ મલે છે. જમીન
ઘણીખરી સપાટ છે પણ દુરથી નાધળી
નાધળી ટેકરીઓ દીસે છે. વસતી પણ રસ-
તામાં ઘણી થોડી અને છુટ્ટી છવાઈ
દીસતી, અને જ્યાં હતી ત્યાં નાધળાં
મુકડાં દીસતાં હતાં. યુરોપનાં ખીજાં દેશોમાં
જેમ થોડે થોડે તપે મજેનાં ગામો દીસતાં
હતાં તેવું અહીંયાં દીસતું નથી, પણ જ્યાં
નજર કરીએ ત્યાં થોડાક ટપાઓ શીવાય
બધે વેરાન જગ્યા લાગતી હતી.

તા ૨૧ મી રાપ્ટેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં પેટ્રુલાં જેનરલ આયકાવીશ
જે ઘણીએ પોલાન્ડનું દેશ રશીઆ તરફથી
છલ્લું હતું તેનું પુતળું જોવા ગયા
હતા. તે થોડાપર બેસાડેલું 'ધાંઝનું' બના-
વેલું છે. તે જોઈને વીશચુલા નદીપરનો
પુલ જોવા ગયા, જે ૧,૮૦૦ ફીટ લાંબો
અને તદન લોખંડનો ૬) આરકાંઆપર
બનાવેલા છે. ત્યાંથી નીકળેલા કેડેડરલ અર્થ
ઓફ ધી ટ્રીનોટી જોવા ગયા, જ્યાં કાંઈ

ધણું જોવા લાયક નથી. હમો ગયા ત્યારે લોક ભણતા હતા, તેમાં ફેટલાકો બાંધપર બંધા સુધને હાથ પગ લાંબા કરીને મુડું પડેલું હોય તેવી રીતે બંધી કરતા હતા તથા ફેટલાકો નાક ધમનું કરી રહ્યા હતા. ત્યાંથી નીકળેલા રૂશીઆન શ્રીક ચરમ જોવા ગયા, જે તાબુતના જેવું હોય તેમ પાંચ સોનેરી ગીલીટનાં મીનારાનું બાંધેલું અને અંદરથી ગીલીટ કામ તથા નકશીથી સણગારેલું છે. એમાં ખીજાં દેવસોનો માફક કાંઈસ્ટ સાથનાં કાસ માંમે ભક્તી કરતા નથી, પણ એક આરશીયા (આલ્ટર) ઉપર ખાલી કાસ મુકીને તેની માંમે ભણે છે. ભણવામાં આરગીન વાપડતા નથી તથા કોમ્મિરમાં આરતોને સામેલ થવા દેતા નથી, પણ એખલા મરદોજ ગાય છે, જે આરે હમો ગયા ત્યારે હીમ (તેમનાં ધરમનાં ગાથા) ગાતા હતા, તે જાણે ખરેખર આરગીન વાગતી હોય તેમ લાગતું હતું. કાંઈસ્ટવાલા આલટરનો માંમે સોનાનો ગીલીટનાં નકશીદાર ખારણાંઓ કાંધેલાં હતાં તે વારાફરતી બંધ બંધાડ કર્યા કરતા હતા. એ જોધને પીકચર ગેલેરી જોવા ગયા હતા, જ્યાં મારા ઉસ્તાદોને હાથનાં પીકચરોનો ત્રણ ચાર આરકા ભરીને મંચહ કાંધેલા હતા. ત્યાંથી નીકળેલા યાહુદી લોકોનો શોનેગોગ (દેવલ) જોવા ગયા હતા. એ દેવલ માંડું બાંધણીનું અને તેનાં ચાંભળા સંગેમરમરનાં છે, પાદરીની ભણવાની જગ્યા મારી સણગારેલી અને તેનો જમીનનો ગલીચો આરતોનાં હાથનાં ભરતકામનો કાંધેલો છે. એ લોકોનાં ધરમની પોલી (તાલમંદ) મુકવા મારે એમનાં પવીત્ર લેમેનતથી સીદર ઝાડનાં લાકડાં મંગાવીને પાટલો બનાવેલો છે. એ જોધને અતરેનો પબલીક પાર્ક જોવા ગયા હતા, જ્યાં કાંઈ ઘણું જોવા લાયક નથી અને બાગ સુધળો ખરાબ

હાલતમાં રાખેલો છે. ત્યાં એક મારો કુવારો છે. ઠીપેટર હાઉસ તદન લાકડાંનું બાંધેલું તથા એકુ બે રેસોરાટ કાંધેલાં છે. તે જોધને “આરકીઆલોજીકલ મ્યુઝીયમ” જોવા ગયા જ્યાં થોડાએક સીક્ષ તથા અસલી ચીજો પડેલી છે, તેમાં પોલાડનાં આગલા પાદશાહ ક્રીમેશન હશે તેનું પેહરવાનું એપ્રન તથા જ્યુવેલ્સ રાખેલાં છે. હમણાં આખા રૂશીઆનાં તાબાનાં દેશોમાં ક્રીમેશનની ચાલવા દેતા નથી કે એ બહાને છુપી રીતે બલવાઓરો પોતાની મંડળી ભરી શાહનશાહને હેરાન કરે. એ જોધને એક મોન્યુમેન્ટ રૂશીઆની તરફેણ થઈને પાંચ “પોલીશ” મરદોરો પોતાનાં દેશની સાંમે અને ૧૮૩૦ માં લડ્યા અને તેથી કરી પોલાંડ રૂશીઆને તામે થયું તેઓની પાદગારીમાં બાંધેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એક ખરોતબનો મોટો થંભ પેડેશટલપર ઉભો કરીને તેઓની તારીફ તથા નામે લખેલાં છે, જે જોધને અતરેનાં લોકો ધણો બળાપો કરે છે પણ શું કરે રૂશીઆને તામે પડેલા તેથી કાંઈ ખોલાતું નથી. પત્તી પોલાંડનાં છેલા પાદશાહ Poniatosky નો મહેલ જોવા ગયા હતા, જેને લેઝીએનકી (Lazienki) કરીને કહે છે. એ મહેલમાં રૂશીઆનો શહેનશાહ હમણાં જયારે વારસોમાં આવે છે ત્યારે રહે છે. એમાં એનાં બાંધનાર પાદશાહનાં વખતમાં વખણાવેલી ખુબસુરત આરતો હશે તેઓની સખીઓ મુકેલો છે; એ મહેલ અસલ જેમ હતો તેમજ રાખેલો છે, અને થોડો ધણો મારો સણગારેલો પણ કાંઈ ધણો જોવા લાયક નથી. એનાં બાગમાં એક નાટકશાળા બાંધી છે, તેમાં નાટક તખ્તો અને તમાશગીરીની એકકની જગ્યાની વચ્ચેથી એક પાણીની નહેર કવી લીધી છે તથા નાટક તખ્તો રોમન ઠીપેટરની માફક

ઓણા તથા ખંડરમાં પડયો હોય તેમ વગર છાપડાંનો ભાગેલા થાંભળાઓનો આમઆ બનાવેલો છે. એ જોધને પછી કુલનું પ્રદર્શણ જોવા ગયા હતા જ્યાં ધણું કુત્ર તથા ફળોનો સારો સંગ્રહ કીધેલો હતો. એ ઉપરાંત ખેતીવાડીને લગતાં હથીયારોનો પણ જથ્થો મુકેલો હતો. એ જોધને પછી વારસોથી આસરે પાંચ મૈલ દુર વીલેનહોફ (Villanhoff) નામનું ગામડું જ્યાં સોબીએસ્કી કરીને પોલાંડનો આગલો લડાયક પાદશાહ થઈ ગયો છે તેનો મહેલ જે હમણું એક કા-ઉનેટસ ઓફ પોટાસકીનાં હાથમાં છે તે જોવા ગયા હતા. એ મહેલ ત્રણ ભાગનો બાંધેલો છે, અને તેમાં ધણી સારો સંગ્રહ અસલી મીજોનો આસરે ત્રણસો વરસનો તે પાદશાહનાં વખતનો કીધેલો છે, તથા એક માળ તદન મીનાઈ ફરની-ચરનો, અને તેની દીવાલોપર મીતારો તથા ફાનસો, ફરનીચર સુધનું મીનાઈ છે. તે જોધને પછી અતરેનું જુનું તથા નવું શહેર જોવા નીકળ્યા હતા. એ શહેરનો વસતી ચાર લાખ માણસોની કહે છે, અને તેમાં એક લાખ ચાહુદી છે. શહેરનાં મોહોલાઓ જુનાં ભાગનાં નાધળા છે અને નવા ભાગનાં મોટા તથા ઘરો પણ હવેલી જવડાં મોટાં છે; પણ ગ્રતાઓ ધણું ગલીચ અને કીચલથી ભરેલા તથા પથરાઓ આડા અતારા નીકળી આવવાથી ગાડીમાં આંચકા પણ અત્તીસે આવતા હતા. અહીંયાં ભાડે ગાડી ફરવે છે તે જાણે બરમ અને વાગ-નેટ ચાર પૈડાની ઉપર તેની બે ગાડીઓને એકજા કરી સાથે જડી લીધી હોય તેમ તથા તેમાં પેહેલા અને ખીજા કલાશનાં પેશનજરોને બેસાડે છે. એ વારસા શહેર અસલ પોલાંડ દેશનું પાયતખ હતું. જે દેશને આસ્ત્રીઆ, રૂશીઆ, અને જરમનીએ મલી સો વરસપર તેનાં પાદશાહ પાંસેથી

કુંડી લધને પોને વેંહમી લીધું હતું; ત્યારપછી પોલાંડનાં લોકોએ વારસરતા છુટાપણું મેલવવા સારું ધણું હુલડો કીધાં પણ છુટા થઈ શક્યા નહીં; તેમાં છેલું હુલડ સને ૧૮૩૦નાં શાલમાં કી-ધું, અને નજદીક છુટાપણું મેલવું પણ પાછી છાર આધાથી રૂશીઆએ વધતી આંપતી રાખવાથી નાચાર થઈને તામે થઈ રહેલા છે. અહીંયાંનું લોક આંગે મજબુત તથા કદાવર લાગે છે, અને ધણું ખરાં લાંબા જભા પોશાકની ઉપર પેહેરે છે. જમીન સારી ફળવંત અને શે-હરની આસપાસ ખેતીવાડી સારી છે, તેમાં મોટા ભાગ પેટા રાપેલો છે. એ શહેરમાં ખીજું કાંઈ જોવા લાયક નહીં હોવાથી આજે રાતનાં ૧૧-૩૦ મીનીટે આભ-ગાડીમાં બેસીને પોલાંડ છોડ્યું હતું. રસ-તામાં થંડી ધણી ભાગતી હતી, અને ગા-ડીનાં કાચો બંધ ચહડાવેલા તથા બાર-ણાંઆ ડબલ બંધ અને આધવા છતાં થંડી માલમ પડતી હતી.

તા ૦ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં ઉડીને જોધયે શું કે આગગાડીની બારીઓનાં કાચોપર અંદ-રથી વટીક ખરફ બંધાઈ જઈને કાંકળ કાચની ઉપર વળગી રહ્યો હતો, અને બાહાર ખેતરોમાંનું ધાસ તથા નાધળાં આહાડો, રેલવેની લાકડાંની શીલીપરો, તથા ઘરોનાં છાપરાં વટીક કાંકળથી (ખરફથી) તદન સફેદ થઈ ગયાં હતાં, અને ગરમી દેખાડનારી શીશી સવારનાં આઠ વાગે ૩૬) ડીગરી સુધી (સુરજનો પ્રકાશ હતો તેપણ) નીચે ગઈ હતી. એ-ટલી બધી થંડી હતી અને રાતને વાસતે ખીજા બોલતા હતા કે ૨૦) થી ૨૫) ડીગ્રી પારો નીચે ગયો હતો. જેમ દીવસ વધ-તો ગયો અને સુરજ ઉપર આવતો ગયો તેમ ગરમી વધીને પછી આજો દીવસ ૫૦) ડીગ્રી સુધી પારો થઈયો; પણ ગઈ

કાલની રાતનાં જેવી થંડી આને રાતનાં માલમ નહીં પડી હતી, આંખમાં ઓછો રાતનાં બાર વાગે ૩૫) ડીગ્રી સુધી થયો હતો એમ કહે છે. આજનો આખો દિવસ તથા રાત રસતામાં યુગ્મરી હતી. અહીં-યાંની આગગાડીની પેટ્રોલ કલાશની ગાડી ધણી મારી અને કુમાદે હોય છે, અને સ્વીટઝરલેન્ડની ગાડીઓની માફક આસપાસ બેઠકો કરીને વચમાંથી આવજાવ કરવાની પેશની રાખેલી છે. બેઠકો આ-મનસામનની છે અને તેને એચીને સુવા મારે એક પણ થઇ શકે છે. સેકંડ કલાશની ગાડીઓમાં પણ એજ માફકની બેઠકો છે, ફક્ત ગાડીઓ ડાદી છે. એ રશીઆનો મુલક ધણો થંડી વાલો હોવાથી આગગાડી-ઓમાં પણ દરેક ગાડીમાં ભઠ્ઠી રાખે છે, જે ધણીખરી શીયાળાની રૂતમાં મળગાવે છે. આને આખો રમતો મારી જમીનનો મલો હતો, પણ ખેતીવાડી ધણી ઘુટી છવાઇ થતી હતી, અને ગામડાંઓ પણ તેજ માફક ઘુટે ઘુટે હતાં, તથા તેમાંનાં ઘરો તથા હવેલીઓ વઠીક ધણીખરી લાકડાંની બાંધેલી છે. જમીન ધણીખરી સપાટ અને જરા તરા ઉપસેલી માલમ પડતી હતી. એ મુજબ જોતાં જોતાં આખો દિવસ પસાર કીધો. રસતામાં સવાર, બપોર, તથા રાતનાં ખાણું મારે રેશનો ઉપર વખત પણ મારો મલતો હતો, જ્યાં ખાધાની બધી વાતની મગવડ મારી હતી તથા લોકો સધળે ડેકાણે નમનતાઇવાલા હતા.

તા ૨૩ મી રાપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સંવારનાં ૧૧) વાગે સેંટ પીટર્સ-બર્ગ પુગા, અને હાટલ ડી આંગલેટર (Hotel de Angleterre)માં ઉતારો લીધો હતો. વખત હાથમાં હોવાથી પેટ્રોલ ઓમોલોજીકલ ગારડનમાં ફરવા-ને ગયા, જ્યાં થોડાંક જનવરોનો સંગ્રહ મારો કીધેલો છે, પણ જગ્યા

મફાઇ રાખેલી નથી. એ બાગમાં હજો ફરવા ગયા ત્યારે લશ્કરી તથા દરીયાઇ વાજાં વારાફરતી વાગતાં હતાં. એ જોઇને પછી અતરેનાં કીલામાં પીટર અને પો-લનું દેવલ, જેમાં રશીઆનાં બધા શહે-નશાહો પીટર ધી ગ્રેટ થી તે છેલા એ-લેક્ઝંડર ધી સેકંડ સુધી દટાયલા છે તે જોવા ગયા હતા, એ દેવલ કાંઇ ધણું ભવકાદાર નથી. તેનો મીનારો જે અણી-વાલો (મુબદની ગોદીની સાંમેનાં દેવલનાં જેવો) છે તે ૩૭૧) ફીટ જમ્બો અને તે ઉપર પતરાં જડી લઇ તેની ઉપર ૨૨) રતલ સોનાનો ધોર ચડાવેલો છે, જેથી તે જોડે ૧૦૦) વરસ ઉપરનું જુનું છે, તોખી જાણે આને ગીલીટ કીધી હોય તેવી હાલતમાં રહેલો છે. તેની અંદરનાં ભાગમાં હમણાં ગી-લીટ તથા પીકમરો પાડવાનું કામ ચાલે છે. બધા શહેનશાહોની ધોરો ધણી મારી એ-કજ આખા સંગેમરમરની કીધેલી છે. તે ઉપર પતરો જડીને તેઓનાં નામ નીચાંન લખેલાં છે. તેમાં પીટર ધી ગ્રેટની ધોર ઉપર બાજુથી સેંટ પીટરની સખી મુકેલી છે તે પીટર ધી ગ્રેટનું જનમતી વખતે ૬૬ હુનું તેટલી ધયાને ૧૬૫૫) ધંચ લાંખી અને ૫૫૫) ધંચ પોહોળી રાખી છે. છેલ્લો શહેનશાહ એલેક્ઝંડર જે હમણાંજ માર્યો ગયો છે તેની ધોર ઉપર તદ્દન કુલો ગોઠવે-લાં છે, અને વચમાં વરજન મેરીની સખી માતીની ચુડેલી દ્રેમમાં મુકેલી છે. એની ધોર આગલની બારીપર સોનાં તથા રૂપાનાં નક-શીદાર હારો અને પાતરાનાં કાઉનો ગામે-ગામથી આવેલાં મુકેલાં છે, તથા ધોરની આસપાસ રાત દિવસ બતીઓ બાલે છે, તથા બેંશાલજરો ત્યાં ચોકી કરે છે. એ દેવલમાં ક્રાઇસ્ટની તથા બીજા સેંટસની આરશીઓમાં ડોકાં બોલાં રાખીને બદન ઉપર સોનાં તથા રૂપાનાં પતરાં કપડાં દા-ખલ જડી લીધાં છે, અને તે ઉપર બેરાત પણ મારે મુકેલું છે. તેમાં એક કોથ ધ-

હોજ સરસ લીલા પાનાંને ક્રિધિલાછે. દેવલની દીવાલોપર લગાડ્યોની જીતની યાદગારી દાખલ સ્વીડન, ટરકી, પોલાન્ડ, ધરાન, તથા ક્રેન્સ દેશનાં જીતેલા વાવટા ઠાણો, ક્રીલાની કુંચીઓ ધત્તાદી યંગેલાંછે.

એ જોઇને ક્રીલા જે નાધળોછે તથા તેની આસપાસ ફરતી નીવા નદી ફરી વળેલીછે તે જોઇને પછી હિલા શહેનશાહને જ્યાં નીહીલીસ્ટમાંનાં એકે મારી નાખ્યો હતો તે જગ્યા જોવા ગયા. એ જગ્યા કુડેરીન કનાલની એક બાજુનાં રસતાપર આવેલીછે. ત્યાં હાલ એક નાધળું 'દેહેડ' બાંધી લીધેલુંછે અને સોલજ-રેની ચોકી રાખેલીછે. એ રસતા પરથી ગાડી ધોડા જવા દેતા નથી, પણ માણસો ચાલીને જાયછે અને જ્યારે તે દેવલ આગલ આવેછે ત્યારે તેઓને ટોપી ઉતારવી પડેછે, તથા કાસની સાધન કરી નમીને તે જગ્યા પરથી ચાલી જાયછે, અને ફટલાક જણાં તો ત્યાં ચુકણ મંડીએ પડીને બંદગી પણ કરેછે. એ શાહ પોતાનાં ધોડેસ્વાર પત્રકજીનાં ધોડા શીખવવાનો જગ્યે યઇને પોતાનાં કાકાની છોકરીને મલવા ગયો હતો ત્યાંથી પાછા ફરતાં એ રસતેથી ગાડીમાં જતાં તે વખતે કોઇ નાહીલીસ્ટે દારૂનો ભરેલો ગોળો નાંખી એને મારી નાંખ્યો હતો.

દેવલ જોઇને પછી સેન્ટ પીટર્સબર્ગનાં મોટા મોહોલાઓમાં ફરી આવ્યા હતા. અહીંયાંનાં રસતા ધણાં મોહોલાંછે અને તેની બાજુપરની હવેલીઓ પણ ધણી સારી અને મોટીછે, લેકીન ધણુપર રસતાઓ ગોતાના પથરોનાં બાંધેલા હોવાથી ગાડીઓનો અવાજ ધણા યવા ઉપરાંત અંદર આવ્યાકા પણ વધારે આવેછે. કોઇ કોઇ રસતા લાકડાંનાં કટકાઓથી જડી લીધાછે તે સારાછે, ત્યાં ગાડીનો અવાજ તદન આવતો નથી. મોહોલામાં શહેનશાહનો વીનર પેલેસ (Winter Palace) જેમાં

શહેનશાહ રહેછે અને તે વખતે ૭,૦૦૦) માણસોની ઠઠ જમેલી હોયછે, તેમજ તેનાં સગાંઓનાં મોહોલા પણ મોટા અને સારા છે. એ સઘળા મોહોલા કોઇને હમણાં જોવા દેતા નથી. નીવા નદીની બહુ બાજુપર સારી ધમારતો તથા રસતા ક્રિધિલાછે તેથી તે ભાગ ધણા સારા લાગેછે. એ નદીમાંથી નહેરો બાંધી તે શહેરનાં ધણાં ભાગોમાંથી પસાર ક્રિધિલીછે. એ નહેરોમાં જેટલી બોટો ફરતી હતી તે સઘળીમાં લાકડાં ભરેલાં હોવાથી અહીંયાં લાકડાંનો વેપાર મોટો હોય તેવું લાગતું હતું. નદીમાંથી ત્રણ નહેર ક્રિધિલીછે તેઓને મોઇકા, ફ્રાનટાકા અને શેન્ટ ટ્રોરાઇનકેનાલ ક્રીન નામ આવેલાંછે. નીવાસકી પ્રો-સ્પેક્ટનો મોહોલા ધણા મોટાછે. તેમાં કુકાનો લંડનનાં રીજન્ટ સ્કીટનાં જ્યો આવેલીછે, બીજા મોહોલાઓનાં નામ ગોરો-ઓવાયા ઉલીય Gorokhovaya Ullitsa અને વાસ્નેસેનસ્કી પ્રોસ્પેક્ટ Vosnesenski Prospect કરીનેછે. એ મોહોલાઓ અહીંયા સૌથી સરસ અને મોટાછે તથા તેમાં મોટા મોટા મોહોલા બાંધેલાછે. અહીંયાની ગાડીઓમાં એક ધોડા જોડેછે, તેને હારનીસને પટા નથી, અને પુલ ધોડાને લાગે નહીં તે સાફ તેની ઉપર આરકાં રાકું લાકડું કરીને સાથે પુલ બાંધેછે. તે આરકું ધોડાની ગરદન ઉપરથી રાખેછે અને પટા હારની-સની બાહારથી કાહડીને પૈડાંનાં તુમખની બાહારથી બાબલા સાથે બાંધેછે, તેથી ધણું નવાઇ જેવું લાગેછે. ગાડી હાંકનારાઓ જમા જેવા લાંબા કાળા ઝબા પહેરેછે, જેનાં બટન જેમ જમાનાં કસો ડાબી બાજુપર બાંધેયેછીએ તેમ રાખેછે, તથા રંગીન કમરબંદ પણ તેપર પહેરેછે, અને એ પોશાક (લીવરી)થી જો કોઇએનછે તેમ ચોલવાયછે. અહીંયાની ગાડીઓ ડ્રાસ્કી બતળી એક ધવા બે માણસો બેસે એવી

નાથળી ભગર ધમલુનીછે. આજે રાતનાં Aida કરીને ઇટાલીઅન ઓપેરા સાંભળવા ઓપેરા હાઉસમા ગયા હતા. જે અહીંનાં રેલવાસીઓને એટલો પસંદ પડ્યો હતો કે નાટકકારોને દરેક દેખાવની આખરીએ છ માત વખત પાછા બોલાવીને માન આપતા હતા.

તા ૨૪ મી શપટેમબર ૧૮૮૧—

આજે સવારનાં શુટ આઇસિક્સ ક્રીડરલ (Isa'acoviski Sobor) જોવા ગયા હતા. એ દેવલ હમો ઉતરયાછે તે હાટલની સાંમે આવેલુંછે. તેની અંદર જાત જાતનાં કીમતી પથરાનું કામછે કે જેવા હમોએ આજ દીન સુધી કોઇ પણ દેવલમાં હજુર જોયા નથી. એ દેવલ ગ્રીક ક્રાસ રોકું ચાર ખુણું ખાંધેલુંછે, અને તેનાં બાહારનાં ભાગમાં ફરતા ૧૧૨) થાંભળા આખા ટ્રેનાઇટનાં ઘણાં મરસ પાલીશ કાંધેલા ૬૦) શીટ જિઆ અને ૭) શીટ પોલાણમાં બનાવેલાછે. તેનાં મથાળાંપર તથા હેઠળનાં ભાગપર બ્રાનઝનાં પતરાં જડી તે ઉપર સોનાની ગીલીટ કાંધેલીછે. એ દેવલનો ગુંબજ પણ એવાજ પથરાનાં ૩૦) થાંભળા ઉપર બાંધેલાછે, અને તે ૨૯૬) શીટ જિઆ અને ૬૬) શીટ પ-ગ્રીધમાંછે. તેની ઉપરનાં જડીને સોનાની ઘણી મરસ ગીલીટ કાંધેલીછે, તેમાં ૧૮૫) રતલ સોનું ખખડું હતું. એજ મુજબના પણ ઘેરમાં નાંધલા ખીજ ચાર ગુંબજો ચારે બાજુપર કાંધેલાછે તેથી તે ઘણું એભેછે. એનાં બારણાંઓમાંનાં ૩) બારણાં ઘણાં મોટાંછે, તે તદન બ્રાનઝનાં બનાવેલાંછે. તે ૪૪) શીટ પોલાણ તથા ૩૦) શીટ જિઆમાંછે, અને તે ઉપર અતી ઘણી નકશી તથા પુતળાં પાડેલાંછે; તેમાં ૫૧) ખામરીલીવાઇ (ઉપસાવેલાં), ૬૩) પુતળાં દોતરેલાં અને ૬૪) અર્ધ પુતળાં પાડેલાંછે. અંદરનાં આલટરની બાહારથી ચેલેકાઇટનાં થાંભળાઓની વચ્ચે ગીલીટનો પડદો કી-

ધેલાછે, તે થાંભળા ૩૦) શીટ જિઆછે. એ ચેલેકાઇટ પથર સૈખીરીઆથી આવેછે, અને તે એટલો તો મોઘોછે કે સાફ કરેલા એક રતલ વજનમાંનાંની કીમત ૫૦) રૂબલ ધ્યાને કરા રૂપીયા કહેછે. એ થાંભળા કાંઇ આખા પથરનાં નથી પણ અંદરથી લોખંડનાં બનાવી તે ઉપર એ પથરાની પોપરીઓ વળગાવી રંગબેરંગીન જડાવ (મોઝાઇક વરક) થી બનાવેલાછે. તે એવા તો મરસ કાંધેલાછે કે આપણ એમજ સમજીએ કે તે આખાજ પથરનાં થાંભળાછે. એ ઉપરાંત તે થાંભળાઓની પાસે લેપી-મુલી કરીને તેથી પણ કીમતી રંગબેરંગીન કામનાં પથરનાં ૨) થાંભળા મોઝેકની પત-રીનાં પડદાની આસપાસ કાંધેલાછે. એ દરેક થાંભળો ૬૦૦૦) પૌંડની કીમતનો કહેછે. એ જાતનાં પાલીશ કાંધેલા પથરની કીમત દર આંગણે ૧૦) શી-લીંગની કહેછે. એની વચ્ચેનું પડ-દાનું બારણું તદન સોનેરી ગીલીટનુંછે. તે ૨૩) શીટ જિઆ, ૧૫) શીટ પોલાણ, અને અતીઘણું નકશીદાર બનાવેલુંછે. એ પડદાની પાછલ એક બોરડોછે જ્યાં ઓ-રતોને જવા દેતા નથી તેમાં એ દેવલનો રૂપોનો ફરમા બનાવી મુકેલાછે. એ બો-રડાનો ગુંબજ ૮) મોટા ચેલેકાઇટનાં પ-થરનાં થાંભળાઓપર ઉભા કાંધેલાછે. તે થાંભળા ૮) શીટ જિઆ અને ૩૪,૦૦૦) રતલ વજનમાંછે. તેની કીમત ૨૫,૦૦૦) પૌંડની કહેછે. એ ઉપરાંત દેવાલો તથા જમીન ઉપર તરંગ તરંગનાં કીમતી સંગેમરમર ૩૦૦) જાતનાં જડેલાછે. એ ચેલેકાઇટનો પથર પ્રીન્સ ડેમીડોફ પોતાની સૈખીરીઆની ખાંણમાંથી ખણી કહડાવીને ઇટાલીમાંથી સાફ કરાવી મંગાવી શહેનશાહને ભેટ કાંધી હતો, અને તેની કીમત દસ લાખ રૂબલની કહેછે. એ દેવલની અંદરનાં દીવાલપરની સખી-ઓ સુધી પથરનાં મોઝેક વરકની રૂશી

આના કારીગરીની ધણીં સારાં હુનરથી બનાવેલીછે. એ દેવલમાં ૩) કરોડ રૂપિયાની ઉપરનો ખર્ચ થયોછે એમ કહેછે. એ સ્થળો ખર્ચ તો ફક્ત બાંધવા પાછળ થયોછે પણ એની અંદરનાં આલટર ઉપર તદ્દન રૂપાનાં પતરાં જડેલાં તથા કાષ્ટ, મેરી અને ખીજ સેંટસની આરસીઆ ઉપર તેનાં કપડાં, ઘાખલ સોના તથા રૂપાનાં પતરાં જડેલાંછે, અને તે ઉપર વળી અમુલ્ય ઝવેરાત પણ મુકેલુંછે તેની કીમત કશી યદ્ય શકે નહીં; કોઈ હીરા તો એ આની કરતાં મોટાછે, અને તે શીવાય ખીજીું ધણું જોવા લાયકછે જેની કાંધપણુ રીતે હોમો તારીફ કરવાને શકતીવાન નથી. એ દેવલ દેખાડનાર બિમીઆનાં કહેવા મુજબ અહીંયાં સૌથી સસતામાં સસતી ચીજમા સુગેમરમર કામ લાગેલાછે. એ દેવલ સને ૧૮૧૯ માં બાંધવા શરૂ કીધું હતું તે ૧૮૫૯ માં પુરૂ થયું. એનો પાયો પોત્તી પાણીવાળી જગ્યામાં ૨૧) ફીટ જડો લાકડાંને થર કરીને બાંધેલાછે, તે ઉપર એ લાખ પૈડ ખર્ચ થયો હતા, અને પછી પાયો ખેસી ગયો, તે વધારે નહીં ખેસે તેવી નેમથી ખીજ ટેકાઆ નદીની બાજુપરથી આવેલાછે.

એ જોઇને પછી કાઝાન ક્રોફલ (Kazanski Sobor) જોવા ગયા, જે અહીંનાં સૌથી સરસ મોઢેલા નેવેશકી પૌરોષપેકટમાં આવેલુંછે, અને બાહારની બે બાજુઆ પરથી રોમ શહેરનું દેવલ સેંટ પીટરને મલત્રું આવેછે. એનો પાયો સને ૧૮૦૨ માં નાંખ્યો હતો અને તે સને ૧૮૧૧ માં તૈયાર થયું હતું તથા તે ઉપર ૬,૦૦,૦૦૦) પૈડ ખેડા હતા. એ દેવલ ૨૩૮) ફીટ લાંબું, ૧૮૨) ફીટ પોહાણું અને મીનારો ૨૮૦) ફીટ ઊંચાછે. એનો બાહારનો દેખાવ એની બાજુઆપર વાંકા આટલા જેવા સ્થંભો “કોલોનેડસ” બાંધેલાછે તેથી અરધા આંદનાં જેવા લાગેછે.

એની અંદરનો ભાગ ૩૫) ફીટ ઊંચા, ફીનલાન્ડ ટ્રેનાઇટનાં ૫૬) થાંભા (આખા પથરનાં)થી બે બાજુથી ભરી નાંખ્યો છે. તેનાં મથાળાં તથા તળોયાંમાં ધ્યાનઝ પર સોનાનો ઘોલ કીધેલાં પતરાં જડેલાંછે. રશીઅન બોલીમાં એ આલટર-વાલા ઓરડાને ઇકોનોસ્ટોસ (Ikono-
stos) કરી કહેછે. આલટર તદ્દન રૂપાનાં પતરાંનો બનાવેલોછે તથા તેની ફરતી રેલીંગનાં કોરા પણ રૂપાનાંછે. જ્યારે ને-પોલીયન બોનાપાર્ટે માર્કો શહેર લુલું ત્યારે તે ત્યાંનાં દેવલોમાંથી વગર ગણત્રીનું ઝવેરાત કાઢાડી લઈ આવતો થયો; પણ પાછલથી રસતામાં ખરફ પડવાથી તેનાં લશ્કરનો ધણોખરો ભાગ મરી ગયો અને તે વખતે રશીઅન લશ્કરે તેમનો ડુંબાલો પકડી ખુબ માર્યો ત્યારે એ સ્થળું રૂપું રશીઅન લશ્કરનાં ડોનકોસકોસોને પાછું હાથ આવ્યું, અને તેઓએ આએ દેવલમાં પોતાની જીતની ખુશાલીમાં તે આપી દીધું તેથી એ આલટર તથા તેનાં કોરા વટીક રૂપાનાં બનાવેલાછે. એ આલટરનાં બારણાંપર પાક પરવરદેગારનું નામ તદ્દન ખરા હીરાનું બનાવેલુંછે, અને તેનો આસપાસ સોનેરી ગીલીટનાં કીરણો બનાવેલાંછે જેને ક્રીસ્ટીઅન લોકો ગ્લોરી (Glory) ને નામે આપેછે. એની અંદર વરજીત મેરીની સુખીછે જે કાજન ગામથી સને ૧૫૭૧ નાં શાલમાં રશીઅનો લાબ્યા હતા, અને તે અહીં સને ૧૮૨૧ માં મુકી હતી, તેથી એ દેવલને એનું નામ આપ્યુંછે. એ સુખીપર તદ્દન સોનું મટી લીધુંલુંછે અને તેની ઉપરનાં ઝવેરાતની કીમત પૈડ ૧૫૦૦૦) ની ગણાયછે. એનાં આલટરનાં પડદા (ગ્રીક મતભેદનાં દેવલોમાં આલટરની આગલ ધણું મોટા ધાતુનાં ગીલીટ કીધેલા નકશીદાર પડદા ભરી મુકેછે અને તેની વચમાં બારણું રાખેછે, તે જ્યારે પાદરી

ભણવાની ક્રીયા કરેછે ત્યારેજ ઉધારેછે) નાં આરણ્યં આગલ ચાર ઘણી માટી તદ્દન રૂપાની મહેદાનીઆ (કેનડીલાઆ) ચુકેલીછે. શેહેનશાહની ભણવાની જગાની જમીન રંગીન સંગેમરમરની તથા સીડીનાં ટપા સંધલા “જસપર” કરીને ઘણી ક્રીમતી પથર આવેછે તેનાં બનાવેલાછે. એ દેવલમાં રૂશીઆનોએ ફ્રાન્સ, તરકી, હંગેન તથા બીજા દેશોનાં જીતેલા વાવટા ઘણાં ટાંગેલાછે તથા રૂશીઆનોએ જીતેલા કીલાઓ જેવાકે હુમબર્ગ, લીપકીક, ફ્રેસડન, રીહમ્મ, બરીડા અને ઉટરેચની માટી માટી કુચીઆ થાંભલાઓપર ટાંગેલીછે. એ દેવલ નેપોલીયનને રૂશીઆનો છુટ્યા તેની વાદગારીમાં બાંધેલુ છે, અને એની સોંમેનાં ચોકમાં તે વખતનાં બે જાણીતાતથા વખણાયલા શખસો કુતુઝેફ સાનસલીસક (Kutuzof Sanslewsck) અને જેનરલ બારકલેડીટાલીનાં પુતળાંઓ મુકેલાછે. રૂશીઆન લોકોમાં આરતો શું પણ મરદો વટીક ધરમપર ઘણાં આંધળાંપણાં સાથે ચુસતછે. અહીંયાં રસતે રસતે નાધળાં દેવલો બાંધેલાંછે, અને લોકો રસતે ચાલતા ત્યાં જઇને કાસની નીશાની કરી પાપ પાણી મુકેલું હોયછે તેમાંથી બે ચાર ગોટ પીયેછે. (બીજા ક્રીશ્ચીઆન લોકો ફક્ત એ પાણીથી કાસની નીશાની કરેછે) તથા અંદર ભણવા જાયછે તો દરેકજણુ એક નાધળી મીણુબતી આરણ્યં આગલથી વેચાતી લેયછે, અને તે અંદર રાખેલા કેનડીલાઆમાં બળતી જાસેછે, તથા પછી ચુકલુમંડીએ પડી માથું ભીંચ સુધી નીચું કરીને વળી ઉઠી કાસનો નીશાન કરતો થોડું આગલ ચાલી વળી તેમ કરતો છેક ભણવાની જગ્યા (Shrine) આગલ જાયછે, અને થોડું ભણીને પાછું પાછલા પગે ચાલતો ચાલતો (કીબલી તરફજ મોહોડું રાખીને) બાહાર નીકળેછે. રૂશીઆનોનાં ધરમને રૂશીઓક અર્ચ કરી કહેછે. (જો કે

એ લોકો પણ ક્રીસ્ચીઆનએ તોપણ જીદોજ પંથએ) એ લોકોમાં બતી બાલવાની ઘણી ક્રીયાછે, અને કોઇપણ સાર અવસરને લગતું કામ જેવું કે લગન, અદરાયું, મરણુ ઇત્યાદી બતી વગર કરતા નથી. આતશ એ લોકોનાં ધારવા મુજબ પાપ રહુ (Holy spirit) નો ક્રીબોછે, અને તેથી ઓક દેવલોમાં બતી વગર ક્રીયા કરતા નથી, તથા ભણવામાં કાંઈ પણ જાતનું વાજનું કામમાં લેતા નથી, અને સેન્ટસ શું પણ કાઠરટનાં અને મેરીનાં પુતળાંઓ પણ મુકતા નથી. ફક્ત તેઓની સખીઓ મુકેછે. એ ધરમનાં પાદરીઓ બે જાતનાંછે. સફેદ અને કાળા પાદરી, તેમાં સફેદ પરણી શકેછે પણ કાળા જેમાંથીજ બીજાંયો ચુંદી કહાડેછે તેઓથી પરણાતું નથી. એ લોકો રોમન કોડોલીક ધરમનાં વડા પોપને માનતા નથી, પણ તેઓની ક્રીયા ઘણીખરી રોમન કોડોલીકની ક્રીયાને મલતી આવેછે. સફેદ પાદરીઓને પરણવાની ફરજ પાડેછે અને તે પરણે ત્યાં લગીન તેને ક્રીયા કરવા દેતા નથી; પણ તેની આરત મરી ગયા પછી ગમે તો તે પાછો નહીં પરણે તો કાંઈ નહીં. એ લોકો પુતળાં મુકતા નથી તે માફ આધ્યાત્મમાં લખેલું બતાવેછે કે “Thou shalt not make unto thyself any graven images” કોઇ પણ કોતરેલી મુરતીને માનવું નહીં, તેથી પુતળાંને બદલે સખીઓ મુકીને તેની સાંમે ભણેછે. એ લોકોનાં તેહેવારનાં દીવસો એક વરસમાં ૧૦૦ ઉપર આવેછે તેથી છાકટપણું ગરીબ માણસોમાં ધણું વધી પડેલુંછે અને કામકાજમાં ઘણી અડચણો ભોગવવી પડેછે. એ લોકોનાં દેવલમાં ખેસવાને જગ્યા હોતી નથી પણ શેહેનશાહથી અદના સુધી ઉભા રહીને ઇઆ ચુકલુ મંડીએ ભીંચપર પડીને ભણેછે. આત્રવારનો દીવસ એ લોકો અંગ્રેજોની માફક રોજગાર બંધ રાખીને પાળતા નથી,

પણ દેવલમાં જવાનાં દીવસ દાખલ ગ-
ણે અને ભણવાના વખત સુધીજ દુકાનો
બંધ રાખી આજો દીવસ અઠવાડીયાનાં
ખીજ દીવસોની માફક ખાલી રાખે છે.
એ સોદામાં મરણ પામે છે તે સ્થળોને
ધોરસ્થાનમાં ડાટવા આગમજ એક દેવલમાં
લાવી એકઠાં કરે છે, અને ત્યાં જેટલાં
મુરદાં હોય તેમને સાથે એકજ બંદગી
કરે છે. પછી કોશીન ઉઘાડી તે લોકોનાં
સગાંવાહાલાંઓ તેઓને મોહોડાં પર ચુમી
સે છે. કોઈ મુરદાં તો ઘણાં દીવસો રાખ્યાથી
કાળાં તથા અસ્માની રંગનાં થઈ જવા
ઉપરાંત વાસ પણ મારે છે, તોપણ તેને ચુમી
લેવાની ખરાબ રસમ છે.

હવે કેમ્બ્રિજ કેરીફલ જાહેરને પછી હર-
મીટિંગ કરીને મ્યુઝીયમ તથા પીકચર
ગેલેરી સાથે એક ઘણો મોટો મેહલ
શહેરશાહનાં “વીનટર પેલેસ”ની પાસે
તેનેજ લગતો બાંધેલો છે તે જોવા ગયા
હતા. સને ૧૭૬૫ નાં શાલમાં ‘કોરોઇન
ધી ગ્રેટ કરીને અહીંયાંની શહેરશાહબાનુ’
હતી તેણી રાજને લગતાં કામકાજથી
જરા વીસામો લેવા સાથે એક નાધણું
તંબુ રાકું ઘેર વીનટર પેલેસમાં બાંધી
તેમાં પોતાની એકઠી કાઠિલી બીજી મુ-
ક્રીને તે જગ્યાપર હમેશાં જાહેરને એકાંત-
વામો લેતી, તથા શીલસુફા અને ભણેલા
માણસો સાથે તકરારો ચલાવતી હતી
તેથી તેનું નામ હરમીટિંગ કરીને આપે-
લું છે; પણ તે ભાંજ નાંખીને ત્યાં ધ-
ણેજ ગંભીર તથા ક્રીમતી મેહલ બાં-
ધીને તેમાં અતીઘણાં નવાઈની તથા ક્રી-
મતી બીજોનું મ્યુઝીયમ બનાવ્યું છે. એ
હમણાંનો મેહલ સને ૧૮૪૦-૫૦ સુધી-
માં બાંધી તૈયાર કર્યો, તે એટલી તો રા-
ણકદાર ટપપર બાંધેલો છે અને તેની બાં-
ધણીમાં એવી તો ક્રીમતી બીજો લોધી છે
કે તેની બરાબરી આખા પુરોપમાંનો
સૌથી સરસ મેહલખી બાયગેજ કરી શ-

કશે. તે ૫૧૫) શીટ લાંબો અને ૩૭૫)
શીટ પોહોળો છે, અને તેના પોરડીકામાં
થાંભળાને બદલે આખા પથરનાં ગંભીર
પુતળાં ૨૨) શીટ લંબા સારી કારીગીરીનાં
બનાવીને મુકેલાં છે, તથા એની દીવાલોમાં
ગોખલાઓ કરી તેમાં પણ વખણાયલા
મીનારા અને કોતરનારાઓનાં બનાવેલાં
પુતળાં મુકેલાં છે. એનાં દીવાનખાનાનું
છાપડું ૧૬) મોટા આખા પથરનાં ધ-
ણેજ જમ્યા શીનલાંડની ગ્રેનાઇટનાં થાં-
ભળાપર મુકેલું છે, અને તે થાંભળાઓનાં
મથાળાં સફેદ કરારા સંગેમરમરનાં બના-
વેલાં છે. એનો દાદર ઘણેજ ભભકદાર
અને તણ ટપા મુધીનો સીધો અને સી-
ધાજ તદન સંગેમરમરનો બનાવેલો છે.
એની બાજુપરની ચુનાતી દીવાલ એવી
તો સરસ પાલીશ કરીને રંગેલી છે કે તે
પણ જાણે સંગેમરમરનીજ બનાવેલી હોય
તેવી દીસે છે, તથા આરસીની માફક ચ-
ળે છે અને તે સીડીની ઉપર ૨૦) ખીજ
પીલા ગ્રેનાઇટનાં આખા પથરનાં થાભ-
ળાઓ મુકેલાં છે, તથા તેઓની વચ્ચે
૧૬) મોટાં પુતળાં ઉસ્તાદોને હાથનાં
બનાવેલાં ગોઠવેલાં છે, તથા તે સીડીની
સાંમેનાં બારણાં આગલ બે ઘણેજ સરસ
વાયોલેટ રંગનાં જંશપરનાં કનડેલેબરા
મુકેલાં છે તેથી એ બાજુનો દખાવ ધ-
ણેજ ભપકાભરેલો લાગે છે. એ ધમાર-
તનાં આરડા (જે મોટાં મોટાં દીવાન-
ખાનાં છે) તેનાં પણ થાંભળાઓ જાત
જાતનાં રંગીન ગ્રેનાઇટનાં કાઠિલાં છે. એ-
માંની પીકચર ગેલેરીમાંનાં પીકચરો ઘણાં
સરસ અને વખણાયલા ઉસ્તાદોને હાથનાં
બનાવેલાં મોટી મોટી ક્રીમતો આપીને
ગણેલાં છે. એમાંનું વાલપોલ (Wal-
pole) કલેક્શન સને ૧૭૭૬ નાં શાલમાં
૩૫,૦૦૦) પૌંડ આપીને ઇંગ્લંડમાંથી
ખરીદ્યું અને ફ્રાંસમાંથી Chioseul
ગેલેરીનાં ૧૧) પીકચરો ૧,૦૭,૮૦૪)

લીધે આપીને લીધાં હતાં, તથા માલમે-
શન કલેક્શનનાં (જે શાહનશાહ્યાનું
જોશીફાઇન નેપોલીયનની બાનુએ ઉભું
કીધું તેમાંનાં) ૩૮) પીકચરો ૯,૪૦,૦૦૦)
ફાંક વેચાતાં લીધાં હતાં; રાફલનું
એક આઠ ઇંચ મોટું પીકચર ૧,૩૦,૦૦૦)
ફાઇલ વેચાતું લીધું હતું, તથા એ મુ-
જબ ધણું કલેક્શનો મોટી કીમતો આપી
ખરીદી એવાં ૪,૦૦૦) પીકચરોમાંથી
૧,૭૪૦) પીકચરો ટારવી કરીને અહીંયાં
મુકેલાં છે, તેમાં સ્પેનીશ, ફ્લેમીશ, દચ,
જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇટાલીઅન, અંગ્રેજ,
રુશીઅન, સ્વિઝી જગ્યાના ઉસ્તાદોના
મીતારો જુદા જુદા આરડાઓમાં મુકે-
લાં છે, અને એવાં પીકચરોનાં ૩૪) ઉપર
આરડા ભરેલાં છે. એ ઉપરાંત ત્યાંનાં
બાવળાં ઉસ્તાદોને હાથનાં બનાવેલાં
તથા જાત જાતનાં જાંચી કીમતોનાં
પથરોનાં વાસીઝ પણ ધણું જોવા લા-
યક છે. અહીંયાં જુનાં સીકાઓનો પણ
સંગ્રહ ધણો મોટો છે, જેમાં બે લાખ
ઉપર નમુનાં છે, અને તેમાં મુસલમાન
રાજાનાં, તારતરી તરફના, તથા ખ્રીસ્ત
સીકાઓનો ધણો મોટો જોડો, તેમાં દોઢ
સીકાઓ કાચનાં (ખાખારા શેહેરનાં) લે-
પીસ લેજુલીનાં તથા આપણાં ઇરાનનાં
અસલી પાદશાહોનાં પણ ધણું છે. અસલનાં
કેમીઓશ (Cameos) (સીલની માફક
બનાવેલાં) જુદી જાતનાં વીસ હજાર છે.
એક ટેબલ ઇટલીનાં પાદશાહે ભેટ આ-
પેલી છે, તેમાં અતીધણી જાતનાં રંગીન
પથરોની તરાંહ ઉપરાંત તેમાં પાણાં તથા
માણિકનાં પોતાવો વઢીક જડીને ધણું
સારાં ફુલોની આકારની કાંચલી છે, અને
ફુનવામાં એ ટેબલની બરાબર ખીજી
ગણતી નથી એમ કહે છે. ખીજી એક
ટેબલ પથર થઈ ગયલાં (પેટ્રી ફાઇડ)
લાકડાંની પાલીશ કરીને બનાવેલી છે,
અને તેમાં રંગીન પેટ્રીફાઇડ લાકડાંની

તરાંહ કાંચલી છે તેથી જાણે સંમેરમરનાં
રંગીન પથરની બનાવી હોય તેવી લાગે છે.
પીટર ધી ગ્રેટનો ગેલીરી જે આસ વીનટર
પાલેસનાં એક ભાગમાં આવેલી પણ હર-
મીટિજની સાથે જોડાયેલી છે, તેમાં એ
શાહનશાહેને હાથની બનાવતો મુકેલી છે,
જે બનાવવાનાં એને વાપરેલાં હથિયારો
તથા સાંચાકામ, કુરખીન, ગણીતનાં આ-
ભરો, ચોપડીઓ, ગાડી તથા સ્ટફ કાંચલા
ધોડા માલવાની લાકડી (તેમાં એક લો-
ખડની પરાધ જેવી લાકડી પણ છે) ઇત્યા-
દી મુકેલું છે, જે ઉપરથી તે કેવા સંચલ
તથા મેહેનતું માણસ હતો તે માલમ
પડી આવે છે. એ શેહેનશાહ ૬) શીટ
અને ૯) ઇંચ લાંબો હતો, તથા તેને
પોતાને હાથે સ્વધર્મી મીત્રો બનાવવાનો
શાખ ધણો હતો અને જ્યાંખી જમણે
છીયે ત્યાં એનાં હાથની બનાવેલી મીત્રો
દેખાડે છે. એ કદાવર હતો તેમ જોરાવર
પણ હતો; એની લોખંડની લાકડી આ-
પણને જાંચકવી ભારી પડે છે પણ તે પોતે
સેહેલાધથી જાંચકી શકતો હતો. એનું
પુતળું બનાવીને એની બૈરી (જે પાછલથી
પેટ્રીફાઇડનાં નામથી રાજ ઉપર
બેઠી હતી) એ શાહીન ઉપર ભરેલો જો
તેઓનાં તખ્ત ઉપર બેસાડવાની ક્રીયા
વખતે ભરયો હતો તે પેટ્રાવેલા છે. એ
આરડાની આગલથી ખીજો આરડો છે
તેમાં બેરાતની દાખડીઓનો ધણો મોટો
સંગ્રહ કાંચલો છે. એ આરડામાં રોમાનાફ
(Romanoff) ફેમીલીને (જે ફેમીલીનો
વડો હાલનો શેહેનશાહ છે) લગતી મીત્રો-
નો સંગ્રહ કાંચલો છે. દાખડીઓમાં એક
દાખડી ધણું મોટા હીરાઓ જડેલી તર-
કીનાં મુજતાને પેટ્રેલા નીકોલસની બૈરીને
ભેટ આપેલી છે તેમાં પોતાની સખી પાડે-
લી છે. એ દાખડી ૩ થી ૨૫ ઇંચ જેટલી
નાધળી છતાં તેમાં આખી શાલ મુકીને
આપી હતી. એ શાલ કેવી બારીક વણ-

તની તથા જમી હતી તે વીચારી લેવું. એ ઉપરાંત ખીજી કબતોમાં હીરા તથા ઝવેરાતનાં કુલનાં તોરા, આંખા પાના-નો પોપટ, (૧૧ થી ૧ ઇંચનાં) હીરા જડેલી પેટીઓ, ખ્યાલાં, રકાખી, નાધળી ટેબલો, પાગડીપર પેહેડવાનાં બે કીમતી હીરાનાં માડ (પ્લુમ્મ) આંખા માતીનાં રાજ હંસ (Swans) ઇત્યાદીનો અતી-ધણો સંગ્રહ કાંઈલો, અને એનાં જેવો ઝવેરાતની બાબદમાં ખીજે કેંડે સંગ્રહ નથી એમ કહેછે. પોખરાજનો ધણો કીમતી પથર આપણાં લોકો વીટીમાં પેહેડેછે તેનો ૧) કુટ આંખા કડકાનો Vase બનાવેલોછે. કેરખાના એક કટકાનો આસરે ૧૧ શીટ મોટો અને ૨) ઇંચ જડો થાંભળોછે. યુમ થઈ મથલું આગળા જમાનાનું રાક્ષસી મેમક જનવરનાં સ્લંગ હાડકાંમાંથી એક ઝોરતનું પુતળું આરશીની ફ્રેમ મુધાં કોતરી કાઢાડેલું હતું તે આસરે ૨) શીટ જથું, ૧૧૧ શીટ પોહોળું, અને ૬) ઇંચ જડું હશે. હીરા તથા ખીજા ઝવેરાતની વીટીઓ પણ બેસુમાર એક બે કેશામાં ગોઠવેલી હતી. તેઓમાંનાં કોઈ કોઈ નંગો ધણાં મોટાં અને કીમતી હતાં. એક વી-ટીમાં સખી પાડીને તેમાં કાચને બદલે પાવલી જેટલો મોટો હીરા જડેલો હતો. તે ઉપરાંત એક કાલા હીરાની વીટી હતી જે કાળો હીરા હોયએ પેહેલ વેહેલો દી મોછે. એ હીરાની ઝળક સફેદ ઇઆ ખી જા હીરાનાં જેવી નથી પણ માંખોછે. એક આંખા પનામાંથી એક નાંધળું વા-હણ ૧) ઇંચ જડું રમકડાં જેવું બનાવે-લુંછે, તેનું ડાલ પણ આસરે ૩) ઇંચ જથું તેપણ એકજ પનાનું હતું. ત્રણ મોટાં માતીનો એક કુતરો આસરે ૩) ઇંચ મોટો બનાવેલોછે. એવું એવું ધણું બેકીમતી ઝવેરાત તે ઝોરડામાં એકકુ કી-ધેલુંછે. એક ઝોરડામાં એક મોરનું, બ-ડીમાળ મુકેલુંછે, જે તદન સોનેરી ગીલીટ

નો બનાવેલોછે અને જ્યારે કલાક વગે-ત્યારે મોર નાચે તેમ પુછડી ઉભી કરતો હતો, તે સાથે એક મરખો પાંખ ફફડાવી ખુંમ પાડતો, તથા યુવડ ડોળા ફરવડું, અને એક તીડ ઘાસ ખાતું હોય તેમ દીમડું, એવું સંચાકામથી ચા-લતું એ ઘડીમાળ હતું, પણ હાલ તે બંધ પડેલુંછે. એ ઉપરાંત જાત જાતનાં Vases કીમતી પથરનાં પણ ધણાં મુકે-લાંછે, તેમાંનાં કોઈએકની કીમત ૩૦૦૦૦) રૂબલ ઇઆને ૩ ૩૭૫૦૦) કહેછે. એ મ્યુઝીયમનાં હેડળનાં ભાગમાં તદન સંગે-મરમરનાં ચોરમ તથા ગોળ થાંભલાં, અને તેની અંદરનાં ઝોરડામાં અચ્છલાં ૨૪૦૦) વરસોપર કાલાસમુદ્ર (Black Sea) નાં કીનારાપર થીક લોકોએ સંસ્થાન-વસાવ્યું હતું તે વખતના કર્કશ (Kertch) કરીને ગામમાં પાદશાહોની ધોરો મોટા કુંગરોનો માફક કરી તેમાં તેઓનો સાથે તેઓનો સઘળો સામન ઝવેરાત તથા ઘોડા મુધાં દાટતા હતા, તે સને ૧૮૩૧માં રશી-આનોએ જીત્યા પછી ધોરો ઉઘાડી તેમાંનો સઘળો સામન ઉચકી લાવીને અહીંયાં મુકેલોછે, તેથી એક આખું મોટું દીવા-નખાનું ભરી નાંખ્યુંછે. તેમાં સોનાનાં તાળો, હારો, પોહોળીઓ, કપડાપર જડવાનાં ઇઆ ટાકવાનાં શોનાનાં નાધળાં રમકડાં ઇત્યાદી ધણી સારી કારીગીરીનાં બનાવેલાં આજની બનાવતોને ટકર મારે તેવાંછે. ત્યારપછી ખીજી શોધો સરકારની તરફથી કરતાં સને ૧૮૬૬માં એક ધરમ બોધ આપનારી બાઈડીની ધોર મલી હતી, તેમાંથી પણ અતી ધણો જવેરાતનો તથા તેનાં કપડાં વટીકનો જથો મલયો હતો, અને રાંધેલી ચીજો તથા ત્રાંખાનાં વાસણો દાટેલાં તે વાસણો તથા તે સાથે મુકો જેવો અકરોટ, બદામ ઇત્યાદી મુકેલું મલ્યું હતું. તે ઉપરાંત કરીમીઆમાંથી પણ એવી એવી જુની જાનસો મેલવી તે પણ અહીંયાં એ

ઝોરડામાં મુકેલી છે. અમલનાં ઇજ્જતશીઅન, સીક, રામન ઇત્યાદિને લગતાં બાંધકામો, પુતલાંઓ, વાજીઓ, ઇત્યાદિ લાવી તેનાં જુદા જુદા ઝોરડા બંદેલા છે, તથા પોર્મ-પીઆઇને લગતાં સામનનો પણ ઝોરડો જુદો છે. એવી એવી જુદી જુદી ચીજોનો સંગ્રહ એટલો તો મોટો છે કે તેની વીગતો લખી શકતા નથી. એ મુબીયમ આપા પુરોપમાંનાં સાથી સરસની બરોબરી કરી શકે છે.

એ જોઇને પછી પીટર ધી ગ્રેટનું કુપડું ને સેંટ પીટર્સબર્ગમાં સાથી પેહેલું બંધાયું હતું તે જોવા ગયા હતા. એ કુપડાંની ઉપર એક ખીજી મોટું કાચનું ઘેર બાંધી લીધેલું છે કે તેથી તેનો બંધાવ થાય. સેંટ પીટર્સબર્ગનું શહેર પેહેલ પેહેલું પીટર ધી ગ્રેટ અને ૧૭૦૩ માં આંખે કુપડું બાંધીને પોતાની સાથે થોડાં એક ઉમરાવો લાવીને વસાવ્યું હતું. તેની આગમજ અહીં જલ માર્ગે જેવી પોચી જમીન હતી અને થોડાં એક માછી મારેલા રહેતા હતા. અને ૧૭૧૦ નાં શાલમાં અહીંયાં પેહેલ પેહેલું ઇટનું ઘેર એની સાથવાળા કાઉન્ટ ગાલવોડીને બાંધ્યું હતું, તે શહેર હવે આસરે પોણી બસો વરસે પુરપનાં ખીજાં મોટાં શહેરોની બરોબરી કરી શકે છે, અને એની વસતી દસ લાખ માણસોની કહે છે. એ કુપડું તદ્દન લાકડાનાં સાંતાઓનું બાંધેલું છે, અને છાપરાં ઉપરનાં નળીયાંને બદલે નાધળા નાધળા લાકડાંનાં કટકાઓ જડેલા છે. એને હમેશાં રંગ મારીને તેનો તપાસ થણી રાખે છે. એ કુપડું (૧૫) ફીટ લાંબું, અને ૨૦) ફીટ પોહાણું છે, અને તેમાં ત્રણ ઝોરડા છે, જેમાં એક આરામ કરવાનો અને બીજો જમવાનો ઝોરડો છે, અને ત્રીજામાં બબર-ચીખાંનું હતું. એમાંનો એક ઝોરડો જેમાં તે સુતો હતો તેમાં હાલ દેવલ બાંધ્યું છે, અને તેમાં પીટર ધી ગ્રેટને કાઢ-

રતની એક ચંમકારી તસ્વીર પોલકાવાની લડાઇમાં મદદ કરી જતાં જોયો હતો તેને મુકેલી છે, જેની માનતા અહીંયાંનું લોક ધણું કરે છે, અને જેમ વાંદરે મોનટમેરીને મુંબાઇનાં કેટલાક લોકો રૂપાનાં બનાવેલા હાથ પગ તથા આંખ સહાયે છે, તેમ એ સખીને અહીંયાનાં લોકો માનતા કરી ને ભાગ દુખતો હાથ તે ભાગ સારો થાય છે તો રૂપાનો બનાવીને સહાયે છે. એનાં બેસવાનાં ઝોરડામાં એનું ફરનોચર જથ્થો જેમનું તેમ રહેવા દીધેલું છે, ને સંઘળું સાડુ અને જીની ટપનું છે. એ પીટર ધી ગ્રેટનાં હાથની બનાવેલી એક ખોટ પણ અહીંયાં તપાસીને રાખેલી છે, તથા એ ઘેર ઉપર મોલજરોનો ચોકી રાખેલી છે. એ જોઇને પીટર ધી ગ્રેટની સમરગાર્ડન નામનો બગીચો જોવા ગયા હતા. એ બાગનો દરવાજો અમલ એક હતો. ત્યાંથી સત્તર વરસનો વાત ઉપર છેલો શહેનશાહ બાગમાંથી બાહાર નીકળતો હતો તે વખતે તેની ઉપર કોઇએ બંદુક ફાડી હતી પણ તે બચી જવાથી તે દરવાજો બંધ કરીને ત્યાં એક નાઇલું સંગેમરમરનું દેવલ બાંધી લીધું છે, અને તેની આસપાસથી ખીજા નવા બે દરવાજા મુકેલા છે. એ બાગમાં કશું જોવા લાયક નથી અને અહીંયાંની રસમ પ્રમાણે સંઘળું ખીસમાર હાલતમાં છે; પણ તેમાં પીટર ધી ગ્રેટનું સમરહાઇસ છે તેને સારી બરદાસથી ફરનોચર મુધાં રહેવા દીધેલું છે. તે અને ૧૭૧૧ માં પીટર ધી ગ્રેટ પોતાનાં પરાણાંએને ઉતારો આપવા સારું બાંધ્યું હતું, પણ કાંઈ ધણું જોવા લાયક નથી.

એ જોઇને પાદશાહી ગાડીખાંનું જોવા ગયા હતા, જેને મુબીયમ એક ઇમ્પી-રીઅલ કેરીએજ સહ છે, અને તે નામ ધણું બરાબર છે. તેમાં ૫૦) ગાડીઓ ધણીજ મુંદર બનાવેલી મુકેલી છે, અને કોઈ કોઈને તો પેનલો રૂપાનાં પતરાંનાં છે.

એક ગાડીનાં અસ્તરની કીટાપર હીરા મા-
ણિક તથા પત્તાં જડી લીધેલાં છે, અને તે
એક જ ગાડીની કીમત દસ લાખ રૂબલનો
કહે છે. એટલી મોટી કીમતની ગાડી
ખાતે કેટલે હમોએ દીધી નથી. ગાડીઓ
પર એ લોકોનો કોટ એક આર્મ્સ ઉપ-
સાવેલાં બરોનઝનો કરી તે ઉપર સોનાની
ગીલીટ ચઢાવીને તેમાં ખોટા હીરા જડી
લીધેલાં છે, તથા પેનલો રૂપાનાં હોય છે તેપર
નકશી તથા ઘણાંક જાંચા ચીત્રકામ પાડે-
લાં છે. છેલા શહેનશાહના રાજ્યાભીષક
વખતે દસ નવી ગાડીઓ તૈયાર કરાવી
હતી તે દરેકપર ૫૦૦૦૦ રૂબલ ખર્ચ
લાગે હતા. એ ગાડીઓ નવી બનાવવાનું
કારણ એ છે જે પાદશાહી ખાનદાન હમણું
ઘણું વધી ગયલું છે, તે સંધ્યાઓને ખેસ-
વાની પાદશાહી તાંકણોઓની વખતે અગવડ
પડવાથી બનાવી હતી. એ વાપડવાની ગા-
ડીઓ ઉપરાંત પીટર ધી ગ્રેટની સ્લેડજીસ
(આધારપર દોડવાની ગાડી ૧૨) ઘોડા
જોડવાની) તથા એક ઘણી જ જીતી એ
શહેનશાહની પોતાની હાથનો બનાવેલી,
જ્યારે બાહાર દેશ ગયો હશે ત્યાં વાપડી
હતી તે છે. તેની બારીને કાચને બદલે
અખરખ (માઘકા) જોડેલી છે. એ ગાડી-
ઓને લગતાં હારનોસોનાં મોટા દીવાન-
ખાનાં ભરીને મુક્યાં છે, તે ૩૦૦ ઘોડા
સાર છે, તેમાંનાં કોઈ કોઈ હારનીસોના સ્ટ
તો ૩૫,૦૦૦ રૂબલની કીમતનાં રૂપાનાં
જડાવ સાથે તથા ૧,૦૦૦ ઘોડાવાલાઓ
સાર પોસાક (Livery) ની કબતો
ભરી મુકેલી છે. એક ગાડી હમોએ
જોઈ તે આવે છે ત્યારે અંદર આરગીન
વાગે છે, અને કેટલા માઈલ ચાલી તે જા-
ણવાનો સંજો હજી ધડિયાળ પણ મુકે-
લું છે. હાલ તે ગાડી ભાગેલી હાલતમાં
પડેલી છે. એ સંધ્યાની ગાડીઓ ઘણી જોવા
લાયક છે, અને કાંઈ ઘણી ભભકદાર નથી
તોપણ પસંદ પડતી ટપથી બનાવેલી છે.

એ ગાડીનાં તબેલાની પાસે શહેનશાહનાં
ઘોડાઓનાં તબેલા છે; જેમાં ૩૦૦
ઘોડા રાખે છે. ગરમીનાં દિવસોપર તેઓને
આગિગામ વેળે ચી નાખે છે. એ ઘોડાની
ખાધ ખોરાકનાં ખર્ચનાં દર શાલ એક
લાખ રૂપિયા થાય છે એમ કહે છે.

તા ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં અત્રેનું મોટું બજાર
જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાને માર્કેટ નહીં
કહીએ તો ચાલે, ઘણી જ કંગાલ હાલતની
ઓટલા રેશી ઓલી ઈમારત છુટે છુટે
કીધેલા છે, તેમાં લોકો ગોશ, તરકારી, મેવો
મધલું વેચે છે; અને ત્યાં કચરો કીચલ
તથા પાણીથી એટલી તો નજીસાત ઉપજે છે
કે હમો તે જોઈને અજબ થયા હતા કે
આવાં મોટાં શહેર માટે આવી કંગાલ
મારકોટ છે. અહીંયાં જીવતી માછલીઓ
પાણીની મોટી ટાંકાઓમાં રાખે છે, અને
તેમાંથી કાઢાડીને આવે છે તેથી હમેશાં
તાજી મલે છે. એ જગ્યાપર ગરીબ બેગારી-
ઓને સારું ખાવાનું પકાવીને તથા વાસી
ચીજો વેચતા હતા, તેમાં વાસ મારતું
તથા સુકું કાણું મારી ગયલું ગોશ કોણ
જાણે કેટલા દિવસનું હશે, અને ખાંડેલાં
ધડાં તે પણ કાળાં મારી ગયેલાં એવો
ખરાબ ખોરાક તે ખીસારાઓ ખાતા હતા,
જેથી માલમ પડે છે કે અહીંયાંનું લોક
ઘણું કંગાલ હોવું જોઈયે. એ જોઈને
પછી હમોએ ગઈ કાલે જોયલું સેંટ
આઈસેક્સનાં દેવલમાં આજે આતવાર
હોવાથી ત્યાંની બંદગીનું ગાયત સાંભળવા
ગયા હતા, જે બાપે હમોએ ઘણી તારીફ
સાંભળી હતી અને તેજ મુજબ. હમોએ
થોડાક વખત સાંભળવું હતું; પણ હમો
સ્લીમરપર સ્વાર થઈને પીટરહોફ (Peter-
hoff) જનાર હોવાથી જલદી નીકળીને
નદીપર સ્લીમર તૈયાર હતી તેમાં ક્રાક
૧૧-૧૫ મીનિટ ખેસીને નીકળેલા પીટર-
હોફ ક્રાક ૧૨-૪૫ મીનિટ જઈ પુગા

હતા. નદી ઉપરથી ઇમારતોનો દેખાવ ધણો સારો લાગે છે, પણ એ દેખાવ થોડેક સુધીજ માલમ પડે છે, નદી મુક્રકિ શીનલેન્ડના અખાત (Gulf of Finland) માં પેદા હતા. એ અખાતની બેકુ બાજુપર દુરથી જમીન આવેલી હોવાથી પાણીની છાણોમાં જોર હતું નહીં, અને તેની બાજુ પણ ૧૦) શીટની ઉપર નથી, જેને લાંબી મોટાં વાહણો તથા મનવારો સેંટ પીટર્સ-બર્ગમાં આવી શકતાં નથી, પણ તે અહીંથી વીસ માઇલ દુર ક્રાન્સટાટ (Cronstadt) ટાપુ આગલ થોમિ છે. એ ટાપુ પીટરહોફની સામે થોડે દુર છે ત્યાંથી બરોબર વાહણો દીસે છે. પીટરહોફ કરીને નાંધણું ગાંમડું છે, ત્યાં રૂશીઆનાં પાદશાહનાં ઉનાલામાં રહેવાનાં સમરપેલેસો આવેલા છે અને હાલનો શહેનશાહ પણ ત્યાંજ રહે છે. તે જમીનને રસતે સેંટ પીટર્સબર્ગથી આસરે ૨૧) મૈલ દુર છે. હમો પેટુલાં ત્યાંની “ઈમ્પીરીઅલ ફ્રીક” શહેનશાહ મટિની બનાવતો જોવા ગયા હતા, જ્યાં શીનલાન્ડથી કીમતી પથરો લેપીસલાઝુલી, માલાકાઈટ, ઇલાદી લાવી ને તેઓને ઘડીને તેમાંથી “વાઝીસ” તથા ખીજો સામન શહેનશાહ સારંજ બનાવે છે. એ જગ્યાનો દાદર તદન સફેદ સુગેમરમરનાં પથરો બાંધેલા છે. પથરો પેટુલાં શીનલેન્ડથી બાંજી લાવે છે અને તેને એમનાં એમ જો સાફ કરીને વાઝીસ બનાવે છે તે તેમાં સફેદ તથા આસમાની રંગ ભેળા રંગનો પથરો હોવાથી તે કાબર-ખીતરા રંગનું બને છે. તેમાં ઘણી મેહતત નહીં પડવાથી તે સસ્તી કીમતનાં કેહેવાય છે; પણ અજીત પથરમાં આરમાની પોપડી-ઓજ હોય છે તે સીડી કાઠાડી તેનાં મા-ઝેક વરકનાં વાઝીસ બનાવે છે તે તે ઘણાં કીમતી થાય છે. અમથા ખાલી રફ પથરની કીમત (તલ ૧) નાં ૫૦) રૂબલ ધ્યા ૩ ૬૨) કહે છે. પણ તેની પતરી કા-ઠાડીને વાઝીસ બનાવવાનાં કામમાં લે છે,

તો પછી દર આંબશની કીમત ૫) થી ૧૦) શીલીંગ પડે છે એટલો કીમતી પથર તે ગણાય છે. પથરમાંથી અસ્માની રંગનો પથર કાઠડવાને તેને વોરે છે, અને આ-સ્માની પોપડીઓને સરાણ ઉપર ઘસીને સફાઈ આપી તે પોપડીઓ લોખંડનાં વાઝીસ ઉપર પેટુલાં ચોંટાડી દે છે, અને પછી તે વાઝીસ ઘસીને સાફ એવું તો કરે છે કે જાણે એક આખા પથરનું અ-નાબું હોય તેમ લાગે છે.

તે જોઈને પછી “મારો પોતાનો” કરીને એક નાંધણો બંગલો છે તે જોવા ગયા હતા. એ બંગલો મજેની ટપમાં બાંધેલા છે, અને તેનાં ઓરડા ઘણીજ સરસ રીતનાં સજુગારેલા છે. તેમાં અંદર જવાનો દાદર તથા ખડકી પાલોથ કીધેલાં લાકડાંનાં સરસ સજુગારેલાં છે, અને માળા પરનું ફરનીચર તથા દીવાલપરની શાટીન તથા જમીનપર ગલીચા ઓરડે ઓરડામાં જુદા જુદા રંગનાં છે, અને બધે ડેસડન શહેરનાં કોરી કામનાં ઝુમરો તથા વાઝીસ મુકેલાં છે, જેનાં રંગ પણ તે ઓરડાને મલતા લોધેલા છે, તેથી તે ઘણો શોભે છે. એ બંગલો પીટરહોફમાં સૌથી સારો સજુગારેલો કેહેવાય છે.

તે જોઈને પછી પીટરહોફ મેહલ જોવા ગયા, જે ઘણો મોટો અને સજુગારેલો પણ સારો છે, તથા તેનાં ઓરડાઓ જો એકમાથી ખીજામાં જવાય છે તે હારબંધ હોવાથી તથા તે દરેકમાં જુદા જુદા રંગનું ફરનીચર હોવાથી એક નોકથી ખીજો નોકે સુધી જોતાં ઘણો સરસ દેખાવ લાગે છે. એક ઓરડામાં તદન સખીઓથીજ દીવાલ-ભરી નાંખી છે. તે સખીઓ મધ્ય એશીઆનાં લોકોની જુદા જુદા ગામોની (રૂશીઆનાં હસ્તક ૫૦) Provinces છે ત્યાંની ઓરડોની ૮૬૩) જાતની મુકેલી છે, અને તે દરેકને જુદી જુદી પાડવાની ટપ આપેલી છે, તથા અને તે સંઘળી કાંઈ

રેશારી એકલાએ કુદરાઇન ખીજનાં હો-
કમથી પાડી હતી, પણ તે લોકોનાં મોહાડાં
જોવા પ્રમાણે મધ્ય એશીઆનાં રહેવા-
શીઓને બદલે યુરોપનાં જેવાં માલમ
પડેછે; કારણકે મધ્ય એશીઆનાં મંગો-
લીઆન ડોળીઆનાં લોકનાં નાંખ અપઠાં
તથા આંઆ જરા વાંકી ચીનાઆની
માફકની આવેછે પણ આએ સખીઆ તો
મળની ઘટમની આરતો યુરોપખંડને મ-
લતી પાડેલીછે. ખીજ આરડામાં ચીનાઇ
ફરનીચરજ મુકેલુંછે તેથી તેનો દીવાલ પર
વટીક ચીનાઇ લેકરવેરનાં પદડા જડી લીધે-
લાછે. ત્રીજો આરડો જાપાનોઝ ફરનીચ-
રનો તેનાં જેવાજાછે. એક આરડો ચી-
નાઇ રંગીન સટનોછે. તેની દીવાલોપર
ચીનાઇ રંગીન પીકચરોનાં કાગળા જડી
લીધાંછે. તે ઉપરાંત યુરોપીઆન ફરનીચ-
રનાં જુદા જુદા રંગનાં ઘણાં આરડાંછે.
નાચ કરવાનાં દીવાનખાનામાં તદન સફેદ
ફરનીચરછે. તેની દીવાલપર સફેદ સાટીન
જડી સોનાનાં ગીલીટનાં પતરાંનાં ફુલની
તરાંહ પાડેલીછે તેથી ઘણા શામિછે. તેની
પુરશી કોચો ઉપર વારનીશ તથા પાલીશ
એવી તો મરસછે કે જાણે સફેદ કોગીનું
ખનાવેલું હોય તેવું લાગેછે. એક આરડામાં
મોહાડું જોવાનો આરસીઆજ ગીલીટની
ફરેમાં મુકેલીછે, તેથી તે પણ ઘણો
સરસ લાગેછે. એક આરડો ચીનાઇ પોર્સ-
લેન કોરી કામનોછે, તેનો આરસી વટીક
પોર્સલેન ઉપર ચીનાર પાડેલીછે તથા દી-
વાલ ઉપર તે જડી લીધેલાછે. ટેબલ કોચ
વગેરે સઘળું પોર્સલેન કામછે. એ પ્રમાણે
સઘળું ઘણુંજ સરસ સણુગારેલુંછે.

તે જોઇને હરમીટજ કરીને અખાતનાં
કીનારાપર બંગલો બાંધેલાં છે તે જોવા
ગયા. એ બંગલોનો આસપાસ ચર ખણી
લઇને ગમે ત્યારે તેમાં પાણી ભરી ના-

ખવાની યુક્તી કીધેલીછે. એ બંગલો કાંઈ
ઘણો જોવા લાયક નથી, પણ તેની આંદર
ખીજ કુદરાઇને એક ટેબલ ખાવા સારું
માળા ઉપર મુકેલીછે તેને એવી તાલ
કીચીછે કે પોતે તથા દોસ્તો ખાવા બેસે
તો વગર માણસે ખાવાનો રકાખી સઘળું
બદલો શકાય, અને પોતે છુટી વાત કરે તે
કોઇ સાંભળે નહીં તે સારું ટેબલની હેડ-
ળનાં આરડામાં એક લાકડાંનાં પીજરાં
જેવું બનાવી ઉપરની ટેબલપર રકાખીઓ
મુકવાનાં આંઆ છુટા રાખી તે સાથે દોરી
બાંધેલી હોયછે, તેથી ખાવા બેસનાર
ઘણીને રકાખી બદલવી હોયછે ત્યારે પો-
તાની આગલનો દોરી ખેંચેછે એટલે
ટેબલમાંનો ખાંઆવાલો ભાગ જે છુટો કી-
ધેલો હોયછે તે હેડળ રકાખી મુઠાં ખંઆઇ
જાયછે, અને એક માણસ જે હેડળનાં
આરડામાં સઘળું તૈયાર રાખીને હાજર
રહેછે તે રકાખી બદલી તેમાં ખાવાનું
મુકીને પાછી મુકી દેછે કે પેલા રકાખીવાલા
ખાંઆનાં લાકડાંને ખીજ ગમથી એક
વજન ટાંગેલો દોરી રાખેછે તે વજન
નીચે જવાથી રકાખી ઉપર તેની જગ્યામાં
ખંઆઇ જાયછે. એવી મેહેલી પણ મરસ
યુક્તી કામે લગાડીછે, અને એવી ટેબલ
હમાએ પેહેલ વેહેલી જોઇછે.

એ જોઇને પછી મોન પલેશર કરી
પીટર ધી ગ્રેટનું એક નાઇજું ઘેર
બાંધેલુંછે તે જોવા ગયા. એ ધમારત
જુનીછે અને તેમાં થોડાએક પીકચરો
જુનાં મુકેલાછે. અહીંયા એમપ્રેશ
એલીઝાબેટ પોતાનાં સંધવાનાં શાખ સારું
એક મનેનું નાઇજું બબગમીખાનું બાં-
ધેલુંછે, ત્યાં તેણીની પુરશી પણ હજુર
રાખેલીછે. એ જગ્યાપરથી પીટર ધી ગ્રેટ
પોતાનો મનવારોનો કાફો કાંનસ્ટા-
ડટમાં જોતો હતો એમ કહેછે.

એ જોઇને પછી અહીંયાનાં પારકમાં
જુદે જુદે ઠેકાણે કુવારા તરાંહ તરાંહની

ગ્રોહવણીનાં અતી ઘણાં ક્રીધલાછે તે જોવા ગયા હતા. એ જગોએ જ્યાંખી ફરીએ ત્યાં છુટે છુટે એવા કુવારા મુકેલા હતા. તેમાં સૌથી મરસ સામસન ફાઉનટન કરીને મહેલની સાંમે છે. એ કુવારામાં સામસન મહેલવાનને મોંહેને મારતો હોયો રાખ્યો છે, અને તે મોંહેનાં મોહોડામાંથી ૮૦) શીટ હુચું પાણી ઉડે છે. એનાથી પાંનસો વાર મુઠી લખાઈમાં ખીજા કુવારા હારખંધ મુકેલા છે, અને તેને છેક નાંકે દરીયો આવેલો છે. ખીજા બાજુપર પાણીનાં ધોધો પડતા બનાવ્યા છે તે સાઈ' મફદ મંગેમરમરની જામી જામી સીડીઓ ક્રીધી છે, અને તેની ઉપરથી એક પરથી એક જાણુમાંથી સીડીઓપર ચઢને પાણી પડે છે. તે સીડીઓની આસપાસ ખીજા સીડીઓ કરીને ત્યાં પણ તેમજ પાણી પડતું ક્રીધું છે. તે સીડીઓની વચ્ચે ક્રીધારા જેવા કુવારા કરીને તેમાંથી પાણી એવીતો રીતે ઉડે છે કે જાણે કનીરનાં આરકાંઓ કેઆરા ઉપર મુખમાં લાઇટ કરી મુકીએ છે તેવા દેખાવ પાણીથી પડતો દેખાતો હતો. એવા કુવારા હારખંધ ગણત્રી વગરનાં છે. એક બાજુપર પાર્કમાં એક કુવારો જાણે પીરેમીડ હોય તેમ પાણી ઉડારતો હતો તે સાઈ' પાણીની નલીઓનો ઘણો જથ્થો ખતાસાનાં પડા રેકો ક્રીધેલા હતો, જેમાંથી પાણી ઉડે તે આબાદ પાણીનો પડો હોય તેમ લાગે છે. એક કુવારાને ચક્ર કરી તેનાં છેડાઓપર કુતરો, ખતક અને ખીજાં જાનવરો મુકેલાં, તે કુવારો ઉડે ત્યારે અંદરથી ખતક બોલતું હોય અને પછી કુતરો ભોંસતો હોય તેવા અવાજ નીકળે છે. ખીજા બાજુએ પાણીના ધોધને સીડીઓ કરી તે ઉપર સોનેરી ધોળનાં પતરાં જડી લીધાં છે, તેથી ચળક ધણી આવે છે અને તેને ગોડન કાસકેડ (સોનેરી ધોધ) કહે છે. એક બાજુ તદન થાંભળાઓનું વગર

જાપરાંનું ઘેર હુચું કરી તેની વચમાંથી દર થાંભળે થાંભળે કુવારા ઉડે છે. એ મુજબ આખા પાર્કમાં જગે જગે તરાંહ તરાંહનાં કુવારા ઉડતા હોયો જેવા હતા, અને એ કુવારા લંડનનાં ક્રીસલ તથા વરશેલેસનાં કુવારાઓની બરાબરી કરી શકે એવા છે. એ જોધને પછી ત્યાં “આ-રટીશીશીઅલ લેક” (બનાવટનો સરોવર) બનાવી તેમાં બે નાધળા ટાપુ ક્રીધેલા છે, તે જોયાં હતાં. એ ટાપુ ઉપર જવા સાઈ' મજેનાં તરાવા ખુરશીઓની બેઠક મુઠાં રાખેલા હતા. તે ઉપર માણસ બેસીને દોરડું બેઝીને કીનારેથી તે ટાપુનાં ઘેરમાં જઈ શકે છે.

એ જોધને પછી સાંજનાં કલાક ૪-૧૫ મીનીટ આગાડીમાં ત્યાંથી બેઠા તે પાછા સેન્ટ પીટર્સબર્ગ કલાક ૫-૨૫ મીનીટે આવી પુગા હતા. એ આખા રસ્તા ઉપર શાલજરોની છુટી છુટી ચોકી રાખેલી હતી; કારણકે શહેનશાહ આગાડીમાં પીટર્સબર્ગ આવજાવ કરે છે તેથી આગાડીમાં કોઈ તેને હરકત કરવા પામે નહીં. છેલા શહેનશાહની ગાડીને ઉઘાડી મુકવા સાઈ' થોડુંકપર કોઈએ લાઇનનો હેડે કીનેમાઇટ ભરીને તે ઉઘાડી હતી ત્યારપછી તપાસ કરવા સાઈ' શાલજરોની ચોકી લાઇન આગલ રાખે છે. સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં આવીને પછી ચરચ ઓફ એ-શમપથન જોવા ગયા હતા. એ દેવલ ખીજાં દેવલોનાં જેવું ભપકાદાર નથી, પણ ત્યાં છેલી તરકી સાથની લડાઇનાં તથા ખીજા દેશોની જીતનાં વાવટા રાખેલા છે, તેમાં અંગ્રેજ સાયનો ૧૮૫૪ ની લડાઈમાં અંગ્રેજની (Tiger) ટાઇગર નામની એક ખાટ ઓડીસાને કીનારે તોફાણને લીધે ઘસડાઇ આવી તેની ઉપર નો વાવટો રૂશીઓનો લીધેલા મુકેલો છે. એ શીવાય ખીજો કોઇપણ વાવટો અત્યારમુધી (અંગ્રેજોનો) એ ઘોઘાને સવા-

ધીન થયો નથી એમ કહે છે. હમે એ દેવલ જોવા ગયા ત્યાં તરફીનું એડરીઆ-નોપલ શહેર રૂશીઆને શરણુ થયું તેની કુચીઆ ઝારવેલી છે. એ હમે જોતા હતા તેટલામાં ત્યાં સાત છોકરાંઓની ક્રોચીઆનોંગ મેરીમની થતી હતી તે પણ જોઇ હતી, જેમ આપણમાં મુદરે પેટરાવે છે. તેમ ક્રીશચીઆનોમાં તે ક્રીયા કરી બચાંઓનાં નામ પાડે છે. અહીંયાં તેની ક્રીયા જુદી રીતની થાય છે. છોકરાં મધળાં વરસ દહાડાથી અંદરની ઉમરનાં હોય છે, અને તેઓનાં મા આપ તેઓને હારખંધ હાથમાં ધરીને ઉભાં રહે છે, તથા પાદરી પાણીનું વાસણુ જેને ફાનટ કહે છે તેની સાંમે ઉભા રહી કંઈવાર ભણે છે, બાદ છોકરાંઓને પાખ તેલની પીછીથી કાસની નોશાની છાતી, ખભાં, તથા માથાં ઉપર કરે છે, અને વળી પાછો ભણે છે, પછી તે છોકરાંઓને વારાફરતી લઇ કપડાં તદન કાઢાડી નાંખીને તેઓનાં માહોડાં ઉપર એક હાથ ધાંકી ખીજ હાથે જાંઘાં ધરીને પેલાં વાસણમાં ૩) વખત તદન ડુબતાં ઝુડારે છે, અને કાંઈ ખોલો ખોલે છે. પછી તેની માએનાં હાથમાં તરત તેને નુંછી નાખવા આપે છે, અને જેમ મુદરે પેટરાવે છે તેમ એક જભા કાંઈ ભણીને પેટરાવે છે. તે જભાના ગલાં આગલ કાસ લટકાવેલા રાખે છે. પછી બધાંને એમ કરી રહ્યો કે તેનાં મા આપોને એકના હાથમાં છોકરું અને ખીજના હાથમાં બે મીણુખતી આપીને પાદરીની સાથે પેલાં પાણીનાં વાસણની આસપાસ ત્રણ ફેરા ભણતાં ભણતાં શીરૂવે છે કે ક્રીયા પુરી થાય છે. પછી તેઓનાં નાંમ પાડેલાંની શરદીફકિટ તેનાં મા આપને આપે છે.

એ જોઇને પછી પીટર ધી ગ્રેટનું પુતળું જોવા ગયા. એ પુતળું આધસેક્ષનાં દેવલની સાંમે નોવા નેદીની નજદીકમાં ધ-

ણજ મોટા એકજ પથરનાં બલોકપર ધોડે સ્વાર મુકેલું છે, તે ધોડા બાજે એક પાહાડને નાંકે આવાને એકદમ અચકાવ્યો હોય તેમ બે પગ ઉપર ઉભા ક્રીયા છે; પણ એ બે પાછલા પગ ઉપર ઉભા રાખવાનો બોજો થંભાવવા સારું પાછલા પગો તથા પુછડું તદન બટ ધાતુનું બનાવ્યું છે, અને આગલા ભાગ પોકળ રાખેલા છે, તથા ધોડાનાં પગ હેઠળ એક સાપ દખાતો હોય તેમ પાડીને તેની સાથે પુછડાંને મળવી નાંખેલું છે. તે સાંપ પણ તદન બટ ધાતુનો કરીને તેને પેલા પથર ઉપર જડી લોધેલા છે. તે સાંપની પુછડીમાં ફકત ૧૦,૦૦૦) રતલ ધાતુ ભરી છે. પુતળાંનું વજન આસરે ૧૬) ટણનું છે, અને પેલા પથર કે જેની ઉપર તે મુકેલું છે તે ૧,૫૦૦) ટણ વજનમાં છે. તેને અહીંથી ચાર મૈલ દુર લાખતા કરીને શીનીશ ગામડું છે ત્યાંથી ટ્રામવે બાંધી લોખડનાં દડાઓ ઉપર ગગડાવતા ગગડાવતા લાવ્યા હતા, અને તે ઉપર ૫૦૦) માણસો તથા ધણાં ધોડાઓ ૫) અકવાડીયાં સુધી રૈકાયા હતા. તે લાવ્યા ત્યારે ૪૫) શીટ લાંબો, ૩૦) શીટ જાંચો, અને ૨૫) શીટ પોહોળો હતો, પણ તેને ધડતાં બે કટકા થઇ જવાથી હાલ તે ૪૩) શીટ લાંબો, ૧૪) શીટ જાંચો, અને ૨૦) શીટ પોહોળો છે; તથા તેનો ઉપરનાં પુતળાંની જાંચાઇ ૧૭) શીટ છે. એ પુતળું સને ૧૭૮૨ માં ફેરેરાઇન ખીજાએ ઉભું કરાવ્યું હતું.

એ પછી રાતનાં આઇને સેંટ આઇ-સેકશનાં દેવલમાં આજે આદીતવાર હોવાથી “હીમસ” ગાતા હતા તે સાંભળવા ગયા. એ દેવલ જોકે ધણું મોટું છે, તોપણ ત્યાં એટલું તો લોક ઉભેલું હતું કે હમને ચાલવાને જગ્યા પણ મલી ન હતી; ૭) થી ૮) હજાર માણસો આસરે ત્યાં હતા, અને લોકોનો આવજવ ચાલુજ હતો તે તો જુદી. ગાવાનું આર

મીન વગર ગાય છે, તોપણ તે એટલું તો સરસ હતું કે જાણે આરોગીનનો સાથેજ ગાતા હોય તેવું લાગતું. તથા લાઇટ કીધાથી સ્વપ્ન ધણું શોભતું દેખાતું. કાઇસ્ટની તથા તેના મા મેરીની સ્ખી-ઓછિ, તેની આગલ આવી લોકો તેની સાંભે કેનડલમાં મીણખતીઓ મલગાવીને મુકતા, તેમજ ખીજ સેંટમનો સ્ખી-ઓ ધણીછે, ત્યાં પણ લોકો તેમજ કરતા હતા; તેમાંની પેટેલી બે સ્ખીઓ આગલની ખતીઓનો તો કાંઈ થાગજ મલે નહીં. તે જગ કબી કે આગલ ઉભેલા માણસો તેને કાહાડી લેતા, અને દરેક જણ આવે તે જાણે આપણે આતશબેહેરામ મુખડ લઈ જતા હોય એમ મીણખતીઓ લઈને આવતો. અને કાઇસ્ટની તથા ખીજ સ્ખીઓની સાંભે ચુકણ મંડીએ પડી કાસની ની-શાની કરી સ્ખીનાં હાથ તથા પગ ઉપર ચુમી લેતો હતો.

તા ૨૬ મી રાપટેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં સેંટ એલેક્ઝાન્ડર નેવશ-કીની મોનેસ્ટરી જોવા ગયા હતા. એ મોનેસ્ટરી આખા રૂશીઆમાં વખણાય-લીછે, અને એનાં દેવલમાં રૂશીઆનો સૌથી વડો પાદરી રહેછે. એનાથી મોસ્કો-વાલો પાદરીજ મહડતોછે તથા ખીજ બધા ખીશપો ઉતરતાછે. એ મોનેસ્ટરી નેવશકી પ્રાશપેકટના એક નાંકે આવેલીછે, અને તે ઘણી મોટીજગ્યા ધેરછે. તેમાં દેવલો, બરજ, મથાધારી પાદરીઓને રહેવાનાં ઘરો, તથા ધોરસ્થાન સ્વપ્ન આવેલુંછે. એ જગ્યાપર પીટર ધી ગ્રેટ આગલનાં પાદ-શાહી ખાનદાનનો એક પ્રોન્સ એલેક્ઝાન્ડર કરી હતો, જોણે એજ જગ્યા ઉપર સને ૧૨૪૧ માં સ્વીડનનાં એક મોટાં લશકરને હરાવી રૂશીઆ તેને તાબે થતું અટકાવ્યું હતું, તેને સેંટ (Saint) બનાવીને તેનું મુરદું જ ખીજ ગમ દોરેલું

હતું. તે અહીંયાં લાવી તેની યાદગારીમાં એ દેવલ સને ૧૭૧૨ માં બાંધ્યું હતું. તે વખતે તદન લાકડાંનું હતું, પણ પા-છલથી ખીજ શહેનશાહો તેમાં સુધારો કરતા ગયા, અને હમણાં તે તદન પથરનું બની ગયુંછે. એમાં દેવલ ઉપરાંત મથા-ધારીઓને રહેવાની જગ્યા પણ કીધીછે. દેવલ સને ૧૭૯૦ માં બાંધાયું હતું. તે ઘણું મોટુંછે, અને તેમાં મુગેમરમરનો પથર ઇટલીથી તથા ખીજો કીમતી પથર સૈપ્રીરીઆથી લાવીને બાંધ્યુંછે. એ દેવલ અંદરથી ઘણું મણુગારેલુંછે. એનાં આલટરની બાહારનો પડો તથા તેની આસપાસ સેંટમની સ્ખી તથા થા-ભણાઓ ઉપર વટીક રૂપાંની નકશીપર સોનાની ગીલીટ મહડાવેલાં પતરાં જડી લીધેલાંછે, અને આરોશીઓમાં સ્ખીઓ પર કીમતી જવેરાત જડેલુંછે. સેંટ એલેક્ઝાન્ડરની ધોર તદન રૂપાંની (૩,૨૫૦) રતલ ની બનાવેલીછે. તેની આસપાસ વાવટા તથા ખીજો શણુગાર રૂપાંનો કરેલોછે. તેમાં મોટાં કરનાં ફરેસતાઓ ભુગડું વળ-ડતા, તથા એ સેંટની જીંદગીનાં અહેવા-લની ફેટલીએક વીગતો પાડેલીછે. એની ધોર પડાનાં આકારની (૧૫) શીટ જમ્મી બાંધેલીછે. એ સ્વપ્ન તદન મંગીન રૂપાનું બનાવેલુંછે, અને હમેશા ત્યારે આજે કાંઈ એ લોકોને મોટા દીવસ હોવાથી હજારો જણ આવી ધોર ઉપર ચુમી લેતું તથા ખતીઓ મ-હડાવતું હતું. ધરોન દેશથી સને ૧૮૨૯ માં રૂશીઆનાં એક એલમીને તેહરાનમાં મારી નાંખ્યો હશે તેનાં બદલામાં દંડ દાખલ ધણીએક કીમતી બીજો હીંયાં નજર દાખલ મોકલાવી હતી, તેમાં મોટી તથા ખીજી જવેરાત હતું તે સ્વપ્ન આ-એ દેવલમાં આવી દીધેલુંછે. તે ઉપરાંત પાદરીની લાકડીઓ ઉપર જવેરાત જડે-લુંછે, અને એક લાકડી (Staff)

તો આખા કેરખાની ખતાવેલી છે. અ-
હીયાં ખીજી બેરત અટલું તો છે કે
જો તે છુટી છુટી જગ્યાએ હોય તો તેની
વખાણ થાય પણ એકઠું હોવાથી કોઈ દર-
કાર કરવું નથી. એ જાનસૂટરી અથવા મ-
ઠને લગતું એક દેવલ છે તે તદન સંગેમરમરનું
ખાંધલું છે. ત્યાં રૂશીઆનાં સહથી મોટાં
ખાંનદાનનાં ઉમરાવોની વોલટસ અને
તેઓપર યાદગારી દાખલ નાધળા ઓર-
ડાઓ કાળા સંગેમરમરનાં પથરનાં ખાંધી
લીધેલા છે; તેમાંની એક ધોર ઉપર હમો-
એ નાધળા વાસણમાં ચોખા ભરેલા
જોયા જેની ખખર કાહાડતાં માલમ પ-
ડે છે કે જ્યારે કોઈ ધણી મરણ પામે છે
તેને દાટે છે તે વખતે તેની ધોર
ઉપર ચોખા તથા મુકો મેવો મુકે છે, અને
વારાફરતી તેમાં ઉમરયા કરે છે. હવે એ
જગ્યાપર તેનાં સગાંવાહાલાં પાછલથી તેને
સેજદા કરવાને આવે તેઓને તેની યાદી-
માં એમાંથી ચોખા તથા મેવો ખાવાની
ફરજ છે, તેથી મેવો પેટલાં ખાવનારાઓ
ખાધ જાય છે પણ કાચા ચોખા ખાવા
નહીં ગમે તેથી તે એક દાણો ખાય છે
અને બાકીનાં પડી રહે છે. એ દેવલમાં
દાટવાની જગ્યા સારું ધણી મોટી કીમત
આપવી પડે છે, અને એજ લગતું બાહાર
ચોકમાં ધોરસ્થાન છે ત્યાંની દાટવા સારું
મોટી રકમો લોકો આપે છે. અહીંયાં
આસરે ૫૦) થી ૬૦) વેરાગવાળા પાદરી
રહે છે, અને તેઓમાં ધણાખરા મોટા
ખાંનદાનનાં અને પૈશાવાળાં હોય છે,
જેઓ પોતાની દાલતનો મોટો ભાગ એ
માનેસટરીને આપે છે, તેથી એ ધણીજ
પૈશાવાલી ગણાય છે.

એ જોઈને પછી ગામની જરા દુરથી
એક નનરી, જ્યાં વેરાગ લીધેલી ઓ-
રતોનેજ રાખે છે તે જોવા ગયા હતા.
અહીંયાં પણ આજે હજારે લોક ભણવા
આવું હતું તેથી હમોથી તે બરાબર

જોવાઈ શકાઈ ન હતી. એનું દેવલ પણ
ધણું સારું શીણગારેલું છે, અને એની
અંદરની બંદગીમાં હમોએ પહેલવેહેલી
ઓરતો (નનસ)ને ગાતાં જોઈ હતી. એ
બાઈઓ તદન કાળો પોશાક પહેડે છે,
અને ટોપી લાંબી મોટી મુઝમાં આ-
રમીનીઆનાં પાદરીઓ પહેડે છે તે જતની
તદન કાળી પહેડે છે. એ જોઈને એની
પાસેથીજ માસ્કોની ભાગળનો દરવાજો
તે જોવા ગયા, જે ૧૨) યાંભળાઓપર
તદન લોખંડનો ખતાવેલો છે (થાંભળા છા-
પરું મુધાં). એ દરવાજો પોલડની છેલી
લડાઈ (સને ૧૮૩૦ નાં બલવાની વખતે)
છતા તેની યાદગારીમાં સને ૧૮૩૮ માં
બંધાવેલો છે. તે જોઈને તેનેથી થોડે દુર
એક મોટું ધોરસ્થાન છે, તે જોવા ગયા હતા,
જ્યાંનાં મીનારા કાંઈ જોવા લાયક નથી. એ-
ને લગતા દેવલમાં હમો ગયા ત્યારે મુઝાં
દાટવાનો ક્રીયા થતી હતી. હીંયાનાં ધારા
મુજબ બપોરનાં બે વાગા પછી મુઝાં
લાવે તે બધાંને એ દેવલમાં એકઠાં કરે છે,
અને પછી ખીજે દીને સવારનાં ૧૧) વાગે
તેઓની ભણવાની ક્રીયા કરે છે તે વખતે
હારખંધ તેની પેટીઓ લાકડાનાં પાટલાઓ
પર મુકે છે. હમો ગયા ત્યારે ૮) મોટાં
માણસો તથા ૬) બેચાઓની કોશીનો
(માણસોની વચમાં અને બચાંની
છુટી બેઠા બાજુપર) મુકેલી હતી,
અને તેઓનાં સગાંવાહાલાંથી આવું દેવલ
ભરાઈ ગયું હતું, જેઓમાં ધણાં જણાં
છુપાં રડતાં હતાં, તેથી દેખાવ ધણો ગં-
ભીર લાગતો હતો. એ મણેને લગતી
બંદગી ધણી લાંબી હોવાથી હમો ત્યાં
વધતો વાર ઉભા નહીં, પણ ત્યાંનાં ધારા
મુજબ બરાબર બપોરનાં ચોણ વાગેને
બધી કોશીનોનાં ઢાંકણાં ઉઘાડે છે. અને પછી
તેમાંનાં મુરદાને તેનાં સગાંવાહાલાં સંધ્યા
ચુમી લે છે, અને જે પછી બધાઓને
દાટવાને લઈબાય છે, તથા તેઓને છુટાં

જુટાં દોરે છે; પણ બંદગી તો બધાં માટે એકજ કરે છે.

એ જોધને નાવા ગેટ કરીને ખીજી ભાગણ છે તે જોધ હતી. એ ભાગણ તદ્દન તાંબાનાં પતરાં જડી લધને બાંધેલી છે, અને તે ફેંચની લગાઇ સુને ૧૮૧૨માં જીત્યા તેની યાદગારી રાખવા સારું બાંધેલી છે. તે ઉપર મોટાં કદનાં પહેરેદાર પુતળાં મુકેલાં છે, તથા ભાગણનાં મધ્યાળાં ઉપર જીતની ગાડી છ પોડાનો એજ ધાતુની ખતાવીને મુકેલી છે. એ ભાગણ સુને ૧૮૩૪ માં ખીજી એલેક્ઝાન્ડરે બંધાવી હતી. એ જોધને ફેંડરાધન હાફ પારકમાંથી પસાર થયા હતા, તે જોકે મોટો છે પણ તેમાં જોવા લાયક કંઈ નથી. અહીંયાં તા. ૧ લી મેને દીને પીટરબર્ગનું લોક ધણું ફરવ નીકળે છે, અને પાર્કની જગ્યામાં ટોલાં બાઝી ઉભણી જેવી મેજબાનીઓ કરે છે. મોટા ઉમરાવો તથા પાદશાહો વડીક તેવા દીવ-સોપર પોતાની ગાડીમાં ફરી જાય છે એવો રવૈયો છે. એનું કારણ એ છે કે વસંત રવુ તે દીનથી ખસે છે, તેને જાણે શહેરખાર લેવા જતા હોય તેમ ધારે છે (ફરીઅનેની પેહલી તારીખ તે કુરાવનાં ખીજાં દેશનો તેરમી તારીખ સમજવી; કારણ એમનાં દીવશની ગણતરીમાં એટલો ફરક રહેલો છે.) એજ પારકમાં ફેંડરાધન હોડનો પેલેશ પણ આવેલો છે તે જોવા ગયા હતા. હીંયા થો-કુંક ફરનીચર તથા ટેપેસ્ત્રી વર્ક સારો જોવા લાયક છે. એ જોધને પછી નોંધેલો માથકાધનું દેવલ જોવા ગયા હતા, જેમાં નવાઇ જેવું એ છે કે એકજ ધમારતમાં એકની ઉપર એક એમ બે જુદાં દેવલો બાંધેલાં છે. તેમાં આખા અંદરનાં ભાગની દેવાણે પર સેંત્રની મોટી મોટી આરશીઓ તદ્દન રૂપાનાં પતરાંની વગર ગણતરીની જડી બાંધેલી છે, અને તે દરેકની આગલ એકેકા રૂપાનો ફેનડલાખા મુકેલો છે. એમાં બે આરશી કાસ રાકી પાંચ આરશીની

એક કાંધેલી તદ્દન સોનાનાં પતરાંની છે, તથા કાંધસ્ટ અને મેરીનો આરશીમાં ઘણી મોટી કીમતનાં હીરા તથા પન્ના તથા માણેક તથા મોતી જડી લીધેલાં છે, તેથી જાણે એ દેવલની દેવાલો તથા થાભલાઓ તદ્દન સોનાં અને જવેરાતનાં હોય તેમ લાગતું હતું.

એ જોધને પછી અતરેનો વખણાયેલી ફાઉન્ડલિંગ હોસ્પિટલ (Foundling Hospital) જોવા ગયા હતા, જ્યાં ગામનાં લોકો જેઓ પોતાનાં જનમેલાં બચાંએને પાળી શકતા નથી તેઓની તથા છીનાલવાના બચાંઓનો જલવણીને વાસતેની ગોઠવણ કાંધેલી છે, અને તે સારું વરસ દાહડે દશ લાખ રૂપલનો ખરચ રાખેલો છે. એ જગ્યામાં હમેશાં ૮૦૦ બચાંઓ રાખે છે, અને તેટલીજ જગ્યા હોવાથી બાકીનાં વધે છે તેઓને દર ત્રણ અઢવાડીએ બહાર ગામડાંઓમાં મોકલી ત્યાંનાં ગરીબ લોકોને ત્યાં પરવરસી કરવા પગાર આપીને રાખે છે. દરરોજનાં એવાં ૨૫ છોકરાં નવાં આવવાની સરે-રાસ છે; અને હમો ત્યાં હતા તે વખતે બે વાગેલા હતા, તેટલાંમાં તે દીવસનાં ૧૯ છોકરાં નોંધાઈ મુકેલાં હતાં, અને બે છોકરાંએને લધને એક એરત તરતજ આવી હતી. એવાં છોકરાંએને હમેશાં ખારણું આગલ એક એરત ઉભી રહે છે તે લધને એક નાંધળાં પાળણુંમાં મુકે છે, અને જો તે બચાં લાવનારી કાંઈ નામ નીશાન આપે છે તો તે નોંધી લે છે, અને ત્રણ અઢવાડીયાંમાં તે છોકરાંને પાછું માગે છે તો આપે છે. એમ કરવાનું કારણ કે એરતો જેઓ નાચાર હાલતમાં હોય છે, તેઓ જનમ આપવાની ધરપીતાલમાં બચાંને જનમ આપે છે તેને ધરપીતાલવાલા-ઓ પોતાનાં માણસ પાસે જો તે એરત ધવડાવી નહીં શકે તો અહીં મોકલી દે છે, અને તેની મા સારી થઈને પાછું માગે છે

તો તેને આપેછે; પણ ત્રણ અઢવાડીયાં પછી તે બચાને ગાંમડાંમાં મોકલી દીધા પછી પાછાં આપતા નથી; તેમ જો કોઈ પોતાનાં બચાંને જરા મોટાં થયલાં અને નામ પાડેલાં મુખી જાયછે તો તેઓને ત્રણ વરસનાં થાય ત્યાં સુધી પાછાં લઈ જવાનો હકછે, પણ ત્યારપછી પાછાં કોઈને આપતા નથી. હવે બચાં જેવાં આવ્યાં તેને નાંધી કપડાં કાઢાડીને તે લાવનાર માણસને કપડાં પાછાં આપી દેછે, અને પછી બચાંને એક ઓરડામાં લઈ જઈને નહવાડી સારાં ગરમ કપડાં પહેડાવેછે, તથા બાહાર ખીજી દુધવાલી ઓરતો આપીને દરરોજ ઘણી જાણીઓ ઉભી રહેછે તેમાંથી એકને (૧૦) રૂપિયાને પગારે આકરી રાખી તેને એક બચું સોંપેછે, પણ જ્યારે બચાં ઘણું હોયછે ત્યારે બે બચાં એક ધવાડનારીને સોંપેછે. તે બચાંને ધવાડનારી માળા ઉપર લઈ જાયછે, જ્યાં તેને એક સુનાનો કોચ અને બચાં સાથે નાંધણું પાળણું આપેછે. એ સાથે ઓરડા ઘણું મોટા અને ઝાક રાખેલાં, જ્યાં હોમાએ એક એક ઓરત બે બચાંને એકજ વખતે ધવાડતી જોઈ હતી. એ બે બચાંવાલી ઓરતોને ઓરાક વધતો મલવા ઉપરાંત ખીર રોજ આપેછે કે દુધ વધતું આવે. જો બચાં અધૂરે મહીનાનાં (છ અથવા સાતમાં મહીનાનાં) જનમેલાં હોયછે તો તેનાં પાળણાં તાંબાનાં બનાવીને તેની વચમાં બે વરદા હોયછે તેમાં ગરમ પાણી ભરી રાખેછે, અને અંદરથી ઘણું ગરમ કપડાં તથા રૂની ગાદીઓ મુખીને તેમાં બરદાશથી રાખેછે, પણ તેમાંથી સેંકડે પચીસ ટકા જીવેછે, અને ખીજાં પુરે મહીનાનાં બચાંઓમાંથી સેંકડે ૨૫) ટકા મરણ પામેછે. તેઓ સાથે ડાકટર દરરોજ આવેછે. નવાં આવેલાં છોકરાંને ખીજેજ દીને મહીએડ મુકેછે, અને ત્રણ અઢવાડીયાં સુધી એ ઘેરમાં રાખી તેની ધવા-

ડનારી સાથે તેણીનાં ગામડામાં મોકલી દેછે. અને તે ધવાડનારીને આસરે હડી રૂપિયાનો પગાર બચાંની પરવરસી કરવાને આપેછે. પણ ત્યારપછીની માવજત બરાબર થતી નથી, તેથી તેમાંનાં (૫૦) ટકા બચાં મરણ પામેછે. એ મુજબ મરતાં મરતાં છેલ્લે ધરણીતાલમાં આવેલાં બચાંઓમાંનાં (ભાગે ૨૫) ટકા મોટી ઉમરનાં થાયછે. ગામડાંમાં જેખી બચું આવડતી પડેછે તેને પાછું અહીંયાં લાવીને દવા કરી સાથે થાયછે ત્યારે પાછું મોકલાવી આપેછે. ધવાડનારી ઓરતો ઉપરાંત દર ઓરડે ખીજી ચાર પાંચ ઓરતો એજ જગ્યામાં ઉઘરેલીઓને રાખેછે, જેઓ ઉપરનું કામ જેમકે નહવાડવું, રમાડવું, લાવલઈજવું વગેરે કરેછે, અને જયી રીતે ખીચારાં નાવારેમ બચાંઓની પોતાનાં માથાપો નહીં કરે તેથી રીતે જતન કરેછે. આવી ધરણીતાલથી કરીને હજારો બચાંનો બચાવ થવા ઉપરાંત લોકો પોતાની એજ કુપાવવા સાથે બચાંઓને મારી નાંખી ગુનાહમાં જરાંતાં બચેછે. એ બચાંઓ દર શાલ (૮૦૦૦) ને આસરે હીંચા આવેછે, તેમાં (૮૦) ટકા છીનાળાંનાં કહેછે. તે માં થયે ત્યારે લખવા વાંચવા શીખવા સાથે તેમને સરકારી નીશાળોમાં મુકેછે, જ્યાંથી ગુજરાણુ જોગો કોઈ હુન્તર શીખવી અહાર વરસનાં થાયછે ત્યારે બાહાર જવાદેછે. એ મુજબ એ ઇનશરીટ્યુશનને હસ્તક આસરે અરધાથી પોણાં લખ બચાંઓ (મોટાં તથા નાંધળાં મલીને) રહેછે. એનો ખરચ પુરો પાડવા સાથે સરકારે રમવાનાં પાનાં બનાવી સાથે ભાવે વેચવાનો ઇનજો એ ખાતાવાલાઓને આપેલાં, જેઓ શીવાય ખીજી કોઈથી પાનાં અહીંયાં વેચાય નહીં, અથવા બાહાર ગામથી લવાય નહીં, તેથી તેની આવક ઘણી મોટી થાયછે. તે ઉપરાંત સરકાર પોતે પણ સારી મદદ

આપેછે, અને ધરમાવું લેકિ પણ નાણાંની રકમો આપીઆ જાયછે, તેથી બધી રીતે એનું કામ વગર અડચણે ચાલેછે. બન્નાંઓ મરણ પામેછે તેને એક જુદા ચોરડામાં લઈ જઈ તેનું પેત ચીરી તપાસ કરેછે કે શા કારણથી મરણ પામ્યુંછે; પછી તેને સાફ કરીને કપડાં પહેરાવી નાહાની પેટીમાં મુકી રાખેછે, અને ખીલે દીને સવારનાં બધાંઓને દારવાની જગ્યાએ મોકલાવેછે. હમામે એવાં છ બન્નાંઓ મરણ પામેલાં મુકેલાં જોયાં હતાં, જે અધુરે મહીને જનમલાં ઘણુંજ દુખળાં અને આંખ પણ બંધાડી નહીં શકે તેવાં હતાં, તેમાં એકુ બે તો સાડા છ માસનાં છોકરાં છોકરી હતાં, જે એમાંથી એકુ બે ભાયજો જીવેછે, અને તેવાં જીવેલાં બે બન્નાંઓ હમાને વણ મહીનાંની ઊંમરનાં (જનમ પછીનાં) બતાવ્યાં હતાં જેઓ સારી તનદરોસ્તીમાં હતાં. એ અધુરે મહીનાનાં બેથી વણ બન્નાંને એક એક પાણીમાં રાખેછે અને તેઓને દરરોજ તોલેછે, જેથી તનદરોસ્તીમાંછે કે નહીં તે માલમ પડેછે અને તેની તપાસ પણ અતી-ઘણી લેછે. માત મહીનાનાં બન્નાંઓમાંથી ૭૫) ટકા મરણ પામેછે એમ કહેછે. અહીંયાં આસરે ૪૦૦) ધવાડનારીઓને રાખેલાંછે. રાગીશટ બન્નાંઓ આવેછે તેને ધવાડતાં નથી કે રખેને ધવાડનારીને તેનું દરદ ઉડે, પણ ગાયનાં દુધપર રાખેછે. જનવાની ધરૂનીતાલ તથા દાહનો ધંધો શીખવવાની સ્કુલ પણ એ ફંડમાંથીજ ચલાવેછે. એની ધમારત ૨૬,૩૨૫) ચોરસવાર જમીન પર ચાર મળની બાંધેલીછે

એ જોઇને પછી એલેક્ઝાન્ડર સ્તંભ જોવા ગયા, જે “વીનટર પેલેસ”ની સાંમે સને ૧૮૩૨ માં શહેનશાહ પેહેલા એલેક્ઝાન્ડરની યાદગારી સારું ઉભો કાઢેા હતો. તે એક આખા ગ્રેનાઇટ પથરનો થાંભળો (૮૪) ફીટ ઊંચો, અને

તેની ઉપર એક ફરેસ્તો ૧૪) ફીટ ઊંચો છે, જેનાં હાથમાં ૭) ફીટ લાંબો કાસ આપેલાંછે. એનો પેડેશટલ પણ એકજ પથરનો ૨૫) ફીટ ઊંચો અને તેટલોજ ચોરસછે, તથા આખા મીનારાની તેનાં મથાળાં સુધીની ઊંચાઇ ૧૫૫) ફીટછે. એનો થંભ જે ૮૪) ફીટ ઊંચોછે તે અસલ ૧૦૨) ફીટ હતો, પણ એની જાડાઇ જે ૧૪) ફીટ પેરાવાનીછે તે આટલી ઊંચાઇને બસ નહીં પડે તેથી કાપીને ૮૪) ફીટનો કાઢેા હતો. એની ઉપરનાં યાંઝનાં પુતળાં તથા તરાંહ કામ તરકાસ તોયો ગાળીને બનાવેલાંછે. એ પથરનાં યાંભળાનું વજન ૪૦૦) ટણ કેહેવાયછે, તે તથા પેડેશટલનો ભાર પીટર્શ-બર્ગની જમીન જે પાણીવાલીછે તે ખમી નહીં શકે, તેથી તેવો પાયો ૬) મોટા એક ઉપર એક પાયા કરીને કાઢેાલો. એ સ્તંભપર “પેહેલા એલેક્ઝાન્ડરને રૂશી-આની ઉપકારની યાદગારીનો” કરીને કોતરેલુંછે. આજનાં વખતમાં એવા એકજ પથરનો મોટો મીનારો કુતવામાં એજ ગણાયછે.

એ જોઇને નીકોલસનો મીનારો જોવા ગયા, જે મેંટ આઇશકશનાં દેવલની નજીક આવેલાંછે. તે પેહેલા નીકોલાસ શહેનશાહની યાદગારીમાંછે, અને તેનું પુતળું યાંઝનું ઘોડા ઉપર બેસાડેલુંછે. તેનાં પેડેશટલ ઉપર ચાર ખુણે તેની ત્રણ છોકરી તથા બધરીનાં માહોડાંનાં પુતળાં આદમી કદનાં ધરમ, દયા, તથા એવાં ચીતારો બનાવીને મુકેલાંછે, અને તેઓની વચમાં ખાસરીલીકમાં નીકોલ-સની જાણીતી ખીનાઓ કોતરેલીછે. એ જોઇને ખીલ ફેરોઇન શહેનશાહબાનુનું માન્યુમેંટ જોવા ગયા. તે નેવીસકી પ્રાસ-પેકટવાલા માહોલામાં મુકેલુંછે. એ એક મોટા પથરની લાદી ઉપર ઉભું રાખેલુંછે, અને તેને સને ૧૮૭૩ માં ખાણું મુકકું

હુઃ. તે તદન ધ્યાનમનુ' બનાવેલું છે તથા તેનાં પેડેસ્ટલપર તેને સલાહ આપનાર નવ જણાંનાં પુતળાં મુકેલાં છે. બધું મ-લીને એ મીનારે ૪૯) શીટ ઊંચાઈમાં છે. એ શેહનશાહ બાનુએ રૂશીઆને ધણું સુધાર્યું હતું, અને ઘણું ધરમખાતાં આ તથા સ્કુલો ઉઘાડી હતી, તેથી તેનું નામ રૂશીઆનો ધણું ધ્યારથી યાદ કરે છે.

એ જોઈને અતરેનું વખણાયલું મે-મકનું મુઝીઘમ જોવા ગયા હતા, જેમાં ઘણી જાત જાતનાં મુલેલાં જનવરોને (૨૪૬) દવા ભરીને રાખેલાં છે, પણ તેમાં સાથી સરસ તો મેમકશ કરી હજારે વરસ ઉપર થઈ ગયલાં હાથીની જાતનાં પણ હમણાં જેની નમૂલ નથી તે જન-વરોનાં હાડકાંઓ સૈખીરીઆથી મલેલાં લાવીને મુકેલાં છે તે ઘણું જોવા લાયક છે. એ જનવરો હમણાંનાં તેઓનો જાતનાં જનવરોથી અતીઘણાં મોટાં કદનાં છે, અને તેઓ ત્રણ ચાર હજાર વરસોનો વાતપર બરફમાં દટાઈ ગયલાં અને ૧૭૯૯ માં મદ્યો હતાં. તે વખતે તેઓ જાણે તર-તનાં મરણ પામેલાં હોય તેવાં બરફમાં આટલાં વરસ રહેવાથી નીકળ્યાં હતાં, અને તેઓનાં માસનાં વાસથી વરસો તથા કોલાંઓ આવીને ખાતાં હતાં; તેમાંનું મેમક એક માછીમારે એ પેટલ વેહેલું બરફમાંથી થોડુંક બાહાર નીકળેલું જોયું હતું, તેણે ખખર આપવાથી તે-આનાં ગવરનરે તેની આસપાસનું બરફ ભંજવી નાખી બાહાર કાઢાડી અતરે મોકલાવ્યું હતું. એ જે ગંજવર જનવર હમણાં મલેલું છે તેને ખીજાં છતાં હાડ-કાંઓ મલે છે, તેની સાથે સરખાવતાં તે હાડકાંવાલા જનવરો આગલ એ બધું લાગે છે, તોપણ તેની આગલ એક મોટા હાથીને ઘાસ ભરીને ઉભા રાખ્યો છે તે તેની આગલ નાંધળો લાગે છે. એ મેમક જે હાથીને જ મલતો આવે છે તે આસરે ૧૩)

શીટ લંબાઈમાં છે, અને પેલા મોટા હાથી કરતાં ૨) શીટ ઊંચા છે; તેનાં દાંત જે આગલ નીકળેલા છે તે આસરે ૮૧ શીટ લંબા છે, તથા તેની ઉપર થોડુંક ચામડું તથા બાલ વલગી રહેલા છે. બાકીનું જન-વરો ચામડું ખાઈ ગયાં હતાં તેમાંનું બચેલું ચોર ચામડું પણ ત્યાં મુકેલું છે. તે ઘણું જ નડું છે. એ ઉપરાંત ગેંડાનું હાડ-પંજર પણ મોટું કદનું ત્યાં મુકેલું છે. જન-વરોના મંચહ ઉપરાંત જાત જાતનાં નવાઈ-નાં જનમાનાં બાળકોને સીસીઓમાં ભરી રાખેલાં છે, જેમાં બે માયાનાં, ચાર પગ-નાં, એકની ઉપર એક ગરદન ઉપરથી વળગેલાં તથા એક અમાને આખે દીલે મોટા બાલ આવેલા, એવાં એવાં ન-વાઈનાં ઘણું જોવા લાયક હતાં. અ-મેરીકાનાં ઇનડિયન્સ, તારતારસ, ટેકી-ટરકોમાન્સ તથા ખીજાં ડોકાંઓ સુરીરીટમાં રાખેલાં છે, તેમાં એક જાતનાં જંગલી માણસો બચપણથી પોતાનાં માયાને બે પાટીયાં બાંધી લાંબાં કરે છે, તેઓનાં ડોકાં પણ ઘણું જોવા લાયક છે, જે જાણે અ-ણીદાર હોય તેવું ઉપરથી ઉપસાવેલું હોય છે. એ ઉપરાંત જાત જાતની ધાતુઓના મંચહ પણ મોટા છે, તેમાં મીટીઓરીક (તારા ખડે છે તેનો) પથર આસરે બે શીટ સમ-ચારસ મેખીરીઆથી મલેલા અહીંયાં મુકેલા છે, જેમાં ઘણો ખરો ભાગ લોખંડનો ઉપરાંત ઓલીવાઈન (Olivine) નામની ધાતુ પણ તેમાં મિલાવેલી છે, જે મુજબ એવા ખીજા પથરોમાંથી એ ધાતુ મલતી નથી. એ પથર અને ૧૭૪૦ ના શાલમાં મદ્યો હતો.

એ મધણું જોઈને રાતનાં કલાક ૭-૧૫ મીનીટ આગગાડીમાં બેસીને સેંટ પીટર્સ-બર્ગ છોડ્યું હતું. એ પીટર્સબર્ગ શેહે-રની વસતી આસરે અઢધી દશ લાખ સુધીની કહે છે. તેનાં રસતા મોટા તથા ધમારત ઘણી સારી છે તે બાબે આ-

ગલ લખી ચુકા છયે. એ શહેરની અસલ જગ્યા પોત્તી પાણીવાલી હતી; પણ રશી-આના વખણાયલા શહેરથાહ પીટર ધી શેરને તે પસંદ પડવાથી તેને વસાવવાની ધારણા કરી અને ૧૭૦૩ માં પોતાનાં ખીજાં ગામોમાંથી દર શાલ ચાલીસ હજાર નવાં માણસો ખોલાવીને બંધાવ્યું તથા વસાવ્યું હતું, અને તે ઉપર પોતે જાતે તકેદારી રાખતો હતો. એનાં રસતા બનાવવા સાથે ત્યાં જેખી વાહણો ધયા ગાડાંએ ખીજે ગાંમથી સામન લઈને આવે તેઓને થોડો ભાગ પથરો લાવવાનો ફરજ પાડતા હતા. અહીંયાં રસતામાં અચ્ચતરે ઘણાં મલેછે તે ખામે અખર કાહડતાં માલમ પડ્યું કે એ પંખેરાંને પાખ ગણેછે તેથી મારતા નથી; પણ મુખર્ષનાં વાણી-આઓની માફક તેઓને અનાજ નાંખેછે. એ પાખેછે તેનું કારણ કે કુનયાં જ્યારે પાણીમાં ગરક ગઈ, ત્યારે નોહાને અચ્ચતરે જમીન દીસવાની અખર પેહેલી આપી હતી, તથા પવીત્ર આત્મા (હોલી ગાહસ્ત) ને પણ એ પંખેરાંનો આકાર આપેછે તેથીછે. એ અચ્ચતરેનાં રૂપાંનાં આકારો કરીને દેવલોમાં પણ ટંગેછે અને શહેરમાં તો નહીં પણ ગામડાંઓમાં જો કોઈ અલુબાયો ઘણી અચ્ચતરને મારે ધયા હેરાંન કરે તો ત્યાંનાં લોકો ચીડાઈને તેને માર મારેછે. હીંયાં ખોટો ભરીને લાકડાં આવેછે તે ખોટાને પાછી લઈ જવાનું ધણું ભારી પડવાથી તેઓને ઘણી હલકી રીતે બનાવેછે, અને હીંયાં લાવીને તેને ભાંજી નાંખી તેનાં લાકડાં જે ખીમનાં જેવાં હોયછે તે વેચી નાંખેછે. કોઈ કોઈ તો લાકડાંનાં મોટા ઊંડા ૭ શીટના તરાપા કરીને લાકડાં તેરવી લાવેછે, અને તે અહીંયાં એમનાંએમ વેચેછે. અહીંયાં કોલસાને બદલે લાકડાંનો ખપ ધણેછે અને તે સસતાં પણ પડેછે, આગગાડીમાં તથા ખીજાં એનજીનોમાં પણ લાકડાં ખાલેછે. અહીં-

યાંનું લોક નમનતાઈવાણું તેમજ કદાવર તથા ખુબસુરતછે, અને બધાંઓપર તનદ-રોસ્તીની બહેસ માલમ પડેછે. એ લોકો પોતાનાં ધરમ ઉપર એટલા ચુસ્તછે કે દેવલોમાં મોટી મોટી રકમાનું જવે-રાત તથા સોના રૂપાંકામ ભેટ આપેછે, જેથી તેમાં નહીં મનાય એટલું મોનું રૂપું એકડું થયલું આપણે નજરે જોઈએછે, અને તેથી કરીને અતરેની સરકારને એ કીમતી ધાતુ નહીં મલવા-થી કાગજનો ચલણ ધણા ચલાવેછે. સોનાં તથા રૂપાંનું નાણું મલતું નથી તેથી જો આપણે રૂપાંનો એક રૂબલ લેવા માગ્યે છીએ તો તેની કાગજની નોટ ૧) અને ૪૦) દોકડા ઉપર આપવા પડેછે, એટલી તાણ રૂપાં તથા સોનાની પડેછે; પણ હમણાં જરા ધરવ આવ્યાથી એ કાગજની નોટોનો ભાવ જે અતીઘણો પડી ગયલો હતો (દર રૂબલની કીમત અસલ ૨) શીલીંગ ૯) પેન્સ હતી તેનો છેક ૨) શીલીંગ થઈ ગયો એટલા વીધાસ ઉડી ગયો હતો) પણ હમણાં પાછો જરા વધીને હાલ ૧) રૂબલની કીમત ૨૯) પેની ગણાયછે. અહીંયાંનાં મોહો-લાઓમાં અસલ ખીડી પીતા લોકોને પોલીસ અટકાવતી હતી, પણ હમણાં તે પીવાની છુટ આપીછે, તોખી મોહોટા લો-કોનાં મોહોલા આગલ તથા લાકડાંનાં પુણે પર હજુરખી પીવાની મનાઈછે.

તા ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ૧૧) વાગે ગઈ કાલનાં ૭) વાગે સેન્ટ પીટર્સબર્ગથી નીકળેલા મો-રો શહેરમાં આવી પુગા, અને હૉટલ ડુસા (Dusaux) માં ઉતારો લીધો હતો. એ પછી અતરેની વખણાયલી જગ્યા ફ્રેમલીન કરી છે તે જોવા ગયા, જે એક મોટા કીલાની અંદર નાધણું જેવું શહેર વસેલું છે. એ કીલાની દીવાલ હમણાં આસરે ૭,૨૮૦) શીટ ધેરાવામાં છે

અને તેમાં જવાનાં ૫) દરવાજા તથા તેની ઉપર લાંબા વડા રોકા મીનારા કી-ધેલા છે. એ ફ્રેમલીનની બાહાર ખીજી નાધણું જેવું ગામ વસેલું છે, તેમાં આગલ ચીનાઓ રહેતા હતા તેથી તેને ચીનધ શહેર કહે છે, પણ હમણાં ત્યાં એક પણ ચીનો દીસતો નથી. એ ગામમાં જેમ વસતી વધતી ગઈ તેમ તેની દીવાલ આ-ગલ વધારતા ગયાથી હમણાં ધણું મોટું થઈ ગયું છે; પણ મારેકો શહેરની વધતી વસતી એ દીવાલ ભરી લીધેલાં ગામની બાહાર ધણી છે. એ દીવાલની અંદરનાં ગામમાં ધણી ખરી દુકાનો તથા દેવલો આવેલાં છે, અને તેની અંદર ખીજી દી-વાલ કીલા રોકા ભરીને તેમાં ફ્રેમલીન પેરી લીધેલું છે. એ છેલી જગ્યામાં પાદ-શાહનાં મેહલો તથા તેને લગતાં ૪) મોટાં દેવલો આવેલાં છે, તથા દારૂખાનું પણ તેમાં જ છે. હમો નીકોલેશકી ઇયાને નીકોલાસ ગેટને રસતે અંદર ગયા હતા, જેમાં પેસ્તાં હારખંધ એક ઘણું મોટા ચોતરાપર એક નાંકેથી ખીજા નાંકા સુધી લગાડ્યામાં રશીઆનોએ જીતેલી તોપો ગોડવેલી છે. એ તોપો બધી મ-લીને ૮૭૫) છે, તેમાં ફ્રેન્ચની ૩૬૫) (નેપોલીયન જ્યારે પાછો હકયો તે વખતે લીધેલી), આસ્ટ્રીયાની ૧૮૯), ૫૩-શીઆની ૧૨૩), ઇટલીની ૭૦), નીઆ-પોલીટનની ૪૦), બેવેરીઆની ૩૪), ડચ-ની ૨૨), સ્વેડનની ૧૨), રુસની ૮), પોલંડની ૫), અને બાકીની પેસ્ટ્રીઆ, હુનોવર અને વર્ટોબર્ગની જીતી લીધેલી છે. એ ઉપરાંત રશીઆમાં બનાવેલી તોપો ખીજી ગમ મુકેલી છે, તેમાં એક તોપ ૪૦) ટણ વજનની અને ૧૫૮૬ માં બ-નાવેલી છે. તેનાં ગોળા ધણું મોટા આસરે ત્રણ ફીટ પરીધના અને ૪,૩૨૦) રતલ વજનમાં છે. એ તોપોની હારમાં ધરાન તથા તરકીથી બેઠ મલેલી ત્યાંની

બનાવેલી થોડીએક તોપો ગોડવેલી છે, ત્યાંથી તેનીજ પાસે મેહલવાલા પેરાવામાં આવેલાં દેવલોમાંનો ફેડીફલ ઓફ આ-સપ્થન જોવા ગયા. અને Uspenski Sobor કચીને હીંપાં ઓલખે છે. એ દે-વલમાં રશીઆનાં બધા શહેનશાહોને તન્ન ઉપર બેસાડવાની ક્રીયા થાય છે, તથા એમાં અમલનાં રશીઆનાં વડા પાદરી-ઓ (Patriarchs) ને ઘટેલા છે. એ દેવલ ધણું જીનું, અને વારાફરતી ફરફાર કર્યા છતાં તેની અમલનાં ૯૫ હજીસુધી રહેલી છે. એમાં છેલ્લો ફરફાર અને ૧૭૩૭ માં કીધો હતો. એની અંદર ફ્રેન્ચ લોકોએ મારેકો લુલું તેની અગાઉ ધણું બેરાત તથા સોના કામ હતું, અને હમણાં પણ એની ઉપરનાં પાંચ ગુખજો સોનાનાં પતરાનાં જડી લીધેલાં છે. તોપણ અગાઉને વામને કહે છે કે ફ્રેન્ચ લોકોએ આએ દેવલમાંથી ૫) ટણ ૩૫ અને ૫) હંફવેટ મોનું કાઢાડી લીધું હતું. એ દેવલ કાંઈ ધણું મોટું નથી, પણ તેની અંદરની બધી દેવાલો ઉપર સેંટસ તથા ક્રાઇસ્ટ અને તેની માતાં પીકચરો સોનાં રૂપામાં મઠી લીધેલાં ટાંગેલાં છે, તેમાં વ-રજીન મેરીનું પીકચર જે ધણું તલેશ-માતી ગણાય છે અને જેને સેંટ ઇયુકે પોતે ચીતારેલું કહે છે, તેની ઉપર બેરાતનો કાંઈ ધાગજ નથી. એની ઉપર એક મોટું અને આબદાર પાણું જડેલું છે; જેની કીમત એક લાખ રૂપીયાની છે. તે શીવાય રૂપીયા ૪૮૦ લાખનું બેરાત તે ઉપર જડેલું છે. એ સુખી મીણની બ-નાવીને રંગેલી છે. એ બેરાતની કીમતો ઉપરાંત ત્યાં સેંટસની પોરો તદન રૂપાંની બનાવેલી છે. સેંટ પીટરની પોર (એ ધણી રશીઆનો પેહલો પેટરીઆરક થઈ ગયો હતો) માં તેનું મુડકું ઓલું ગણેલું છે, જેના કપાલ ઉપર તદન જવે-રાનનું પાદરીનું તાજ મુકેલું છે. એક

ખીજા સેંટ શીલીપ કરી મેટ્રોપોલીટન વડો પાદરી થઈ ગયો છે, તેની ધોર પણ તદ્દન રૂપાંતરી છે. એ ધણીને વાસ્તે કહે છે કે સને ૧૫૬૯ નાં શાલમાં જોન ધી ટેરીબલ (John the terrible) કરીને એક દુર રૂશીઅન પાદશાહ એ દેવલમાં ભણવાને આપ્યો ત્યારે આપે પાદરીએ તેનાં ઘાટ-કીપણું વીણે ઠીક કરીને શીખામણ આપી તેથી તેનાં ખુશામતીઆઓએ તે પાદરીને તખ્તા ઉપરથી હેઠળ એથી કાઢાડી તેનાં હૃદયધાનો પોશાક છીનવી લઈ એક માનકનો પોશાક પેહેરાવી એ દેવલમાંથી આવરણીને માર મારતા ડીવરની મઠમાં લઈ જઈને તેને ત્યાં મારી નાંખ્યો હતો. એથી કરીને તેને પાછલથી સેંટ બનાવ્યો, અને એની ઉપર પણ અવેરાત મદી લીધેલું છે તથા રૂશીઆનાં શહેરશાહિ વ-ઠીક એનાં બોલાં કપાલ ઉપર ચુમી લે છે; એટલું માન એને હમણું મલે છે. આલટરનાં પડદાની પાછલ મોંટ સેનાઈ (Mount senai) નાં પાહાડોને નમુને તદ્દન સોનાનો બનાવીને મુકેલો છે (એ પાહાડપરથી જુના કરાર પ્રમાણે વાહુદીઆનો પેગમ્બર મોઝીમને પરવરદેગારે પોતે દમ ફરમાણુ આપ્યા હતા) તેમાં ૧૯) રતલ સોનું તથા ૧૯) રતલ રૂપું વાપરેલું છે. એમાં (Host) ને રાખી મુકે છે; ખીજાં અગતનાં કાગળો પણ તેમાં રાખી મુકેલાં છે. એની આગલ આગુપરથી એક સોનાનું ૮) રતલ વજનનું અચુતર ટાંગેલું છે. એ દેવલમાં પીટર ધી ગ્રેટની માએ એક ખાખિલ મુકેલી છે, તે ૧૦૦) રતલ વજનમાં છે, અને તેને જાંચકતા એ માંણુએ જોખે છે; તેનો ઉપર તદ્દન હીરા તથા પન્નાં જડેલાં છે. એ ઉપરાંત અમુલની રેલીકમ અથવા હાથણીઆને સોનાં તથા અવેરાતનાં ઘબડામાં રાખેલાં છે. તેમાં કાષ્ટરને મારી નાખેલાં લાકડાંનાં કાસનાં એક કીણું કટકાપર ખીજો કાસ કીધેલા છે

તે બધું અવેરાતથી મદી લીધેલું છે. કાષ્ટરને લાલ જમ્બો મસ્કેરી કરવા પાદશાહી પોશાક દાખલ મારવાનો અગાઉ પેહેરાવ્યો હતો, તેનો થોડો ભાગ (ધરાંનથી લાવેલા કહે છે) જે ખીલા ડોકા એને મારી નાંખ્યો હતો તેમાનો એકને સોનાનાં કેશમાં લટકતો રાખેલો છે, અને તેને ઘણું માનથી સોનાનાં ચીમટાથી જાંચકીને હમાને બનાવ્યો હતો; પણ એ સધણું નહીં માનવા જોગ લાગે છે. સેંટ આનનો હાથ, સેંટ ગરેગરીનું માથું ઇત્યાદી એવું એવું ઘણું અહીંયાં રાખેલું છે, તે સધળાને ખરું માની અહીંયાનાં લોકો તેને અતી ઘણું માન આપે છે.

એ જોઈને એની માંમે માધકલનો કેડી-દ્રાલ જેને આરખાનજેલશકી શેમોર (Arkhangelski Sobor) કરીને કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ મને ૧૫૦૦ માં બાંધ્યું હતું, અને તેને પણ પાછલથી ફરફાર કરવા કીધું છે. એમાં પીટર ધી ગ્રેટની આગલનાં બધા રૂશીઅન પાદશાહોને દોટેલા છે. તેમાં ૪૫) શાહાબદા તથા તેઓનાં કુટુંબના આરકાં છે. દરેક ડોકીનની ઉપર ધોર કરીને તે ઉપર તેઓની મુખીઆ કોતરેલી છે. એમાં જોન ધી ટેરીબલનો છોકરો, જે તેની પછી ગાદી ઉપર બેઠો હતો, તેને તેનાં મામાએ મારી નાંખી પોતે રાજ લઈ લીધું તેની ધોર છે, જેમાં તેને ખુલો મુકેલો છે. તેનાં બદલ ઉપર જરી કપરું ધાંકી લઈને તેનું કપાળ બોલું રાખેલું છે. એ ધણીને સેંટ બનાવી દીધા છે અને તેનાં કપાળ ઉપર લોકો ચુમી લે છે. જ્યારે નેપોલીયને માર્કો લીધું ત્યારે એ દેવલમાં વખાર કીવી હતી, અને ત્યાં લોકો વાઇન પીને છાકટા બનતા હતા, તે વખતે એ મુડદાને તેની રૂપાંતરી ધોરમાંથી બાહાર કાઢાડીને જમીન ઉપર બોલું નાખી દીધું હતું, તેને એક પાદરીએ છુપાવી નેપોલીયન પાંચે ગયો

ત્યારે પાછી ખીજી ધોર ખનાવી તેમાં મુકેલું છે. ખીજી પાદશાહોની ધોરો મારી છે. એ દેવલમાં આગલ ધણી રૂપાની ધોરો હતી, પણ તે સઘળો નેપોલીયન ઉખેડી લઈ ગયો હતો. એ દેવલમાં સેંટ માઇકલની સખી (૮) શીટની છે, અને તે ઉપર તદ્દન સોનું મઢી લીધેલું છે, તથા ખીજી ધણું સેંટ્સની માટી માટી સખી-ઓ તેમજ આલટરનાં થાંભળાઓ ઉપર પણ રૂપું જડી લીધું છે. એક આરસીમાં જોન ધી બાપ્ટીસ્ટ જેને ક્રાઇસ્ટને એપ-ટીઝમ આપ્યું હતું તેનું લોહીનું ટીપું એક કાચમાં મુકેલું છે, અને તેની આસપાસ ઊરાનો તારો કાઢેલો છે. એ દેવલને લગતો ભણવાનો કામન ધણો કીમતી છે. માઇ-ટરોપર ધણું માટી શાઇઝનાં જેબદાર પાનાંઓ જડેલાં છે. ગોશપલનો ચોપડી જીની છે તેને સોનાનાં કેશમાં મુકીને તેપર ખેરાત જડી લીધેલું છે. જોન ધી ટેરીયલનો આપેલો એક ક્રાસ છે તે ઉપર ધણું માટાં કદનાં માતી જડેલાં છે, અને તે ઉપરનું પાનું એક ધમ્મનો તીજો ભાગ જડ્યું છે, એનાં આલટરનાં પડદા ઉપર સોનું જડી લીધું છે તથા આખા ઓરડામાં ઓઇલ પેન્ટીંગસનો તો કાંઈ યાગજ નથી. એ જોઇને પછી એનનશીએશનનો કેટીદ્રાલ જેને બલેગોવેશચેનસ્કી શોબોર (Blagovestchenski Sobor) કરીને કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલમાં શહેનશાહનાં આનંદાનના પ્રી-સોને એપટીઝમ આપવાની તથા લગનની કીયા થાય છે. એ સને ૧૫૪૭ માં બાંધ્યું હતું. એ દેવ-લની અંદરનાં ભાગની જમીન “જશપર” તથા “એગટ” કરીને ધણું કીમતી પથરો જે ધરાંનનાં શાહે ભેટ મોકલ્યાં હતાં તેની બનાવેલી છે. એનાં આલટરનાં પડદાની બાહાર એક શેનટની ૧૦ થી ૧૨ શીટની સખી ઉપર એક વેપાટ્ટીએ ૬૪૮) રતલ રૂપું જડાવી લીધું છે. એ દેવલ-

માં પણ જીની અલામતો જેવું કે ક્રાઇસ્ટનું લોહીનું ટીપું, ક્રાઇસ્ટને બાંધી માર્યો તે લાકડી, એને મરકો પાયો તે નીચવવા વાપરેલાં વાદલાંનો કટોરો, અને કાંટાનું તાજ પેટુરોવ્યું હતું તેનો થોડોક ભાગ, એવું એવું ધણું સોનાં તથા રૂપાં અને ખેરાત વગર ગણતરીની કીમતનામાં ધાંકી રાખેલું છે, જે લોકોમાં વહેચાઈ ગયલું હોયતો રૂશીઆની રૈયતને ધણું આશંકા થાય, પણ આખે પ્રમાણે બંધ હો-વાથી તથા ગરીબો પોતે એકઠું કરવાને બદલે દેવલોમાં સેંટ્સની આરસીઓ ઉપર રૂપું અહડાવે છે તેથી ધણી નકારી હાલતમાં રહે છે.

હમો એ દેવલ જોઇને ત્યાંનો વખ-ણપેલો ધાંટ (એને Tsar Kolokol ધયાને ધાંટોનો પાદશાહ કહે છે) જે આજે દુન્યામાં સૌથી મોટો ગણાય છે, તે જોવા ગયા હતા. મોસ્કોમાં સૌથી પેટુલો મોટો ધાંટ સને ૧૫૫૩માં બનાવ્યો હતો, તે ૩૬,૦૦૦) રતલ વજનમાં હતો, પણ તે આગ લા-ગાને લીધે ૨૬ થઈ જવાથી પાછો સને ૧૬૫૪ માં બનાવ્યો તે વખતે ૨,૮૮,૦૦૦) રતલ વજનનો કીધો, પણ ત્યારપછી આ છેલો ધાંટ જીનો ધાંટ ભાગી જવાથી સને ૧૭૩૩ માં શહેનશાહબાનુ એનીએ ફરીથી બનાવ્યો હતો. તે વખતે મોસ્કોની ઓ-રોએ પોતાની જાણસ વટીક તેની ધાતુ-માં વધારો કરવાને નાંખવાથી બરડ (Brittle) થયો હશે, તેથી કોઈનાં કેહેવા મુજબ એનાં હથોડાનાં જોશથી ધયા કોઈનાં કેહેવા મુજબ એનાં ઉપર એક ભારવટીયો પડવાથી તેનો એક કટકો ભાગીને જમી-નમાં દટાઈ જવાથી તે ૨૬ પડ્યો હતો. એ ધાંટને લાકડાંનો માંચડો કરી ટંગેલો હતો, તેમાંથી પડીને સને ૧૭૩૭ માં ભાગી પડ્યો હતો, ત્યારપછી સને ૧૮૩૬ માં એ ધાંટને આશંકે એક પલેટફોર્મ બાં-ધીને તે ઉપર મુક્યો હતો તે હજી પડે-

લોહ. એ ધાંટનું વજન ૪,૪૪,૦૦૦) ર-
તલ છે, અને એની જગ્યાએ એનાં મથાળાં
પર એક દડા ઉપર કાસ છે ત્યાંસુધી ૨૬૧
ફીટ છે, તથા એનો ધેરાવ નજીક ૬૮)
ફીટ છે. એની વધતામાં વધતી જડાઇ ૨)
ફીટની અને તેનો ભાગી ગયેલો કટકો
જે ઉભા કરીને મુકેલો છે તે ૭) ફીટ
જગ્યા તથા ૧૧) ટણ વજનમાં છે. ધાં-
ટની પરીધ મથાળેથી બહારનો ભાગ
૮૧૧ ફીટ અને અંદરથી ૬૧૧ ફીટ છે. એ
ધાંટ ઉપર શહેનશાહ એલેક્ઝાન્ડર તથા
શહેનશાહબાનુ એનીની સખીઓ પાડેલી
છે, અને તે એટલો મોટો છે કે સામે
આપણે ઉભા રહીએ તો બચાં જેવડા
લાગીએ છીએ. એ જગ્યા પરથી માર્કો
શહેરનો રંગભુમી ધણી સારી દીસે છે, અને
જ્યાંની નજર કરીએ ત્યાં દેવલોનાં મી-
નારા નજરે પડે છે, જે ધણાં ખરાં સોનેરી
ઘોળનાં પતરાંનાં હોવાથી તે ઉપર સુરજની
રજલે કરીને ધણાંજ બ્રજકાટ ભરેલાં
માલમ પડે છે. જેઓપર ગીલીટ નથી કી-
ધેલી તેઓપર લીલા રંગ કીધેલો, અને
કોઇ કોઇપર બહુ જમીન કરીને તે ઉપર
સોનેરી તારાઓ જડી લીધા હોય છે. દે-
વલોનાં મીનારાઓ મુસલમાનની મસજદ
તથા તાબુતોને મક્કતાં ધણાં આવે છે,
અને દરેક દેવલની ઉપર વચ્ચે એક
અને આસપાસ ચાર ગુંબજો હોય છે. એ
સંઘળામાં હમણાં એક નવું દેવલ બંધાઇને
તકયાર થવા આવ્યું છે, જે સૌથી સરસ
લાગે છે. તે તદ્દન સફેદ છે અને તેનાં ગું-
બજો પર સોનાનું બીજું પતરું જડી લી-
ધાથી ધણું બ્રજક મારે છે, અને ગુંબજો-
ની આસપાસ ફરતી રેલીંગ ગોળ જડા
કોરાઓની છે તે ઉપર પણ સોનેરી પતરાં
હોવાથી દેખાવમાં ધણી સારી ભભક ઉ-
ભરાય છે. માર્કોમાં જેટલાં મોટાં અને
નાહતાં દેવલો છે તેટલાં ખીજાં કે હમણે
જેવાં નથી, અને દરેક મોહોલામાં એવાં

ધણાં હોવાથી તથા લોક ધરમ ઉપર ધણું
ચુસત હોવાથી જ્યાં જોઇએ ત્યાં લોકો
કામતી નીશાની કરતા માલમ પડે છે.

એ સંઘળું જોઇને હમણે ઇસપાસકી ઇલાને
પાપમાંથી છોડવનારને (એટલે ક્રાઇસ્તના)
દરવાજાને રમતે બહાર ગયા હતા. એ
“હોલી” ઇલા પાપ દરવાજાને નામે પણ
આલખાય છે. એ દરવાજાપર કોઇ સેંટની
સખી મુકેલી છે, અને તે દરવાજામાંથી પ-
સાર થતી વખતે દરેક જણને તોપી ઉ-
તારવાની ફરજ પડે છે. શહેનશાહ પોતે પણ
હીંયાંથી પસાર થાય છે ત્યારે તોપી ઉતારે
છે. જો કોઇ નહીં ઉતારે તો તેને ૫૦)
વખત ભોંપ ઉપર નાંગસની કરવાની ફરજ
પાડે છે. એ સેંટની સખીને વાસતે કહે છે
કે આગલ જયારે તારતર લોક તથા ખી-
જાઓ રૂશીઆમાં લડાઇ છતતા ધસી
આવતા હતા ત્યારે સ્મોલેન્સ્ક (Smolensk)
કરીને ગામ છે, જ્યાં એ સખી
આગલ હતી, ત્યાંસુધીજ લુટફાટ કરી કોઇખી
કારણ વગર આગલ વધવાને બદલે પાછા
ફરતા હતા. એનાથી રૂશીઆનાં ખીજા
શહેરોનો ખ્યાલ થતો હતો એવું લોકોએ
ધારીને એ શહેર જે રૂશીઆનું પાયતંત્ર
શહેર અગાઉ હતું ત્યાં બાવીને દરવાજા
ઉપર સખી મેલીને એટલું બધું માન
આપે છે. એ દરવાજાની સાંમે એક ગોળ ચોત-
રા છે, જ્યાં આગલ યુનેહગારોને મોહોતનો
સજ્જ કરતા હતા તે વખતે તેઓ એ સખીની
સાંમે પોતાની બંદગી કરતા હતા, તથા પીટર
ધી ગ્રેટનાં હોકમ મુજબ જેઓ દાહાડી
ખોરાવતા ન હતા તેઓને આખે દરવા-
જામાંથી પસાર થાય તો દંડ આપવો પડતો
હતો. એ જુનું શહેર જેમાં કેમલીન
આવેલું છે ત્યાં શહેરને લગતી ધણી મોટી
બજાર છે, જ્યાં ત્રણ હજાર દુકાનો કીધેલી છે,
અને ત્યાં બધી જાતનો સામન વેચાય છે.
તે જોઇને પછી શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા
હતા. અહીંયાનાં મોહોલાઓ કુશદે

તથા ધરે પણ સારા માફકથરનાં મોટાં છે. તે પણ રસતાઓ ધણીજ ખરાબ હાલતમાં અને રૂશીઆનાં ખીજાં ગામો કરતાં પણ નફારી હાલતમાં રાખેલાં છે. અહીંયાંની વસતી છ લાખ માણસની કેહેવાય છે, અને ધરે ધણાં ખરાં ખેડાં હાવાથી જગ્યા ધણી મોટી રહે છે. હમા એ જોતા જોતા ઇસ્પેરા હીલ કરીને ટેકડી થોડેક દુર છે ત્યાં ગયા હતા. એ જગ્યા પરથી માર્કેકો શહેરનો દેખાવ ધણો સારો દીસે છે, અને નેપોલીયન બેનાપાર્ટે અહીંયાંથી માર્કેકો શહેર પેહલું જોઈ તેનાં મીનારાઓ પર સોનું તથા રૂપું બળકતું પોતાનાં હીમત છોડેલાં બસ્કરને ખતાવી તેમને ઉલત આપી હતી કે એ સંધ્યું તમારું છે. એ જગ્યા પર જવાનો રસ્તો ધણીજ ખરાબ છે અને ત્યાં કાંઈ જોવા લાગ્યેક નથી. હમારા ધારવા પ્રમાણે તો કેમલીન ઉપરથી માર્કેકો શહેરનો દેખાવ ધણો સરસ દીશે છે, પણ હમારો બોમીઆ હમાને બાંહાસ કરીને ત્યાં બંધ ગયો હતો, અને અમથા બે તરણુ કન્નાક ત્યાં જતાં યુમાવ્યા તેથી એ દીવસે ખીજું કાંઈ જોવા પામ્યા નહીં. સાંજનાં અહીયાનું આ પીવાનું ધર વખણાયલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ એક જાતનું મોટું રેશોટરનટ છે, અને તેમાંજ ચાકરી કરનાર માણસોનાં તેમાં શેરા કીધેલા છે. તેઓ પોતેજ મક્કીને તેનો વહીવટ ચલાવે છે, તથા જખી નવો ચાકરી આવે તેને શેર લેવાની ફરજ પાડે છે, જેથી તેઓ ધણું ધ્યાન આપીને કામ કરવાથી લોકોને જવાની ઉલત આવે છે. એના માણસોની હીવરી તદ્દન સફેદ પોશાકની હાવાથી ધણું સોભે છે. હીયા એક બે મોટી ૬૦૦) નક્કીઆની આરગીના છે, જે લોકોની રમુજ સારી વળડે છે, અને ત્યાં દીવાન-ખાણાઓમાં લોકો બેસીને ચાહે દારૂ પીયે છે તથા ખાણું ખાય છે. એ ઇમારતમાં

મથાજે એક મોટું હાટલ પણ કાડેલું છે, અને તેપણુ સંધ્યું ચાકર લોકો પોતેજ ચલાવે છે. એ આગલ કોઈ એક ધણીનું હતું, પણ તે પોતાના ચાકરોને એક બાવે આપી ગયો હતો તેઓ સસતા દર કરીને એ હાલ ચલાવે છે, અને તેનાં શેરાનું પરીમાન અમ બોલાય છે.

તા. ૨૮ મી શપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—

આજે સવારનાં અતરેની તીજોરી જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા કેમલીનમાં આવેલી છે અને ત્યાં માથકોનાં આગલા પાશ્વરોને લગતી મીજો જગ્યા કરેલી છે, તેમાં બેરોત સંધ્યું આવ્યાથી તેને ટ્રેમરી કરી નામ આપ્યું છે. રૂશીઆનું રેશ પુરાણ તથા રૂશીઆની વચમાં આવ્યાથી અહીંયાંનાં શહેરનાં એક ખીજા સાથે આવે છે ધણી થતી હતી, તેથી કરીને રૂશીઆખંડનાં ઇમારત તથા તરફી દેશોથી એ લોકો સારું ધણી નવાઈની કીમતી મીજો બિટ આવતી હતી, જેથી એ સંગ્રહસ્થાનમાં બેરોત જે રાખેલું છે તેની ખરાબર પુરાણનાં કોઈ પણ દેશમાં હમારા જોવામાં આવ્યું નથી. શહેરનાં નવા થાય તેઓ ધણું ખરા પોતાનાં તાજો પણ નવાં બનાવે તેથી હીયા તાજોનો સંગ્રહ ધણો સારો છે, અને તેમાં કોઈ કોઈની ઉપર તો બેકીમતી બેરોતો જડેલાં છે. તાજોનાં મથાળાં પર માણેક તથા પન્નાં કોઈ કોઈ તો કચ્છતર કેમરધીનાં ધંડાં જેટલાં મોટાં છે, અને મોતી પણ તેમજ મોટાં છે, પણ એ સંધ્યાનાં જે મોટાં કદનાં છે તે ખરાબર ઘડેલાં નથી, પણ અસલી ઢપપર વગર બળકનાં છે, જે એને ધસે તો હમારા ધારવા મુજબ ધણું સારાં નીકલે. ૧૦) તાજો બેરોતનાં મુકેલાં છે તે ઉપરાંત તજોની ખુરશી વીસેક છે. તેમાં પોલાંડ શહેરનું અસલી તજ, કાન્સ્ટાંટીનોપલથી શાકમા પેલીઆલોગ-શનું લાવેલું હાથીદાંતનું તજ, તથા ઇરાંનથી આવેલું એક તજ છે. એ છેલાં

ઉપર ૮૭૬) હીરા અને ૧૨૨૩) માણુક ઉપરાંત ગણતરી વગરનાં માતી અને પી-રોળ જડેલાં છે. અને તે સને ૧૬૬૦ માં આબુડું હતું. એ તખ્તની પાસે પાદશાહી ને દડા (Orb) ધરી છે તે મુકેલા છે. તે ઉપર પણ ધણું હીરા તથા માણુક માતી-આ જડેલાં છે. એ બધાં તાજોમાં સૌથી સરસ પીટર ધી ગ્રેટ પોતાની રાણી ફેરોઇન (ને પાછલથી શહેનશાહ્યાનું) યધ્વહતી તેને) રાઈ' બનાવ્યું હતું તે છે; તેમાં ૨૫૩૬) હીરા ખીલીઆતનાં જડેલાં છે, અને તેને મથાળે મરથીનાં ઇંડાં કરતાં મોટું એક માણુક મુકેલું છે, ને પીક્રીન શહેરથી એલેક્ષીસ શહેનશાહનો એલચી લાવ્યો હતો એમ કહે છે. એ તાજો તથા તખ્તો ઉપરાંત ખીજી ધણી જાતની ઝવેરાતની જડેલી ચીજો જેવાં કે ઘોડાનાં સાજો, હીરા, માણુક, માતી જડેલાં તે પણ વળી કીમતી હારનીસો, નેચલ ઉપર નાખવાનાં કટકા તદ્દન મોટી તથા હીરા જડેલાનાં, તરેહ તરેહનાં રૂપાનાં વાસણો ને એક મોટા હાલ ભરીને છે, ઇરાંનનાં શાહે માકેલાં ફેરઆનાં વાસણો, તલવારો, ચુરનો, ભાળાઓ મધથું ઝવેરાતનું ધણું એકઠું કીધેલું છે અને જાણે માતી, માણુક અને પીરોળનાં પોતાંઆ તો રખડતાં હોય, તેમ તેની બનાવેલી ચીજોનાં ઢગ-લાને ઢગલા કેશમાં તથા ખાલાં મુકેલાં છે. એટલું કીમતી ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન હોના નહીં ધારતા કે કોંપણ હોય, અને હોમાને અમથા નજર કરીને ચાલી જતાં જ દોહડ કલાક ઉપર થયો હશે. એ ઉપરાંત અસ-હની જાત જાતની બંડુકો તથા બખતરો ઇલાદીનો સંગ્રહ પણ ધણો સારો છે. રસેડજીસ તથા ખીજી ગાડીઓ સાથે મુ-કી છે; તેમાં એક ધણી મોટી છે, જેમાં ૪૬) ઘોડા જોડીને રાણી એલીઝાબેથ પીટર્સબર્ગથી માર્કોમાં તખ્તપર બેસવાની કોયા કરાવવા આવી હતી, તે જાણે

એક નાંધણો જેવા આરડા હોય તેટલી મોટી છે. ઘોડો જીતનાં એકકા કીધેલા છે, તેમાં એક ઘાંટ રૂપાનો રાા શીટ જી-આધેનો છે.

એ મધથું જોધને એની પાસેજ પાદ-શાહનો મહેલ આવેલા છે તે જોવા ગયા હતા. એ મહેલમાં ત્રણ ભાગ જીતનાં અને એક ભાગ નવો છે, જેમાં નવો મહેલ ધણો જોવા લાયક છે. એ મહેલમાં રૂશીઆનાં મોટા મોટા એતાબો આપવાને જીદા જીદા આરડા કીધેલા છે, અને તેની અંદરનાં ફરનીચરનો રંગ ને એતાબ આપવાનો હોય તેનો શીતનાં રંગનો કીધેલો; જેમકે એલેક્ઝાન્ડર નેવીશકીનો એતાબનો આ-રડો લાલ રંગનો, સેંટ એનદ્રવાસો બહુ પોટરશીલકનો, સેંટ ફેરોઇનનો લાલ અને સફેદ મિળનો ઇલાદી એમ રાખેલા છે. એ દીવાનખાના ધણું મોટાં છે, તેમાં એક છેડે શહેનશાહને બેસવાનું તખ્ત છે, અને દીવાનખાનાઓમાં એતાબનાં ચાંદોનાં આકારો પાડેલા છે, તથા ગીલીટકાંમ થાંભ-ળાઓ મુધાં એટલું તો કીધું છે કે જાણે સોનાનો આરડો હોય એમ લાગે છે. એ ઉપરાંત ખીજી શહેન-શાહો તથા તેઓનાં પરાણાંઓને વા-પરવાનાં આરડા પણ ધણું સરસ સણ-ગારેલા છે. એક આરડામાં ફરનીચર મધથું રૂપાનું તેમાં આરશીઆ, ખુરશીઆ, ટેબલો મધથું એજ ધાતુનું બનાવેલું છે. એને રીસેપશન રૂમ કરીને કહે છે. એક ગમ પીકચર ગેલરી છે, ત્યાં બધા પાદશાહ તથા શહેનશાહોની સખીઓ મુકેલી છે. એ નવો મહેલ સને ૧૮૩૮—૪૯ મુધીમાં બંધાયો હતો. એનો બાહારનો દેખાવ જીતનાં મહેલની આગલ ધણો સારો લાગે છે. એ મહેલમાંથી જીતનાં મહેલમાં જવાય છે તે ધણો ખરા મહેરાબવાળા યુબજરકા આરડાનો બાંધેલો છે, અને તેની બાંધણી પથરની તથા તે ઉપર ઘાલ કીધેલા છે, તેમાં

ધાતુનાં ગીધ પક્ષીઓ નાહાનાં નાહનાં
વગર ગણતરીનાં જડી લીધાં છે. એમાં
આગલ શહેનશાહોને તપ્ત ઉપર ખેસવાની
હીયા થયા પછી તરતજ લેવી ભરતા હતા;
પણ હમણાં એ દીવસોપર આણું થાય છે.
એ મહેલમાં સેંટ જ્યોર્જને એતાબ આ-
પવાનો હાલ આવેલા છે, તેની દેવાલ
ઉપર જે લોકોને એ એતાબ મલ્યો છે તે-
ઓનાં નામ પથરમાં કોતરેલાં છે, તથા એ
એતાબ લસકરી હોવાથી આખી રીજમીટ
ને પણ એ એતાબ આપે છે; તેવી રીજ-
મીટનાં નંબર તથા નીશાનીની વીગત
ઉપલાં છુટાં છુટાં ધણીઓનાં નામોની
વચમાં મુકેલી છે. એ હાલ ૨૦૦) શીટ
લાંબો, ૬૮) શીટ પોહોળો, અને ૫૮)
શીટ જાંચો છે. તે સધળો નામોથી ભરાઈ
ગયેલો છે. એનાં ફરનીચરનો રંગ કાળો
અને પીલો છે. એ હાલમાં લાઇટ કરે છે
ત્યારે ૮,૨૦૦) માણુબતીઓ બળે છે.

એ સધળું જોઇને પછી કેડીફલ ઓફ
બેસીલ જોવા ગયા હતા, જે કેમલિનનાં
ચેરની બાહાર આવેલું છે. એ દેવલ બેસીલ
કરીને એક ધણી જે ધર્મમાં ધણોજ
અનુભવી હતો, અને અગમચેતી તથા ચમ-
તકાર બતાવવાનો દાવો કરતો હતો તેને
સાફ આંધેલું છે, અને તેમાં તેને દોડેલો છે.
એ ધણીને વાસતે અહીંયાનાં પાદરીઓ
કહે છે કે કાઇરોને ખાતર તે બેઅકલી બન્યો
હતો તેથી તેને સેંટ બનાવી મળેજુ દેવલ
આંધેલું છે. એ દેવલનાં ૧૧) મીનારાં છે, અને
દરેક મીનારાની હેઠળ એક દેર છે, તેથી ૧૧)
દેવલોનું એક દેવલ હોય તેમ લાગે છે.
એ દેરક દેરામાં દરેક સેંટ જેને તે અ-
રણ્ય કીધેલા હોય તેની જીંદગીનાં ચીનો
ઉતારેલાં છે, અને તેને શું બળને મથાળે
તેની તસ્વીર અંદરથી પાડેલી છે; તેમાં
સૌથી મોટો શું બળ વચોવચમાં વરજીત
મરીનો છે. એ દેવલમાં તે દેર વચમાં
આંધોને તેનો આસપાસ આડકટલાં દેરાં

ફરતાં આંધેલાં છે. એ દેવલનાં આંધનારને
વાસતે કહે છે કે જોન ધી ટેરીબલ શહે-
નશાહે આંધ્યા પછી તેને તેડીને પુછ્યું કે
હું એનાં જેવું ખીજું દેવલ બંધાઉં તો
તું આંધી શકશે? તેને હા કહેવાથી એ
શહેનશાહે તેની આંખો કહડાવી નાંખી કે
ફરીથી એનાં જેવું દેવલ ખીજું કોઇ
બંધાવે નહીં.

એ જોઇને પછી ત્યાંથી તરતજ આગ-
ગાડીપર ગયા અને તેમાં બેસીને ૧)વાગે
બેપોરનાં માર્કેટ શહેર છોડ્યું. માર્કેટ
શહેર અમલ રશીઆ દેશનું પાપત્ર
હતું, અને સેંટ પીટર્સબર્ગ બંધાયા પછી
તેને પાપત્ર કીધું છે; તોખી હીયાંનાં દે-
વલો જે ધણાં જીનાં છે તેને તંથા એ
જીનાં પાપત્ર શહેરને એટલું માન છે કે
રશીઆનાં બધા થતા શહેનશાહોને હી-
યાંજ તખ્તનીન કરે છે. એ શહેરની ઇ-
મારતો ધણી છુટી છુટી આંધવાથી તે હ-
મણાં ૨૫) મેલ પેરાવામાં કહેવાય છે, તેમાં
દેવલો ૩૪૫) છે, તેનાં રંગીન તથા સો-
નેરી ગીલીટના મીનારાઓથી એનો દે-
ખાવ દુરથી ધણો બપકાભરેલો લાગે છે.
એ શહેરનો વેપાર પણ સારો છે. એમાં
૫૫૦) જીદી જીદી જાતનાં નાહાનાં મો-
હોટાં કારખાનાં છે, જેમાં નજીક ૪૦૦૦૦)
માણુસો કામ લાગે છે, અને વરસ દાહડે
તેમાં સાત કોડ રૂપિયાનો મલ બને છે.
કારખાનામાં ૩ કાંતવા તથા વણવાનાં
(૮૩), ઉનનાં કાપડ બનાવવાનાં ૪૩), ૩
તથા ઉન બેલસેલનાં કારખાનાં ૪૬),
રંગવાનાં તથા રેશમનાં ૨૯), ઇત્યાદી
એવાં એવાં છે. એ શહેરમાં પુરોપમાં ખીજાં
શહેરોની માફક મોહોલાઓ સીધા નથી,
પણ ધણાં આડકટરા તથા માંકડા હોવા-
થી એમાં જ્યારેખી આગ લાગે છે
(અને તે ધણી વખત બને છે) ત્યારે
મોહોલાઓનાં મોહોલા બલી જાય છે. હમા
જે દીને અહીંયાં આવ્યા તે દીવસે રાત-

તે કિમલીનમાં એક માહિલામાં આગ લાગવાથી ઘેરની એક આખી હાર ખલી ગઈ હતી. એ બાબદમાં તે અસહયોજ કમનસીબ છે, અને સને ૧૫૩૬ માં એક માઠી આગે નજદીક આખું ગામ ખાલી નાંખ્યું તથા ૨૦૦૦) માણસો ખલી મુત્તમાં હતાં. સને ૧૫૭૨ માં જ્યારે તારતારી દેશનાં લોકોએ એ ગામ છુટું, ત્યારે પણ ત્યાં આગ લગાડવાથી એક લાખ આદમી ખળ્યું, તથા તલવારથી કપાઈ ગયું હતું. સને ૧૬૧૧ માં પાઞ્ચ લોકોએ એ ગામ લીધું ત્યારે પણ તેને બાળી નાંખ્યું હતું. એ પ્રમાંણી છેક છેલી માઠી આગ નેપાલીયન બોનાવારે લીધું ત્યારે લગાડી હતી, જેમાં આખું ગામ નજદીક બાળી નાંખ્યું હતું; તે વખત પછી હમણાંનું નવું ગામ જેવું અસલ હતું તેવુંજ બાંધ્યું. એની વસતી હાલ છ લાખ માણસોની કહે છે.

તા ૧૮ મી શપટેમબર ૧૮૮૧—
આજનો આખો દીવસ આગગાડીમાં ગયો હતો. સાંજનાં છ વાગેને કીફ (Kief) કરીને ગામ છે ત્યાં ગાડી દોહડ કલાક ચોખવાથી હમો તે ગામમાં ફરી આવ્યા હતા. એ ગામ ધણું પુરાનું અને રશીઆમાં ધણું પંવીત ગણાય છે. એ શહેર રશીઆનાં આગલા પાદશાહોનું મોસકોની પણ અગાઉ પાયતમ હોવાથી તે વખતે ધણું મોટું ગણાતું હતું; પણ હમણાં આગલનાં જેવું મોટું નથી અને તેમાં વાસકરતી આગલાગવાથી અસહી ધમારતો પણ રહી નથી. એનાં મોહાલાઓ નેકે પોહાળા છે, પણ પાકા કીધેલા નથી. એમાંની ધમારતો કોઈકોઈ સારી છે પણ મોટા ભાગે થોડા એકાદ માળાની છે. એનાં રસતા જાણે સરખા બનાવ્યા હોય, તેમ એક એક રસતામાંથી હારખંધ ખીજ આડા રસતા કાતે છે, અને તેમાં હારખંધ ધરાથી સારા લાગે છે. એ શહેરની

વસતી આસરે એક લાખ માણસની છે. એ જોધને પાછા રાતનાં જા વાગે નીકળ્યા હતા. એ ખીજ આગગાડીમાં હમો મેઠા તે જુદી કંપનીની હતી. એના પેહલા કલાથમાં હારખંધ આડી ખુરશીઓ એક હારમાં ચારને હસામે ત્રણ હાર (જે બાજુપર અને એક વચમાં) કીધેલી છે, તે ખુરસીઓના ગમે ત્યારે કોમખી થાય છે, તે ઉપર મખમલ જડેલી છે અને તકીયો પણ તેને જડેલો છે તેથી સગવડ સારી છે, પણ એરતો તથા ખીજ લોકો સાથે હોવાથી ખીજ મુવાની ગાડીઓની માફક મલાહનો રહેતો નથી. અહીંયાંની એરતો વઢીક ખીડીઓ પીયે છે. તેઓની તેમજ મરદોની ખીડીનો કુમાડો ગાડીની કાચની ખારીઓ ખંધ હોવાથી આવણને હેરાંન કરે છે.

તા ૩૦ મી શપટેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ૧૨) વાગે ઝોડશા આવી પહોંચી હાટલ ડી કુરુપમાં ઉતારે બીધા, અને સાંજ સુધીમાં એ શહેરમાં ફરી આવ્યા હતા. એ શહેર મોટું અને તેની વસતી આસરે જે લાખ માણસની છે. એનાં રસતા આખા રશીઆન મુલકમાં સરસ છે. તે નાધળી લાદીનાં બાંધેલા છે, તેથી ખીજાં શહેરોની માફક ગાડીમાં આંચકા આવતા નથી. એ શહેર કાળા મસુદને કાંઠે આવેલું હોવાથી એનો વેપાર ધણો મોટો છે, તેમાં અંગ્રેજો સાથે ધણું વેપાર હોવાથી અહીંયાં તેઓની વસતી પણ સારી છે. એ ખંદર ઉપર દરશાલ ૧૫૦૦) વાહાણોની આવજાય છે, તેમાં પાંચમો ભાગ અંગ્રેજ વહાણોને છે. વેપારમાં હમારા જોવા પ્રમાણે લોખંડ તથા અનાજનો મોટો ભાગ છે. અહીંયાંથી ધજ દરશાલ સારા સતર કોડ રૂપિયાનો ખીજ દેશમાં જાય છે, તથા ઉત્તરનો વેપાર પણ સાડા ત્રણ કોડનો છે. એનાં દરીયે કીનારેનાં તથા ગામનાં અંદરનાં રસતાઓપર બાજુએ બાડો રાધેલા છે, તેથી

મહુ" સોમિછે. હમો કોનસ્ટાનટીનોપલ જવાનાં છધયે, તેથી આ ગામમાં રહેવાની ફરજ પડીછે, કેમકે અહીંથી દોહાડ દીવસે સ્ટીમરમાં જઈ પોહાંઆપછે. હમો આવતી કાલે રશીઆનું "છેલુ" ગામ છોડીશું, તેથી થોડીક આખત રશીઆ સાથે લખ્યે છીયે. રશીઆ વીશે ને હમોએ મહેલાં સાંભળ્યું. હવું કે અહીં ધણો જુલમછે, તથા બાહારનાં લોકોની પાછલ જામુઓ રાખી તેમને મતાવેછે તેવું કસું નોડું નહીં. અહીંનાં લોકો યુરોપનાં ખીજાં દેશોનાં લોકો જેવાં ધણાં મત્કારપુર્વક અને મીલનસારછે. પ્રદેશનાં અખખારો આવવા દેતા નથી એમ કહેછે પણ ટાઇમ્સ તથા ખીજાં અંગ્રેજી તથા યુરોપનાં અખખારો હમો જ્યાં ગયા ત્યાં જોયાં હતાં. અહીંયાંનું મોક રાજનીતીથી સુખી માલમ પડેછે, તેઓપર કશી રીતનો જુલમ નથી ; ફક્ત "નાહીલીયટ" લોકો શહેનશાહને તથા તેનાં ખાંનદાંનને છુપી રીતે મારી નાંખેછે, તેમની તપાસ સાથે વધતી જોશતેજોઈ રાખેછે, તે શવાય બધી રીતની છુટ યુરોપનાં ખીજાં દેશોની ખરોખર અહીંછે. રશીઆને હસ્તક જમીન (સને ૧૮૭૫ નાં શાલમાં મરેસની ગાઇડ મુજબ) ૮૨૮૮૩૦૨ ચોરસ મૈલ તથા તેની વસતી ૮ કરોડ ઉપરનીછે. એનું લસ્કર સમાધાનીની વખતે સાત લાખ અને લડાઇની વખતે તેર લાખ માણસનું થાયછે. અહીં રૈયતમાંનો દરેક મરદ ૨૦ વરસની જામરનો થાયછે કે ત્રણ વરસ લસ્કરમાં ચાકરી રહેવું પડેછે, તેથી બધું લોક લડાયક હોય તેવી કેળવણી લેછે. એનાં દરીયાઇ કાફલામાં ૨૯ લાખડંની મનવારો અને ૧૮૨ સ્ટીમરોછે, જેમાં બધી મલી ૧૧૦૨ તોપોછે. એનાં રાજની આવક સને ૧૮૭૫ નો મહેસુલ તારવણી મુજબ ૭૭ ક્રોડ રૂપિયા અને ખરચ ૭૬ ક્રોડ રૂપિયાછે, તેમાંથી ૫ મો

ભાગ તેનાં કરજનાં બાજુ લખાઇ જાયછે. શહેનશાહનાં પોતાનાં ખરચનો એક કરોડ રૂપિયા અને દરબોપર પણ એટલોજ ખરચ રાખેલોછે. ઘડ તથા ખીજો અનાજ, સણ, ચરખી અને ખીજી ચીજોનો વેપાર બહોલોછે, તેમાં નીકાસ દર શાલ એક અબજ રૂપિયાનો અને આવકનો વેપાર ચરખા અબજ રૂપિયાનોછે. એની જમીનનો જોકે ધણો ખોહોલો વીસ્તારછે પણ તે ઉપર વસતી ધણીજ થોડીછે. હમો એ દેશમાં ફરયા ત્યાં મોટો ભાગ વેરાન અને વસતી વગરનો પડેલો જોયો. ઓડેસામાં ગાડીમાં ઘોડા જોડેછે, તેમાં એક ઘોડા બારા પ્રમાણે પુલની અંદર રહેછે પણ ખીજા ઘોડાને નાધણું ચોકડું કરીને છોડા જોડેછે, ને પેલા ઘોડાની બાજુપર ચાલેછે. ગાડાંમાં લાકડાં બઈ જવાને મોટું મુખબની માફક એકદમ ભરે કે ગાડું ઉઠાઈ જાય તેમ કરતા નથી; પણ બે પૈડાંની વચમાં એક લાકડું રાખીને તેવાંજ ખીજાં બે પૈડાંનું લાકડું પાછલથી મુકેછે, અને નેટલું લાકડું તે મોટું હોયછે તેટલું દુર રાખી તેની સાથે બાંધો બઈ તે જાણે લાકડાંની ગાડીને ચાર પૈડાં હોય તેમ કરેછે, તેથી ગાડું ઉઠાઈ જવાની ધાસવી રહેતી નથી. ઓડેસામાં ગાડાંમાં બલ જોડેછે તે શીવાય યુરોપનાં ધણાંખરાં ખીજાં બધાં શહેરોમાં ઘોડા જોડેછે. રશીઆન લોક કદાવર અને તંદરોસ્ત, તથા યુરોપનાં ખીજાં લોક કરતાં જોરાવર લાગેછે. એ દેશમાં રસતાઓ ખીજાં દેશોનાં કરતાં ધણાં ખોહોળા રાખેછે, પણ ઓડેસા શીવાય ખીજાં બધાં શહેરોનાં રસતા ખરાબ અને નજીસ હાલતમાં ઘીસતા હતા.

તા ૧ જી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ૮ વાગે ફ્રેચ સ્ટીમર "ગેમ્બોઝ" મીસાજરી મારેટીમ વાલીમાં બેસીને ઓડેસા છોડ્યું અને કાળા મસુફ-

માં પેઠા હતા. આખો દીવસ દરીયો મળેનો થ'ય હતો.

તા ૦ ૨ જી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આને સવારનાં (૧૨) વાગે બોસફોરસની ખાડીમાંથી પસાર થયા. એનાં મુખમાં ધણાંક વાહાણોને સ્ટીમરો પાગર (એક સ્ટીમર જે વાંહાણોને)ખાંધીને ત્યાંથી કાળા સમુદ્રમાં મુકવા જતી, તથા વાહાણો પણ તરતનાં પસાર થયલાં ધણાં દીસતાં હતાં. હમો એ મુખ જે ધણું સાંકડું છે તેમાં પેઠા કે હમારી સ્ટીમર ઉભી રાખીને તેનાં ડાકટરે કીનારે જઈને તરકીના ઓધદારોની ખાતરી કરી આપી કે રોગ કાંઈ નથી, ત્યાર પછી સ્ટીમર હંકારી હતી. મુખમાં બેહુ બાજુપર છુટા છુટા કીલા બાંધેલા છે, અને તે ઉપરની તોપોવતે કુશ-મનોનાં કોષ પણ વાહાણોને કોનશટનટીનોવલમાં જતાં ધયા ત્યાંથી બાહાર નીકળતાં અટકાવાય એવું છે. એ કીલા મુક્યા પછી આસપાસ બેહુ કીનારે ગામની વસતી મલવા લાગી, અને ત્યાંથી તે કીનારે ઉતર્યા ત્યાં સુધી એક કલાક લાગે, તે બધા ભાગ આસપાસ મોટા મોટા મેહુલો તથા ષેરો તથા તેઓની પાછલ ડુંગરોનાં દેખાવથી એવુંતો સરસ લાગતું હતું કે તેવી રંગમુમી (ગાંધીન નદીપરની થોડી ધણી મલતી આવે છે તે શીવાય) ખીજ કોંઈ હમોએ દીકી નથી. એ બોસફોરસની ખાડી દોડતા માંપનાં જેવી વાંકીટીકી છે, અને તેની જે બાજુનાં કીનારાપર જમણા હાયપર (અંદર જતાં) યુરોપખંડ અને ડાવા હાયપર એશીઆખંડ આવેલા છે. હમો ખાંડીને સાપરોકી કહી તેનું કારણ કે એક બાજુપર જમીન પાણીમાં નીકલી આવેલી હોય તો તેની સાંમે કીનારાની બાજુપર ખાડીનો ખાંચો હોય છે. એ ખાંચા વાલી જગ્યા મુશ્કે કે તેનાં પાસે બાહાર નીકળેલી જમીન (Promontory) આવે છે, અને તેની સામે આચો પડી ફરી ખાડી

હોય છે. એ મુજબ વાસકરતી જમીનનું કોણ અને ખાડી છેક કોનશટનટીનોવલ પુગ્યે ત્યાંસુધી બેહુ બાજુઓપર મલે છે, અને તેપર ગામડાંઓ આવેલાં હોવાથી ધણું સરસ લાગે છે.

એ પ્રમાણે જોતા જોતા ગોલ્ડન હાર્ન કરીને કોનશટનટીનોવલનું ખાં છે ત્યાં જે વાગે આવ્યા, જ્યાં હમારી સ્ટીમરે લંગર કીધું. એ શહેર અરધા માંદ રોકું બંધાય-લું છે, તેથી દેખાવ ભવકાદાર લાગતો હતો. એ બારાંમાં ધણાક અંગ્રેજી તથા ખીજ તોપીનાં વહાણો તથા સ્ટીમરો પડેલી હતી, અને બોટોની દોડા દોડ હતી, જેમાં તરકીશ મરદો તથા ઓરતો ખેડેલી એક કીનારેથી ખીજે કીનારે જાય, એ સઘળું ધણું ધામધુમ જેવું અને સારું લાગતું હતું. એક મીજ હમોએ ખરાબ જોય તે એકે ગામનો કચરો બોટોમાં ભરીને કીનારાથી ૨૦૦) વારેને છેટે જઈને બારાંમાં જ નાંખે છે જેથી અલખતાં ધણી ધણુંજ ખરાબ થવું જોઈયે. હમો કીનારે બોટોમાં બેસીને ઉતર્યા કે સઘળું ફરવાઈ ગયું. જે દુરથી ભપકો લાગતો હતો તેને બદલે ઉતરવાની જગ્યા ધણી કઠંગી અને આસપાસનાં ષેરો, ધણું નાધળાં તથા બધે કચરો પડેલો દીસતો હતો. ત્યાં ગાડીઓ તો આવી શકેજ નહીં તેવું હતું. હમો એક ધણીજ નાધલી અને ગલીઅ ગલી પસાર કરીને ખીજ મોટા રસત ઉપર નીકળ્યા, જ્યાંથી ગાડીમાં બેસીને રાયલ હોટલ જે “પીરા” કરીને યુરોપીયન લોકોનો વાસો છે ત્યાં આવેલું છે, તેમાં ઉતારો લીધો હતો. જે રસતો હમોએ પસાર કીધો તે મોસ્કોના રસતો કરતાં ખરાબ તથા ખાડા ખખેચીઆંવાણો હોવાથી ગાડીઓમાં આવકાનો તો કાંઈ થાગજ નહી.

હમો સાંજનાં અતરેનાં પોકાર મારતા દરવેશો (Howling Dervishes)

અંદગી કરે છે તે જોવા ગયા. તે જગ્યામા જવા મારું ગાડોમાં જાય તેવા રસ્તા નહીં હોવાથી પગે ચાલીને જવું પડ્યું હતું. એ રસ્તા ધણીજ ખરાબ અને પગે ચાલવાની પણ અડચણ પડી હતી; કારણ કે પથરા ધણું બહાર નીકળી આવેલા ઉપરાંત રસ્તાનાં ઢોળાવા ધણું મોટા તથા ગલીમાં ધણીજ સાંકડી હતી, અને રસ્તામાં જ્યાં ચાલીએ ત્યાં કુતરાં પગે પગ અથડતાં હતાં. હમે એક ગલી જ્યાં એ દરવેશાની જગ્યાએ ત્યાં ગયા, અને ઘેરની અંદરની એક ગેલેરી ઉપર જઈને જોઈએ છીએ તો ધણું જણાં દેવાણેને અડીંગાને ઉભેલાએ, અને થોડા જણાં જમીન ઉપર બેસીને ગાયન જેવું બોલે છે, તેમાં મારું પ્રમાણ પોતાનું આંગ હીલવીને પગ અડાડે છે, અને વારા ફરતી તેઓમાંથી હું! હું! કરીને પોકાર નીકળતો હતો. એ લોકો એક જાતનાં દરવેશાએ, જેઓ આમે મારૂં જુઓ પાડીને અંદગી કરે છે. એ મુજબ કેટલાએક વાર કીધા પછી બધાએ ગોળ ફરે છે, અને પાછા પોકારે મારીને ગાયન રોકાં ભણવાને વખત (Time) આવે છે. તેમાં કોઈ કોઈતો ઉમેરોઈ જઈ ધ્રુવવા તથા ચુકણ મંડીયે પડીને કુદતા કુદતા આગલ વધી જાય છે. તેઓને બે માણસો પકડીને થંડા પાડે છે. પછી એક દરવેશ વચમાં આવી ગાયન ખરાબ નાંચે હોતો; તેની પછી ખીજ દરવેશ એક ખીજની આંધ ઉપર હાથ મુકી આમનસામન બે ભાગ થઈ નાંચતા નાંચતા આવીને એક એક સાથે ધણું જોરથી અડડતા હતા, અને કોઈકોઈને સજડ વાગંતું પણ હતું તથા તેઓમાંનાં એકું બે જણ શીફર ચઢી બેસુધ થઈ ગયા હતા. હું! હું! કરીને જે એ લોકો અવાજ કાઢાડે છે તે મુસલમાનનાં ધરમ મુજબ પરવરદેગારનાં (૯૯) નામે છે, તેમાં “હું” કરીને છેલ્લું નામ

આવે છે, જેને એ લોકો ધણું તથિયમાતી ગણીને પોકારે છે. તેથીજ તે લોકોને Howling Dervishes નું નામ પુરા-પર્યાયે આવેલું છે. એ લોકો કહે છે તેમાં જેમ ખીજ મુસલમાનો “લાઇલા-ઇલ-અહલા” કરીને બોલે છે તેમ એ દરવેશો બોલતી વખતે પોહલા ત્રણ બોલોમાંનો પે-હેલો, બોલ બોલતાં ડોકું આગલ નમાવી ખીજે બોલ સીધું ડોકું કરી ત્રીજે બોલ પાછલી તરફ ડોકું નાંચે છે, અને તેજ મુજબ પાછા બાકીનાં ત્રણ બોલો બોલતી વખતે કરે છે. હવે શરૂઆતમાં આસતે આસતે ઉપર મુજબ એકા આવે છે, પણ જેમ સુર ચઢે છે તેમ વધતો જોશમાં આવી છેક છેલ્લે અત્તીધણું જોરથી જાણે ધ્રુવતા હોય તેવી હાલતમાં આવી જાય છે. એ પ્રમાણે તેઓની ભક્તી ચાલતી હતી, તેજામાં તેઓનો વડો ચુર જે જુદો છે તે અંદર આવીને એક બાજુ પર ઉભા કે તેની આગલ મરદો તથા છોકરાંઓ આવીને બોંયપર ચતાં ધયા ઉધાં સુવે છે, જ્યારે ચુર ઉભા રહીને તેઓનાં ઘીલપર પોતાનો પગ ફરવે છે, અને તરત પાછો ઉતરી પડીને ઉપર કુક મારે છે, જેથી કરીને આજરી-ઓનું દરદ સારું થાય છે એમ એ દરવેશનાં પંથનાં લોકો માને છે. કોઈકોઈ તો પોતાં નાંધણાં એક વરસની અંદરનાં બાળકોને તેમ લાવીને તેમાં સુવાડતાં હતાં, તે ઉપર પણ એ ધરમચુર ઉભા રહેતો એવું ડાળ ધાલે છે; પણ હમારા ધારવા મુજબ જે ધણીઓ એવાં બાળકોને ધરીને હોડે સુવાડે છે તેઓ પોતાનાં હાથ ઉપર પેલા ચુરનો ભાર ખમી છે; નહીં તો આટલાં નાંધણાં બચાંઓ મરી જવા વીનાં રહે નહીં. કેટલાંક મોટાં છોકરાંઓ તો સુવાને ધણું તોફાન કરતાં હતાં; પણ તેને પકડી ધરીને સુવાડે છે. ધણાં છોકરાં હોય છે તો તેઓને ગલીઓ ખીજાઓ હોય તેમ હારખંધ સુવાડે છે, અને તેઓનાં દર-

કનાં દીઠપર વગ મુજીને ચાલી જાય છે. જેઓ ધણાંજ આભરી હોવાને લીધે ત્યાં આવી શકતાં નથી, તેઓનાં પેઠરાવાનાં કપડાં બાવી તે ઉપર આશીરવાદ ભણાવી કુંક મરાવીને પાછાં લઇ જઇને તેમને પેઠરાવે છે. એ દરવેશા મોટે કહે છે કે આગલ પચીસ વરસની વાત ઉપર તેઓ ત્યાં મુકેલી છરીઓ છે તે લઇને નાંચતા હતા, અને વખતે જનુનમાં આવીને પોતીકાં પેટમાં ભાંકી દેવાથી મરણ પણ નીપજતું હતું, પણ હમણાં સરકાર તેઓને તેમ કરવા દેતી નથી. એવી નવાઈ રીતનું તેઓનું ભણવાનું છે, જે માંભળવાને ખીજ મુસલમાનો ધણાં આવે છે, જેઓ ખેડા ખેડા પોતે પણ સાથે જુલે છે.

એ જોઇને પાછા ફરતાં રસતામાં કોનસ્ટંટાઇન ઓલીનાંનો શોક ચર્ચ જેને ઓરોડોક્સ ધ્યાને અસલી ચર્ચ કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ રૂશીઆનાં દેવલોને મલગું આવે છે, પણ હીંચાં કસી રીતે રૂશીઆનાં દેવલોની માફક રૂપાં કામ તથા બેગન છે નહીં. એ દેવલમાં બિરાંઓને સાઈ ઉપરથી જુદી ગેલેરી કાંધેલી છે જેઓ મરદો સાથે ભિજાઇને ભણતાં નથી. એ દેવલને સાઈ કહે છે કે કોનસ્ટંટીનોપલમાં આસરે ૧૩) વરસની વાત ઉપર ધણી મોટી આગ લાગી હતી, તે વખતે આસરે દશ હજાર એ જતાનાં ધરો બલી ગયાં તથા આરથી પાંચ હજાર માણસો તેમાં બલી મુઆં હતાં. તે વખતે એ દેવલ તથા તેની પાસેનાં ખીજાં બે ધેરા શીવાય એ સંખળો આખા મોહોલો બલી ગયો હતો. એ આગ લાકડાંનાં ધરો અને તે પણ વળી ખીજોખીચ હોવાથી, તથા તેમાં વળી કુકાનોમાં પેટરીઓલમ તેલ વેચવાનું રાખવાથી એટલી તો જલદીથી ફેલાઈ ગઈ કે મોહોલાઓમાંથી એક બાહાર નીકળી નહી શકાવાથી ધણાં જણાં બલી મુઆં, અને આસરે પાંચ

હજાર માણસ આ દેવલમાં ભરાયાથી તેઓ બચી ગયાં હતાં. એવી મોટી આગ વારા ફરતી ધણી લાગે છે, અને જ્યાં પણ ફરીએ છીએ ત્યાં બલી ગયલાં ધેરાની હાર દીસે છે. એ જતો આગમાં બલી જવાથી તેમાં જે નવાં ધેરા બંધાય છે, તે ધણાં ખરાં ચુનાં છટ તથા ચારી બાંધણીનાં છે, તથા રસતા પણ જગ્યા મુકાવીને પોહોળા કરતા જાય છે, જેથી કરીને જ્યારે તે સંખળો બંધાઇને તૈયાર થશે ત્યારે ધણો સરસ લાગશે.

એ જોઇને પછી જેમ બંડનમાં હાઇડ પાર્કમાં લોકો ફરવા નીકલે છે તેમ અહીંયાનો પાર્ક છે તેમાં ફરવા ગયા, જ્યાં ધણું લોક પગે ચાલતું હતું. એક ખી જણુ ગાડીમાં કે ઘોડા ઉપર નજરે પડ્યો ન હતો. તેની સાંમે એક સરકારી આગ છે તે જોવા ગયા, જ્યાં ઘોડાંક માડ શીવાય ખીજું જોવા લાયક કંઈ નથી. ત્યાં એક “કાફે” ઉઘાડેલો છે, જ્યાં લોકો બેસીને હવા ધોભતા તથા મહજ માં સમારવાને ખાવાનું લેતા હતા. ત્યાંથી નીકળીને હવે જે હોટલમાં ઉતર્યા છીએ તેની પાસે એક ખાનગી આગ છે ત્યાં ગયા હતા. જ્યાં શી લઇને જવા દે છે, અને જ્યાં ઉપલો પાર્ક દુર હોવાને લીધે જોવાથી ફરવાને જવાનું નથી તેઓ ફરે છે તથા વાળું પણ વાગે છે.

તા ૩ જી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે શીરાલીઓ Seraglio કરીને અસલનાં પાદશાહોનાં રહેવાનાં મહેલોવાલી જગ્યા જોવા ગયા હતા. એ મહેલોમાં ૫૬૨ સદી સુધી પાદશાહો રહેતા આવ્યા હતા, પણ સુલતાન મહમદથી એને છોડી દીધા હતા. ત્યારપછી સને ૧૮૬૩માં એ મહેલોને મોટા ભાગ આગમાં બલી ગયો છે; પણ તેને લગતું જુની બીજાનું સંગ્રહસ્થાન Antiquities Museum રહેલું છે તે જોવા ગયા. એ જગ્યાપર અસલ

જનસંઘી કરીને સુલતાનની ખાસ રખે-
વાલીવાળાં લશ્કરનાં સીપાહીઓ રહેતા
હતા. અહીં અમલનાં પુતળાં ધણાંખરાં
ગ્રીસ અને એશીઆનાં ભાગમાંથી બાવીને
મુકેલાં છે, તેમાં ખેખીલોનથી લાવેલી
ખીજા રાકી હરફાની તથા તમચી-
રાની તખતીઓ પણ થોડી મુકેલી છે.
એ સીરાલીઓનાં મેહુલની જગ્યા ત્રણ
મૈલ ધેરાવામાં છે; પણ તેમાં હાલ ધણીજ
થોડી ધમારતો રહેલી છે અને બાકી સઘળું
વરાન પડેલું છે. એને લગતો મીડલ ગેટ
કરીને દરવાજો છે, જે ઉપર આગલ ક્રીસ-
તીઅન લોકોને ગરદન મારીને તેઓનાં
ડોકાં મુકતા હતા એમ કહે છે. એ વચલા
દરવાજાની બાજુપર એ મેહુલોને લગતું
બખરચીખાનું આવેલું છે, જેનાં જુદા
જુદા ભાગો કરીને દરેકને મથાળે યુખ્તો
કુમાશીઓને બંધે કીધેલાં છે, જેમાં
આંધળાં પાડી કુમાડો જવાનો રસતો
કીધો છે. એ બખરચીખાનાંઓમાં પેહેલું
સુલતાનને પોતાને સારું, ખીજું તેની
પડી રાણી સારું, ત્રીજું ખીજી રાણીઓ
સારું, ચોથું “કાપુ આગાશી” ઇયાને દર-
વાજાનાં રખેવાળ સારું, પાંચમું પ્રધાનો
સારું, છઠું સુલતાનનાં પોતાનાં હજુરી-
ઓ (Pağos) સારું, સાતમું જના-
નખાનાંનાં સરદારો સારું, આઠમું ઝિારત
ગોલામડી તથા ચાકરડીઓ સારું, અને
નવમું ખીજીઓ જે દરબારમાં આવે
તેઓ સારું બતાવેલાં હતા. એ બખરચી-
ખાનાંઓમાં અમલ સુલતાનો રહેતા હતા
ત્યારે દરશાલ ૪૦૦૦૦) ગાય તથા ખેલનું
ગોસ બપટું હતું, અને તે જિપરાંત દર
રોજ ૩૦૦). બકરાં, ૧૦) ગાયનાં-વાછડા,
૨૦૦) મરઘી, ૧૦૦) જોડી કબુતર, ૫૦)
હંસ ઇત્યાદી બપટું તે જુડું હતું.
એટલો મોટો ખરચ તરફીનાં સુલતાનને
ફકત ખાધા પાછલ થતો હતો તથા હજુર
ખી થાય છે. કોન્સ્ટાંટીનોપલ ચાર ભાગમાં

વહેચાયેલું છે. તેમાંનો એક ભાગ જેને
ઇસ્ટબોલ કહે છે ત્યાં એ મહલ
આવેલો છે. હમે ઉતરેઆ છે તે ભાગને
પ્રિસા કરી કહે છે. ત્યાં ધણાંખરા ગ્રીક
ક્રીસ્તીઅનો રહે છે, તેની સામે દરીયો
વતાવીને પુલ ઉપરથી ઇસ્ટબોલ જવાય છે,
તીજ ભાગનું નામ સ્કુતરી (Scutari) જે
ખાસફરમને પેલે પાર એશીઆખંડમાં
આવેલું છે, અને તેનો ચોથો ભાગ સ્કુટ-
રીને થોડે છેટથી કાલશીડોનાં કરીને
આવેલો છે. હમેએ આને જે સઘળો
જગ્યાઓ જોઇ તે ઇસ્ટબોલવાલા ભાગમાં
આવેલી છે. એ ભાગમાં સઘળો મુસલમાન
રહે છે, જેમાં ક્રીસ્તીઅનોને રહેવા દેતા
નથી.

એ જોઇને પછી અતરેની વખણા-
યલી સેંટ સોફાયાની મસજીદ જોવા ગયા
હતા. જે અત્રે સાધી મોટી ગણાય છે. અમલ
એ જગ્યા ગ્રીક એમપાયરની વખતે દેવલ
ઇખલ વપરાતી હતી, તેને મુસલમાન લોકોએ
કોન્સ્ટાંટીનોપલ લીધું ત્યારે મસજીદ
બનાવી છે. એ પેહેલવેહેલી સને ૩૨૫)
નાં શાલમાં, જે વખતે કોન્સ્ટાંટીનોપલ
શહેરનો પાયો શહેનશાહ કોન્સ્ટાંટીને
નખાવ્યો, તે વખતે એનો પણ પાયો
નાંખ્યો હતો; પણ માછલથી તે બે વખત
બકી ગઇ હતી, અને હમણાંની ધમારત
સને ૫૩૮) નાં શાલમાં એમપરર જર્સી-
નીયને બંધાવીને તૈયાર કીધી હતી. એની
દેવાલો ઇંટ તથા ચુનાની છે, પણ તેની
ઉપર ધણી જાતનો રંગીન સંગેમરમર
જડી લીધેલો છે. એનાં થાંમળાઓ પણ
ધણી જાતના સંગેમરમર તથા કીમતી
પથરાઓનાં છે, તેમાં ફીજયાથી ગોલાખી
પટ્ટાનો સફેદ મરમર, લેકોનીઆથી લીલો,
લીખીઆથી આસ્માની, કાળા શેલડીક
મારબખમાં સફેદ તથા અને ખાશફરસનાં
સફેદમાં કાળો તસો, ડેસલી, મેલિશીઆ તથા
પરોકોનેશીઆથી ખીજા મરમર, ઇજીપ્તથી

તારા રોકા ગ્રાનીટ અને પોરફીરીનાં પથરો
 એમ તુદે જુદે ડોકાણેના મંગાવીને વાપ-
 રવાથી એ દેવલની તારીફ તે વખતે
 સ્થળે ડોકાણે થઈ હતી. કંટાળાંક જુઓ
 શ્રીસનાં દેવલોમાંથી થાંભળા જે ધણું
 મરસ હતા, તે લાવીને અહીંયા વાપરેલાં છે.
 એનો યુગ્મજ ધણો મોટા અને તે
 ૧૦૭) શીટ પરીધમાં તથા ઉપરથી ૪૬) શીટ
 અને જમીનથી ૧૮૦) શીટ જમાઈમાં છે.
 તે ચાર આરકાં ૧૦૦) શીટ પોણાં અને
 ૧૨૦) શીટ જામાં ઉપર બાંધેલાં છે, અને
 એ આરકાં ૮) મોટા પોરફીરી જાતના
 કીમતી પથરાનાં થાંભળાઓ ઉપર ઉભાં
 કીધેલાં છે. એ થાંભળાઓ રમનાં મુજબનાં
 દેહરાંઓમાંથી લાવ્યા હતા એમ કહે છે
 ખીજી બાજુપર ખીજી ચાર થાંભળાઓ
 લીલા ઉભા કરીને ઉપર આરકાં લોકોને
 મારે ગેલેરી કીધેલી છે, જે એફ્સીજની
 ડાએનાનાં દેહરાંમાંથી લાવેલાં છે. એ ઉપ-
 રાંત ખીજી ૨૪) થાંભળાપર ફરતી ગેલેરી
 ઉભી કીધી છે. એ ગેલેરી ધણી મોટી અને
 પોણીજી છે. એ હમારતમાં સ્થળા મલીને
 ૧૦૭) થાંભળા કહે છે તેમાં ઉપરની ગેલે-
 રીમાં ૬૭) આવેલાં છે. એની અંદરનાં
 ભાગમાં જાતજાતનાં પથરોનો તથા કાચનો
 મોઝાઇક વર્ક ધ્યાને રંગબેરંગીન ડોમ ઉપર
 તથા સીલીગોપર કીધેલો છે. તેમાં સોનેરી
 ધોળનું જે કામ આવેલું છે તે ધોળ જતો
 નહી રહે તે મારે કાચનાં કટકાઓની
 વચમાં સોનાનો વરખ મુકીને કાચ મો-
 ઝાઇકમાં જડેલાં છે, જે રીપર વગર ધણો
 ખરો ખરી પડ્યો છે, અને જેના ટુકડાઓ
 અહીનાં મુસલમાન રખેવાળો જોવા
 જનારાઓને વેચે છે. એ મસજીદ હમણાં
 ધણી ખરાબ હાલતમાં રાખેલી છે, અને
 તેનું ભાગ તુટ ચુના કામથી રીપર કર-
 વાથી મોઝાઇક વર્કમાં ધાભાં પડી જઈને
 સ્થળો તેનો દેખાવ બગાડી નાંખ્યો છે.
 એનાં ચાર મીનારા મુસલમાન મુલતાનોએ

પાછલથી બાંધેલાં છે, તેણે ધણાં મારા
 અને જળ આવે છે, અને જો આગલની
 માફક રીપરમાં રાખી હોતો તો એનાં જેવી
 ખીજી મસજીદ કોંઈ હોતો નહીં એવું કહેવાતો.
 અહીંનાં ક્રીસ્ચીયન લોકો કેવા વેહમીએ
 તેનાં દાખલા દાખલ એ દેવલમાં એક
 થાંભળો છે, જેને શ્રાંતજ ધાતુનું પતર થોડી
 ગમથી જડી લીધેલું છે, તેમાં એક આંગણું
 જળ એટલો ખાંચો પથરમાં પાડેલો છે.
 તેને વાસતે કહે છે કે અમલ જ્યારે એ
 મસજીદને દેવલ દાખલ વાપડતા હતા
 ત્યારે એમાંથી ખુદરતી પાણી વેહુનું હતું
 જે લઈને કાન ઉપર તેની નીશાની કરે
 તો આગની માલુમો મારાં થતાં હતાં, પણ
 મુસલમાનોએ એને મસજીદ બનાવી ત્યારથી
 તે પાણી સુકાઈ ગયું છે. એક આરકો હમણાં
 બંધ પડી રહેલો છે, જેનું ખારણું જોયા
 મેલે ખીજી લીધેલું છે. તેને વાસતે કહે છે
 કે જ્યારે મુસલમાનો ખ્રીશ્ટીઓને દેરાંન
 કરીને મારી નાંખતા ત્યારે હીંયા
 હજારે ક્રીસ્ચીયનો ભરાઈ રહ્યા હતા,
 જેઓમાંથી એક પરજગાર શખસને ખી-
 જાઓ સાથે મારવા આવ્યા, ત્યારે તેને
 ખાદા પાસે કુતા માંગી બંધાવ કરવા કહ્યો.
 તે વખતે એ આરકાનું ખારણું જધડી
 ગયું, તેમાં તેને ભરાઈ જવાનો એમારે
 થયો, અને જેવો અંદર ગયો કે તેનું ખારણું
 બંધ થઈ જઈ તેને બદલે દેવાલ થઈ
 ગઈ છે, અને મુસલમાનો એ દેવાલને ભાંજ
 ને અંદરનાં આરકામાં જોવા મારે છે કે
 શું છે તો ધરતીકંપ થઈ આવે છે અને
 તેઓનાં હાથ પગને લકવો થાય છે. એવું
 એવું અહીંયાનાં ક્રીશ્ટીઓ ધણું માને છે,
 જેથી સુંધરલા લોકોને આવ્યા વેહમી જોઈને
 આપણને અચરતી ઉપજે છે. અહીંયાં મુ-
 સલમાનો ભણવાની જગ્યા આગલ ધણી
 મોટી થાંભલા જેવી મીણબતીઓ વાપડે છે,
 જે એ લોકનાં રમજાનનાં દીવસોપર ૪૦) દીવસ
 અને રાત બળતી રહે છે. એ મુજબ મીણબ-

લીઓ મશજીદમાં બળતી આજેહમાએ પેહેલ વેહેલીજ નોઈ હતી. જોયા મેલે એ લોકોએ ખ્રીસ્તીઓને જોઇને એ ચાલ દાખલ કીધી હશે. એ મશજીદમાં મહમદ પેગમબરનો પોતાનો ભણવાનો ગલીચો ઠાંગી રાખેલોછે. અસલ એ હમારત દેવલ દાખલ બાંધી હતી, તેનો કાસની નીશાનોઓ ધણે ડેકાંણેથી ધસી કાઢાડીછે, તોપણ થોડી થોડી જગ્યાએ રહી ગયલીછે, તથા એનાં બાંધનાર શાહનશાહનો મા સેન્ટ હેલીનાને એક બારણુંને મથાળે દોટલીછે તેની તકતી ત્યાં હજી રહેલીછે, અને તેની ઉપર તેણીનાં તથા શાહનશાહ કોન્સ્ટનટાઇનનાં આંદો કોતરેલાં છે.

એ જોઇને એની પાસે ગાર પાંચ સુલતાનોની ધોરો તેઓનાં કુટુંબ સુધાં છુટે છુટે સંગેમરમરની બાંધેલીછે તે જોવા ગયા, તેમાં અંદરથી તેઓને દોટલાછે ત્યાં એક માટી એજ પથરની લાદી મુકીને તે ઉપર લાકડાંની ધોરો બાંધી લીધીછે, જેની ઉપર રેશમી ધવા કમખી ભરતનું કપડું તેઓનાં નામ નીશાન ભરતમાં ભરીને ઉપર ઓરવેલુંછે, તથા માથાં આગલ નાહાના થાંભળા ઉપર તેઓની પાઘડી ધવા તોપી ઓરવી રાખેછે, તથા ધોરોની આસપાસ માટી ચાર સમેદનીઓમાં માટી મીણબત્તીઓ મુકી રાખેછે, જે એઓનાં મરણનાં તથા ખીજ તેહેવારો ઉપર સલગાવેછે. દરેક સુલતાનની ધોર આગલ કોરાન રાખવા સાઈ એક રૂપાનો બાકશ રાખેછે, અને ભણવા સાઈ મુલાંઓ બધુક ત્યાં જડી રહેછે. ધોરો અંદરથી સાદીછે પણ તેની ઉપરનું બાંધકામ ધણું ખર્ચ તદન સંગેમરમરનું બાંધેલુંછે. દરેક સુલતાનની ધોરનું ધેર જુદુછે તેમાં તેઓનાં બચાં, ઓરતો, અને ભાઇઓને આસપાસ દોટલાં છે.

એ જોઇને અતરેનાં વખણાવેલા તરકીશ બાક (હમામખાનાં) માં ગયા હતા. આંએ

દેશ જો કે હમામી માટે વખણાયલુંછે તો પણ હમારા ધારવા મુજબ હમાએ લંડન, પેરીસ અને ખીજાં માટાં શહેરોમાં જોયાં તેજા જોવાં એ સરસ અને સગવડવાલાં નથી. ત્યાંથી નીકલેલા હીયાની વખણાયલી બજાર જોવા ગયા. એ જગ્યા તદન કુકાં નોથી ભરાયલીછે, અને મુબઈનાં કાપડ બજારને મલતી આવેછે. દરેક માહોલામાં એકજ વણજનું બજારછે જેમકે એક માહોલો ઝવેરીનો, ખીજો કાપડીઆનો, અને ત્રીજો છુટ સપાટોનો, એ પ્રમાણે છુટા છુટા માહોલાઓ કરી તેનાં રસતા ઉપર ચુનાનાં આરકાં રોકાં છપરાં કરી લીધેલાંછે. એવી બજારો અહીંયાં ધણીછે અને ત્યાં લગી રૂપીઆનો માલ વેચાયછે, તથા તે લેવા આવનારાઓની માટી ભીડ હમેશાં રહેછે, જેમાં ઓરતો મુખીઆછે. એ ઓરતો માહોડાં ઉપર નામનો પડો રાખેછે, તેઓની આંખ, નાક, તથા માહોડું પણ ધણું ખર્ચ જોલું રહેછે. એ બજારો જોઇને પછી સુલતાન અઝમતની મશજીદ જોવા ગયા. એ મશજીદનાં ૬ મીનારાછે, અને હીંયાંથી હાજીઓનો કાફલો દર શાલ મકે જાયછે તે આંએ મશજીદ આગલ એકડો ઘડને નીકલેછે, જેને સાઈ આખા ગામનાં લોક બંદગી કરીને ગામની બાહાર સુધી મુકવા જાયછે. એ કાફલાની યાથે અહીંયાંનો સુલતાન મકાની ધોર સાઈ ચાદર તથા ખીજી યીજો માકલાવેછે, અને આગલતો તેઓની યાથે લશ્કર પણ લુતારાઓથી બંધાવવા સાઈ માકલતો હતો. એ મશજીદમાં કોન્સ્ટાંટી નાંખેલથી તે છેક મકે જાય ત્યાં સુધીન રસતાનો ફરમો, પાહાડો તથા મકાની ધોરવાલાં ધેર સુધાંનો મુકેલોછે; પણ હમા તે જોવાપરથી ધારીએ છીએ કે તે બરાબર બતાવ્યો હોય એવો લગતો નથી. એમાં હારબંધ એક બાજુપર પાહાડો એક એકથી ચડતા બતાવી ત્યાંથી એક આડાં-

કટર રસતો કરીને મક્કા આગલ લાવી મુકેલા છે, જ્યાં ધોરવાણું મકાન તેનાં કદથી ઘણું મોટું બનાવી દીધેલું લાગે છે. એ મશજીદમાં અંદરથી કાંઈ ઘણું જોવા લાયક નથી, ફક્ત એનાં ગુંબજનાં થાભ-જામિનાનું કદ ઘણું મોટું છે. તે આસરે ૧૭) શ્રીટ ડાયમેટર અથવા પરીઘમાં હશે.

એ જોઇને હીપોડોમ કરીને એક મોટા ચોક છે તે જોવા ગયા, જેને અહીંયાંનાં લોકો અંત મેદાન કરી કહે છે. એ કોન્સ્ટાંટીનોપલમાં સૌથી મોટા ચોક ગણાય છે. તેની આસપાસ નાધળાં નાધળાં ઘર આવેલાં છે. એ જગ્યા આગલ શ્રીક રાજ્યનાં શહેનશાહ સીવિરસે બાંધી હતી, અને ત્યાં સુરત તથા ખીલ રમતો થતી હતી. તે જોવા સાથે તેની આસપાસ મંગેરમરનાં પથરોની બેઠો કાઢેલી હોવાથી તે વખતે ઘણું સોભાઈતું લાગતું હતું, પણ પાછલથી ખીજાએ સઘળો પથર કાઢાડી લઈ જવાથી હમણું ખાલી મેદાન પડેલું છે. એમાં આગલ એટલાંતો દેવતાઓનાં પુતળાં મુકેલાં કહે છે કે હમણું તેટલી વસતી માણસોની એ ભાગમાં હશે નહીં; પણ તે સઘળું જતું રહેલું છે, ત્યાં ફક્ત ઇજીપ્તી લાવેલા ૫૦) શ્રીટ જામગોળ સ્થંભ, જે ઘણું કરીને ક્લીયોપાત્રા નીડલ (Cleopatra Needle) ને મલતો આવે છે, પણ તેની ઉપરનું કોતરકામ તેનાં કરતાં સારી રીતે જલવાઈ રહેલું છે. એ સ્થંભ સને ૩૮૫)નાં શાલમાં ઠીઓડાશીઅસે લાવીને મુકયો હતો. એ ઉપરાંત એક તાંબાનો થાંભળો મુકેલા છે, જેને સાંપનો થંભ કરીને પણ કહે છે. તે ૧૬) શ્રીટ જાંચો અને તેની બનાવત જાણે ત્રણ સાંપ એક એક સાથે વીરળાયલા હોય તેથી છે, પણ તે સાંપનાં ડોકાં અસહ્ય મથાળાં પરથી છુટાં રાખીને તે ઉપર એપોલો ઓફ ડેલફાઈ કરીને

આગલનાં દેહેરાંમાંથી પ્રીસ્ટેસ (આરત ધરમગુરુ)નું વાસણ કીયાને લગતું મુકવાની જગ્યા કાઢેલી હતી, પણ જ્યારે મુસલમાનોએ એ શહેર જીતી લીધું, ત્યારે પાદશાહ ખીજ મહમદે તે ડોકાં પોતાને હાથે કાપી નાંખ્યાં હતાં. એ થંભને વાસતે હીરાડોટસની તવારીખમાં કહે છે કે અસલનાં શ્રીક લોકોએ સને ૪૭૯)ની આગમજ જ્યારે ખીટીધની લડાઈ ધરાનીઓ પર જીતી પોતાનું છુટાપણું મેળવ્યું, ત્યારે તેની યાદગારીમાં ધરાનીઓને ખજનો લુત્રો તેમાંથી સોતાનું એક મોટું વાસણ બનાવી એ થાંભળો જે ઉપલાં દેહેરાંનાં એલટર આગલ હતો તે પર મુકવું હતું.

એ જોઇને પછી જાનીસરીસ કરીને આગલનાં મુલતાનોની રીજમીટ હતી તેને લગતી બરાબો જોવા ગયા હતા. અહીંયાં હમણું હુનર શાલા (School of Industry) કાઢાડેલી છે, અને ત્યાં ૩૦૦) છોકરાઓને જાત જાતનો હુનર શીખવે છે. એક ઇમારતનો ભાગ છુટો રાખીને ત્યાં અસલનાં તરકીશ પેહેરવાસોનો સંગ્રહ કાઢેલા છે, તે સાથે લાકડાંનાં ઘણાં બદમુરત પુતળાં બનાવી તે પોશાકો તેઓને પેહેરાવેલા છે, જે ઘણું નવાઈ જેવાં લાગે છે. જાનીસરીસને લગતા પોશાકો તેમાં ઘણાં છે, જેઓની પાઘડી અતીઘણી મોટાટી જાણે એક કપડાંનો ગાંસડો માથા ઉપર મુકેલો હોય તેમ લાગે છે. એ જાનીસરીસો એકસો વરસની વાત ઉપર એટલું તો જોર ધરાવતા હતા કે મુલતાનોને તન્ન ઉપર બેસાડે તથા તન્ન ઉપરથી ઉઠાડે, પણ તે સઘળાઓને મહમદ મુલતાને વારાફરતી પકડીને ફાંસી દઈ તે રીજમીટ કાઢાડી નાખી હતી.

એ જોઇને હોંપાં અસલ પાણી એકકું કરવાની મોટી ટાંકીઓ જમીનમાં બાં-

ધેલીએ તે જોવા ગયા હતા. એને અ-
હીયાંનાં લોકે ખીન ખેરદરીક ધયાને એક
હજાર અને એક થાંભળા કરીને નામ
આપેલું છે. એ ધણુંજ મોટું ઠાંકું છે
અને તેનું મથાણું થોભાવવા સારું તેમાં
મોટા મોટા થાંભળા આપેલા છે. એક
ઠાંકાંની હું ખીજી અને તેની હુકળ
તરીજી એમ બાંધેલું છે, અને થાંભળાઓ
પણ એક એકની ઉપર ત્રણ થડમાં બાં-
ધેલા છે, જે આસરે એક હજાર હોવાથી
તેનું નામ ઉપર સુજબ આપેલું છે. હમણું
એ ઠાંકું ધણી ખીસમાર હાલતમાં છે, અને
તેમાં પાણી નહીં રહેવાથી રેસમનાં વણ-
કરે ત્યાં પોતાનું કામ કરે છે. એના
દેખાવ જાણે થાંભળાઓથી એકજ હાથ
એમ લાગે છે.

એ જોઇને અહીંયાંનો છેલો સુલતાન
અબ્દુલ અઝીઝ જેને તપ્ત ઉપરથી હ-
મણું રશીઆ સાથની છેલી લડાઇ વખ-
તે ઉઠાડી મુકી બંદીખાનાંમાં મારી નાં-
ખ્યો હતો, તેની ધોર જોવા ગયા હતા.
એ ઇમારત એની ધોર વાસતે બાંધેલી નથી
પણ એનાં બાપ ખીજ મહમદને સારું બાંધે-
લી હતી, તેમાં એને દોરેલા છે. એ શીવાય
ખીજ સઘળા સુલતાનોની ધોરની ઇમા-
રતો છુટી છુટી બાંધેલી છે. એ ઇમારત
તદન સંગેમરમરની છે, અને સુલતાનની
ધોર ઉપર ધણી જમી વણતનું કસખી ભરેલું
કપડું મુકેલું છે, અને તે ઉપર એની
જાંઘીને હેવાલ ભરેલા છે. એની આસપાસ
ચાર બતીઓ મુકવાની રૂપાંની બનાવેલી
મોટી સમેદાની એની મા જે જાણુ જીવતી છે
તેણે મુકાવેલી છે. એનો બાપ જેને એની
પાસેજ દોરેલા છે તેની ધોરની આસપાસ
રૂપાંનાં કોરા ભરી લીધેલા છે, તથા તેની
ધોરનાં મથાળાં આગલ તેની પોતાની
ચહેરવાની તોપી તથા તે ઉપર હીરાનો
સરપેચ મુકી રાખેલા છે, જે ધણી-કી-
મતી છે. કોરાન વાંચવાની માત્રી તથા

મુકવાની ઘેરીઓ સઘણું તદન રૂપાંનું
બનાવી મુકેલું છે.

એ જોઇને બહી ગયેલો થંભ કરી
એક મોટા થંભએ તે જોવા ગયા હતા,
જે ૧૦૦) ફીટ જમી આમે દીવાન ઇ-
આલી મોહાલામાં છે. એ પથરાનો બના-
વેલો છે પણ આ જગ્યાપર ધણી વખતે
આગ લાગવાથી તે ફાટી ગયેલી છે, તેથી
તેને લોખંડનાં મોટા ચાપડા આપી
થોભાવેલા છે. એની ઉપર આગલ શહેનશાહ
કાન્સ્ટાંટાઇનનું પ્રતિજ્ઞ મુકેલું હતું એમ
કહે છે. એ થાંભળો ધણી કારીગી-
રીથી બનાવેલો હતો પણ હમણું ધણીજ
ખીસમાર હાલતમાં જાણે આજે પડી જાય
તેવો થઇ રહેલો છે. એ જોઇને કબુતરોની
મથજીદ જોવા ગયા હતા. એ મથજીદ
કાંઇ જોવાલાયક નથી, ફક્ત હજારો કબુ-
તરોને પાલેલાં છે, જે લોકો જોવા જાય છે
તથા અનાજ નાંખે છે ત્યારે તે બધાં
એકદમ એકઠાં થાય છે. એ જોઇને પછી
સુલતાન મહમદનો મીનારો જોવા ગયા
હતા. એ મીનારો ધણી જમીએ અને
તે ઉપરથી જો શહેરમાં આગલાગી હાય છે
તો નીશાની કરીને આગ જુલવનારાઓને
ચેતવણી આપવા મારું બાંધેલા છે. તે
ઉપરથી દેખાવ ધણી સરસ દેખાય છે, અને
આખું કોન્સ્ટાંટીનોપલ શહેર તે ઉપરથી
જાણે રમકડાં ગોઠવ્યાં હાય તેવું દીસે છે.
એ શહેર ચાર ભાગમાં પાણીથી વહેઆય-
લું છે, અને તેઓની વચમાં ગોલ્ડન હાર્ન
બાઈ તથા બોસફોરસની ખાડી અને
બાહારથી મારમારાલોં દરીયો આવેલો
હોવાથી દેખાવ ધણીજ સરસ દેખાય છે.
તે ઉપરાંત શહેરમાં વગર ગણતરીની મથજી-
દાનાં મીનારાઓ દેખાવની ખુબસુરતીમાં
ઉમેરો કરે છે. એ મીનારાની આસપાસ
મોટું મેદાન ખોલું રાખેલું છે, અને તેને
ફરતી સરકારી ઇમારતો આવેલી છે તેથી

મળેનું' લાગે છે. અહીંયાં આજે હમખી-
રીઅલ ગાર્ડનનું વાળુ વાગવું હતું,
તેઓએ ત્રણ રાગ વળડયા તેમાં બે
અંગ્રેજ અને ત્રીજો સુલતાન અબદુલ
અલમનો માર્ચ કરી સ્વદેસી રાગ વળ-
ડયો હતો. એ દેશી રાગ ધણો મળેનો
અને દીલપસંદ લાગે છે. એ ત્રણે રાગ
અરધા કલાકમાં ઉતાવળથી જાણે દોડાદોડ
પડી હોય તેમ વળડીને વાળુ વાળુ જવું
રહ્યું હતું, અને જવું રહે તેમાં નવાઈ
જેવુંખી નહીં, કારણ કે બાયગે (યાં ૫૦)
માણસો પણ ઉભાં રહ્યાં હોય અને ગા-
ડીઓમાં તો હમારી બે ગાડીઓ શીવાય
ખીજ હતીજ નહીં. ત્યાંથી નીકળેલા સુ-
લતાન સુલમાનની મસજીદ જોવા ગયા
હતા, જે મુસલમાન લોકોની અહીંની
મસજીદમાં સૌથી સરસ ગણાય છે. તે
સને ૧૫૧૫ નાં શાલમાં સુલમાન સુ-
લતાને બંધાવી હતી. એ ૨૨૫ થી ૨૧૫
ફીટની અને ધણીખરી સેંટ સોફિયાની
મસજીદની બાંધણીને મલતી આવે છે.
તેમાં જાતજાતનો રંગીન સંગેમરમ-
મરનો પથર વાપરેલો છે, તથા તેની અંદર
રંગીન કાચની અરખી હોફીથી લખેલી
બારીઓ પણ દેવલની માફક મુકેલી છે,
જે હમાએ આજેજ મસજીદમાં પેટેલ
વેહેલી જોઈ, તથા ત્યાં મોઝાઈક વરક પણ
ધણો વાપડેલો છે. એનો ચુંબજ (૮૬) ફીટ
પરીધમાં છે. એ મસજીદ નવી જેવી
સારી હાલતમાં રાખેલી છે, અને જોકે
સેંટ સોફિયાની બરોબરી કરી શકતી
નથી, તોપણ સારી હાલતમાં હોવાને
લાધે વધારે ભવકાદાર માલમ પડે છે.
અહીંયાં મુલાંઓ ધણું રહે છે, જેઓ
હમેશાં ધણું તોફાની કહેવાય છે, તેથી
કાંઈપણ ગડબડ હોય છે તો આએ મશ-
જીદર લશકરી ઠીસીપાઈઓની ચોકી
રાખવામાં આવે છે. હમા ગયા ત્યારે પાંચ
જુદી જુદી જગ્યાઓ પર ધણું જણુંઓ

બેસીને મુલાં પાસેથી કોરાનતી સમજ
શીખતા હતા. તેઓ ગોળ ચક્રાવો
કરી બેઠેલા, અને તેઓનાં બા-
સડાં તેઓની સાંચે વચમાં હમલા
કરીને મુકેલાં હતાં. એ જોઈને એનીજ
પાસે એનો બાંધનાર સુલતાન સુલમાન
(The Magnificent) ની ધોર જોવા
ગયા હતા. એ ધોર ધણી સારી બાંધેલી છે,
અને તેનાં ચુંબજમાં છુટા છુટા ઉપરથી
દશ હીરા જડેલા છે, જે નીચેથી ચલકતા
દીસે છે, પણ ખરા છે કે ખોટા તે ખોદા
જાણે. ધોરની આસપાસ સીપના કોરા જ-
ડેલા છે તથા દેવાલ ઉપર અંદરથી કોરીનો
છટો જડેલી છે, જે ઉપર કોરાનનાં અક્ષરો
કોતરેલા છે. એ જોઈને પછી એની પાસે
તેની ક્રીસ્ચીયન ઓરતની ધોર છે તે જોવા
ગયા હતા. તેનું નામ રાક્ષાલન હતું જે
હનગરીની રહેવાસી હતી. તેને વીશે કહે છે
કે સુલતાનનાં જુનથી તેનો છોકરો જ્યારે
અઘાર વરસનો થયો ત્યારે કોઈએ તેને
મૈથું માર્યું કે તારી મા તો ક્રીસ્ચીયન
છે, તેવાજ તેણે જઈને પોતાનો માને પુછ્યું,
અને તેણીએ હા કહ્યું કે ચીડમાં આવી
પોતીકી માને ખંજર મારીને મારી નાંખી
હતી એ ખખર સુલતાનને પડવાથી તેણે
ચીડમાં આવી પોતાનાં છોકરાને મારી
નખાંચ્યો હતો જેને પણ પોતાની માની
ધોર પાસેજ દોડેલો છે. એ જોઈને પછી
શેહેરમાં ફરી આવ્યા હતા. અહીંનાં ખરાબ
રસતા વીશે આગલ હમાએ લખ્યું છે. તે
સુધળા કાંઈ ખરાબ નથી પણ કોઈ કોઈ
સાગ બનાવેલા છે. ખોસફરસની બાજુપરનાં
ધેરો ધણું સારાં અને ખોટાં બાંધેલાં છે, પણ
અંદરનાં ભાગનાં ધેરો ધણું ખરાબ અને
નાધળાં છે. દરેક ધેર કે જેમાં મુસલમાનો
રહે છે તેની બારીને જાલીઓ બરી લી-
ધેલી છે, જેમાંથી તેઓની ઓરતો રસતે
જતાં લોકોને પોતે દીમવા વગર જોઈ શકે છે.

તા ૦ ૪ થી અક્ટોબર ૧૮૮૧—

આને સવારનાં ખાસકરસની એશીઆની આજુપર સ્કુટરીમાં આવેલો સુલતાનનો “બેલર બે” કરીને મેહલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ મેહલ માફકશરજ ધટ અને ચુનાનો બાંધેલો છે, પણ તેનાં થાંભળા તથા ડેહેલાંનાં બારણાંઓની બરસાઓ સંગેમર-મરનાં પથરની છે. એની અંદરનો ભાગ સારો સીણગારેલો છે. એનો દાદર લાકડાનાં મોઢક વરકનો ઘણો સારો છે, તથા એક ખીજી ગમનો દાદર જનાનખાના તરફ આવેલો છે તે ઘણી સારી ઢપમાં બાંધેલો છે. મેહલમાં ફરનીયર ધણું જ ઊંચી જાતનું પુરોપીયન રીતનું મુકેલું છે, અને ઓરડા-ઓમાં જુદા જુદા રંગનું ફરનીયર તથા પડદા કીધેલા છે. જનાનખાનાનો ભાગ પણ ઘણો સરસ સણગારેલો, અને ત્યાં ગાદીઓની બેઠક ઘણી ઊંચી સાદીનની કીધેલી, તથા હમામખાનું પણ સઘળું સંગેમરમરનાં પથરનું બાંધેલું છે. સુલતાનનો સુવાનો ઓરડો તથા તેનો માંએ અને બધરીઓને સુવાનાં ઓરડા પણ સારા છે. જનાનખાનામાં એક મોટું દીવાનખાનું છે, તેમાં વચ્ચે એક ડુંવારો બાંધી તેની આસપાસ મજેનો બેઠકો સઘળી સંગેમરમરનાં પથરની બાંધેલી છે, જ્યાં ઓરડા લોકો જાણે બાગમાં બેસતાં હોય તેમ ત્યાં ફુલ પાનનાં ફુંડાંઓ મુકીને તે ફુવારાની આસપાસ બેસવાનું કીધેલું છે. એ લોકોનું ખીજું દીવાનખાનું મુલાકાત લેવાનું ધણું સરસ સણગારેલું છે, અને તેમાં મજો તથા શેભા વસ્તુઓ સઘળું ફાકામનું મુકેલું છે. એ ઉપરાંત ખીજું ધણું એ મેહલમાં જોવા લાયક હતું, અને એ ઉપરથી એ સુલતાનોનાં જનાનખાનામાં શી રીતે ભપકો રહે છે તેનો થોડો ઘણો ભાસ આવે છે. એ મેહલમાં સુલતાન કાંઈ જાણુક રહેતો નથી, પણ મોજ કરવા ધયા હવા ખાવા સારું આવે છે, તથા એને

લગતાં થોડાંક જીવતાં જાનવરોનો સંગ પણ સારો કીધેલો છે, એમાં બે વાઘ ધણું જ જંગલી અને ખીડીયલ હમાએ જોયા હતા. એટલા ખીડીયલ વાઘ હમાએ ખીજે કોડે જોયા નથી. તેઓનું પીજી ૩ અંતીધણું મોટું રાખેલું છે, તેમાં તેઓ છુટથી દોડી આપણાં આગર ધસી આવવા જાય છે, તથા જોયા મેલે એને ખાવાનું પણ ધણું આપ્યાથી તેઓ ધણીજ સરસ હાલતમાં રહેલા છે. ઓશટરીઓ (શાહમુરગો) પણ ધણું જથાબધ એક મેદાનમાં રાખેલાં છે. તે જોધને પાછા કોઈકશ (Caiques) બેટોમાં બેસીને પીરાનાં કીનારા ઉપર આવ્યા હતા. એ કીનારાની થોડેક દુરથી એક નાધલી મશજીદ આવેલી છે, જેમાં દર શુકરવારે સુલતાન ધણી ધામધુમથી ભણવા જાય છે. એનો રહેવાનો મેહલ એનીજ પાસે આવેલો છે, તેમાંથી હમણાંનો સુલતાન છેક ગાડીમાં બારણાં મુકી આવીને થોડાંક પગલાં લોકોની સામે ચાલીને ઉતાવલેથી મશજીદમાં જતો રહે છે. તેને જોવાને અતી ધણી ભીડ મળે છે, અને સ્વામીમાં રીજ-મીટ વગેરે ખીજી ધામધુમ ધણી થાય છે. સાથે જનાનાંની ઓરડો પણ ગાડીઓ ભરીને આવે છે. તેઓ મશજીદમાં જતાં નથી પણ સુલતાન મશજીદમાંથી બહાર પાછો આવે ત્યાંમુકી ગાડીઓમાં બેસી રહે છે. હમાએ બે દીવસમાં જે કોન્સ્ટાંટીનાપલ જોયું તે ઉપરથી ખબર કાઢાડતાં ખીજું કાંઈ જોવાનું બાકી ન હતું, તેથી હમાએ આજે ઓસ્લીયન લોધડની જે સ્ટીમર જતી હતી તેમાં જવાનો ડેડાવ કરીને બપોરનાં ત્રણ વાગે સ્ટીમર ગેમ બોજમાં સવાર થઈ કોન્સ્ટાંટીનાપલ છોડ્યું હતું. એ શહેરની વીગત જેમ આગલ આવી છે તેમ બહારથી ધણું ભપકાવાલું છે, પણ અંદરથી પુરોપનાં ખીજાં શહેર જોયા પછી કાંઈપણ જોવાલાયક માલમ પડ્યું નથી, અને રસતા એવા તો ખરાબ હાલત-

મોંછે કે હીદુસ્તાનનાં રજવાડાઓનાં નાંધણાં આમમાં પણ તેથી સારા હશે. કચરો તથા કાદવનું તે કાંઈ કેકાણુંજ નહીં મલે; મ્યુનીશીપાલીટી તે શું છે તે અહીંયાનાં લોકો જોયા મેલે સમજતા નથી. અહીંયાં નામને ખાતર આસરે ચાર પાંચ મૈલ લાંબા રસતાની રેલવેની ગાડીછે, જે ગેલેતાથી પીરા સુધી આખા વખત મુખાધમાં ટ્રામ દોડેછે તેમ દોડ્યા કરેછે. એ શીવાય હીંયા ખીજી સારી ગોડવણુ કરી નથી. હીંયાથી આમપાસનાં દેશોમાં તો શું પણ એનાં પોતાનાં લગતાં ગામોમાં જવાને વતીક આગગાડી તથા ટ્રામવે નથી. હમો પુરોપ ખંડમાં બંધે ફરયા તેમા એજ દેશમાં આગગાડી જોઈ નથી, અને બરી રીતે જાણે શુધરાઈથી કુર રહેતું હોય તેવી હાલતમાંછે. કાન્સ્ટાંટીનાપલ બંધકર આગો લાગવાને સારું ધણું વખણાયલુંછે, અને હીંયાની કોઈકોઈ આગમાં તો ૫૦૦૦૦) ઘરો થોડા કલાકમાં ખલી ગયાં હતાં. એનાં મોહોલા સંકડા તથા ઘરો ઘણુંખરા લાકડાના બાંધેલા હોવાથી આગને ફાલો પામતાં વખત લાગતો નથી, અને વળી આગને જુલવાની ગોડવણુ કરી પણ રીતે મનમાનતી નહીં હોવાથી આવી આગો લાગે તેમાં નવાઈ જેવું દીસતું નથી. આગની વખતે જુખાખાનાંમાંથી નાંધણા બાકશા જેવા જુખા ત્યાનાં રજવાજો પોતાની બાંધપર ઉચ્ચકી લઈ જઈને જેઓનાં ઘરો આગથી જોખમમાં હોય તેઓ પાસેથી પેટુલાં પૈસા લેવા ઉભા રહેછે, અને જે આપે તેનાં ઘરોપર પાણીનો મારો ચલાવેછે. હમણાં આગોથી મોહોલાઓનાં મોહોલા ખલી ભસમ થઈ જવાથી તેઓને કુશદે કરી તેમાંનાં ઘર ઇટ ચુના તથા પથરનાં બાંધેછે, તેથી આગલ ચાલતાં એવી મોટી આગો લાગવાનો અટકાવ થશે. તરકીનું દેશ એના છેલા સુલતાનોની

બેદરકારીથી ધણુંજ ખરાબ હાલતમાં આવ્યુંછે, અને છેલી રશીઆ સાથની લડાઈ પછી એની પાસે પુરોપમાં ધણીજ થોડી જગ્યા બાકી રહેલીછે, અને તે ઉપર એતીવાડી પણ ખરાબર કરતા નથી, તેથી અનાજ તથા ગાય દોર સંઘળું રશીઅન દેશ તરફથી પુરું પાડયામાં આવેછે. અહીંયાનાં લોકોનાં કેહેવા મુજબ જો ત્યાંથી આવતો અનાજ બંધ થાય તો ડુકાલ પડ્યા વીના રહે નહીં એવુંછે. છેલી રશીઅન સાથની લડાઈ વખતે પણ મોટી કીમતો આપીને રશીઅનો પાસેથીજ અનાજ છુપો વેચાતો લેતા હતા, એમ હમારા ગાઇડથી સાંભળ્યુંછે. તરકીને હસ-તકનાં દેશોની વસતી સને ૧૮૭૮ નાં શાલનો (ખરલીન ટ્રોટી આગમજ) આસરે સાડા ચાર ક્રોડ આદમીની હતી, તેમાં પુરોપમાં ૮૭) લાખનીછે, અને જમીન નવ લાખ ચોરસ મૈલની કેહેવાતી હતી. હમણાં રૈમાનીઆ, ખલગેરીઆ અને રશીઆને તથા ખીજાં દેશોને તેમાંથી મોટા ભાગજમીન અપાવી દીધાથી એ રાજ ધણું નાંધણું થઈ ગયુંછે. એનો સુલતાન અબદુલ હમદ ખીજો કરીનેછે, જે પોતાના ભાઇની જગ્યાએ તખ્તનીશીન થયેલાછે. અહીંયાનાં રેવાજ મુજબ દીકરો આપની ગાદીએ બેસતો નથી, પણ ભાઈ જે વડો રહેશે હોય તે બેસેછે, તેથી આગલા સુલતાનો પોતે તખ્ત ઉપર આવે તેવા પોતીકા છોકરાને ગાદી ઉપર બેસવાનું બને કરીને પોતીકા ભાઈઓ તથા બન્નીજઓને મરાવી નાંખતા હતા; પણ હમણાં સો વરસ આસરેથી એ રેવાજ બંધ પડેલાછે, અને ભાઈઓને વગર મારવે તખ્ત ઉપર આવવા દેછે : બધા ભાઈઓ આની રહ્યા પછી વડા ભાઈનો વડો છોકરો ગાદીએ બેસેછે. એઓનાં કાયદા મુજબ ખાનદાનમાં જે ઉમરે વડો મરદ હોય તે તખ્ત ઉપર આવવો જોઈયે.

તરફની બંધાર મુદ્દાની વખતે ૧૬૦૦૦૦) અને લડાઈ વખતે ૬૦૦૦૦૦) માણસનું થાય છે. એની આવક ૧૪) કરોડ અને ખર્ચ ૧૭) કરોડ તથા કરજ રાા અજબ રૂપિયાનું તેમજ ધંધાંડાં માથેનો એનો વેપાર ૧૧) કરોડનો છે. કાન્સ્ટાંટી નાપોલની વસતી તેનાં પડાં સુધાં ૧૦) લાખની કેહેવાય છે. હીંયાં દીવસનાં કલાકો ધડીયાલોમાં માડવાની નવી રીત છે. સુરજ ઉગે છે ત્યારે ખાર ઉપર કાંટા માંડે છે અને તે પછી આખા દીવસનાં કલાકો ચાલે છે. જો સુરજ પાંચ વાગે ઉગે છે તો આપણું ખાર વાગે છે ત્યારે એ લોકોનાં સાત વાગે છે; હમણાં દીવસ તથા રાત સરખી હોવાથી સુરજ મવાનાં છ વાગે ઉગે છે, તેથી આપણાં ખપોરનાં ખાર વાગે છે ત્યારે એ લોકોનાં છ વાગે છે, અને જેમ સુરજ વધતો ધ્યા એણે દીવસમાં ઉગે છે તેમ ફરફાર કર્યા કરે છે, જેથી અલખતાં ખીજાએ સુરજ કયે વખતે ઉગે છે તે જાણવાને અડચણ પડતી હશે. આજે કાન્સ્ટાંટીનો પલ ખપોરનાં ત્રણ વાગે છોડ્યું, અને બાકીનો દીવસ સ્ટીમરમાં જ ચુલારથો હતો. રાતનાં કાળો સમુદ્ર ધણેજ જોરમાં ધધાંચો હતો, અને હમારી સ્ટીમર ધણી નાધલી તથા જુની હોવાથી ડોલા ખાતી હતી, જેથી ઉતારાએનો મોટો ભાગ ખીમાર પડ્યો હતો. એટલે જોરનો દરીયો હમારે આગલ કોઈ વખતે જોયો ન હતો.

તા ૦ ૫ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે સહવારનાં હમારી સ્ટીમર કલાક ૬ ને ૨૦ મીનીટે વારનાં (Varna) નાં બંદરમાં લાંગરી અને હમા ખેટામાં ખેસીને કીનારે ઉતર્યા હતા. એ વખતે પણ દરીયાનો જોર ધણો અને માળ જોશમાં હોવાથી ખેટામાં ખેસતી વખતે જરાક મુશ્કેલી નડી હતી, તથા કીનારે ઉતરવાની જગ્યા અતી ધણી ખરાબ હોવાથી ધણી મહેનત પડી હતી.

ખારાંનો ડંકો નામનો ખાંધેલો, અને તેની દેવાલ ઉપર ધણી નાધળી એક લાખડની આસરે એ રીટ પોહોળી અને તપીને બદલે જડા લાખડનાં સલીયાની નીસરણી જેવી હતી. માળ ધણાં જોરમાં હોવાથી તે સીડી ઉપર ઉતરવા માફ ખોટ જરાક પણ થોભી શકતી હતી નહીં, તેથી ડંકા ઉપર માણસો ઉભાં રહીને હમા લોકનાં બેહુ હાથ પકડીને એચી લેતા હતા. જો તપાસીને સીડી ઉપર પગ નહી મુકે તો હેડળથી ખોટ ખીસી જાય એટલે હેરાનગતી પડે એવું હતું. એ વારના શહેર બજારોની આનાં પ્રીન્સને હસ્તક છે, જે તેને તરફની છેલી લડાઈમાં મલ્યું હતું. એનું ગામ કાંઈ હમારા જોવામાં આવ્યું નહીં, કારણકે આગગાડી તરત હંકારવાની હતી, અને હમારો સામાન અહીંયાં કુરળવાળાએ તપાસ્યો તેથી વખત ધણો જતો રહ્યો હતો. હમારે કાન્સ્ટાંટીનો પલથી વામ્પનાં મુધીની પાંસરી ટીકીટ લીધો હતો તો સ્ટીમરવાલાએ પોતાની ખોટમાં ખેસાડીને કીનારે ઉતારતે, તથા સામન પણ આગગાડીમાં તે લોકોજ માકલાવતે, જે માફ આગગાડી કીનારાનાં ઉતારા સુધી આવીને ઉભી હતી, પણ અહીં જવાનું હમારે એકાએક ઉભું કીધાથી ટીકીટ સ્ટીમર ઉપરથી લીધી અને તેથી ખોટ મેલવાની તથા કીનારેથી રેશન જે આસરે એક મેલ દુર છે ત્યાં સુધી જવાનો હલામન ધણી પડી હતી. એ રમતો ગાડીમાં જવાનો કાન્સ્ટાંટીનો પલનાં રસતા કરતાં પણ અતી ધણો ખરાબ હતો. જેકે એ ગામ એક ક્રીશ્ચીઅન પ્રીન્સનાં હાથમાં છે તો પણ આ બંદરની ખરાબ હાલત રાખેલી છે.

હમા વારનાથી કલાક ૮—૩૦ મીનીટે આગગાડીમાં ખેસીને નીકળેલા રટશચક(Rutschuck)કરીને બજારોની આની હદ છે ત્યાં સાંજનાં ચાર વાગાને અમલે

પુગા હતા, જ્યાં હમારો સામાન ફરીથી રોમાનીઆની હદવાલાઓએ તપાસ્યો હતો. વારતાથી તે છેક રશ્યન્ક સુધીની જ્યાં ધણીખરી વેરાન પડેલી છે તથા ખેતીવાડી ખરાબર ચાલતી નથી. હમે ૨-૪૨૨૪માં આગગાડીમાંથી ઉતરીને ત્યાંથી સ્ટીમરમાં બેસીને ડેન્બુખ નદી પસાર કરી હતી, તે કલાક ૪-૩૦ નાં નીકળેલા કલાક ૫) વાગેને સ્માર્દા (Smarda) કરીને રોમાનીઆની સરહદ છે ત્યાં પાછા ક્રીના-રો ઉતર્યા હતા, અને ત્યાંથી કલાક ૬) વાગે આગગાડીમાં પાછા બેસીને બુકેરેશ્ટ (Bucharest) કરીને રોમાનીઆનું પાપતમ શહેર છે ત્યાં રાતનાં કલાક ૮) વાગે પુગા, અને હાઇલ બ્રોફ્ટ (Brofft) માં ઉતારો લીધો હતો. આગગાડી હીંપાંથી રાતનાં આગલ વધતી નથી તેથી હમાને અહીંયાં રહેવાની ફરજ પડી હતી. હમાએ સ્માર્દાથી હીંપાં (બુકેરેશ્ટ) સુધીનો રસ્તો પસાર કરી તે સઘળામાં ખેતીવાડી ચપલી જણાઇ હતી, તેમાં મકાઇબુઢા અને કોઢોડાં ધણાં હતા તથા મોકો સુખી હોય તેવું દીસતું હતું.

તા ૦ ૬ ઠી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં આગગાડી કલાક ૮-૨૫ મીનીટ ઉપડવાની હતી તેથી સકારેથી હમા બુકેરેશ્ટનાં શહેરમાં ફરી આવ્યા હતા. એ શહેરનાં રસ્તાઓ પુરોપનાં ખીજાં શહેરોનાં રસ્તા જેવા છે, અને ધમારત તથા મોઢાલા પણ મોટા અને કુસાદે તથા કોઇ કોઇ ધમારત મનેની કારી-ગીરીથી બાંધેલી છે. આજે શહેરનો પાદશાહ પેહુલો ચાર્લસ શહેરમાં આવવાનો હતો, તેથી બધે ધામધુમ થઇ રહી હતી, તથા વાવટાનો સણગાર ધમારતો ઉપર મોકો કરતા હતા. એ શહેરની વસતી મને ૧૮૭૭ નાં શાલમાં પોણા બે લાખની હતી તે હમાણાં વધીને હડી લાખની થઇ છે, અને બધી રીતે એ શહેર આબાદ

દીસે છે. એ દેશનો પ્રીન્સ અસલ તરફનાં મુલતાનને તાબે હતો, પણ મને ૧૮૬૬ માં તે છુટો થયો અને તેને પ્રીન્સનો ખેતાબ મલ્યો હતો, તથા ત્યારપછી તરફી રૂશીઆની છેલી લડાઇ પછી ૧૮૮૧ માં પાદશાહનો ખેતાબ ધારણ કરીધો. રોમાનીઆ દેશ આસ્ટ્રીયા, રૂશીઆ, અને કાળા સમુદ્રની વચ્ચે આવેલું છે. તે ૪૯,૨૬૦ ચોરસ મૈલ, અને તેની વસતી ૫૩,૭૬,૦૦૦ ની કહે છે. એનું લશ્કર સમાધાનીનાં વખતમાં ૫૦,૦૦૦ નું અને લડાઇનાં વખતમાં ૨,૦૦,૦૦૦ નું કહે છે, તથા દેશની સરકારી ઉપજ વરસ દીને સાડા ચાર ક્રોડ રૂપિયાની તથા કરજ ચોવીસ ક્રોડ રૂપિયાનું છે. એ દેશમાં ૮૮૦ મૈલની રેલ તથા ૩૨૫૦ મૈલનો ટેલોગરાફ નાંખેલો છે. હમા સવારનાં કલાક ૮-૧૫ મીનીટ બુકેરેશ્ટથી નીકળેલા સાંજનાં છ વાગે ઓરસોત્રા જે રોમાનીઆ અને આસ્ટ્રીઆની સરહદ છે તે પસાર કરીયું હતું, અને વરશીઓરોવાનાં રેશન ઉપર ફરીને હમારો સામાન આસ્ટ્રીયાના કુરજવાળાઓએ તપાસ્યો હતો તથા પાછા આગગાડીમાં (ત્યાંથી સુવાનો ગાડી મલી હતી) બેસીને રાતનાં કલાક ૭-૩૦ મીનીટ નીકળ્યા તે આખી રાત રસતામાં ગુજરી હતી.

તા ૦ ૭ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં કલાક ૭-૩૦ મીનીટ બુડાપેસ્ટ (Budapest) કરીને હંગરીનું પાપતમ શહેર છે ત્યાં રેશનપર ઉતર્યા હતા, અને એ શહેર જેની વખાણ હમાએ સાંભળી હતી તે જોઇને પાછા બપોરની ખીજા ટ્રેનમાં જવાનો ડોડાવ કરી શહેર જોવા નીકળ્યા હતા. એ શહેરનાં મોઢાલા તથા ષેરો ધણાં જોવા લાયક છે. એનાં રસ્તા પણ મનેની ફરજબંદીનાં કરીધા છે. ડેન્બુખ નદીથી તે બે ભાગમાં વેઠું ચાઇ ગયલું છે, તેમાં

એકનું નામ બુડા અને ખીજનું નામ પેસ્થ કરીને (Buda & Pesth) છે, અને તેમાં છેલ્લા જોવા લાયક છે. તેનાં એક બે માહોલા બે મૈલ સુધી લાંબા છે, અને તેમાં શુગર અટ (Sugar Ut) કરીને માહોલા છે તે પૂરાપનાં માટાં શહેરની ખરોબરી કરી શકે તેવા છે, તેમાંનાં અમલનાં સઘળાં જીનાં અને નાધળાં પેશ તોડી પાડીને નવી માટી માટી ગંજવર ધમારતો ખંધાઈ કેટલીકો તૈયાર થાઈ છે, અને કેટલીકો ખંધાય છે તેની વચ્ચેનો રસ્તો (૧૫૦) ફીટ પોહોળો છે અને તેમાં પગે ચાલવાની પગડીઓ ચાર, ગાડાં તથા સામન લઈ જવાનાં રસ્તા બે, તથા તેઓની વચ્ચે ગાડી ધોડાને મોટા રસ્તો એક એમ મલીને સાત રસ્તાનો એક રસ્તો ખનાવેલો છે, જેવા રસ્તા ખરલીન શીવાય ખીજે કો હેમોએ જોયા નથી. એ માહોલાની વચ્ચેમાં બે માટા “સ્કુવેર” ચોક કીધેલા છે અને તેમાં ચાર ખુણે એકજ સતની હવેલીઓ ખાંધેલી છે, જેમાંનાં એક ચોકમાં તો એ હવેલીઓ ઉપરાંત એઓની આગલ નાધળા આગ તથા કુંવારા કીધેલા છે, તેથી ઘણોજ સોભે છે. એ છેલ્લા ચોક મુકા પછી મળની ઢપનાં ખાંધેલા નાધળા આગ સાથનાં ખંગલા આવે છે, એ જગ્યા પર ગરમ પાણીનાં ઝરા લાગેલા છે, તેથી રસ્તાઓની ગટરમાંથી કુમાડો નીકળ્યા કરે છે. એ રસ્તાને છેડે કુઆણોજલ ગાર્ડન્સ આવેલી છે તે હમો જોવા ગયા હતા, જ્યાં થોડાંક જનવરોનો સંગ્રહ કીધેલો છે. એ જોઈને ડીક ફરેનગટનું આવળું જોવા ગયા. એ શખ્સ અહીંયાંનો એક મોટો વીદ્વાન થઈ ગયો છે, તે સાફ એનું પુતળું પેડસ્ટલ ઉપર બ્રાન્ઝનું ખનાવીને મુક્યું છે, અને તે પેડસ્ટલની ચારે બાજુઓ પર તેનાં કુદબનાં નેમંબ.

શનાં પુતળાં મુકેલાં છે, જે ધણાં જોવા લાયક છે. એ પુતળાંની સામે ડેન્યુન નદીની ઉપર એક પુલ તદન જુલનો વગર પાયાનો સાંકળ ઉપર લટકતો ખાંધેલો છે, જે (૧૨૨૦) ફીટ લાંબો છે, અને એવા માટા જુલતા પુલો દુનયામાં થોડા છે એમ કહેવાય છે. તે પુલ પરથી પસાર થઈને બુડા કરીને ખીજો ભાગ છે ત્યાં ગયા. એ ભાગમાં નદી કીનારેથી થોડીક ધમારતો ધણી સારી અને રસ્તો માફકસરનો છે. અહીંયાં હંગેરીનાં આગલા પાદશાહેનો મેહલ એક ટેકડી ઉપર ખાંધેલો છે, જે ઉપર જવા સાફ ખાગમાં ચઢાવેલો ધણી સરસ રીતનાં ખાંધેલો છે. એ જગ્યા પર ગરમ પાણીનાં ઝરા ધણાં હાવાથી ત્યાં એક ધણો મોટો નાહાવાનો હમામ ખાંધેલો છે, જેમાં આસરે એકસો આસરે ડાઝોમાં માટી ટાંકીઓ કરી તેમાં ગરમ ઝરાનાં પાણીનાં નોલો મુકી લાવેલા છે. એ પાણી ખળખળતું ગરમ પાણી જેવું રહે છે, તેમાં નહાવાથી દીઝનો ધણો રોગ નરમ પડે છે, દરેક જણના નાહાવાના ૫૦ ફ્રેન્ક ધયાને અરધા રૂપિયા લે છે. એ જોઈને હમો આગગાડીનાં રોશનવર પાછા આવ્યા હતા. બુડાપેસ્ટની વમતી આસરે ૨,૮૦,૦૦૦ માણસની છે, અને એ હંગેરીનું પાવતમ શહેર ગણાય છે. હંગેરીનું દેશ જો કે ધણાં વરસ થયાં આસ્ટ્રીયાના તાબામાં છે, અને તેઓનો વહીવટ સઘળો આસ્ટ્રીયામાં થતો હતો તેને નામનું છુટાપણું આપીને ૧૮૬૭ માં તેનો પાદશાહ જાણે ખીજો હોય તેમ આસ્ટ્રીયાનો શહેનશાહ એ શાલમાં ધણી ધામધુમથી તખ્તનશીન એ શહેરમાં થયો હતો. તેનો વહીવટ જુદી કાઠીનશીલ (ધયાને ડાઝેટથી) ચલાવે છે, અને જરમતીનો શહેનશાહતમાં જેમ ખીજાં પરચુટણ રાજ્યો સામલ છે તેમ આસ્ટ્રીયાની શહેનશાહતમાં એને સાંમલ કીધું છે, અને

ત્યારથી એ શહેનશાહતનું નામ આસોઆ હનગેરી કરીને આપેલું છે. હમો બુડા પેસ્થથી બપોરનાં ૨-૧૦ મીનીટ ટરેનમાં બેસીને રાતનાં ૭-૩૦ મીનીટ વીએના મધે આવી પુગા, અને ત્યાંનાં હાઇલ મેટરોપોલમાં ઉતારા લીધા હતા. આગગાડીમાં જે રસતો આજે પસાર કીધા તે સ્થળો ક્ષણવંત દીસતો હતા, અને ત્યાં મેં ઘણાં યવો જોધયે, કારણકે રેલ્વેનો ઉપર નાધળી ટોપલી ભરીને મેં લોકો બા રૂપિયે વેચવાને ઘણાં ખુશી થતાં હતાં. એટલે બધા સસતો મેં યુરોપનાં ખીજાં ગામોમાં હમોએ કદી જોયો નથી. સેક, દરાખ, પેર, પ્લમ્સ, એપરીકોટસ એ સ્થળો એકજ ભાવે ટોપલીઓ ભરીને એક ફિકિ વેચતા હતા.

તા ૮ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે પેહેલાં Franzens Platz નાં રસતામાં પેહેલા ફ્રાંસીસનું બાવળું જોવા ગયા હતા, જે બ્રાંઝનું બનાવીને શાહનશાહના મેહેલવાલા ચોકમાં મુકેલું છે, અને તેની આસપાસ ધરમ, સલાહ, ધનસાફ અને હીંમતનાં દર્શણિક (આલેગોરીકલ) પુતળાં ગોઠવેલાં છે. તે ઉપરાંત ખુણાંઓ પર હુનર, વેપાર, એતીવાડી ઇત્યાદીનાં ખીજાં પુતળાં મુકેલાં છે.

તે જોધને એ મેહેલને લગતી ધોડાપર બેસવા શીખવાની સ્કુલ જોવા ગયા હતા, જ્યાં શહેનશાહનાં બેસવાનાં ધોડાઓને સરસ રીતની કેળવણી આપતાં જોઈ હતી. ત્યાંથી નીકળેલા મેહેલને લગતો દેવલ આગસ્તીનેર કીર્ચ (Augustiner Kirche) કરીને આગસ્તીનેર ગાસ (Augustiner gasse) નામના મોહાલામાં આવેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ કાંઈ ઘણું ભવકાદાર નથી, પણ એની અંદરનો આલટર ઘણોજ સારો અને નકશીદાર તથા વગર ગણત્રીનાં પુતળાંઓ તથા મોરખંદર જેવા ધોડા પથરો બનાવેલાં છે;

તે તથા ઉમેશ કોસ્મીઆનાનો યાદગારીનું બાવળું મુકેલું છે, તે ઘણુંજ સરસ કાનોવા (Canova) કરી વખણાયેલા કારીગરનું બનાવેલું છે. હીંયાં સ્થળા શહેનશાહો મરણ પામે છે, તેમનાં દીલ (Heart) કાહાડીને રૂપાનાં વાસણોમાં રાખી મેલી મુઠદાં ખીજાં દેવલોમાં દોટે છે, અને શહેનશાહનાં આનદાનનાં લગન તથા બેમીસ-મની કીયા પણ હીંયાંજ થાય છે. શહેનશાહને મેહેલમાંથી પાછરે અહીંયા આવવાને રસતો કીધેલા છે, જે વોટ આવી તે ગેલેરી પર બેસે છે.

એ જોધને પછી Scholten Ring માં આવેલું Hieland skerche ધવાને વોટીવ ચર્ચ (Votive Church) કરીને દેવલ અને ૧૮૫૩ માં હાલનાં શહેનશાનું ખુન થતાં બંધી ગયો હતો તેની યાદગારીમાં બાંધેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ અંદરથી ઘણુંજ સરસ મણગારેલું છે અને તેની છતપર ચીત્રકામ કીધેલાં છે. તેની ૭૮) રંગીત કાચની બારીઓ જુદા જુદા પેસાવાલા ચમ્પોએ મુકેલી છે, તે ઘણીજ સરસ અને જોવા લાયક છે, જેમાં મુકાવનાર ઘણીની પોતાની અને કોઇમાં કુટુંબની સખીઓ પાડેલી છે. શહેનશાહ તથા તેનાં કુટુંબની સખીઓ પણ બારીઓમાં પાડેલી છે. એ દેવલ અને ૧૮૭૯ માં તૈયાર થયેલું છે, પણ એની અંદરનાં બાંધકામમાં કાચો પથર વાપરવાથી અત્યારથીજ તેમાં આંધળાં પડવા માંડે છે, તેથી ખીજાં દેવલોની માફક આ દેવલ ઘણું સુધી ટકે એવું લાગતું નથી.

એ જોધને પછી શહેનશાહનાં મેહેલનાં ચોકમાંથી પાછા પસાર થયા હતા (એ મેહેલ શહેરની વચમાં આવેલા છે અને તેનાં ચોકમાં થઇને મેહેલની નોંચેથી રસતો છે તેમાંથી આજો વખત ગાડી ધોડા આવ બપુરે છે). તે વખતે મેહેલ ઉપરની લશ્કરી ચોકી બદલવાનો વખત થયો હતો,

તે જોવાને ૧૨૫ વાગેને લોકોનો ભીડ ધણી મલી હતી તે હમો પણ જોવાને ઉભા હતા. દરરોજ ચોકી બદલવા સારું એક ટુકડી વાળાં મુઠાં આવેછે અને ચોકી કરતી ટુકડી તેની સાંમે ઉભી રહીને મળેછે, અને તેની પાસે જો વાવટો હોયછે તે નવી આવેલી ટુકડીને આવેછે; તે વખતે પાદશાહની સલામતીનું વાળું વળડેછે. પછી નવી ટુકડીવાલાઓ મેહેલની અંદર જીતી ટુકડીનાં માણસો સાથે પહેડા બદલી કરેછે તે પાછા આવે તેટલાં સુધી પેલું વાળું બે ત્રણ રાગ લોકના શોખને સારું વળડેછે. એ જોઇને શહેનશાનાં તબેલાઓ જોવા ગયા, જ્યાં જાતજાતની રોટ કેરી-એજીસ ધણી સારી પણ માદી ઢપની રાખેલીછે. હમણાની સ્વારીની ગાડીઓ પર ગીલીટ માફકસરનોછે પણ જીતી સો વરસની ગાડીઓ યુરોપનાં ખીજાં દેશોમાં ગીલીટની જોઇ તેવીછે. એ ગાડી ઉપરાંત શહેનશાહાનાં ધયા તેના કપીલાનાં માણસો મરણપામે તેઓનાં મુડાં લઈ જવાની ગાડીઓ પણ રાખી મુકેલીછે. અને ૧૮૭૩માં પ્રદર્શન થયું ત્યારે યુરોપનાં ધણાખરા રાજાઓ અહીંયા આવ્યા હતા, તેઓ દરેક સારું નવી ગાડીઓ બનાવી હતી, તથા ખીજા પરચુટણ લોકોમોટે પણ નવી ગાડીઓ બનાવ્યાથી ગાડીઓએ એક મોટો હાલ ભરી નાખ્યોછે. અહીંયા એક કેશમાં તરફીનાં સુલતાને મોકલેલું જીન તથા તેનાં સઘળાં સીંગાર મુકેલાંછે. તે તદ્દન ખેરાતથી મદી લીધેલું, અને ધણું કીમતીછે. એનાં એક ઝોરડામાં શેકારે જવાનો સામન ગોઠવેલાંછે, તેમાં જાત જાતની બંદુકો તથા હરણોનાં સીંગડાં તથા શહેનશાહો અને તેઓની ઓરતો એ મારેલાં હરણોનાં ડોકાં ગોઠવેલાંછે. તેની વચ્ચે હરણનાં ડોકાં તથા સીંગડાંનું એક કુંમર ધણી સારી રીતથી બનાવીને મુકેલુંછે. શહેનશાહનાં તબેલામાં હાલ

૪૦૦) ધોડાઓ રહેછે, તે સઘળા માટી કીમતનાં અને ધણું જોવા લાયકછે. તમ ઉપર ખેસવાની કીયા વખતેના સફેદ અને ચમ્પુતની કીયા વખતેનાં કાળા રંગનાં ધોડાઓ વાપરવા જીદ રાખેલાંછે, જેઓ તેજ વખતે કામે લાગેછે અને બાકીનો વખત ખેસીને ખાયા કરેછે. પહેલા ધોડા અને ૧૮૬૭માં હમણાંનો શહેનશાહ હન-ગેરીનો પાદશાહ દાખલ તત્તનશીન થયો ત્યારે વપરાયા હતા, તે હાલ ધણું જુદા યદ્દ ગયાંછે અને જે મરી જાયછે તેને બદલે ખીજા લાવીને રાખેછે. એ તબેલા જાણે મોહોલાનાં મોહોલા ચોખુટ બાંધેલા હોય તેમ ગણતરી વગરનાંછે, અને સઘળા ધણા સફા રાખેછે. એનેજ લગતી સ્વારી કરવાની નીશાળ રાખેલીછે, જેની ઉપર કાચનું કવર કરી લીધેલુંછે, ત્યાં શહેનશાહ અને તેનાં કુટુંબી શીયાળાનાં વખતમાં ધોડા પર કસરત કરેછે.

એ જોઇને પછી રીંગસ્ટ્રાસમાં (Ringstrasse) આવેલું કુન્સ્ટલેર હાઉસ (Kunstler haus)નું સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પર સખીઓનો સારો જથ્થો કીધેલોછે, જેમાં કોઈ કોઈ ધણી કીમતીછે. ત્યાંથી નીકળેલા સ્ટુબેન રીંગ (Stuben Ring) માં આવેલું ઓ-સ્ત્રીયન સંગ્રહસ્થાન જોવાને ગયા, જ્યાં પણ સખી તથા પુતળાંઓનો સંગ્રહ સારો કીધેલોછે. તે ઉપરાંત દેશ દેશનાં જાત જાતનાં હુન્નરકામનો પણ જથ્થો ધણો મુકેલોછે, તેમાં સોનાકામ, રૂપાનું શીલીગરી વરક, ચાએનાવેર, મીના કામ, કરનીચર, હથીયારો, હાંધાંતનું કામ, ખીજાર કામ, જીતી અને નવી ઢપનું લાકડાંનું મોઝાઇક વરક, પડદા, કળાતકામ, કેપીનેટ, એબ-ની અને જાત જાતનાં ઉંચા પથરાની ભિજેશિય બનાવેલી જીનીબ્લાકડાની તીજોન્દી, અસલમાં પથરાનાં વપરાતાં હથીયારો ઇત્યાદી ઇત્યાદી એવી બધી જાતનાં દેશ દેશની

ખનાવટનો સંગ્રહ ધણી સારો કાઢેલો છે. એ ઉપરાંત ૧૬૦૦૦) પોલીઓનું પુસ્તક-ખાનું, તથા ૧૫૦૦૦) ફોટોગ્રાફ તથા ફાઇંગ મુકેલાં છે, એ સમગ્ર જોવા લાયક છે પણ તેની વીગતો હમે લખી શકતા નથી. ત્યાંથી નીકલેલા અને ૧૮૭૩ માં અહીં મોટું એકઠીખીશન ઉઘાડ્યું હતું તેની વચ્ચેનાં ભાગની ધમારત જે Prater નામની જગ્યામાં બાંધેલા હજુ સંપેલી છે તે જોવા ગયા હતા. એ ત્યારપછીનાં એ શહેરનાં પ્રદેશોનાં કામમાં આવે છે. તેમાં વચ્ચમાં એક મોટો ગોળ હાલ બાંધી તેની સારો બાજુપર છુટા છુટા વધારા (Wings) બાંધ્યા છે. વચ્ચે ગોળ હાલ ધણીજ મોટા છે, તેની ૩૨૦) ફીટ પરીધ છે, અને તેની ઉપરનાં ચુંબજનું મથાળું ૩૬૦) ફીટ જંચું છે. એની વચ્ચમાં એક મોટો કુવારો કાઢેલો છે, જે હમે ગયા તે વખતે ઉડાર્યો ત્યારે પાણી આસરે ૮૦) ફીટ જંચે ઉડ્યું હતું. અને પવન અંદર નહીં હોવાને લીધે ધણું સીકુંજ ઉડ્યું હતું. હાલને ફરતી સીડી બાંધીને તે ઉપર ચોટલા (ખાટકાર્મ), તથા મથાળે ફરતી જમ્બી ગેલરી કાઢેલી છે. તે ઉપરથી ચુંબજની અંદર છેક મથાળાંની નજદીકમાં પણ ફરતી ગેલરી કાઢેલી છે, જ્યાં જવા સાફ સાંચા (લીફ્સ) રાખેલા છે. એ ધમારત જયારે પુરેપૂરી હશે ત્યારે ધણીજ ભપકાદાર અને મોટી હાવી જોઇએ, જે તેનાં પ્લાન તથા ડીઝાઇનનાં ફાઇંગ ત્યાં રાખેલાં છે તે જોવાથી માલમ પડે છે. એ જોઇને પછી અતરેનાં પાર્કમાં ફરવા ગયા હતા જે પુરેપૂરો બીજા દેશોનાં પારકોને મલતો આવે છે ત્યાં થોડક રેસ્ટોરાંટ કાઢેલો છે, તેમાં એક ધણુંજ મોટું છે જ્યાં ૭૦૦૦) માણસો એકી વખતે આવજવ કરે છે. ત્યાંથી પીપલ્સ પાર્કમાં ગયા. પગે ચાલતાં જતાં લોકોને ફરવા સાફ એ જગ્યા છે, જેમાં (Rest-

aurants) રેસ્ટોરાંટનો તો કાંઇ થાગળ નથી; જાણે એનોજ મેહોલો હોય તેમ છે. એ ઉપરાંત જતજતની ફરવાની ચકરીઓ, નાચો, આરગીનો ઇત્યાદીનાં પણ ધરો છુટાં છુટાં બાંધેલાં છે, જેથી લોકોને મોજ કરવાને બની શકે છે. આજે રાતનાં અહીંયાનાં ઇમપીરીઅલ ઓપેરા હાઉસમાં UnBallo in Maschera નો ઓપેરા જોવા ગયા હતા. એ ઓપેરા હાઉસ ધણું મોટું, અને તેની અંદર ૩,૦૦૦) માણસ બેસે એટલી જગ્યા છે. તેની અંદરનો તથા બાહારનો ભાગ ધણી સારો સજુબારેલો તથા તેના તખ્તાની રંગબુમી પણ ધણી સરસ કાઢેલી છે. તે બાંધવામાં હમારા ધારવા મુજબ પચીસથી ત્રીસ લાખ રૂપિયા ખેડા હશે; પણ જોયા મેલ શહેનશાહને તે પચાંદ પડતી નથી તેથી બીજો નવો અને ધણી સરસ ઓપેરા હાઉસ બાંધે છે, જે હજુ તૈયાર થયો નથી. એ ઉપરાંત પરચુટલુ નાટક તથા નાચનાં ધરો પણ ધણું છે, જેમાંની બીજા વર્ગની નાટકશાળા જેવી પણ સુખધમાં એકું નથી, અને ત્રીજા વર્ગની શાળાઓ પણ ધણી સરસ છે.

તા. ૯ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં આમબ્રાસ કલેક્શન (Ambras Collection) કરીને એક સંગ્રહસ્થાન છે તે જોવા ગયા હતા, જેમાં પરચુટલુ ચીજોનો ધણી સારો જમાવ કાઢેલો છે. એનો મેહોરાખ ડ્યુક ફરડીનાંડ જે અને ૧૬૯૬ માં મરણ પામ્યો તેણે Chateau Ambras કરી ઇનસપ્પરકમાંની નજદીકમાં મેહલ હતો ત્યાં કાઢેલો હતો. તે વીમ્મનામાં અને ૧૮૦૬માં લાવીને મુકેલો છે અને ત્યાર પછી તેમાં વધારો ધણી કાઢેલો. એમાં નવાઇની ચીજોમાં ૭૫ ફીટ જંચાં માણસનું લાખડનું બખતર, જે ઉપલા ડ્યુકનો એક હજુરીઓ (વાયેટ) હતો તેનું છે. પાદરીઓનાં રસમી

તથા કમ્પી ભરતનાં પેરવાનાં જભા
ધણું છે, અને તે ઉપર બેસુમાર સેંત્રની
તસ્વીરો ધણી સરસ કારીગીરીથી ભરેલી
છે, તથા તેમાં બધા ધણાપરો ભાગ
માતીઓથી ભરાયેલા છે. એની કારીગીરી
ધણી જોવા લાયક છે. એ જભા કાંધ
નાધળા નથી પણ અત્તીધણું મોટા,
કમ્પટનો આખો ભાગ ભરાય એમણ છે.
એક કમ્પટ ધણું નાધળું (૧૦૦૦) આનાં-
ની છે. એક પોલાદની ખુરસીમાં એવી
ગોઠવણ કીધેલી છે કે જે તે ઉપર બેસે તેનાં
હાથ તથા પગ એક જાતની ચાંપથી બં-
ધાઈ જાય છે. હાથી દાંતનાં નાધળું (૧) થી
૧૧ શીટની ઊંચાઈનાં પુતળાં, વાઝીસ
ધત્વાદી પણ કીધેલાં છે, અને તે ઉપર મા-
ણસો, જનાવરો, તથા ઝાડની તસ્વીરો
અત્તીધણી ઝીણી કારીગીરીથી કીધેલી છે.
હમણાંનાં શેહેનશાહનાં સીંહવર વેડીંગ પર
વીએનાનાં લોકેએ તેને એક પેટી ભિટ
આપી છે જે અબનુસ, હાથીદાંત અને
૩ પાંકામની બનાવેલી છે; તે ઉપર સારી કારી-
ગીરીનાં બનાવેલાં ૩ પાનાં પુતળાં મુકેલાં છે.
હીરાનાં મુદાંની લાકડીઓ, ઝવેરાતનાં બ-
નાવેલાં નાંધળાં ફૂલાવર વાઝ તેમાં હીરા,
માણુક, પાણું અને મોતીનાં ફૂલો સુધાં,
કેરમાનાં વાસણો તથા કાસ, પરવાળાનો
સામન, તલવારની આખાં પરવાળાની મુક,
ઝવેરાતનાં આલટર, આખાં મોટીનાં એ-
કથી બે ઈંચ મોટા કુતરા, રતનહાસ તથા
ખીજાં ધણું જનવરો, એક બાવણું વીએનાં
મધે હેક્સ માન્યુમેનટ કરીને છે તેની નકલ
ધણી સરસ બનાવીને તે ઉપર મોટા હીરા
તથા પાના જડી ધણું સોભાધળું કીધું છે,
તથા એક જ્યોતીશીનું ધડીયાળ (Astro-
nomical Clock) અને ૧૬૬૩ માં બ-
નાવેલું ધત્વાદી ધણી મીજો છે, જેની
વીગતો હમો લખી શકતા નથી. વખણાય-
લા સરદારોનાં જીતા લડાઈનાં અખતરો
પણ ધણું છે.

એ જોધને થી પીકચર ગેલેરી (The
Picture Gallery) જોવા ગયા હતા.
એ તસ્વીરોથી બેલવેદીઆનો મહેલ અને
૧૭૭૭ થી રાકતા આવેલા છે, પણ તેમાં
પાછલથી ખીજાં નાધળાં સંગ્રહ વેચાતાં
લધને ઉમેરતાં ઉમેરતાં હાલ ૧૫૦૦ ઉપર
એકઠાં કીધેલાં છે, અને તેમાં યુરોપનાં ઉ-
સ્તાદ મીતારાએને હાથની તસ્વીરો જીદ
જીદ આરડાઓમાં મુકેલી છે. તેમાં મોટા
ભાગ વીનીશીઅન સ્કુલનાં રૂબન અને
દુરુઅર મીતારાઓનાં હાથનાં છે, જે બાબે
આએ સંગ્રહની બરોબરી દુનયાની
ખીજી કોઇપણ ગેલેરી કરી શકતી
નથી. એ પીકચર ગેલેરી મરાયા ડેરીસા
(Maria Theresa) કરી શેહેનશાહ
ખાંનું હતી તેને પોતાનો મહેલ આપીને
પેહેલી ઉભી કીધી હતી. એ મહેલ ધણો
મોટો અને તેમાં પેસતાં સંગેમરમરનાં
પથરનો હાલ બાંધેલા છે, તથા ઉપરનાં
આરડાઓમાં અમુલનો ધાલ તથા છતોપર
મીતકામ હજી સલાંમત છે. તેમાં એક આ-
રડો સૈથી નાંકે છે તે વદન આખો શુક
ધાળનો દેવાલ છત શુધાંનો કીધેલા છે,
જેમાં હાલનાં શેહેનશાહને અને ૧૮૭૩ નાં
એકઠોખીશન કમીટીવાલાઓએ એક આ-
લબમ ભિટ આપેલી તે મુકેલી છે, તે જાણે
એક મોટી પેટી હોય તેવી આસરે ૪ x ૨
શીટની હશે, અને ઊંચાઈમાં ૧) ફુટ છે.
તે આલબમમાં એ શેહેનશાહ અને ૧૮૪૮
માં તખ્ત ઉપર આવ્યો ત્યારથી તે અને
૧૮૭૩ સુધી એસ્ટ્રીયામાં જાણવા લાયક
બનાવો બન્યા તથા ઇમારત બંધાઈ તેનાં
ફોટોગ્રાફ મુકેલા છે, અને તેને બાહારથી
ધણી સરસ સજાગારેલી છે. એ જોધને
પછી સેંટ કાર્લોસનું દેવાલ બાહારથી જોડું
હતું, જેની બાહર બારણું આગલ બે મોટા
મીનારા સહીત થાંભળા જીદેલા છે, અને તે
ઉપર ત્રોજનનાં કોલમ (Trojan Col-
umns) ની માફક અત્તો ધણી નકશી

કીધેલી છે. એ શીવાય દેવભમાં કાંઈ ધણું જોવા લાયક ન હોવાથી અંદર નહીં ગયા હતા. ત્યાંથી નીકળેલા રીંગસ્ટ્રાસ (Ring-strasse) નાં ભાગનાં પારાદ પ્લાટ્ઝ (Parade Platz)માં આવેલી કોર્ટ ઓફ જસ્ટીસની ઇમારત જોવા ગયા હતા. એનો બાહારનો દેખાવ ધણો સરસ અને અંદર પેસ્ટાંજ સીડીપર (જસ્ટીસ) ઇન્સાઇન્ટુ પુતળું મુકેલું છે તે ધણું ભવકા ભરેલું લાગે છે. એજ જસ્ટીસનાં ગંભીર પુતળાંને ચાર થાંભલાને મહેરાય સીડી સાંધે કરીને તેપર મુકેલું છે. એ શીવાય ખીજું અહીંયા કાંઈ જોવા લાયક નથી. કોર્ટોનાં ઓરડા માફકશરનાં તથા સુધળા સાદા છે. વચમાં ચોક કરીને તેની આસપાસ ઓરડાઓમાં જવા આવવાને ગેલેરી કીધેલી છે, તેની છત ગુંબજોની અને તે ઉપર ઓછલ પેન્ટીંગ્સ કીધેલાં છે. એ ૩૫૪ ફીટ લાંબી અને તેટલીજ પોહોળી હશે.

એ જોઇને પછી લીખ્તનસ્ટીન પીકચર ગેલેરી (Liechtensteen Picture Gallery) જોવા ગયા હતા. એ ગેલેરી અતરેના એક પૈસાવાલા ગ્રહસ્થ પ્રીન્સ લીખ્તનસ્ટીનની પોતાની મીલકત છે, અને તેનાં ઉનાળામાં રહેવાનાં મહેલની પાસે છુટા વડાવાનો મહેલ છે તેમાં સંગ્રહ કીધેલા છે, જ્યાં વીસ ઓરડા ભરી ૧૪૦૦ તસ્વીર મોટા ઉસ્તાદોનાં હાથની ધણી કીમતી રાખેલી છે; તેમાં જે તસવીર કોઈ ઉમરાવ અને ઉમરાજીનાં પેનડાઇકનાં હાથનાં ચીતારેલી છે, તે દરેકની કીમત એક લાખ રૂપિયા આપીને વેચાતી લીધેલી છે, તથા રાજધાંટની પોતાની સખી પોતે પાડેલી છે તેની તો કીમતજ નહીં થાય એમ કહે છે. એવી એવી જામી અને કીમતી તસવીરો એ પ્રીન્સ અને તેનાં વડાઓ આજે ૧૫૦ વરસો થયાં એકઠી કરતા આવેલા છે, જે સુધળી સખીઓ ધણી જોવા લાયક છે અને આખા વીએનામાં

સૌથી કીમતી ગણાય છે; પણ એ ઇમારતનાં માળપર ઓરડાઓમાં જે તસ્વીરો રાખેલી છે, ત્યાં બારીઓ અસલી ઢપની નાધળી હોવાથી રોયની બરાબર પડતી નથી તેથી તેઓની ખુખી ધણી જણાતી નથી.

ત્યાંથી નીકળેલા શહેનશાહનો સમરપલેસ સોનબ્રન(Schonbrunn)કરીને વીએનાથી આસરે ચાર મૈલ દુર છે તેને લગતો પાર્ક તથા જનવરોનો સંગ્રહ જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાનો બાગ ધણો સરસ સુલગારેલા છે, અને તેનાં રસતાની બાજુઓપર ઝાડ રોપી તેને ઉપરથી કાપી આરકાંઓ બનાવવાથી તે રસતા દુરથી ધણું સરસ લાગે છે. બાગમાં મોટા કુવારા પણ મારી ગોઠવણનાં કીધેલાં છે, તથા બાગને છેડે ખાલું થાંભલાપર એક ઘેર બાંધેલું છે, જેને ગ્લોરીએટ (Gloriette) કરીને કહે છે. તે ટેકડીને મથાળે આવેલું છે. તે ઉપરથી વીએનાનો દેખાવ ધણો સરસ દીસે છે. એ બાગને લગતી મીનાજરી (પ્રાણીઓ રાખવાની જગા)ની ગોઠવણ ધણી સરસ દીસે છે. વચમાં એક કુવારો કરી તેની આસપાસ ચોક રાખીને જનવરોનાં પીજરાંઓ છુટાં છુટાં ચોકો ઘેરી લઇને કીધેલાં છે, તેમાં તરેહ તરેહનાં જનવર રાખેલાં છે. તે ગોઠવણી ધણી સરસ અને જોવા લાયક છે.

તા ૧૦ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે હમો પેહેલાં કેબીનેટ ઓફ કોઇન્સ એન્ડ એન્ટીકીટીઝ (Cabinet of Coins and Antiquities) જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાપર ધણી મોટી રકમનાં જીનું સીકા જમીનમાંથી ઓદી કાઢાડેલા, કાષ્ટની આગમજનાં ધાતુનાં વાસણો, ઝવેરાત, કેમીઓસ, તથા કીમતી ઝવેરાતની નવાઈની ચીજો રાખેલી છે; તેમાંનાં સીકા કોઈ કોઈ તો ધણું મોટા કદના તથા આંદા છે, તેમાં હાલનાં શહેનશાહનાં ખાનદાનનાં વડાઓની જીનીઓજીકલ ટી (પેહેડીઓનાં નામો

તથા સખીઆ) નું ઝાડ અને ૧૬૭૭ નાં શાલ સુખીનું કીકું છે. કેમીઆસમાં એક મોટું ખલીર (વીઠી બનાવે છે તેવા ૫૫૨નું એક મોટા વેશ-માં કોતરેલું ૮) ધંચ પરીધમાં છે. એવીજ એક ખીજી ૯) ધંચની રેકેખી છે, તેમાં પાદશાહનાં મો-હાડાંના કેમીઆસ નંગ ૨૦) કોતરેલાં છે. એ રેકેખી ૧૨,૦૦૦) કુકટ આપીને શા-હનશાહ ખીજી રોડાદે વેચાતી લીધી હતી. એક અગેટ જાતનાં ૫૫૨નું વાઝ ૨૯) ધંચ ડાએમેટરનું છે. આલરીક જે ગાથનો મોટા પાદશાહ યદ ગયો છે તેનું શીલ આખાં પન્નામાં કોતરેલું છે. એક સોનાનું વાસણ જે દુનયામાં સૌથી મોટું કહેવાય છે તે ૬૧૪) આંગણે વજનમાં છે. એક સોનાની રકાખી છે તેમાં ૧૨૭) કેમીઆસ કરી તે ઉપર અવેગત જડી લીધેલું છે. ગોલ્ડન ફીલસનાં એતા-બનો હારે છે તેમાં આસ્ત્રીઆનાં પાદશા-હાની ૪૯) સખીઆ કેમીઆસમાં કોત-રેલી મુકેલી છે, અને તે ઉપર મીનાકામ ધણું સરસ છે. એક લોકેટ છે તેમાં ૨) ધંચ ડાએમેટરનાં આખા પન્નામાં સખી કો-તરી આમુપાસ કીમતી હીરા જડેલાં છે. એ સખી ચોપે આગલનાં કોઈ પાદશાહને ભેટ મોકલાવી હતી. એવું એવું ધણું જોવા લાયક છે.

એ જોધને શહેનશાહનાં મેહેલનું પુસ્તકખાનું જોવા ગયા હતા, જેને સારું જુદીજ ઇમારત અને ૧૭૨૨ માં બાંધી હતી, અને તેની શેલુન ધણી સરસ ચીતાર તથા ઘોળની કીધેલી છે. પુસ્તકખાનાંમાં બધાં મલીને દશ લાખ પુસ્તક છે, તેમાં વીસ હજાર ઉપર હાથનો લખેલી જુની ચોપડીઆ, જેમાં ઉગમણ બાષાઆની ધણી છે, અને જે અને ૧૮૫૭ નાં શાલમાં બેરન એંડ હેમર પુર્ગેસ્ટાલે (Baron and Hammer Purgestall) એકઠી કીધી હતી. એ ઉપરાંત

૧૨,૦૦૦) પુસ્તક ગાયનનાં છે. અને ૧૫૦૧ નાં શાલની આગમજ છપાયલી ચોપડી-આનાં નંગ ૧૨,૦૦૦) છે, તેમાં એક સમસ (બાણવાનું ગાવાની) ચોપડી અને ૧૪૫૭ ની, અને સૌથી જુની છપાયલી બાઇબલ અને ૧૪૩૦ નાં શાલની છે. એ ઉપરાંત છુટાં કાગળો લખેલાં છે, તેમાં લાલ કાગળો ઉપર સોનેરી અને રૂપેરી અક્ષરો છી મંદીનાં છે. થોડાં એક લખેલાં કાગળોનાં કટકાઓપર જેનીશીસ (બાઇ-બલનો પેહેલો ભાગ) લખેલાં ચોથી મંદીનાં, દવાઇની ચોપડીઆ ચીવ મુધાં પાંચમી મંદીની, કેટલાં એક સોલમી મં-દીમાં લખેલાં કાગળો જે બોલી આખ-થી ભાયગે ઉકળી શકાય એટલાં બીણાં લખેલાં છે, એક કોરાન ગળામાં તાવીજ-માં પેહેરાય તેટલી નાધળી અને ૧૫૪૫ નાં શાલની લખેલી છે, એક નકશા છે તે અને ૧૬૦) થી ૧૮૦) નાં શાલનો બના-વેલો રામન શાહનશાત બતાવવાને રખે-લા છે. તે ઉપરાંત તાડનાં પાતરાં ઉપર લખેલાં તથા ખીજ જુનાં અને નવાઇ-નાં ધણાં કાગળો છે જેની વીગતો હમેા લખી શકતા નથી.

એ જોધને પછી એકેડેમી ઓફ આર્ટસ (Academy of Arts) જોવા ગયા હતા, જેનો બાહારથી ભપકો ધણો છે અને હમણાં જે નવી ઇમારતો ધણી બંધાય છે તે ટપની એક છે. તેને બાહાર-થી દીવાલોમાં ગોખલા કરીને માળા ઉપર તથા હેડે માટાં કદનાં પુતળાં ગોઠવેલાં છે, તથા દીવાલો ઉપર કુલોની તથા ખીજ તરાંહ પાડીને ઉપર ઘોળ કીધાથી દેખાવડું લાગે છે. એ ઇમારતમાં દુનયામાં વખણા-યલાં પુતળાંઓની કાસ્ટીંગ્સ (આટકામ) કરીને મુકેલી છે, અને તે ઉપર તેને મથાળે મોટી પીકચર ગેલેરી સખી છે, જેમાં ધણાં ઉસ્તાદોનાં હાથની—તેમાં ડચ (વલંદા) સ્કુલની ધણી જોવા લાયક છે.

એ જોઇને પછી અતરનો સેંટ સ્ટીફનનો કેથીડ્રલ (St. Stephen's Cathedral) જોવા ગયા હતા. એ દેવલ ધણું જુનું અને ૧૩૧૦ અને ૧૫૧૦ નાં શાહની વચમાં બંધાઇને તથ્યાર થયું હતું, તેમાંનો થોડોક ભાગ એથી પણ ૨૦૦) વરસ આગમજનો છે. એ દેવલ ૩૫૪) શીટ લાંબુ અને ૮૯) શીટ જાંબુ છે. એનો અંદરના થાંભળાઓ ૫૨ ૧૦૦) ઉપર મોટાં પુતળાં કોતરેલાં અને છાપરાં ઉપર રંગીન નળીયાં કાઢેલાં છે. એનો આલટર ધણાજ સરસ તદન રૂપાનો બનાવેલો છે, અને તેની ઉપર સેંટ્સ વગેરે ખીજાં મોટાં કદનાં પુતળાં મુકેલાં છે, તે પણ એજ ધાતુનાં બનાવેલાં છે. એ આલટરની હેલ વોલટ (બોયરાં) માં શેહેનશાહી ખાનદાનવાળા મરણ પામે છે તેને “ એમબામ ” કહે છે, તેના આંતરડાં તથા પેટનો મવાદ રૂપાનાં વાસણમાં ભરીને અહીં રાખે છે. અહીં ડયુક રોડાલ્ફ (Duke Radolph) દટાયેલા છે તેની ધોર ધણું જ્યાં લાલ મોટા પથરની બનાવેલી છે, અને તે ઉપર ખેમુમાર નાધળાં નાધળાં પુતળાં અને તેની જીંદગીની વીગતની તસવીરો કોતરેલી છે, તે ધણી જોવા લાયક છે. એ ધોરનાં પથર ઉપર ખેલાખ ફેલોરીનનો ખરસ ખેડો હતો એમ કહે છે. એનું મુડું એ પથરની અંદર પેરી બનાવીને તેમાં રાખેલું છે. એ દેવજની અંદર ૨૦૦) વરસની આગમજનાં બધા અહીંનાં પાદશાહો દટાયેલા છે. એનો ખરસ ૪૩૦) શીટ જાંબુ અને ધણો દળદાર તથા નકશીદાર બનાવેલો છે.

એ જોઇને પછી કેપ્યુચીન્સ ચર્ચ (Capuchin's Church) કે જ્યાં અહીંયાનાં શેહેનશાહો તથા તેઓનો કબીરો ૨૦૦) વરસ થયાં દટાયે છે તે વોલ્ટ જોવા ગયા હતા. એ વોલ્ટમાં જવા મારે

એક તાહાની ગલી છે, તેમાંથી હેલ સીડીઓ પરથી જવાનું કાઢેલું છે. વોલ્ટમાં એ શેહેનશાહી ખાનદાનની કોશીનો છુટી છુટી આરડાઓમાં ગોઠવેલી છે, તેમાં એક શેહેનશાહ અને તેની બધરી છોકરાં એક આરડામાં, ખીજો શેહેનશાહ અને તેની બધરી છોકરાં ખીજા આરડામાં, એમ દરેક કબીરાની છુટી કોશીનો મુકેલી છે. એ કોશીનો તદન ધાતુની બનાવેલી છે, અને તેઓનો અંદર સીસાં તથા લાકડાંની એકની અંદર એક એમ કોશીનો છે, જે છેલીમાં મુડાં રાખે છે, અને એક પથરનો ૩) ધંચ જાંબુ આટલો (પ્લાટફોર્મ) બાંધોને તે ઉપર રાખી મુકે છે. એ બધી કોશીનો ઉપર તેઓનાં બસ્ટ તથા નામ કોતરેલાં છે, પણ તેમાં સૌથી સરસ મરાયા ટેરીસા (Miraa Theresa) અને તેનો વર એ ખેહુને એક (સાર્કોફેગસ) કોશીનમાં જે ભાગો ઉપર મુકેલાં છે, તે ધણી સરસ છે, તેની કોશીનને ચારે ખુણે ચાર રડતી આરતોનાં આદમ કદનાં પુતળાં ધણાજ સરસ ખેસાડેલાં છે, તથા સાર્કોફેગસ ઉપર પણ અત્તી ધણી નકશી કાઢેલી છે, અને તેનાં મથાળાં પર એ ખેહું જાંબુનાં આદમ કદનાં ખાંતજનાં પુતળાં મુકાડેલાં છે. એ મુજબ તેઓની કોશીનો વચમાં રાખીને તેઓની આસપાસ છુટા છુટા આટલાપર તેમનાં કુટુંબીઓની કોશીનો (ધ્યાને ઉપર મુજબનાં સાર્કોફેગસ) ગોઠવેલાં છે. એ શેહેનશાહજીવીની આગમજ મરણ પામેલા શેહેનશાહી ખાનદાનવાલાઓને એક બાજુપર વચને ચાલ અને બાજુ બાજુ ગેલરી ફેરાથી ભરી લઇને તેમાં હારખંધ એક બાજુપર મરદા અને ખીજા બાજુપર સાંમથી આરતોની કોશીનો મુકેલી છે, તેમાં એ દેવલ તથા વોલ્ટ બંધાવનાર શાહનશાહ મેહાઆશ અને ૧૬૧૯ માં મરણ પામ્યો તેની કોશીન તદન સાદી તાંબાની બનાવી તેમાં તેને રાખેલા છે. એ શેહેનશાહી ખાનદાનનાં મુડાં આખે દેવલ

માં, તેઓનાં પેટમાંના માવો સેંટ સ્ટી-
ફનનાં દેવલમાં, અને તેઓનાં દીલ
(Hearts) શહેનશાહનાં મેહુલને લગતાં
દેવલમાં છુટાં રાખેલાં છે, તેથી ખીજાં ધુ-
રોપનાં ભોક્ષા હમેંછે કે જ્યારે ફુનયાની
આખેરીને વખતે સઘળાં સુવેલાં સજ-
વન થશે, ત્યારે એ શહેનશાહી ખાં-
નદાંનનાં મુરદાંનાં ભાગેને શોધી કાઢા-
વાની ધણી મેહુનંત પડશે. એ જોઇને
પછી મારકાર્ટ (Markart) કરીને અત-
રેનો એક વખણાયેલો ચીતારાંછે તેની
કુકાંન તથા ઘેર જોવા ગયા હતા. એ
ધણી જાત જાતનો સામન પોતીકા દીવાન-
ખાતામાં ગોઠવીને તે ઉપરથી સખીઓ
પાડેછે, અને જાણે મુક્રાંયમ ગોઠવ્યું હોય
તેમ ત્યાં અસલી તથા હમણાંની બનાવ-
ટની ચીજો એકઠી કીધેલી છે. તેની પાડેલી
સખીઓ હમોએ જોઇ તે ધણી સરસ હતી.

તા ૧૧ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ટ્રેજરી (Treasury)
જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પાદશાહનાં
મેહુલમાં આવેલી, અને તેમાં તાજને લગતું
ઝવેરાત રાખેલું છે, જે ધણું જોવા લાયક છે.
હમો પેહલાં કાઉન જુએલ્સ એટલે પાદ-
શાહી ઝવેરાતવાલા ઝોરડામાં ગયા,
જ્યાં એક કેશમાં ગાદીનશીન થતી
વેલાની ક્રીયાવાળો તલવારો સોનાં તથા
હીરા તથા ઝવેરાતથી જડી મુકેલી છે, જે-
માંની એક ઉપર પાવલી નેટલા મોટા
આઠ હીરા જડેલા છે. હીરા તથા ઝવેરાતો
જડેલાંનો એ ઝોરડામાં એક મોટા કા-
ચનો ફેસ વચમાં મુકેલો છે, જેની આંદ-
રનાં ઝવેરાતનો કીમત તથા તારીફ થઈ
નહી શકે તેવું છે. એમાં હીરાનાં તાજ, હાર,
મોટી, કમરપોટા, એસ્ટીન ઇત્યાદીને સઠ
એક ગમ, તેવાજ ખીજા સઠ, માણક
તથા હીરાનાં પાના તથા હીરાનાં, ત-
દન મોતીનાં, હીરા તથા પોખરાજનાં,
ઇત્યાદીક મુકેલા હતા. એમાંનું એક તાજ

શહેનશાહને પેહરાવાનું તે જુની ૧૫૫૨
પણ સારી બાંધણીનું છે, તેમાં ઝવેરાત
સારું જડેલું છે, જેની કીમત સાત લાખ
ડોલર (Rix Dollars) ઇયાને
સાત લાખ રૂપીયાનો ગણાય છે. ખીજું
તાજ એક શહેનશાહની બાનુને વાસતે છે,
તે તદન હીરાનું અને તેમાંનાં ખીલી-
આનો ધણું સરસ અને મોટાં છે. એ
તાજ અસલનાં જુનાં તાજને ઉખેડી
નાંખીને સને ૧૮૬૭ માં હમણાંની શહેન-
શાહ બાનુને હનગેરીની રાણી ઇમ્પ્રે-
સ્રીયા કીધી ત્યારે પેહરાવ્યું હતું. એમાંનાં
કોઇ કોઇ હીરા ધણું મોટાં કદનાં છે, અને
તેની કીમત ૧૫) લાખ રૂપીયા ઉપરની
કહેવાય છે. ગોલ્ડન ફ્લીમનાં ખેતાખ સારું
પેહરાવાના આંદમાં એક ધણો મોટો
હીરા ૪૨ રતીનો છે. તે ૨૮,૦૦૦) સોનાં-
નાં લુધસ (ઇયાને ૨,૮૦,૦૦૦ રૂપીયા)
લેખે સને ૧૭૬૪ માં ફ્રાંકફોર્ટ આન ધ
મેન (Frankfort on the Maine)
ગામમાંથી વેચાતો લીધો હતો, તે ઉપરાંત
તેથી ઉતરતા ખીજા ૮) હીરા છે અને
ખીજા તેથી ઉતરતા પણ બેઆનો નેટલાં
કદને પહોંચતા ૧૫૦) હીરા છે; જે સઘ-
ળાંની કીમત કીધેલી નથી. એજ ખેતાખ
પેહરાવાનો ખીજો શીંગાર છે તેમાં તદન
પાવલી નેટલા હીરાનાં હારતી હોંડે બકરૂં
લટકાવેલું (સોનાના મીનાપર હીરાનું) છે.
એજ ખેતાખનો ત્રીજો શીંગાર છે, તેમાં
૩) મોટા હીરા છે, જેમાંનાં ૨) જરાક
પીલા છે, અને જે બધા મલી ૮૯) ફેરત-
નાં છે. એ શીવાય ખીજા પાંચ એવા ઝો-
રડાંને લગતા આંદો, પોખરાજ અને
ખીજા ઝવેરાતનાં છે, અને એક સરગાંક
હીરાની હારેનો બનાવેલો છે, જેની વચમા-
નો હીરા ૨૬) ફેરતની ઉપરનો છે. એકટોપી
ઉપર હીરાનું બટન છે તે આખો હીરા ફુન-
યામાંનાં સૌથી મોટા હીરા માને એક ગણા-
ય છે. તે ૧૩૩૫ ફેરતનો અને તેનાં મથા-

જાંપરદ) પેચ્ચલ કાપેલા છે. એ હીરા અચ્ચલ ચાલેલ ધી બેલડ કરી બર્ગડીનો ડ્યુક હતો તેનો હતો, જેણે મારાટની લડાઈમાં સને ૧૪૭૬ માં જાણે, તે એક ગરીબ એકુતને પાણે, જેણે તે કાચ સમજીને બઠોલોરુ મેચ્ચે કરીને બર્ન (Berne) શહેરનાં રહેવાસીને એક રૂપિયાની કીમતે વેચ્યો હતો! ત્યાંથી બે ત્રણ હાથ ફરીને ફ્રાંસીસ સ્ટીફન લોરેનનાં ડ્યુકનાં હાથમાં આબ્યો, જે આસ્તીઆની શહેનશાહ મરા-યા હીરીઝા સાથે પરણવાથી આએ રાજ-ના હાથમાં આવેલા છે, અને સને ૧૭૪૫ માં એ ધણીને ફ્રાંકફર્ટમાં શહેનશાહ બનાબ્યો ત્યારે એનાં તાજમાં એ ગોઠબ્યો હતો. એ હીરાને ધી ફૂલોરેનટાઇન નામે ઓલખે છે. એક ખલીર અથવા ગીધ (આસ્તીયાની નીશાન બે મોહોડાંનાં ખલીર-નીં) ઝવેરાતનુ બનાવેલું છે, તેનું આખું આંગ એક માણકનુ બનાવેલું છે જે ૮૧૬) કેરત વજનમાં અને ૬૬માં આસરે હા-સનાં ઇંડાં જેટલું છે. એની પછવાડેનાં પાસામાં નીચે મુજબ લખેલું છે “કે પેહેલા હ્યોપોલડે સને ૧૬૮૭ માં આએ બેકીમતી નંગ તોલમાં ૪૧૬) કેરતનું” હનગેરીની હીયુમાની વંશ પામેથી વેચાતું લીકું હતું અને આએ તીજોરીમાં મુકયું છે.” એ નંગનુ નામ હાઇઆસીંક લા બેલા (Hyacinth la Bella) કરીને છે. હીરાનો એક હાર છે તે અત્તીધણા સરસ છે, તે મોટા મોટા બેકીમતી હીરાની આસ-પાસ ખીજ “રોઝ ફ્રાસીનનાં” હીરા જડીને ધણા મોટા બનાવેલા છે. તેની સાથે એક જોડ એમીંગ છે તેણુ ધણું મોટા અરધા રૂપિયાની કદનાં હીરાનાં બનાવેલાં છે. એ એમીંગ મરાયા ડેરીઝાએ હીયાં મુકીને લખેલું છે કે “એ મારી પાદગારી સાથે” અહીંયાં મુકેલું છે અને અહીંયાં હમેશાં એને તેમજ ગણતા રે-હેવું” એવીજ રીતનાં માણક તથા હીરા-

નાં રોઝનાં હાર છે, તેમાંનાં માણકો ધ-ણાંજ સરસ આતશી રંગનાં અને એવાં મોટાં છે કે હમેથી તેની તારીફ કાંઈપણ રીતે થઈ શકતી નથી. એમાંનાં હેઠળનાં રોઝોનાં માણકો ૧૫ થી ૨) ઇંચ મોટાં છે. એજ મુજબ પાનાં અને હીરાનો સત છે, તેમાંનાં પાનાં પણ એટલાંજ મોટાં સરસ રંગનાં તથા ઝળકતાં છે. એ ઉપરાંત તેઓની આંધણી એવી સરસ છે કે તેને બેકીમતી કરી નાંખ્યાં છે, અને હીયાં સઘળા જોવા આવનારાં એનાં મો-હોડમાંથી તારીફનાં અવાજો નીકળે છે. એક મોતીની માળાનો સટ છે તેમાં બે શરી એક માળા જમાં ૬૦) મોતી-આ લખોટાનાં કદ કરતાં પણ મોટાં, અને તેનેથી ઉતરતી ખીજ ધણી હારો મોટાં મોતીઓની કીધેલાં છે. એક એસ્ટીપીન પાનાં તથા હીરાનો છે, તેમાંનું પાણું ધણુંજ મોટું આસરે ૧૫ થી ૨) ઇંચનું અત્તી ધણું સરસ રંગનું છે. એક હીરાનો નેકલેસ કીધેલા છે, તેમાં ત્રણ હારમાં ૧૫૦) મોટાં અને પંદર હારમાં ૭૫૦) નાં ધણા હીરાની હારો કીધેલાં છે, અને તેઓની હેઠળ ૮૬) ગોળ ચોકડાં જેવા આકાર લટકાવીને તે-ઓપર દરેકની હેઠળ મોટા હીરાનાં લાલકો લટકાવેલાં છે. એક ઇંડાં જેટલાં પાનાંમાં નાંધણું ધડીયાળ બેસાડેલું છે, અને તેની ઉપરનું કોટલું પણ શીકાં પાણાનુંજ હોવાને લીધે અંદરથી તેનો કાટો બરાબર દીસે છે. હીરાનાં રોઝનાં સારાં કદનાં ૧૯૨) બટને છે, તેમાંનાં ૧૦) નાં હીરા ધણું મો-ટા છે. એક હેરપીન છે, તેમાં એક હીરા ખુણું રોઝો ધણા મોટા મુકેલા છે. એક એસ્ટીપીન ઝવેરાતનું છે, તેમાં બે હીરા મોટા ગોલાખી રંગનાં છે, જે બાહારથી હીરા જેવાજ ચળકતા પણ તેની અંદર જાણે ગોલાખી રંગ પુરો હોય તેવું દીસે છે. એ ઉપરાંત ખીજ ધણી જાતનું કીમતી ઝવેરાત એક કેશમાં મુકેલું છે, જેની કીમત

યઈ શક્તી નહીં અને તેની વીગતો નો લખવા બેસીએ તો ઘણું લખાણ થઈ જાય. હમેાએ ઘણી ગમ જામી જાતનું ઝવેરાત જોયું છે પણ અહીંયાનાં જેવું કીમતી અને સરસ બાંધણીનું કંઈ જોયું નથી, અને અતરે ગમે તેટલું પણ લખ્યે તોપણ વાંચનાર નજરે જોયા વીનાં કદીખી કદર પીછાણી શકશે નહીં. એ ઉપરાંત ખીજા છુટા છુટા ઓરડાંમાં શહેનશાહી ખાંનદાનને મલેલી તથા પેચાતી લીધેલી ચીજોનો સંગ્રહ ઘણો સારો કાંધેલો છે, તેમાં ખરબચડાં, આખાં મોટીના મરઘા, ધીલાડી, ડ્રાગન્સ ઇત્યાદી એકથી બે ઇંચવાળાં ઘણું છે. સોનાની થાળી જેવી રહેખીઓ, ઝવેરાત જડેલી તથા સારી કારીગીરીની બનાવટની કલાવર વાઝ, તે ઉપર ઝવેરાતનાં બીણાં નંગોનાં બનાવેલાં જનવરો, એક સોનાની મોટી રહેખી તે ઉપર માણસોનાં પુતળાં અલગાં હોય તેવાં ૧) કુટ જીઆઇનાં બનાવેલાં, સોનાનો મોટો સેન્ટર-પીઝ અથવા વચગાળો તેમાં કારી તથા સોનાકામ મેલ કરીને ઘણું સરસ બનાવેલો છે. આખાં એક ગારનેટ (માણુકનાં પોતા જેવા આવે છે) નું કાશી કપ જેટલું મોટું ખરણીરોકું વાસણ ૪ થી ૪ ઇંચનું અને તેનો પરીઘ પણ ૪) ઇંચ છે. ઝવેરાતની થાળીઓ, ૨) શીટ મોટા રોક-ક્રીસ્ટલનાં પુતળાં તથા પેટીઓ, ઝવેરાતની જડેલી પેટીઓ ઇત્યાદી હવું. એ ઉપરાંત સંચાકામથી તરંહ તરંહની બનાવટનાં ચાલતાં નવાઈ નવાઈનાં ઘડીયાળો, તેમાં એક ઘડીયાળ ઝવેરાત જડેલું પાંચ તખીનું અને તેની નીચે બાગ કાંધેલો છે, જે ચાલે છે ત્યારે બાગમાં જાણે એક માણસ ધાસ કાપતો હોય તથા ખીજાં જનવરો ચરતાં હોય તેમ લાગે છે. ખીજાં ઘડીયાળનો નીચે અખનુસની પેટી છે, તેમાં એક ઓરતને ઉભી રાખી છે અને ઘડીયાલ વાગે છે ત્યારે તે નાચ કરે છે.

તે સતરમી સદીનું બનાવેલું છે. ત્રીજું ઘડીઆળ રોકક્રીસ્ટલમાં બનાવેલું છે, તેમાં ત્રણ તખો એક ખીજાં ઉપર મુકેલી છે, જેમાં કલાક તથા મીનીટ ચાલે છે, અને તેની બાજુઓપર આસમાની ચાલનું ઘડીયાળ ચાંદનો ચાલ તથા તેની આ-કૃતીઓ દેખાડે છે, તેમજ ખીજારનાં દડા ઉપર બાર રાસીઓ ગણતરી સાથે માંડેલી છે, જેથી આસમાની ચાલ પણ જોઈ શકાય છે. એ ઘડીયાળ ૧૬૩૦ નાં શાલમાં બનાવેલું છે. એ શીવાય ખીજાં ઘણાં નવાઈ નવાઈનાં ઘડીયાળો કબોટામાં મુકેલાં છે. એક ખીજા ઓરડામાં શહેનશાહી તાજ મુકેલું છે, તેપર પાલીશ કાંધેલાં પણ વગર કાંધેલાં ઝવેરાતનાં મોટાં નંગ જડેલાં છે, તાજ ઉપર કાઇસ્ટનું પુતળું તથા ખીજા ધરમની બાબદો કોતરેલી છે, તેની સાથે તાજને લગતો ખીજો સુધળો સામન પણ એવાંજ ઝવેરાતનો છે. શાલમાં જે પેટલો શાહનશાહ થયો હતો તેની તલવાર પણ હીયાં મુકેલી છે, જે બગદાદનાં વખણપલા પાદશાહ હાઈનલ રશીદ મેટ મોકલી હતી. રાજ્યભીષક થતી વખતે પેહેરવાનાં જભાપર મોતીઓ ખેસુમાર ભરેલાં છે. એ ઉપરાંત કાઇસ્ટને લગતી જીન્ટી ઇંધાણીઓ પણ ઘણી એકઠી કાંધેલી છે. તેમાં એનાં કાસનું નાંધણું લાકડું અને તેમાંનો એને મારેલો ખીણો, એનો જનમ થયો તે તખેલામાનાં લાકડાંનાં ધાનનો એક કડો, એને પોતાનાં ચેલાઓ સાથે ખેસીને છેલ્લી વેળા આવેલાં જમણનાં દરતરખાનાનો ટુકડો, તથા પોતાનું એપ્રણ કે જેથી તેનાં ચેલાઓનાં પગ ધોઇને તે નુકોતો હતો તેનો ટુકડો, તથા ખીજા સેન્ટરની રહી ગયલી ઘણી નીશાનીઓ પણ મોના તથા ઝવેરાતમાં મટો લીધેલી હીયાં મુકેલાં છે, જે જોઇને ઘણું હસવું તથા અચરતી ઉપજે છે કે આવા સુધરેલા વખતમાં ઓચીયા

જેની શહેનશાહતાનાં લોકો એવું માને છે કે કાષ્ટ જનમ્યો તે જગ્યાનું લાકડું તથા તેની હારમારીમાં તે છેલ્લો પોતાનાં ચેલાઓ સાથે ખાવા બેઠો તે દસ્તરખાનું ધત્યાદી કોણ સાચવવા ગયું હશે કે આ-જે તે માટેલા ટુકડાઓને માન આપે છે. તે મારથો ગયો ત્યારે દુશ્મનોનાં હાથમાં હતો, અને ક્રીસ્તીઅનનીટી તેની પછી ૩૦૦) વરસ સુધી હારમારીમાં પડી હતી, ત્યારે કોઈ શું જાણતું હશે કે રહેલી જીતી નીશાનીઓ પાછલથી કામ લાગશે કે રાખી જાય, અને હારમારીમાં તે શી રીતે લોકોના હાથમાં રહે ? પણ રામન કેડા-લીકસ આવી ખાખદો ધણી જલદીથી માની લે છે, અને લાઓ રૂપિયાની કીમત આપી ખરીદે છે. એ ઝોરડામાં પેહેલા નેપોલીયન નાં છોકરાની ડોળી હજુર રાખેલી છે તે રૂપાનાં ધાળ તથા શીવની ખનાવેલી છે, અને તેનાં છેડાઓ ઉપર રૂપાનાં ખર્જો કીધેલાં છે, તથા તે ડોળી એ પુતળાંઓ અકલ અને જોસની ઉપર લટકાવેલી છે. નેપોલીયન ખોનાપાર્ટ ઓસ્ત્રીઆનાં શહેન-શાહ ખીજા ફ્રાંસીશની છોકરી મેરી લુઇ સાથે પોતાની આગલી બધરી જોસેફીન સાથે છુટા છેડા કરીને પરણ્યો હતો, તેને પેટના એક છોકરો હતો તેને કોઈ ખીજા નેપોલીયનને નામે ફ્રાંસમાં ઓલખતા હતા, અને ડ્યુક ઓફ રીડસ્ટાડતને નામે અહીંયાં રહેયો હતો. તે સને ૧૮૪૫ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તે અને તેનું માને શહેનશાહી ખાનદાન દયાય છે ત્યાં કોશીનોમાં રાખેલાં છે. એ શીવાય ખીજું હીંયાં ધણું જોવા લાયક છે.

એ જોધને પછી અતરેનાં આરસેનલ (તોપખાના)માં લડાઇઓમાં થયેલી જી-તની યાદમારીઓ તથા હથીયારોનો સંગ્રહ છે તે જોવા ગયા હતા. એ આરસેનલ અને ૧૮૪૯-૫૫ સુધીમાં બંધાઇ હતી, અને તેણે ૬ મેલ લાંબી અને ૬ મેલ

પોહોળી જગ્યા ધેરી છે. તે ઇમારત જાણે મોટા કીલો હોય તેવી રીતની માળાની બાંધેલી છે. એમાં પેસ્તાં દીવાનખાનાનાં દરેક થાંભળાઓની આસપાસ ચારે બાજુ લડાઇમાં વખણાયેલા સરદારોનાં આદમ કદનાં સંગેમરમરનાં ચાર ચાર કરી ૫૪) પુતળાં મુકેલાં છે, તેથી તે જાણે પુતળાંઓનું દીવાનખાનું હોય એમ મોભે છે. એ માંહેથી સાંમેજ મોટી સીડીઓ બાંધેલી છે, જેથી ઉપર જવાય છે અને જ્યાં જાત જાતનાં હથીયારોનો સંગ્રહ ધણો સારો કીધેલો છે. તેમાં ઓસ્ત્રીયાનાં અસલનાં લડાઇનાં હથીયારો, શહેનશાહોનાં બખ-તરો, તલવારો, બંદુકો ઇત્યાદી ધણું રાખેલાં છે, તે ઉપરાંત ખીજા વખણાયેલા સરદારોનાં બખતરો તથા લડાઇની ચી-જોનો પરચુરણ સંગ્રહ કીધેલો છે. ઉપર ૩) મોટા દીવાનખાનાં કીધેલાં છે તેની દીવાલો તથા છતો તથા ગેલેરીપરની દી-વાલનાં મથાળાંપર અસલની જાણીતી ઓસ્ત્રીયાની લડાઇઓનાં ચીતારો ધણું સરસ મોટા વીસ્તારપર પાડેલાં છે, તથા તેમાં ધાળ ધણો સરસ ચઢાવે છે, અને વચલા દીવાનખાનામાં હીંયાંના ત્રણ મોટા માર્શલશોને મલેલી બેઠ મુકેલી છે, તેમાં એડમીરલ ડી ગોટાફને દ્રોએસ્તનાં લોકોએ બેઠ આપેલી પલેટ પર નેપરચુનને (દરીયાનો રખેવાળ) વહાણ જાંચકતો પાડેલો છે ; મારશલ રેડલસ્કીલોની બાટન (એ મારશલની નીશાનીની લાકડી હોય છે) સોનાનાં કેશપર મુકેલો છે, તેનાં પેડસ્ટલપર તેનાં હાથ તળેનાં લશ્કરનાં સીપાઇઓની જાત જાતની ટોપીઓ કોતરેલી છે. એ ઉપરાંત હથીયારનાં સંગ્રહમાં એક તલવાર પર આખાં વરસનું પંચાંગ કોતરેલું છે. આખા હાથીધાંતની મીઆનો, કામકાં જેને આગલ ચકરથી જોર કરીને તીર ચડાવતા હતા તે, જીતી બંદુકો, એક તલવારનો આખો હાથો એકજ પરવાળોનો, બંદુક-

નો (Stock) આખા હાથીસંતનો, હિ-
રાનાં મુઠની બંદુકો, હંનગેરીની તલવારો,
એ સંકુલધનું જોવા લાયક છે. ઉપરની ગેલે-
રી પર તરફી પાસથી જીતેલા વાવટાઓ
તરાંહ તરાંહનાં એકથી [એ પુછડી તેઓ
સાથે લટકાવેલી ટાંગેલા હતા, (એ પુછડીઓ
જેમ વધતી હોય છે તેમ આગલ તેઓ
મોટા હોધવાલાઓ કેહેવાતા હતા) તે સાથે
માણુશને ગળે સાંકળો બાંધીને બંદીવાન
દાખલ લઈ જતા હતા તે સાંકળો પણ
તેઓ સાથે લટકાવેલી હતી, તથા તે લો-
કોની પાઘડીઓ તથા તીર કામદાં સૂઘળું
(જેનરલો પકડાયલા હશે તેઓનાં) તેની
સાથે ગોઠવેલાં, અને તુરફી સાયનાં
લગાડેલાં ચીતારો દીવાલો પર પાડેલા છે.
એ સંગ્રહસ્થાનનાં હેઠળનાં ભાગમાં હાલ-
માં નવી જાતની વારાલી બંદુકો તથા
તોપોનો સંગ્રહ કીધેલા છે, તેમાં એક બં-
દુકમાં ૧૦) ગોળીઓ એકની પછી એક
એમ ભરીને એકજ નળીમાંથી તેને દશ
વખત ફાડી શકાય તેવી હતી. એ
બંદુક રીવાજવરની માફક ગોળ ફ-
રતી નથી, પણ તેની નળી મુકવાની
માફકીમાં એવા આંચો કીધેલા હોતો,
જેમાં તે બધી ભરાઈ જાય અને સૌથી
છેલી મુકેલી કારટરીજ સાયની ગોળી પે-
હેલાં કુટીને ચાંપ ઉપર એવી કે તેની
આલી થયેલી તોપી ઉડીને બહાર પડે, અને
ખીજી ગોળી તેની જગ્યામાં તે આંચકા
શક્તિ આવીને ઉભી રહેતી હતી. એ મુ-
જબ ૧૦) ગોળીઓ એક પછી એક દરેક
સેકંડે કુટી શકે છે. એક તોપ છે તેમાંથી
૩૭) ગોળીઓ એકદમ તેનાં છુટા છેડા
કીધેલા તેમાંથી ફુટે છે, તથા મીત્રાધયસ
છે તેમાં ૮) બારણો ગોળા ફાડવાનાં છે,
જે કુખીથી ફરવીને એકજ વેળાએ ફાડી
શકાય છે. એક તોપનો ગોળો છે તે સાત
લોખંડની એ શીટ લાંબી નલીઓનો બ-
નાવીને તેનાં મુઠ પર અણીરોડું બટ લો-
ખંડ એક કુટ બટું કીધેલું છે, કે. જે
મુઠ કોઈપણ ચીજમાં ધેવસ થયું કે પેલી

નલીઓમાં દારૂ ભરેલો હોવાથી તે કુટીને
તે ચીજને ઉદાડી ધવા પાયામાલ કરી
નાંખે છે. એક બંદુક તદન મંડાઈ ગઈ છે
પણ તેનું લોખંડ તથા લોકડકામ છે તે
ભાગી ગયું નથી. એવી એવી ચીજો
ત્યાં ઘણી જોવા લાયક હતી.

એ જોઈને પછી ઓરીયન્ટલ મ્યુઝીયમ
(Oriental Museum) ધ્યાને ઉગમણ-
ની ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયા હતા.
એ મ્યુઝીયમ અને તેને લગતો એકથ-
ચેન્જ હાલ બાંધવા પર પચાસ લાખ રૂપી-
યા ખેડા છે; એકથચેન્જને હાલ ઘણા
મોટા, અને તેની ઉપર ફરતી ગેલેરી
કીધેલી છે, ત્યાંથી હમાએ એ હાલ જોયો
હોતો; જ્યાં તે વખતે આસરે એ હજાર
માણુસો એકકાં થયાં હતાં, અને તેઓ
એટલો તો ધોંધાટ કરતાં હતાં કે આપ-
ણી અલાઈબાગની ન્યાતનો ધોંધાટ તો
તેની આગલ કુચ ખીસાદમાં નથી, અને
બારણાં બંધ કીધા પછીખી હમાએ
મ્યુઝીયમમાં ફરતાં જાણે મધમાઓ ભમ-
તી હોય તેવો દુરથી ભણભણાત સાંભળ્યો
હોતો. મ્યુઝીયમમાં હોંડુસ્થાન, ચીન, જા-
પાન, શામ્મિમ, ઇજિપ્ત, ધરાત, તરફી,
ધ્યાતીની બનાવટ તથા વનસ્પતીનો જથ્થો
એકઠો કીધેલા છે, અને તે જોવા લાયક છે.
એ જોવા પછી સોસાયટી ઓફ આર્ટસ
(Austrian Kunstervein) જોવા
ગયા હતા જેમાં થોડાએક પીકચરો
નાધળા પાંચ ઓરડા ભરીને પડાવો પર
ટાંગેલા હતા, તે ઘણાં સારા અને
જોવા લાયક છે. એ પીકચર ગેલેરી જોઈ-
ને પછી કોઈ જરમન પ્રીન્સ ઓગસ્ટસ
ઓફ સેક્સ કોબર્ગ એન્ડ ગોઠાનો ચીતા-
રોનો સંગ્રહ છે તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં
પણ ઘણાં સારા જથ્થો ઉસ્તાદોને હાથનાં
પીકચરોનો કીધેલા છે. જ્યાં એની બારી-
ઓ તદન એકજ આખા કાચની કીધેલી
હોવાથી ચીતો પર રોશનાઈની અસર

કારી પડે છે. એ જોઇને પછી હાટલમાં થાણ ફરતી વખતે ગરાબન અને કારનટનર આઉસ મોહોલોને છેડે એક ખુણામાં એક નાધજો આસરે ચાર શીટ જાઓ માડનાં થડ-નો કટકો મુકેલો છે તે જોયો હતો, જેમાં ગ-ણતરી વગરનાં ખીલા મારીને તેને તદ્દન ભરી નાંખેલો છે. તેને વાંચે કહે છે કે એ માડ ઘણું પાખ કેહેવાનું હતું, અને તેમાં ખીલા મારવાથી તે મારનાર ધણીને ઘણું સારું થતું તેથી તેમાં લોપાએ ખીલા એટલા તો મારેલા છે કે નવાં એક પણ ખીલા મારવાની જગ્યા બાકી રાખી નથી.

એ જોઇને પછી હાટલમાં આવી ત્યાંથી આગગાડીનાં રોશનપર ગયા, અને ત્યાંથી છ વાગેને વીએનાં છોડકું હતું. વીએના શહેર ઘણું મોટું ભભકદાર છે, અને જ્યાં ફરે ત્યાં જાણે મહેલો જ બાંધેલા, અને કોઇ કોઇ રસતા સારા અને મોટા બાંધેલા તોપણ મોટો ભાગ એની હવેલીઓ સાથે સરખાવતાં ઘણું જ સાંકડા છે, જેમાંથી બે ગાડીઓ ભાયગે જઇ શકે. પણ તેવા રસતાની હમારતો જાણે મહેલો જ આખા મોહોલો હોય તેવી મોટી ચારથી પાંચ માળની જમી અને તેવી જ જડાઇની બાંધેલી છે, તેમાં હાલની હમારતો જે પેરડપલાટજમાં બાંધાય છે તે તૈયાર થઇ રહેશે ત્યારે તેની તથા રીંગચટરાશના લતાની બરોબરી પુરણનું કોઇપણ શહેર કરી શકશે નહીં, એવું હમો ધારીયે છીએ. એઓમાં મ્યુઝીયમની બે હમારતોનો એક જ મોહોલો બંનેને આમનસામન એક જ તરોહન બાંધીને કીધેલા, અને તે ઘણી સરસ કારીગીરીથી બાંધેલી છે. યુનીવર્સીટી, નવી કોર્ટ એન્ડ જસ્ટીસ, નવો ઓપેરા હાઉસ, નવી મીલીટરી હાશીશો ઇત્યાદી હાલ બાંધાય છે અને કોઇ બાંધાઇને તદ્દ-વાર થયેલી છે તે સંખણી હમારતો ગંભ-

વર અને તરેહ તરેહની કારીગીરીની બાંધેલી છે, જેમાંની કોઇપણ દેશ હયા પંદર લાખ રૂપિયાની અંદર કીમતની હશે નહીં એવી સરસ છે. તેઓપર ઇતરકામ તથા મોટાં પુતળાં ગોઠવેલા છે તથા કોઇ કોઇને બાહરથી સોનેરી ઘાળ વટીક કીધેલી છે. રાજમબાનું હાઉસ બાંધાયું છે તે ઉપર ઘાળ હાલ થાય છે. એ શહેરની વસતી એનાં પડા મલીને મુઝાં દેશ લાખ માણસની કેહેવાય છે. હીંયાનું લોક સંખણું તંદરોસ્તીભરેલું, ખુબસુરત, અને સુખી માલમ પડે છે તથા તેઓને સારી છુટથી રાખેલા દીસે છે. પાદશાહનાં મહેલમાં, ચોકોમાં, બાગોમાં, તથા મ્યુઝીયમ અને ખીજી જગ્યાઓપર લોકોને જવાની છુટ છે. ત્યાં ખીજી દેશની માફક શી લેતા નથી, અને હમણાંનાં શહેનશાહ પેહેલા ફ્રાંસીસ જોઝફ (Frances Joseph I) પર રૈયત ઘણી ખુશી દીસે છે. એ શહેરનાં શહેનશાહ તે આગલ આખા જરમનીના શહેનશાહ દાખલ સને ૧૪૯૩ થી ૧૮૦૪ સુધી એાલખાતા આવેલા છે, પણ પૂરીઆ સાચનો છેલી લડાઇ સને ૧૮૬૬ માં હાર્યા પછી એ નામ જે અમથું (નેપોલીયનનો પછી) રાખેલું હતું તે કાહાડી નાંખીને એમપરર એન્ડ આસ્તીઆ એન્ડ હનગેરી-નું નામ લીધું છે. એ આસ્તીયા હનગેરીની શહેનશાહતને હસ્તક ૨,૫૦,૦૦૦) રૂબેર મૈલ જમીન અને ૩,૮૦,૦૦,૦૦૦) માણસની વસતી છે. એને હસ્તકનાં ખોસનીઆ અને હરજગોવીનીઆનાં દેશોનો વીસતાર ૨૪,૩૦૦) રૂબેર મૈલ અને વસતી ૧૫) લાખ માણસની છે. એ શહેનશાહતની આવક ૬૩૩૩ કરોડ, અને ખરચ ૬૮૩૩ કરોડનો તથા કરજ ૩૩૩ અબજ રૂપિયાનું છે. સલાહની વખતે લશ્કર પોણાં ત્રણ લાખનું અને લડાઇની વખતે દેશ લાખનું ઉભું કરી શકે છે. એ દેશમાં પણ બધી રૈયતને લડાઇની કવાયત લેવા-

ની ફરજ પાડે છે. અહીં વેપારમાં ચાખ્ખું, સાંધુ, સીધું, રૂપું તથા ખીજી ધાતુઓ જે એ દેશમાં મળી આવે છે તેના તથા કોલસા, ચોખ્ખા, પેટ્રોલ, ખીટર, વાઇન, રેસમ અને ઉન છે, તથા તખાકુ અને મીઠાનો ઇન્કારો સરકારે પોતે રાખેલા છે. બધા મળીને એનો વેપાર સ્વા અબજ રૂપિયાનો કહે છે. એનું મોટું બાઈ ટ્રીએસ્ટ છે, જેમાં દરશાલ સરાસરી ૧૫૬૫૦) વાહાણો તથા સ્ટીમરોની આવજન થાય છે, અને તેનો ટનેજ ૨૫) લાખ ટણની ઉપરનો કહે છે. એ દેશમાં ૧૧,૪૦૦) મૈલ રેલવે અને ૩૦,૩૪૦) મૈલ તાર નાંખેલા છે. વી-એનાનું શહેર હમણાંખી પારીશ અને ખીજાં મોટાં શહેરોની હરીફાઈ કરી શકે તેવું સરસ છે. તેમાં ડેન્ટુબ નદીને કોડેની હવેલીઓ તેનાં રસતા સાથે ધણી સોમિ છે, અને તે નદીમાંથી નહેરો શહેરમાં લઈ ગયા છે જેથી માલ લઈ જવ લાવવાને ધણું સવલ પડે છે. અહીંયાંની ખતાવટમાં સોનાં અને ઝવેરાત કામની ખતાવત, શી-લક, પીઆનો, ફરનીચર, ઓપેરા ગલાશ ઇત્યાદી છે.

તા ૧૨ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં ૯-૩૦ મીનીટે ઓસ્ટ્રીયા અને ઇટલીની સરહદ વચેનું શહેર “નેબર-રેઝીનાં” પસાર કીડું, અને યુડીન (Udine) કરી ઇટલીનાં ગામમાં હમારી આગગાડી બપોરનાં એક વાગે પુગી હતી, જ્યાં હમારો સામાન તપાસે, અને ત્યાં આગગાડી પાછી ઝાંજનાં પાંચ વાગે હંકારવાની હતી તેથી વખત હાથમાં હોવાને લીધે એ ગામમાં ફરી આવ્યા હતા. એ ગામમાં આસરે બીજી હજાર માણસોની વસતી છે, અને તેમાંનાં ઘરો નાધળાં પણ ઘણાં સફાઈદાર રાખેલાં તથા રસતા પણ ઘણાં સફાઈદાર છે. અહીંયાંની ઇમારતમાં ટાઉન હાલ મોટા છે, જે એક મોટા માળનો ઓટલો

હાય તેવા લાગે છે, અને તે વલન સંગેમર-મરનાં વચરનો બાંધેલા છે. તે શીવાય ખીજી કાંઈ જોવા લાયક હતું નહીં તેથી એક કલાકમાં ફરીને પાછા આવ્યા, અને ઝાંજનાં ૪—૫૬ મીનીટ પાછા આગગાડીમાં નીકળેલા વેનીસ શહેરમાં રાતનાં ૯—૩૦ મીનીટ જઈ પુગા, તથા હાટલ વીક્ટોરીયામાં ઉતારો લીધો હતો. એ શહેર પાંણીમાં બાંધેલું હોવાથી હમારે સ્ટેશનપરથી બોટા જેને હાથમાં ગોનડોલા (Gondola) કરી કહે છે તેમાં બેસીને હાટલમાં ગયા હતા.

તા ૧૩ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં વેનીસ શહેરનો સૌથી મોટો ચોક પીઆઝા સેન્ટ માર્ક જોવા ગયા હતા, જેને અહીંયાં “લા પીઆઝા” (La Piazzza) ને નામે આપેલ છે. એ ચોક અહીંયાં ઘણાજ મોટા કંદુવાય છે, કારણ કે વેનીસ શહેર ઘણાંજ નાધળાં નાધળાં ટા-પુઓપર આવ્યાથી જગ્યા ઘણી મલતી નથી, અને જે હાય છે તે ઉપર ઘરો બાંધવાથી બાકી જગ્યા ઘણી થોડી રહે છે, તેથી આવા ચોકો ઘણાં નાધળા અને થોડા આજે શહેરમાં છે. એ પીઆઝા સેન્ટ માર્ક ની આસપાસ જે બાજુપર એક એકને લગતા પાદશાહનાં મહેલો આવેલાં છે, અને ત્રીજા ભાગપર ખાનગી ઘણીની હવેલી આવેલી છે. એ સઘળી ત્રણે બાજુની મી-લકત એક સ્ટ બાંધેલી હોવાથી જાણે એકજ ગંજવર મહેલ હોય તેમ લાગે છે. એ ત્રણ ભાગની વચ્ચેનાં ભાગમાં અમલ એક દેવલ હતું, પણ તેથી એનો દેખાવ બરાબર સારો ન લાગવાથી નેપોલીયન ખોનાપાર્ટે તે ભંજવી નાંખીને આસપાસનાં મહેલોનાં જેવા મહેલ બંધાવી એક સ્ટ કીધો હતો. એ મહેલોની ટુકણ સ-ઘળી જતનાં ઝવેરાતો, મેઝાઇક વર્ક, શીલીઝી વર્ક, લાકડાંનું તથા ખીજી નકશીકામ ઇત્યાદીની દુકાનો તથા કેફેશ કીધેલાં છે,

જ્યાં ગતનાં દુકાનોની આહાર, બંધ ક્રીધલા રસતાનાં આરકાંઓ ઉપર રા-
સની ધણી થાયછે, તથા બધી દુકાનોમાં
પણ ગતનાં ધરાકી હાવાથી તેની રાશ્વની
તથા ચોકમાં મોટા ચાર ચાર દીવાનાં
પુંદ્રાઓ ફાનમનાં ક્રીધલાછે તે મલગાવેછે,
તેથી એ ચોક ધણી મોભિછે. એમાં અ-
ઠવાડીયામાં તણ વખત વાળુ વાગેછે તે
વખતે ભીડ ધણી મોટી થાયછે. એ ઉપર
જણવેલી તણ ઇમારતોની સાંમે એ ચોક-
ની ઇમારતો ફરતી પુરી કરવા સેંટ માર્કનું
દેવલ આવેલુંછે, તેની બાંધણીની કારી-
ગરીથી એ ચોકની પુનરુત્થાપી ધણી વધેછે.
એ ચોકમાં દેવલની સાંમે તણ મોટી વા-
વટા કાઠી મુકેલીછે, જેપર આગલ પેનોમ
જે પ્રજામત્તાક હવું તેનાં તાબામાંનાં સા-
ધક્રમ, કેનડીઆ, અને મોરીયાનાં વાવટા
ઉડારતા હતા, પણ હમણાં તેપર રવીવાર
તથા બીજા તેહેવારે ઉપર ઇટલીનો વાવટો
ઉડેછે. પેલી તણ બાળુની હવેલીઓની
તથા દેવલની વચમાં ખાલી જગ્યા રાખી
ત્યાંથી ચોકમાં આવવા જવાનો ઓલો
રસનો રાખેલાછે. બાકીનો રસતો એ દે-
વલની સાંમે આવેલી ઇમારતની હેઠળથી
ભાગળની માફક ક્રીધેલાછે.

હમો પેહેલાં એ ચોકમાંનું આવેલું
અને હીયાનું સૌથી મરમ સેંટ માર્કનું
દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલમાં વેની-
શીઅન લોકોનો સેંટ માર્ક (St Mark)
જે એલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં દટાયેલા હોતો તેને
ત્યાંથી ૮૨૮નાં શાસમાં અહીંયા દાટીને
મને ૯૦૬-૧૦૦૧ સુધીમાં દેવલ બાંધ્યું
હવું. એનો બાહારથી દેખાવ પાંચ ગુંબ-
જની મસજીદ હોય તેવો લાગેછે, અને
તેનો દેવાલો તથા છતોપર બધે કાચનાં
રંગીન મોઝાઇક વર્કસનાં ચીતારો ધણાં
મરમ પાડેલાંછે. એ મોઝાઇક વર્કનો રંગ
અમલથીજ રંગીન બનાવેલા કાચનો ક્રી-
ધલો હાવાથી જોવા ને તેવો હજુર મલા-

મતછે અને તેની પુખી હજુ લોકો વખા-
ણેછે. એ દેવલની જમીન પણ રંગીન પથ-
રોનાં મોઝાઇક વર્કની જાનવરોની તસ્વીરો
તથા બીજા તરાંહનાં ગલીઆઓ મધ બ-
નાવેલીછે. એની ઇમારત તદન રંગીન જાત
જાતનાં મરમરનીછે, તેથી તેનો બાહારનો
દેખાવ હીંદુસ્તાંનમાં આગરા શહેરમાં
બીરબલની અને બીજા ધોરે જે રંગીન
પથરની બનાવેલીછે તેને મળતી આવેછે,
અને હમણાં એને સાફ કરેછે તેથી તેનો
માફ ક્રીધેલો ભાગ જાણે હમણાંજ બના-
વ્યો હોય તેવો દીધી નકલ્યોછે. બાકીનો
ભાગ ધણાં વરસનો થવાને લીધે કાળો મારી
ગયોછે. તે મધળો માફ થઇ રહેશે ત્યારે
એનો ભરેકો નવેસરથી નોકલી આવશે.
એ દેવલની બાહાર તથા અંદર મલીને
જાત જાતનાં રંગીન મરમરના પથરોનાં
૫૦૦ થાંભળાછે, જેની ઉપરનાં મથાળાં
પરની બાંધણી દરેકની જુદી જુદી
જાતની કુલો તથા બીજા તરાંહની કોત-
રેલીછે. એ થાંભળાઓમાં વચલા વાટ
પર કાળા અને સફેદ મલીને કાચરચીતરા
રંગનાં પથરનાં આઠ થાંભળાછે, તેને
વામને કહેછે કે જેરુશલમનાં વખણા-
યલા મુલેમાન પાદશાહનાં બીજા વખતે
બાંધેલાં દેવલમાંથી તે લાવેલાછે, તથા
અંદર ઓલટર પર બીજા ચાર થાંભળાછે
તે એજ ધણીનાં પેહેલાં દેહેડાં (જાણાવલાં
King Solomon's Temple) માંથી
લાવેલાછે, તેમાં બે પારદર્શક આલાખારટર
નાંછે તે દારડાંનાં વળનાં જેવા બનાવે-
લાછે, તેની પાછલ રાશ્વની ધરેછે ત્યારે
તેમાંથી ઉજાસ દીમેછે. દેવલમાં પેલાં
સેંટ માર્કસનાં મુરદાને ઇજીપ્તથી લાન્વા
તેની વીગતો કાચનાં મોઝાઇક વરકથી સારી
ચીતારેલીછે. તેમાં એકની અંદર તર્કસ
એનું મુરદું લાવવા દેતા હતા નહીં તેથી
તેને હરમે એક ટોપકામાં મુક્યું, અને
તેની ઉપર કુકરનું ગોસ પાંચમીને વાહાણ

ઉપર મહાગતવા લાખ્યા ત્યારે કીનારાપર તકસોએ અટકાવીને પુછ્યું કે શું છે? (કારણ કે તે મુરકું ચોરાઈ ગયું છે એમ તે લોકોને ખબર હતી અને પહેલે માથું ત્યારે આપવાને ના પાડી તેથી તે કોઈ લઈ નહી જાય કરીને તેની ચોકસી ધણી રાખી હતી) ત્યારે તે લોકોએ ટોપલીનું ઢાંકણું ઉઘાડીને અંદર પાંડરેલું કુકરનું ગોમ બતાવ્યું, જે બાંધે મુસલમાનોને ધણી ઈત હોવાથી તેની આગલથી બધા ખસી ગયા હતા. તે પીકચરમાં જરાક ટોપલીનું ઢાંકણું ઉઘાડેલું છે, અને પેલા મુસલમાનો મોહોડાં ફેરીને જશે સુગાતા હોય તેમ નામના ધણુજ મરમ રીતનું મોઝાઇક વર્કમાં પાડેલું છે. તે ઉપરાંત તેને લાખ્યા ત્યારે અહીંયાં મલેસિા મેલાવડો તથા તેને દાટવાનો કાંચાની પણ તસરીરે ખીજાં આરણુઓ પર પાડેલી છે. એ મુજબનો મોઝાઇક વર્ક આખા દેવલમાં ૪૫૭૦૦) ચોરસ ચારનો કાંચેલા છે એમ કહે છે. એ ઉપરાંત ગીલડીંગ, બરેનઝ તથા નકશીકામ રંગીન પથરો પરનું ધણું છે. એ દેવલનાં મથાળાંપર બરેનઝને ઘાલ મલેવેલા ચાર ઘોડા ગોડવેલા છે જે ધણું જુનાં અને જાંબી બનાવટનાં હોવાથી જુદા જુદા ધણીઓનાં હાથમાં યધને હીંયાં હમણાં રે-હેલા છે એ ઘોડા રામનાં નીચે પાદશાહનાં વખતમાં બનાવેલા ધારી શકાય છે, અને તેને ટ્રાયમકલ આર્ચ એટલે ક્તેહતા મેહરામ ઉપર મુકેલા હતા, ત્યાર પછી ટરેજન શહે-નશાહે તે લઈને પોતાનાં ટ્રાયમકલ આર્ચ ઉપર મુક્યા ત્યાંથી ઓક શાહનશાતનો શહેનશાહ કોન્સ્ટનટાઇન તેને કોન્સ્ટનટી નોપલ લઈ ગયો હતો, જ્યાંથી પાછલથી વીનીશીઅન લોકોએ તે શહેર ફેડેડોનો લ-ડાઇઓમાં અને ૧૨૦૪ માં જીત્યું ત્યારે ત્યાંથી લાવીને અહીંયાં રાખ્યા હતા, અને અને ૧૭૯૭ માં નેપોલીયને વેનીઝ જીત્યું ત્યારે તે ફ્રાંસ લઈ ગયો, તથા પેરીસનાં

ટ્રાયમકલ આર્ચ ઉપર મુક્યા હતા, જ્યાંથી આસીયાનાં શહેનશાહ ખીજા ફ્રાંસીસે અને ૧૮૧૫ માં લાવીને અહીંયાં પાછા મુક્યા છે. દેવલનો અંદરનો ભાગ ૮૬ x ૭૦ ચારનો, અને માંહે જવાના આરણુ ધણું મરમ નકશીદાર બરેનઝનાં બનાવેલા છે. એનો અંદર હાઇ એલટરની ટેમ્પલ છે તે ઉપર સોનાનાં પતરાં પર બવેશત જડીને ૫૩ કાંચેલું છે, જે કોન્સ્ટનટીનો-પલમાં સને ૧૧૦૫ માં બનાવ્યું હતું. એ એલટરનાં યાંભળાઓ મંગેમરમનાં એક એક પથરાનાં કાંચેલા છે, અને તેમાં જુના અને નવા ટેમ્પેમેનટ બાઈબલનાં કરારની વીગતો કોતરેલી છે. તેની અંદર પુતળાં મરવે અલગાં આસપાસ જગ્યા રાખીને ઘુટાં કો-તરેલાં છે. તે ધણું મરમ કામ છે. એક બાજુ એક કારડીતલ કીતોનું આવજી છે, તેનું એલટર તથા ઘેર સુધાં બધું યાં-જનું નકશીદાર કાંચેલું છે, અને એક ખીજા ચેપલ એનાં ડાબા હાથપર બાંધેલા છે તેમાં અમુનનું બાઈબલનાં મોઝાઇક જે જરાક તેજહીન છે તથા વીનીશીઅન મોઝાઇક મોળમી મદી પછીનું એ મેહુ બિલસેન આવેલું છે. એ ચેપલને મેડોના ડી મેશ-કાલીના કરીને કહે છે. આગલ જેનોવા સાયની એક મોટી લડાઇમાં વેનીઝનાં માણુઓ એટલાંતો મરી ગયાં હતાં કે મરદાની ધણી ખુટ પડવાથી અહીં-યાંની ઓરતોએ માનતા કાંચી કે તેની પછીથી ઓરતોને પોંટે એક વરસ સુધી છોકરાજ આવેનો મેડોનાનો ચેપલ બાંધે, અને તે મુજબ પરવરદેગારનાં હાકમથી જનમાનો મોટો ભાગ તે શાજ છોકરા-ઓનો યવાથી એ મરદ લોકનું (Mas-culina) દેવલ બાંધ્યું હતું. તે ઉપર તે વખતનો વેનીશીઅન મોઝાઇક કાંચેલા છે એમ કહે છે. એ ઉપરાંત ખીજા બધા વરક એ દેવલમાં ધણીજ મરમ અને જોવા લાયક છે.

તે જોઇને પછી અમુકની પ્રજા-
સ્થાપના પણ ડોગ્સ (Dogs) નો
મહેલ જોવા ગયા હતા, જે એ દે-
વકની પાસેજ છે. એ મહેલ મધ્યો મંચે
મરમરનાં પથરોનાં બાંધેલાં છે, પણ ઘણાં
વરસોનો જુનો થવાથી કાળો મારી ગયો
છે. એનો બાહ્યથી દેખાવ ઘણાં રણી-
યાંમણાં પથરોનાં કીધેલાં છે. એની ઉપર
હમો સુનેરી સીડી (Golden stairs)
ને રસતે ગયા હતા. એ સીડીની દીવાલો
પર અમુકનાં મોટા મોટા ઉમરાવોનાં
નામો સોનેરી અક્ષરોમાં લખેલાં હતા
તેથી એ નામ આપ્યું છે. એ સીડીઓપર
જવાની આગમજ એક ખીજી સીડી
રસતામાં આવે છે જે ઘણી મોટી છે, તેને
ગ્રાંડ સ્ટેર્સ કહે છે. તેનાં મથાળાં પર આ-
ગલ ડોગ્સને તખતવશીત કરતા હતા.
તેની પાસે પહેલી સુનેરી સીડીની બાજુપર
બે ખાંચા કીધેલાં છે જેને સર્હીનું મોહા-
ડું કહે છે. અહીંયાં આગલ કોઇ ઘણીને
કોઇ યુનેહગાર વીચે ધુપી ખપ્પર આપ-
વાનું હોય તો એ મોહાડાંમાં નનામાં
કાગળો નાખતા હતા ; જે ઉપરથી તજ-
વીજ કરીને તેને ઘટતી શિક્ષા કરતા હતા ;
પણ કોઇ વખતે કોઇ ખીચારા બેયુનેહ-
ગારને એરી નનામી ચીડીઓથી પકડીને
તેમને પીળોને યુનાહ કચ્છલારી મારી
નાખતા હતા. એવો દાખલો કોઇ કાઠિ
કારમોનીઓનો બન્યો હતો, જે ખી-
ચારાએ બેયુનાહ હોવા છતાં રીખાવવાને
લીધે યુનાહ અમથો કચ્છલ કર્યો હતો, અને
તેને મારી નાખ્યા પછી માલમ થયું કે તે
બેયુન હ હતો. એ મહેલની અંદર ઘણાં
ઘોરડાં છે, તેમાંનાં અસહ કાંજીનશીલ ભરવા-
નાં તથા ધનસાક કરવાનાં ઘોરડાંમાં ઘોરડાં
પેનટીંગ્સ તથા ક્ષેત્રીઓ દીવાલો ઉપર મુકેલી
છે, અને તેનો છતોપર પણ આરસીની
ફેમ માફક ખાનાઓને મલતા ખાંચાઓ
કરી તેમાં પણ પેનટીંગ્સ ચીતારેલાં છે. એ

પેનટીંગ્સમાંનો મોટો ભાગ વેનોસની પ્ર-
જાસ્થાક તવારીખમાં લડાઇઓમાં જીત
મલવેલી તે પાડેલી છે, તથા એક મોટું
દીવાનખાનું જે આસરે ૧૬૫) શીટ લાંબુ,
૭૮) શીટ પોહાણું, અને ૪૦) શીટ જાંચું છે
તેમાં એક ચીતાર મેલેસ્ટનો પાડેલાં છે, તે
દીવાનખાનાની પોહાણાઇ જેટલો તથા
જાંચાઇમાં પાંચ શીટ નાંધણો હશે. એ
ઘોરડાં પેનટીંગ્સને વીચે કહે છે કે એનાં જે-
ટલું મોટું ઘોરડાં પેનટીંગ યુરોપમાં કેક
નથી, અને તેમાં ૮૦૦) બીણી પરખાય
તેથી સખીઓ તથા ૩૦૦) નહીં પરખાય
તેવાં મોહાડાં પાડેલાં છે. એ હાલને Sala
del Maggoir Consiglio કરીને કહે-
છે, અને તેમાં જે અમીરોનાં નામ સો-
નેરી સીડીપર લખતા હતા તેવો મત્તા હતા,
જેઓ આસરે ૧૫૦૦) જણાં હતાં. તે-
ઓમાંથી ૩૧૦) જણને ચુંટી કાઢી તે-
ઓને સેનેટર્સ (Senators) કહેતા હતા,
તેઓમાંથી વળી ૧૨૦) જણને ચુંટી
કાઢેલાને વરકીંગ કાંજીનશીલ, અને તે-
માંથી ૪૦) જણને કુવારેનટરા (ધવાને
૪૦ જણાંની કાંજીનશીલ) કરીને ડેપુટા
હતા. એ લોકો અપીલ આંભળતા, અને
એઓમાંથી ૧૦) જણાંની હાઇ કોર્ટ થતી
હતી, જેઓમાં ટીકીટ નાંખીને ત્રણ
કાળા રંગની ટીકીટ જે જાંચે તે ત્રણ
જણાં આગલ રાજદરબારી ખાખદનો ધન-
સાક થતો હતો. જેઓ પોતાનાં મોહાડાંપર
જુરખા પોટરીને ધનસાક કરતા, અને
તેઓ જે કાંધ કરતા માગે તે બંદીવાનને
કરી શકતા હતા. જુરખા નાખવાનું કારણ
એ છે જે તેઓનું મોહાડું કોઇ જોય નહીં.
અને તેથી માલમ પડે નહીં કે દશ ઘણીઓ-
માંનાં ત્રણ જણાં તે કયાં છે, જેથી કોઇનું
મોહાડું રાખવા શરમાવું પડે નહીં. એ
ટીકીટ નાંખી તે દરેક જણ પોતે જાંચકી
વગર જાંચાડવે પોતાને ઘેર લઇ જઇ છુ-
પી જોઇને એ મહેલમાં છુપે રસતે ખીજે

દીને ઇનસાફ કરવાને આવતો હતો, તેથી એ દશ જણાંઓમાંથી પણ નહીં જાણુ' કે તેઓમાંનો કોયો ધણી ઇનસાફ કરવા જનાર છે. એ દીવાનની છતપર ત્રણ મોટાં ચીત્ર છે, તથા દીવાલની ફરતી બાજુપર તથા પાસેનાં ઓરડાંઓનાં મથાળાંપર ૭૬) ચીતાર પ્રજાસ્તાક ડોહાજનાં (એમનાં પેહેલા ડોહા, એનજીલા, પારદીશીપીશીઓ અને ૮૨૭ નાં શાલથી) પાડેલાં છે, તેમાં એક જાણુ' પીકચર પાડેલું નથી. એ ડોહા મારીનો ફલીઓરોશ જેને ગરદન મારયો હતો તેની ફ્રેમ ખાલી મુકી તેમાં પીકચરને બદલે કાણું કપડું મુકેલું છે, અને તેની ફ્રેમ ઉપર નીચે મુજબ લખેલું છે કે “આએ જગ્યા મારીનો ફલીઓરોશ જેણે ચુનાહો કીધા તેથી ગરદન મારયો હતો તેનો છે” એ ધણીને ડોહા કીધા પછી એક વરખમાં અને ૧૩૫૫ માં જે સીડીપર એને તાજ પેહેરાવ્યું હતું તેજ સીડીપર તેને મથાળે ગરદન મારયો હતો. એ મેહેલમાં અમલ બંદીવાનોને પરજ રાખતા હતા તેની કાકડીઓ અધારાં બાપરામાં કીધેલી છે, જેમાંની તે એક હજુ જીવીને તેવીજ હાલતમાં રાખેલા છે તે હમાએ જોઈ હતી, જ્યાં એક મોટો ચોતરો તે બંદીવાનનાં ખીજાંનાં સાઈ' બાંધી રાખેલા છે. તે ઓરડી આસરે ૧૫) શીટ લાંબી અને ૧૦) શીટ પોહાળી હશે. એ મુજબની ધણી કાકડીઓ (યાં કીધેલી છે, અને તેઓમાં જવાને એકજ ગલી, તથા મેહેલની સાંમેજ કેદખાનું છે (યાં જવાને એક પુલ નહેર ઉપર આવેલા છે, જેને દીવાલથી બંધ કરી લીધેલા છે. એ પુલ ઉપરથી બંદીવાનોને લાવ લખજ કરે ત્યારે તે લોકો બાહારનાં ફરતા લોકોને જોઈને પોતે દેદી અને તેઓ છુટા હોવાથી હાથ મારતા હતા, તેથી તે પુલનું નામ હાથને પુલ (Bridge of Sighs) આપેલું છે. એ બંદીવાનોને

માહતની મળ થતી તે સાઈ' ફાંસીનું લાકડું કાકડીઓ નજીક છે તેપર ફાંસી દેતા, અને ત્યાંથી એક ખાંચો કીધેલા છે તેમાં તેઓનું મુડકું પથર બાંધીને નાંખી દેતા હતા, જેમાંથી તે નહેરમાં એક મોટ તૈયાર રહેતી તેમાં પડતું, અને તે મોટ દરીયામાં લઈ જઈને તેને નાંખી આવતી હતી. કંટલાકોને ખુરસી ઉપર બેસાડી તેઓની ગરદનમાં દોરડું નાંખી દોરડાંને વળ આપી તેઓને યુગળાવીને મારી નાખતા હતા. ગરદન મારે તેનું લોહી જવા સાઈ' ગટર રાખેલી છે તે હજુ જીવીને તેવીજ છે.

એ સુધળું જોઈને પછી “ગરાંડ કેનાલ”માં ફરવા નીકળ્યા, અને વેનીસનાં ખીજા ભાગોમાં પણ નાધળી કેનાલોમાંથી ફરી આવ્યા હતા. વેનીસ શહેર ત્રણ મોટા અને ૧૧૪) નાધળા ટાપુનું બનેલું છે, અને તેઓની વચમાં આવજાવ કરવા સાઈ' મોટી તથા નાધધી મળીને ૧૫૦) નહેરો આવેલી છે, જેપર ૩૦૮) પુલ બાંધેલા છે. એ બધા ટાપુઓનું એ શહેર ૭) મૈલ ધેરાવામાં છે. એની આસપાસ ફરતો એફ્રીઆટીક સમુદ્ર આવેલો છે. શહેરનો અંદર પાણી ધણું જોરમાં આવે નહીં તે સાઈ' શહેરની આસપાસ હુતરથી તથા કુદરતી પુરણીનાં કીનારા કરેલા છે. તેની અંદર પાણી આવવાનાં ચાર રસ્તા છે, જેમાંથી વાહાણો આવજાવ કરે છે. તેમાં “લીડો”નાં બારામથી નાધળાં વાહાણો આવે છે તેનું ૮) શીટ પાણી જડું છે, ખીજું માલેમાકો સાઈ' ૪૫) શીટ જડું છે, અને બે ખીજાં નાળાં છે. એ બંધ કીધેલાં પાણીને “લેયુન” કરીને અહીંયાં કહે છે. તેમાં ભરતી ઓટની માફક પાણી આવે છે. એ લેયુન ૩૮) મૈલ લાંબો અને ૧૦) મૈલ લાંબી કીનારાની પાળની વચમાં આવેલા તથા તેની વચમાં વેનીસ શહેર છે. સૌથી મોટી જુડેકરની કેનાલ કરી છે; તે આસરે

૫૦૦) વાર પોણી અને તેમાં ૨૬) શીટ જાડું પાણી છે. એ જગ્યા પર પાણી દેશનાં મોટાં વાહણો તથા સ્ટીમરો આવી લગ્ન કરે છે. એની પછીની કેનાલ મોટી છે તેને “ગ્રાંડ કેનાલ” કહે છે. એ કેનાલનો આસપાસ મોટા મહેલો આવેલા છે તેથી એનો ભરેલો તેઓની જુદી જુદી બાંધણીની ઢાંચી ધણી મરચ લાગે છે, પણ નાધળી કેનાલો ધણી સાકડી અને કાંઈ કાંઈ (૧૦) શીટ જેટલી પોણી છે, જેમાંથી બે ગોનડોલાસ ભાગે પસાર થઈ શકે. અહીંયાં નાધળા નાધળા ટાપુઓને લીધે ધરે પાણીને કીનારે બાંધેલાં તથા તેઓની સીડીઓ છેક પાણીમાં બાંધેલી હોય છે, જેમાંથી ખોટામાં બેસીને ગાડી ધોડાનો માફક બધે મોહાલે જવાય છે. ટાપુનાં વચ્ચેનાં ભાગમાં પણ બનાવટની નહેરો કાઢેલી છે, પણ પેરોનાં મોહાલાઓની વચ્ચે નાધળા રસ્તા રાખેલા છે. અહીંયાં મોટામાં મોટા રસ્તા જુનાં વખતનો ૧૬) શીટ ઉપરનો નથી. હમણાં બે મોહાલાનાં રસ્તા નવા બાંધ્યા છે તે ૧૮) શીટનાં છે. તેમાં ગાડી ધોડા ફરી શકતા નથી, તેથી ખોટામાં ધ્યા પગે ચાલીને કામ લેવું પડે છે. એક પણ ગાડી કે ધોડા આમે શહેરમાં છેજ નહીં. એની આસપાસ ખીજાં છુટાં મોટાં ટાપુઓ છે તેમાં છુટા છવાયા બે ચાર ધોડા દોમે છે, જે જોવા અચરતી દાખલ અહીંયાંનાં લોકો છોકરાંઓને લઈ જાય છે. તેજ મુજબ ગાય દોર ધણાં રાખતા નથી, અને રાખે છે તેને તબેલામાં બાંધી રાખે છે. જમીન થોડી હોવાને લીધે ખેતીવાડી પણ કરી શકતા નથી, તેથી અહીંયાં કુદ તથા ઝારાકી આસપાસનાં દુરનાં ગામોમાંથી આવે છે. તે ઉપરાંત પાણીનાં કુવા પણ નથી, તેથી રોજની આસરે ૬૦) ખોટા ભરીને પાણી દુરથી લાવીને ટાંકીઓમાં ભરી રાખે છે, અને તેમાંથી લોકોને બે ક-

લાકની છુટ મણે છે તેટલાં પાણી ભરી લઈ જાય છે. કુતરાંઓ રાખવા સારું પણ સરકારને ૪૦) ફાંકનો કર વસ દીને આપવો પડે છે, તેથી કુતરાંઓ પણ ધણાં દોસતાં નથી, અને થોડાંક જ કુતરાં શીવાય આપા શહેરનાં રસ્તા પર એક પણ મોખુ જનવર દોસતું નથી. પંજરામાં અંછી બચ્ચતરો તથા ચલીયાં શીવાય ખીજાં દોસતાં નથી એવું એ શહેર છે. હીંયાં આસરે મવા લાખ માણસનો વચ્ચે છે, અને ધણી સારી આરકાટિકચરની ઢાંચી ખીજાં હમારો ગ્રાંડ કેનાલ ઉપર બાંધેલી તથા બાકીની ધણી ખરી નાધળી અને માંકડી છે. ગ્રાંડ કેનાલનો બેહુ બાજુ ઉપર જરા મોટી મોટી હમારો છે, જે અમલ મોટા હમારોની હોવાથી તેઓને મહેલોનાં નામ આપેલાં છે, પણ તેમાંનાં ધણાંને ધરો કહીયે તે ચાલે. અહીંયાંની ખોટાને ગોનડોલાસ (Gondolas) કહે છે, જે સધળી કાળી રંગેલી અને તેઓની ઉપરની છત્રો તથા અરવર પણ કાળા રંગનું હોવાથી જાણે શોકમાં હોય તેવું લાગે છે. એ પ્રમાણે કરવાને હોકમ પંદરમી સદીમાં થયો હોતો તે હજુ તેમજ રાખેલો છે, અને જે કાંઈ પોતાની ગોનડોલા ખીજાં રંગની બનાવે તે તેને ધેલો માણસ કહી હમે છે. અહીંયાં હાલ ૪,૦૦૦) ગોનડોલાસ, તેમાં અરધો ભાગ પેરગત અને અરધો ભાગ ભાડુતી છે. એ ઉપરાંત ખોટાની આમનીયાસ પણ ગ્રાંડ કેનાલમાં દોડે છે, અને ખીજાં નાધળી સ્ટીમરો લોકોને છુટા છુટા ટાપુઓ પર લાવ લઈ જાય કરે છે. વેનોઝ શહેરમાં લોકોનો મોટો ધંધો જોવા મળે કાચનો છે. કાચનાં ઘણાં, ખીલારકામ (કે જેનાં કાચનો બરોબરો ખીજુ કાંઈ હજુ કરી શકતું નથી અને તેની ધણી મોટી કીમત આવે છે) સોનાં તથા રૂપાંનું જીનું નકશીકામ તથા લાકડાંનું કોતરકામ શીવાય ખીજુ ધણું એવું હુનરનું કામ કરે છે.

હમો ગ્રાંડ કેનાલમાં પેહલા ફરવા ની-
કાયા. તે હડી મૈલ લાખી અને ૩૦૦)
શીટ પોહાળીછે. તેની ઉપરનાં મેહુલોમાં
આપણને લુકરેશીઆ. બોરજીઆ, ડેશ-
ડીમીના, આએગો ઇલાદીનાં મેહુલો
ગાઇઠ બતાવેછે. તે ઉપરાંત ખીજ
મેહુલો સારી ઢપનાંછે, જેમાં પેલેશ ડી
મુલાનોની બાહારની દીવાલપર કાચનાં
મોઝેકનાં પીકચરો સરસ પાડેલાંછે. ડોજ
ફાસકારીનું ઘેર છેક નાંકે આવે-
લુંછે, તે ઘેરમાં એ ઘણી એક બારી કે
જે કેનાલમાં આવેલીછે તે ઓરડામાં મ-
રણ પામ્યો હતો. તે બારી આગલ રાતને
દીવસ ફાનસમાં દીવો સરકાર તરફથી બા-
લીઆમાં આવેછે. એ ઘણી જગ્યાએ ડોજ
હતો ત્યારે એનો છોકરો કોઇ બલવામાં
સામેલ થયો હશે, તેને પોતે ઇનસાફ ક-
રીને ગરદન મરાવ્યો હતો, તેથી એને
હીંપાનાં લોકો માન ઘણું આપેછે, અને
ત્યાં એ મુજબ રાત અને દીવસ દીવો
બળતો રાખેછે. એ કેનાલ ઉપર રીઆ-
લ્ટો બ્રીડજ કરીને પુલછે, તે ઘણો પો-
હાળો બાંધીને તેની બેઠુ બાજુપર દુકાનો
માંડેલીછે, અને વચ્ચે લોકોને જવા સાર
રસતો બોલો રાખેલાંછે. એથી ૨૪) કુ-
કાનો ૧૨) એક ગમ ને ૧૨) ખીજી ગમ
મળીનેછે. એ કેનાલપર Freres Rubbi
કરીને માણસો સારં બોટી આંખો બ-
નાવનારનું કારખાનું જોવા ગયા હતા.
એ બનાવવા સારં સફેદ કાચને પેહલાં
નક્શોમાંથી કુંઝી ગોળ બનાવેછે, અને પ-
છી તેનો ઉપર લાલ કાચની બીણી લી-
ટીઆ પાડી નેસનાં જેવો રંગ આપેછે,
તથા કીકી સારં કાળો તથા તેની ઉપર-
નાં ડોલાનાં રંગનો બહુ ધ્યા કોલા કા-
ચનો રંગ આપીને પાથું તેની ઉપર પા-
ણી જેવું કાચનું પડ ફરવેછે. પછી તેને
કુંઝીને હથીયારથી આંખનાં જેવું ચપટું
કરેછે કે પેલા ડોલાનો રંગ પંથરાઇ

બનવેછે. પછી તેને ભાંજીને આંખનાં
જેવા આકાર ગરમ કરતો કરતો બનાવેછે.
એ ઉપરાંત અહીંયાં અવેરાતનો મોઝા-
ઇક વર્ક પણ બનાવેછે તે જોયો હતો.
એ સારં એક જાતની મોઝાડી જે પાછ-
લથી સુકાયછે, ત્યારે ચીકટ અને મ-
જબુત પથર જેવી થાયછે, તેને પોચી ક-
રીને તેમાં પીકચરો મુજબ જાત જાતનાં
રંગો આગલથી તરાંહ પાડીને ગોઠવેછે. તે
એવો તો સરસ રીતે કરેછે કે કુલ પણ
ઇલાદી જાણે રંગ્યું હોય તેવું માલમ
પડેછે. એ કરવા સારં રંગીન પથરનાં
જોઇતા કદના કટકા ભાંજી તેને રંગ
મુજબ ગોઠવતાં અત્તી ઘણી મેહુત પ-
ડવાથી તે ઘણું મોઢું થાયછે. અહીંયાં
કાચનાં દાણાં પણ કુંઝીને બનાવતાં હમોએ
જોયા હતા. એ દાણાં બનાવવા સારં કા-
ચને કુંઝીને તેની ઉપર રંગીન કાચો પી-
ઘણાવીને જોઇએ તેવો તરાંહ પાડેછે.

એ જોઇને પાછા નાઘલી નહેરોમાં
ફરતા ફરતા યાહુદીઓની રહેવાની જગ્યા
તરફ જઈ લાગા હતા, જ્યાં આઠથી નવ
માળોનાં ઘેરો જોવાથી તે વીશે અબર
કાહડતાં માલમ પડ્યું કે અમલ ડોહસોનાં
વખતમાં યાહુદીઓને એક થોડાજ ભાગ-
માં જ્યાં હમણાંછે ર્યાંજ રહેવાનો ઠાકમ
હતો, અને ખીજી જગ્યા વેચાતી લેવાને
અને ખીજે છેડે રહેવાને ના ફરમાવ્યું
હતું. હવે એક વખતે લડાઈ થઈ ત્યારે
ડોહસોને નાણાંની ઘણીજ ગરજ પડી
ત્યારે યાહુદીઓને તેડાવો તેઓ પામે વધતા
પૈસા માગ્યા, જે તેઓએ આપવાને ના
પાડી, પણ જો એ ડોજ તેઓને રહેવાનો
જગ્યા આગલ વધારવા દેય તો નાણાં
આપવા કહેવાથી ડોજે હા પાડી, પણ પા-
છલથી તેઓએ જગ્યા મળી ત્યારે કહ્યું
કે તમોને તમારાં ઘેરેછે તે ઉપરની આ-
સ્માન સુધીની જગ્યા જગ્યા આપીછે, તે
તમારે ગમે એટલાં જગ્યા બાંધી પણ નવો

જગ્યા અપાય નહીં. એમ કહીને ફરી ગયાથી એ લોકોને અગવડ પડે એટલા માણોની જામી ધમારતો બાંધીછે.

એ જગ્યા પરથી બીજી ધણીગમ કરીને “બોટનીકલ ગાર્ડન” જોવા ગયા, જે અસલ સરકારને હસ્તક હતી પણ હમણાં ખાનગી ગ્રહસ્થ પાસેંછે, અને ત્યાં કાંઈ જોવા લાયક નથી. એ જગ્યાપર યુપાસ (Upas) કરીને જે ધણું ડેહુરી ઝાડ થાયછે તેનો રોપો હમારા જોવામાં આવ્યો હતો. હાલ તે એક નાધણું ઝાડછે, ત્યાં કહેછે કે અસલ મોટું ઝાડ પેરડીનાં જેટલું હતું, નેની હેઠે જો કોઈ સુગું તો તેનું આંગ ધણું સુગું આવતું અને તે મુજબ થોડાં વરસપર બનેલું હમારી શાયવાણો ભાભીઓ તથા બાગ્યાને જોયું હતું; અને તે ધણી પાછલથી મરી ગયો હતો. એમાંથી જો ડાંખળી તોડેછે ધવા તેમાં સલી બાકેછે તો દુધનાં જોવા ચીક નીકળેછે, તેમાં તેનાં અસલ વતનનાં જંગલી લોકો પોતાનાં તીરનું મુંડું ખાલેછે, અને તે તીરથી કોષને મારેછે તો ડેર ચહડીને તે તરત મરણ પામેછે. તે ડેર કાઠડવા સાથે ગોલામાનેજ મોકલેછે કે જેઓમાંથી ધણાં જણાં એનું ડેર અર્ચીતુ લાગવાથી મરણ પામેછે. એક બીજું ઝાડ Euphorbia Canarienses કરીને યુવરનાં જેવુંછે, તે પણ ધણું ડેરી અને તેમાંથી પાંચ ટીપાં જો કોષના પીધામાં આવે તો મરણ પામેછે.

એ જોધને પાછા ખોટમાં નોકળેલા રૂલવે કુબોને લેયુનમાંથી પસાર થતો બ્રોડજ જોવા ગયા હતા. એ પુલ ધણાજ મોટો અને તેનાં ૨૨૨) આરકાંછે, અને હમારા ભાભીઆના કહેવા મુજબ તે ૨૧૧ મૈલ લાંબાંછે, પણ હમો તો એકથી સવા મૈલ લાંબો ધારીયેછે. તે જોધને પાછા હાટલમાં ગયા.

તા ૧૪ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે મવારનાં પેહેલાં Accademico delle Belle Arte ની પીકચર ગેલેરી જોવા ગયા હતા, જ્યાં ધણાં જામી જાતનાં ચીતારો ઉસ્તાદોને હાથનાં ચીતારેલાં જોયાં હતાં. એ જગ્યા અસલ એક જોગણુશાળા હતી, પણ તેને નેપોલીયન ખાનપારો બંધ કરી હતી. તે વખતને વાસને કહેછે કે નેપોલીયન જગ્યાએ હીંબાં આવ્યો ત્યારે એ જોગણુશાળા Scuola della Carita ના મહંતોને ધણાં સુખ અને ચેતથી રહેલા જોયા, અને તેઓ બધા આંગે વધી ગયલા હોવાથી તેઓને કહ્યું કે તમે આવા મજબુત છો, તેથી વૈરાગ પાદરીને બદલે શાલજરોને લાયકનાંછો, એમ કહીને પોતીકી રીજમીટમાં તેઓને જખરદસતીથી સાંમેલ કીધા, અને ત્યાંથી સરવે જામી કીમતનો સામન ઉઠાવી લઇ ગયો હતો. એ મકધારી ધમારત અંદરથી ધણી સારી તથા તસવીરોથી સણગારેલી, અને છતોપર લાકડાનાં પુતળાં ધાળ કીધેલાં મજેનાં સટ બેઠાં ગોઠવેલાં તથા ચીત્રકામ પણ ધણું કીધેલુંછે. જમીન ઉપર ગલીઆ રીકુ મોઝઇક વરકછે, અને બધી રીતે મકધારીઓ બપકાદાર રહેતા હતા તેવું માલમ પડેછે. પેહેલાં ખોરડો હમારો જોયો તેમાં એક ધણીએ અબનુશ અને બોક્શ વુડ (Box wood)નું ફરનીચર ધણાંજ સરસ કોતરકામનું આપેલું જોયું હતું. તેનાં પુતળાં બનાવી તેની ઉપર કોરીની બરણી મુકેલીછે. તે જોધને પીકચરનાં ખોરડાઓમાં વારાફરતી ફરયા જ્યાં જામી જાતનાં પીકચરો જોવામાં આવ્યાં હતાં, તેમાં ધણાં સરસમાનું પાલમાવીથી આનું, “કાઇસ્ટ અને નેઅનની વીધવાનું” (Curia da Conegliano નું, “મોડોના” અને જોન બેપટીસ્ટવાલુ, અને “ટીશીઅન” કરીને મોટા ચીતારો

થઈ ગયોછે તેનાં ત્રણ પીકચરો—એક ૧૪) વરસની જામરનો હતો ત્યારે, બીજું ૩૫) વરસનો હતો ત્યારે અને ત્રીજું ૯૯) વરસની જામરનો હતો ત્યારે, પાડેલાં મુકેલાંછે. તેમાંનું ૩૫) વરસની જામરે એ-શિવશનવાલું પીકચર આંખે આંખા મં-અહમાં સૌથી મરસ ગણાયછે, અને તેની કીમત ચાર લાખ રૂપિયાની કહેછે. એવાં એવાં બીજાં ઘણાં પીકચરો મુકેલાંછે તેની વીગત હમો લખી શકતા નથી.

એ જોઇને એજ ઇમારતમાં દરશાલ મંઅહસ્થાન જાંઘાડેછે તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં અહીંયાંની બનાવટનો મંઅહ ઘણો સારો કૃષિલો હતો. તે જોઇને પછી બો-ટમાં બેસીને વેનીસને લગતા મોટા પણ જરા છેટે છેટે આવેલા ટાપુએ જોવા ગયા હતા, તેમાં સેંટ જ્યોરજ મેગોરીનું ટાપુ પસાર કરીને સેંટ લેઝરીઓ (St. Lazzario) નાં ટાપુમાં આરમીનીઅન લોકોની મઠછે તે જોવાને ઉતરયા હતા. એ મઠ કોઈ આરમીનીઅને આંખે ટાપુ વેચાતું લઇને બંધાવી હતી. હાલ તેમાં ૩૦) મહાધારી રહેછે, જેઓ આરમી-નીઆથી છાકરાઓ આવેછે તેમને બધી રીતનો હુતર શીખવેછે. હીંયાં છાપવાનું કારખાનુંછે તેમાં ૩૩) ભાષામાં બાઇ-બલનાં ફકરા છાપેછે.

એ જોઇને લીડો (Lido) નાં ટાપુ ઉપર ગયા હતા, જ્યાં બે ચાર ગાડી ઘોડા ભાડે ફરવેછે, તેમાં બેસી તે ટાપુ પસાર કરીને તેને બીજે છેડે એફીઆટી-કને કીનારે ફરી પાછા આવ્યા હતા. એ ટાપુમાં ખારાં પાણીનાં હમાં ઘણાં બાં-ધેલાંછે, અને જમીન ફળવંત હોવાથી તે તરકારીનો ઘણો ભાગ વેનીસ શહેરને પુરો પાડેછે. તે જોઇને પાછા નીકળેલા જાહેર બાગ (Giardini Pubblici) ને-પોલીયન બોનાપાર્ટે વેનીસનાં ગરીબ આ-દમીઓ સારું બનાવ્યો હતો તે જોવાને

ઉતરયા હતા. એ એક મોટી પાર્કનાં જેવી વાડીછે, અને ત્યાં મરખા હારખંધ રસ-તાની બાજુએપર માડ રાપેલાંછે. તે શીવાય બીજું કશું જોવાનું નથી. એ જગ્યાપર એક કંપની ઉભી થઇને વેનીસ શહેરને પાણી અહીંથી પુરું પાડવા સારું (નલનો કુવો) Artisan well બાંધેછે તે જોવું હતું. એ આરટીઝન વેલ જમીનની નીચાણમાં એકથી બે ઇંચ ત્રણ હજાર શીટ મુધી ખણીને નક્કી મુકેછે, જેમાં પતાળનો ઝરો લાગેછે તો એવો કુવો જે બાયગે ત્રણ શીટ પરીધમાં હોયછે તેમાંથી એકથી બે લાખ આદમીઓને પાણી પુરું પાડેછે. એ કુવો ખણવા સારું પેટલાં એક નલ ઉભો ભાયમાં ખાડો ખણીને જાય તેટલો મુકેછે. હવે એ નલીની નીચેનો અરધો ભાગ ધાર રોકો કરેછે, જે નલ ફરબી-થી મોટાડી અંદરથી ખણાઇને જમીન પોચી હોયછે તો નલ નીચે જાયછે. હવે એ નલની વચમાં એક લોખંડનો મલી-યો સ્કુર માફક ફરવીને તેની અંદરની મોટાડી ધીલી કરેછે, અને તેમાં પાણી ના-મી તેને પોચી કરી બાલદીએ કરીને બાહાર કાઢાડી નાંખેછે. જે અંદર રેતીની જમીન હોયછે તો તે નલીની અંદર બીજી જુબાની નલી મુકીને પાણી છાડેછે, જેથી રેતી ડાહ્યાવાઇને પાણી સાથે મલી જાયછે, અને હેઠળ પાણીવાલો નલ જરાક ઊંચો રાખવા-થી પાણી રેતી લઇને બાહાર નીકળેછે. એ મુજબ નલની અંદરનું મોટાડું ઇંચા રેતી ખાલી કીધી કે નળને સ્કુરની માફક ફરવીને જમીનમાં વધતો જાડો પે-સાડી આગલની માફક મોટાડું ઇંચા રેતી કાઢાડેછે. જે પથર નીકળેછે તો મોટી પહરાઈ લોખંડની મુકીને તેને જાંચકીને ડોકેછે, તેથી પથરાનાં ટુકડા થાયછે અને તેને ખાલ-દીથી કાઢાડી લેછે. હમણાં એ કુવો ૪૨૦) શીટ જાડા ખણેલાંછે, અને નીચેથી ખાલ-

છેઓમાં ફારા તથા ખીજી ચીજો ઉપર આવેછે, પણ પાણી મલ્લું નથી તેથી ૭૫૦) રીટ જડા જાય, અને જો પાણી નહીં મલશે તો કચ્છનાત મુજબ વેનીસની મુની-શીપાલીટી ત્યાર પછીનો ખરચ તે કંપનીને આવશે, અને પાણી મલશે ત્યાં લગણુ જડા ખાણ્યા જશે એમ કહેછે. એ જોધને પાછા ખાટમાં ખેસીને હાટલમાં આવ્યા હતા.

તા ૧૫ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—

આજે સવારનાં સેંટ મારકના ચોકમાં આવેલો પાદશાહનો મહેલ જોવા ગયા હતા. એને પાલાઝો રીઆલે (Palazzo Reale) કહીને કહેછે. એ મહેલ ધણી મોટાછે, અને સેંટ માર્કસનાં પીઆઝોનાં ને ભાગ રોકેછે, જેમાં આસરે ૯૦૦) ઓરડાછે, તેમાં પાદશાહ પોતે જયારે વેનીસ આવેછે ત્યારે જ ઓરડા વાપડેછે તે હમાએ ધણી સારી રીતનાં સજુગારેલા જોવા હતા. દરેક ઓરડામાં જુદા જુદા રંગનું ફરનીચર તથા હેનગોંગશ હતાં, અને વેનીસીઅન કાચની આરસીઆ તથા મુમરેથી ધણું સોભતું હતું. તે જોધને પાલાસ ગ્રાસી (Palace Grace) જોવા ગયા હતા, જે મહેલ કોઈ મોટા સોદાગરનોછે અને તે પાદશાહનાં મહેલ કરતાં યરસ સજુગારેલોછે. તેમાં એનાં બધા ઓરડાઓની છત પર દરેક ઓરડે જુદી જુદી ટપનો ધોળ તથા ખીતાર કીધેલા ધણા જોવા લાયકછે. તેજ મુજબ જમીન પરનું મોઝાઈક વરક પણ ધણું યરસછે.

તે જોધને સેન્ટ મેરાઆ ગ્લોરીઓસા દી ફારી (St. Maria Gloriosa dei Fari) કહી દેવલછે તે જોવા ગયા હતા. એ વેનીસનાં મોટાં દેવલોમાંનું એક ગણાયછે અને તેરમી સદીની અધવચમાં બાંધ્યું હતું. એની અંદરનાં બાવળાં જોવા લાયકછે. તેમાં કેનોવા, જે મોટા શીલ્પશાસ્ત્રી યર્ધ ગયોછે તેનું દીલ મુકેલું યાદીસ્તંભ, તથા દીશીઅન કરીને મોટા ખીતારો યર્ધ ગયોછે તેનો યાદગારીનું બાવળું જોવા

લાયકછે. તેઓ પર તેઓનાં હુનરથી બનાવેલાં સૌથી યરસ અર્ધ બાવળાંનાં ખીતારની નકલ કોતરેલીછે. એક ડોજનું બાવળું છે તે ડોજે આફ્રીકામાં લડાઈઓ જીતી હશે તેથી તેનું માન્યુમેન્ટ કાળા પથરનાં મોહોડાનાં તથા સફેદ પથરનાં કપડાનાં બનાવેલાં સીધોઆને જાયકતાં પાડેલુંછે. એ બાવળાં ઉપરાંત સેંટ જેરોમનું પુતળું એને લગતા દેવલમાં મુકેલુંછે. તે દીશીઅને પેહેલવેહેલો અસલ પ્રમાણે સજુવ પાડવાનો હુનર સોધી કાઢાયો ત્યારે એ પુતળાનો બનાવનાર એલેક્ઝાન્ડર વીટોરીઆ (Alexander Vittoria) આગલ પોતે તેનાં નમુનાં ઘાખલ ઉભા રહીને તેની પાસે આંખે પુતળું પેહેલવેહેલું સજુવ મહેરાનું કોતરાવ્યું હતું. એ શાધની આગલ પુતળાં તથા ખીતારો ધણાં તેજહીન દેખાવનાં માલમ પડેછે, પણ અમલપરથી પાડવા તથા કોતરવા લાગ્યાથી એ કાચો ખામી-મહીત લાગેછે. એ દેવલમાં હમાએ આગલ ડોજોસોનાં મહેલની વીગતમાં એક ધણીને મેયુનાહ મારી નાખ્યો હતો તેની ખીનાં લખીછે તે ધણીનું મુરડું તે માલમ પડવા પછી પાછું ઘોડેલું કાહડીને અહીંયાં તેની કોશીન અલગી દીવાલ આગલ મુકીને તેની યાદગારી બનાવેલીછે. એનું નામ Comte Carnianiolo કરીનેછે. એ ઉપરાંત કાધરનાં ઓલટરારની નકશીકામ તથા ખીતારોપણુ ધણું જોવા લાયકછે.

એ જોધને પછી અતરેનું વખણાયલું કાચનું મોઝાઈક વરક બનાવેછે તે જોવા ગયા હતાં. એ મોઝાઈક વરક બનાવવા ચાર પેહેલાં જાત જાતના રંગના ભાસ પડતા કાચો બનાવીને મુકેછે, અને એવા રંગનાં ભાસની ૮,૦૦૦) જાત એ કારખાનામાં રાખેછે. તેઓમાંથી એક કામજર રંગવાનાં કપડાંની માફક ભાગેનાં ખાંચા વા-

હાથે તેમાં જોઈતા રંગો તેનાં ચીત્ર મુજબ ગોઠવેછે, તે સારું જોઈતા કદના કાચે બરાબર બાંજવા તથા ધસવા પડવાથી ધણી મેહનત તથા વખત જાયછે. એ મુજબ બે ડાકાં એક પીકચર સારું એક માણસ બનાવવું હતું તે હમોએ જોયું, જે નજીક પુર થવા આવેલું હતું. તે ઉપર તેને ચાર માસ લાગ્યા હતા એમ કહેતા હતા, અને એક ચીતાર આપું તેવું બનાવાપર બાર માણસોને દશ મહીનાં લાગેછે. તસ્વીરનાં જુદા જુદા ભાગો કરીને તેનાં ચીતારાઓ પાસે ચીતાર ખાંચા સુધાનાં પરાવેછે, અને તે જુદા જુદા ધણીઓ કાચોનાં કાચ તથા ભાવ મેળવીને ગોઠવેછે. એ સધળું ઉપર ગોઠવેછે અને તૈયાર થઈ રહ્યું કે તેની ઉપર મોટાડીનું પડ કરીને તેને મજબુત કરી ઉપર પાટીયાંથી અથવા લોખંડનાં પતરાંથી બંધ કરી લેછે, અને પેલું અમલ કાગળ જે નીચે રહેછે તે કાહાડી નાખેછે કે એ કાચનું મોઝકાંક તૈયાર થાયછે. એ જોઈને પાછા શહેરમાં નહેરોમાંથી ફરી આવ્યા, અને રાતનાં કલાક ૧૧) વાગે તરેનમાં બેસીને વેનીસ છોડ્યું. એ વેનીસ શહેર જે સધળું ટાપુ-આનું બનેલું છે તેમાં અમલ ઇટલી દેશનાં લોમબાર્ડી પરગણાનાં લોકોને રોમનની લડાઈથી ધણી હરકત તથા હેરાનગતી થવાથી તે લોકો એ ટાપુઓ પર આવીને વસ્યા હતા, જ્યાં તેઓને દુશ્મનોથી નીરાંત મલવાથી તથા અમલ જાતે મેહનત હોવાથી વેપાર ધંધો વધારી પોતાનું નવું ગામ પણ સાથે ખીજ ટાપુઓ ઉમેરીને વધારતા ગયા હતા. તેમજ દરીયામાં આવેલું હોવાથી દરીયાઈ લડાઈપર ધણું ધ્યાન આપી મેડીટરેનીયન તથા એડ્રીઆટીક સમુદ્રો પર એ લોકોએ મોહોટાઈ ધણી ભાગવી અને વેપાર પણ ધણી મોટા વધારી મુક્યો હતો.

એ લોકો અમલ પોતાનાં ઉમરોવાનાં ખાંદનનાં એકવીસ વરસ ઉપરની ઉમરનાં મરદોની કાઉનશીલ કરીને તેઓ હસતક રાજદરબારી કામ ચલાવતા હતા, જેઓ પોતાનાંમાંથી એક જણને વડા ધાખલ ચુંદી કાહાડી તેને ડાંજનો ખતાબ આપતા હતા. (પહેલા ડાંજ એ લોકોનો અને ૭૧૬ માં હતો એમ ધારેછે) એ મુજબ રૈયતનું રાજ પોત પોતામાં સ્થાપ્યું હતું, જે નજીક ૧૦૦૦) વરસ ટકીને આખરે ઝેઅ રેવોલ્યુશનનાં વખતમાં ઝેઅને હસતક ગયું. ત્યાર પછી ઓસ્ટ્રીયાને હસતક થયું હતું, તે છેક અને ૧૮૬૬ માં ઓસ્ટ્રીયાવાલા પુરૂશીઆનો લડાઈમાં હાર્યા ત્યારથી ઇટલીની સરકારને હસતક પડેલું છે. અને હમણું પણ દરીયાને મથાળે આવવાથી એ શહેર મોટા વેપાર ચલાવેછે. હમણું એ ઇટલીનાં વેનીસીઆ(Venitia) પરગણાનું મુખ્ય શહેર ગણાયેછે.

તા ૧૬ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૧—

હમો ગઈકાલે રાતનાં ૧૧) વાગેનાં વેનીસથી નીકળેલા ફોરેન્સ શહેરમાં આજે સવારનાં ૭ વાગે આવી પુગ્યા, અને હાટલ ડી લા કુરોપમાં ઉતારો લીધો હતો. હમો સવારનાં પેહેલાં અતરેનો કેડીફલ જોવા ગયા. એને અહીંયાં La Cattedrale di St. Maria del Fioie કરીને કહેછે. એ દેવલ અને ૧૨૯૪ થીતે ૧૪૭૪ સુધી વારા ફરતી બંધાઈને તૈયાર થયું હતું. એનો બાહારનો દેખાવ રંગીન સંગેમરમરનાં પથરોના ધણી સારો ભાગેછે, તથા એનો માનારો પણ સંગેમરમરના પથરોના નાજુક થાંભલાનાં આરકાંઓનો છે તે પણ ધણી સોભેછે, અને અંદરનો ભાગ રંગીન કાચની બારીઓને લીધે પેહેલાં અંધારો હોય તેવા ભાગેછે અને કાંઈ બરાબર દીસતું નથી; પણ નજર કર્યા પછી તેના શુબળ ઉપરનાં ચીતારો ખાંખાં હોય. એ શુબળ ઉપર ફીટ જાયો અને

એની પોઝાનાઈની બરોબરી ખીજા કોઈ પણ દેવલનો યુબજ કરી શકતો નથી એમ કહેછે. એ ચીતાર જોવા મારે ઉપર જવાની ધણીજ સરસ સીડીઓ તદન પથરની બાંધેલી, અને યુબજની આસપાસ ફરતી ગેલેરી કાંધેલી છે તે ઉપરથી તે પર પાડેલા મિહેસ્ત તથા દોજખનાં ચીતારો ધણાં સરસ, અને ગેલેરી ઉપરથી નીચે અંદર દેવલમાં જોાયેછે તો દેવલનો દેખાવ પણ ધણીજ સરસ લાગેછે. હમા ગયા ત્યારે ભણવાનું ચાલતું હતું તેથી લોકોની આવળવ જાણે રમકડાં ચાલતાં હોય તેવી લાગતી હતી. એ દેવલમાં રંગીન કાચની બારીઓ ઉપરાંત કાચનો મોઝાઇક વરક દેવાલ ઉપર ધણીજ સરસ કાંધેલાં છે, અને અંધારામાં તે એવો તો સરસ ચળકે છે કે જાણે તે પણ કાચની રંગીન બારી હોય. જો હમાને હમારો ભાભીઓ એમ નહીં કહે કે દેવાલ ઉપર કાચનો મોઝાઇક વરક કાંધેલાં છે તો હમા એમજ સમજતે કે કાચની રંગીન બારીઓ છે. હમા આગલ ચાલીને ફરીયા જરાક ઉભડ વધ્યા પછી તે જોયું ત્યારે હમાને માલમ પડ્યું કે તે દેવાલ ઉપર મોઝાઇક વરક છે. એ દેવલ ૧૮૫૫થી ૧૧૪ વાર મોટું છે. એની અંદર એક પુતળું માધકલ એનજલોએ પોતાનો ધોર મારે બનાવ્યું હતું, જે બનાવતાં તે મગલ પાગ્યો હતો. તે વખતે એને પોતાનું છેલ્લું કામ આપમે કહી જલને ભેટ આપવાથી તે હીંચાં ચોલટરની પછવાડે મુકેલું છે, તે ધણું જોવા લાયક છે. એનીજ પાસે બેટીસ્ટરો (Batistero) કરી દેવલ છે, જે તદન રંગીન જાતજાતનાં સંગેમરમરનાં પથરનું બનાવેલું, અને તેની અંદરનો સઘળો ભાગ કાચનાં મોઝાઇક પીકસરોથી ભરી નાંખેલાં છે, તે જાણે સઘળું રંગીન કાચનાં ઘણાંની દીવાલ તથા છત હોય તેવું એ મોઝાઇક વરકથી લાગે છે; પણ

સૌથી સરસ તો એનાં ત્રણ દરવાજા જે બાંધનાં બનાવેલાં છે, અને તે ઉપર નકશી તથા કોતરકામ, આખાં ચલગાં માણસો, તથા જનવરોનાં એવાં તો સરસ બનાવેલાં છે કે કાંઈ તારીફ નહીં થઈ શકે. એમાનું એક બારણું માધકલ એનજલોએ જોયું ત્યારે તેની તારીફમાં બાહ્યો હતો કે એ બારણું મેપીસ્ત્રીને નહીં પણ મિહેસ્તનાં દરવાજાને લાયકનું છે. એ કાંઈ લોરેનઝો ગીબર્ટી (Lorenzo Ghiberti) નામનાં ઉસ્તાદનો ચીતાર હતો, અને તેમાં ક્રીસ્ચીઅન બાઇબલને લગતા ૧૦ બનાવો કોતરેલાં છે. એની અંદરનો ભાગ (એ ગોળાકાર છે તેમાં) બધે થાંભળાઓ વધે ગોળાકાર કરીને બનાવેલાં છે. એનો ચોલટર તદન સંગીન રૂપાનો બનાવેલો, અને તેનાં કાંચ સુધાં ૪૬૬ રતલ વજનમાં કહે છે. એ ચોલટર સેંટ જોનનાં દીવમ્બર બાહાર કાઢાડીને મુકે છે, અને બાકીનાં દીવસો જાચો કરી રાખે છે.

એ જોધને પછી મેડીસી (Medici) કરીને હીંચાં આગલ મોટી ફેમીલી થઈ ગઈ છે તે લોકોનું દેહર જોવા ગયા હતા. એ મેડીસીનો વંશ જેઓ હીંચાંનાં આગલા ધાંડડ ડ્યુક્સ હતા, તેઓને દાટવા મારે એ દેહર તથા તેની જુલ જોધર બાંધેલાં છે. બાહારથી એનો દેખાવ મારો છે, અને અંદર જતાં પેલેનાં ઘંટ રોક્કા મિહેરામોનાં છાપરાનાં ચોરડાઓમાં તેઓને દાટી ઉપર મોટી મરમરની લાદીઓ મુકેલાં છે; પણ તેમાં થઈને ઉપર ગયા કે એક આઠ જુલનાં ધણાં મોટા ચોરડા આપેલે તેની અંદરનાં ભપકાનો તારીફ હમા કરી શકતા નથી. તે તદન જાત જાતનાં ધણાં સંગેમરમરનાં પથરોનાં બાંધેલાં છે, અને તેમાં જાતજાતની તરાંહો પાડેલી છે. છત પર જાચો જાચો ચીતારો બાઇબલને લગતાં ઉસ્તાદોને હાથનાં પાડેલાં છે, તથા

દીવાલોની બાજુઓપર મારકોફગસ (ધિરો) હાય તેવી (૬) મોટી ગંજવર યાદગારી એ મોટા ડયુકસોની મુકેલીછે. અને તે ઉપર ધણાંજ કીમતી પથરો, પથર થઇ ગયલા શીડર ઓફ લીબેનઅનનાં, લાકડાં તથા ઋવેરાતો જડેલાંછે. તેની ઉપર બે ગમ બે પુતળાં ડયુકસનાંછે તેઓનાં માથાં ઉપરનાં તાજમાં પાણું, માણુક, હીરા, તથા સ્નીચર ધ્યાદી જડેલુંછે, તથા ખારણું આગલ ઊંચી જાતનો ફોરેનટાઇન ટેપેસ્ટ્રી વરક ટાંગેલાંછે. એ ચેપલ અને ૧૬૦૪માં થાંડ ડયુક ફરડીનાનદ પેહેલાએ બંધાવ્યો હતો, અને તેપર પાછલથી ખીજા થાંડ ડયુકમ ખરચ કરતા આવ્યાથી તે ઉપર મધળો મલીને (૮) લાખ રૂપિયા ખરચ બેઠોછે, એવું ગાઇડ બુક ઉપરથી મારમ પડેછે. એની અંદરનાં સણગારમાં શીગાહમા, કાલચીરોના, રોક-ક્રીશટલ, લેપીડોલેજીલી, માલાકાઇટ, પાર-ફરી તથા એવા એવા ખીજા જાતનાં જાતનાં પથરો કામે લગાડેલાંછે. એનીજ પાસે એ લોકોમાંનાં બે ચાર જણાંને મારકોફગસમાં દોડેલાંછે. તેથી જુદાજ દેશમાં જોહાદેનોવા તથા માઇકલ એનજીલો અને એવા ઉસ્તાદોને હાથનાં કોતરેલાં પુતળાંઓ સવાર, સાંજ, દીવમ, અને રાતનાં દર્શકરૂપે કીધેલાં મુક્યાંછે.

એ જોઇને એનનરીએટા (Anunziata)નું દેવલ જોવા ગયા હતા, જે અને ૧૨૫૦નાં શાલમાં રંગીન સંગેમર-મરનાં પથરોનું બાંધ્યુંછે. તેની અંદર દીવાલો ઉપર રંગીન પથરની ફ્રેમો કરીને તેમાં સેંટમની તસ્વીરો ગોઠવેલીછે, અને તે ફ્રેમ ફરેસતાઓ જાચકતા હાય તેમ તેવાના પુતળાં કોતરેલાંછે. એમાં વરજન મેરીનુ ચેપલ ધ્યા દેહરું છુટું બાજુ ઉપર બાંધેલુંછે, અને તેની ઉપર રંગીન સંગેમરમરનું છતર પણ મારી

કારીગીરીનું બનાવેલુંછે. એની અંદર રૂ-પાનાં ધણાં મોટાં ફાનસો તથા સમંધની-ઓ બળતી હતી, અને વચ્ચે એક મોટું સોનાનું ફાનસ અતરેની મ્યુથીશીપાલીટી-એ અને ૧૮૪૪ માં કોલેરા અહીંયાં ફેલાયો હશે તે બંધ થયો તેથી ચઢાવેલું છે. એ દેવલની છત જાણે સોનાની બનાવી હાય તેવા ધોળ કરેલાંછે, અને તે ઉપર નકશીકામ પણ ધણું કીધેલું તથા તે નકશીકામની અંદર ચીતાર કરાવેલાંછે. એની વચ્ચેમાં મોટા ડામની હુણ કોએર (ગીત ગાવાની જગ્યા) બાંધેલીછે, તેમાં હમો ગયા ત્યારે આરગી-નની સાથે આજે આતવાર હોવાથી કો-એર તથા ફીડલનું બેનડ મુખાં ધણીજ સરસ રીતનું ગાતા હતા.

એ જોઇને સેંટ ક્રોસે (St. Croce) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલની માટે જતાં મરમરની સફેદ મોટી લાદીઓ વચ્ચેમાં, અને તેને ફરતી રંગીન પથરની કોરની લીલા તથા લાલ રંગની ફરસબંદી કીધેલીછે. એનો બાહારનો ભાગ બંધાતો અધુરો રેહવાથી પોપ નવમાં પાપસે અને ૧૮૫૭ માં તે બાંધ્યો અને પોતે તેનાં પાયાનો ક્રીયા કીધી હતી. એ દેવલ ૧૬૩ થી ૧૪ વારનુછે, અને તેની જગ્યાઇ ૬૫ ફીટછે. એમાં ઇટલીનાં જાણીતા અને વખણાયલા સખસોને દોડેલાંછે, તેથી “એને “પાનકીઅન ઓફ મોડરન ઇટલી” કરીને કહેછે. તેમાં માઇકલ એનજીલો જે શીલ્પશાસ્ત્રી અને ચી-તારા દાખલ ધણો વખણાઇ ગયેલાંછે તેને દોડેલાંછે તેનું બાવળું ધણું સરસછે, જેમાં ફરતાં ચીતાર, કોતરકામ અને બાંધકામનાં પુતળાંઓ બનાવી એનો હુનર બતાવ્યોછે. એની સાંબે ડાન્ટે (Dante) કરીને વખણાયેલા કવી જોણે બેહસ્ત તથા દાજબની બાબદો ધણી સરસ લખેલીછે તેનું બાવળું મુકેલુંછે. તેનાં પુતળાંની

આસપાસ બેઠેલ (Gloria) અને શાં-
દેવીનાં પુતળાં મુકેલાં છે. એક આવળું ગ-
વરનમનઠનો પરાધર્મ સેક્રેટરી હશે તેનું છે,
અને તેને કોશિન ઉપર સુવાડેલો પાડેલો છે,
જેમાં કામ ધણું જ સરસ લીધેલું છે. તેની
ટાપેલી તથા લેસવરક સંગેમરમરનો કાતર-
લો જાણે અરેઅરો હોય તેવો લાગે છે. એ-
નફીઆ કોરશીનાં કરીને કાંઈ શખ્સે ઇટ-
લીને વાસતે ધણું કામદા ભરેલું કામ કીધું
હશે, તેનાં માન્યુમેન્ટમાં તેનાં બચ્ચની એક
બાળુપર ઇટલી દેશ (જેને એક ઓરતનો
આકાર માથાં ઉપર કીલો આપીને પાડેલો છે)
નું પુતળું તવારીખનાં પુતળાં પાસે તેની
ખુબી લખાવેલું, જે તવારીખ લખતું
સાબમ પડે છે. એ શીવાય ખીજાં ધણું
આવળાં તથા ચોતારો જોવા લાયક છે.

એ જોધને પાએમ્મા દેલા શીનોરીઆ
Piazza della signoria કરીને
એક મોટો ચોક છે ત્યાં ગયા હતા.
એ જગ્યા પર અસલ મેડીસીનાં વખતમાં
કાંકલીક ધરમની સાંધે થનારને જીવતા
ખાલી નાખતા હતા, તેમાં એક મોટો પા-
દરીને પણ ખાલ્યો હતો, જે જગ્યા પર
ખીજાઓ તેને લીધે જોધને તેને નામની
ખંદી કરતા હતા, તે અટકાવવા ત્યાં
હાલ કુંવારો ખાંધેલો છે. એ ચોકનાં
જમણાં હાથપર લોજીઆ ડેલ લેનરી
(Loggia del Lanzi) કરીને એક
મોટો જાણો ચોરસ ચોટલો ખાંધેલો છે.
એવા જાણો હોલો ફોરેન્સમાં મોટા મે-
હુલોની બાહાર તે મેહુલોના ધણીઓને
હવા ખાવા તથા લોકોને મુલાકાત આ-
પવા ખાંધતા હતા. એમાં આરકાંઓની
વચમાં તથા દેવાલની બાળુપર થોડાંક
પુતળાંઓ હાલ મુકેલાં છે. તે જોધને તેની
સાંધે પેલેઝો વેકીઆ (Palazzo
Vecchio) કરીને અસલની રીપબલીકનું
પારલામેન્ટ હાઉસ હતું તે જોવા ગયા
હતા. એ જગ્યામાં હાલ ટાઉનહાલ કી-
ધેલો છે. જે સને ૧૨૯૮ નાં શાલમાં ખાં-

ધ્યો હતો. એનો એક મોટો હાલ છે તેમાં
છત પર મેડીસી વંશની તવારીખનાં પી-
કચરો, તથા દેવાલોપર એ લોકોની લગ્ન-
ધનાં ચીતારો પાડેલા, તથા થોડાંક ચારાં
પુતળાંઓ કોતરેલાં ત્યાં મુકેલાં છે.

તે જોધને પછી ગેલેરીઆ ડેલી બુરીઝી
(Galleria Degli Uffizi) જોવા ગયા
હતા. એ ઇમારત ધણીજ મોટી અને
આમન સામન મલીને જાણે આજો મો-
હોલો હોય તેવી છે, તથા તે મેહુનો વચમાં
જોડી નાખવાને છેડથી આડકટરી
ગેલેરી કીધેલી છે. તેની હેઠલ મોટો
આજો ફરતો ચોટલો છે, તેનાં આર-
કાંઓનાં દર ત્રીજે થાંભળે બાહારથી
વચમાં આદમ કદનાં સંગેમરમરનાં પુત-
ળાં ગોઠવેલાં છે. પીકચર ગેલેરી જોવા
જવા ચાર ૧૨૬) સીડીઓ ચઢવી પડે છે.
માળ ઉપર એક લાંબી ને લાંબી ચાલ
ત્રણડે ભાગ ઉપર ફરતી કરીને તેમાંથી
હારખંધ વગર ગણતરીનાં ઓરડાઓ કી-
ધેલા છે, તે બધા ઓરડામાં તથા ગેલેરી
પર ઉસ્તાદ ચીતારાને હાથનાં પીકચરો
મુકેલાં છે, અને તે એટલાં તો સરસ છે
કે કુન્યામાં એની બરાબરી કોઈજ ગેલે-
રી કરી શકે. એનો મોટો ભાગ મેડીસી
વંશવાલોઓએ અને પાછલથી લોરે-
નની વંશે કીધો હતો. ગેલેરીમાં ખં-
ધે ફરતી મથાળાંપર એ જગ્યાપર કુ-
ન્યાનાં જે વખણાયલા સપ્તશો તથા ઉ-
મરાવો આવી ગયા હશે તેઓનો ૫૨૪)
તસવીરો પડાવીને ટાંગેલી છે. દરેક ઓર-
ડાનાં નામ આપેલાં છે, તે બધામાં તસવીર
અને આવળાં જોવા લાયક છે, પણ ટરી-
બ્યુન કરીને ઓરડો છે તેમાં બધાં કરતાં
સૌથી સરસ ચીત્રો એકઠાં કીધેલાં છે.
તે પીકચરો તથા તેમાંનાં આવળાં
(Venus of Medici) નો કાંધ તા-
રીફ હજો કરી શકતા નથી. એ
ઓરડામાં જટલો સરસ સંગ્રહ છે તેની

બરોબરી યુરોપની કોઇખી ખીજ ગેલેરી-
ના એટલો ઓરડો કરી શકે નહીં એમ
કહેવાય છે. તેમાંનાં સૌથી સરસ પીકચર
તથા પુતળાઓ આખે ટરીબ્યુનવાલા ઓ-
રડામાં રાખેલા છે જ્યાં આખો વખત
લોકોનો ભીડ તે જોવા સારું રહે છે. રે-
ફલ, રૂબન, ડીશીઅન, ગીડોરેની, પો-
લવીરેની, પેનડાઇક ઇત્યાદી જાણીતા
અને વખણાયેલા ચીતારાઓનાં ઉત્કૃષ્ટ
કામો હીંયાં ગોઠવેલાં છે. પુતળાઓમાં વી-
નસ (Venus)નું પુતળું સરસ છે. એ તથા
એની બરોબરનાં ખીજ એ વીનસ આ-
ખી કુન્યામાં વખણાયેલા છે. એ ઓરડા-
માં મોઝાઇક વરકની ટેબલો પણ ધણી
જોવા લાયક છે. તેપર જાણે ફોલો મ્યુઝીક
બુક તથા સારંગી તથા મેપ મુકેલો હોય
તેવો મોઝાઇક વરક કીધેલો છે. એવી એકકી
ટેબલની કીમત ૪૦,૦૦૦) ડુકેટની કહે છે.
ગેલેરીપર વખણાયેલું મેડોનાનું પીક-
ચર મુકેલું છે. એની જોડી વીમિનાં
અને લુવર (પેરીશ) માં છે. એ સમથું
જોઇને પછી પીટ્ટી ગેલેરી (Pitti Gal-
lery) જોવા ગયા હતા. એ ગેલેરી પીટ્ટી
પેલેસમાં આવેલી છે, અને એમાંનાં પીકચ-
રો ઉપર જણાવેલી યુરીઝી ગેલેરીમાં સૌથી
સરસ ટીબ્યુન કરીને ઓરડો છે તેનાં જ
જરી રાખ્યાં હોય તેમ છે. એમાં આસરે
૫૦૦) પીકચરો સમથાં મોટા ઉ-
સ્તાદોને હાથનાં પાડેલાં છે, અને ઇટલી
દેશ જે પીકચરોમાં વખણાયેલું છે તેમાં
કોઇખી પીકચર ગેલેરી એની બરો-
બરી પીકચરવાલું હશે નહીં. એ પીકચરો
ઉપરાંત થોડાંક વાઝોસ તથા આવળાં, કે-
ખીનેટસ, આલાબાસ્ટરનાં થાંભળાઓ
તથા છતોપરનાં પેનટીંગસ પણ ધણું જો-
વા લાયક છે.

એ જોઇને પછી એનીજ પાસે
પીટ્ટી પેલેસ (Palazzo Pitti) જે
હાલ પાલ્યાહોનો મહેલ ગણાય છે તે જોવા

ગયા હતા. એ મહેલ ધણું મોટો મોટો
પથરનો જાણે એક કીલો હોય તેવો ખા-
ધેલો છે. એ પીટ્ટી કુટુંબ અમલ મેડીસીની
કુટુંબીઓના હરીફ હતા, અને એ કુટુંબ
ફોર્સેસમાં ધણું મોટું અને માનવાલું
ગણાતું હતું, તથા આ મહેલ એક લુકા
પીટ્ટી (Luca Pitti) એ મેડીસી ખાન-
દાનનાં પીઅર (Piero de Medici)ની
સાથે તેનાં મહેલની હરીફાઇ કરવા સારું
તેનેથી સરસ ખાંધવાનો વીચાર કરીને
ખાંધો હતો. તે સને ૧૪૪૦ માં
ખાંધવાને શરૂ કરીયા હતા. પાછલથી અ-
તરેનો ડયુક કોસ્મો પેટેલો એના
ખાંદાનની એક છોકરી સાથે પરણવાથી
તેનાં હાથમાં આવ્યો, ત્યારથી એ શહેર-
નાં રાજકર્તાનાં મહેલ દાખલ વપરાતો
આવ્યો છે. એ મહેલ બધી મલીને ૨૨૦)
વાર લાંબો અને ૧૨૧) શીટ જાઓ,
તથા એક ટેકડી ઉપર મોટો ચોક કરીને
ખાંધેલો છે. એ પીટ્ટીની ગેલેરી એનાં પેટેલા
માળ ઉપર આવેલી છે. મહેલમાં ૪૨૦૦ ચર,
આવળાં, તથા પીકચરો ધણું જોવા લાયક
છે, તેમાં અમલી પીટ્ટી ફેમીલીને લગતી
કેખીનેટસ ધણી સારી છે. કુમરો લાકડાંનાં
ગીલીટ કરીને (ઓનઝને બદલે) ટાંગેલાં છે.
એક ઓરડામાં આરસીની ફ્રેમો રૂપાની
ઝીણી નકશીની તથા કોતરકામની (Fili-
gree work) બનાવેલી છે. દીવાલપર જામી
ભરતકામની સાટીન જડેલી છે. હમણું જે
ઓરડો ઇટલીની રાણી વાપરવામાં છે
તે ઓરડામાં એક નાધળી મેહાગેનીની
ગોળ ટેબલ મુકેલી છે, તેની આસર એવી
તાલ કીધેલી છે કે જો તેનો એક પથથો
ધરીને બહાર એવે તો તે પથથો સાથે
પુરથી આસરથી નીકલે, અને મેલી ટે-
બલ પોતાની મજે એ આંજીપર જાંધડી
જાંધે તેમાંથી એક ૧૬ ફુટ યાંધને બ-
ખવાની ટેબલ નાધળાં ખાંડાં સાથે તેવાર
થઇ જાય છે, અને પેલી પુરસી પાછી

અંદર ધકેલી કે ચાર પધ્યાની ગોળ ટે-
બલ થઇ જાય છે. રાણીની મા હીયાં
આવે છે તેને સાઈ' જુદા ઓરડાઓ રા-
ખેલા છે, તેમાં તેનાં સુવાનાં ઓરડામાંનો
ધોળીયો ધણો જોવા લાયક છે. તેની ચાર
બાજુપર ચાર નાધળાં ગીલીટનાં પુતળાં
કીધેલાં છે. એ ધોળીયો પોપ હીયાં આવ્યો
હશે તેને સાઈ' પેહલાં બનાવ્યો હતો એમ
કહે છે. એ મહેલ જોઇને એની પાછલ
બાગ છે જેને બામોલી ગારડન (Baboli
Garden) કરીને કહે છે તે જોવા ગયા
હતા. એમાં એક ગ્રોટો (Grotto) ધણો
સરસ બતાવેલા છે, તેમાં ઓરડાની અંદર
ઓરડાનાં ત્રણ થડ કીધેલાં છે, અને જણે
કુદરતી બનેલો હોય તેવો બતાવેલો તથા
માંહે ધણાં પુતળાં તથા કુંવારા કીધેલા છે.
બાગમાં એ શીવાય બીજું કંઈ જોવા
લાયક નથી ; ફક્ત ટેકડીપર હોવાથી તેનાં
ટેરેસીસ ધણાં સરસ ગોઠવેલાં છે.

એ જોઇને ધી કાઝાઇને (Caseine)
ધ્યાને ફ્લોરેન્સ શહેરનો પાર્ક જ્યાં લોકો
સાંજનાં ફરવા જાય છે ત્યાં ગયા હતા. એ
પાર્ક બે મૈલ લાંબો અને તેમાં ધણાં
સરસ રસતા તથા તેની આસપાસ ઝાડો
રોપેલાં છે, તેથી તેની ઘટા ધણી સરસ
દેખાય છે. અહીંયાં સાંજનાં એક અમે-
રીકન નામે લીવીંગસ્ટન (Livingston)
જે આશરે ૨૫) વરસ થયાં અહીં આ-
વીને રહેલા છે તે પોતાની ગાડીમાં ૨૦)
પોડા બમેની દસ હાર જોડીને પોતે
હાંકી, આવ્યો હતો. એની સાથે હમોને
મલાપ થવાથી તેને હમોને બતાવવા સાઈ'
પાછો ગાડીમાં બેસી હમોને ૨૦) પોડાની
ગાડી કોઇપણ પોડાવાલાની મદદ વગર
હાંકી અને બાગનાં કે આરાતી આસપાસ
સારી વલાંણુ લઈ બતાવ્યો હતો. એ પો-
ડાઓની વીસ પ્લગાંમ હાથમાં પકડીને
હાંકણું તથા સઘળા પોડાઓને સાચવવા
એ કાંઈ મહેલ કામ નથી. એનાં કેહવા

મુજબ કૌથી આગલનાં પોડા ગરીબ
હોવા જોઇએ તો હંકાઇ શકાય છે, નહીં તો
મુશ્કેલી પડે છે. એ હાંકતો હતો ત્યારે
વલાંણુ લેવા સાઈ' પોકાર મારતો
તે મુજબ આગલનાં પોડાઓ બરાબર
વલાંણુ લેતા, અને તેની પાછલ બી-
જ પોડા ચાલતા હતા. એ હાંકનાર ધણી
પોતાની કમરે પટો બાંધી તેને ગાડી સાથે
જોડી લે છે, નહીં તો કે તેને પડી જવાની
ધામતી રહે છે. બધી લગામોનાં છોડાઓ
જે હાથમાં ધરે છે તે જુદાં જુદા રંગની
રાખે છે, તેથી તે કયા પોડાની લગામ છે
તે માલમ પડી આવે છે. એનો દેખાવ
જ્યારે પોડા ચાલતા હતા, ત્યારે ધણો
સારો અને નવાઇ જેવો લાગતો હતો.
એ મુજબ ચોવીસ પોડા સુધી એ ધણી
કોઇ કોઇ વખતે જોડે છે એમ પોતે કેહતો
હતો. એ જોઇને પાર્કમાં ફરી પાછા હો-
ટલમાં આવ્યા હતા.

તા ૧૭ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—

આજે સવારનાં કલાક ૬-૪૫ મીનીટે
આગગાડીમાં બેસીને નીકળેલા કલાક ૯)
વાગે પીઝા (Pisa) કરીને ફ્લોરેન્સથી
૫૦) મૈલ દુર ગામ છે ત્યાં ગયા, અને
ત્યાંનો કેડીફલ પેહલાં જોવા ગયા. એ
દેવલ અને ૧૦૬૩ માં બ'ધાયું હતું. તે
૩૧૨×૧૦૫ ફીટ મોટું, અને તદન
મંગેમરમરનાં કાળા તથા મફેદ પથરનું
બાંધેલું છે. એની અંદરનાં હાલમાં ગેલેરી
કીધેલી છે, અને તે ૬૦) ટ્રેનીટનાં અને
૧૪) મારબલનાં થાંભા ઉપર ઉભી કીધેલી
તથા એની છત (શીર્ડીંગ) ગણી સ-
રસ ગીલીટની, અને ઓલટરની પા-
છલ ક્રાઇસ્ટની સખી કાચનાં મો-
ઝાઇકમાં ગંજવર કદની પાડેલી છે. એની
અંદર સાક્રામેન્ટોને ચેપલ છે તે તદન ૩-
યાંનો અને તે ઉપર ૨,૬૦,૦૦૦) ફાંક
નો ખર્ચ થયે છે એમ કહે છે. દેવલમાં
હીવાલ તથા ગુંબજ ઉપર અંદરથી

ચીનો શારાં ક્રીધેલાંછે. એની અંદર એક ફાનસ લોખંડનું લટકતું ટાંગેલુંછે, જેને વાસતે કહેછે કે ગેલીલીઓને એ ફાનસને એક વખત હીલવું જોઇને ધડીયાલનાં લોલક (Pendulum) ની ચાલ શાંધી કાઢવાનું સુઝ પડ્યું હતું. તે ફાનસનું નામ ગેલીલીઓનું ફાનસ કરીને આપેલુંછે, અને તે હજુ ત્યાંજ ટાંગી રાખેલુંછે. એ દેવલનો બાહારનો આગલો ભાગ થાંભળાઓનાં માળા કરીને ક્રીધેલોછે. તેવા ચાર માળની ગેલેરી એકની ઉપર ચઢડ ઉતર ક્રીધાથી તે ઘણાજ સોઢેછે, અને તેમાં રંગીન પથર લીધેલા હોવાથી જેમ ઘણી આપેછે.

એ જોઇને એની સાંધે બેપટીસ્ટી (Baptistry) જોવા ગયા હતા, જેમાં બેપટીઝમ આપવાની ક્રીયા થાયછે. તે ગોળ બાંધેલું, તથા તેમાં સુધળા સંગેમરમરનાં અને રંગીન પથરા વાપરેલાંછે. તેની અંદર ૧૨)થાંભળા અરધા ગોળ કરી તેની ઉપર ચુંબજ બાંધેલોછે. ત્યાંનો પુલવીટ ઘણો નક્શીદાર અને જોવા લાયકછે. તે નવ નાંધળા થાંભળાઓ જુદા જુદા દેશમાંથી રંગીન પથરનાં લાવી તે ઉપર બાંધેલોછે, અને તેની ઉપર ઘણાંજ તારીફ લાયક ડાકાં કોતરેલાંછે. બેપટીઝમ આપવાનો ફાનટ (પાણી રાખવાનું વાસણ) પણ ઘણા શારો અને રંગીન પથરનો બનાવેલોછે. એ બેપટીસ્ટરીમાં અવાજનો પડધો ઘણાજ સરસ થાયછે, જે બે સાદ એક જાયો તથા એક નીચા સુરમાં કાઢાડેછે તો તે ઘણો વખત સુધી લંબાઈ પાછલથી મલી જઈને જાણે ઘણાં જણા. ઓ (કામેર) સાથે ગાતા હોય તેમ થઈ ને ધીમે ધીમે ગેષ થાયછે. એવો પડધો હમ્મએ આગલ આગ્રા શહેરનાં તાજ-મેહલમાં સાંભળ્યો હતો. એ દેવલ સને ૧૧૫૩ માં બાંધવાને શરૂ કીધું, પણ વચમાં કાંઈ કામ અટકવાથી છોક સને

૧૨૭૮ માં તૈયાર થયું હતું. તે ૧૦૦) ફીટ ધેરાવામાં અને તેનો ચુંબજ ૧૮૦) ફીટ જાયોછે.

એ જોઇને પછી એની પાસે Cam-po santo (દાટવાની જગ્યા) જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાપર જયારે જે-રસજમ ક્રીસ્તીઓનાં હાથમાંથી ગડું ત્યારે આર્યખીશવ ઉમેલડાએ ત્યાંનાં માઉનટ કેવલરી પરથી ૫૩) વાહાણ ભરીને મોટાડું લાવીને પંથરાવ્યું હતું (જે પાખ મોટાડીમાં દટાવાનું કોડાલીક લેક્ટા ઘણુંજ સવાખ સમજેછે), અને તેની આસપાસ મોટાં આરકાંનાં ઓટલા બાંધીને બાહારની બાજુથી દીવાલ ભરી લીધી હતી, જે સને ૧૨૮૩ માં તૈયાર થઈ હતી. એ જગ્યા ૫૧૪) ફીટ લાંબી, ૧૭૧) ફીટ પોહાળી, અને ૪૮) ફીટ જાંચી, તથા તેનાં ૬૨) આરકાંછે. એ ઓટલા ઉપર થોડાંક બાવળાં ધીર દાખલ ક્રીધેલાંછે, બાકીનાં જમીનમાં દટાએલાંછે. તેઓની ધોરની લાદીઓથી જમીન સંગેમરમરની થઈ ગઈછે. ઓટલાની વચમાં પેલી પાખ મોટાડી નાંખેલીછે જે ઉપર ધાસ ઉગેલું હતું. હમણાં ઘણી ખીસમાર હાલતમાં હોય તેમ દીવાલપરનાં ચીતારો ખરાબ થઈ ગયાંછે.

એ જોઇને પછી કેડીફલની સાંધે પીઝાનો વખાણાયેલો ઝુલી ગયેલો મીનારો (Pisa's Leaning tower) જોવા ગયા હતા. એનું નામ અસલ કામ્પાનીલે (Campanile) અથવા ધડીયાળનો મીનારો કરીને હતું, પણ એ એક બાજુપર કાંઈ કારણથી લચી ગયોછે, તેથી તેને હાલ લીનીંગ ટાવરને નામે ઓળખેછે. એ મીનારો સને ૧૩૫૦ માં બાંધાઈ તૈયાર થયો હતો, અને તે આડે ટપા ધયાને માળનો બાંધેલોછે, જે સુધળા માળ ઉપર બાહારથી અરધા થાંભળા ક્રીધેલાંછે, અને તેની બાહાર ગેલેરી કરીને આખા થાં-

ભળા બધા ફરતા કીધેલાછે, તેથી જાણે થાંભળાઓનોજ મીનારો હોય તેવો લાગે છે. એ જોયા મેળે પાયો ખેસવાથી ૧૩) શીટ ઓલખામાંથી વાંકો વલેણોછે, અને જાણે હમણાં પડી જાય તેવો ઘીમેછે, તો જો કે ૫૦૦) વરસ ઉપર થયાં લગેલી હાલતમાં તે એવાને એવાછે. એ ટાવરપર જવાને ૨૯૪) સીડીનાં ટપા ચઢવા પડેછે, અને તેનાં મથાળાં પરથી દેખાવ ધણો મારો લાગેછે. એ મથાળાં પર ૭) ઘાંટ આરકાંએની વચમાં ટાંગેલાછે, તેમાં સૌથી મોટા ૬) ટણ વજનમાંછે, અને તેને જે બાજુપર ટાવર લગ્મી ગયોછે તેની ઝાંખેની બાજુપર ટાંગેલોછે. એ જોઈને શહેરનાં મોહોલામાં ફરતા ફરતા પાછા રોશન ઉપર આવ્યા હતા. એ પીઝા શહેર નાધળું ૫૦,૦૦૦) માણસની વસ્તીવાળુંછે, જો કે એ એટલું નાધળું શહેરછે તોપણ આગલ જ્યારે એ પ્રજાસત્તાક (ઇટલીના ખીજ શહેરોની માફક) હતું ત્યારે એ મેડીટરેનીઅન દરીયાનો ધણોખરો વેપાર ચલાવતું હતું, અને તેમાંનાં મારડીનીઆનાં ટાપુનાં ધણી વડીક થયા હતા, પણ પાછલથી એનું જોર આસપાસનાં ખીજ રાજ્યો સાથની લડાઈમાં ઓધું થતું ગયું, અને મારડીનીઆનું ટાપુ પોષે એરેગોનનાં રાજને આપી દીધું તથા છેલે સને ૧૪૦૬ માં ફ્લોરેન્સ શહેરવાલાને એ ગામ વેચાતું આપ્યું હતું જેઓનાં હાથમાં તે છેલે મુધી રહીને આખરે વીકટર ઇમેન્યુએલ જે મારડીનીઆનો રાજ હતો તેને તામે થયુંછે. જે ઉપરથી ડુન્યાની ચહડતી પડતીને એક દાખલો આપણને મલેછે કે અસલ મારડીનીઆનું ટાપુ એ શહેરનાં હસતકમાં હતું, તેજ ટાપુનાં રાજને તામે એ હાલ થયલુંછે. એ શહેરની અંદરથી આરનો નદી પસાર થઈ જાયછે. તેનાં કીનારાપરની ઇમારતો મારી બાંધેલીછે તેમજ મોહો-

લાઓ માફકસરનાં મોટા અને ઘેરા પણ માફકસરનાં ખીજ ઇટલીનાં શહેરો જેવાછે, અને એમાં ઉપર લગેલી ત્રણ માર મીજો જે Piazza del Duomo કરીને ચોકમાં આવેલીછે તે શીવાય ખીજું કશું જોવા લાયક નથી.

એ પછી હમો આગગાડીમાં બપોરનાં કલાક ૧૧૧ વાગે નીકળેલા પાછા ફ્લોરેન્સ શહેરમાં જે વાગે આવી પુગા, અને નેશનલ મ્યુઝીયમ (Museo Nazionale) જોવા ગયા હતા. એ મ્યુઝીયમની ઇમારત અસલ Palazzo del Podesta કરીને મેહલ ગણાતો હશે તેને સને ૧૮૬૫ માં ફેરફાર કરીને આજે નેશનલ મ્યુઝીયમનાં કામમાં લીધેછે. એમાં હાલ પરચુરણ મીજો તથા પીકચરો અને બાવળાંનું એક નાધળું મ્યુઝીયમ કીધેલુંછે. હેડળનાં ભાગમાં બખતરો તથા અસલનાં હથીયારો મુકેલાંછે, તેમાં એક તોપ ધણી મોટી અને તેનો પાછલનો ભાગ એક માણસનાં ડોકાનાં આકાર જેવોછે, તથા તેની ઉપર મેડીસી વંશનો કોટ ઓફ આર્મ્સ કોટરોલાછે. એનો ચોક મોટોછે. તેની ઉપર ધણી જાત જાતનાં કોટ ઓફ આર્મ્સની તકતીઓ મારેલીછે, તે સાથે પુછતાં હમારો ભામીઆથી સાંભળ્યું કે આગલ એ મેહલમાં ધરમ તથા સરકારી બાબતની તપાસ Inquisition નામની કોર્ટથી ભરતા હતા, અને તે વખતે ધણાં જણાંએ ને એ ચોકમાં ગરદન મારયા હતા, તેમાંનાં જે મોટા ખાંનદાંનવાલા તથા હોધાવાલા હતા તેઓનાં કોટ ઓફ આર્મ્સ એ જુગ્યા ઉપર મુક્યા હતા. એ લોકોને ગરદન મારવાની નીસાણી આપવા સાથે માળ ઉપર એક ગેસરીછે ત્યાં ત્રણ ઘાંટ હજુર મુકેલાંછે. તે વારા ફરતી એકેક વળતા અને છેલો ત્રીજો ઘાંટ વાગો કે પેલા બંદીવાનનું ડોકું ઉઘડી નાખતા

હતા, જેનું લોહી જવા સાથે ગટરો આઠ ગમથી બાંધીને વચમાં મોટી ગટરમાં ઉતારેલી છે. એ મુજબ ઘણાં જણોને એક દિવસમાં ગરદન મારતા. જેઓને ચોકના જુદા જુદા ભાગો પર શિક્ષા એક જ વખતે કરતા હતા. તે ઉપરાંત કેટલાકો જેઓ કોલોલીક ધરમ છોડીને પ્રોટેસ્ટન્ટ થતા હતા તેઓને એજ ચોકમાં જીવતા બાકી નાખતા, તથા વળી કેટલાકોને તો ખીજ માળપરથી છેક ભીંયની અંદર સુધી જોડો કુવો ખણી રાખેલા તેમાં ઉતારતા. જેમાં તેઓ જીવથી રીખી રીખીને મરણ પામતા હતા. એવી ખરાબ એ ઈનકવીરીશન કોર્ટ હતી કે જેનાં નામથી લોકો ધુજતાં, અને પાદરીઓ તથા મોટા ઉમરાવોને કોઈ સાથે દુશ્મની હોય તો તેને એટલા પકડાવી મંગાવી રીખાવીને યુનાઈ કલ્લ કરાવી મારી નાખતા હતા. ઉપરનાં માળ ઉપર જાત જાતનાં હાથીઘંત, કોરી, કેરબો, ખીલાર ઇત્યાદીની ધણી જમી બનાવટો સંગ્રહ કીધેલા છે, તે ઉપરાંત પુતળાં, (તેમાં Geo. Bologna નું મરકુરીનું ઘણું સરસ છે) જમી જાતની ટેપેસ્ત્રોઓ તથા પીકચરો સૌ ઘણાં જોવા લાયક છે. આગલ ઇટલીમાં એક જાતની મરકીનો રોગ થયો હતો તે વખતે એટલું તો માણસ મરી ચલું હતું કે તેઓનાં મુડાં રસતે રસતે પડી રહેતાં તે વખતનાં દેખાવનાં પુતળાંઓ બનાવીને મુકેલાં છે, જ્યાં રસતામાં મુડાં કાળા સહીનાં રંગનાં થઇને પડેલાં, અને તેઓનાં આંતરડાં સૌ પેટ ફાડીને બહાર નીકળી પડેલાં છે, તથા તેઓને કુતરાં તથા કોલાં ખાય છે જેઓ પણ કેટલાકો ત્યાં મુલેલાં પડેલાં છે. એ સ્થળું ઘણું કમકમાતભરેલું આમેલુબ બનાવીને ત્યાં મુકેલું છે.

તે જોઇને કેશીનીવારક (જેમાં ગદકાલે ફરી આવ્યા હતા)ની બાહારથી હીંદુસ્થાન દેશનો કોલાપોરનો રાજો જે ઇંગ્લાંડથી ફરતી વખતે આવે શહેરમાં તા. ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૮૭૦ ને દીને મરણ પામ્યો તેને એ જગ્યા પર નંદીને કીનારે બાળ્યો હતો તે ઉપર તેનો યાદગારી મઠિ બાંધકામ કરેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ મોન્યુમેન્ટ એક જમ્યા પલેટફોર્મ ઉપર જિંઘાડું થાંભળાનું છતરકરીને તેમાં એ રાજાનું મરમરનું પુતળું રંગીત મુકેલું છે. એનાં પેડસ્ટલની બે બાજુ પર મરાઠી ભોલીમાં, ત્રીજા પર અંગ્રેજી અને ચોથી બાજુ પર ઇટાલીઅન ભોલીમાં એનાં નામ નીચાણની તખ્તો મારેલી છે. પેડસ્ટલ તથા થાંભળાઓ ઉપર પણ નકશીકામ સાથે કીધેલું છે અને તેની આસપાસ ફેરા ભરી લીધેલા છે.

એ જોઇને ફ્લોરેન્સ શહેરમાં ફરીને રાતનાં ૯-૪૫ ની ટરેનમાં બેસી રોમ જવાને એ શહેર છોડ્યું હતું. એ શહેર ઘણું મોટું અને એની વસતી ૫૩૦ મુઘાં આમરે ૧,૬૯,૦૦૦ માણસની છે. અસલ એ ડચી ઓફ ટસ્કનીનું મુખ્ય પાલતજ શહેર હતું, અને એનો કોતરકામ તથા તસવીરોનો હુનર ઘણોજ વખણાયેલો હતો. એ હુનર તથા ઇટલીની હાલતી ભોલી અને સાહિત્ય સ્થળું અહીંયાંથી પેટેલું ઇટલીમાં દાખલ થયું હતું. એનો ખરોખરનાં નાધળાં શહેરોમાં કેડે એટલાં પુતળાં તથા પીકચરો ઉસ્તાદોનાં હાથનાં એકકાં કીધેલાં નથી, અને એ શહેર એટલું તો સ્થળી બાબદોમાં આગલ વખણાયલું હતું કે એને શહેરોનો તુરો (Flower of the cities) કહીને કહેતા હતા. અને ૧૮૬૫ થી ૧૮૭૦ સુધી એ શહેરને ઇટલીની રાજધાની બનાવી, પણ રોમ શહેર જવારે વીકટર ઇમેન્યુલે લીધું ત્યારે તેને ૧૮૭૦ માં પાલતજ

કરવાથી ફ્લોરેન્સ ને પાછું દીધી નીકળ્યું હતું તે નરમ પડી ગયું છે, તોપણ ત્યાંનાં હનરની ખનાવતોથી હજુર પંકાયવું છે. એનાં ઘેર તથા માહિલા-એ માફકમરનાં ઇટલીનાં ખીજાં શહેરો-ને મલતાં આવે છે, અને નદી ક્રીનારની ઇમારતો ધણી સરસ તથા જોવા લાયક છે. અહીંયાં પણ નદી ઉપર એક પુલ છે તે ઉપર નાધળી દુકાનો અને કોઇપર બે બેઠા માળો આવેલા છે. એ દુકાનોમાં જ-વરીઆ પોતાનો મામત વેચે છે. એ શી-વાય ખીજા થોડાએક પુલો છે પણ તે કાંઈ ઘણાં વખાણવા લાયકતાં નથી. એ ફ્લોરેન્સ શહેરની રહેતે પોતપોતામાં અસલ મરામારી ચલાવ્યા પછી મેડીસી વંશ-વાળાએ તેનાં ધણી થઇ બેઠા, અને તેઓ યાંડ ડયુકમને નામે એકખાતા હતા. તેઓને વારાફરતી રહેવત ને છુટા-પાછું મેળવવાને ધણી ખતી હતી તેઓ ઉમડી મુકતા પણ તે ખાનદાનવાલા પા-છો કબજો લેતા હતા. એ મુજબ થયા પછી એ શહેરનાં એક ડયુકની છોકરી એસ્ટ્રીઆનાં એક શહેનશાહ સાથે પર-ણવાથી તે શહેનશાહતાનાં વંશવાલાએ રાજ ચલાવતા હતા. પાછલથી વળી તે પ્રજાસ્ત્રાક થયું, જેને ફ્રાન્સનાં રેવો-લ્યુશનની વખતે ફ્રેંચે લૂટી લઇ પાછું એસ્ટ્રીઆવાલાને હસ્તક કીધું (સને ૧૮૧૪ માં), અને તે સને ૧૮૬૦ માં પાછો બલવો કરી છુટા પડીને ઇટલીનું રાજ ને સ્થાપત થયું તેમાં જોડાઇ ગયું હતું, અને વીકટર ઇમેન્યુએલને પોતાનો રાજ કબ્જલ કીધો હતો.

તા ૧૮ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
હમો ગઇ કાલે રાતના ૯-૪૫ ની ટ્રેન-માં બેસીને ફ્લોરેન્સથી નીકળ્યા તે આજે સવારનાં ૫૦-૩૦ મીનિટ ઇટલીનાં વખાણવાલા પાવતમ શહેર રોમ (Rome) માં આવી પુગા, અને હોટલ ડી

અમેરીકમાં (Hotel de Amerque) ઉતારો લીધો હતો. સવારનાં પેહલાં Piazza del popolo નાં સ્કુવેરમાં એક એપિલીસ્ક (પથરનો થંભ) જોયો હતો. તે ઇજીપ્તથી ઇયરી સન ૫૦) વરસની અગાઉ એગમટમ શહેનશાહ લાવ્યો હતો, અને તેની અમુડી જગ્યા મેકશીમશનાં સરકમમાં હતી ત્યાંથી લાવીને હીંયાં પોપ શીકશટસ પાંચમાંએ સને ૧૫૮૯ માં મુ-કયો હતો. એ એપિલીસ્ક (૧૨૦) ફીટ જાયો, અને તેપર લંડનની કલીએપે-ટ્રાસ નીડલની માફક હાએરોગલીશીક અ-ક્ષરો કોતરેલા છે. એને વાસતે કહે છે કે તે આજે ૩૪૦૦) વરસની જુની છે, તોપણ સારી હાલતમાં જલવાઇ રહેલું લાગે છે.

એ જોઇને Porta del Popolo ની ભાગળપર થઇને માર્કસ એરીલીઅ-મનો કોલમ જોવા ગયા હતા. એને એ-ન્ટોનાઇન કોલમ કરીને કહે છે. એ કોલમ તદન સંમેરમનો છે અને તેની ઉપર મા-રકોમાનીઆ ઉપરની લડાઇની વીગતો છેક તળીયેથી તે ગથાળાં સુધી ગોળની ગોળ કોતરેલી છે. એ ૨૮) મારબજનાં મોટા પથરોના ખનાવેલા, અને (૧૨૫) ફીટ જાયો છે. તેની અંદર (૧૯૦) ટપ્પા સીડીનાં કીધેલા છે તેમાંથી ઉપર જવાઇ શકે છે. એની ઉપર અસલ માર્કસ એરી-લીઅમ્સ જે ઉપલી લડાઇ લ્યો હતો તેણું પુતળું હતું, પણ સને ૧૬૬૩)નાં શા-લમાં ખીજો કોનસ્ટન્ટ જ્યારે રોમમાં આવ્યો ત્યારે શહેરમાંથી બધી ગમથી બ્રાંઝ ધાતુ કાઢાડી લઇ ગયો તે વખતે એ પુતળું પણ જાયકી લઇ ગયો હતો. તેથી હલ તેની ઉપર ૧૫૮૯ માં પોપ શીકશટસ પાંચમાંએ આમુપાસની જગ્યા જે ખરાબ થઇ ગઇ હતી તે તથા નજીકનાં નાહનાં ઘરો ભંજની નાંખી સાફ કરીને એ ઉપર સેંટ

પીતરનું પુતળું મુકાવ્યું તે હાલ સુધી સજામત છે. એ પુતળું ૧૪) શીટ જિઆઈ-માં છે.

એ જોઈને પછી કામપસ મારશી-અથ (Campus Martius) માં સુર-જની ડાબેલ દાખલ કામે લગાડવાનો ત્રીજો એક ઓબેલીસ્ક છે, તે જોવા ગયા હતા. એ પણ હુલીઆપોલીસથી ઓગસ-ટસ લાવ્યો હતો, અને પાછલથી ધણી ખીસમાર હાલતમાં પડેલો હતો. તેને સને ૧૭૯૨ નાં શાલમાં પોપ પાએસ છઠાએ પાછો સમરાવીને ઉભો કીધો હતો. એને ઓબેલીસક ઓપ ધી સન (સુરજનો થાંભળો) કરી કહે છે. એવા એવા બધા મલીને નવ ઓબેલાસ્કો રોમનાં નવ મો-ટા ચોકામાં મુકેલા છે. તે ઉપરાંત બે મો-ટા કોલમો છે.

ઉપરો કોલમ જોઈને તેની આંખે અત-રેનું વખણાયલું પાનકીઅન (Pantheon) જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત એક જાતનું ગોળ દેવલ, અને તેની આગતરમાં મોટા મોટા લાંબા થાંભળાઓના લાંબા ઓટલો બાંધેલા છે. એ ઇમારત ધણીજ જુનો આસરે ૧૯૦૦) વરસની, અને તેને માર્કસ એગ્રોપાએ ૬૦ સં ૨૭) વરસની આગમજ બાંધાવી હતી, તથા તેને અસલનાં રોમન લોકો મુરતી પુજક હતા તે વખતે જુપીટર અને ખીજા ઓદાઓનાં દેહોં દાખલ અર્પણ કીધું હતું. એને મધળી બ્રાંઝ ધાતુથી ઢાંકી દીધું હતું અને બાહારનાં ઓટલાઓ ઉપર દેવતાઓનાં પુતળાં મુકેલાં હતાં. અંદરથી દરવાજાની આંખે જુપીટરનું પુતળું હતું, અને તેની આમુપામ દીવાલોમાં ગોખલાઓ કરીને ફરતા ખીતડીંગની દીવાલોમાં મીર્સ, વીનસ, રોમયુલસ, (કે જેણે રોમ શહેર વસાવ્યું) તેથી દેવતા બનાવ્યો હતાં) જુનો, (રોમનો રખેવાળ) પાલાસ, અને જુલી-અસ સીઝર (જે ધણી લડાઈઓ જીત્યો

હતા) નાં પુતળાં મુકેલાં હતાં, અને ત્યારપછી ધણાં વરસો સુધી એ કામ-માં વપરાયું હતું. તે વખતે વારા ફરતી આગોમાં ધણું નુકશાન એને પુચું હતું, પણ પાછું તેની મુરતીપુજક શેહેનશા-હો મરામત કરતા આવ્યા હતા, અને સને ૩૯૯ માં હોનોરીઅસનાં કાહાડેલા ધારાનાં હોકમ મુજબ મધળાં દેહોં બંધ કીધાં તેમાં એ પણ બંધ થયું હતું. તે છેક સને ૬૦૮)નાં શાલમાં ચોથા પોપ બોનીફેસે શેહે-નસાહ ફોકાસ (Phocas)ને રોમને મુરતી પુજકોના હાથમાંથી છોડવું હતું તેની રજા લઈને એને ક્રીસ્ચીઅનોનાં દેવલ દાખલ “કોનસ્ટીટુટ” કીધું હતું. તે વખતે એની અંદરનાં પુતળાંઓ કાહાડી નાખવા શીવાય મધળું અસલની માફકજ રહેવા દીધું હતું. તે સને ૬૪૫ નાં શાલમાં શેહેનશાહ ખીજા કોનસ્ટનેશ કોનસ્ટાંટીનોપલથી આવીને રો-મને લુટું ત્યારે ખીજા બધે ગમથી બ્રાંઝની ધાતુ જાંચકી લઈ ગયો તે સાથે એમાં ખીજે ધાતુ હતી તેકાહાડી લઈ ગયો હતો, ત્યારથી તે સને ૧૪૨૫ સુધી એનું ગુ-બજ વગર કવરે પડી રહ્યું હતું, તે પાં-ચમાં નીકીલસ કરીને પોપે તેની પર સી-સાંનું કવર કીધું, અને એનો અં-દરનાં ભાગનાં થાંભળાઓ પર તથા ખીજા ગમ જે બ્રાંઝ બાકી રહેલું હતું તે પોપ આઠમાં અરબેને કાહાડી લઈને સેંટ પી-ટર્સનાં દેવલમાં પેર ઉપર છતરે તેનાં થાંભળા બનાવવાનાં કામમાં લીધું હતું. એની અંદર જે સંગેમરમરનાં કીમ-તી પથરો મધળે દીવાલો તથા ખીજા ગમ વાપરેલા હતા તે સને ૧૭૪૭ માં પોપ બેનેડીક્ટ ચોદમાએ કાહાડી લઈને તેને બદલે પલાસ્ટરનું ઇમીટેશન (નકજ) તેનાં જેવા રંગનું બનાવ્યું હતું, જે હમ-ણું જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી આગલ એ ઇમારત કેવી ધરસ બાંધેલી તથા સણગારેલી હોય જોઈએ તે આપણને માલમ પડે છે.

એનો પોરટીકો (આગલા ભાગનો એટલો) ૧૧૦) શીટ લાંબો અને ૪૪) શીટ પોહોલો છે. તે ૧૬) મોટા થાંભળાઓ ૪૭) શીટ જાંચા અને ૫) શીટ ડામ્પમેટનાં પર બાંધેલા છે. એનું બારણું ૩૨ થી ૨૦ શીટનું અને અંદરની ફરસીબંદી સઘળી રંગીન માર-બલની કાંચેલી છે. એનો અંદરનો ભાગ ૧૪૩) શીટ પરીધમાં અને દેવાલ લેતાં ૧૯૦) શીટનો થાય છે, તથા જાંચામાં ઉપરનો ગુંબજ જે વચમાંથી બાંધેલો છે ત્યાં સુધી ૧૫૭) શીટનો છે. ઉપરનો જંધારો ભાગ તે ૨૮) શીટ પરીધમાં છે. એ ભાગ બોલો રાખવાનું કારણ એજે અસલ એની હેઠળ આલટર હતો તે ઉપર જન-વરોનો ભાગ આતશ ઉપર આપતા તેનો કુંભાડો નીકળી જવાને કામ લાગે. એમાંથી વરસાદનું પાણી અંદર પડે છે તેની સીડી-એની હેઠલથી ફરતી ગટરો કાંચેલી છે. એ દેવલમાં કોઈ ધણે આરટનો વરક બનાવીને મુકેલો જોવામાં આવતો નથી. દેવલમાં રાફેલ (Raphael) જે સૌથી સરસ ચીતારો થઈ ગયો છે તેને તથા ઇટ-લીનો છેલ્લો પાદશાહ વીકટર ઇમેન્યુઅલને દોરેલા છે. પેટેલાને દોરેલા છે તેની ધોરપર તેનું પોતાનું જ બનાવેલું મેડોનાનું પુતળું અને ૧૫૨૦ નાં શાલમાં એનાં કાંચેલાં વીલનાં હોકમ મુજબ મુકેલું છે. એનું સુરકું અહીં દોરેલું નથી એવી પાછલથી તકરાર ઉઠવાથી અને ૧૮૩૩ માં એની ધોર જંધારી હતી, તેમાંથી એનું સુરકું ધણી સારી હાલતમાં મલી આવ્યું હતું. તે પાછું ત્યાંજ દોરેલું છે. એ ચીતા-સાની બરોબરી હજુર કોઈ કરી શક્યું નથી, અને તેને તે વખતનાં પાદશાહો તથા પોપ એટલું તો માન આપતા હતા કે જ્યારે તે મર્યા પડ્યો ત્યારે પોપે તેની પાસે જઈને તેનાં હાથને પોતે ચુમી લીધો હતો (જે મુજબ પોપ કોઈ પાદશાહને પણ કરતો નથી). એ બાબેનું પીકચર હમોએ

કોઈ પીચર ગેલેરીમાં જોયું હતું પણ ક્યાં હતું તે યાદ નથી. એનું એક પીકચર જે એનું ઉત્કરશે કામ કેહેવાય છે તે પોપનાં પોલીકાં મહેલમાં છે. તેને વાસતે કહે છે કે અંગ્રેજ સરકારે અને ૧૮૩૫ માં બે ક્રોડ રૂપિયા આપવા કહ્યા તો પણ તે વેચ્યું નહીં, અને કહ્યું કે ખીનો રેફલ શાધી આપો તો આપીએ, ત્યારે વળતી જણાવ્યું કે જો ખીનો રેફલ મલી શકતો હતો તો આટલી બધી કીમત શું કામ આપતે? એ બાબદ હમોએ સાં-ભળેલી લખી છે પણ ખરી ખોટી વાત બોલે જાણે. એનાં પીકચરોની બરોબરી આગલ કે હમણાં કોઈ કરી શક્યું નથી એ વાત ખરી છે.

એ જોઈને પછી Santa Maria Sopra Minerva નામનું દેવલ જોવા ગયા હતા. એનું નામ અસલ એ જગ્યા પર મીતરવાનું દેહું હતું તે ઉપરથી આપેલું છે. એ દેવલ અસલ ડોમીનીકન મઠ ધારીએને લાગતું હતું, પણ હાલ તેમાંથી તે લોકોને કાઢી મુક્યા છે. એની અંદરનો દેવાલ સઘળું જાત જાતનાં રંગીન સંગેમરમરનાં પથરોથી જડી લીધે-લું છે, અને તેનાં સણગારપર થોડુંક થયું ૨૩૦૦૦) પૌંડ ખર્ચ કીધા હતા. એમાં ૫) પોપને દોરેલા છે. તેનાં અને ખીલ રૂમીલીએને લગતાં એવલશો ધણાં જોવા લાયક સણગારેલા છે. એમાનાં સેંત્રનાં પીકચરો પણ તારીફ લાયક ઉસ્તાદોને હાથનાં પાડેલાં, તથા યાદગારીનાં પુત-ળાંએ પણ ધણાં સરસ છે. એમાં કાઠરેનું એક મારબલનું મોટું પુતળું ધણું સરસ બનાવીને મુકેલું છે, જેનાં પગપર પાંખનાં પતરાંને ગીલીટ કાંચેલું જડી લીધેલું છે; કારણકે તે ઉપર હજારો જણ ચુમી લે છે તેથી ધસાઈ નહીં જાય, તો પણ એ પતર ચુમીએથી ધસાઈને પાલીય થઈ ગયું છે. એ રૂમીયા ખીજ ધણાં પુતળાં હીંચાં જોવા લાયક છે.

એ જોધને પછી જેઠું (The Gesu) કરીને જેઠુંધલ લોકોનું દેવલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ જેટલી શાધજનાં કોઇપણ રોમનાં દેવલોમાં શંગાર, ભપકો અને કીમતી પથરા જડેલા નથી. એનો બાહારનો દેખાવ સદા છે, પણ અંદર જોવા ગયા તેવા હમો એ દેવલમાં જે અતીશ જાતનાં રંગીન પથરોથી દીવાળો અને જમીન મહી લોધેલી જોધને ખુશી થઇ ગયા હતા. દીવાલોપર જાણે રંગ કીધો હોય તેમ જાત જાતનાં મોટા કદનાં પથરો જડી લીધેલા છે, અને જમીન ઉપર ફુલો તથા વેલાની તરાંહનો મોઝ-ધક વરક કીધેલા છે. થાંભળા સંધળા કીમતી પથરોનાં અને આરીઓની બારસાકને બદલે નાધળાં છોકરાંનાં પુતળાં કીધેલાં, તથા શીર્ષોગપર પેન-ટીંગ્સ તથા ગીલીટકામ પણ સાફ કીધેલું છે. એ સંધળું સણુગારકામ અતરેનો એક તમાકુનો વેપારી (કે જેને પોપનાં વખતમાં એનો ગુત્તો લીધો હતો, અને તે એખલોજ રોમ શહેરમાં તમાકુની શી-ગારો તથા ચીરો બનાવીને વેચતો હતો, જેથી તેણે અતીધણી દાલત એકઠી કીધા સાથે ધણો ધરમ કીધો છે, તથા પોપે તેને પ્રીન્સનો ખેતાબ આપ્યો છે) જે પ્રીન્સ ટોરલોનીઆને નામે ઝોલખાય છે તેણે આસરે વીસ વરસનો વાત ઉપર દસ મીલીઅન ફ્રાંક ધ્યાને ૪૦) લાખ રૂપિયા ખરચીને કીધું હતું, અને તે સારૂ ગ્રીસ, ઇટલી તથા ઇંગ્લેન્ડથી પથરો મગાવ્યા હતા. એ દેવલમાં સૌથી સરસ જોવા લાયક એ જેઠુંધલનો ઝોરડર ઉભો કરનાર સેન્ટ ઇગ્ને-શીઅસ લોયોલા (St. Ignatius Loyola) ને દોડેલો છે તેનો ચેપલ છે. તેનાં થાંભળા બાંજનાં બનાવી તેનીપર લેપીસ-લેઝોલી જડેલો છે, તથા એનાં મથાળાંપર એક મુરૂપ કોતરેલો છે. તેની વચમાં કુ-

ન્યા બતાવવા સારું આસરે સાડા ચાર ફીટ ડામેન્ટરનો એક લેપીસલેઝોલી પ-થરનો ગોળો છે, તેનો કીમત ત્રણ મીલી-અન ફ્રાંક ધ્યાને બાર લાખ રૂપિયાની કહેવાય છે. એવો મોટો આખો લેપીસલે-ઝોલીનો પથર હમોએ કેડે દીધો હતો નહીં. એ ચેપલમાં લાકડાંપર ચીતારેલી એક તમ્બીર એ સેન્ટ લોયોલાનો છે. તેને નીચે ઉતારે છે કે તેની પાછલ એક ધણુજ બ-પકાદાર ગોખલામાં એજ સેન્ટનું નવ ફીટ ઊંચું તદન રૂપાનું બનાવેલું, અને તેપર ઝવેરાત જડેલા પોશાકનું પુતળું મુકેલું તથા તેનાં જગ આગલ બાજુ-પરથી એ ફરેસતાનાં હાથમાં તકતીએ આપેલી છે. એ પુતળું વજનમાં ૭૫૦) રતલ કહેવાય છે. એ ફરેસતાઓ જે પા-ડેલા છે તેમાં એક જાણુ જુતપરશતીપર ફતેહ પામતો અને બીજો ધરમને દેખાડતો બનાવેલો છે.

એ દેવલ જોધને પછી અતરેનો કો-લમ ઝોજન (Column of Tro-
jan) જોવા ગયા હતા. એ કોલમ ત્રણ સંગેમરમરનાં સફેદ પથરોના બનાવેલો છે. તેનો શાફ્ટ ૮૭) ફીટ ઊંચો અને તેનાં પેડશટલ તથા ઉપરનાં પુતળાં સુધાં તેની ઊંચાઇ ૧૪૭) ફીટ છે, તથા ડામેન્ટર હે-ડળથી ૧૧) ફીટનો અને ઉપરથી ૧૦) ફીટનો છે. એ કોલમની આસપાસ ગોળ ફરતો ત્રણ ફીટ પોહોળો અને ૬૬૦) ફીટ લાંબો પેટો તદન કોતરકામ તથા માણુ-સોનાં નકશીનાં પુતળાં હેડળથી ઉપર સુધી બનાવેલો જાય છે, અને તેમાં શહેનશાહ ટરોજનની ડેશીઅન્સ સાથની લડાઇની વીગતો કોતરેલી છે. તેમાં જનવરો તથા લડાઇને લગતા સંચા ઉપરાંત ૨૫૦૦) માણુસોનાં બધે ફીટ મોટાં પુતળાં નીચે-થી ઉપર જતાં કોતરેલાં છે. એ કોલ-મનો હેડળ ટરોજનને દોડેલો છે, અને મથાળાં ઉપર એનું પુતળું હતું તે કાઢાડી

નાંખીને હાલ સેન્ટ પીટરબુર્ગ પુતળું મુકેલું છે. એની અંદરથી ૧૮૪) સીડીનાં ટપ્પાઓ ચઢીને ઉપર જવાય છે. એ કોલમ જમીનમાં દટાઇ ગયો તેને જમીનમાંથી ખાણી કાઢાયો હતો, એટલી જમીન અસલ કરતાં વધતી જાય છે એ બાજુપર થયેલી છે. એ કોલમ સને ૯૬) નાં શાલમાં બાંધ્યો હતો. એજ કોલમની પાસે Forum of Trojan હવે તેનાં ખડેરમાં હજુર થોડાક પડી ભાંગેલા થાંભળાઓ ઉભેલા છે, જે બેશીલીકા ઉલપીઆ (Basillica Ulpia) ને નામે ઓલવાય છે. એ જગ્યા પાછલથી આસરે ૭૦) વરસપર ખણી ત્યારે જમીનમાં દટાઇ ગયતી મલી હતી, તે અસલ પાંચ હોલની બાંધેલી હતી; પણ હમણાં પડી ગયેલી છે. તેનો વચલો હોલ ૮૬) શીટનો અને આખી ધમારત ૧૮૩) શીટ પોહોળાઇમાં હોય તેવી દીસે છે. એનો ફરસ રંગીન કીમતી મારબલનો હતો પણ હાલ તે સધળું કાંઇ મલે નહીં. ત્યાં ફક્ત ગ્રાનીટનાં ભાંગેલા થાંભળાઓનાં કોલમો પડેલા છે.

એ જોઇને પછી રસ્તામાં સરવીઅસ ટલ્લીઅસ (Servius Tullius) ની કાષ્ટસ્તની સને ૫૫૦) વરસ અગાઉ બાંધેલી કીલાની દીવાલનો થોડોક ભાગ હજુર સલામત છે તે જોઇ હતી. એને હમણાં તપાસીને રાખેલી છે અને તેની આસપાસ બાગ કાઢેલા છે. એ દીવાલપરથી આગલનું રોમ શહેર કેટલું નાંધળું હતું તે માલમ પડી આવે છે. હાલ તેની બાહાર બીજી ઘણી ધમારતો બાંધાઇ છે. તેની સાંબે નીરો શહેનશાહનો ટાવર આવેલા છે, જે પરથી એ ફૂર શહેનશાહ રોમને આગ લગાડી પોતે કુલનું તાજ પેહેડીને શીસોરી વળાડી (તેના ધારવા મુજબ) મળાહ જોઇ હતી. એ શહેનશાહ ટ્રોય (Troy) કરીને જરૂર શલમ આમલ શહેર છે, તેમાં દુશ્મનોએ

આગ લગાડી તે બાબેની કાંઇ વીગતો વાંચી હશે, તેથી પોતે વીચાર કીધો કે આવા વખતે લોકોમાં શી રીતે ધભરાત થતો હશે, તેથી તે જોવા પોતે પોતાનાં માણસોને હોકમ કરીને શહેરનાં દરવાજા બંધ કરાવીને આગ લગાડાવી હતી, અને પોતે તેની મળાહ જોવા એ ટાવર ઉપર બેઠા તથા લોકોની આગમાંથી બચવાની તથા સામન બંધાવાની ઢાડાઢાડ તથા ગભરાટ જોઇને પોતે ખુશી થતો સીસોડી વળાડતો હતો. એ પ્રમાંણે ઘણા વાર સુધી શહેર બધા પછી માણસોને હોકમ આપીને આગ વધતી અટકાવી હતી. પાછલથી એણે તે બલેલી જગાપર સરખા મોહોલાઓ બંધાવી શહેર પાછું મળાનું વસાવ્યું હતું. એ ટાવરનો હજુર થોડોક ભાગ સલામત છે અને કુર બધેથી તે દીસે એટલો જોયો છે.

એ જોઇને એક ઓબેલીસ્ક જોયો હતો, જેને ફરેર અને પોલકસને નામે ઓલખે છે. એ આસરે ૩૦૦૦) વરસનો જુનો કહેવાય છે, અને એકસમાં સૌથી પેહેલા કારીગર Phidias અને Praxiteles નાં બનાવેલા કહે છે. તેની ઉપર નક્શીનાં થોડા તથા માણસો બાંજનાં બનાવેલાં છે.

એ જોઇને પછી અહીંયાનાં હાલના પાદશાહ પેહેલા હમબર્ટનો મેહેલ જોવા ગયા હતા. એને (Palazzo Regio) પેલોડો રીજીઓ કરીને કહે છે. એ મેહેલ સને ૧૫૭૪ માં બંધાયો હતો અને તે પોપના હુનાળામાં રહેવાનાં મેહેલ દાખલ વપરાતો હતો, પણ ૧૮૭૦ માં રોમ શહેર વીકટર ઇમેન્યુલે લીધું અને તેને ઇટલીનું 'પાપતમ બનાવ્યું', ત્યારે એ મેહેલ પોતે બધ લીધો હતો, અને તેમાં હાલ ઇટલીનાં પાદશાહો હુનાળામાં રહે છે. એની અંદરનું સધળું ફરનીચર પોપ ઉપર માકલાવી ઇધને પોતે સધળું તનું પોતાનાં મેહેલમાંથી લાવીને ગોઠવ્યું

છે. પોપને ત્યારપછી વેટીકનનો મેહુલ આપેલાછે, બાકીનું સ્થળ ગવર્નમેન્ટે બધ મુકયુંછે. એ મેહુલમાં ફરનીયર તેની ગોઠવણી સાથે ધણું જોવા લાયકછે. તેમ-એક આરડામાં તદ્દન ટેપેસ્ટ્રી કામ મુકેલું ધણું સરસછે. એનો ચેપલ સધ-જો સંગેમરમરનો બાંધેલાછે. ત્યાં પોપને સાફ સાત સીડીની એક કીધેલી હજુર એમને એમ સલામતછે. એનો તખ્તનો આરડો ઘણો બપકાદાર, અને તેમાં માટી ચીનાઇ બરણીઓ મુકેલીછે, તથા તે ઉપર કેનડલબ્રા કીધેલાછે. ડાઇનીંગ રૂમ તેનાં બારણાં મુખાં સઘળો ગીલીટ તથા મોહાડાં જોવાની આરસીઓનો બનાવેલાછે, અને તેની વચમાં રીલીફ સાફ સોનાની ગીલીટની ફ્રેમ કીધેલીછે તથા કાચની ફ્રેમમાં ટેપેસ્ટ્રી જડેલીછે, તેથી ઘણુંજ સોમિછે. રાણીનાં આરડાઓ પણ ધણું સરસ સજ્જારેલાછે. તેમાં એક આરસીમાં (૧૭) હાથીદાંતની ઓઇલપે-ઇંગસ એનાં ખાનદાનનાં વડાઓની મુકેલીછે તે ઘણુંજ સરસછે. એનાં આર-ડામાં લડાઇની સખીઓ મુકેલીછે, તેમાં મોહટાની ઓસ્ટ્રીઆ સાથની લડાઇમાં પાદશાહ વીક્ટર હર્મેન્યુઅલને જખમી થયેલો મોડાઉપર ખેસારેલો પાડેલાછે. તે પોતાનાં રમાલથી પોતાનાં પગનાં જખમમાંથી લોહી જતું અટકાવેલું, અને ડાક્ટરો તેની દવાઇ તૈયાર કરેછે તેટલાં થંડ પેટ પોતાનાં જેનરલો સાથે લડાઇની બાબત વાત કરતો પાડેલાછે, તે ધણું સરસ અને જોવા લાયકછે. એનાં કોશી રૂમમાં ડોનકુવીકશાટની તવારીખથી બરીને ટેપેસ્ટ્રી વરક મુકેલીછે તે પણ જોવા લાયકછે, અને ધણી આખેહુબ આપણે એની ચોપડીમાં જેમ સાનકા પાંચસાને તથા એમડ પેહુલવાનને જોઇ-એછે તેમ પાડેલાછે. એક આરડો વીક્ટર હર્મેન્યુલ મરણ પાંચે તે વખતે તથા

દરશાલ તેની વરસીને દીને આમિગમનાં લોકો તથા ઉમરાવોએ શાગીત તાજો મોકલ્યાં તે એકલાં કરવાનો કીધેલાછે, જેથી તે આરડો કબતોથી ભરાઇ ગયોછે અને એટલાં બધાં રૂપાં તથા સોનાં કામનાં જાત જાતનાં હુનરોનાં બનાવેલાં તાજો ત્યાં મુકેલાંછે. તેમાં મેકશીકાથી તદ્દન સોનાનું તાજ આવેલુંછે જેની કી-મત બે લાખ ફ્રાંકની કહેછે. તે ઉપરાંત રોમ શહેરનાં લોકોએ પણ સોનાનું તાજ આવેલુંછે. માર્સેલીયથી ઇટાલીઅન લોકોએ મોકલેલું રૂપાંનું તાજ ધણું મોટું કદનુંછે, તેજ પ્રમાણે જોનાવાથી શીલી-ગરી વરકનો રૂપાનો, વેનીસથી જાયા કાચનો, મીલાનથી સખીઓનો ઇત્યાદી એવાં વગર ગણતરીનાં જુદાં જુદાં શહેરોનાં લોકોએ પોતાના વખલાબલા હુનરથી બનાવીને મોકલાવેલાં મુકેલાંછે અને હજુ પણ દરશાલ મોકલાવતા જાયછે, તેથી આગલ ચાલતાં વધી જવા જોઇયે. એ સઘળાંની કારીગરી ધણી વખાણવા લાયકછે. તે જોઇને એક કોલમ જેને હર્મેન્યુલેટ કન્સેપ્શન (Immaculate Conception)નો કોલમ કહેછે તે જોયો હતો. એ કોલમપર કાઇસ્ટની મા મેરીનું પુતળું મુકેલુંછે. સને ૧૮૫૪ માં છેલા પોપ પાયસ નવમાંએ મેરીને પોતાની મેલે હમેલ રહ્યા કે નહીં તે વીશ તકરાર ચાલી રહી હતી તેનો ફરજો કારડીનલ્સ (મોટા પાદરીઓ) સાથે મહીને કીધો કે તેણીને માણસને પેટનાં નહીં પણ ઓધાનાં રૂઢી મહીનાં રહ્યા હતા, જે કોંલીક ધરમનાં સર્વેસ લોકોએ કબુલ કીધું હતું તેની પાદશાહીમાં બાંધેલાછે.

એ જોઇને Palazzo Albani (આલબેનીનો મેહુલ) નો સંગ્રહ જોવા ચલા હતા. એ મેહુલ અસહ્ય આલબેની ખાન-દાનનો હતો, જેનો ધણી પોપ થયો, અને પાછલથી એમાં ઘણો વધારો કીધો હતો,

પણ આસરે ૨૬) વરસ થયાં તેનાં આં-
નદનનાં એક જણનાં હાથમાં આબો, અને તેણે પેલા તમાકુનાં વેપારી કે જેણે
જેમુષિનાં દેવલ ઉપર માટી રકમ ખ-
રચેલી હોય તે આગલ લખી છે તે પ્રીન્સ
એલેક્ઝાન્ડર ટોરોનીઆને એને બધા
સંગ્રહ મુખાં વીસ મીલીઅન ફ્રાંક ધયાને
૮૦) લાખ રૂપિયે વેચ્યો હતો, અને હાલ
એ હિલા ધણીનાં હાથમાં છે. એ સંગ્રહ-
સ્થાનને લગતી ધણી માટી જગ્યા તથા
બાગ છે, જેમાં જગોએ જગો ફવારા ઉ-
ડતા કીધા છે અને ટપે ટપે પુતળાં મુકે-
લાં છે. મહેલ પણ ધણી સરસ બાંધેલી
અને તેમાં મોટા ભાગ રંગીન સંગેમર-
મરનાં પથરો લીધેલાં છે. આટલા પર હાર-
બંધ તથા બંગલામાં સંઘળે કેટલાં ઉ-
ચ્છતા કોતરનારાઓને હાથનાં સંગેમરમર-
નાં બનાવેલાં પુતળાં મુકેલાં છે, તેમાંનો
મોટા ભાગ એમપર હેડરીઅનનાં વીલા-
માંથી તથા રોમમાં ખીલ જગ્યામાંથી
ખણી કાઢાડેલામાંથી મળેલાં છે. એ સંગ્રહ-
માંથી સૌથી સરસ ૨૯૪) મુરતીઓ ને-
પોલીઅન બોનાપાર્ટે હીંચાંથી જામકીને લઈ
ગયો હતો, જે પાછલથી સને ૧૮૧૫ માં
એ લોકોની સલાહની મોલી મુજબ આ-
પી હતી. તે પાછાં લાવવાનો ખરચ ધણી
પડવાથી ત્યાંજ વેચી નાંખી હતી, પણ
તેમાંથી સૌથી સરસ પુતળું એક જે એ-
ન્ટોનીઅસ ઓફ ધ વીલા આલબેની
(Antonius of the Villa Albani)
ને નામે હાલ વખણાયું છે તે પાછું લા-
વીને હીંચાં મુક્યું હતું. તે ધણીજ તારીફ
લાયકની બનાવતનું જણે હમણાં વાત
કરે તેવું કીધું છે. એ સંગ્રહમાં અસ-
લનાં જીવપરસતી લોકોની મુડાં બાલ્યા
પછીની રાખ વાસણમાં મુકીને ધોરમાં
મુકતા હતા તેનાં તસ રોકેટીંગમે પણ મુ-
કેલાં છે, જે ઉપરનું નકશીકામ ધણુંજ
જખાણવા લાયક છે. તે ઉપરાંત એવાં

ખીજાં જીનાં આરકટિકચરની બનાવટનો
સંગ્રહ ધણી સારો કીધેલા છે, અને તેની
કીમત આટલી મોટી આપી હોય તેમાં
કશી નવાઈ લાગતી નથી; કારણ કે એવાં
જીનાં વરકશો એકકાં કરવાનું કાંઈ સેહેલું
કામ નથી, અને જ્યારે તે દરેકનો માટી
કીમત આપવી પડે છે ત્યારે આટલાં બધાં
એકદમ એકકાં કીધેલાં મળ્યાં તેની કીમત
માહોડ માંગી એ તમાકુવાલા જેવો નવો
પૈસાવાલો નામ મેળવવા સારું આપે તેમાં
કસું નવાઈ જેવું લાગતું નથી.

એ જોઇને પછી ધો ટરાચમકલ આરચ
ઓફ સેપ્ટીમસ શીવેરસ (Arch of
Septimus Severus) જોવા ગયા
હતા. એ આરચ સને ૨૦૪ નાં શાલમાં
સેપ્ટીમસ શીવેરસની લડાઈઓ જીતેલી
તેની યાદગારીમાં બાંધ્યું હતું. એની ઉપર
ચાર થાંભળાઓ દીવાલમાં અરધા કીધે-
લા છે, અને ઉપલા ધણીએ પાર્સીઅનસ,
એરેબીઅન, અને એડીઆબેનીઅન
લોકો ઉપર મેળવેલી ક્તેહ બાસરીલીકમાં
કોતરેલી છે. એ આરચું અસલની જમીન
ઉપર છે. તે જમીન હમણાંની જમીનથી
૨૦) ફીટ નીચી છે એટલું એ પુરાધ ગયું
હતું.

એ જોઇને પછી હમણાં જ્યાં કેપી-
ટોલ એક ટેકડી ઉપર છે તેનીજ હુણ
અસલનાં દેહડાં તથા ફારમનાં ખંડેર
જોવા ગયા હતા. એનો વીસ્તાર ધણી છે,
અને હીંચાં આગલ રૈયતની મીટીંગ બ-
રતા હતા. એ ફારમમાં હાલ ટેમપલ ઓફ
કોનકોરડ કે જે ઇ. સ. ૩૮૬ વરસ આ-
ગમજ આમ અને ઉમરાવો લોકોની દો-
સ્તી થઈ તેની યાદગારીમાં બાંધાયું
હતું, અને જેમાં શીશરોએ ઇ. સ.
૬૩ વરસ આગમજ સેનેટને બોલાવી
કેટલાઈનની સાંધે એનું વખણાયું બા-
શાણ કીકું હતું તે સંઘળું બાગેલી ટેકડી
જેવી હાલતમાં હાલ પડેલું છે. તેની પાછ-

હ ત્રણ મોટા થાંભળા ભાગેલી હાલતમાં ઉભેલાછે, તે આગલ વેસ્પાશીઅનનું ટેમ્પલ (Temple of Vespasian) દાખલ આલખાવું હતું, અને જે ટાઇટસ શહેનશાહે પોતાનાં બાપ વેસ્પાશીઅનને દેવતા દાખલ અર્પણ કર્યું હતું. તેની આગલ સ્તીસરનું દેહેડું કે જેમાં આગલ ઋષરાતની તીજોરી રાખતા હતા અને જે સને ૪૯૭ ક્રાઇસ્ટની આગમજ બંધાવું હતું તેની ભાગેલી દીવાલો દીસે છે. એની સાંધે રસ્તાની એક ખીલ ખાળુપર એક જડી ખણી કાઢાડેલી જમ્યાછે, જેમાં ખંડરની વચમાં એક કોલમ છે જેને કોલમ ઓફ ફોકાસ (Column of Phocas) કરીને કહેછે. તે એ નામનાં શહેનશાહે મુરતીપુજક લોકનાં હાથમાંથી રોમને છોડવીને પોપસને સ્વાધીન કીધું તેનો યાદગારીમાં બાંધેલું છે, અને સને ૬૦૭ નાં શાલમાં મોટા પાદરી સમારે-ગડશ (Exarch Smaragdus) તે બંધાવ્યો હતો. એની આસપાસની જમ્યા ઇ. સ. ૮૧૬ માં ખનાવી હતી, પણ ત્યાર-પછી ૧૮૭૦ સુધી તે પાછી પરત નાંખી અને પાછલથી વીકટર ઇમિલ્યુલે રોમ લીધું ત્યારે પાછું ખણવાનું શરૂ કીધું, તથા એનો ઘણો મોટો ભાગ મટોડાંથી ભરાઇ ગયેલો સાફ કીધો, અને તેમાંથી અમલની જુની બે હજાર વરસની ઉવરનો ઇમારતોનાં પાયા તથા ભાગેલા થાંભળાઓ શોધી કાઢાડ્યા હતા, જે હજુ દેખાડવા સારું એમનાં એમ રાખેલાછે. તેમાં જુલીઅથ શીઝરે બાંધેલું Basilica of Julia નું દેહેરું જેનાં થાંભળા નાધળા ભાગેલી હાલતમાં ઘણી મોટી જમ્યા રહેછે, અને કેટલાક નવા આગલનાં જેવા ખનાવી મુકેલાછે કે તે દેહેડાંની જમ્યા માલમ પડે. એમાંથી એક પવીત્ર રસતો હતો તેપર થઇને (જેને Via Sacra કહેછે) સાંધેનાં દેહેડામાં જવા-

વું હતું તે રસતો ભાગે મટો તેનાં સંગેમરમરની અમલી મોટી લાદીઓનાં દુકડા સાથે માલમ પડેછે. એ બેશીલી-કાની પાસે કાર્ટર અને પોલાકશનાં દેહેડાનાં અમલ ત્રણ થાંભળા હજુ ઉભેલા-છે. તે દેહેરું ઇ. સ. ૪૮૪ વરસ આગાઉ બંધાવું હતું. એ શીવાય ખીલ ઘણી જુની ઇમારતો તથા દેહેરાંઓનાં ખંડર ફારમમાં જોયાં હતાં. એની અંદર દુરથી અમલ એક દેહેરું એન્ટોનાઇનસ અને તેની બધરી ફારસીનાનું હતું, જે સને ૧૩૮ નાં શાલમાં એ બે જણાને દેવતા ખનાવી તેની ભક્તી કરવા બાંધ્યું હતું. તેનો મોટો ભાગ સલામત રહેવાથી હાલ તેની અંદર એક દેવલ બાંધેલું છે, જેને St. Lorezzo in Mirander નું નામ આપેલું છે. એની અને કેર્ટર અને પોલાકશનાં દેહેરાંની વચમાં રોમનો વખણાયેલો શહેનશાહ જુલીયસ શીઝરને જ્યાં મુવેલો બાલ્યો હતો, ત્યાં તેની ભક્તી કરવા દેહેરું બાંધેલું હતું, અને તેમાં એ શહેનશાહની ઓગસ્ટસ શહેનશાહનાં હોકમથી દેવતા દાખલ મુરતી ખનાવી તેની ભક્તી કરતા હતા.

એ જોઇને પછી ધી બેસીલીકા ઓફ કોનસ્ટેનટાઇન કરીને સૌથી ઊંચું મુરતી-પુજકોનું દેહેરું ભાગેલી હાલતમાં છે તે જોયું હતું. એ દેહેરું મેક્સેનશીયસ (Maxentius) કરીને છેલો પેગન શહેનશાહ હતો તેને બંધાવ્યું હતું. તેનાં ત્રણ મોટાં ગંભવર આરકાં હજુ સલામત છે, અને તેનો પાયો પણ હજુ સલામત હોવાથી તે ૩૨૦ થી ૩૩૫) શીટનું હતું તે તથા આરકાંની ગોળાઇ વચમાંથી ૮૦) શીટનો છે તે જણાઇ આવેછે. એનાં નેવનું છાપરું ૮) ઘણું મોટા ગ્રાનીટનાં થાંભળાની ઉવર હતું જે થાંભળાઓમાંનો એક સને ૧૬૧૩ નાં શાલ સુધી સલામત ઉભેલો હતો, તે પોપ પાલ પાંચમાએ

૧૦૯૬૫) સ્કુટરી ધ્યાને ૨૨૦૦૦) ૩-
વીયા ખરચીને ત્યાંથી ઉઠાવી લઇ જઇ
સાન્ડા મેસાઆ મેનોરીનાં દેવલની સાંખે
ઉભા કરીને તે ઉપર વરજીન મેરી અને
તેનાં બન્નાં કાષ્ટસ્થનું પુતળું ઉભું કીકું
હવું તે હાલ દીસેછે.

એ જોઇને ધી આરમ્ય એક ટાઇટમ
ક જેણે એની જુડીઆની જીતેલી લડાઇ
ની યાદગારીમાં સુને ૮૧ માં બંધાવ્યો
હતો તે જોયો હતો. એ સંગેમરમરનાં
પથરનો ભાગળ રોકો બાંધેલો, અને
તેની ઉપર એ લડાઇની ખીનાંઓ ધણી
સરસ રીતે કોતરેલી છે. એ લડાઇ જે-
સલમમાં થઇ ત્યાંથી એ ધણી ત્યાંનાં
મોલોમનનાં દેહરામાંથી મેનેદાણી તથા
૩૦,૦૦૦) ચાહુદી બંધવા લાગ્યો હતો
તેની વીગત પણ આરકાની અંદરનો
ખાજુપર ટરાયમફલ અંનવી સાથે પાડેલાં
દીસેછે. એ બંધવાઓ પાસે એ આરમ્યથી
ચોડેક દુરકોલોશીઅમની ઇમારત હાલ ખી-
સમાર પડેલી છે તે બંધાવી હતી એમ કહેછે.

આ આરમ્ય જોઇને પછી હજોએ ઉપર
બખેલું અને દુ-યામાં વખણાયલું કોલો-
શીઅમ (Collosseum) જોવા ગયા
હતા. એને અમ્પ્લ (Amphitheatarum
Flavium) કરીને કહેતા હતા, અને
એ કીયેટર દુ-યામાં સૌથી મોટો અને હજુ
પણ એની બરોબરનો કોઇ બંધાયો
નથી. એનો દેખાવ પણ ઘણો સરસ
હતો. એ સુને ૮૦ નાં શાલમાં (ધ્યાને
૧૮૦૦ વરસ ઉપર) જોહેનશાહ ટાઇટસે
તૈયાર કરાવ્યો હતો, અને જ્યારે તે ઉ-
ધાડ્યો ત્યારે તેમાં ૧૦૦) દીવસો સુધી
ભાગત ગેલેડીએટરશો (આપણા ગાયકુવાડનાં
કુસવી લડનારા મલ લોકોનાં જેવા)ની લડાઈ
તથા માણસો અને જાનવરો તથા જાન-
વરોની પોત પોતામાં લડાઈ કરાવી હતી,
જેમાં ૬,૦૦૦) જાનવરો માર્યા ગયાં હતાં.
એ જાનવરો સ્થળનાં ઘણાં ખરાં જંગલી

સીંહ, વાઘ, ગોધા અને એવાં એવાં લાવતા
હતા તથા તેઓ સાથે માણસોને લડાવતા
અને તે જોવા સારૂ એ કીયેટરમાં ૮૭૦૦૦)
માણસો બેસે એટલી જગ્યા કીધેલી હતી.
એ બાંધવા પાછલ જેડસલમથી આશરે
૩૦,૦૦૦) બંધવા લાવી તેઓને કામ લ-
ગાડ્યા હતા. એનો કારીગર કોઇ ગોડનશી-
અશ કરીને હતો, જે ધણી પાછલથી પેગન
ધરમમાંથી વતલીને કરીસ્તીઅન થયો
તેથી ખીજ કરીસ્તીઅનોની સાથે એજ
કીયેટરમાં જાનવરો સાથે લડવા મુક્યાથી
તેમાં માર્યો ગયો હતો. એ જાનવરો
સાથે લડાઇમાંથી લાવેલા બંધવાઓને
અંદર લડાવી મુકતા, અને કોઇ
વખતે તે બંધાઓ મારવા ગયાથી પછી
જો વખતસર ખીજ મલે નહીં તો
હીંયાનાં તે વખતનાં મોટા મોટા લોકો
પોતાનાં ગુલામોને એ જગ્યામાં મુકતા,
અને તેઓને જાનવરો મારી નાખે
ધ્યા ફાડી ખાય તે ખુશીથી જોતા હતા.
એ ઉપરાંત કરીસ્તીઅન લોકોનો પણ એ
જગ્યા પર જાનવરોને ભાગ આપતા હતા.
એ લડનારાઓને ફક્ત એક માટી છરી
ધ્યા ખંજર આપીને વગર કપડે લગોટ
બર સીંહ, વાઘ તથા ગોધાઓ બુખે મારીને
ધણુંજ જોશમાં લાવેલાઓની સાંખે એક
ઘણોજ મોટો ચોક જેને એરીનાં કહેછે
તેમાં લડવાને મુકતા હતા. જો તેમાંથી
તે બંધે તો તેને છુટાપણું મલતુ,
પણ તેઓનો મોટો ભાગ માર્યો જતો
હતો. એ કોલોશીઅમને ઘણાં મોટા મોટા
પથરોને અમ્પ્લ લોખંડનાં ચાપરાઓ
મારીને બાંધેલા હતા (જે લોખંડ પાછ-
લથી કાઢાડી લેવાથી દેવાલોમાં પથરની
અંદર બંધે ખાંચા હજુ દીસેછે) અને
તેની અંદરનાં ભાગમાં ઇંટોનું કામ
ધણું મજબુત લીધેલું હતું. એનો ખા-
હારથી ધેરાવો ૧૭૨૮) ક્રીટ ધ્યાને ૬
માઇલનો અને લંબાઈમાં ધેરાવો (કા-

રજકે બેદાં રોકો બાંધેલાં છે) ૧૧૫) શી-
ટનો તથા પોઢાળાધમાં ૫૧૦) શીટનો છે.
એનો વચ્ચેનો એરીના (જનવરો સાથે
લડવાનો ચોક) ૨૭૯ થી ૧૭૪ શીટનો
અને તેની બાજુમાં ૧૫૬) શીટની છે. એને
ચારમાળ કીધેલા હતા જેનો થોડોક ભા-
ગ એક બાજુથી હજુ સલામત છે. તેમાં
પેહુલા માળ આરકાનો કીધેલા હતા અને
તેની ઉપરનાં માળો ખાલી દીવાલ
અને શીટીંગને થાંભળાપર અટકાવેલીનાં
કીધેલા હતા. એ બધાંની પાછલ દેવાલ
આગલ લખી છે તેમ મોટા પથરોની ફરતી
કીધેલી અને તેની વચ્ચેમાં બારીઓ રા-
ખેલી હતી, પણ અંદરના ભાગ ખોલા
ગમત જોવા સાફ રાખેલા હતા. એ
સુધાની ગમ ખીજ તથા ત્રીજ માળ સુધી
આરકાંઓમાં પુતળાં ગોઠવેલાં હતાં. એમાં
જવા સાફ ચાર મોટા એન્ટ્રાંસો હતાં,
અને બાકીનાં બધી ગમ ફરતાં આરકાં-
ઓમાંથી લોકોને આવવા જવાની જગ્યા
હતી. એનાં ચાર માળ હતા તેમાં પેહુલા
માળપર શેહેનશાહ, માલુસેટા અને વે-
સ્કલ વરજીન્સ (તે વખતે પણ જોગણી-
ઓ માફક ચારતો આતશપર ભાગ સા-
ફ તપાસવા કુમારી રહેતી હતી તેઓને
વેસ્કલ વરજીન્સ કહેતા હતા). ખીજ
મજબાપર ચોવીસ થડ ખેડકાનાં હતાં તે
પર ઉમરાવો જેઓ સેનેટર હોય તેઓને
ખેસવાની જગ્યા હતી. ત્રીજ માળપર ૧૬)
થડ ખેડકા હતા તેપર ઘોડેસ્વારનાં રે-
નકનાં લોકોને ખેસવાની હતી, અને
ચોથો ભાગ જે સાથી મોટા હતા તેમાં
૨૫) થડ ખેડકાનાં હતાં (જેમાં સાથી
ઉપમા થડની ખેડકા નંગ ૧૬ લાકડાંની
હતી) તે ગામનાં હલકાં માલુસો તથા
ગોલાઓને સાફ હતી. એ સુજબ ત્રણ
માળ ઉપર ૬૫) થડની ખેડકા એકની
ઉપર એક કીધેલી હતી, અને તેમાં જવાર
(૭,૦૦૦) માલુસો ખેસતા હશે ત્યારે

તેનો વીચાર કરી લેવો કે કેવો બપોલો
લાગતો હશે. એ સુધાઓને અંદર
આવજવ કરવા સાફ બાહારથી ૮૦)
ખોલાં આરકાં રાખેલાં હતાં, (પેલાં ૪
મોટાં એન્ટરનસ ઉપરાંત) અને તેમાંથી
દર ચાર આરકાંઓમાંથી ચાર માળ ઉપર
જવાનું હતું અને તેનાં નંબરો કોન્ટરેલાં
હજુ જે સલામત આરકાંઓ છે તે પરથી
દીસે છે, એથી કરીને આટલું બધું લોક
દશ મીનીટમાં ગમત પુરી થવા પછી
ખાલી થઇ જતું હતું એવી સરસ ગોઠ-
વણીનું તે બાંધકું હતું. એ કીચેટરનાં
એરીનાની આસપાસ મોટાં પીજરાં રોકા
એમરકાંઓ કીધેલાં છે, જેમાં જંગલી જન-
વરોને રાખતા હતા કે તેમાંથીજ પાંચસ
એરીનામાં લડવા સાફ બધ આવે. સને
૪૦૫ નાં શાલમાં હોનારીઅથ શેહેનશાહ
માલુસો (Gladiators) ની લડાઈઓ
ક્રીસ્ચીઅન લોકોને સોભા નહીં કરીને
બંધ કરાવી પણ જનવરોની લડાઈ આ-
લુ રાખી હતી. મીડલ એજીસ Middle
Ages માં કીચેટરને કીલા દાખલ વા-
પરવા માંડ્યો હતો, પણ ૧૩૨૨ માં પાછો
તે ગોધાઓની લડાઈ સાફ રોમન શેનેટ
જોધાડ્યો હતો, અને ત્યારપછી એ ખીસ્માર
થવા માંડ્યો. સને ૧૩૪૯ માં એક મોટો
ધરતીકંપ થયો ત્યારે ધારવામાં આવે છે કે
એની દીવાલ ફાટી હતી, અને ત્યારપછી
એની અંદરનાં પથરો તથા ઘાંટો લોકો
કાઢાડીને તેમાંથી ધણાંએક મહેલ વીગરે
ખીજાં બાંધકામો બંધાયાં હતાં, તેમાં વી-
નીશીઅન, કેનશીલીરા, ફારનીશી અને
બારબેરેનીનાં મહેલો જે અર્હોમાં સાથી
મોટા કહેવાય છે તે, તથા નદી કીનારા
પરનાં બારાં ઉપરાંત વગર ગણતરીનાં
નાંધળા ધરો બાંધવાનાં કામમાં એને
કાટ કાઢાડી લાવીને વાપવામાં લીધો હતો.
તેમાંથી મંગેરમરનાં પથરો પોપોએ પોતે
કાઢાડી મંગાવી દેવેલા તથા ખીજ જ-

ગ્યામાં વાપરવા હતા. એ મુજબ સને ૧૭૪૦ મુઘી ચાલ્યા પછી પોપ બેનીડીક્ટ ચૌદમાએ એની વધતી ખરાબી થતી અટકાવી હતી, અને જે ક્રીસ્તીઅને એમાં મારવા ગયા તેઓનાં રહેને અરણ્ય કીધી હતી, તથા દીવાલો પડી જતી હતી તેને ટેકા આપ્યા હતા, તેથી હમણાં થોડો ધણો ભાગ જે બચેલો છે તે આજે પોપની ખુબીથી છે. ત્યારપછીનાં ખીજ પોપશા એને બંધી ગમથી ટેકા આપતા આવ્યાથી હવે બાકીનો ભાગ પડી જાય તેની ધારતી નથી. એણે જે કીલા દાખલ વાપરવામાં આવ્યા હતા તે કીલાનાં ભાગો એરીઆનામાં હજુ સલામત છે અને જે ધૂણાં વરસોનો પુરાઈ ગયેલો હમણાં ખણી કાઢાયો છે. એ એરીનાં હાલની રામની જમીનની સપાટીથી ૨૦ ફીટ નીચી છે એટલું પુરાઈ ગયું હતું. એની જમીનનો થોડોક ભાગ એણે થયેલો પણ હજુ ખીજું જાદવાનું કામ ચાલે છે, જેથી તે થોડા વખતમાં પાછો બધો એણે થશે. એ ઇમારત જે સલામત છે તેટલોજ ભાગ જોઈને હમો દંગ થઈ ગયા હતા એવી ગંજવર રીતની બાંધેલી છે. એની અંદર પોપશાએ ચેપલશા બંધાવ્યાં હતાં તે હમણાંનાં ઇટલીનાં છેલા પાદશાહે સને ૧૮૭૪ માં કાઢી નખાવ્યાં હતાં.

એ જોઈને પાછા ફરતી વખતે મીનરવાનું આગલા વખતનું દેહરું (Temple of Minerva) જોયું હતું. તેના આગળ ભાગમાં મળની નકશીનાં પુતળાંઓ બનાવેલાં સલામત છે, પણ તેનો મોટો ભાગ જમીનમાં દટાઈ ગયેલો છે. એ જોઈને માર્શ ઉલ્ટોર (Mars Ultor) નું દેહરું જોયું, જેનાં થોડા ભાગનાં યાજ્ઞગાઓ આસરે ૫૦ ફીટ આંતરનાં હજુ પ્લાટર હાલતમાં પડેલા દીસે છે તેથી તે ધણું મોટું દેહરું હોયું જોઈએ એવું ધારવામાં આવે છે. એ દેહરું

ઓગસ્ટસ શીઝરે કાઢવટની બે વરસ આગમળ ધ્યાને ૧૮૮૩ વરસ ઉપર જીલીઅસ શીઝરનું 'ખુન થયું' તેની યાદગારીમાં બંધાવ્યું હતું.

એ જોઈને પછી અતરેનાં લોકોને ફરવા જવાનો બાગ પીનશીઅન ટેકડી ઉપર છે ત્યાં ગયા હતા. એ ટેકડી પર મળેનાં ચહડ ઉતરનાં રસતાઓ કરીને તે પર ટપે ટપે પુતળાં ગોઠવેલાં, તથા તેનાં મથાળાં પર મોટા એક બાગ ધણો સરસ બનાવેલો છે, જ્યાં એક મોટો ટેરેસ ટેકડીને છેડે બાંધીને સાંજનાં રીજમીટનું વાજું વાગે છે ત્યાંસુધી ગાડી થોડા ઉપર જઈ શકે છે. એ ટેકડીની ટેરેસપરથી રોમ શહેરનો દેખાવ ધણો સરસ દીસે છે. તેમાં એનીજ હેઠળ Piazza del popolo કરીને ચોક આવેલો છે, તેમાંનાં ધુંવારા તથા આબેલીશકથી તે ધણો સોભે છે. એ ટેકડીનાં બાગમાં એક છેડેથી એક ધડીયાળ મુકેલું છે, જેની એવી ગોઠવણ કીધેલી છે કે તેનાં પેનડયુલમની ઉપર બે બાજુ પર પાણીની ઝીણી નલીઓ મુકેલી છે, જેમાંથી વારાફરતી. પાણી નીકળે અને બંધ થાય છે, તેમ તે પેનડયુલમપર બેહુ બાજુથી એક પછી એક પડે છે, જેથી તે ધડીયાળ પોતાની મેલે ધુંબી આપ્યા વગર રાત દીવસ ચાલ્યા કરે છે, તથા પાણી એવી રીતની ગોઠવણથી પડે છે કે વખત બરાબર ચાલે છે તેથી ઓછું વધતું ખી ધડીયાળ ચાલતું નથી. એવી રીતનું પાણીથી ચાલતું ધડીયાળ હમોએ પેહેલું જોયું હતું.

તા. ૧૯ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—આજે પેહેલાં ગેલેરીઆ બોરગેસી (Galleria Borghese) કરીને બોરગેસી કુટુંબની પીકચર ગેલેરી છે તે જોવા ગયા હતા. એ કુટુંબ આગલ ધણું મોટું થઈ ગયું છે, અને હમણાં પણ ધણી આખરવાળું ગણાય છે. એની પીકચર ગેલેરી પોતાનાં

મેહુલમાં જ કાંઈક લીધે. એ મેહુલ એ આનંદાનવાળા કારડીનલ ડેન્ઝે સને ૧૫૬૦ માં બાંધવાને શરૂ કાઢ્યા હતા તે એજ ફ્રાંસીસમાંનો પોપ પોલ પાંચમાંએ પુરા કરાવ્યો હતો. એ મેહુલ ધણી મોટા અને પથરના બાંધેલા છે. તેનાં અંતરરચનાની સાથે મેહુલની વચમાં મોટા ચોક રાખેલા છે. એની પીકચર ગેલેરી ધણી સારી અને જોવા લાયક અને રામ શહેરમાં તે વેટીકનનીજ ગેલેરીથી ઉતરતી ગણાય છે. એમાં અસંખ્યનાંથી તે છેક હમણાંનાં ઉસ્તાદોને હાથનાં પીકચરો આપારેલાં મુકેલાં ધણાં જોવા લાયક છે, પણ તેની વીગત હમો આપી શકતા નથી.

એ જોઈને વેટીકનના મેહુલ પર જતાં સેંટ એન્જેલોનો પુલ પસાર કાઢ્યા હતા. એ પુલ મળનો બાંધેલો ઉપરાંત પુલ ઉપરનાં થાંભળાઓ પર સારાં પુતળાં ગોઠવેલાં છે, તેથી ધણી સોમિછે. એ પુલ શહેનશાહ હુડરીએ પોતાની પેર ટાઇબર નદી જે રામમાંથી પસાર થાય છે તેને પેલે પાર બાંધી હતી તે સારું ઇ.સ. ૧૩૬ માં બાંધ્યો હતો. એની સાંધેથી એક ટેકડી પર સેંટ એન્જેલોનો કાલો (Castle of St. Angelo) આવેલા છે, જે હજુ સારી હાલતમાં રાખેલા છે. એ કાલો પણ ઉપલાજ શહેનશાહનો બાંધાવેલા છે, પણ તે કાંઈ કાલો દાખલ વાપરવા સારું નહીં પણ પોતાની પાછલનાં શહેનશાહોની પેર દાખલ બાંધાવ્યો હતો. એની અંદરનાં ભાગમાં તે વખતે સ્થળો સંગેમરમર જડી લીધેલા તથા એનાં મથાળાં પર પુતળાં ગોઠવેલાં અને એનાં ટાવર ઉપર એ શહેનશાહનું ગંજલ પર પુતળું મુકેલું હતું, (જેનું ડોકું વેટીકનનાં મ્યુઝીયમમાં રાખેલું છે) હમણાં તેવું કાંઈ નથી. સંગેમરમરનાં પથરો વટીક કાઢાડી લઈ ગયા છે અને હાલ તેમાં શૂલજરો રહે છે.

એ જોતા જોતા હમો દુન્યાનો વખલાયલો સૌથી મોટો મેહુલ વી વેટીકન (Palazzo Vaticano) કે જેમાં હાલ પોપ રહે છે અને તેની તે મીલકત ગણાય છે તેની અંદરની શકલપચર મ્યુઝીયમ (Sculpture Museum) જોવા ગયા. એ મેહુલ સેંટ પીટરનાં દેવલનો ઘણી બાજુ પરથી આવેલા છે, અને દેખાવે ધણી ગંજલ પર તથા બાહારથી સારો માલમ પડે છે, અને તેનું એન્ટ્રન્સ સેંટ પીટરનાં ચોકમાં થઈને તેની પાછલથી જવાનું છે. એ અસંખ્ય પોપોને રહેવાનું સાધારણ રીતનું ઘર હતું; પણ પાછલથી તેમાં ધણાં પોપશો વધારો કરતા આવ્યાથી દુન્યામાં સૌથી મોટો ગંજલ પર મેહુલ કેહેવાય છે. એમાં આગલ પોપસો આવજલવ કર્યા કરતા હતા, અને તે વખતે લેટીન વકરીને મેહુલ તે નામનાં દેવલ આગલ હતો ત્યાં રહેતા હતા; પણ મને ૧૩૭૮ માં હાંધાં પેહેલી કોનકલેવ (ધયાને કારડીનલશોની મીટીંગ) ભરી હતી, અને ત્યારથી ત્યાં પોપ્સ રહેતા આવ્યા છે. એમાં હાલ ૨૦ ચોક (ધયાને જુદા જુદા ભાગો સાથે મેળવી નાખેલા) અને ૧૧,૦૦૦ એરડાઓમાં હોલો, ચેપલો, સેલુનો અને વાપરવાનાં એરડા છે, જેમાંનાં મોટા ભાગમાં નવાઈનાં મંત્રાલ તથા શો રૂમ્સ (Show Rooms) છે. ઇટલીનાં રાજ વીક્ટર ઇમેન્યુલે જયારે રામ મને ૧૮૭૦ માં લીડું ત્યારે પોપને હસતકની (તેની આગલ પોપ અહીંયાનાં રાજ ગણાતા હતા) સ્થળી ઇમારતો લઈ મુકી હતી, અને ફક્ત એ વેટીકનને તથા લેટીનનો (એઓનો અસંખ્ય રહેવાનો) મેહુલ અને એક કાસ્ટલ ગોનડોલ ફ્રાંસમાંની વીલા કરીને તેઓનાં હાથમાં બાકી રાખ્યાં છે, તેથી પેપ્સ પાચસ નવમો જે તે વખતે હતો તે અને તેની પછીનાં હમણાંનાં પોપ લીઓ તેરમો બાહાર નો-

કળતા નથી, અને કહે છે કે હમાને તો કેદ કીધા હાય તે બરાબર છે, નેથી ધણી ફીયા જે એ લોકો આગલ કરતા હતા તે ત્યારની (ધ્યાને ૧૧ વરસ થયાં), બંધ થઇ ગઇ છે; અને તેઓ સેન્ટ પીટર્સનાં દેવલમાં વટીક જતા નથી પણ પોતાનાં વેટીકન મેહલમાં (કે જને એ લોકો હમણાં બંધીયાનું કહે છે.) ચેપલો છે ત્યાં જ ભગતી કરી લોકોની મુલાકાત કરે છે. એ મેહલમાં હમા સેન્ટ પીટર્સની જમણી બાજુ પરનાં રમતાપરથી ગયા હતા, જ્યાં એન્ટ્રન્સમાં એક મોટા હળ ડુંગરીપર બાંધી લીધા છે, જે પરથી મેહલમાં પેકા હતા. ત્યાં એ પોપનાં વખણાયલા સ્વીસ-શારડની ચોકી બેઠેલી હતી. એ ચોકીયાંન સ્વીટબ્રહ્મડનાં માણસો છે, અને તેઓના પોશાક માઇકલ એનજેલોએ જે દીશાધન કીધા હતા તે જ રાખેલો છે, નેથી તે વખતનાં (૩૦૦ વરસની ઉપર) હીસાબ પ્રમાણે ચલકતો, કાળા, પીલા, અને લાલ પટાપટાનો બનાવેલો ધણો રમુજ લાગે છે. એ સ્વીટબ્રહ્મ લોકોનો કે પૈસાને ખાતર ખીજ ગા-મામાં સોલજરો થાય છે તોપણ ધણાં બીસ્વાસુ અને હમેશાં ગમે તે હાય તોપણ પોતાનાં ધણી ઉપર જીવ કાઢાડી આપનારા છે, તેથી જે રાજને પોતીકી રૂપત ઉપર બરાસો નહીં રહેતો હાય, તે એ લોકોને પોતાનાં બાડીગાર્ડસો બનાવીને રહેવાનાં મકાનોની તથા પોતાની ચોકી કરવા સારું રાખે છે. એ મુજબ ફ્રેન્ચ રિવાજુશનની વખતે લુઇ સોલમા પાસે પણ એજ દેશનાં ગાર્ડસો હતા, જેઓએ પોતાનો જીવ એ પાદશાહની ઉપર તેને પકડવા આવેલા લોકોને આપ્યો હતો; અને જો કંતેની આખી રખેત તેની સાંધે થઇ હતી, જોપણ તેઓ નીમકહલાલ રહ્યા હતા. તેમ વીકટર હર્મેન્સુલે જ્યારે રામ લીકું ત્યારે પણ એ લોકો પોપની

તરફથી થોડુંક લડ્યા, અને પોપે લ-ડાઇ બંધ કરવા કહ્યાથીજ પાછા હટ્યા હતા. વેટીકન મેહલનું એન્ટ્રન્સ થાંકડું છે અને તેમાં ધણી જામી સીડીઓ ઉપર થઇને ઉપર જવાય છે, તેથી ભપકાવાળું લાગે છે. તે સીડીઓ સંગેમરમરની અને ધાનીટનાં મોટા થાંભળાઓની વચમાં બાંધેલી હોવાથી ધણી સોભે છે. ઉપર ચ-હડતાં પેટ્રોલા સીક્સ્ટાઇન ચેપલ (Sixtine Chapel) આવે છે તે જોયો, જે સીક્સ્ટથ ચોથાએ સને ૧૪૭૧-૮૪ સુધી માં બાંધ્યો હતો. એમાં પોપ ગુડફ્રાઇડ વાલા તેહવારેપર મીશરેરી, યુધ, બરેસપત અને સુકરવારે ગવાડે છે તેથી એ ધણી વખણાયેલો છે. એની અંદર ચેપલ ધણી સારે છે પણ દીવાલો તથા છતો ઉપરનાં ચીતારો જે માઇકલ એનજેલોને હાથના છે તે ધણાં વખણવા લાયક છે. એ ચીતારોને સાત વરસ એ ઉપર લાગ્યાં અને ૧૫૪૧ માં તે તૈયાર કીધાં હતાં, તેમાં એલટરની ઉપર ક્રાઇસ્ટને પાડેલો છે, જે ખરાબ માણસોને પોતાથી દુર કરે છે, તેઓ તેની નીચે દાજખમાં જાય છે તથા સારાં માણસો તેની સાથે મેહુસતમાં રહે છે. તેમાં એનાં વખણાયેલા સેન્ટ જે હથી-યાદથી તેઓને આએ દુન્યામાં રીખાવીને મારી નાંખ્યા હતા તેની સાથે પાડેલો છે. સેન્ટ ક્રોસાઇન (ઓરત હતી) તેને એક ચકર ઉપર હાડકાં બાંજીને મારી હતી, તેથી ચકર તેણીનાં હાથમાં આપ્યું છે, સેન્ટ બારોકોલોમીઓની જીવતાં જીવત આમડી કાઢાડીને મારી નાંખ્યો હતો, તેથી તેનો આમડી કાઢાડેલી તેનાં હાથમાં છે. ઇત્યાદી. પણ સૌથી ધરસ તો એ ચીતારાનાં એ ચેપલનાં ચીતારને કો-ઇએ વગોવ્યો હશે, તેથી તેને મીકલ અંજેલો દાજખમાં પાડી તેને ગધિરાનાં કાન પાડેલા છે. એ પેનટીંગસો દીવાલ ઉપર પાડેલાં

છે તે ચેપલમાંની બતી તથા કુંવાડાથી કાળાં અને ઝાંખાં થઇ ગયાંછે, તોપણ ઘણી સારી હાલતમાં રહેલાંછે.

હમા ત્યાંથી નીકળીને વેડીકનનું મ્યુઝીયમ એક સ્કલપચર (ધ્યાને પુતળાંનાં કોતરકામનું મ્યુઝીયમ) જોવા ગયા હતા. એ મોટું મ્યુઝીયમ અમુલનાં હુતરનું પોપ કલેમેન્ટ ચાદમાએ સને ૧૭૬૯-૭૫ સુધીમાં સ્થાપ્યું હતું, અને તેમાં હાલ બધાં મલીને આસરે ૬૦૦૦ નંગો એકઠાં કીધેલાંછે, એટલું મોટું કોતરકામનું મ્યુઝીયમ ખીજે કોં નથી. એનાં દરવાજાનાં આટલામાં બે મોટા લાલ પોર-શીરીનાં પથરનાં સારોફોગ્રમ્સ, જે શહે-નશાહ કોનસ્ટંટાઇનની મા સેન્ટ હેલીના તથા તેની લીકરીની પોરપરથી આગલ કાહાડીને લેડીરનનાં મેહલમાં રાખેલાં હતા, તેમાંથી લાવીને હીંયાં મુકેલાંછે. એ સારોફોગ્રમ્સો સને ૧૧૫૦-૫૪ નાં શાલમાં એનાસ્ટેશીઅસ કરીને ઉસ્તાદ હતો તેનાં હાથનાં કોતરેલાંછે તેમાં સેન્ટ હેલીનાની પોરપર નકશીનું કામ ધોડા તથા માણસોનું એવું સરસ કોતરેલુંછે કે આજનાં કોતરકામને ટકર મારેછે, અને એવા સરસ શારોફોગ્રમ્સ હમાએ ખીજે કોં જોયો નથી. તે એક પથરનો ૮) શીટ લાંબો, ૫) શીટ પોહોજો, અને ૬) શીટ જાંચો. એ સારોફોગ્રમ્સોની વચમાં જમીનપર મોઝાઇક વરક ઘણા સરસ કુલોનો બનાવીને મુકેલાંછે, અને એવા ખીજાં આરડાઓમાં ઘણાંછે, જેને વાસતે કહેછે કે હેદરીઅન એમપરરનાં વીલાની જમીનમાંથી કાહાડી લાવીને લીવા તેજ માફક ગોઠવેલાંછે. એ મોઝાઇક કારીગીરી ૧૫૦૦) વરસનો જુનીછે. એ ચાલમાંથી ધો રોટુન્ડા(The Rotunda) કરીને ગોળ આરડોછે તેમાં જવાયછે, જેમાં વચમે એક ઘણો મોટો હમામ પોર્ષરી પથરનો ૪૪૫ શીટ પેરાવાનો શહે-

નશાહ ટરાજોનનાં હમામમાંથી સને ૧૫૫૦ માં ખણી કાહાડ્યો હતો તે મુકેલાંછે. એમાં ખીજાં મોટાં મોટાં પુતળાંએછે તેમાં એક પુતળું હરકુલીસનું ગીલીટ કીધેલુંછે, જે છેલા પોપે તેને શાધી કાહાડનાર પાસેથી એક લાખ રૂપીયે વેચાતું લખને અહીંયાં મુકેલુંછે. એ પુતળું જમીનની ૨૦) શીટ અંદર દઢાયલું સને ૧૮૬૪ માં પાડું હતું. તે ઉપરાંત ખીજાં ૧૦) શીટની જગ્યામાં પુતળાંએ ઘણી સરસ કારીગરીનાં મુકેલાંછે. ત્રીજાં આરડાને હાલ એક મ્યુઝીમ (Hall of the Muscs) કરીને કહેછે, જેમાં નવ મ્યુઝીસોનાં પુતળાં ટીવાલીથી જમીનમાં ખણતા મલ્યાં હતાં તે મુકેલાંછે. એમાંનાં નામે ધી મ્યુઝીમ એક ટરેન્ડી, કોમીક, એસ્ટરોનોમી, હીસ્ટરી, મેમરી, લાઇ-રીક, એપીક, શાનગય, અને મ્યુઝીકનાં કહેછે. તે સઘળાં એકથી એક સરસ હુતરનાં બનાવેલાંછે. તેનો પછીનાં હાલને જાનવરોનો હાલ (Hall of Animals) કહેછે, જેમાં સઘળી જાતનાં જાનવરોનાં પુતળાં તરેહ તરેહનો ગોઠવણીનાં મુકેલાંછે. એમાં એક આરસીમાં એક સીંહ એક ગોધાને મારેછે તેની ઘુણી સરસ પેનટીંગ મોઝાઇક વરકમાં ચીતારેલીછે. એમાંથી ધી ગેલરી (The Gallery) કરીને આરડોછે ત્યાં અમુલનાં મુરતીપુજકો સુડાંને ખાલી તેની રાખ વાસણોમાં મુકતા હતા જેને સીનીરરી (Cinerary) કરી કહેછે તેમાંનું એક આરીયંટલ આલેખાશરનું ઘણી સરસ બનાવટનું તથા મોટું કદનું મુકેલુંછે, જેમાં જર-મેનીકસ શહેનશાહની છાકરી લીવીલાની રાખ હતી એમ ધારેછે. તેની પાસે કાલા શહેનશાહનાં હમામખાનામાંથી લાવેલાં આલાખાશરનો એક જ પથરનો ૧૦) શીટ પેરાવાનો હમામ મુકેલાંછે. એજ આરડામાં એરીઆડનીનું પુતળું

ધણીજ સરસ બનાવતનું, અને તેનું કપરા-
નું આદળ આબેહુબ જાણે પેહેડેલું હોય
તેમ દીમેછે, જે આખે વેરીકનતાં સંગ્ર-
હમાં સૌથી સરસમાંનું એક ગણાયછે.
એ એક ઓરતનું પુતળું છે, અને ભુત-
કથા પ્રમાણે એને એનો આશક કીશીદુસ
નાકશોશનાં ટાપુપર પડતી મુકીને ચાલી
ગયો હતો, તે વખતે નાશીપાએય થઇને
તે ભાવપર પડી પડી બંધી ગઇછે, પણ
જાણે એનથી મુતી નહીં હોય તેવી રીતે
એમાં દેખાડેલી છે, અને આંગ વાંકુંતીકું
અને મોઢાડાંપર વીચાર હોય તેવા દે-
ખાવ ધણો સરસ કીધેલો છે. (હમો એ
બાબતની વીગતો લખીને બરાબર સમ-
જાવી શકતા નથી પણ આપણે નજરે
જોઇએ છીએ ત્યારેજ તેનો ખુબી માલમ
પડે છે.) એની પાસેનો ઓરડો ધી ફર્સ્ટ
કેબીનેટ (The First Cabinet) કરી
આલખાયછે, તેમાં લેઆકુન અને તેનાં
છોકરાઓને મીનેરવા દેવીનાં હોકમથી બે
સાંપો વીટળાઇને ચુરી નાંખેછે તે બના-
વેલાછે, જેમાં એ લોકો જાણે ખરેખરા
કચડાતા હોય તેમ તેઓનાં હાથપગ એ-
આઇ જાયછે અને મોઢાડાં જાણે હુબ-
કથી શીકાં મારી ગયાં હોય તેવાં લાગેછે.
એની પાસે ધી સેકન્ડ કેબીનેટ (The
Second Cabinet) વાલા ઓરડા-
માં સૌથી સરસ એપોલો બેલવેડીઅર
(Apollo Belveder) નું પુતળું છે,
જે એટલું તો વખણાયલું છે કે એ
પુતળાંની કોઇ ખીજું પુતળું હરીફાઇ
ધરાવતું નથી, તથા વેરીકનતાં જેવાં
સંગ્રહમાં પણ એ સૌથી સરસ છે એમ
કેહવાયછે, અને આગલનાં સ્કલપચરનો
સરસમાં સરસ દાખલા દાખલ હમણાં એ
ગણાયછે. એ પુતળું નીચે શેહેનશાહનો
ચહેરો હતો તેની જમીનમાંથી દટાયલું
(૧૫) મી સદીમાં પાડું હતું. તે જીવતું
માણસ ઉત્તું હોય તેવું બનાવેલું અને

આપણી સાથે જાણે હમણાં વાત કરે તેવું
લાગેછે. એની પાસે ધી ઈડ કેબીનેટ
(The Third Cabinet) વાલા ઓર-
ડામાં કેનોવા કરીને છેલ્લો વખણાએલો
ઇટલીનો સ્કલપટર થઇ ગયોછે તેનાં
હાથનાં ત્રણ પુતળાંઓ મુકેલાં છે. જેમાં
પરસ્યુસ (Perseus) પોતાનાં હાથમાં
ગોરગોન (Gorgon) નું ડોકું લઇને
ઉભો છે, અને તેની આસપાસ ખીજાં બે
પુતળાં હાથ મુકીથી લડાઈ કરનારાં
(Boxers) હાથની મુકી વાલીને લડતા
તેમનાં ડંડ (Muscles) તથા પગનાં ટેંટાં
લડતી વખતે જેમ તણાયછે તેવાં આબે-
હુબ પાડેલાં છે. એ પુતળાંઓ જોકે ધણાં
સરસ છે, તોપણ એ ઓરડામાં એથી સરસ
અમુક દેવો તેને પોલીયન પોનાપાર્ટ બચકી
ગયો હતો તેની બદલીમાં મુકેલાં છે તેથી
તેનું નામ Consoler ધ્યાને મનમારીને
સમજવાનો દીલામો દેનાર કરીને પાડેલું છે.
એની પાસેનો ઓરડો ધી ફોર્થ કેબીનેટ
(The Fourth Cabinet) કરીને છે.
તેમાં સૌથી સરસ ધી મરક્યુરી ઓફ ધી
બેલવેડીઅર (The Mercury of the
Belvedere) કરીને પુતળું છે જેખી
એવું સરસ બનાવેલું છે કે ઉપર જણાવેલા
એપોલો બેલવેડીઅર (Apollo Belve-
dere)નાં પુતળાંની બરાબરી કરી શકે.
એ પુતળું અને ૧૫૩૪ નાં શાલમાં એક
દેવલ આગલની જમીનમાંથી પાડું હતું.
એ પ્રમાણે ધણાં ખીજાં વખણાયેલાં પુ-
તળાંઓ હીંચાં જીદા જીદા ઓરડામાં
મુકેલાં છે જેઓનો તારીફ લખ્યે તો ધણું
લખાણ થઇ જાય પણ એટલુંજ જણા-
વવું બસ છે કે એ પુતળાંની ખુબી વાંચ્યા
કરતાં નજરે જોવાથી માલમ પડે છે. એ-
માંથી હલકાંમાંનાં હલકાં પુતળાં જે
મુબઇમાં આવેતો તેની બરાબરી મુબઇ
નાં કોઇપણ પુતળાં કરી શકશે નહીં.
એ પુતળાંઓ જે એકાં કીધાં છે તે બધા-

ની કીમત જો ગણિતો કરાડો રૂપિયાની થઈ જાય, પણ તે કાંઈ કીમત આપીને વેચાતાં લીધેલાં નથી, લોકોને રામ શહેરમાં જેવી બનેલાં હુન્નરકામ મલે તે સરકારી મીલકત ગણાયાથી, તેમજ પોપ અહીંનાં રાજા હોવાથી આવો મોટો સંગ્રહ ઘણાં વરસો સુધી કરતા આવ્યાથી તે આવે આટલો વખાણાય છે. ખીજા ખાનગી ગ્રંથરૂએ જેઓ કરાડપત્તીએ તેઓને ત્યાંના હુન્નરકામનાં સંગ્રહ ઘણાખરા પદ્ધતિ આપીને વેચાતા લીધેલા હોવાથી આવો મોટો સંગ્રહ કરવાને અશકત હતા, પણ પોપ ધર્મચુર હોવાથી તે જે માંગે તે કુદાલીક રહેતે ખુશીથી આવે તેઓ પાસે આવો મોટો સંગ્રહ આટલા થોડા વખતમાં થયો તેની નવાઈ લાગતી નથી. એવા થોડાજ ઓરડાઓ લોકોને જોવા સારું ખાલા રાખેલા છે, પણ ખીજા ઘણાં ઓરડાઓ એવા હુન્નર કાંમથી ભરેલા છે તે લોકોને દેખાડતા નથી, અને તે સારું પોપની ઇચ્છા તેનાં સેક્રેટરીની રજા લેવી પડે છે. બંધ ઓરડાઓમાં હજોએ બાહારથી તેનાં બારણાં કે જે લાખડની નક્કીનાં છે તેમાંથી તેની ગેલેરીઓ જોઈ જેમાં પણ એવી એવી કારીગરી તથા દીવાલોપર તાંગેલા નક્કયાથી ઓરડાઓ ભરેલા દીકતા હતા. એ શીવાય એક આખી ગેલેરી ભરીને અમલનાં મુરતી-પુજક તથા ક્રીસ્તીઅનનાં ધોરસ્થાનમાંથી લાવેલી તત્તોઓ દીવાલોપર જડી છે, જે ૧૬,૦૦૦)ને આસરે એકઠી કાઢેલી છે. એક હાલ છે તેમાં બધી ટેપેસ્ટ્રી કામ રફાયલ ચીતારાનાં પીકચરો ઉપરથી બનાવેલી છે. એ બાજુ નોચેનાં માળખે ઇજીપ્શીઅન મ્યુઝીયમ છે તે પણ જોઈ હવું, જ્યાં ઇજીપ્તથી લાવેલી મમીય તથા મારેકોફાઈઝ અને ધોરમાંથી મલેલી ચીજોનાં સારો સંગ્રહ કાઢેલા છે, પણ તે ઇજીપ્તનાં તથા ખીજા કુરોપનાં મોટાં મ્યુઝીયમોને એ બાબે પુગી શકે નહીં.

એ સમય જોઈને એનીજ પાસે સેંટ પીટર્સનું કુન્યામાં વખાણાયલું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ આખા કુરોપમાં સૌથી મોટું કહેવાય છે. એનાં એન્ટ્રેન્સની સામે એક ઘણો મોટો ચોક ધેરી લીધે છે જેની બાજુએ દેવલને અડડતા અરધા ગોળ આકારમાં મેહુ બાજુપરથી આટલાઓ ખાલા થાંભળાઓ (Colonnades) નાં બાંધેલા છે, તથા તેની વચ્ચેનાં ચોકમાં કુવારા કાઢેલા છે તેથી તે ઘણો ભવકાદાર અને સોભાઈતો લાગે છે. એ કોલોનેડની જગ્યા ૭૯૪ થી ૭૫૪ શીટની છે, અને તેની વચ્ચે જે મેદાન છે તે ૯૧૩ થી ૭૫૪ શીટ તથા અને તેની સાંમેનો ખોલો ચોક ૨૬૬ થી ૨૨૫ શીટનો છે. તે જો સાથે લઈએ તો ઘણો મોટો ચોક થાય છે. એ કોલોનેડ ચાર થાંભળાની હારનો બાંધેલા છે. એને અને ૧૬૫૫-૬૭ સુધીમાં પોપ એલેક્ઝાન્ડર સાતમાંએ બંધાવ્યો હતા. તેની પોહોળાઈ ૫૨) શીટની અને એકેકા કોલોનેડમાં ૧૪૨) થાંભળા કાઢેલા છે. તેઓ દરેક ૪૨) શીટ જગ્યા અને કોલોનેડની બધી જગ્યાઈ પહોળા શીટની છે તથા તેની ઉપર મોટાં ૧૦) શીટના કદનાં ૨૩૬) પુતળાં મેંસ તથા પાદરીઓનાં મુકેલાં છે. એ કોલોનેડમાં ડાબી બાજુથી સેંટ પીટર્સનાં દેવલ સાથે અને જમણી બાજુથી એ દેવલ ઉપરાંત વેરીજનનાં મેહુલ સાથે મોટી ગેલેરીથી જોડાયેલા છે, જે દરેક ૨૩૮ શીટ લાંબી અને ૧૭) શીટ પોહોળી છે. દેવલનાં આગલા ભાગ (Facade) પર ચહડતાં મોટી સીડી આવે છે તેઓના છેડાપર સેંટ પોલ અને સેંટ પીટર્સનાં ગંજાવર પુતળાં મુકેલાં છે. એ સેંટ પીટર્સનાં દેવલની જગ્યા પર આગળ સેંટ પીટર્સની કાંઈકસ્ટની પછી તેનો ખલીફ હતા તેને કાંઈકસ્ટની માફક જ શહેનશાહ નીરોનાં હોકમથી કાસપર ખીલા થોકોને પણ જોવા

કરીને મારી નાંખ્યો હતો તેની માદગારી-
માં એ દેવલ બાંધેલું છે. એ સેંટ પીટરનાં
હસ્તક્રમાં કાઢરો બેહેસતની કુચી આપી
હતી તેથી તેની પછીનાં બલીફા જે પોપ
કહેવાય છે તેઓ તેની વતી આએ કુચી-
નાં લોકોને બેહેસતમાં જવાની છુટી
આપે છે, તેથી એને માન ધણું મળે છે
અને એ લોકોનો કરેશટ પણ કુચીને
છે. એ દેવલ અમલ ધણું નાધળું સેંટ
પીટરને જ્યાં દોરેલો હતો તે જગ્યા પર
સને ૧૦૬ નાં શાલમાં સેંટ એનેકલી-
શીઅસ કરીને રોમનો પાંચમો ખીશપ
થઈ ગયો છે તેને બંધાવ્યું હતું. તે અને
૩૨૪ નાં શાલમાં પોપ શીલવેરેરે શેહેન-
શાહ કોનશ્ટેનટાઇનને સમજાવ્યાથી તેને
ખેશીલીકા (ધ્યાને મોટું દેવલ) બંધાવી
આપ્યો હતો. એ શેહેનશાહ રોમનાં શે-
હેનશાહોમાંથી પેહેલો ક્રીસ્તીઅન થયો
હતો. ત્યારપછી એ દેવલ ૧૫ મી સદી-
માં પડી જાય તેવું થવાથી નવેસરથી બાં-
ધવા સારું એનાં ડીઝાઇન કીધા, અને
તેનું કામ એક કારીગર ચલાવે અને તે
મરી જાય ત્યારે ખીજો તેની જગ્યા પર
આવે તે પોતાને મન ગમતી ડીઝાઇન લે
તેમ ફરકાર ધણું વરસો સુધી થયો, તથા
કોઇ કોઇ વખતે ખેપ મરણ પામવાથી
અટકવું ચાલે. એ મુજબ પોપ પોલ ત્રીજા-
એ અને ૧૫૩૪-૫૦ માં પાછું કામ ચાલુ
કરાવ્યું, અને માઇકલ એનજેલો કરીને
કુચીમાં રકલપટર, પેનટર તથા આરકી-
ટેક્ટ ઘખલ વખણાઇ ગયો છે તેને તેની
૭૨) વરસની જામરે તેઠાવીને એ કામ
સોંપ્યું, જેણે એનો ડીઝાઇન ફરકાર કરીને
નવો પર્લાન વંદર દીવસમાં તઇયાર કરી
આપ્યો, અને એની દેખરેખ હેઠળ
કામ ચાલ્યું. તે છેક એ ૯૦) વરસની
જામરે મરણ પામ્યો ત્યાં સુધીમાં યુબજ
તઇયાર થવા આગ્યો હતો. એ યુબજનો
ડીઝાઇન તેને એવો કીધો હતો કે કોઇ

યુબજ તેની મોટાઇ બરોબરી કરી શકે
નહીં. એનાં મરણ પછી ખીજા ઇજને-
રોને કામ સોંપ્યું. એઓને પૈસા ખુટી
પડવાથી કામ આસતે આસતે ચલાવવાની
ફરજ પડી હતી, પણ પોપ પાંચમો સી-
કસ્ટસ જ્યારે અને ૧૫૮૫ માં ત્રણ ઉ-
પર આગ્યો ત્યારે એનું કામ પાછું ધ-
મધોકાર ચલાવવા માંડ્યું, અને દરશાલ
૧,૦૦,૦૦૦) સોનાનાં કાજીન એને સારું
ખરચનાં જીવન કરતો ગયો, તથા ૬૦૦)
માણસો એની ઉપર રાત દીવસ કામે લ-
ગાડીને ૨૨) માસમાં એ દેવલ પુરું કર્યું;
પણ યુબજ પર જે ફાનસ છે તે તથા યુ-
બજની બાહારનો ભાગ અને અંદરનાં
ભાગમાં મોઝાઇક કામ તથા તે પરનો
દડો અને કાસ પાછલથી સને ૧૫૯૩ માં
તઇયાર થયાં હતાં. એ યુબજમાં ૩૦,૦૦૦)
રતલ તો ફક્ત લોખંડ વાપરવામાં આવે-
લું છે. એના આગલા ભાગ પછી કોલો-
નેડ્રસ ઇત્યાદી બનાવવાનું કામ ચાલુ
રહેતાં તે છેક સને ૧૭૮૪ માં તઇયાર
થયો હતો. એ મુજબ ગણતાં એ દેવલ-
નો પાયો અને ૧૪૫૦ માં નખાયો ત્યાર-
થી તે એ દેવલ ઇજનું ત્યાંસુધી (અને
૧૬૨૬ માં) એ બાંધવા પર ૧૭૬) વરસ
લાગ્યાં હતાં, અને તેટલા વખતમાં ૨૮)
પોપસ રાજ કરી ગયા, તથા ૧૫)
ઇજનેરો તે બાંધતાં એક પછી એક
મરણ પામ્યા હતા અને કોલોનેડ્રસ સુ-
ધી તઇયાર થતાં બધાં મલીને પેહેલેથી
છેલે સુધી ૩૩૪) વરસ લાગ્યાં! એની
ઉપર ખરચ શું થયો હશે તે કોઇ કહી
શકવું નથી, પણ એક આરકીટેક્ટ કારલો
ફાનોટોનાંએ સતરમી સદીમાં એ બંધાઇને
ઇજનું ત્યારે ગણતરી કીધી હતી, તે મુજબ
તે વરસ ધ્યાને ૧૬૨૬ સુધીમાં એ દેવલ
ઉપર દશ કરોડ રૂપીયા (૪,૬૮,૦૦,૪૯૮
રોમન ઇશકુદી) થયો જાણ્યે એમ ધારતો
હતો, પણ ત્યારપછી ખીજો કેટલો થયો હશે

તેની ગણતરી કાંઈએ કીધી નથી. એની મ-
રામત પાછલ હાલ દરશાલ રૂપીયા ૬૩,૦૦૦
અરમવા પડે છે એટલું માટું છે. એનો
આગલો ભાગ ૩૭૨) શીટ પોહોળો અને ૧૫૪
શીટ ઊંચા છે. એનાં ૮) મોટા થાંભળાં છે
દરેક ૯૩) શીટ ઊંચા અને ૯) શીટ પરીધમાં-
છે. એનાં (આતલા) Facade નાં મથાળાં
૫૨ ૧૯) શીટ ઊંચાં ૧૩) પુતળાં છે,
તેઓમાં કાંઈસ્ટ અને તેનાં ૧૨) ચેલા
પાડેલા છે. એની બાજુપર બીજા આરક-
ટરા આટલા જેવું કાંઈલું છે, જેનાં છેડા-
આપર એ મોટાં ગંજવર પુતળાં શહેનશા-
હ કોનસ્ટેનટાઇન અને શારલેમેનનાં ઘોડા
પર મુકેલાં છે. તેઓની વચ્ચેની એ ફ્રેસેદ
સુધાં ગણતાં એ દેવલની પોહોળાઇ ૪૬૬)
શીટની છે, અને માંહેનો વીસ્તાર અંદરનાં
બારણાંથી તે છેક પાછલનાં ભાગ સુધી
૬૧૯) શીટ લાંબા અને ૪૪૯) શીટ પોહો-
ળાઇમાં છે. એ ભાગ જાણે એક માટું
દીવાનખાનું હોય તેમ લાગે છે તથા તેની
ઊંચાઇ ૧૫૩) શીટ છે. એનાં યુ'બજની
ઊંચાઇ કાંસ સુધાંની ૮૭૦) શીટ અને
યુ'બજની માંહેલી પરીધ ૧૪૧૧ શીટની છે.
એ દેવલમાં અંદર તથા બાહાર મલીને
૭૫૬) થાંભળા (કોલોનેડ સુધાં) છે, તેમાં
અંદરનાં ભાગમાં ૨૪૫) આવેલા છે, જેનો
મોટો ભાગ અસલનાં રોમ શહેરના ઇ-
મારતોમાનો લાવેલો છે. અને ૧૮૨૮ માં
બધા મલીને ૩૮૯) પુતળાં એમાં હતાં,
જેમાં ૪૦) ધાતુનાં, ૯૬) સંગેમરમરનાં
તથા બીજાં બાકીનાં ત્રાવરટાઇન અને
સ્ટેકો વરકનાં હતાં. ત્યારપછી બીજાં ૯)
ગંજવર પુતળા મરમરનાં વધ્યાં છે, એમાં
૪૬) ઓલટર છે અને ૧૨૧) દીવાનાં ફા-
નસો છે, જેમાંનો મોટો ભાગ જથુક સલ-
ગાવેલો રહે છે. એમાં સ્થળા મલીને ૧૩૨)
પોપ દર્શાવેલા છે. એ માંહે જવાનાં પાંચ
મોટા પ્યાંખનાં બારણાં છે તેમાંનું એક
ચીની લીધેલું છે અને તે ઉપર કાંસ મુ-

કેલા છે. એને પવીત્ર બારણું (Porta
Santa) કહે છે, જે દર ૨૫) વરસે જી-
ખીલીનો મોટો તેહવાર કરે છે, ત્યારેજ
જંધાડે છે, જ્યારે પોપ પોતાને હાથ પેટે-
લાં રૂપાંની હથોડી તે ચીની લીધેલાં કામ
પર મારે છે. એવી છેલી જીખીલી અને
૧૮૨૫ માં થઇ હતી. ત્યારપછી અને ૧૮૫૦
માં એ જંધાડવાનો વખત આવ્યો પણ તે
વખતે પોપ રોમમાંથી નાસી ગયેલો હતો,
તેથી તેહવાર કીધો નહોતો. ત્યારપછી
૧૮૭૫ માં તે દીવસ પાછો આવ્યો ત્યારે
પોપનાં હાથમાંથી રોમનું રાજ જતું ર-
હેલું હતું તેથી તે વેટીકનનાં મહેલમાં
બંધાવાનું કરીને પડી રહ્યો, અને બાહાર
નહીં નીકળ્યો તેથી જંધાડયું ન હતું, અને
હજી પણ તેમજ બંધ પડેલું છે. એ બા-
રણું જીખીલીમાં જંધાડે છે ત્યારે ખીજાં
બારણાં બંધ કરે છે અને એમાંથીજ લોકો
તેટલા દીવસે આવજાવ કરે છે. બારણાં-
માંથી અંદર પેલા કે અંદરનો ભાગ આ-
પણે જોઇને ખુશી થઇ જઇએ છીએ,
જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં જોયી જાતનાં કી-
મતી પથરાંનું તથા બીજાં ભોમક કામો
નજરે પડે છે. એનો દેખાવ જો કે ધણો
ગંજવર લાગે છે; તોપણ એની પોહોળાઇ
તથા ઊંચાઇ તેવીજ ગંજવર હોવાથી તે
જેટલો મોટો લાગવો જોઇયે તેટલો દી-
સતો નથી. પેટેલાં એનજનસની બાજુપર
પાખ પાણી રાખવાનાં વાસણો બચાંઓ-
નાં પુતળાં બનાવીને તેઓનાં હાથમાં
આપેલાં છે, જે દુગથી જોઇયે છે તો તાઢ-
ળાં લાગે છે; પણ નજીક ગયા કે ધણાં
મોટા વીસતારનાં માલમ પડે છે. એક
છેડે બારણાં આગલ હોમને ઉભાં રાખી-
ને હમારા ભામીઆએ અંદરનો ભાગ
જોવાને કહ્યો પણ તે ધણો પ્રમાણમાં
બાંધેલો હોવાથી જેટલો મોટો દીસવો
જોઇયે તેટલો લાગતો નથી. એ દેવલ
યુરોપનાં મોટાં વખણાયેલાં દેવલો કરતાં

નીચે મુજબ માટું છે, જે એની ફરસપર જેટલા તે દેવલનો વીસ્તાર છે તેટલી ભરી ને ત્યાં એકેકો તારો પાડી ત્યાં તેનાં નામ તથા કેટલું નાધણું છે તે કોતરેલું છે. સેંટ પીટર (૬૧૯) શીટ, લંડનનું સેંટ પોલ ૫૧૬૧૧૧ શીટ, ફ્લોરેન્સનું કેઠીફલ ૪૯૫) શીટ, મીલનનું કેઠીફલ ૪૪૮), સેંટ પેટરોનીઆ કરીને બોલોનામાં છે તે ૪૪૦), સેંટ પોલ નામનું રોમમાં બીજું કેઠીફલ છે તે ૪૨૩), અને કોનસ્ટેનટીના-પલમાં સેંટ સોફાયા, (જે અસલ દેવલ હતું પણ હાલ મસજીદ કીધી છે) તે ૩૬૪ શીટ લંબાઈમાં છે. આગલ ચાલતાં હમેને થાંભળાઓપર, દીવાલોપર, તથા ગોખલાઓમાં પુતળાઓ દીસતાં હતાં, તથા દીવાલ અને જમીન સમળું સંગેમરમરનાં રંગીન પથરાંનું સાફ ધસેલું હતું. આગલ ચાલતાં જમણાં હાથપર એ દેવલનાં સેંટ પીટરનું વખણાયલું બ્રાંઝ ધાતુનું પુતળું મુકેલું છે, જેનો એક પગ જરા બાહારથી રાખેલા છે, જેનાપર પુજનારાઓએ ચુમી એટલી તો લીધેલી છે કે પગનાં આંગણાં-ઓનાં ખાંચા સુધળા ધસાઈ જઈને સાફ થઈ ગયા છે, અને વળી ખીજો પગ જે જરા અંદરથી છે, તેને ચુમી જે જાંચા કદનાં માણસો હાથે તેનેથીજ લેવાય તે પગ પણ થોડો ધણો ધસાઈ ગયો છે; કાંઈ અખજો ચુમીઓ વરસોનાં વરસ થયાં એ પુતળાંપર લેવાતી આવે છે! એનાં મથાળાંપર દીવાલમાં અહીંયાંના છેલો પોપ નવમો પાયસની સખી ધણી સરસ મોઝાઇકમાં બનાવેલી છે. એને એટલું માન ખીજા પોપો કરતાં વધતું આપવાનું કારણ છે જેટલા પોપ સેંટ પીટર મુખાં થઈ ગયા છે તે સુધળા કરતાં એણે વધતાં હયાને ૨૮) વરસ રાજ કીધું હતું. પાદરીઓની સુધણી પદવીઓ મેળવી રહીને છેલ્લાં કારડીનલ થાય છે તે કારડીનલમાં જે ધણેજ પઢેલા હોય છે તેને

“પોપ”ની જગોપર ચુંટી કાઢાડે છે, તેથી પોપ જાતેજ ધણાં બુધા હોય છે અને ધણાં વરસ એ હોધે ભાગવી શકતા નથી. એ પુતળું છોડીને એ દેવલનાં ચુંખજનાં હેઠળનાં ભાગપર આવે છીયે, તે ચુંખજ દેખાતો ૪૩૩) શીટ જોયો અને તે પર સુધળે મોઝાઇક કામથી સખીઓ ધણી સરસ ચીતારેલી છે. ચુંખજની હેઠળની દીવાલપર ચારે બાજુ ચાર મોઝાઇકનાં મેડાલીઓનો એ ધરમનાં ધવેનજેલીરો (કાઇસ્ટનાં ચેલા) માથુ માર્ક, દ્યુક, અને જોનનાં ૨૮) શીટની જાંચા-ઈમાં બનાવેલાં છે. એની હેઠળ મોટા ઓલટર આવેલા છે, તેનાં છતરનાં થાંભળા પાન્થનમાંથી પોપ આઠમા અરખેને તેનાં પોરડીમાંનું બ્રાંઝ ધાતુ ઝારી લાવીને બનાવ્યા હતા. તે ગોળ વળતાં બનાવેલાં છે અને એકેકો થાંભળો ૬૫૧ શીટ જોયો તથા મોટી બદાઈનો છે. તેમાં ૧,૧૬,૩૯૨) રતલ ધાતુ વપરાઈ હતી, અને તેપર ફક્ત ધોળ ચઢાવવા પાછલ ૮૫,૦૦૦) રૂપિયા ખેડા હતા. એ હાઈ ઓલટરની સાંખે રંગીન સંગેમરમરનાં કોરા ભરી લઈને તેની હેઠળ ૧૦) શીટ સુધી ઉતરવાની સીડી એવાજ પથરાંની કીધી છે, અને તે પરથી થઈને તે ઓલટર નીચે જ્યાં સેંટ પીટરનાં મુડાંનો થોડોક ભાગ દોટલા છે ત્યાં જવાય છે. એ ઘેરી લીધેલા ભાગ એવો તો સરસ અને રંગીન તથા કીમતી સંગેમરમર અને ખીજા એવા પથરાંનો બનાવેલો છે કે હજો તેની તારીફ કરી શકતા નથી. એ સીડીઓની વચમાં અને પેલી ધોરની સાંખે પોપ છઠા પાયસનું માટું સંગેમરમરનાં સફેદ પથરાંનું પુતળું ચુંખજમાંથી બંધી કરતો હોય તેમ મુકેલું છે. જ્યાં સેંટ પીટરનાં મુડાંનો ભાગ દોટલા છે તેની ઉપર કાસ પાડેલા છે, અને તેની ઉપર સોનાની પેટી બનાવી મુકી છે, તેમાં કાઇસ્ટને મારયો તે

કામનું લાકડું મુકેલું છે, તથા એ કુવા રોકી જગ્યા જેને ધી કોનક્રેશનલ ઓફ સેન્ટ પીટર કરી કહે છે તેની આસપાસ સોનેરી ધાળનાં (૮૯) ફાનસો આખી રાત તથા દિવસ ખાળ્યા કરે છે. એ હાઇ ઓલટરની પાછલ ખીજી દીવાનખાનું આવે છે તેમાં સેંડનાં (૧૬) શીટ મોટાં પુતળાં ગોખલાઓમાં (૧૧) શીટ જ્યાં પેડેસ્ટલોપર નંગ (૪) મુકેલાં છે. એ દીવાનખાનું મુક્યા પછી ખીજો ઓલટર આવે છે. (પહેલો ઓલટર જે હમોએ આગલ લખ્યો છે ત્યાં પોપ પોતેજ ભણે છે ખીજો કોઇ ભણી શકતો નથી તેથી તેને પોપનો ઓલટર પણ કહે છે.) એ જગ્યાને ટરીબ્યુન (Tribune) કરી કહે છે. ત્યાં સેન્ટ પીટરની પુરશી (એ પુરશી જેમ એક રાજા ફલાણાં રાજનાં તન્ન ઉપર બેઠો તેમ પોપને સેન્ટ પીટરની પુરસી ઉપર બેઠો કરી કહે છે) મુકેલી છે, જેને ચાર ૧૭૧૧ શીટ મોટાં પુતળાં આએ જાંચકી રાખેલી છે, જે પુતળાં દેવલોનાં મુરખીઓ સેન્ટ ઓગસ્ટીન, એમ્મિલો, ક્રોસોસ્ટમ અને એનેડોસીઅશનાં છે. એની ઉપર જણે આસમાન બનાવ્યું હોય તેમ આંજને રંગીને ગંજવર કદનું સઘળું ગોઠવેલું, અને તેમાંથી મુરજનાં કીરણો પડતાં હોય તેવું કોતરેલું છે. એ કીરણોનો રજાલ હવેલીઓનાં ભારવટીયા જેવી મોટી છે, અને તેને માથે કાચની બારીમાં એક કચ્છતર (જેને એ લોકો હોલીગારટ યાને પાક રહ કહે છે) પાડેલું છે. એ કોતરકામને ક્રોશમીઅનો ધી ગ્લોરી (The Glory)ને નામે ઓલખે છે, અને તે સઘળું આંજપર સોનાનો ધાળ કરીને બનાવેલું છે. તેમાં ૨,૧૯,૧૬૧ રતલ ધાતુ ખપી છે, અને બરનીની (Bernini) નામનાં મોટા ઉસ્તાદે બનાવ્યું હતું. એ ટરીબ્યુન વાલા ભાગની દીવાલમાં તથા ખીજી બધી ગમ ફરતી દીવાલોમાં મોટા ગોખલા કરીને હીંયાનાં દઢાયલા કેટલાક પોપોનાં ગંજવર

કીરતીસ્તંભ મુકેલાં છે, જેઓ ધણી કારીગીરીનાં અને દરેકની કીમત લખોની થઇ છે. એ ઉપરાંત દેવાલોપર અસલ ઉમતાદોનાં હાથનાં ગંજવર કદનાં એ લોકોનાં ધરમને લગતાં ઓધલપેનટીંગસ હતાં તેની કોપી મોઝાઇક વરકશમાં કરાવીને તે તસવીરો કાઢાડીને તેની જગ્યાપર મુકેલાં છે તે ધણાં જોવા લાયકનાં છે, અને તે દરેકપર લાખ લાખ ફાંક બેઠા હશે. એ મોઝાઇક કારીગરી પોપ પોતાનાં કારખાનાં રાખીને બનાવે છે, અને તેમાં ૩૦,૦૦૦ જાતનાં જીવંત જીવંત “સેડ્સ” તથા રંગોનાં પથરો વાપરે છે. પોપસનાં કીરતી સ્તંભોમાં સાતમાં એલેક્ઝાન્ડરનું સૌથી સરસ છે. તેમાં એને મથાળે આદમ કદનું પુતળું બનાવી બેસાડેલો છે, અને તેની આસપાસ સચાઇ, આશા, એકીન અને ધરમ (Truth, Hope, Faith & Charity) નાં પુતળાં કીધેલાં છે. તેઓનાં ઓળાપર કપડું ધાંકેલું હોય તેવો પડદો લાલ પથરનો કરી તેની હેઠળ જમનું પુતળું ભરાયલું પાડેલું છે, જે પેલા પડદો જાંચકી પોતાનો હાથ બાહાર કાઢાડીને તેમાં રેતીનું ધડીયાળ ખાલી થયેલું પેલા પોપનાં પુતળાંને બતાવીને જણે જણાવે છે કે હવે તમારો વખત પુરો થયો છે. એ સઘળું ધણી સરસ કારીગીરીનું બનાવેલું છે, અને તેની કીમત બેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા ઉપરની હશે એમ કહે છે. એ કીરતી આકૃતિઓ પોપસ પોતાને ખરચે મુકાવે છે. એ પ્રમાણે જોતા દેવલની ડાખી બાજુપર ગયા ત્યાં એક બાજુ બારણાંને મથાળે એક સાદી મથતપેટી જેવો ચીતાર પાડી તેપર કરોશ ચીતારેલો છે. એ જગ્યાની દીવાલમાં ખાંચો કીધેલો છે તેમાં જે પોપ મરે છે તેનું મુડું પહેલાં મુકી રાખે છે, અને જયારે તેની પછીનો પોપ મરે છે ત્યારે પહેલાનું મુડું કાઢાડીને તેને દોરે છે, અને પછી મરણ પામેલા

પોપને તેની પેટી મુધાં હીંધાં સુકી રાખે છે. એ પ્રમાણે એ જગ્યા હમેશાં એક પોપનાં મુડદાંથી ભરેલી રહે છે. હમણાં છેલ્લા પોપ મરી ગયો ત્યારે તેનું મુરડું હીંધાં સુકવું હતું; પણ તેને પોતાની મરજી એવી જાણવી હતી કે મને દોટ તેથી એનું મુરડું હમણાં થોડુંક થયુંજ ત્યાંથી કાઢાડીને દાટવું છે, અને એ જગ્યા પેટેલ પેટેલી ખાલી પડે છે. જ્યારે હમણાંનો પોપ તે રમી લીધો મરશે ત્યારે તેનું મુડડું તેમાં રાખી મુકશે. એ દેવલમાં ખીજાં મોન્યુમેન્ટલ (કીરતી આકૃતી) છે, તેમાં આપણાં ઇંગ્લાંડ દેશનાં પદભૂષ્ટ રાજા ખીજો જેમ તથા તેનો છોકરો તથા છોકરાનો છોકરો જેઓ પ્રેટિન્ડરસ (Pretenders) ને નામે ઓલખાતા હતા તેઓને ત્યાં દાટી તેમના બનાવેલાં છે, તથા ખીજા જેમજની રાંણીને દીવાલનો અંદર એક ગોખલામાં આરકાફગસ બનાવી તેમાં મુકેલી છે (આરત લોકોને એ દેવલમાં દાટવાનો હુકમ નથી તેથી તેને દીવાલમાં દોટેલી છે). એ પદભૂષ્ટ રાજા જેમએ વેલાયતમાં કેટલીક ધરમ પાછો સજીવન કરવા માડ્યો, એટલે તેને રૈયને ગાદીપરથી ઉઠાડી સુકી ત્રીજા વીલીયમને રાજ આપ્યું હતું તેથી પોપે તેનાં મુડદાંને આટલું માન આપવા ઉપરાંત તેની બેરોને પણ અહીંયાં દાટવા દીધી છે. એ આરત ઉપરાંત સ્વીડન શહેરનો રાંણી અને કાઉન્ટેશ મેટીલડા કરીને ખીજા જે આરતોને અહીંયાં એજ મુજબ દીવાલોમાં પેટીઓ સાથે દોટલા છે. એ છેલ્લી આરતોએ પોતાની માટી પુજી પોપસને ધરમખાતે આપી દેવાથી તેઓનાં મુડદાંઓને પણ હીંધા દાટી માન આપ્યું હતું.

એ જોઇને પછી થી પાએન્ના નાવોના (The Piazza Navona) માં આવેલા એક ધણાજ સરસ કુવારો જે અહીંયાં થી ગ્રાંડ કાઉન્ટન ઓફ બરનીની (The

Grand fountain of Bernini) નામે ઓલખાય છે તે જોયો હતા. એ સને ૧૬૪૪—૪૫ સુધીમાં પોપ દસમાં ઇનોસેન્ટ વાસતે તે વખતનાં વખણાયલા આરકાફગસ બરનીની (Bernini) એ બાંધ્યો હતા. એ ૭૩) શીટ પોલાણમાં છે અને તેની વચમાં રોક વરક (અડક ઉગાડેલા) ધણાજ સરસ જાણે કુદરતી હાય તેવોજ કીધેલો છે, અને તેની આર બાજુ આર ગંબવર પુતળાં દુન્યાની તે વખતની વખણાયલી નદીઓ ડેન્યુબ, ગેનજીશ, નાઇલ, અને રાએઓ ડે લા પલાટા યુરોપ, એશીઆ, આફ્રીકા, અને અમેરીકા ખંડોમાં આવેલી દર્શાવી છે; તથા પેલા રોક વરક જે ગોફાનાં આકારનો છે તેમાંથી મીંદ જાનવર ડોકું બહાર કાઢાડીને પાણી પીતો ઉભો કીધો છે. એ કુવારાનાં મથાળાં પર એક ઓબેલીશક અશલ રામ્પુલનાં સર્કસમાં હતો તે લાવી ઉભો કીધેલો છે. એ કુવારો ઉપલી ગોઠવણીથી ધણાજ સરસ લાગે છે. પેલાં આર પુતળાંનાં પગની હેઠળથી આર બાજુએ પાણી જાય છે.

તા ૨૦ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં કેપુસીન મનકશાને લગતુ સેન્ટ મેરિઆ ડેલા કોનસેપ્શોને (Saint Maria della Concezione) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ સને ૧૬૨૪માં બાંધ્યું હતું જે ખીજા દેવલો સાથે સરખાવતાં ધણું સાડું છે, પણ એમાં દશ ચેપલો છે તેમાં તસ્વીરો ધણી સારી છે. તેઓમાં ધણાં સરસમાં ગાઇડોરેનીનું રેશમી કપડાં પર પાડેલું ફરેસતો માઇકલ સેતાનને દાખી રાખે છે તે, તથા જીસસ ક્રીસ્ટની પાડેલું કાઇસ્ટને કાંટાનું તાજ પેહેરાવે છે તે છે. એ જોઇને એ દેવલની હેઠળ એને લગતા કેપુકીન મોનકસોની વોલટ છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પર છુટા છુટા આરડાઓમાં એ મોનકશો મરણ પામેલાનો પેટેલાં જે રશલમથી

લાવેલી મોડાડીમાં દોડે છે, અને પાંચ વરસ પછી તેનાં હાડકાં કાઢાડીને દીવાલ પર અભરાષ કાઢેલી છે ત્યાં પેરીશનાં ફેટકામ્સની માફક ગોઠવે છે. તેમાં પગનાં મોટાં હાડકાં તથા ડોકાને ગોઠવીને કાસ કીધા છે, પણ કીણાં નાધળાં હાડકાંમોની ઘણી ઘણી જાતની આકરતી છત, દીવાલ, થાંભળા ઇત્યાદી સુધળી જગ્યા પર સરસ કારીગીરીની ગોઠવણીથી કાઢેલી છે, તથા જેનાં હાડકાં આખાં વગર છોટલાં નીકલે તેને મંકમને પોશાક પહેરાવીને ગોખલામાં મુવાડેલાં છે. હાલ દશ ખાર વરસ થયાં દેવલોમાં દોડવાનું અંધ કીધાથી એમાં હવે નવા મંકમ દટાતા નથી.

એ જોઇને પછી સેંટ મરાયા ડેલી એનજેલી (St. Maria Deyli Angeli) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ કારકુઝીશીઅન મંકમને લગતું દેવલ હતું. એ દેવલ સારી રીતે શીગારેલું છે. તેની જમીન રંગીન પથરાની મોટી તરાં-હની તથા એમાં સારી ખનાવતાં પુતળાં મુકેલાં છે. તેમાં એ કારકુઝીઅન મંકમને ટોલો સ્થાપનાર સેંટ બ્રુનો (St. Bruno) નું ઘણું મોટું છે. એ દેવલનાં અંદરનાં ભાગમાં Transept (જ્યાં એલટર મુકે છે તે જગ્યા) છે તે ૩૦૦) ફીટ લાંબી, ૮૭) ફીટ પોહોલી, અને ૬૦) ફીટ ઊંચી છે. તે ૪૦) ફીટનાં જગ્યા ૧૬) થાંભા ઉપર ખાં-ધેલી છે. તેમાંનાં ૮) થાંભળા અસલનાં વખતનાં આરીયંટલ આનીટનાં છે, પણ સૌથી સરસ તો સેંટ પીટરનાં દેવલમાં અસલ જે એઇલપેનટીંગ્સ હતાં તે કાઢાડીને તેને બદલે તેની નકલ મોઝાઇક કા-મમાં કરી તે અસલ હાઇઆં લાવી મુકેલા છે તે જોવા લાયક છે. તેમાં વળી નવાઈ જેવું એ છે જે પેલાં એ-ઇલપેનટીંગ્સ સાથે સેંટ પીટર્સનાં દેવ-લમાં દીવાલ પર “ફ્રેસ્કોઝ”ના ચીતારો હતા તે પણ તેની પાછલથી ત્રણ ફીટ દીવા-લ ખણી લાવીને હીંમ ગોઠવ્યાં છે. જેમાંનું

એકને લાવતાં ત્રણ ટુકડા થઇ જવાથી તેને વલગાવીને મુક્યું; પણ ખીજી તેની પછી પાંચ ફીટ જોડી દીવાલ ખણીને લાવ્યા તે આખું આખું હતું. એ છેલાં પર કાઢાડીને લાવવાને તથા પાછો ખેસા-ડવાનો ખરચ ફક્ત ૭૫,૦૦૦) ફ્રાંક થયો હતો. એ ઉપરાંત એક ખીજી પીકચર સ્લેટ પર પાડેલું અહીંયાં લાવવા સારું ઉખેડતાં જ ભાગી ગયું હતું તેને સમા-રીને પાછું મુક્યું છે; તેથી તેનાં જેવું ખીજી એક પીકચર સ્લેટ પર પાડેલું જે ઘણું જ સરસ કેહેવાય છે તે ઉખેડવા દીકું નહીં અને સેંટ પીટર્સનાં જ દેવલમાં રેહે-વા દીકું છે. (તે એક જ એઇલપેનટીંગ શીવાય સેંટ પીટરનાં દેવલમાં ખીજી કશું એઇલ પેનટીંગ નથી પણ બધી ગમ મોઝાઇક વરકનાં પીકચરો તથા તરાંહ પા-ડેલી છે. તે ઉપરથી સેંટ પીટરમાં જેટલો મોઝાઇક વરક છે તેટલો ખીજે કોં આખા પુરોપમાં નથી.) એ સેંટ એનજેલોનાં દેવલનો એલટર છે તેની જમીન ઘણું જગ્યા ઇલપશીઅન મરમરની, તથા એ-લટર ખુદ કેલીફોર્નિયાનાં આલેબાસ્ટરનો ખનાવેલો છે. એનાં ત્રાનસેપ્સમાં અહીંયાંનાં કોઇ મહંતે સુરજનાં છાંયડાથી ચાલનારાં ઘડિયાલ (સનડાએલ) ખનાવી આંધે. જે સાફ દીવાલમાં છેક મથાળેથી એક કીણું છેદ કીધું છે, જેમાંથી સુરજનાં કીરણ બરાબર ખપોરનાં ખાર વાગતે એક લાંબી લીટી જમીન ઉપર દોરેલી છે તે પર પડે છે. એ પ્રમાણે છેક ઉપરની બાજુપરથી કીરણ પડતાં પડતાં છ મહીનામાં છેક નીચે લી-ટીની હોં મુધી જાય છે અને પછી પાછાં ઉપર ચઢતાં આવે છે અને છ મહીને મથાળાં પર તે કીરણનો ગોળાકાર પડે છે. તે ઉપરાંત જયોતીષમાત્રમાં એ “મંક” (મહંત) ઘણા હુશીયાર હોવાથી જમીન ઉપર બધે એને લગતાં ગોળાકાર ગણ-તરીઓનાં પાડેલાં છે તે ઉપરથી આસ-માનની ચાલની ગણતરી માલમ પડે છે.

એ જોઇને પછી સેંટ મર્યા મગ્ગોરી (Saint Maria Maggoire)નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ અતરેનાં પાંચ મોટાં દેવલો જેને બાસીલીકા (Basilica) કહી કહે છે તેમાંનું એક છે, અને ઘણું મોટું બાંધેલું છે, તથા આખા રોમમાં શું પણ આખી દુન્યાનાં ક્રીસ્તીઅન દેવલોમાં જીનું કહેવાય છે. એમાં પણ સેંટ પીટરનાં દેવલની માફક જીખીલીનું બારણું બંધ કરી રાખેલું છે. એ દેવલ બંધાવા વીશે કહે છે કે વરજન મરીએ પોપ લાઇખીરીઅસ અને જોહાનીસ કરીને એક ઉમરાવનાં સ્વપ્નામાં આવીને કહ્યું કે આવતી કાલે સવારનાં જે જગ્યા પર બરફ પડેલો જોવા ત્યાં મારે નામનું દેવલ બાંધજો, તે પરથી એ દેવલ સને ૩૫૨-૬૬ સુધીનાં શાલમાં બંધાવ્યું હતું. એ દેવલમાં ત્યારપછી ઘણી વખત ફરફાર થયો છે, પણ “નેવ” અને થાંભળાઓ હજી તે અમલ દેવલનાંજ મરમરનાં તથા તે વખતનું મોઝાઇક કામ પણ થોડું ઘણું સલામત છે. એ દેવલ બધું તદન રંગીન સંગેમરમરનાં પથરનું સણુગારેલું છે, તથા એને એક ટેકડી ઉપર બાંધવાથી ઘણી સીડીઓ ચઢીને ઉપર જવાય છે. એ રંગે ૩૧૩ શીટ લાંબા અને ૫૭ શીટ અંદરથી પોહાળો છે. એનાં ૪૨ મોટા થાંભળાઓ છે, જેમાં ૩૯ મરમરનાં છે. એનાં હાઇ ઓલટરની ટુકણ સેંટ મિહ્યુને દોરેલો છે. તેની સાંધે “કનફેશનલ” સેંટ પીટરનાં જેવો રંગીન મરમરનાં જાંઘા કીમતી પથરો જેમાં જાસ્પરનાં પથરનાં નાંધળા કોરા તથા પોરપોરા, લેપીસજીલી, એમેઝીશટ, એગેટ, આમંડ સ્ટોન, (એમાં બદામનાં જેવી તરાંહ આંવે છે) ગીલીટ સ્ટોન, શીડ સ્ટોન, લીલા, પીલા, કાળો, સફેદ ધ્રુવાદી જાતનાં માર-બલોનો બનાવેલો અને ઘણો જોવા લાયક છે. એ દેવલમાં ફરતાં ચેપલો છે તેમાં

પોપ નવમા પાયસ (જે છેલ્લો પોપ હતો) નાં કુટુંબીઓનું ચેપલ છે. અહીંયાં એ વો રેવાજ છે કે મોટા આનંદાનનાં લોકો આગલ ઘણાં દેવલો પોતાનાં કુટુંબી સારં જીવન બાંધતા હતા, તે અટકાવવા સારં એવાં મોટાં દેવલોમાં તેઓને એકેકે ચેપલ જગો વેચાતી લઇને બાંધવાનું ડેડબ્યું હતું, તેથી દેવલોનાં ચેપલો જે મંડપની બાજુ પર બાંધેલાં હોય છે તે જીવન જીવન આનંદાનનાં બાંધેલાં છે, અને તેમાં તેઓ દટાય છે તથા તેની અંદરનું ભણતર સરવે તેઓનાં ખરચે ચાલુ રહે છે. એ પોપ નવમા પાયસનું ચેપલ અતીઘણું સણુગારેલું અને તેની દીવાલો કીમતી પથરોથી જડી લીધી છે, પણ એ જગે પોપ દટાયો નથી. જ્યારે વીકટર ઇમેન્યુઅલે રોમ લીધું ત્યારે હોકમ કીધો કે પાદશાહી આનંદાન તથા પોપ શીવાય ખીજી કંઈ પણ દેવલમાં દટાય નહીં તેથી એ પોપ કે જેની ખુશી પેહલાં અહીંયાં દટાવાની હતી તેણે મરતી વખતે પોતાને એ દેવલમાં દટવાને ના કહ્યું, અને બોલ્યો કે જ્યાં મારી રૈયત દટાય ત્યાંજ હું દટાઉ કરીને ગામની બાહાર ધોરસ્થાન છે ત્યાં દટાયલો છે. એનાં ચેપલની સાંધે પોપ પાંચમાં સીકસ્ટનું ચેપલ છે ત્યાં તેને દોરેલો છે. એ પોપને વાસતે અતરે કહેવત છે કે એણે પાંચ ચેપલો, પાંચ મોહોલા, અને પાંચ ઓગિલીસ્કો બાંધ્યાં તથા પાંચ શાહ-ઝાદાઓને ગરદન માર્યા હતા. એ પોપ પેહલાં જાતે ભરવાડ હતો પણ ઘણો ચંચલ હોવાથી પોતે પાદરીનો ધંધો ભદ્ર વધતો વધતો કારડીતલનાં ઓધાપર આંગ્યો હતો. તે વખતે એ પોતાની પવીત્રાઇ અને અપવા-સથી એટલોતો નબલો થઇ ગયો હતો કે તેનું બદન વાંકું વલી ગયું હતું. એ પ્રમાણે ઘણાં વરસો સુધી રહ્યો હતો, પણ જ્યારે એની આગલનો પોપ મરી ગયો ત્યારે તેને ઘણો પાખ અને યુધો માણસ જાણી

ખધા કારડીનલ્સ મલીને પોપ ક્રીષ્ના ને ધારા પરમાણે સેંટ પીટરની કુચી તેની આગલ ગાદીપર મુકીને લાવ્યા કે હવે પોપ દાખલ તેનો રખેવાળ એ થયો. તે વખતે ખીજા કારડીનલ્સ શું જોયછે કે તેવણુ જે ધરડા અને વાંકા વલી ગયા હતા તે ટટારખંડ સીધા થાઇને પેલી કુચી હાથમાં લેઇને ઉભા થયા! જેનું કારણ કારડીનલ્સે પુછવાથી તે બોલ્યા કે આટલાં વરસ થયાં હું વાંકો વલીને સેંટ પીટરની કુચી સોધતો હતો તે હવે મને પાછછે તેથી તેને શોધવા સાઈ હવે વાંકું વળી રહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. એ પરમાણે આટલાં વરસોથી વાંકોને વાંકો ચાલ્યા ક્રીષ્ના તે પરથી એ કેવા ઠરાવનો માણસ હોવો જોઈયે તે વીચાર કરવો. એ પોપ થવા પછી એણે ધણાં સારાં કામો ક્રીષ્નાં હતાં, અને રામતી બાહાર રેહનારા લુ-તારા (Brigands) જેઓથી રામ આપતાં જતાં લોકોને હુણુ ગતી ધણી પોહાંચતી હતી તેઓની છુપી જગ્યા પોતે ધાસ વેચનારના લેખાસમાં ફરીને શોધી કહાડી પોતાનું લશ્કર ત્યાં મોકલી તેઓને તારાજ ક્રીષ્ના હતા. તે શીવાય એણે રા-મને સાઈ ખીજાં ધણાં સારાં કામો ક્રીષ્નાં હતાં. ઉપર લખેલા પાંચ પ્રો-સો જેઓ રાયત ઉપર ધણો જુલમ યુજાવતા હતા, અને ધારાની દરકાર નહી કરતા હતા તથા જેઓનાં આનંદાનથી પોપ વટીક ખીડીતા આવ્યા હતા, તેઓને પેહલાં ચેતવણી આ-પ્યાં ઉપરાંત પણ તેઓએ દરકાર નહીકરતાં તોફાન કર્યાં ક્રીષ્નાં, અને ધણાં માણસોનો જીવ વટીક ગયો ત્યારે એણે હીમતથી તેઓને પકડાવી મંગાવી ધનસાંક કરાવી ગરદન મરાવ્યા હતા, જેથી તે આનંદાનનાં કારડીનલ્સ હતા તેઓએ એને હરશથી તોરામાં જેર સુંઘાડી મારી નાખ્યો હતો. એનું ચેપલછે તેનાં ડામ ઉપર હજારે મોહાડાંની તસવીરો ચીતારીછે, અને ખીજી

ખધી રીતે ધણો સરસ મણુગારીછે, તથા પેલા ચોરોને તારાજ ક્રીષ્ના તેઓનાં ડોકાં એનાં જેનરલો લાવ્યા હતા તેનાં આધ-લપેનટીંગનાં ચીતાર દીવાલ ઉપર ક્રીષ્-નાછે. એ પ્રમાણે એ દેવલમાં છ પોપ દટાયલાછે, તેઓનાં મોન્યુમેન્ટલ (કીરતી આકૃતી) ધણાં જોવા લાયકછે. દેવલની છત ધણીજ સરસ રીતની ઘાળ ચઢાવેલી જે સ્પેનનાં પાદશાહ પાંચમા શીલીષે અમેરીકામાં કેલીફોર્નિયાથી પેહેલું સોનું સત્તરમી સદીમાં આણ્યું હતું તે પોપને આપ્યું તેની ક્રીષ્લીછે, અને હજી તે ધણી સારી હાલતમાં જાણે નવી ક્રીષ્ની હોય તેવી દીસેછે. એ કીમતી ભેટ સાઈ એ પાદશાહનું મોટું પુતળું આંઝનુ એ દેવલમાં મુકેલુંછે. એ દેવલ એકવીલાઈ-નની ટેકડી ઉપર બાંધેલુંછે.

તે જોઇને પછી વેટીકન મહેલની પી-કચર ગેલેરી જોવા ગયા હતા. એ પીકચર ગેલેરીમાં સેંટ પીટર્સનાં દેવલપર જતાં જમણાં હાથપરનાં કોલોનેડ પરથી જવા-યછે. તે ઉપર જવા સાઈ ધણી સીડીઓ ચઢવી પડેછે. તે સીડીઓ તથા આ-સપાસનાં થાંભળાઓ સઘળું સંગેમર-મરનાં પથરનું હોવાથી ધણું શોભેછે. એ પીકચર ગેલેરી સમ ૧૮૧૫ માં પોપ સાતમા પાપસે ફ્રેંચનો શહેનશાહ નેપો-લીયન જે રામનાં દેવલોમાંથી જમી ત-સવીરો ઉઠાવી લઇ ગયો હતો તે પાછી મલી તેને રાખવા સાઈ બનાવી હતી, અને ત્યારપછી તેમાં ધણો વધારો ક્રીષ્ના હતો, તથા એ હમણાં મોરગીજી કુટુંબની પીકચર ગેલેરીછે તેથીજ ઉતરતી ગણાયછે, પણ વખણાયલા ઉસ્તાદોને હાથનાં ચીતારોમાં તથા કીમતની બાબદમાં સઘળાંથી સરસછે. પેહલાં હાલનાં જમાનાનાં કારીગરોનાં હાથનાં પીકચરોનો એમુરડો આવેછે, જે-માં મધરાજ શહેરમાં સેંટ ટામસ લોકને ફીસ્ચીઅનીટીમાં વટલાવવા સાઈ ગયો

હતો તેને ત્યાંનાં એક દેશી રાજાએ મારી નાંખ્યો તેની સખી ધણી સરસ ઉતારેલી છે, જેમાં બ્રાહ્મણો તથા રાજાનાં ચામ-દારો ઇત્યાદી હિંદુસ્તાનની પાદશાહી દર-બારેને મલત્રું બરોબર ઉતારેલું છે. જોયા મલે એનો પાડનાર હિંદુસ્તાનમાં ધણું વચ્ચે હોયો જોઈયે. સેંટ ટામસને રાજાની સાંમે હોમી રાખેલાં છે, જે રાજાને એક બ્રાહ્મણ હાથની ઇશ્વરતથા હાકમ કરે છે કે તે સેંટને મારે છે, તથા તેની આગલ ખીજ બે હિંદુસ્તાની વતણી ગયા હશે તેમનાં હાથ બાંધીને ચુંદણ મંડીયે રાખેલાં છે. એક ચોરડાને ધો હાલ એક કનસેપ્શન (The Hall of Conception) કરીને કહે છે. તેમાં બધાં પીકચરો દીવાલોપર નવમાં પાયસ કરી છેલા પોપે વરજીન મેરીને બ્રાહ્મણનાં પેટનાં મહીના રહ્યા હતા અને માણસનાં નહીં એમ સુને ૧૮૫૪ માં નક્કી કરીું તેની યાદગારીમાં બનાવેલાં છે. તેપર કારડીનલોના મી-લાવડા તથા તેનો ઇંદોરો ઇત્યાદીની સખીઓ ચીતારેલી છે. એક ચોરડાને “ઇશ-ટનલી એક રેફ્રે” કરી કહે છે, તેમાં રા-કાયલનાં હાથનાં પાડેલાં પીકચરો તથા દીવાલોપરની તસવીરો છે. તેમાં એક પીક-ચર શીલસુફ્રાનું કહેવાય છે, જેમાં ડુ-ચામાં બધા વખણાયલા અસલી શીલસુફ્રા પાડે-લાં છે, તેમાં આપણું જરથોસ્ત પેગમ-બરનેખી હાથમાં આથમાનો ગોળો આપી ને હોમી રાખેલાં છે, અને તેને વાસતે પ્ર-છતાં તેવણુ ધણું મોટા જ્યોતીષશાસ્ત્ર જાણનારા (Astrologer) દાખલ ત્યાં એલખાય છે. એક હાલનું નામ Log-gio of Raphael કરીને છે, તેમાં એ ઉસ્તાદનાં ચેલાઓનાં હાથની એની ડારે-લી કારીગરી થરથી પાડેલાં પીકચરો મુ-કેલાં છે. ખીજો હાલ કોનસ્ટેનટાઇન કરીને છે, તેમાં એ શહેનશાહની તવારીખને લ-ગતાં ચીત્રો છે. એ હાલની પાસે એક મા-

ટી ગેલેરી છે તેનું આરણ્ય બંધ હતું, પણ લોખંડની ગરાડોમાંથી હોમી તે જોઈ શક્યા હતા, તેમાં પોપને મલવા આવનારાઓનો મેલાપ ચોરડો કાઢે-લો છે, જ્યાં હારબંધ પુરશીઓ મુ-કી છે, અને લાલ પડદો એક નોકે કાઢે છે તેમાંથી પોપ આવી તેઓને આશીરવાદ દે છે મુલાકાત લે છે, જે વખત મુલાકા-ઓને ચુંદણ મંડીયે પડું પડે છે પછી તે ગમે તો પોપને માનતો હોય ઇયા નહીં. એ ગેલેરીની દીવાલો તથા છત વડીક ચી-તારી નાખેલી છે અને જરા પણ જગ્યા બાકી રાખી નથી. એ મુજબ જોતાં જો-તાં રાફાએલનાં ચીત્રવાળા ચોરડામાં ગયા, જ્યાં એ ધણીનાં બનાવેલાં સૌથી સરસ ચીત્રો મુકેલાં છે. હોમીએ આગલ કહેલું છે કે રાફાએલનાં એક ચીત્ર મોટે બે કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજ સરકારે આપવા કહ્યા હતા, તે “ટ્રાન્સફિગ્યુરેશન ઓફ ક્રાઇસ્ટ” (Transfiguration of Christ) વાલુ પણ હીંચાં મુકેલું છે, જેની તારીક લ-ખવાની હોમી કરી જરૂર જોતા નથી. એ એનું છેલું ચીત્ર હતું અને તે બ-નાવતા બનાવતાં મરી ગયો હતો. એ ચીત્રમાં તસ્વીરો પાડેલી છે તેમાં એની રાખેલી ચોરડો ફરતીનીનાંની સખી પણ ચીતારેલી છે. રાફાએલ પોતે પરણેલો નહીં હતો, પણ આએ ચોરડો ઉપર તેનું અ-ત્તીધણું હેત હતું, તેથી જેખી સખી તે ધણી સરસ ચીતારતો તેમાં તેણીનું મા-હોકું પાડતો હતો. એ વખણાયલા પીક-ચરની સાંમે ડોમીનીસીનો (Domini-cino) નું ચીતારેલું સેંટ જોશમને મર-તી વખતે કચ્છનીઅન આપણું તેનું પા-ડેલું છે. તે પણ ધણું સરસ પાડેલું હોવા-થી તેને આવા ઉસ્તાદનાં પીકચરની બ-રોબરીનું ગણી તેની સાંમે માન દાખલ મુકેલું છે. એ સેંટ જોશમ જંગલમાં એ કલો રહીને બંધગી કર્યા કરતો હતો તથા-

ત્યાંજ ક્રાંધ વનસ્પતી ખાધને જીવવાથી ધણીજ લેવાઇ ગયો હતો, તે મરણ ક્રો આબો ત્યારે ખીજઓ તેની આગલ મસ્તી વખતની છેલી ક્રીયા (Last Communion) કરવા આબો જેમાં એક પાદરી હાથમાં એક નાંધળી આટાની બનાવેલી ઇંટણી (Holy Wafer) ખવાડવા જાય છે, તેટલામાં તે માહોડું આ કરીને જીવ પરવરદેગારને સોંપે છે, અને તેનું પડું દીલ ખીજઓ જાંચકી રાખે છે તે વખતે એની આંખ માતની વખતે જેમ માંખી પાણી જેવી તથા માહોડું શીકું તથા અંગ દીલું પડી ગયલું, ચીતેલું છે. એ શીવાય ખીજ ઓરડાઓમાં ધણું પીકચરો જેવા લાયક ઉસ્તાદો જેવાકે માઇકલ એનજેલો, કારવેજીઓ, બેનીવેલો, ગાઇડોરેની, પીરજીનો ઇત્યાદી ઇટાલીઅન ઉસ્તાદોને હાથનાં ચીતારેલાં છે, જેની વીગતો લખવાને હમો તદન અશક્ત છઇયે.

એ જોઇને પછી અતરેનાં મોટાં દેવલો (Basilica) માનું એક મોટું દેવલ (St. Pauls Fuori le Mura) કરીને છે તે જાવા ગયા હતા. એ દેવલ સુને ૩૮૮ નાં શાલમાં પેટેલું બંધાયું હતું, પણ વારાશરતી આગમાં ખરાબ થઇ જવાથી તેને ફરીથી ફરફાર કરીને છેક છેલું ૧૮૫૪ માં તૈયાર કરી ઊંધાડવાની ક્રીયા છેલા પોપ નવમાં પાવસે કીધી હતી. તેને અત્તીધણી સરસ રીતે સજાગારેલું છે. એની અંદરના ભાગમાં જાત જાતનો તદન સંગે-મરમર વાપરેલો છે અને મંડપ ૧૩૦) વાર લાંબુ અને ૬૫) વાર પોહોલું મોટા થાંભળાઓપર ઉભુ કીધેલું છે, તેથી એની બાંધણી તદન જુદી જાતની તથા ધણી ભભકદાર લાગે છે. એ મંદપની આંધપાસ જતી ચાલ રાખેલી છે તથા તે બધાંનાં મથાળાંપર અતરેનાં થઇ ગયલા સુધળા પોપોની (૨૬૧ પોપો) પાંચ શીટ મોટી

તસવીર સેંટ પીટરથી તે હમણાનો પોપ તેરમો હીઓ સુધાતી પાડેલી છે. એનાં ૮૦) થાંભળા છે, અને તે ગંજલર કદના આખા ઝાનીટનાં બનાવેલા છે. એનાં ઓલટરનાં ૪) થાંભળા ૩૦) શીટ જાંચા એક એક આલખાશરનાં આખાં પથરનાં તથા ઓલટર માલેકાઇટ પથરની પોપરીઓનો બનાવેલો, તેમજ દેવલનાં મંદપની લાદીઓ સંગેમરમરનાં પથરને આંરથી જેવા સાફ કરીને જડેલી છે, જેથી ખારીઓ તથા થાંભળાઓનો ઓળો પણ પડે છે, તેથી તથા તેની આસપાસનાં થાંભળાઓ તથા તેની ઉપરની કોરમાં પોપની મુખીઓ તથા ધોળની છત સા આપણે એક બાજુપર ઉભા રહીને જોઇએ તો ધણીજ ભભકદાર શાણક આપે છે. એવો સરસ મંડપ કોઇજ વખત આપણાં દીઠામાં આવે છે. એ મંડપની બાજુપર ફરતી ચાલે છે તેને મથાળે વીસ ખારીઓમાં એપોસ્ટલસ તથા પેગમખરોની તસવીરો રંગીન કાચની મોટી બનાવીને મુકેલી છે. ઓલટર એ મંડપને નાંકે આવેલો છે. તેની સામે ખીજાં મોટાં દેવલોની માફક “કોનફેશનલ” આવેલો છે તેમાં ઓલટરની ઉઠળ સેંટ પોલને દોરેલો છે. એ કોનફેશનલ પણ ખીજઓની માફક ક્રીમતી રંગીન પથરાઓનો બનાવેલો છે. ઓલટરની પછવાડે ખીજો મોટો આરક-ટર મંડપ છે, ત્યાં પોપને સાફ પુરથી શીકું તખ્ત બનાવીને ગોઠવેલું છે, જ્યાં તે આ દેવલમાં વરસમાં બે ત્રણ વખત ક્રીયા કરવાને આવે છે ત્યાર બેસે છે. એ તખ્તનાં મથાળાંપર તેરમી સદીનો વખતનો એ દેવલનો થોડોક ભાગ આગમાંથી બચેલો હજુ સંજામત છે. તે ઉપરનું માઇક કામ ધણું સરસ છે. એ જગ્યાપર દીવાલમાં છ મોટી તખ્તીઓ જેઓએ આએ દેવલ પાકું બાંધવા સાફ નાણાંનો મોટી રકમો આપી હતી તેઓનાં નામો

કોતરીને મુકેલી છે. એ ઉપરાંત ત્યાં પોપોના ખરબચો આખે દેવલ આઠ ફોટ રૂપિયા ખરબાઇને તૈયાર થયું હતું એમ કહે છે, અને હજુ એના આગલો ભાગ (Facade) તૈયાર થયો નથી. તે સારું છેલ્લાં પોપ પોતાનાં વચ્ચતમાં ૨૦) લાખ ફ્રાંક માને ૮) લાખ રૂપિયા જીલ્લા કાઠાડી ગયો છે તે હમણાંની સરકારે પોતાને હમતક લઇને ખાંધે છે, જે તદ્દન સંત્રિમરમરનાં મોટા પથરા તથા થાંભળાઓનો બંધાયે છે, તથા દરેક થાંભળાનાં મથાળાં પર નકશીની અંદર માણસોનાં ડાકાં કોતરેલાં હોય છે. એ ફાસેડ (મુખડા) પર આખું મોઝાઇક કામ કરવાના છે, જેનો થોડો વચ્ચેનો ભાગ તૈયાર થયેલો હોય છે તે ધણી સરમ દીસે છે; તેમાં ક્રાઇસ્ટ સેંટ પીટર અને પોલને વચ્ચેનાં બેસાડેલા છે અને તેની આજુપર જરૂરમ તથા બેકરીહમનાં શહેરો ચીતારેલા છે. એ મુખડાની સામે એક મોટો ચોક જમી દીવાલોથી ભરી લે છે, તેમાં સંત્રિમરમરનાં થાંભળાનો વચ્ચેમાં ગોખલા કરીને તેમાં સેંટ પીટરનાં પુતળાં મુકવાનાં છે જેથી એ દેવલ ઘણુંજ ભવકાદાર થશે, અને મોહોટાઇમાં નહીં પણ ખુબસુરતીમાં સેંટ પીટરનાં દેવલની ખરબચી કરી શકશે. એનાં બંધાવનાર બે પોપ, તેમાં સોલમાં ગ્રેગરીનું પુતળું હાલ તૈયાર છે, તથા નવમાં પાયસનું બનાવે છે, તે બેહુ ગંભીર પુતળાં એ દેવલની અંદર મુકવાના છે. એ દેવલને લગતો ક્લોઇસ્ટર (Cloister) જે એક ફરતા ચોકની માફક ખાંધો લીધેલા છે તેનાં થાંભળા આશરે ૪) શીટનાં મોટા જાત જાતનાં બનાવેલાં છે. એમાંનો મોટો ભાગ ભાગી ગયેલો હોવાથી તેને બદલે નવી અમરથા સાદા બનાવીને મુકવાથી તેનો દેખાવ ધણી બગાડી નાવેલા છે, તથા તે જગાની ઉપર જીની પોરે પરાનાં કોતરકામનાં પથરા એકઠા કીધેલા છે.

તા. ૨૧ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આને મહારાનાં સેંટ પીટર ઇન વીનકુલી (St Pietro in Vinculi) કરીને બે-શીલીકા ચર્ચ છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલમાં સેંટ પીટર કેદ હતો ત્યારે ખાંધેલી શાંકળ વેતનડીની અન શેડેનચાહનો આરત પુરોકરી આખે મુકેલી છે તેથી તેનું નામ સેંટ પીટર (In Vinculi) માકલમાં (પડેલા) કરી આપેલું છે. એ દેવલ કાંઈ ઘણું જોવા લાયક નથી, પણ એની અંદર માઇકલ એનજેલોએ મુસા પેગમખરનું પુતળું બનાવી મુકેલું છે તે ઘણું સરમ અને જોવા લાયક છે. તેનાં હાથોની નસો તથા આંગળાં ડંડ સ્નાયુઓ જેમ જીવતાં માણસોની ચાંમડીમાંથી દીસે તેવી રીતે કોતરેલા છે. એ અમલ ખીજ જીલીઅસ પોપનાં માન્યુમેન્ટ પર મુકવા સારું બનાવ્યું હતું, અને તેની સાથે ખીજાં ૩૦) પુતળાંએ એ કીરતી આકાર સંપૂર્ણ કરવા બનાવવાનો હતો; તેટલાંમાં વખત ફરી જગ્યાથી એ અંકુર મુક્યું હતું. તેની સાથનાં એક બે પુતળાં હાલ પેરીશનાં લુવરનાં મોઝેલમાં મુકેલાં છે. એ પુતળું માઇકલ એનજેલોની વખાણાયેલી કારીગીરી ગણાય છે.

એ જોઇને પછી શકાલા સેંટા (Scala Santa) ઇલાને પાક સીડી કરીને છે તે જોવા ગયા હતા. એ સીડી ૨૮) સંત્રિમરમરનાં ટપાની એક જગ્યા ખાંધેલા દેવલમાં મુકેલી છે, જેને વાસતે કહે છે કે અસલ તે જરૂરમમાં પાઇસેટનાં ઘેરમાં હતી અને તેપરથી ક્રાઇસ્ટ ચહડી ગયો હતો. તેને ત્યાંથી રામમાં કોનસ્ટેનટાઇનની માથ સેંટ હેલીના લાવી હતી. એની ઉપર હીંચાનાં કેડાલીક લોકા ગુડુંજ મંડીયે પડીનેજ ચહડે છે. પોપ વકીક એ પ્રમાણે તે ઉપર ચહડે છે અને દર સીડીએ બંદ બેસે છે. એ સીડી ધણાં જણાં ચહડે છે તેથી ઘસી જવા આવ્યાથી તેની ઉપર

બાકડાંનું કવર કરીને તેની કોરે ફક્ત દેખાઈતી રાખી છે. જ્યારે હમો ગયા ત્યારે પણ થોડાક જણાં ચુકલું મંડીયે પડીને ચહડતા હતા, અને એક સીડીનાં ટપા ઉપર થોભી કાંઈ બંદગી ખોલીને ખીજ ટપા પર જતા હતા. જેઓને એ પ્રમાણે ઉપર નહી ચહડવું હોય તેઓ સારું તેની આસપાસ દેવાલ ભરીને ખીજ સીડીઓ ખેડુ ગમ બાંધેલી છે તે રસતે સ્થળાઓ પાછા ઉતરે છે. ઉપર એક નાંધળું જેવું ચેપલ બાંધેલું છે, જેમાં પોપ શીવાય ખીજ કોઈથી જવાતું નથી પણ તેની આડીઓ ગરારની ખોલી હોવાથી અંદરનો ભાગ જોઈ શકાય છે. એ જગ્યાને Sanctum Sanctorum ઇલાને પાકની પાક જગ્યા કરીને કહે છે. ત્યાં એક સાદો ઓલટર તથા પોપને બંદગી કરવા સારું ગાદી મુકેલી છે તે શીવાય ખીજ કંઈ જોવા લાયક નથી. પોપ શીવાય ખીજ આવી તેઓ સારું તેની બાહાર ખીજો ઓલટર કીધેલો છે ત્યાં તેઓ ભણે છે. એ દેવલ અસલમાં પોપનાં “લેટરન” મેહલને લગતું હતું, અને તે મેહલને એરેલોજ ભાગ હાલ સલામત છે. તે સુને ૧૨૦૮ માં પોપ ત્રીજા નીકલસ સારું કોરેમાસ આંનદાનનાં કાંઈ નખીરાએ બંધાવી આપ્યો હતો.

એ જોઈને એનીજ પાસે “સેન્ટ ગાએવાની ઇન લેટરમેનો” કરીને દેવલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ ઘણું જુનું બંધાયેલું છે, પણ ધરતીકંપથી અને જુનું થવાથી વારા ફરતી પડી જવાને લીધે મરામત કરવા કરી હતી તથા નવેસરથી પણ બંધાયું હતું. તે સુને ૧૩૬૦ માં આગમાં ફરીથી બધી જવાથી પોપોએ તે પાછું બંધાયું, જે હાલ સલામત છે. એનો બાહારનો એન્ટ્રો (૧૭૪) ફીટ લાંબો અને ૭૩૩ ફીટ ઊંડો છે, તથા અંદરનો નેવનો ભાગ ૪૨૬ ફીટ લાંબો અને તેની અંદર બે ગમથી બાર મોટા થાંભળા

હોવા રાખેલા છે. એ થાંભળાઓની વચમાં ગોખલા રાખીને બાર એપોસલસનાં પુતળાં (૧૨) ફીટ મોટાં મુકેલાં છે, જે બારોમીની કરીને મોટા ઉસતાદને હાથનાં બનાવેલાં છે. એ ગોખલાઓની આસપાસ બે થાંભળા કરી તેમાં કાળા સંગેશરમરનાં પેડેશરથો ગોખલામાં મુકીને તેપર પુતળાં હોવાં રાખી મથાળે બાહારથી છતર કીધું છે, તથા જમીન રંગીન મોઝેકવરકની કીધાથી એ દીવાનખાંનું ઘણું સોભે છે. એની છત પણ ઘણી સરસ બનાવેલી છે. એનાં ઓલટરની હેડળ કોનફેશનલ છે તે ખીજાં મોટાં દેવલોની માફક કીમતી પથરોનો બનાવેલો, અને ત્યાં પોપ પાંચમા મારટીનનું બરોનજનું પુતળું મુકેલું તથા એ ઓલટરની હેડલ સેન્ટ પીટર તથા પોલનાં ડોકાં તેમની બકાત ધધાણી દાખલ મુકેલાં છે. એ ઓલટરની સામે પોપ શીવાય ખીજ કાંઈથી Mass ભણતો નથી. ઓલટરના પાછલા ભાગ (Tribune) ને હજી સમારે છે તેથી તેને ધાંકીને તેને બદલે કનતાન પર રંગ કરી પાછલ દેવાલ હોય તેમ બનાવેલું છે. એની આસપાસનાં ચેપલો છે, તેમાં પેલા પૈસાદાર તમાકુવાલો પ્રીન્સ ટોરેલોનીઆએ પોતાનાં આંનદાન સારું રાખેલો એક ઘણાજ સરસ રીતે કીમતી પથરોથી દીવાલ તથા જમીન મુધાં સજાગારેલો છે. ખીજો ચેપલ કોરસીની (Corsini) ફેમીલીનો છે જેનાં આંનદાન માંહેથી પોપ બારમો કલેમેનટ થયો હતો. તે લોકોએ ચેપલ પોતાનાં આંનદાનમાં એક મોટો ખીશપ સેન્ટ એનડ્રી કરી થઈ ગયો હશે તેને અર્પણ કીધેલું છે. એમાં એ બારમાં કલેમેનટને દોરેલો છે. તેનું માન્યુમેનટ ઘણું સરસ છે અને તેની આસપાસ મીતહારપણું, હાહપણ, ઇનસાફ અને જોર (Temperance, Prudence Justice and Strength) નાં પુતળાં ઉપરાંત ખીજાં થોડાં એક માન્ય

મનદ્રશ્ય મુકેલાં છે. એની દીવાલ તથા જમીન સ્પર્શ રંગીન કીમતી પથરનું બનાવેલું તથા એની હુણ એક ભાંયર ક્રીધિલું છે તેમાં એ આંનધનનાં ધણું જણાંને દાટેલાં છે. પેલા સેંટ એનડ્રુને દાટેલાં છે તેની ઉપર એક આલટર કરી તે ઉપર ક્રાઇસ્ટ અને તેની માનું પુતળું ધણીજ સરસ બનાવતનું મુકેલું છે, જ્યાં અંધાર હોવાથી તેની ઉપર લાઇટ બળતી રાખવાથી અને તે સફેદ કરારા મારખલનું બનાવેલું હોવાથી તેની અસર અત્તીધણી સરસ લાગે છે. એ ચેપલની ઉપરનો ડોમ છે તે ઉપર કુલોની તરાંદ બની ગીલીટની ક્રીધિલી છે.

એ સ્પર્શ નોંધને પછી ડોરીઆ (Doria) આંનધનની મેહલની પીકચર ગેલેરી જોવા ગયા હતા. એ મેહલ ખીજ મેહલોનાં જોવા મોટા અને પથરોનો બાંધેલાં છે. તેની વચમાં એક એક રાખેલાં છે અને ઉપર જવા સાર મારખલની સીડીઓ છે, ત્યાંથી પીકચર ગેલેરીમાં જવાય છે, જ્યાં ધણી જામી જતનાં ચીત્રો તથા પુતળાં ઉસ્તાદોને હાથનાં બનાવેલાં તથા જુની સારકોફેગસ ધણું નકશીનાં તથા પુતળાંનાં કોતરકામની બનાવતોનાં એકઠાં ક્રીધેલાં છે. ચેકને મથાળે ફરતી ગેલેરીપર પણ એવાં પુતળાં તથા જુના વાઙીસ ધાયાદી મુકેલાં છે જે ધણું વખાણવા લાયક છે, પણ હમો વીગતો લખી શકતા નથી, ત્યાં હમોએ પેહલવેહલી રેશમી તથા કમખમાં ભરેલી ટેપેસ્ટ્રો વરક નોંધ હતી જે ધણી જુની હોવાથી કસબનાં દોરા અલગ થવા છતાં હજુ ધણી સારી રીતે તેની બનાવત દેખાડે છે.

એ નોંધને અસલનાં રોમનસ જેમ્મો મુરતીપુજક હતા તેઓ પોતાનાં મુઠ્ઠાં બાલી તેની રાખને વાસણમાં ભરીને જમીનમાં મુકતા હતા તે જોવા ગયા હતા. એ જમ્યાઓને એ રાખ મુકવાનાં ગોખલા-

ઓને લીધે Columbaria ધ્યાને કહ્યું તરનું ઘેર કરીને નામથી આલખે છે. એ રાખ મુકવા સાર જમીનની અંદર આરડા મોટા બાધી લઇને તેમાં કહ્યુતરનાં ઘેરનાં આંચા માફક ખુલા ગોખલા રાખે છે. એવા ૨૨૫) ગોખલા એક આરડામાં હમોએ ગણ્યા હતા જે હારખંધ એકેકની ઉપર નવ થડ સુધી ક્રીધેલાં છે. એ ગોખલાઓમાં બે આંચા કરી તેમાં કુંડાંનાં જેવાં મોટાડીનાં વાસણો જડી લીધેલાં છે, તેમાં એકમાં આરતોની અને ખીજમાં મરદાની રાખ નાખતા હતા. એ દરેક ગોખલા એક કુટબનો છે અને જ્યારે તે કુંડાંઓ રાખથી ભરાઇ જતાં ત્યારે તે ઉપર મોટાડીનાં ઢાંકણાં મુકી તે ગોખલાને સંગેમરમરની લાદીઓથી ચીણી લેતા, અને કુટબનાં નામની તખ્તી દરેક ગોખલાને માથે મુકતા હતા. એ બધા ગોખલાઓનો મોટો ભાગ જાંધાડો છે અને હાલ ખાલી વાસણો શીવાય કાંઇ નથી. કોઇ કોઇમાં હાડકાં સાથની રાખ હજુ બે હજાર વરસ થયાં તોપણ દીસે છે. કોઇ એકજ ગોખલા બંધ ક્રીધેલા દીસે છે.

એ નોંધને પછી આગલનાં ક્રીસ્ચીઅન લોકોને મુરતીપુજક શેહેનશાહોનાં વખતમાં જમીનમાં ભાંયરાં (Catcombs) કરીને દાટતા હતા તે જોવા ગયા હતા. એ વખતે મુરતીપુજક લોકોને એવો હુકમ હતો કે મુઠ્ઠાં બાલવાં પણ દાટવાં નહીં, પણ ક્રીસ્ચીઅનોને એવો વેહમ છે કે કુબાની આખેરીએ બધાં મુવેલાં જીવતાં કરીને ધોરમાંથી ક્રાઇસ્ટ તેઓને ઉઠાડે, એટલે એઓ Resurrection કહે છે તે થશે, તેથી જો તેઓનાં મુઠ્ઠાં બાલી નાંખે તો હાડકાં રહેશે નહીં, અને હિલે દીવસે પાછા સજીવન ચર્ક શકે નહીં તેથી દાટવાનું પર્મદ ધણું કરતા હતા, મોટે છુપી રીતે એ પ્રમાંણે

ભાવ્યમાં રાખી તેમાં દાટતા હતા. પણ પાછલથી મુરતીપૂજક રાજ્યોએ તેમને છુટ આપવાથી તેઓ તેમાંજ દાટતા આવતા હતા, અને એમાં તે વખતે ધણું ફીસ્વીઅનો જેઓએ પોતાનાં ધરમ સા-ફ જન ખાયા હતા તેઓને દાટ્યા હતા; જેઓમાંથી પાછલથી સારા વખણાયલા સેંટ અને માર્ટરસનાં મુડાંનાં હાડકાંઓ કાઢાડીને તે ઉપર તેમનાં નામનાં દેવલો બંધાવ્યાં હતાં, અને ફેટલાએક પુતારાઓ એમાંથી ખીજ ભજતા ધણીઓ કે જે-ઓએ વખતે ધણું ગુનાહ આપે દુન્યામાં ક્રીધા હશે તેઓનાં મુડાંનાં હાડકાંઓ સેંટસના હાડકાં એ “ફેટલા” માંથી લાવ્યા કરીને માટી કીમતે યુરોપનાં ખીજ ભાગોમાં વેચતા હતા. એમાંથી પાછલથી સંધળાં હાડકાંઓ કાઢાડીને પાનહીઅન ગર્ચમાં સને ૬૦૯ માં પોપ ગ્રેગોરીએ દેવલો બંધાવ્યાં હતાં, અને તે જગ્યાને એ લોકોનાં દેવલ દાખલ અર્પણ કીધું હતું. એ ધણીએ ૨૮) ગાડી ભરીને એ લોકોનાં હાડકાંઓ લા-વી એલટરની હેઠળ દટાવ્યાં હતાં. ખીજાં હાડકાં ધોરસ્થાનમાં દટાવેલાં છે. એ ફેટ-કોમ્પ્લેક્સ માટે જમીનની અંદર ગેલેરીઓ ખણીને તેની આસપાસની દીવાલમાં ચાર પાંચ થડની અભરાઇ કરતા હતાં તેમાં મુડાં મુકીને બાહારથી ચીની લેઇ તે ઉપર જાત જાતનાં નકશીનાં તથા ના-ચોનાં પથરો નીશાન દાખલ મુકતા હતા, જેમાંને મોટા ભાગ હમણાં કાઢાડી લઇ જઇને મ્યુઝીયમો મધે ભરી નાંખેલાં છે. હમણાં તે ખાલી મોટાંડાની અભરાઇઓ જોવામાં આવે છે, અને કોઇ કોઇ ગમ જ્યાં ચેપલો બાંધેલાં હશે ત્યાં ઉડી ગ-યલા ફ્રેસ્કો ચીત્રો તથા છુટાં છવાયાં પ-થરનાં કોતરેલાં માણસોનાં ડોકાં વગેરે પરચુરણ બાજુપર યાદદાસત દાખલ જોવા મુકેલાં છે.

એ જોઇને પછી અતરનો વખણાયેલો ડોરીઆ કુટબનો પારક એટલે મહેલગાહમાં ફરવા ગયા હતા. એવાં મોટાં આનંદાનનાં લોકો પોતાનાં પારકો જે મેલોનાં મૈત્ર મો-ટાટાં રાખે છે તે અથવાડીઆનાં ચોકસ દીવસ પર ખુલાં મુકે છે. એ પારક પા મૈત્ર ધેરાવામાં અને રામ શહેરની દીવાલની બાહાર આવેલાં છે. તેમાં તલાવો કુવારા તથા છુટાં છુટાં રૂઢનશોમાંથી મળવેલાં પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે, તથા ટેકડીપર આવ-વાથી ત્યાંથી દેખાવ ધણો સરસ દીસે છે. એ ડોરીઆ ફ્રીલી આને રામમાં સૌથી પહેલી ફ્રીલી ગણાય છે.

તા ૨૨ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આને અતરનું કેપીટાલનું મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એ મ્યુઝીયમ રામની તવારીખમાં વખણાયેલાં કેપીટાલ (Capitol) માં આવેલું છે. હમણાં જે ધમારત છે તે તદન નવી છે. ફક્ત એની પાછલનો થોડો ભાગ અમલવાલો રહેલો છે. એ કે-પીટાલન નામની ટેકડીપર આવેલાં છે તેથી ઉપર જવા સારું ગાડીનાં રસ્તા ઉપરાંત માટી લાંબી સીડીઓ ક્રીધેલી છે. એ કેપીટાલ અસલ ધણો મોટો ભાગ જમીન રોકતો હતો, અને એની સાંમેનાં ચોક (Area Capitoline) માં અસલની મા-ટી રીપબ્લીકની મીડીંગો ભરાતી તેમજ અહીંયાં ધણી વખતે પોત પોતાની લ-ડાઇઓ અતરનાં દેશીઓ વચે થતી હતી. પણ હમણાં તે અસલ ધમારતોનો ભાગ કાંઈ ધણો દીસતો નથી અને તેને બદલે ન-વાં બાધકામ કરેલાં છે જેમાં મ્યુનીશીપાલ હાશીશો તથા થોડાક ભાગમાં મ્યુઝીયમ રાખેલું છે. એનાં એનટરનશમાં સાંમે એક મોટો પુતળાંનો કુવારો મુકેલો છે, જે પુતળું જમીનમાંથી મદ્યું હતું અને તે નદીના દેવતા દાખલ આગલ ગણાતુ હતું. એ પછી મ્યુઝીયમવાલા આરડામાં જવા-ય છે, જ્યાં જોડે ધણો મોટો વેડીકન જોયો

સંગ્રહ નથી તોપણ ધણી તારીફ લાયક બનાવતાં અમલી જમીનમાંથી ખેતિલાં વરકનો મેળવેલા સંગ્રહ સારો કીધાં છે. તેમાં ધણું જોવાલાયકમાં મારમનું પૂતળું (એનો પાશાક ધણો સરસ છે. તે ઉપર દુલોની તરાંહ મધેળું સરસ કોતરેલું છે), તેમજ હરકબુલીશ તથા ધણું મોહોડાંનો સાંપ છે. એ પુતળાંનો પગ પેઢીમાં એને ખણી કાઢાયો ત્યારે સાથે મલ્યો હતો નહીં તેથી ખીજો નવો બનાવીને મુકયો, પણ ત્યારપછી ધણે વરસે તે પગ પણ મલ્યો, જે તેની પાસે છુટા મુકેલો છે. એ ઉપરથી આગલની કારીગરી હમણાંની કારીગરી કરતાં કેટલી મહડવી છે તે માત્રમ પરે છે. નવા પગને જીના પગ સાથે મરખાવતાં તે જાણે ખેડાલ હોય તેમ દીમે છે, અને વગર વીચારે જાણે પચ મુકી દીધો તેમ લાગે છે, તથા જીનો પગ પ્રમાણમાં અને પુતળાંને મલતો આવે છે. ધારવા મેલે એ પગોને મુકાબલો કરવા સારું જીનો પગ તે પુતળાંનો પાસે છુટા મુકેલો છે. એક સારોકોફેગશ આગલનાં શેહે-નશાહ એલેકઝાંનડર શીવેરસનો ધારવામાં આવે છે. તે ધણોજ સરસ, અને તેની ઉપરનાં કોતરકામમાં રહ) પુતળાં અલગાં High Relief ના બનાવેલાં છે. તે ઉપરાંત ખીજાં જનવરો તથા માણસોનાં ડોકાં છે. તે જીદાં. એક મલનું પુતળું છે જેમાં તેને પોતે પોતાનાં હાથે પોતાની છાતીમાં ખંજર ભાકી દીધેલું તે જખમમાંથી લોહી વહે છે, અને પોતે પોતાનો ટાલ ઉપર ખેસી ગયે છે, જેનો બનાવત આ સંગ્રહમાં ધણી સરસ ગણાય છે. એક પુતળું અમલનાં દે-હુરાંઓમાં (Oracle) જવાબ આપતું પુતળાંનું મુકેલું છે. તેનું મોહોડું થોડું જીધાડું રાખેલું છે. એની પાછલ તેનાં ર-ખેવાળ આહમણો ભરાઈ રહેતા હતા, અને પુંજરાઓ આવીને પુતળાંને કાંઈ પોતાનાં કામસર સવાલ પૂછતા હતા કે આમે કામ થશે કે નહીં? તેનો જવાબ

પેલો છુપો બરાહમણ પાછલથી તેનાં મોહોડાં આગલ પોતાનું મોહોડું કરી ખાલતો તેથી સવાલ પૂછનારો દેવતાજ ખાત્યા કરીને સમજતા હતા. એ જવાબ આપવા સારું બરાહમણ ધણું હુશીયાર હતા અને એવી તાલથી જવાબ દેતા કે તેનાં અરથ જેમ ગમે તેમ થઈ શકે, તેથી જો તે વખતે કામ ઉલટું થાય તો તે ફરવી નાખી શકતો હતો. એક પુતળું એક જુવરી આરતનું ધણું સરસ જાણે ડાકણ હોય તેવું બનાવેલું છે. એ પુતળું અમલ કોઈ મોડું માણસ મરણ પામે તે વખતે રડનારી તથા કુટનારી આરતોને બાંહે ખાલાવતા હતા, જેઓ રડીને પોતાનાં આસુ એક નાધળી સીસી જે એ આર-તનાં હાથમાં આપેલી છે તેમાં ભરતા હતા, અને જેટલાં વધતાં આસુ હોય તેટલો વધતો દામ તેઓને મલતો હતો, અને તે સીસીઓ (આસુથી ભરેલી) તે મરનારની પેરમાં મુકતા હતા. એ પ્રમાણે ખીજાં ધણાં રમણ પુતળાંઓ અમલની રીતભાંત જણાવતાં ખણી કાઢાડેલાં અહીં મુકેલાં છે તેની વીગતો લખી શકતા નથી. એ બધા સંગ્રહમાં સૌથી સરસ વીનશનું પુતળું જે કેપીટાલાઇન વીનશને નામે દુન્યામાં મહત્તર થયલું અને ધણી સરસ બનાવતનું કીધેલું છે, (એ વીનશની જોડી એક ફોરેન્સમાં મેડીસીવીનશને નામે તથા ખીજી પેરીશમાં માએલો વીનશને નામે વખણાયેલી છે.) જે આરડામાં તેને મુકી છે તેને એ પુતળાનું નામ આપેલું છે. અમલનો જીનો મોઝક વરક એક આ-રશીમાં મુકેલો છે, જેમાં પાણીનાં વાસણ ઉપર કબુતરને ખેસાડેલું ધણું સરસ પાડેલું છે એમાં કહે છે એક ચોરસ ઇંચ જગ્યામાં ૧૬૪) કટકા રંગોનાં પથરનાં ગોઠવી એ મોઝક કામ એટલું ખારીક બનાવેલું છે. અમલનાં રોમન્સ પાડીયાં પર મીણનું થડ કરી તેપર કણ લાકડાંનો

અણીવાલી કલમથી લખતા હતા તે કલમો જમીનમાંથી મળેલી એક બાકશમાં મુકેલી છે. લખેલું પાછું કાઢી નાંખવા એજ કલમનો ખીજો છેડો ગોળ કાપેલા છે જેથી તે મીણ દુર ધસવાથી અસુરો નોકળી જતા હતા. લખવાનો આ કળા જ્યારે કાગળ અને શહી ન હતી ત્યારે કરતાં હતા.

એ જોઇને પછી પેલેઆ રોશપીલી-ઓઝી (Palazza Rospigliosi) નું સંગ્રહ જોવા ગયા હતા. એ મહેલમાં ત્રણજી ઓરડામાં ચીત મુકેલાં છે. તેમાં સરસ વચના ઓરડાનો છતપર ગાંધડો રેની ઉસતાદના હાથનાં ચીતારો પાડેલાં છે. તે શીવાય એના દીવાનખાતામાં ખીજી કાંઈ જોવા લાયક નથી. ખીજી ઓરડામાં ડો-મીનોકીનેનું Fall of Man (આદમે તેની બેરી ધવનાં સમજાવ્યાથી જે ફલ તોડવા પરવરદેગારે ના પાડેલી તે તોડ્યું તેથી તેને બેહુસતમાંથી ફરેસતાઓએ હાંકી મેલ્યો એટલે આપણી દુન્યામાં વસતી થઈ હતી) જોવા લાયક છે. એમાં આદમને જાણે ફરેસતાઓ આવીને ધમકાવે છે કે થું કામ તેં આએ ફલ તોડ્યું, ત્યારે આદમ પોતાની ધવ સામે ઉભેલી છે તેને બતાવે છે કે આને લીધે હું ફરેસો, ત્યારે તે ઓરત પોતાનો સાંમે એક સાંપ (સેતાને સાપના આકારમાં આવીને તેણીને એ ફલ આપવાની ઉલત આપી હતી) બતાવે છે. એ સંધળું જાણે ધભરાધને બતાવતા હોય તેવી ટપનું પાડેલું છે. એ શીવાય ખીજી ઓરડામાં થોડાંક સારા ઉસતાદોનાં હાથનાં પાડેલાં પીકચરો છે.

તે જોઇને ગેલરીઆ બારબેરીની (બારબેરીનાં મહેલની પીકચર ગેલરી) જોવા ગયા હતા. એ ગેલરીનું નામ નાસીપાસી ગેલરી (Gallery of Disappointment) કરી લોકોએ આપેલું છે. તેનું કારણ એ કે એનાં સંગ્રહમાં રેફનનું બતાવેલું

પોતાની રાખેલી ઓરત Fornarina નું ચીત જે ઘણું સરસ ગણાયું હતું તે છે, પણ તે પછવાડેથી ખરાબ થવાથી તેને કોઇ અણધાર કરીગર પાસે દરસત કરાવ્યાથી તેની અસર ખીગડી ગઈ છે, તેથી લોકો જે રેફનનો કારીગરી જોવા આવે છે તેઓ નાસીપાસ થાય છે 'મોટી ઉપલું' નાંમ આપેલું છે. એ સંગ્રહ પણ સારો અને જોવા લાયક છે, જેમાં ઉપલું ચીત તથા ગીડોરેનીએ એક ઓરતને ગરદન મારવા આગમજ તે બંદીખાતામાં બેઠેલી હશે તેનું ચીત લીધેલું મુકેલું છે તે ઘણું સરસ ગણાય છે. તે ઓરત આસરે ૧૭) વરસનો અને તે ઘણું જાડા વીચારમાં આદા તરફ માણેલું કરી બંદગી કરતી હોય તેમ પાડેલી છે.

એ જોઇને પછી અતરેનાં મોટા કુવારામાંનો સૌથી મોટો કુવારો જેને ફાઉન્ટેના ડી ટ્રેવી (Fontaina di Trevi) કરી કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ કુવારો Palazza Poli કરીને મહેલ છે ત્યાં એક બાજુપરથી બાંધેલા છે, અને તેપર નેપચ્યુન (દરીયાનો દેવતા) વચમાં બેસાડી તેની આસપાસ તનદરોસતી તથા ફળદ્રપતાનાં પુતળાંઓ (Health and Fertility) મુકેલાં છે. એ કુવારો અતરે પાણીનાં મુકેલાં એક ગંડાળાંમાનું એક જે ૧૪) મૈલ દુર વેરથી બાંધીને લાવેલા છે તેનું માણેલું કાપેલું છે, અને તેમાંથી દરરોજ એક ક્રોડ ને ત્રીસ લાખ ક્યુપીક શીટ પાણી કુવારામાં પડી તેમાંથી પાછા નીચે મુકીને ગામનાં ઘરોને પુર પાડે છે. એ કુવારો સને ૧૪૫૩ માં બંધાયો હતો. એ મુજબની ૧૯) ગંડાળામા પાણી ફરેથી લાવેલા હતા, જેમાંનાં હાલ ૯) વપાય છે, પણ તે એટલું તો પાણી પુર પાડે છે કે તેટલું પાણી ખીજી કોરેમાં મલતું નહીં હશે, અને જ્યાં જોઇયે છે ત્યાં મોટા કુવારા રાત દીવસ ઉડતા રહે છે જેનું પાણી

૨૬ કરી ઠાધબર નદીમાં કાઢાડી નાંખે છે. એટલી છુટ પાણીની અહીંયાં છે તથા પાણી મળતું પીવા લાયક આવે છે.

એ જોધને પછી અતરેની વખણાય-લી ખોરગીસી કુટબની સેહેલગાહ જોવા ગયા હતા. એ સેહેલગાહ ગંધ કાઠે હશે ડારીઆ કુટબવાલી જોધ આવ્યા તેનાં જોવી છે, અને અહીંયાં અઠવાડીયામાં ત્રણ વખત તે ખુલ્લો મેલવામાં આવે છે તથા ત્યાં ધણું લોક ધોડાગાડીમાં ફરવા આવે છે. એ જગ્યામાં ગાડીઓ જેને અહીંયાંનાં લોકો ખીગાસ કરીને કહે છે તેની સરતો રમવાનો મોટો ચોક્ક છે, જેની આસપાસ મળહની બેઠકો કરી લીધેલી તથા જીનાં બાંધકામ દેખાડવા જીની ધમારતોનાં થાંભળા જાણે ખંડેર પડ્યાંજ હોય તેમ છુટા છુટા ગોઠવેલા છે. તે ઉપરાંત કુવારા તલાવો વીગેરે ખીજ સેહેલગાહોની માફક જોવામાં આવે છે. એ જોધને પાછા પીન-થીઅન હીલપર આજે ફરવા ગયા હતા જ્યાં રેલવેનટનું વાણું વાગતું સાંભળ્યું હતું.

તા. ૨૩ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે ધી દરમી આફ કારાકાલા (Thermae of Carracalla) કરીને અસલ કારાકાલા શેહેનશાહનું બાંધેલું હમાંખાનું અને હાલ જે ખંડેર પડ્યું છે તે જોવા ગયા હતા. એ હમાંખાનું ગંજવર હતું, અને સને ૨૧૨ માં કારાકાલાએ બંધાવ્યું હતું. તેમાં એકી વખતે ૧,૬૦૦ જણાં નાહી શકે તેટલી જગ્યા હતી, એ મકાન ૭૨૦ થી ૩૭૨ ફીટ હતું, અને એનો આસપાસ ખીજ જગ્યા ચેરી લધને ધોડાની સરતો તથા ખીજ ગમતો કરાવતા તે સુધાં ૧૦૮૦ થી ૧૦૮૦ ફીટની જગ્યાને રોકતી હતી. એનો હજીખી દેખાવ જો ક મોટો ભાગ પડી ગયો છે તોખી ધણો ગંજવર લાગે છે. તેની દીવાલો નજીક ૨૦) ફીટ

જડી અને કોષ ગમ ૧૦૦) થી ૧૨૫) ફીટ જમી ઉભેલી છે. તેમાં છુટા છુટા આ-રડાઓ કરી તેઓની વચમાં મોટા નાહવાનાં તલાવો કીધેલા છે. જમીનપર આ-ગલ મોઝક કામ કીધેલું હતું તેને થોડોક ભાગ સલામત છે. તેપરથી તે વખતે એ કેટલો સોભધતા બાંધેલો હશે તે માલમ પડી આવે છે. એને વાસતે કહે છે કે એમાં પુતળાં તથા દીવાલોપર રંગીન ચીતારો તથા સંગેમરમરનું કામ અંદરથી લીધેલું તેથી ધણોજ ભપકાદાર હતો. એમાં અણ્યાંથી ધણાં જમી દુનરની બનાવતનાં પુતળાં તથા થાંભળાનાં મથાળાં સંગેમરમરનાં મહયાં હતાં. એ હમાંમને સાર ૧૬) મૈલ દુરથી પાણી જળ નળો બાંધીને લાવેલા હતા, તથા ગરમ પાણી સાર દીવાલોની વચમાં ચોરસ મટોડીનાં નળો કીધેલા હતા જેમાંથી બધે ઓરડાની આસપાસ ગરમ પાણી ફરી વલવાથી ગરમ નાહવણ કરવાને બનતું હતું. પેલું પાણી ૧૬) મૈલ દુરથી થંડી નાહવણ (ધયાને મોટા તલાવમાં) એક ગમથી ધણાં ખાંચાઓ કીધેલા છે ત્યાંથી અંદર આવીને ખીજ ગમનાં ખાંચાઓમાંથી પાછું ખરાબ પાણી ઉપરથી નીકળીને ઠાધબર નદીમાં જાય તેથી પાણી હમેશાં ગમે તેટલાં માણસો અંદર નાહે તોપણ સાફને સાફ રહેતું હતું.

એ જોધને પછી ધી પેલેટીન હીલપર અસલનાં શેહેનશાહો (સીઝર્સ) નાં મહેલો જોવા ગયા હતા. એ ટેકડીપર પેહેલવેહું રામયુલશે રામ શેહેર વસાવ્યું હતું. ત્યાર પછી શેહેર જેમ વધતું ગયું તેમ જીન્ટી દીવાલો ભાંજતા ગયા અને નવી વધારતા ગયા હતા. રામયુલસની બાંધેલી દીવાલ-નો ધણોજ થોડો ભાગ અહીંયાં દેખાડવામાં આવે છે. એ ટેકડી ઉપર ઓગસ્ટસ શેહેનશાહનો જનમ થયો હતો, અને તેને પોતાનું રહેણાણ એ જગ્યાપર જ્યાં આ-

મલ શેહેનશાહે રેહેતા હતા ત્યાં કીકુ હુડું. નીરો શેહેનશાહે પોતાનો મહેલ એટલો તો મોટો બાંધ્યો હતો કે તેની બરાબરી હજુ કાંઈ કરી શકાય નથી, તો-પણ તેની પછીનો શેહેનશાહ વેશવેશી-અન અહીંયાં આવીને રહ્યો હતો તેને વધી મહેલ વધાર્યો, એ પ્રમાણે શેહેનશાહો વારાફરતી વધારતા આવ્યાથી એ મહેલ હાલ ઘણો મોટો ખંડેર દીસેછે. જમવાનો દીવાનખાતાનો જે ભાગ સલામતછે તેમાં જમીનપર મળેહનું મોઝક કામ તથા દીવાલપર મેવાથી બરેલી વાઙીસ ચીતારેલી દીમેંછે. એ લોકોનાં જમવાના દીવાનખાતાની પાછલ એક ખીન્જો નાખળો ઓરડોછે જેને Vomito-riસ ધ્યાને વમન (વોમીટ) કરવાનો ઓરડો કહેછે. અસલ એવો ધારો હશે કે (ધયા તો તેઓ આધરા હોય) શેહેનશાહ પોતે આધને ખીજખાનેખી એટલું તો ખવાડતો પીવાડતો કે ગળાં સુધી ભરાયકે ઓરડામાં શેહેનશાહ જઈને ઉભડી કરી આવે, અને વળી પાછો ખેસીને જમતો હતો તે સાફ એ ઓરડો પછવાડે તૈયાર રાખેલો હતો. એમ હમારા ગાંધે હમાને સમજાવ્યું હતું. એ જગ્યાપર રામચુલસની આગલખી (ધ/૦ સં ૧૨૦૦ વરસ આગમજ) ધમારતો હતી જે રામચુલશે પોતા સાફ જમીન ખાણતાં તેને મલી હતી, તે ધમારતોનો થોડો ભાગ મોટા મોટા પથ-રોનો હજુ સલામતછે. એને વાસતે કહેછે કે કીંગ ધવેનડોરેશિ બંધાવી હતી. શેહેનશાહ ટાઇખીરીઅસે પોતાની મા લીવી-આ સાફ પોતાનાં મહેલની હુકળ ઓર-ડા બંધાવ્યા હતા. તેમાં હજુ ફરેશકોનાં ચીત્રો સ્કી ગયલાંછે, તથા દીવાલપરનો લાલ રંગ જેવાને તેવો (૧૮૦૦) વરસ જીવેલો થવા છતાં દીમેંછે. શેહેનશાહ કાલીચુલાએ જે મહેલ બાંધ્યો હતો ત્યાંથી કેપીટાલ સુધી જવાને એક ટેકડીપરથી

ખીજ ટેકડી સુધી પુલ બંધાવતો હતો તેનો થોડોક ભાગ હજુ સલામત દીમેંછે, અને આજનાં સરસ પુલોની બરાબરી કરી શકે તેવી રીતનો બાંધેલાછે. એ મહેલોની બાજુપર નીચાણમાં જગ્યાએ ત્યાં અસલ સરસ મેકરીમથ કરીને એલ કરવાની જગ્યા હતી, જે જગ્યા અસલનાં પાદશાહોએ બતાવી હતી તેને પાછલથી શેહેનશાહોએ વધારી હતી. તેની મેક્રો મોટીની હતી તેપર પથરો જડી તેને ઘણી શીંગારી હતી. ખીનીનાં વખ-તમાં એ જગ્યામાં ૨,૬૦,૦૦૦ માણસો ખેસતાં હતાં, પણ પાછલથી વધાર્યા કીધાથી તેમાં ૩,૮૫,૦૦૦ માણસો ખેસી શકે એટ-લી જગ્યા રોકી હતી. એની દીવાલ ૫૦ ફીટ ઊંચી હતી અને ગોળ મેક્રો હમનાનાં સરકસોનાં તંબુઓમાં બાંધેછે તેમ કીધે-લી હતી. એ જગ્યામાં સેબાઇન લોકો જે રામની પાસે એક ડુંગરછે ત્યાંનાં રેહે-વાસીઓ હતા તેઓને સરત જોવાને બોલાવ્યા, અને અહીં ટેકડીપર રામનો રેહેતા હતા તેઓ પાસે ઓરતો ઘણી નહીં હોવાથી તે જોવા આવનારા સેબાઇન લોકોનો ઓરતોને પાછી જવા દીધી નહીં અને મરદોને હાંકી કાઢાડ્યા, જે બાબે ઘણી લડાઇઓ એક ખીજ સાથે થઇ તેમાં સેબાઇન-સ હાર્યા હતા; પણ પા-છલથી આસપાસનાં લોકોની મદદ લે-ધને પોતાનું વેર લેવાને આવ્યા ત્યારે રામ-સ ધભરાયા તેથી જે ઓરતોને જી-લમથી રાખી હતી તેઓને પેટે છોકરાઓ થયલાં તે છોકરાઓને તેઓની સાંબે શીખવીને મોકલ્યાં કે પેટલાં હમો તમારાં ખાંદાંનનો ઓરતોને પેટનાં છોકરાઓને મારી પછી હમારા બાવાઓને મારો તેથી નરમ પડ્યા હતા અને જોડાવતી કરીને આગલી વાત જુલી ગુવા હતા. એ બનાવને The Rape of the Sabinos કરી તવારીખમાં લખી જણાવેછે. શીખ-

અનાં મહેલવાલી જગ્યા તેનાં હાલના ધણીઆ પાસેથી લઇને ત્રીજા નેપોલીયને ખાણી તેમાંથી જે કાંઈ પુતળાં નીકળે તે લેવા સારું હતી લાખ ફાંક (ધ્યાને એક લાખ રૂપિયા) આપવા હતા, અને ખાણાથી તેમાંથી ધણાં પુતળાં તે લેઈ ગયો હતો. ત્યારપછી અને ૧૮૭૦ માં ઇટલી-નું એક રાજા થયું ત્યારે તેની સરકારે એ ધણી પાસેથી એ જગ્યા ૬,૫૦,૦૦૦) ફાંકે વેચાતી લઇને તેમાં નવેશરથી ખાણવાનું કામ ચલાવ્યું હતું તેથી હમણાં એનો મોટા ભાગ ખુલો જે આગલ દ-રાઈ ગયો હતો તે થયો છે.

એ જોઇને પછી ધી દરમી એક ટા-ઇટસ (The Thermae of Titus) ફરીને ટાઇટસ શહેનશાહનું હમામખાનું હતું તે જોવા ગયા હતા. એ હમામ અમ્મલ નીરો શહેનશાહનો સોનેરી મહેલ કરી વખણાવવા મહેલને પુરી નાંખી તે પર બાંધેલા હતા, પણ તે તદ્દન નાબુદ થઈ ગયો છે, અને અને ૧૮૧૩ માં એ જગ્યા ખાણી ત્યારે તેની હેઠળથી નીરો શહેનશાહવાલો પેલા ગંબીર મહેલનાં ખંડેર મલ્યાં હતાં. એ જગ્યા ધણીજ જાણી છે અને તે જુદા જુદા ધણીઓનાં હાથમાં ગઈ છે; સૌપર એતીવાડી થાય છે પણ થોડો ભાગ ખાણે તોટલાં ખંડેર હમણાં સાફ કીધેલા છે જે જોતાંખી આ-પણે તેની મોઢાટાઈ જોઇને અભયપ થઈયે છીયે. શાંતી કાઢાડેલા ભાગમાં ફ-કત ૬૦) ઓરડા છે. એનાં મહેલને ફરતા ઓરડા જેવું હતું તેનાં થાંભળા ૨,૦૦૦) ફેરવાય છે, અને એ મહેલ અમ્મલ ત્રણ ટેકડી ઉપર બાંધેલા હતા. એને પેહેલ-વેહો સોળમી સદીમાં ખાણે હતા તે વખતે એની અંદર ચીત્રો સંખળું સારી હાલતમાં નીકળવાથી એ જુનાં ચીત્રોની નકલ ઉત્પાદો જેવાકે રૂઝલ અને ગાય-વાના ડીઢડી અને ખીજવાએ તેવા નહીં

હોવાથી કીચી હતી (પામખીઆઈ તે વ-ખતે ખાણી નહીં કાઢાડેલું હતું). એ મહેલની ઉપર ટાઇટસનાં હમામનો થોડો ભાગ સજામત છે. તેની દીવાલો એથી તો મરમ ઇંટ તથા ચુનાની બાંધેલી છે કે તેનો બાણે કે એક કાંકરાખી ખડેલો નહીં હોય તેમ દીગે છે. ફેટલીએક જગ્યાપર વો-લકેનીક પથરા જેને ટુફો (Tufo) કરી કહે છે તેનાં ચોરસ કેટકાઓની ઇંટની માફક દીવાલો બાંધેલી છે. એ પથર જુની અતરેની ઇમારતોમાં ધણો મલે છે, અને તેને ટાઇટસ શહેનશાહ પેહેલવેહો બાંધ કામમાં વાપર્યો હતો. એ હમામ બાંધવા સારું તેની નીચેનો મહેલ તદ્દન પુરી નાંખ્યો હતો. તે પુરણી દેખાડવા સારું ફેટલોક ભાગ એમનોએમ રહેવા દીધેલો છે. ખાણી કાઢાડેલા ભાગમાં મોટા ઓર-ડાઓ તથા ચાકરાને તેમાં જવા સારું તેનાં મથાળાંપરની ચાલો રોશની આવવા સારું ઉપરથી બાંધા રાખીને બાંધેલી હજુ ધણી સારી હાલતમાં છે, પણ તેની ઉપર ટાઇટસનાં હમામની જગ્યા હોવાથી તે બાંધાઓ પુરાઈ ગયાથી હમણાં તે વાટ અંધારી લાગે છે. એ વાટમાંથી ૬૦) ઓરડામાં જવાઈ શકાવું હતું, જેઓ એ-કજ દારમાં બાંધેલા હતા, ત્યારે તેની પાછલનાં ખીજ ભાગોમાં કેટલા ઓરડા હોવા જોઇયે તેનો વીચાર કરવો. એ ની-શાએ જે મહેલ બાંધ્યો હતો તેની હેઠળ મીસેનાઝનું ઘર અમ્મલ હતું, તેથી એ પ્રમાણે એકની ઉપર એક એમ ત્રણ ધેરો બંધાયેલાં હતાં. ઉપલી વાટમાં ફેરકો ચી-તાર છે તેને વાસને કહે છે કે અમ્મલ આ-રખ લોકોને અહીંયા બંધવાન લાંબા હતા તેઓ પાસે તે ચીતરો કરાવ્યાં હતાં, જેનો થોડોક ભાગ હજુ દીસે છે જે ઉપર આરકાનાં કુલો પાડેલાં છે.

એ જોઇને પછી ધી કેપિટોલ (The Capitol) નાં મહેલની હેઠળ કુંગરનાં

અંદર અમલ બંદીવાંનને રાખતા હતા તે જગા જોવા ગયા હતા. એ જગા હાલ ક્રીસ્ચીઅનોનાં સેંટ પીટર અને પોલનાં બંદીખાનાં દાખલ ઓલખાય છે. એમાં જવા સારું ઘણી સીડીઓ ઉતરવી પડે છે તથા તે જગ્યા અંધારી હોવાથી સાથે બતી લઈ જવી પડે છે. અમલ એ સીડીઓ નહીં હતી પણ તે બંદીખાનાંની કોટડીઓ માંચે એક ચોરસ ખાંચો હતો, તેમાંથી એ બંદીવાંનને હેડળ ઉતારતા હતા. તે ખાંચાઓ હજી સલામત છે. પે-હેલાં ભાવરાં હેડળ વળી ખીજી ભાવરાં જેમાં પણ જવા સારું ઉપર મુજબ ખાંચો હતો, ફક્ત એક બાજુ પર લોખંડનું બારણું હમેશાં બંધ રાખતા હતા, જે રસ્તે બુખમારાથી જોઓ એ ભાવરાંમાં મરી જતા હતા તેઓનાં મુડાં બહાર કાઢાડી નાખતા હતા. એ ઓરડા ૧૯ થી ૧૦ ફીટ અને ૬૫ ફીટ ઊંચાઈમાં છે, અને તે અતીઘણું અંધારામાં છે, તેમાં સૌથી હેડળનો ઓરડો તો ઘણોજ ખરાબ છે, જેમાં અંધારું તો રહ્યું પણ હવાખી ઘણીજ શહેજ આવતી હશે. એ છેલી કોટડીમાં ઉપલા સેંટને બંધ કીધા હતા ત્યાં હાલ દેહેરું આવેલું છે. એ બંનેને એક ખુટા સાથે સાંકળથી બાંધી રાખતા હતા તે ખુટો પણ હમણું મુઠી સલામત છે, તથા એ કોટડીમાં એક નાઇજો ઝરો પાણીનો છે તેની આસપાસ જરા કાર જેવું બાંધીને ટાંકી બનાવી છે, જેને વાસતે કહે છે કે જ્યારે ઉપલા સેંટ બંદીવાન હતા ત્યારે પોતાના દારોગાઓને તેઓએ વટલાવ્યા હતા (એ વખતનો શહેનશાહ નીરો તથા તેની રહબતનો મોટો ભાગ મુગતી પુજતા હતા) તે વખતે એપીસમ આવવા સારું પાણી કૂદરતથી પોતાની મેલ એ ઝરો નીકળી આવ્યાથી મલું હતું, તે મોજેજની તસવીર ચીતારી ઉપલા ઓલટપર મુકેલી છે. પાછળથી એમાં

નાં સેંટ પીટરને જોધો ટાંકી કાસપર ખીલા મારીને તથા સેંટ પોલને ગરદન મરાવી નીરો શહેનશાહે મરાવી નાખ્યા હતા.

એ જોધને પછી બોરગીજી મહેલગાહમાં ફરવા ગયા, જ્યાં આજે આદીતવાર હોવાથી ઘણું લોક ગાડી ઘોડે ફરવા આવ્યું હતું. ત્યાંથી નીકળીને પીનથીઅન હીલની ટેકડીપર ગયા હતા જ્યાં આદીતવાર હોવા છતાં વાજી વાગતું હતું. એ જગાપરથી રામનો દેખાવ ઘણો સરસ દીસે છે, તથા રામ શહેર જે સાત ટેકડીપર આવેલું છે તેનાં છુટા છુટા ભાગો હમારા ગાઇડે બતાવ્યા હતા. એ સાત ટેકડીનાં નામો નીચે મુજબ છે—સૌથી પેહેલી જેપર રામ મધુલસે પેહેલું રામ શહેર વચાવ્યું હતું તેનું નામ પેલેતાઇન (Palatine) જ્યાં શીઝરસનાં બાદશાહોનાં મહેલો છે. ખીજી આવનટાઇન (Aventine) જે સેંટ પોલનાં દેવલપર જતાં રસ્તામાં આવે છે અને જે પર ઓરફનેજ આવેલું છે. ત્રીજી વીમીનલ (Viminal) જે ઉપર રેલવે સ્ટેશન છે. ચોથી વાટીકન (Vatican) જેપર સેંટ પીટરનું દેવલ તથા વેટીકનનો મહેલ આવેલો છે. પાંચમી ક્વીરીનલ (Quirinal) જેપર હમણાંનાં બાદશાહોનાં મહેલ છે. છઠી કીલીઅન (Caelian) જેપર સેંટ જોન ધી લેટરનનું દેવલ આવેલું છે. અને સાતમી એશકુવીલાઇન (Esquiline) જેપર સાન્ટા મેરીઆ મેજોરીનું દેવલ આવેલું છે. એ પ્રમાણે સાત ટેકડીઓ રામ શહેરમાં આવેલી છે. હમારે તેની ઉપર આવેલી હમારોતાનાં નામો લખ્યાં છે તેથી એમ નહીં સમજવું કે તેટલીજ ઘમારતો તેપર આવેલી છે પણ ખીજી ઘણી આવેલી છે. ફક્ત હમારે ધ્યાનમાં બરાબર લેવા તે પરની હમારે જોયલીઓનાં નામો યાદ રાખવા ઇલાણી દાખલ લખ્યાં છે.

તા. ૨૪ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં સેંટ પીટરનાં દેવલમાં
અતરનાં પોપમને લગતી ટીજોરી નોવા
ગયા હતા. જ્યાં એ દેવલને તથા પોપ-
સને લગતું જવેરાત તથા પોશાક રાખેલું.
એ ટીજોરી એક મોટા આતશથી ન બળે
હેવા (fireproof) ઓરડા બાંધીને તેમાં
કબતો હારખંધ કીધી છે, જે શુક્રાશ્વરીવાલા
ભાગમાં આવેલી છે. એ ટીજોરીમાં પોપને
પેહેરવાનાં તાજ (Tiara) નો નમુનો મુ-
કેલો છે જે પર મોટાં નંગનાં ઘણાં હીરા
માણુક મોતીઓ જડેલાં છે. અમુલ તાજ
તો પોપની પોતાની ટીજોરીમાં છે જેની
કીમત ૫૦ લાખ ફ્રાંક ધ્યાને ૨૦ લાખ
રૂપિયાની કેહેવાય છે. એની પાસે એવાં બે
તાજે છે તેમાં એક અમુલી રીતનાં વગર
કાપેલાં નંગોનું તથા ખીજું જેની નકલ
હમામે જોઈ તે હમણાંની રીતનું ચલ-
કતાં તથા કાપેલાં જવેરાતનું છે. એ નકલી
તાજ જ્યારે સેંટ પીટરસનો મરવાનો
દીવસ આવે છે ત્યારે એનું બરેરાતનું પુ-
તળું જે દેવલમાં છે તથા જેનો પગ તેનાં
પુંખનારાઓની ચુમીઓથી ઘસાઈ ગયો છે
તેને પેહેરાવે છે, તથા તેજ પુતળાંને જોયે
કસખી પોશાક તથા જવેરાતનાં કામ પેહે-
રાવે છે, અને એની કુંચી (Key of St.
Peter) પણ તે પુતળાંમાં કોતરેલી કું-
ચીઓમાં આજવે છે. એ કુંચી પર જવેરાત
જડેલું છે. એ મુજબ એ કાળા રંગનાં
બાંનનાં પુતળાંને તે દીવસે આવા ભપ-
કાથી મણુગારે છે તે કેવા સોભતો હશે તે
વીચારી લેવું. એ ઉપરાંત પોપનાં પોતાના
માથા પર માથ (Mass) ભણતી વખતે
પેહેરવાની ટોપી (Mitre) પર પણ બે-
આંની જેટલા કદનાં ખરાં હીરા માનક
તથા પાંનાઓ જડેલાં છે, અને એવી
ટોપીઓ ધણી છે જે જુદી જુદી વખતે
કીયામાં બદલે છે. એનાં તે વખતનાં પેહે-
રવાનાં બધા પણ ધણી જામી કીમતનાં

રસમી તથા કસખી ભરત કામનાં સેંચ-
ની મખીઓ સાથનાં જોવા લાયક છે, તેમાં
છેલા પોપના બધા ઉપર એટલું તો બહુ
કસખ કામ લીધું છે કે તે ૯) રતલ વજન-
નામાં ધાય છે. એ ઉપરાંત “માથ” પક-
વાની રૂપાની ટેબલ તથા સોનાનાં કપ
ઉપરાંત ખીજાં ઘણાં સોનાનાં વાસણો
કબત ભરીને મુકેલાં છે. તે સાથે મોટાં
કદનાં હીરા તથા જવેરાત જડેલાં કામ
સેંટ પીટરનાં પુતળાં સાથે બરાબરી કરી-
લેના કામ જે પોપ પોતાની સ્વારીને વ-
ખતે હાથમાં લેધને ખુરશી ઉપર બેસે છે
તે ધ્યાદી ઘણું જોવા લાયક છે.

એ જોધને વેટીકનનાં મેહેલનું પુ-
સ્તકખાનું જોવા ગયા હતા. યુરોપનાં
ખીજાં પુસ્તકખાનાં જેવું આ મોટું
નથી તોપણ એમાં જુની તથા વખણાયલી
ચોપડીઓનો સંગ્રહ ઘણો સારો છે, જે
બધી મલીને આસરે એક લાખ વોલ્યુમ
છે, તેમાં હાથની લખેલી ચોપડીઓ
આસરે ૨૪,૦૦૦ છે, જેમાં ૧૭,૪૦૦)
લેટીન, ૩,૪૫૦) ગ્રીક, અને ૨,૦૦૦)
ઉગમણ તરફની બોલીઓમાં છે. એ પુ-
સ્તકશાળા સાથે શીલ્પીકામનું સંગ્રહ
તેની સાંધે એક વીંગ ૧,૨૦૦) શીટ
લાંખી બાંધી તેમાં હારખંધ કબંધો ગો-
ઠવી ચોપડીઓ રાખેલી છે. પેહેલા ઓ-
રડા તદ્દન રંગીન સંગેમરમરનાં પથર-
નો શીલુગારેલો છે, પણ ત્યારપછીનાં
એક પછી એક ઓરડામાં દીવાલો પર
એ લાઇબરેરી સ્થાપનાર તથા તેને વ-
ધારનારા પોપસના અહેવાલોનાં ચીતરે
કીધેલા તથા છત પર કુલોની તથા ખીજી
એવી તરાંહા પાડેલી છે. અરધા ભાગ ગે-
લેરીનો પસાર કરતાં ડાબા હાથ પર એક
મોટું દીવાનખાનું આવે છે, જેને કાંઠા-
નશીલ રમ કહે છે ત્યાં કારડીનલો સાથે
પોપસને કાંઠ મોટાં કામો સાથે મસખત
કરવી હાય છે ત્યારે મીજલસ ભરે છે, જે

અભિની તસવીરો તે ઓરડાની દીવાલોપર ચીતારેલી છે. એ ઓરડામાં પોપસને મલેલી થોડીક ભેટા મુકેલી છે, તેમાં (૧૨) બ્રોનજનાં પુતળાંપર મોટા પથર મુકીને બનાવેલી ટેબલ, ડરેશન, સેવાએ તથા આએનાના મોટાં કીમતી વાઙીસ, ત્રીજા નેપોલીયનનાં છોકરાને જે ફ્રાન્સમાં બેવટીસમ આપ્યું હતું તે વાસણ, એવું ઘણું મુકેલું છે. એ દીવાનખાનું મુક્યા પછી પાછા ગેલેરીને રસને આગલ વધતાં અસલના વખતનો ચીજોનો ઓરડો આવે છે, તેમાં ફીસ્મીઅન લોકોની અસલની તથા મુસ્લીપુજારાઓની ધોરમાંથી મલેલી ચીજોનો સંગ્રહ કીધેલો છે. એમાં કાચનાં વાસણો ઘણાં વરસો મુવી જમીનમાં રહેવાથી રંગ બદલાઇને તેમાં વરસાદની કમાણુ જેવો રંગ માલમ પડે છે. તે ઉપરાંત પુતળાં, ફાનસો, ખાટલીઓ, ઇલાદી ઘણું એકદુ કંથોમાં કીધેલું છે. તેની પછીનાં ઓરડાઓમાંની જીની ચીજોનો સંગ્રહ ઉપરાંત છેલા પોપને ફ્રાન્સની ઓરડોએ એક ચોપડી મુકવાનું સ્ટાંડ તથા ભણવાની ખુરશી માકલેલી છે, તેપર હાથીદાંતનાં નાહનાં નાહનાં પુતળાં જોવા લાયક ઘણાં જડેલાં છે. સૌથી છેલા ઓરડામાં એજ પોપની વીનીશીઅન કાચમાં બનાવેલી સખી દીવાલમાં મુકેલી છે તે ઘણીજ સરસ છે, અને ઓરડામાં ખીજી ખારીઓ બંધ કરે છે ત્યારે તે કાચમાંથી લાઇટની અસર એ સખીપર ચારી પડે છે. એ ઓરડામાં પોપને ભેટ મલેલી ચીજો એકઠી કીધેલી છે, જેમાં મોટા ભાગ ચોપડીઓ તથા આલબજાનો છે. સાએમનાં રાજાએ એને સોનાનું પાનઘન તેનાં સઘળા સામન સાથે ભેટ કીધેલું છે તે ઉપર તેનો ફ્રાંચાઇ નામ સાથે મુકેલો છે. (સ્પેનનાં ૨૨) ગામમાંથી એ પોપને એક પર્સ (કેલી)

ઝાલરોની ભેટ મલી હતી તેઓનાં નાંખો તથા ભરેલા પદસાની રકમો એક આરસીમાં ફ્રેમ કરીને ટાંગેલી છે. એ ઉપરાંત ખીજી ઓરડાઓમાં જીની ચોપડીઓ કાચનાં કંથોમાં જંધાડીને મુકી છે, તેમાં વરજીલનો કવીતાની ચોપડીઓ પાંચમી સદીમાં તેનાં હાથની લખેલી, ડાન્ડેની બહેન અને દોઝખપરનો કવીતા, બોકાસીઓનાં હાથની કોપી કીધેલી, વેનીશનાં ડાજીસની તવારીખ તે વખતનાં બનાવોનાં ચીતાર ઘણાંજ સરસ શાયતી, તથા બાઇબલો, પેપેરસપરનાં લખતો ઇલાદી હજારે વરસનાં જીનાં મુકેલાં છે. એ ઉપરાંત અસલનો ઇમારતોપરનાં સરસ ફરસ્કો ચીજો તેનો દીવાલનાં ચોસલાં સાથે ખણી લાવી ફ્રેમમાં મુકેલાં છે. અસલની પોપસની ગંજવર વીડીઓ કોટેકામખશમાંથી મલેલી, ખારમી સદીનાં લાકડાંપરનાં પેનટીંગશો, કોટેકામખશમાંથી મલેલા રંગીન મારખલોની એક તથા શીઝરસનાં મેહલમાંથી મલેલા રંગીન પથરોની એવી બે ટેબલો ઘણીજ સરસ બનાવી મુકી છે, તથા ખીજી ઘણી ચીજો જોવા લાયક હતી જેની વીગતો હમે લખી શકતા નથી. એ જોઇને પછી વાડીકનનાં મેહલમાં પોપસનો રોટ કેરીએજીથ જોવા ગયા હતા. એ ઉપર લખેલી લાઇબરેરીનાં હેડળનાં ભાગમાં એનાં તખેલાઓએ તેમાં છુટા ભાગ કરીને મુકી છે, જે બધી મલીને ત્રણ ગાડીઓએ, તેમાં મોટાં તાકણાંઓપર વાપરવાની ઘણી ભપકાદાર છે, તેની અંદરની બેઠકમાં એક બાજુપર વચમાં અમલની ખુરશી કીધેલી છે, જેપર પોપ એકલો બેસે છે અને તેની સાંમેનો બેઠક ઉપર બે કારડીનલો બેસે છે. એ ગાડી જરા જામી હોવાથી તેમાં મહુકવા ઉતરવાની સીડી અંદરથીજ વાલવાની છ ટપાની ઘણી સરસ બનાવેલી છે. ગાડી બધી લાલ રંગની કરી તેપર ઘણી ગીલીટ કીધેલી

તથા પેનસિલ્વિયા અને મધ્યાણાંપર સોનેરી ગીલોટનાં કુલો ગોઠવેલાં છે. એ ગાડી વરસમાં ચાર વખતજ છ ઘોડા નોડીને વાપરે છે. ખીજી ગાડી ખીજા તે- હવારોપર વાપરવાની તેથી ઉતરતી ગીલોટ તથા ભાકાની, અને ત્રીજી ગાડી હમણાં વાપરવાની એ ઘોડાની પણ લાલ અને તેપર ઘણાજ ઘોડા ધોળા છે. પેહેલી ગાડી જે બધામાં સરસ છે તેની કીમત ૧,૫૦,૦૦૦) ફ્રાંક ધ્યાને રૂપિયા ૬૦,૦૦૦) ની કહે છે.

એ જોઇને અતરેનાં સૌથી મોટા સરકસની ઇમારત જોવા ગયા હતા. એમાં સરકસની વખતે ૭૫૦૦) માણસો બેસે છે, અને સરકસ નહીં હોય ત્યારે ફીયેટર થાય છે તે વખતે નવો રોજ હમી કરે છે. એનું નામ Umberto Primo Circus કરીને છે. તે અસલ ઓગરટસ શેહેનશાહનો ધોર હતી તેપર બાંધેલાં છે, અને અંદરથી ઘણા ગંજવર લાગે છે. એની બાંધણી ગોળ અને વચમાં કાચ- નું છાપરું કીધેલું છે.

એ જોઇને પછી અતરે વખણાયલાં પથરનાં મોઝાઇક કામનું કારખાનું (ફેક્ટરી) જોવા ગયા હતા, જ્યાં ઘણું બી- છું કામ આરશીએ તથા ટેબેલોમાં જુનાં રોમની ઇમારતોનો તમસીરો પાડતાં હતા- એ જોઇ હતી, અને જે તઇયાર થાય છે ત્યારે બાણે એકલ પેનટીંગનો હોય તેવી લાગે છે. એવી એક નાહાની આરસી બ- નાવતાં એક માણસને એક વરસ લાગે છે. એવી ત્રણ શીટનો આરસીનાં ૧૬,૦૦૦) ફ્રાંક કીમત માગતો હતો એટલું કામ એ મોઢું બને છે. એની બનાવત જેમ કાચ- નું મોઝાઇક કામ વેનીશમાં બનાવતા હતા તેમ રંગો પથરનાં જોવા કાંઈ મેળવણીથી મજબુત બનાવી તેનાં જોઇતી કદનાં ટુક- ડા કરી તે વાપરે છે. એવા ૨૮,૦૦૦) રં- ગનાં જુદા જુદા “જેડશી” એ કારખાનાં- માં વપરાય છે. એવું તેનાં ધણીથી સાંભળ્યું હતું.

હજોએ રોમ શહેરમાં જે જોવા લાયક હતું તે સધળું જોઈ રહેવાથી આજે સાં- જનાં પાંચ વાગે આગગાડીમાં નીકળેલા રાતનાં કલાક આર વાગેને નેપલસ પુગ્યા હતા. રોમ શહેર ઘણું મોટું અને અસલથી કુન્યામાં વખણાયલું છે. અસલ એ શહેરને હસતક તે વખતનો બહુતી કુન્યાનો મોટો ભાગ હતો, અને તે વખતે એની વસતી ૧૫)લાખ આદમી સુધી વધી ગઇ હતી. એ શહેરમાં તે વખતે ૪૨૩) મોહોલા, ૧૭૯૦) મોહોલા અને ૪૬,૬૦૨) રહેવાનાં ઘેરો હતાં. તે ઉપરાંત ગમત મારું ૧૧) કરમી (ધ્યાને ગંજવર હમામખાનાં) ૮૫૬) માફક શરનાં હમામખાનાં, ૧,૩૫૨) કુંવારા, ૪૨૩) દેહેરાં, ૩૬) કીરતી મહેરાબ (ટરાપમ- ફલ આરમીસ) અને ૧૦) બાશીલીકા (ધ્યાને મોટાં દેવલો) હતાં. પણ પાછલથી કોનરોનટાઈન શહેનશાહે રોમથી પોતાનું પાયતખત કાઢાડીને કોનરટીનોપલમાં લઇ ગયો ત્યારથી એ શહેરની પડતી હાલત આવી હતી, તોપણ એ છેલા શહેનશાહે ત્યાં ક્રીસ્ચીઅન ધરમ પાળવાની છૂટ આપવાથી એ ધરમનાં યુરેમો (પોપસ) નો કાબુ વધતો ગયો, અને તેઓને ખીજા રાજઓથી વારાફરતી શહેરોનો ભેટો મ- લવાથી એક રીતે રાજઓ પોતે બની રાજ ચલાવતા હતા. તેઓનાં વખતમાં એ શહેરને વારાફરતી વેનડેક્સ, ગોક્સ, મારાસેન્સ તથા ખીજાઓએ લુટ્યું હતું. ત્યાર પછી પોતપોતામાંજ મોટા ખાન- દાનવાળાઓમાં લડાઇઓ ચાલી તેથી પોપ પાચમાં કલેમેન્ટે પોતાનું તખ્ત ત્યાંથી કાઢાડીને સુને ૧૩૦૯ માં આવીને (A- vignon) માં લઇ ગયો. તે વખતે એ શહેર એટલું તો પડતી હાલતમાં આવી ગયું હતું કે તેમાં ૨૦,૦૦૦) માણસોની વસતી ભાયગે રહી હોય. એવું એક વખત- નાં એ કુન્યાની શહેનશાહત ભાગવતાં શહે-

રની હાલત થઇ ગઇ હતી, પણ પોપ દશમા મેગરી પાછો અને ૧૩૭૭ માં ત્યાં આગ્યા પછી એની હાલત સુધરતી ગઇ હતી, અને પોપસની તીજોરીમાં બધા કુન્યાનાં ભાગોમાંથી નાણું આવવાને લીધે પાછું તેને તેઓ સુધારતા ગયા હતા. તેમાં પાંચમાં સેલ્ટરનાં વખતમાં હમણાંનું રોમ શહેર ધણું સુધર્યું હતું. અને ૧૭૯૮ ના ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનની વખતે રહ્યતનું રાજ થયું હતું, અને અને ૧૮૦૯-૧૪ સુધી ફ્રેન્ચ સરકારને હસ્તક રહ્યું હતું. અને ૧૮૪૯ માં પાછું રીપબ્લીક થવાથી ફ્રેન્ચ સરકારે તેને જીતીને પોપ નવમા પાપસને સ્વાધીન કીધું હતું, અને ત્યાં ફ્રેન્ચનું (૧૫,૦૦૦) માણસનું લશ્કર જાયુક રે-હ્યું હતું. તે ફ્રેન્ચ અને ૧૩મીઆની લડાઇના વખતે અને ૧૮૭૦ માં બોલાવી લીધાથી ઇટલી દેશનાં રાજાનાં લશ્કરે સ્વાધીન લઇને ઇટલીની રાજધાનીમાં સામેલ કીધું ત્યારથી તે હમણાં સુધી એ શહેર પાછું ઇટલી દેશનું પાપતપ્ત ગણાય છે. એની વસતી આસરે ત્રણ લાખ માણસની કહેવાય છે. અહીંયાંની ઇમારતો માફકશરની છે. તેમાં અસલનાં મોટા ઉમરાવી આંતદાંનનાં મેહુલો ધણાં મોટા અને મજબુત બાંધેલા તથા તેઓને ત્યાં મીનોનો સંગ્રહ જગે જગે કીધેલો છે. રસ્તાઓ થોડા ધણાં સાંકડા અને ખીજા માફકસર પોહાલા છે. વાયા નેશનલ (Via National) કરીને રસ્તો છે ત્યાંની હવેલીઓ સારી અને પુરોપનાં ખીજાં દેશને મલતી આવે છે. કોર્સો (Corso) કરીને એક મોહુલો આસરે બે મેલ લાંબો છે. તે અહીંયાંનો મુખ્ય મોહુલો ગણવાથી ત્યાંની જગ્યા ઘણી મોંઘી કીમતે વેચાય છે. તે તથા ખીજા એવા બે ચાર મોહુલા શીવાય બાકીના જુના ભાગની ઇમારતો કોઇ કોઇતો ઘણી કંગાલ હાલતમાં દીસે છે. અહીંયાં જોવામાં અસલનાં વખત-

નાં ખંડર જગે જગે રાખેલાં છે, તે જોવા સારું હજારો લોકો પુરોપનાં ખીજા ભાગોમાંથી આવે છે. એ શીવાય જગોએ જગોએ મોટા કુવારા તથા ચોક તથા પુતળાં અને આમેલીસ્કોથી શહેર ધણું શોભાયમાન બનાવેલું છે.

તા. ૨૫ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૧— હમો ગઇ કાલે રાતનાં બાર વાગે આગલ લખ્યું છે તેમ નેપલ્સ શહેરમાં આવી પુગા, અને અતરેનાં દરીયે કીનારાપરનાં આવેલાં હાટલ ડી મેટરોપોલમાં ઉતારે લીધા હતા. આજે સવારનાં દીવસ જરા ખુલો માલમ પડવાથી (બે દીવસ સુધી રામ તથા નેપલ્સમાં લાગત વરસાદ પડ્યો હતો) હમો પેહેલી તકે અતરેનો વખ-ણાયલો બલતો પાહાડ વીઝુવીયસ (Vissuvius) જોવાનો ઇરાવ કરીને હાટલમાંથી થોડાના ગાડીમાં બેસીને સવારનાં ૧૦ ને ૨૦ મીનીટ નીકળ્યા હતા. એ પાહાડ નેપલ્સની સાંમે છે અને ત્યાંથી બરોબર દીસે છે; એની પાસેજ ખીજો પાહાડ છે તેને માઉન્ટ સોમા (Mount Somma) કરીને કહે છે. એ વીઝુવીયસનો પાહાડ નેપલ્સથી આસરે ૧૧ મેલ દુર છે, અને આખો રસ્તો છેક પાહાડની નજીક સુધીની હેઠાણું તુલીક વસતી તથા ઘેરો જાણે એકજ શહેર હોય તેમ નેપલ્સથી મલે છે. નેપલ્સની પાસે હારખંધ ખીજાં ત્રણ ગામો આવેલાં છે તેથી તે સધળાં વધતાં વધતાં મલીને હમણાં એક યઈ ગયાં છે. પાહાડની હેઠાણુમાં આગ્યા કે એ પાહાડ ફાટીને તેમાંથી નીકળેલો રસ જને “લાવા” કહે છે તેનાં રેલા ને એ રસ્તાની બાજુપરથી અને ૧૮૪૦ માં પાહાડ ફાટ્યો ત્યારે ગયો હશે તેનાં કુંગરો થયલા મલ્યા હતા. એને દેખાવ જાણે સુકા કીચડનાં ધગલા હોય તેમ પણ કાળા રંગનો લાગે છે, અને જ્યારે રસ નીકળતો બંધ થાય છે ત્યારે તે વેહતો બંધ થઈ

જાળને બંધાઈ જાય છે, તેથી તે ઉપર કંકડા ચઢતા હશે તે સુધાં બંધાઈ જવા થી તેનાં જાત જાતનાં આકારો બની રહ્યા હતા. ત્યાંથી ઉપર જવાની ચઢણ, મલી હતી, અને વારા ફરતી પેટલાં એક બાજુ-પર અને પછી એક બાજુપર એ લાવા-નાં કુંગરો મળ્યા હતા, તથા પછી તેો સુધળી જગાએથી જ બનેલી અને તેમાંથી જ રસતો પણ પસાર કીધો હતો. એ લા-વાનો પથર ધણેજ હલકો તથા મજબુત અને રસતા બનાવવાનાં કામસર ને પથસ તથા ખીજ શુદ્ધરોમાં આવેછે. એ પ્રમા-ણે જોતા જોતા ઉપર ધણા ચઢડયા ત્યારે એ પાહાડમાંનાં બલતાંમાંથી નીકલેલી રાખ-નાં કુંગરો લાવાની ઉપર બની ગયલા દીસવા લાગ્યા. એ રાખના ટગલાનાં ૨૦૦) શીટ સુધીનાં ૫૩ લાવાની ઉપર બંધાઈ જાય છે એટલી રાખ પાછલથી ઉડે છે. પાહાડને અરધે રસતે એક ધમારત આવે છે ત્યાં એ પાહાડ ફાટવાની તૈયારી કરે છે તે બાબે તપાસ રાખવા સાથે તથા તે ફાટ-વા પછી વીગતો નોધવા સાથે ચોકીનું ઘેર બાંધેલું છે. એમાં એક જાતનું હથિયાર રા-ખેલું છે જેને સીસમોગ્રાફ Sismograph કહે છે, જે ધરમાલીટરની માફક એનાં ધરતીકંપની વીગતો નોધે છે. તેની થોડક દુરથી સોલજરોની ચોકી રાખેલી છે. જ્યારે પાહાડ ફાટવાની તૈયારી થાય છે તેનો બે ત્રણ કલાક આગમજથી પેલી શીશીમાં માલમ પડે છે, ત્યારે નેપથસમાં તે બાબે તાર મુકી આસપાસનાં રહેનારાઓને ચે-તવણી આપે છે. જેઓને ગમે છે તે ઘેર-બાર ખાલી કરી જાય છે અને ગમે તો નસીબપર આધાર રાખીને પડી રહે છે. એ પ્રમાણે પડી રહેનારાઓમાંનાં ધણાં જણાં-ઓ કોઈ વખતે એ પાહાડ ફાટવાથી તેનાં નીકળતા રસની જાદીમાં મરણ પામે છે. પાહાડની ઉપર જવા સાથે છેક બાજુપર ઉપરથી એક ટરાંમવે બાંધેલી છે, અને ત્યાં

ચીક્રેશમેન્ટ રમ બાંધેલા છે જ્યાં હમો બયોરનાં બે વાગતે પુગ્યા હતા, તેટલાં વરસાદ ઘેરાઈ આવેલા હોવાથી તેનાં છાંટા પડવા લાગ્યા, અને સધળું કુમસથી ઘેરાઈ રહેલું હતું તેથી હમોએ ધારકું કે ઉપર જતાં હોરાનગી ભાગવવી પડશે, પણ ચીક્રેશ-મેન્ટ લઈ રહ્યા તેટલાં તો વરસાદ નરમ પડ્યો હતો. કુંગરનાં મથાળાં પર કુમસ એટલો હતો કે એની મહિયી નીકળતો કુમારો વટીક પણ દીસતો ન હતો. હવે એ જગ્યાપરથી એ ટરાંમવે બાંધેલી છે, જેનાં પાટા છેક મથાળાં સુધી લઈ ગયા છે તે એટ-લાતો ઉભા મુકેલા છે કે તે પરથી તારનાં દોર-ડાં એ ગાડી એટલા વગર ગાડી કદીની ઉપર જઈ શકે નહીં. એટલો ઉભો રસતો હમો-એ કોઈ દીને દોડા નથી. તેવાં પર એક રેલ નાંખી તેપર ચાર બાજોટની બેઠક-વાળી ગાડી દોડાવે છે. પાહાડની હેડળ એક એનજીન ચાલુ કરે છે, અને તેથી પેલાં તારનાં દોરડાં કે જેની સાથે ગાડી બાંધે-લી હોય છે તેથી ગાડી તે ઉપર એટલી જાય છે તેજ વખત ખીજ રેલપરથી ખી-જ ગાડી નીચે ઉતરે છે. વખતે દોરડું વુટી જાય તો ધણી મજબુત “એક” ગાડીને જોડેલી છે તેથી તે રેલને પકડી ગાડીને હેડે પડી જતાં અટકાવે છે. એ ગાડીનાં પછડાં ખીજ ગાડીઓની માફક ઉભાં નહીં પણ આડાં અને રેલ ઉપર દોડતાં કીધાં છે. તેવાં ચાર (બે એકેકી બાજુપર) તેમજ બે ચોટાં પછડાં રેલ ઉપર દોડે છે. એ પ્રમાણે જ પછડાં ગાડીની ત્રણે બાજુ ફરતાં આબવાથી તેઓ બધાની બેઠક જો નાખેતો ગાડી પાટાઓને વળગી રહે છે, નહીં તો કે જો દોરડું ફૂટું તો ગાડી તથા તેમાંનાં મા-ણેઓને બંધવાની આશા કદી રહેતી નથી. એટલા ચોટા ઢોળાવપર એ ટ્રામની રેલ નાંખી છે. એ રેલની “સ્લીપર” જમીનથી આસરે એક કુટ જમી રાખેલી અને

રેલ પણ આસરે ચાર ઇંચ પોટાળીએ તેથી તેની બાજુપરથી પણ પેલાં વાંકાં પહોંડાં ફાડી શકે છે. એ દ્રામવે આસરે ૯૮૫) વાર જમીન ઉપર ચાલે છે, અને એટલે કટકો તેને ઉપર ચહડતાં દશ મીનીટ થાય છે. તેટલાંની ડીકીટનાં પૈસા ૨૦) ફાંકે હયાને ૮) રૂપિયા આપવા પડે છે. એ કમપની સાથ સરકારને વીસ વ-રસની બોલી છે અને પાહાડ ફાટવાથી જો એને નુકશાન પહોંચે તો ખીજી લાઇન બાંધવાની દર વખતની કચુક્તા છે. એ દ્રામ કમપનીવાલાઓને જોયા મેલે ધણી નફા થતો હશે; કારણકે મોહમમપર અ-હીયાં ધણું લોક જોવાને આવે છે અને કોઇ મહીનામાં તો પાંચ હજાર ઉપર મા-ણસ જઇ આવે છે. હમો ગાડીમાં બેસીને દશ મીનીટમાં ઉપર જઇ પુગયા હતા, અને ઉતરયા ત્યારે ખોદાનાં હુકમથી મુરજ નીકળ્યો અને આસપાસ પેહેલાં જો કાંઇ દીસતું ન હતું તે સ્થળે 'ખુલુ' થવા માંડ્યું, તેથી હમે ખુશી થતા ઉપર જવાની તૈયારી કરી. હવે હમાને પાહાડ પરનો કુ'માડો દીસવા લાગ્યો તે બાજુ મોટાં વાદળાં ઉડતાં હોય તેવા જડો નીકળતો હતો. અહીંથી ઉપર જવાને ધણું ખીકટ પડશે એવું ભામીઆએ કહેવાથી હમે તો ખુરશીઓમાં બેસી-ને માણસો પાસે જામકાવી જવાની તૈ-યારી કરી, પણ ભાગજોગે ત્યાં એકજ ખુરશી મલી તેથી તેમાં એક જણ અને બાકીનાં ત્રણ જણાંને બે માણસો દરેકને બાંધધોડી કરીને ઉપર જામકી લઇ ગયા. રસતો થોડો ભાગ સારો મલ્યો પણ જેમ મથાળાંની નજીકમાં એનાં 'કેટર' (જે જમ્યા ફાટી તેમાં મોટા ખાડો પડે છે અને તેમાંથી બળતાં તથા કુ'વાડો ઉપરાંત જ્યારે ફાટે છે ત્યારે લાવાની નદીઓ વ-હે છે તેને Crater કેટર કરી, કહે છે) આમલ આવતા ગયા કે જમોન ખરાબ

મલવા લાગી, અને જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં ગંધકનાં ભરેલા પથરાઓ માલમ પડતા ગયા, અને તેની કોટામાંથી બધેથી કુ'-માડો નીકળતો હતો. હમાને જીનાં કેટર પર લાંબું જઇને હમારા જામકનારાઓએ ઉપલા કુ'માડામાં ઉતારયા તે વખતે કુ'-માડો અતીધણી હમારી આસપાસ ફરી વલ્યો હતો, અને પાંચ શીટ દુરની ચીજ પણ કાંઇ દીસવા ન લાગી. કુ'માડો સ-ધજો ગંધકનો હતો તેથી નાકે પાટા બાં-ધવા પડ્યા હતા અને પેહેલાં જરા દમ લેવાને પણ અડચણ પડી હતી. હવે હ-માને જ્યાં ઉતારયા ત્યાં સને ૧૮૭૦ માં પાહાડ ફાટ્યો હશે તે વખતની કેટર જીની હતી. હમણું સ્થળી પોતાની મેલે તે પુરાઇ ગયલી છે. એ પાહાડની એવી ખુ-ખી છે કે ફાટે છે ત્યારે તેમાંથી પથરા તથા મોટાડીની નદી યઇને સ્થળે ખાહાર ની-કળી પડવાથી પાહાડ નીચેથી પોકળ થઇ અંદર બેસી જઇને ધણું ગંજવર ખાદ-ઓ બા થી બા મેલ ધેરાવાના પડી જા-ય છે, જેને કેટર કરી કહે છે. હવે પાહાડ બલતો નરમ પડે છે કે કુદરતથી જે પાછો અંદર ઉંડો ખાદો પડી ગયેલો હોય છે તે પોતાની મેલે હુકળથી ખીજી જમીન નીકલી આવ્યાથી પુરાતો આ-વે છે. તે ધણે વરસે પાછો પુરાઇને પા-હાડનાં મથાળાંની બરોબર તેની જ-મીન થઇ જાય છે, ત્યાં હમાને જીનાં જવાળા ખાંચરનાં મથાળાંપર લાડીને માણસોએ ઉતારયા હતા, જ્યાં હમાએ લખવા મુજબ બધે ગંધકથી ભરેલા છુટા છુટા પથરાની જમીન બનો ગઇ હતી અને આસપાસથી કુ'માડામાં ધેરાઇ ગયા હતા. હવે અહીંયાં હમારી પાસે દરેક જણ દીઠ ૨૫) ફાંકે નવી ખોતરનાં મથાળાંપર જે આસરે ૧૦૦) વાર દુર હશે તે ઉપર લઇ જવાનાં જામકનારાઓએ ઠાગો કરી બાંગવાની હા લઇ બેઠા, અને હમા

એક ગમ કુ'માડમાં ગુ'ગળાપલા અને ખીજી ગમ તે લોકો ખાલી તકરાર અને પોત પોતામાં મોટો મોટો બોલવા લાગ્યા. હમોને પાશુ' હટવાની ધ્યા આગલ વધે તો ૨૫) ફરંક દરેક જાણુને આપવાની ફરજ પડી, તોપણ આટલા નજદીક આવેલા તેથી પાશુ' ફરવાને ગમ્યું નહીં, અને આગલ વધ્યા તે રસતો અતીશ અ-રાખ હતો. રાખની અંદર પગ ફુપી જતા હતા અને માણસો હમોને આંધગોરી કરીને લઇ ગયા તેઓનાં પગ ફસડાઇ જતા હતા. એ પ્રમાણેની મહેનત લેતાં છેક તે નવા ફેટર (જે સને ૧૮૭૯ માં છેલો ફાટયો હતો) નાં મથાળાંપર જઇ પુગ્યા હતા, જ્યાં સાંમે અતી ધણી એક મોટો તથા જડો ખાદો દીસતો હતો, તે માંથી કુ'માડોં વાંદળાંઓની માફક ધણીજ જડો નીકળતો હતો, અને અંદર ખા-ડામાં મોટાં બલતાં હતાં, જેનો અવાજ મોજાઓની માફક થતો, પણ કુ'માડો એટલો જડો હતો કે એકુ બે બલતાંનાં ઝમકાટ શીવાય ખીજી વધારે જોઇ શકાય ન હતા. એ તેનાં મોડાંવાલી જગ્યા જ્યાં હ-મા ઉભા હતા (પવન હમારી પીઠ પરનો રા-ખેલો હતો તેથી કુ'માડો હવે કંટાળો આ-પતો નહી હતો) તેની ઉપર હાથ ધરીયેતો ગરમ લાગતી હતી અને બધી ગમ ફરતી ગંધકનાં પથરાયી જમીન બરાઇ ગઇ હતી. થોડો વખત એ જોઇને પછી પાછા આ-લતાં બે માણસો હમોને આજી બાજીથી ટેકો આપતા હતા, અને પગ પાછા સુકાયલી રાખનાં કટકામાં ખેસી જતા હતા અને દલાવ પણ અતીસે હતો તેથી જે ટેકો હમોને માણસોનો નહીં હોયતો અતીત પડી જવાવીના રહેતે નહીં. એ પ્રમાણે ૧૦૦) વાર પછા પસાર કીધા કે પેલા જીનાં ફેટરપર આપ્યા કે જમીન કક્ષણ પણ છુટા છુટા કટકાઓની મલી હતી, જે માંથી કુ'માડો નીકળતો હતો તેથી તથા

કુમસ અતી ધણી પાછો યવાથી હમોને કુરનું કાંઇ પણ દીસતું નહતું. એ મુ-જબ પાછા ટ્રામવેપર આવીને હેકળ પાછા રેસ્ટોરાંની જગ્યાએ પુગ્યા જવાથી સાંજનાં ૪—૨૦ મીનીટનાં નીકળેલા નેપજમાં કલાક ૬—૩૦ મીનીટ આવી પહોંચ્યા. એ વીસુવીયસ પાહાડ ખુલ્લા મેદાનમાંથી એકલો નીકળી આવેલો, અને તેની જાંઆઇ વારા ફરતી ફાટીએ ત્યારે ધટે છે અને બંધ હોય છે ત્યારે વધે છે. સને ૧૮૪૫માં એ ફાટયો હતો ત્યારે તે ૩૯૦૦) ફુટ જાંઓ હતો, જે ૧૮૬૮ માં વધીને ૪૨૫૫) ફીટ થયો અને સને ૧૮૭૨નાં ફાટવામાં પાછો ઓસરી ગયો હતો ; પણ ત્યારપછી પાછો વધવા માંડે-લો. એનો ઉત્તર ઉગમણ તરફનો ભાગ જીલ્લો ઉપરથી નોક નીકળી આવ્યો હોય તેમ લાગે છે. તેને માર્ગેટ શામા કરી કહે છે, અને એની તથા વીશુવીયસની વચ્ચે મોટી ખીણ આવેલી છે. એ ફાટીએ ત્યારે એમાં ત્રણ ફેટર (ધ્યાને મોટા ખાડાઓ) પડે છે, પણ બંધ થયા પછી પુરાઇને વચ-ચેનો એકું મોટો ખાડો રહી જાય છે. એ પાહાડ પેહલાં મજાહનો ફળવંત હતો, પણ તેનું મથાળું રાખ તથા બજેલા કાંકરાનું હતું. એ પેહલ વેહેલો સને ૬૩ નાં શા-લમાં શહેનશાહ નીરનાં વખતમાં ફાટયો હતો, તે વખતે એની હેકળ આવેલાં પો-મપીઆઇ અને હરકુલેનીયમનાં શહેરોની ખરાખી કીધી હતી. ત્યારપછી ૬૪ નાં શાલમાં નેપજની ખરાખી કીધી હતી પણ ૭૯ નાં શાલમાં તાં ૨૪ મી આગરે ફાટયો તે ધણીજ જોરાવર હતો. તે વ-ખતે પોમપીઆઇ, હરકુલેનીયમ, રેખી ધ્યાને ખીજાં ધણીએક ગામો તથા ગા-મડાંને તારાજ કરી તેની રાખમાં ગરક કરી નાંખ્યાં હતાં. તે વખતે પ્લીની કરી મોટા વખાણુયેલો નેચરલીસ્ટ (Naturalist) ત્યાં ગુ'ગળાઇને મરજ

પામયો હતો. તેનાં ભત્રીજાએ તેશીટશપર એ વખતના લખેલા કાગળપરથી એની વીગતો માલમ પડે છે. તે કહે છે કે “દીવસની રાત યહ ગઈ છે, ધરતીકંપનાં આચક્રાઓ ખુબ આવે છે, દરીયો ઘણાજ ઉછાળો મારે છે, માથાંપર ધુમાડાનાં મોઠાં વાદળાં યહ ગયાં છે, અને તેમાંથી વીજલી પડે છે તથા આતસ અને રાખનાં વરસાદો વરસે છે. લાવાની નદીઓ ચાલે છે અને સંઘળાં જણું દુન્યાની આખેરી આવેલી સમજે છે.” એવી રીતનો ધભરાતવાલો દેખાવ તે વખતે થયો હતો. ત્યારપછી નાધળાં મોઠાં “ધરપશનો” એટલે પાહાડનું કાટવું ધણી વખત થયા કીકું હતું. પેહલાં બેશ્વે ધયા સો વરસે એક વખત કાટતો હતો, પણ પાછલથી એ કળ વધવા માંડી હતી. ૧૫૦૦) નાં શાલ સુધીમાં નવ “ધરપશન” નોધાપલાં છે, અને ત્યારપછી અત્યારસુધીમાં ૫૦) ખીજાં થયાં હતાં. કોઈ વખતે મદી સુધી કાટયા વગર ગૂંછે. ૧૫૩૮ થી ૧૬૩૧ સુધી તદન ધરપશન થયું હતું નહીં. તેટલા વખતમાં એ પાહાડપર મોઠાં જંગલો તથા ઝાડી ઉગી નીકળી હતી, જેમાં ગાય દોર ચરતાં હતાં, અને સને ૧૬૩૧ માં પાંચું મોટું ધરપશન થયું હતું તે વખતની વીગતો હમણાં સુધી રહી છે, તે પરથી માલમ પડે છે કે “રાખ અને ધુમાડાનાં વાદળાં પડા રોકા યહ આશમાનપર દીસતાં હતાં, અને નેપલ્સમાં અંધારું થયું હતું, તથા તે છેક ટરેનટમ શહેર સુધી પોંચ્યું હતું. મોટા મોટા પથરાઓ ૧૫) મૈલ દુર ઉડ્યા હતા તેમાંનો એક પખીસ ટણ વજનનો શામા નામનાં ગામમાં પડેલા હતા. જમીન ધરતીકંપથી ધુલતી હતી, અને એનાં મોહોડાંમાંથી લાવા એટલે પીધેલો પ્રવાહીનાં ૭) રેલા નીકળતા હતા. તેમાં પાંચ ગામડાં દટાઈ ગયાં હતાં, અને ૩,૦૦૦) માણસો મરણ પામ્યાં હતાં.” અને

૧૭૩૭-૬૦-૬૭ માં પણ ધણાં જોરથી પથરા ઉડ્યા હતા, જેમાંનાં કોઈ તો નેપલ્સ સુધી આવતા હતા, અને તે બળતા હોવાથી લોકોમાં ધભરાત યહ ગયો હતો, તથા એનાં લાવાનાં રેલા દરીયા સુધી જઈને તેમાં પડ્યા હતા, તેથી તેનાં પાણી મૈલ સુધીનાં ગરમ કરી નાંખ્યાં અને ૪૦૦) માણસો માર્યા ગયાં હતાં. સને ૧૮૫૮ નાં ધરપશનમાં એ પાહાડ ૧૯૫) શીટ ખેસી ગયો હતો. છેલ્લો મોટો ધરપશન સને ૧૮૭૨ માં થયો તે વખતે એમાંથી લાવા નદી માફક નીકળ્યા હતા. તેમાં એક તો ૧૦૦૦) વાર પોહાળો અને ૨૦) શીટ જંડો રેલો દોડતો હતો, જેથી બે ચાર ગામડાં પાપમાલ યહ ગયાં હતાં અને તે વખતે તેને જોવા આવેલા લોકોમાંથી ૨૦) જણાં નાસી શક્યા નહીં તેથી એ ઝરામાં મરી ગયા હતા. એ લાવા (ગવેલો પ્રવાહ) લોખંડનાં રસનાં જેવો હોય છે, જે આવડો મોટો ઝરો લાલ આતસ જેવો કવો લાગેો હશે તે વીચાર કરવો. હમારો ભામીઓ જે તે વખતે નેપલ્સમાં હતો તેનાં કહેવા મુજબ જંગલનાં ઝાહાડો તેની ગરમીથી કાટીને જેમ માણસો ચીચારો મારે તેવા તેમાંથી અવાજો નીકળતા હતા અને જરાકમાં ભસમ યહ ગયાં હતાં. એ આતસની ગરમી ૨૦૦૦) ડીગરી સુધીની કહે છે. ઉપર લખેલા ૧૦૦૦) વાર પોહાળો અને ૨૦) શીટ જંડો ઝરો ત્રણ મૈલ આર કલાકે દોડયો હતો, અને તે વખતે ફેટરમાંથી પથરાઓ ૪૦૦૦) શીટ જંચે ઉડતા હતા, તથા રાખથી સઘળું આસમાનુ ઘેરાઈ ગયું હતું, અને તેનાં ૮૦૦૦) શીટ સુધી જંચાં વાદળાં જતાં હતાં, જે ૧૪૦) મૈલ સુધી દુર કોશિનજનાં ગામ સુધી પુગ્યાં અને જ્યાં રાખનો વરસાદ વરસ્યો હતો. એ વખતના નીકળેલા લાવાએ બે ચોરસ મઈમની જગા રોકી

હતી અને ૧૩) ડીટ સરાસરી જડો હતો. છેલ્લા ઇરપશન સુને ૧૮૭૯ની આખેરીમાં થયો હતો. જે ફેટર હોમોએ આજે જોયો તે નવા ફેટરને નામે આપ્યાય છે. સુને ૧૮૭૨ નાં શાલમાં ઇરપશનનાં પેટલાં રેલાની શરૂઆત હોમોએ ઉપર મહડતાં જોઈ હતી તે જાણે કુંગર અનેલો હોય એટલો મોટો હતો, અને બધી રીતે તેનો દેખાવ માહબારત લાગે છે.

તા ૨૬ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે પેટલાં સેંટ કારલોની નાટકગ્રહ જોવા ગયા હતા. એ નાટકગ્રહ આખાં ઇટલીનાં મોટાંમાંનું એક ગણાય છે. એ પેટલાં સુને ૧૭૩૭ માં બાંધ્યું હતું, પણ પાછલથી બધી જવાથી સુને ૧૮૧૬ માં તેજ દેખમાં તૈયાર કર્યું. તેમાં ૪૦૦૦) માંજુઓ ખેસી શકે એટલી જગા છે. અંદર અંધારું હોવાથી હોમો બરાબર જોઈ શક્યા ન હતા. હાલ જાસમની તૈયારીઓ ચાલે છે તેથી સઘળું વીખરાઈ ગયલી હાલ-તમાં પડેલું હતું.

એ જાહેને પછી વીક્ટોરીયા સકુવેરમાં એકવેરીઅમ આવેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યામાં જો કે ઘણી જાતની માછલીઓ ખીજાં મોટાં એકવેરીઅમનાં જેટલી નથી, તોપણ એમાં નવાઈની માછલીઓનાં સંગ્રહને ખીજું કોઈપણ એકવેરીઅમ પુગી શકે નહીં. એ પેટલાં કોઈ જરમન ડાક્ટર ડોહરન (Dr. Dohrn) કરીને છે તેને પોતે મેડીટરેનીઅન દરીયાની માછલીની શોધ કરવા સુને ૧૮૭૨-૭૪ માં સ્થાપ્યું હતું, અને પેટલાં પોતે તે મેજવવાનો ખરમનો મોટો ભાગ ગાંધી આપતો હતો, તથા તેને જરમનીની સરકાર થોડી ઘણી મદદ કરતી હતી, અને ઇંગ્લંડની નેચરેલીસ્ટ સોસાયેટીએ ૧૦૦૦) પૌંડ બક્ષીસ દાખલ આપ્યા હતા. પાછલથી એને ખીજાં ગામોની મદદ મળવા લાગી અને હમણાં એની આવક

વરસ દીને ૩૧૫,૦૦૦) ની છે, જેમાંથી એક નાધળી સ્ટીમર તથા ઘણી મોટા, જાનવરની વીધાના માત ઉસ્તાદો અને વીસ મદદગાર એણે રાખ્યા છે, જેથી તે પોતાની શોધ ઘણી વધારી શકે એવું અને તેમાંથી પુરોપનાં બધાં દેશોમાં નમુના મોકલાવે છે. હોમોએ બધા સંગ્રહ જોયો તે સઘળો જોવા લાયક માછલીઓનો હતો, તેમાં ઘણી સરમમાં રંગીન તારાનાં જેવી માછલીઓ (Star Fishes) ડાંખલીઓ પર જાણે બીણાં વેલા ઉગ્યા હોય તેવી માછલીઓ, ઉડતાં પંખિરાંનાં જેવી, અહાડો ઉગ્યાં હોય અને તેનાં મોઢાંડાં જાણે ધાસ હોય તેવી, તેને છેદે ત્યારે તે બંધ કરી નાંખે તો જાણે સુકી ડાંખલીઓ પડી હોય તેવી લાગે, પરવાળાં બાંધતાં જાનવરો, કારલશ બાંધતી માછલીઓ, અને ખીજી વીજલીનો જટકો મારતી છે, છેલ્લાંમાં એક માછલી બાહાર નાહાની કુંડીમાં મુકેલી છે જેને આપણાં હાથમાં લેવા દે છે પણ તે જેવી હાથમાં લીધી કે વીજલીની પેડીને તાર હાથમાં ધરે છે ને જટકો આવે છે તેવો આબાદ આપણને લાગે છે. એ માછલી ભુમધ્ય સમુદ્રમાં ઘણી મલે છે, અને અહીંયાં રાખેલી માછલીને લોકો ઘડી ઘડી હાથમાં લીધાથી ખે તણુ ઈવસે મરી જાય છે, ત્યારે નવી હમેશાં લાવીને મુકે છે. એનો આકાર ખેડી આન માછલી સુબધમાં આવે છે તેને મલતો આવે છે. વળી હમે ઉડતી માછલી જોઈ જે દરીયામાંથી હવામાં ઘણો વખત ઉડે છે. એને ખે મોટી પાંખો આમડાની તથા ભીંગડાંની બાજુ ઉપર હોય છે, તથા તે મોટી મોઢ માછલીને મલતી આવે છે. આઠ પગની માછલી (Octopods), સહી જેવી વસતુ કાહાડતારી માછલી (Cuttle fish), એ માછલીને જો આપણે છેડયે છે તો દોડતી દોડતી પોતાનાં આંગમાંથી કાંઈ કાળી સહી જેવી જાડી વસતુ કાહાડે છે, તે એ-

ટલી બધી નીકળે છે કે તેની આસપાસ જાણે કાળાં વાદળાં થઇ ગયાં હોય તેમ પાણી ગદલું થઇ જાય તેમાં તે છુપાઇ જાય છે. એવી ખુબી પરવરદેગારે તેને આપી છે. તેનું કારણ છે જે એની પાછલ ખીજ મોટી માછલી ખાવા દોડે છે ત્યારે એ વસતુ એની ઉપર ફેંકે છે, જેથી તેની આંખમાં આગ બલવા ઉપરાંત પાણી એ કટલ શીશનાં રંગની માફક કાળું થઇ જવાથી તેનો કુશમન તેને જોઇ શકતો નથી, તેટલાં એને નાસી જવાની તક મળે છે. હમેશાં એ વખત એ માછલી જે રેતીમાં ભરાઇ બેસે છે તેને છેડાવી હતી, અને બંધે વખત કાળી થઇ જેવી વસતુ કાઢાડી તેમાં ભરાઇ જઇને નજર આગલથી તરતજ ગેપ થઇ ગઇ હતી. ખીજ માછલી હમેશાં રેતીમાંજ ભરાઇ રહે છે. તેઓને રેતીમાંથી લાકડીએ બાહાર કાઢાડી કે તરતજ પોતાની (શીનથ) પાંખથી રેતી પાછી ખસાડી તેમાં આસતે આસતે કુખી જઇને સંતાતી હતી. પેરેશાઇટ ફ્રેક્સ એક જાતનાં કાચબા થાય છે તેઓ હમેશાં કોરાઓમાં રહેતી માછલીઓ પર જીવે છે. તેઓનાં કોરામાં પોતીકું આંગ બોસીને તેને વલગી રહે છે અને જ્યાં સુધી તે જાનવરનો રસ બધો ચુસી લેય નહીં ત્યાં સુધી તેને છોડતા નથી. એ દેખાવ જાણે અરધા કોરા અને અરધા કાચબા હોય તેવા લાગે છે. એવી નવાઇની માછલીઓ ઉપરાંત જાત જાતનાં રંગની લાલ, લીલી, કાળી, તથા પીલી રંગની મેલસેલ પટ્ટીઓની તથા છુટા ચુટા રંગોની માછલીઓ પણ ઘણી જોવા લાયકની એકઠી કીધેલી છે. એવું સરસ નવાઇની માછલીઓનું એક વેરીયમ હમેશાં ઠેકે જોયું હતું નહીં.

એ જોઇને અતરેનો પાદશાહનો મેહલ Palazzo Real જોવા ગયા હતા. એ મેહલ સને ૧૬૦૦માં બાંધ્યો હતો, પણ પાછલથી આગમાં બલી જવાને લીધે સને

૧૮૪૧માં પાછો બાંધ્યો હતો. એ ઘણો મોટો છે અને એનો આમલો ભાગ ૫૫૫) શીટ લાંબો તથા પોહાલાઇમાં પણ ઘણો અને તે પર બે માળ કીધેલા છે. એનો સુખ્ય દાદર ઘણો સરસ અને જોવા લાયક છે. તે તદન સંગેમરમરનો બાંધેલો અને તેની બાજુપર દીવાલમાં એજ પથરનાં પુતળાં કોતરી મુકેલાં છે. મેહલની અંદર જવા સારું ત્રણ ભાગળનાં જોવા દરવાજા મેહલની હેઠળથી પસાર કરવા પડે છે અને તેટલાજ ચોકો પણ છુટા રાખેલા છે. દરીયાની બાજુપરથી મોટી એક મેહલની લંબાઇ જેટલી અગાશી ખુબી રાખેલી છે જ્યાં ઝાડપાન સારાં ઉગાડેલાં છે, તથા જમીન બધી સફેદ સંગેમરમરની કીધેલી છે. ત્યાંથી નેપલ્સ શહેરનો દેખાવ ઘણો સારો દેસે છે. એનાં ઓરડા તથા દીવાનખાનાં યુરોપનાં ખીજ પાદશાહી મેહલોનાં જોવા દરેક ઓરડામાં એકજ રંગનાં ફરનીચરથી શીણગારેલા છે. તેમાં તખ્તવાલો ઓરડો તદન લાલ શાદીન તથા ગીલીટનાં ઢોળનાં ફરનીચરનો છે. ખાવાનો હાલ મોટો અને મોહાકું જોવાની આરશીથી શીણગારેલો છે. ખાસ ઓરડાઓમાં એક સીપની બનાવેલી ઘણી સરસ ટીપોય (Teapoy) જોઇ હતી. છતોપર બંધે ઉમતાદોનાં હાથનાં ઓઇલ-પેન્ટીંગશો પાડેલાં છે. એ મેહલને લગતો નાટકગ્રહ છે તેની રંગબુમી ઘણી સારી છે. એનું ચેપલ પણ ઘણું સરસ સણગારેલું છે; તેમાં તેનો ઓલટર ઘણું કીમતી પથરોથી જડી લીધેલો તથા તેની ઉપરનો કારીગરી સોનાનું નાધણું દેવલ હોય તેવા નમુનાની કીધેલી છે. એનાં બારણાં પણ કીમતી પથરોનાં મોઝાઇક કામનાં છે. સુખની છતમાં અતસે મોઝાઇક કામની સખીઆ છે, તથા જમીન પણ રંગીન પથરોની બનાવેલી છે. મેહલમાં ચોકોને ફરતી ગેલેરી સંગેમરમરની લાદી-

એ જાડને કાંધેલી છે જેમાંથી સધળા ઓરડાઓમાં જવાઈ શકાય છે.

એ જોડને પછી જેઠુઆવો (Church of Gesù Nuovo) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ અમલ જેઠુઆવોમાંથી અને અંદરથી ઘણું જ રંગીન મરમરથી સજાગારેલું છે. તે સને ૧૮૫૪ માં બંધાયું હતું, અને તે ઉપર દોઢ ફોટ રૂબીયાનો ખર્ચ ખોડા હતો એમ ત્યાંનાં રખેવાળ પાદરીથી સાંભળ્યું હતું. એની છતપર બધી પેન્ટીંગશી તથા ગીલીટ કાંધેલી છે. એનો ઓલટર ઘણો સરસ છે. તેપર બ્રાહ્મનાં માથાં પુતળાં તથા બાળુપર ત્રણ શીટ કદનાં બરડા ગોઠવેલાં છે. દીવાલપર મરમરનાં મોઝાઈક વરકથી કુલોનો તથા ખીજી તરંગો ઘણી મોટી પાડેલી છે. ઓલટરની પાછલ સેન્ટ પીટર અને પોલના ૮) શીટના કદવાલાં સફેદ મારબતનાં પુતળાં મુકેલાં છે, અને તે ઉપરાંત ખીજાં છુટાં છુટાં આદમ કદનાં બાવલાં ઘણાં રાખેલાં છે. એક ખીજો ઓલટર જેપાનીશ મારટીરશોનાં ચેપલમાં છે. એ જેઠુઆવો દુન્યામાં આગલ બધી જગાપર જ્યાં કોઈ યુરોપીયન ગયો નહીં હોય ત્યાં જતા, અને લોકોને વટળાવતા હતા. તે મુજબ જેપાન દેશમાં જઈને તે લોકોને વટળાવ્યા હતા, પાછલથી ત્યાંનાં એક શહેનશાહે હોકમ કાહાડી બધા વટળેલાને પાછું પોતાનાં ધરમમાં આવવા કહ્યું, પણ એ પાદરીઓનાં શીખવ્યાથી તેઓએ તેમ નહીં કીધાથી શહેનશાહે બધા ક્રીસ્તીઅન ધરમવાળાઓને મારી નાંખવાનો હોકમ કીધાથી ૨૦૦) જેઠુઆવો તથા તે ઉપરાંત ઘણાં એક જેપાનીઓને પણ મરોવી નાંખ્યા હતા. જેઠુઆવોનાં હાડકાં પાછલથી જેપાન સાથે વેઠુતાર આપ્યા પછી રોમનાં એક પોપે મંગાવી લીધાં હતાં, જેમાંનાં ૭૦) જણને એ ચેપલમાં દરેકનું આવળું બનાવીને તેઓનાં હાડકાં (પછી તે ખી-

જાનાં પણ હોય તે કોણ જાણે) કામનાં કેશમાં મુકીને તે ઉપર મુક્યાં હતાં. તે આવળાં લાયકનાં ગોખલાઓ દીવાલની અંદર ઓલટરની બે બાજુમાં કાંધેલાં છે તેથી જાણે દીવાલ પુતળાંઓની જ બનાવી હોય તેવી લાગે છે.

એ દેવલ જોડને પછી કાપેલા ડી શાન શીવેરા (Cappella di San Severo) કરીને એક પ્રોન્સ સાન શીવેરાના કુટુંબનું ખાનગી ચેપલ (નાંધળું દેવલ) છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા એ કુટુંબીઓને દાટવા સારું સને ૧૫૬૦ માં બંધાયું હતી. તેનો અંદરનો ભાગ રંગીન મરમરનો અને તેમાં અતીશ પુતળાં જાણે દુકાન માંડી હોય તેમ મુકેલાં છે. તેમાં કોઈ કોઈ પુતળાં ઘણી સરસ કારીગરીથી બનાવેલાં છે, જેમાંનાં એકમાં મુવેલા કાંધેલને ચાદર ઓઘાડી મુતાડેલાં છે તે ચાદર (સઘળું સંગેમરમરનું) જાણે માણસપર ખરેખર નાંખી હોય તેવી રીતની બનાવી તેની અંદરથી કાંધેલનું મોહાડું દીસે છે. ખીજું પુતળું નમ્રતા (Modesty) છે, તેમાં એક ઓરતને મોહાડાંપર જુરખો નાંખીને ઉભી રાખી છે, તે જુરખો જાણે બોણાં કપડાંનો હોય તેમ તેમાંથી તે ઓરતનું મોહાડું તથા અંગપરનાં કપડાંની હેઠળનાં બદનનાં ભાગો પણ દીસે છે. એક પુતળું શાન શીવેરાનાં ખાંદાનનાં એક ઘણીનું છે તે જાણે કે જમની જાલમાં પકડાયો હોય તેમ પાડેલો છે. તે સઘળું એક જ પથરમાંથી કોતરેલું છે, તેમાં જાલ તેનાં બદન ઉપર કોતરી છે તે જાણે છુટી હોય તેમ દીસે છે. તે ઉપરાંત ખીજાં ઘણાં દર્શણુર્થક પુતળાં જેવાંકે ખાલિસાઈ (Sincerity) માં માંમે પોતાનાં દીકરાને મેવો ખવડાવે છે. બળ (Force) માં માણસે સીંદને જોર કરીને બાંધેલો છે. વૃષ્ટિ (Abundance) માં માણસનાં હાથમાં મેવો તથા અનાજનું

વાસણ (Cornucopia) આપેલું છે. ઇ-
ન્સાફ (Justice) નાં હાથમાં તોલનો કાટો.
પ્યાર (Love) માં પ્રેમરતનાં હાથમાં દીલ
આપેલું છે. એ આનંદનનો નખીરો
હાલ પેરીસમાં રહે છે, અને તેને ત્યાં
પોતા સાથે જગ્યા બનાવી તેમાં અ-
હીંયાથી પોતાનાં વડાઓનાં મુડદાં કા-
ઠાડી લઈ જઈને દટાવ્યાં છે, પણ ખાલી
ધોરો અહીંની અસહનની જગ્યા પર રાખે-
લી છે, અને એ આનંદનનું કોઈ મરી
જાય છે તેને પેરીસમાં દોટે છે ત્યારે અ-
મસથી તેની યાદગારીની ધોર અહીંયાં
કરે છે.

એ જોધને પછી અતરેનું કેડીફલ
જોવા ગયા હતા. એ દેવલ અસહ નેપ-
ચુન (દરયાનો દેવ) નું દેહરું હતું. તે
મને ૧૨૭૨ માં બાંધ્યું અને મને
૧૩૧૪ માં તૈયાર થયું હતું. ત્યારપછી
તેમાં વારાફરતી ધણો ફેરફાર થતો આ-
વ્યો હતો. એનું વચ્ચું દીવાનખાનું
અંદરથી સંગેમરનનું કાંધેલું છે, તથા
ગોખલાઓ કરીને બાજુનાં દીવાનખાના-
માં માટાં પુતળાં મુકેલાં તથા વચ્ચેનાં
દીવાનખાનામાં થાંભળાઓ પર અર્ધ બા-
વળાં કાંધેલાં છે. એનો ઓલટર જે સેંટ
જેવિયેરોએ અરપાલુ કાંધેલો તે ધણો
સારો છે. તેની આસપાસ ૧૦) શ્રી ઊંચા પોરી-
ફરીનાં એક જ પથરની બનાવેલી બે કાન્ડેલા-
ખાસ મુકેલાં છે. એ સેંટ સાથે જુદો જ એવલ
કાંધેલો છે જે મને ૧૫૨૭ ની મરકીની
વખતે માનતા કીચી હતી તેથી બાંધ્યો હતો,
અને ૨૯) વચ્ચે ૨૨, ૫૦, ૦૦૦) રૂપિયા
અરચીને તથા અર કાંધેલો હતો. એ એવલનો
અંદરનો ભાગ દોળ ચઢાવેલો તથા સંગેમ-
રનનો બનાવેલો છે, અને તેમાં ૮) ઓલ-
ટરો, ૪૨) રંગીન પથરનાં થાંભળા અને
ખાંભતા સરસ ખારણાં ઉપરાંત ઉપર લાંબા
લાંબા ઓધલપેનટીંગસ કાંધેલાં છે, અને
એની હેઠળ બોયર્સ બનાવીને તેમાં એ

સેંટનાં હાડકાં દાટી તે પર ઓલટર કાંધે-
લો છે. એ બોયર્સ એક માટાં ચોરસ દી-
વાનખાનાં બેલું છે, તે તદ્દન સફેદ સંગે-
મરનનું બાંધી તે ઉપર ધણીક નકશી
કોતરેલી છે. તેની છત વઢીક એ પથરની
નકસીની તરાંહ સાથનો બનામેલી છે. એક
કખતમાં એ સેંટનું રૂપાંતુ સોનાની દોળ
ચઢાવેલું અર્ધ બાવળું રૂપાંતુ પેડરટલ
પર મુકેલું છે. તે ઉપરાંત એ દેવલમાં ખી-
જ ૪૫) સેન્ટમનાં એજ ધાતુનાં અર્ધ
બાવળાં છે.

એ જોધને પછી વખત હાવાથી ને-
પલ્સ શહેરમાં ફરી આવ્યા હતા. એ શે-
હેરના રસ્તા તથા મોહાલાઓ વીચે અ-
મને લોકે કહ્યું હતું કે ધણાં જ ખરાબ
અને નજીમ છે, પણ જોધને અમે અજાણ
યાદયે છે કે તેવું કાંઈ દીસતું નથી, (અ-
લખતે ધણાં નાંધળા મોહાલાઓમાં વખ-
તે તેવું કાંઈ હોય) પણ હમે જે ધણાંક
રસ્તાઓ પર ફરયા તે ધણાં સરસ માટી
લાદીઓથી ફરસ કાંધેલા અને મુકાંદાર
છે. વળી સાંભળ્યું હતું કે કચરાનાં ઢગ-
ળા રસ્તામાં કરે છે પણ તેવું કાંઈ જોધું
નહીં, ફક્ત ધેરમાંનો કચરો બાહાર બા-
જુ પર ઢગલો કરીને મુકેલો સરકારી મા-
ણુસોને જોયકી જતાં અને જોયા હતા.
આને જે ત્રણ દીવસ થયા વરસાદ આ-
વ્યા કરે છે પણ લાદીઓનાં રસ્તા હાવા-
થી કીચલ મુદલ થતો નથી. હમણાં નવા
રસ્તાઓ દરીયે કીનારે બંધાયેલા છે તથા
હજુ બંધાયે છે તે કોઈ ખી માટા પુરોપનાં
શહેરને ટકર મારે તેવા છે, તથા તે ઉપરથી
નેપલ્સ શહેરની તથા દરીયાની રંગબુમી
એટલી સરસ દીમે છે કે જાણે આપણને
ત્યાંથી ખીસવા ગમતું નથી. એ શહેર
ભુમધ્ય સમુદ્રના એક ખાંચા ધ્યાને
Bay ઉપર આવેલું છે, અને જમીન અ-
રધા ચાંદનાં આકારની આવ્યાથી તેમાં
દેખાતા વીસ્તાર કરતાં ધણાં ઘર માંડલનાં

માધ્યમ સુધી આવેલાં, તથા તેઓની પાછલ નાધળાં ફળવંત કુંગરો તથા એક ગમથી બલતો વીસુવીયસ પાહાડ તથા મોટા એતરો આવેલાં છે. તે ધણું જ સરસ દે-
આવનું લાગે છે, અને અંગ્રેજો એટલે તો પસંદ કરે છે કે તેઓમાં ઈટલવ રહી યઈ-
છે કે See Naples and die એટલે કે નેપલસ જોઈને પછી મરજો, એનો કુંગર ઉપર આવેલો રસતો Corso Victor Emanuello પણ ધણો સરસ છે; ત્યાંથી દેખાવ નીચેનાં દરીયા કીનારેનાં રસતા કરતાં ધણો સરસ છે. નેપલસનાં ઘેરે મળનાં મોટાં કદનાં બાંધેલાં અને તેમાં મોટા ભાગની દરેક બારીની બાહાર નાધળી અગાશીઓ કાઢેલી છે, તે ધણી સોભાવા ઉપરાંત તેમાં રહેનારાઓને તે ઉપરથી મોઢાલાનો દે-
ખાવ ધણી સરસ રીતે જોવાને બની આવે છે. એક મોટી અડચણ અહીંયાં રસતાઓપર છુટક વેચનારાઓને ફુકાન માંડવા દે છે તેથી છે, અને તેમાં તેઓ જે આવાની ઝીંજો વેચે છે તેનો કચરો આસપાસ ધણો પડી રહે છે. નાધળા રસ-
તાપર ગાડીઓનાં કારખાનાં હોય છે ત્યાં તે લોકો રસતામાં આતસ સ્વલગાવી તેપર પહાંડાનો વાતો ચડાવે છે. એવી એવી છુ-
ટથી જરાક કટંચું લાગે છે, તથા એક મો-
ઢાલામાં આમડાં તેન (Tan) કરવાનાં કારખાનાં હોવાથી તેમાંથી ધણો જ ખરાબ વાસ આસપાસ ફેલાય છે. જો અતરની સરકાર આવા ખીગાડ બંધ કરાવે તો નેપલસ વીશે કોઈને પણ ફરીયાદ કરવાનું બને નહીં. હમારૂં હોટલ દરીયા કીનારે આવેલું છે ત્યાંથી શહેરનો દેખાવ ધણો સરસ દીસે છે.

તા. ૨૭ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં દુધ વાગેને હમે હોટલ-
માંથી પોમ્પીઆઇ (Pompei) જવા સારૂં નીકળ્યા અને ધોડાની ગાડી-

માં કલાક ૧૨-૩૫ મીનીટ પુર્યા હતા. એના રસતાનો મોટો ભાગ અમે ગઇ પરમદીને જે વાટે મોર્ગન્ટ વીસુવીયસ જોવા ગયા હતા તેથી જ પોમ્પીઆઇ સુ-
ધી ગાડી જઇ શકે છે. પોમ્પીઆઇ અસલ ૩૦,૦૦૦) માણસોની વસતીવાળું શહેર હતું, અને મોર્ગન્ટ વીસુવીયસનાં ફાટવાથી તેની રાખ તથા પમીસ્ટોન કરીને હ-
લકા બની ગયલા પથરોથી ડટાઇ ગયું હતું. મોર્ગન્ટ વીસુવીયસ ધણી સદી સુધી ફાટયા વગર રહેવા પછી ઇ. સ. ૬૩ નાં શાલમાં પેટ્રુલવેલો ફાટયો હતો. તે વખ-
તે ધરતીકંપથી પોમ્પીઆઇ શહેર ધણું તારાજ થયું હતું, પણ પાછું નવેસરથી તેનાં રસતાઓ સરખા કરીને તેનાં રહે-
વાસીઓએ બાંધવા માંડ્યું તે છેક અને ૭૯ નાં શાલમાં બાંધીને તદ્યાર થવા આવ્યું, તેવામાં તા. ૨૪ મી આગસ્ટે વીસુવીયસ પાછો ધણો જોરમાં ફાટયાથી એ શહેર ગરક થઇ ગયું હતું. પેટ્રુલાં તો રાખ જડતી આવીને એ શહેરમાં ત્રણ શીટ સુધી ઉડી પડી, જે વખતે લો-
કોને નાસી જવાની તક મળી હતી, પણ તેમાંનાં ધણાં લોકો પાછાં પોતાનો સામન કાઢાડી લેઇ જવાને આવ્યાં અને કેટલાં-
કોને નાસવાની સુઝ નહીં પડવાથી અને રાખની પાછળ ગરમ આતશનાં પથરો તથા પમીસ્ટોનનો વરસાદ વરસવાથી ૭) થી ૮) શીટ સુધીનાં ઢગળા ભરાઈને ગામ પુરા-
ઇ ગયું હતું. આ વખતે આસરે ૨,૦૦૦) માણસો યુગલાઈને મરી ગયાં, જેનાં મુ-
ડાં શહેર પાછું અણી કાઢાડતાં હાથ લા-
ગેથી એક મ્યુઝીયમ કરીને રાખેલાં છે, તે જાણે તાનં થઈને હાથ પગ તથા બદન એ સાઇ ગયાં હોય તેમ માલમ પડે છે. હમણાં એ શહેર ૨૦) શીટ અંદર દટાય-
લું છે, પણ તેનો મોટો ભાગ પાછલથી પુ-
રાયેલો લાગે છે. એક ખીજું ગામડું એનો પાસે જ એનાં બચેલા રહેવાસીઓએ વ-

સાચું તેને એનું નામ આપ્યું હતું. પેટ્રુલાં આફ્રિકા પછી તેજ વખતે લોકોએ પોતાના બચી ગયલા સામન સાથે એને ખેલેલું માલમ પડે છે જે વખતે ઘણા ભાગ સામન કાઢાડી ચકા હતા, અને બાકી કાંઈ નહીં રહ્યાથી પડતર નાખ્યું હતું. ત્યારપછી એની હમારતોમાંથી સંગેમરમર અને કીમતી પથરા કાઢાડી લેવાને લોકોએ વારફરતી હુટકું હતું, અને તેખી ખુટ્યા એટલે પછી કોઈએ દરકાર લીધી નહીં અને (૧,૫૦૦) વરસ સુધી લોકોની જાણ વગર પડી રહ્યું. દસમી સદીમાં પોમ્પીઆઇનું નામ વીક કોઇ જાણતું ન હતું એટલું તેને વીસારી મુક્યું હતું. સને ૧૭૪૮ માં એક એકુતને જમીનમાંથી થોડાંક વાસણો તથા પુતળાં મલવાથી તે વખતનાં નેપલ્સનાં પાદશાહ ત્રીજા ચાર્લ્સને તે ખબર પડી, જેથી તેણે ત્યાં જાવવાનું કામ પેટ્રુલવેટ્ટુ શરૂ કર્યું હતું, અને પોમ્પીઆઇ શહેર (૧૭૦૦) વરસ ડઠાયા પછી પાછું જાણું થવા માંડ્યું. ત્યારપછી જુઓં આનદાનની પાદશાહી તળે જાદી કાઢાડવાનું કામ બેદરકારીથી ચાલવાથી ઘણી ખર્ચી કાઢાડેલી હમારતોને પાછા ટેકા નહીં આપવાથી પડી જતી હતી, પણ મુરાની નાયબ હાકમી થતાં પાછું તપાસથી કામ ચાલ્યું અને પડી જાય તેની હમારતોને ઇંટ ચુનાનો પાછો ટેકો આપીને ટેકવી રાખવાથી હમણાં એ બધી અદરથી નીકળેલી હમારતો જાણે ભાગી ગયલું શહેર ગરક ગયા વગર પડેલું હાથ તેવું દીસે છે. સને ૧૮૬૦ માં નેપલ્સ વીકટર હમન્ડુએલનાં હાથમાં આવ્યું ત્યારથી એ કામ ધણું સારી રીતે ચાલે છે, અને એમાંથી નીકળતી ચીજોનું મોટું સંગ્રહસ્થાન કીધેલું છે. એ કામખર હાલ ૮૦ થી ૧૦૦ માણસો રાજનાં કામે લાગે છે, અને હજુ બાકી કે ભાગ ડઠાયેલો છે તે ખર્ચી કાઢાડતાં

ખીજાં ૭૦) વરસ લાગશે, અને તેખર પાંચ મીલીઅન ફ્રાંક (ધવાને વીસ લાખ રૂપીયા) ખરચ ખેસશે. તે જોવા જનારાઓ પાસથી જે જે ફ્રાંક શી લે છે, તેથી વરસ દીને તીસથી ચાલીસ હજાર ફ્રાંક જમા થાય છે. હમો ત્યાં પુખ્ત અને ડાએમીડ રેસ્ટોરાંમાંથી તરત રીફ્રેશમેન્ટ લઇને જોવા નીકળ્યા હતા. પેટ્રુલાં એ રેસ્ટોરાંમાં થઇને (Via Marina) ચીયા મરીના કરીને મોહોલો હમોએ પસાર કરીયા. એ મોહોલાની આસપાસ બધી કુકાનો છે, જેની દીવાલો સલામત હતી બાકીનાં છાપડાં તથા લાકડકામ સઘળું તારાજ થઇ ગયું છે. એ જગ્યામાં પોમ્પીઆઇમાંથી ખર્ચી કાઢાડતાં મલેલી ચીજોનો નાનો જોવા સંગ્રહ કીધો છે. એમાં કાચનાં કેસોમાં માણસનાં આંક તથા કુતરાનું એક મલી નવ મુડાં છે, અને જાણે પથરાનું યડ બંધાઇ ગયું હોય તેમ તેની ઉપર રાખ બંધાઇ ગઇ છે તેથી કોઇનાં મોહોડાના આકાર દીસે છે અને કોઇનો દીસતો નથી. એક જે મુડાં તો સાથે વળગી ગયલાં છે. કોઇનાં હાથ પગ એવાઇ ગયલા, કોઇ જે મસ્તકે મોહોડાં ઉપર હાથ ધાંકીને પડેલું, એવી હાલતમાં મરણ પામેલાં દીસતાં હતાં. તેમાં કુતરાનું બદન ધણું જ વલખાઇ ગયલું દીસે છે. એ ઉપરાંત કબ્રોમાં વાઝીસ, પ્યાંઝના વાસણોમા બલી ગયલા ખોરાક જેવું કે પાંઉ, ઇંડાં, ઇંડાં, માણસોની ખાપરીઓ, પાણીનાં વાસણો વગરે ખર્ચી કાઢાડેલાં રાખેલાં છે.

તે જોઇને પોમ્પીઆઇના મોહોલાઓમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. જે મોહોલાઓ ખર્ચ્યા છે તેનાં અસલનાં જ નામો આપવાની વેતરણ ફરી છે, અને ગલીઓને નાંકે તેનું પાટીયાં મારેલાં તથા ઘેરાની ઉપર નંબરો પણ પાડેલાં છે, તેમજ જાણીતા ધર્મીઓનાં નામ તથા તે-

મના ધંધા લખેલાં છે. સૌથી મોટા મો-
હોલાઓ ભાયગે ૨૦) શીટથી મોહોળા
હોય અને બાકીનાં ખીજાં નાધળાં તો
૧૦) શીટની પણ અંદર હશે. દરેક મોહો-
લાની બાજુઓ પર પગથીયાં બેહુ બાજુ
પર રાખેલાં છે. મોહોલાઓની વચમાં ૨-
સતાઓ પર મોટા મોટા વગર ઘડેલા પ-
થરાઓ જડી લીધેલા છે, તથા ગલીઓને
નાંકે રસતામાં વચમે મોટા બે શીટ જ-
માંધનાં પથરા ગોઠવેલા છે, જે ધારવા
મણે વસાદમાં મોહોલાની એક બાજુથી
ખીજી બાજુ પર ચાલી જવા રાખેલા હશે;
પણ એ પથરાને લીધે એક ઘોડાની ગાડી
કદી ત્યાં ચાલી શકી ન હશે, પણ બે ઘોડા
ધવા ખીજાં જનવરોની ગાડીનો આવ
જન પસારી હોવી જોઈએ કારણકે રસતામાં
અધે ગધેરા પછડાંથી પડી ગયલી દોસે છે.
હમો પેહુલાં સ્કોટ ડોલા આબુન્દાન્સા
(Str. della Abundanza) માંથી કુ-
રવા નીકળેલા ખીજી પરચુરણ મોહોલાઓ
તથા તેમાંની જોવા લાયક ધમારતો જો-
તા સ્કીટ ડોલા ફોર્ટ્યુના (Str. della
Fortuna) ને રસતે પાછા ઉપલા મો-
હોલામાં આવીને બાહુર નીકળવા હતા.
એ બે મોહોલા જાણે મુખ્ય રસતા હોય
તેમ દોસે છે, જેમાંથી ખીજી આડકટરા
રસતાઓ નીકળેલા છે. તે બધા ધણાં ખરા
સીધા અને બંને બાજુ પર પેરા સરખાં
દોસે છે. કોઇ કોઇ ધમારતો જેવી કે એકમ-
ચેન્જ, કોર્ટ, દેહરાં, હમામ તથા પછસાદાર
લોકોનાં ખાનગી મહેલો ધણાં મોટાં દો-
સે છે. તે ઉપરાંત બે ત્રણ નાટકયાળા ફો-
રમ તથા એવી ગમતની ધમારતો હમ-
ણાંની મોંઝકની બાંધેલી દોસે છે. એ સધ-
ળી ધમારતોમાં કોઇનાં છાપડાં દોસતાં નથી,
પણ જેની ઉપર જુનાનાં ઢાખાં આકારનાં
છાપડાં કોઇ કોઇ તેવી ઉપર ૨૦) શીટનું
જડું થડ થવા છતાં હજુ સલામત રહે-
લાં છે. મોહોલાઓમાં રસતાની બાજુ પર

ટપે ટપે પાણીની ટાંકીઓ તથા કુંવારા
કાંધેલા દોસે છે, જેમાં પાણી પડવાને સારું
માણુઓનાં મોહોલાના આકારે કાંધેલા છે.
ધરોની અંદર અસલનાં દીવાલો પર પડા-
વેલાં ચીત્રો હજુ કોઇ કોઇ જગે દોસે છે,
તથા કેંડે પુતળાં મુકેલાં પણ રાખેલા છે.
મોટાં ધરોની અંદર અધે ચોક રાખી
તેમાં પાણીનાં કુંવારા લીધેલા છે. પોતાનો
ધંધો દેખાડવા સારું કુકાનવાલાઓએ
પોતે જે ચીત્રો વેચતા હોય તે ચીત્રોનો
નમુનો દીવાલો પર પડાવેલા કોઇ કોઇ કે-
કાંણિ દોસે છે. ભકીયારાની કુકાનમાં તેની
ભકી તથા ડલવાની ધંટી, દારૂવેચનારની
કુકાન પર નાધળો પલેટફોર્મ કરીને તેમાં
દારૂ રાખવા બરણીઓ મુકેલી, સાજુ બ-
નાવનારનાં ધરમાં સાજુ ઉકાળવાની કદ-
ગાઇ ચુલા પર મુકેલી, એવું એવું સધળું
જેમનું તેમ રહી ગયલું હજુ દોસે છે.
એક ધરમાં બબરચીખાનામાં રાંધતાં રાં-
ધતાં એક ઓરત મરી ગઇ હશે તેનું
મુડડું અરધું ખોલું કરીને દેખાઇતું રે-
હેવા દીધેલું છે કે કેવી હાલતમાં મુડડું
મણે છે તે માલમ પડે. મોટી ધમારતો
ખણી કાઢાડી છે તેમાં Bascilica કરીને
એક ૨૨૦ થી ૮૨ શીટની છે, જેનાં
ધંટનાં બાંધેલા ૨૮) થાંભળાઓનાં થોડા
ભાગો રહી ગયા છે. એ જગ્યા કોર્ટ દાખલ
આગલ વપરાતી હતી, તેનાં મેજીસ્ટ્રેટને
બેસવા સારું જગ્યા બેઠક બનાવેલી છે, તથા
હુડળ ભાંપરાં છે જેમાં બંદીવાનોને રાખતા
હશે એમ ધારે છે. જોયા મણે એ ધમા-
રત જ્યારે ગરક ગઇ ત્યારે બંધાતી ધવા
સમરાતી હશે, કારણકે અધુરું કામ કાઢું
હોય તેવી હાલતમાં મલી છે. ખીજી મોટી
ધમારત વીનસનું દેહેરું છે. એ એક જગ્યા
પલાટફોર્મ કરીને તે પર બાંધેલું અને
તે ૬૫ થી ૭૬ શીટનું છે, તથા તે ઉપર
અહડવાને ૧૩) સીડી છે. એની સાંધેનાં પેરા
લીધેલા ચોકમાં પીડેસ્ટોલ તથા ઓબસેર-
વેટો

નો ઉપર વીનમ તથા સરમ ખનાવટનાં ખીજાં પુતળાં મુકેલાં હતાં, જે જાંચકી લઇ ગયાછે. એનાં મોખરાપર પોરડીકો (૪૮) થાંભળાઓપર બાંધેલોછે. ખીજી ઇમારત ફારમનીછે જે બધી મલીને ૫૧૫ થી ૧૦૭ ફીટની જગ્યા રોકેછે, જેમાં જીપીટર (બરેસ્પતી) નું દહેર પલુ આવેલુંછે. એ જગ્યાઓમાંથી છ મોહુલા નીકળેછે. એકચરેજની ઇમારતખી ઘણી મોટીછે અને ત્યાં હમણાં એ જગ્યાઓમાંથી મલેલાં પુતળાં તથા વાસણો એકઠાં કરેછે. એક મોટા કીયેટર ત્રીકાણુ આકારનો ફારમની નજીકમાંછે જે હમણાંનાં કીયેટરનાં જેવો ત્રણ બાજુ ગોળ અને એક બાજુ નાટક તખ્તા સારું ચોરસ બાંધેલોછે. તેમાં જોવા આવનારાઓ સારું મોટાડીનાં ટેકડા કરી તેપર સંગેમરમરની કરી લીધેલી બેઠકોછે. એમાં ૫,૦૦૦) માણસો બેસી શકે તથા બેઠકો એવીછે કે હું બેસનારને ઉપરના બેસનારનાં પગો લાગે નહીં. એનાં મયાલાંપરથી ચોખ્ખીઆવના દેખાવ ઘણો સરસ દીમેછે. જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં આસપાસ તારાજ થયેલાં ઘરો દીમેછે. એ શહેર જોવા મેલે ટેકડી ઉપર આવેલુંછે, અને એની આસપાસની જગ્યા બેડી લાગેછે તથા જે ભાગ આદાઇ રહ્યો નથી તે જાણે જાંચી સપાટ જમીન હોય તેમ દીમેછે, તથા તે પર ખેતીવાડી ચાલેછે. એક ભાગપર ખાણવાનું કામ ચાલતું હતું તે હમણે જોયું હતું. એ ખાણવાની મહેનત ઘણી પડતી નથી; કારણ કે પુરાઇ ગયેલો જમીનનો ભાગ છુટા કાંકરા તથા રાખ અને પમીસ્ટેટાનનો નીકલેછે, જે પાવડાથીજ ઓદી કાઢાડી એક આગગાડી ત્યાં રાખીછે તેમાં ભરી લઇ જાયછે. ખાણતી વખતે ઘણું સંભાળીને ખણેછે. દીવાલ માલમ પડી કે તેની આસપાસથી ખણેછે, અને દીવાલને અલગલગ આવવા દેતા નથી,

તથા પડી જાય તેવી હોયછે તો તેને ચુના ઇંટનાં કામથી ટેકવી રાખેછે. એ મુજબ બધે ખાણવાથી અમલનું શહેર પાછું જેવી હાલતમાં ડરાઇ ગયું હતું તેવું નીકળેછે. કોઇ કોઇ ઘેરો તથા હમામખાનામાં સીસાંના નળ તેની કુખી મુખાં દીમેછે, જે આબાદ હમણાંના નળને મલતો આવેછે. જમીન ખણેછે તેમાંથી મુદ્દ પમીસ્ટેટાન તથા કાળા લાવાનાં હલકા પથરો તથા બધાઇ ગયેલી રાખનાં ચોસલાં નીકળેછે. દીવાલો ઘણીખરી લાલ તથા પીત્તાંધેરા રંગની રંગેલી દીમેછે. એ પ્રમાણે જાણે હમણાંજ એ શહેર પડતું મુકીને લોકો નાસી ગયા હોય તેમ લાગેછે, જોકે એને દટાઇ ગયાંને (૧૮૦૦) વરસ થઇ ગયાંછે. એ સ્થળું જોઇને પાછા ત્યાંથી કલાક ૩—૩૦ મીનીટનાં નીકળેલા કલાક ૫—૩૦ મીનીટ નેપલ્સમાં આવી પુગ્યા, અને રાતનાં નાટકશાળામાં બેલ તથા બેલટ નાચ હતા તે જોઇ આવ્યા હતા.

તા. ૨૮ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં ધોડાની ગાડીમાં બેસીને અતરેથી (૧૬) મેલ દુર અંહીનો વખાણાયેલો કાઝર્ટ પાલેસ (Caserta Palace) જોવા સારું કલાક ૮—૪૫ મીનીટ ધોડાની ગાડીમાં નીકળેલા ત્યાં કલાક ૧૧—૨૦ મીનીટ જઇ પુગ્યા હતા. શહેર મુક્યા પછી અખે રમતે ઘણી સરસ તરકારીનાં ખેતરો અને તેમાં મોટાં ઝાડો રોપી તે પર દરાખનાં માદવા ચહડાવેલા હતા, એથી જાણે એ ખેતરો “પાર્કસ” હોય તેવાં દીસતાં હતાં. એ મહેલ કાઝર્ટ કરીને આસરે (૧૯૦૦૦) માણસોની વસતીવાલા પરાંમાં આવેલોછે, અને જેમ પેરીસમાં વર્સાઇલસ તેમ નેપલ્સમાં કાઝર્ટ ગણાયછે. એ મહેલ ઘણાજ મોટોછે, તે (૮૦૦) ફીટ લાંબો અને પોહોળાઇમાં ઘણુ ઘણો મોટો તથા તેનાં ત્રણ માળ મુખાં (૧૩૪) ફીટ જાયોછે. એમાં (૧૦૮૮) ઓરડા તથા વચમાં

માર મોટા મોકા રાખેલા છે. મેહુલમાં જવા મારા એની જ હુકમ મોટા કોલોનેડ આઠ ત્રિકોણ થાંભળાઓનો કીવેલા છે, જ્યાંથી માળપર જવાની ધણીજ મોટી સીડી તદ્દન સફેદ સંગેમરમરનાં પથ્થરની બાંધેલી છે. એ સીડી પેહુલાં એક અને પછી એ ભાગમાં આસપાસ પેહુલાં બાંધેલ છે. એ બાજુપરની (૧૫) અને વચ્ચેમાની (૨૦) શીટ પોહોળા છે. તેની આસપાસની તથા મથાળાંપરની દીવાલ રંગીન સંગેમરમરની છે, તેથી ધણીજ બપકાદાર લાગે છે. એની ઉપરની આઠ હુકમનાં કોલોનેડનાં જેવી છે જે સંગેમરમરનાં મોટા ત્રણ ખુણાં વાળા આઠ થામળાઓની કરી તેની આસપાસ ફરતી આઠ રાખેલી છે, જેમાંથી બધા આસપાસનાં ઓરડા તથા દીવાનખાનામાં જવાય છે. દીવાનખાનાં કાંઈ ધણાં શીણુગારેલા નથી તથા ફરતીચર પણ માફક સરનું છે. દીવાલોપર મારા ચીતારાઓની મોટી ઓહલપેનટીંગસ મુકેલી છે તથા છુટાં છવાયાં મોટાં નાંધળાં પુતળાંઓ ઓરડાઓમાં દીસે છે. એલેક્ઝાન્ડર ફારનીશનું પુતળું ધણું સરસ છે. તેને ઉભો રાખીને તેની પાછલ ફરેસતાને ઉભો રાખેલો તથા એક પુતળું તેની આગલ સુવાડેલું તથા એક બેસાડેલું છે. એ સ્થળે આદમ કદનું અને તે એક જ પથરમાંથી કોતરેલું છે. કેટલાક ઓરડાની જમીનપર રંગીન સંગેમરમર જેવા પથરની તરાંહ તથા કેટલીક જમીન પાટીયાંની ઉપર ઓહલપેનટીંગની તરાંહ ગલીઆ રોકી પાડેલી છે, જે ધણી સડકણી લાગે છે. પોશાક પેહરવાનાં ઓરડામાં ટાઇલિટ ટેબલ એક કરારા સંગેમરમરનો કીવેલી છે, જે નવ નાંધળા થાંભળાઓપર ઉભી રાખેલી છે, અને તે પરની આરસી તથા બધા ટાઇલિટને લગતો સામન કરારા મારખલનો કીવેલી છે. એક ગોળ ટેબલ પેટરીકાઇડ(પથર થઇ ગયલા)લાકડાંની એક જ

કટકાની છે, તખ્તવાલો ઓરડો ધણીજ મોટો અને ત્યાંનું સ્થળે ફરતીચર લાલ મખમલનું છે. મેહુલને લગતો એક નાટકમંદ રાખેલી છે, જે મળનો શીણુગારેલી છે. તેનાં થાંભળા નેપલ્સથી ફશ મેલ દુર સીરાપીસનું દેહેરું હતું ત્યાંથી લાવેલા છે, તે આખા અંદેકા પથરનાં બનાવેલા છે અને તેવા બાર નંગ છે. એ મેહુલનો ચેપલ તદ્દન રંગીન સંગેમરમરના પથરનો શીણુગારેલો અને ધણો જોવા લાયક છે. એ મેહુલમાં બધા મકાને (૨૬) મોટા દરવાજા તથા (૩૬) માળ ઉપર જવાની સીડી છે. એ મેહુલ અને ૧૭૫૨ માં અહીંનાં બુર્ગો વંશના રાજાઓએ બંધાવ્યો હતો અને ધણો જોવા લાયક છે, પણ એનો બાગ તેથી ધણીજ સરસ છે. મેહુલથી એક માઇલ દુર એક ટેકડી આવેલી છે ત્યાંસુધી સીધાને સીધો એક બાગ બનાવેલી છે, અને તેમાં વચ્ચે (૧૦૦) થી (૧૫૦) વારનાં લાંબા લાંબા ડુંવારા કીવેલા છે, જેનાં તદ્દન જુદાજ તપા કરીને તેઓને નાંકે ઊંચાણ જગ્યાપર પુતળાં તથા પાણીનાં વોંધ પડતા, અને તેઓની વચ્ચેમાં વળી પાછી ધાસની રોપેલી જમીન (૧૦૦) થી (૧૫૦) વાર રાખેલી છે. એ પ્રમાણે ત્રણ તપા મહડ્યા પછી એક ધણો મોટો ડુંવારો અથવા તલાવ આવે છે જેમાં એ નાંધળા ટાપુઓ બનાવી એક ઉપર ઓરડોનાં નવ પુતળાં સંગેમરમરનાં કોઇ બેસેલાં કોઇ પાણીમાં ઉભેલાં એવી રીતે ગોઠવેલાં છે, તથા ખીજાં ટાપુમાં હરણનાં ડોકાંનું એક માણસ બનાવી તેનો આસપાસ શીકારી (૧૦) કુતરાં ઉભાં રાખેલાં છે, તથા એ તલાવને મથાળે પેલો ડુંગર આવેલી છે, જેનાં મથાળાંથી હુકાણુ સુધી સીડી જેવડા લાંબા તપા કરી તે પરથી પાણીનાં વોંધ દોડી આવે એ તલાવમાં પડે છે, તેથી દેખાવ ધણો સરસ લાગે છે. એ ડુંવારા તથા કેઆરાઓની

આજુબાજુ મોટાં કાહાડોને સરખાં કાપી જાણે લીલાતરીની દીવાલો ભરી લીધીછે, તથા તેનો પાછલ ધણો મોટો પારક ઘેરી લેખ તેમાં જાતજાતનાં મોટાં કાહો રાખેલાંછે જે મધળી ગોઠવણી ધણી મન પસંદ અને જોવા લાયકછે.

એ જોધને પાછા એ વાગે ત્યાંજ પાર્કમાં “પીકનિક” કરીને નીકળેલા નેપલ્સમાં પાંચ વાગે આવી પુગ્યા અને બજાર તથા થોડીક દુકાનોમાં ફરયા હતા. રાતનાં આધને અગાશી ઉપર ઉમેલા હતા ત્યાંથી માર્જેટ વીજુવીયમનાં બલતાં દુરથી હમોને દીરયાં હતાં, જે એકદમ મોંઘાં થઈને પાછાં ઝાંખાં થઈ જતાં હતાં, અને જાણે દીવાલોની રાસ્તી દીસે અને ગેપ થઈ જાય તેમ લાગતું હતું, જે દેખાવ ધણોજ ભભકદાર લાગતો હતો.

તા. ૨૦ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં અતરેનું મ્યુઝીયમ (Musée Nazionale) જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત ધણી મોટીછે, અને સને ૧૫૮૬ માં ધોડેસ્વારની બરાખ દાખલ બાંધી હતી. ત્યારપછી ૧૬૧૫ માં એમાં યુનીવર્સિટી કીતી હતી, તે ત્યાંથી ખીજી જગાપર લઈ જઈને અહીંયાં પેઢેલાં મ્યુઝીયમ સને ૧૭૯૦ માં ઉતું કીડું હતું, અને તેમાં પછી ખીજાં ઇટલીનાં ગામોમાંથી મંચલ લાવીને ઉમેરવા ગયા હતા. પોમપીઆઈ, હરક્યુલેન્યમ, ઇસ્ટાપી અને ક્યુમી કરીને ગરક ગયલાં ગામોમાંથી મલતી ચીજો એમાં ઉમેરવાથી એ મ્યુઝીયમ યુરોપનાં ખીજાં મોટાં મ્યુઝીયમોનો બરોબરી કરી શકેછે. તેમાં જીવનાં કાળની ચીજો (Antiquities) માં એની બરોબરી કોઈ કરી શકતું નથી. એમાં મોટો ભાગ ખણી કાહાડેલાં પુતળાં, ફ્રેસ્કોઝ, પેનટીંગ્સ તથા બ્રાંઝ તથા ખીજી ધાતુનાં વાસણો વગેરે આઈલપેનટીંગ્સ પણ સારા ઉમતાદોને હાથનાં એકઠાં કીધેલાંછે. ખણી

કાહાડેલાં પુતળાંઆમાં બ્રાંઝ ધાતુનો પોટો તથા ધોડાપર બેસાડેલું નોરે શહેનશાહનું ‘બ્રાંઝનું’ પુતળું, કાળા પથરનાં મોઢાડાં તથા રંગીન પથરનાં પોશાક સાથે ગુલાંમોનાં પુતળાં, ગંજવર કદનાં મરમરનાં બથોટા તથા પુતળાં, ડેનશીંગ ફારમમાંથી મલેલો મોઝીક વર્કની જમીનપરની તરાંહો જેવીને તેવીજ રીતે લાવીને અહીંયાં ગોઠવેલીછે. ખણી કાહાડેલા દીવાલોનાં મોટા ભાગ તેની ઉપરનાં ફ્રેસ્કો પેનટીંગ્સો સાથનાં ફરેમોમાં મુકેલાં, સંમેરમરનાં પુતળાં દીવાલોમાં ઉભાં કીધેલાં, આગમાંના મોટાં વાઝીઝ ઉપરાંત અનાજ, પાંઉ, ગોઝ, અકરોટ, મુકો મેવો, ઇંડાં, રાંધવાનાં વાસણો તેમાં રંધાતું ગોઝ મુધાં, વાઘનની આટલીઆ તેમાં બંધાઈ ગયેલા વાઘન મુધાં, તેલની આટલીઆ, દોરડાં, ઘાસની ગુટેલી સપાતનાં ટલીયાં, બત્તમ્, માણસોનાં મુડાં બાલી તેની રાખેલી રાખ, ડાંમોમીડાનાં ઘેરમાંથી મલેલાં માણસોનાં હાડકાં, (એને વાસતે કહેછે કે જ્યારે વીજુવીયસ ફાટયો અને તેની રાખથી પોમપીઆઈ શહેર ડટાવા માંડ્યું ત્યારે આસરે ૩૦ જણાં એ ધણીનાં ઘેરનાં ભાંયરામાં આસરે લીધા હશે, જેઓથી પાછલથી બાહાર નીકળાયું નહીં તેથી ત્યાંજ ગુંગલાઈને મરી ગયા હતા, તથા એ ઘેરનાં બાગનાં દરવાજા આગલથી ધારવામેલે એ ઘેરનો ધણી તથા તેનો સાથનો ગુલામ જેનાં હાથમાં નાણાંનો કોડળી હતી તેમનાં મુડાં મળ્યાં હતા) હાથનાં લખેલાં કાગળો તદ્દન ફાટી ગયેલાંને વજગાતી મુકેલાંછે. પેટીઓ, ધોળીયા, સ્ટાંડો ચામડાની ગાદીઓ મુધાં, સોનાં તથા રૂપાનાં વાસણો, નામ નીશાણ કોતરેલી પથરની વીટીઓ, એશીંગો, હાથની માંપ રૂઝી પોંછાંચીઓ, કનદોરા જેવાં ઘરેણાંકુલનાં સોનાનાં હારો, પથરનાં તથા કોરાનાં કમીઓઝ, ચુલાઓ, ટેબલો, લોખંડની તીજોરીઓ, માણસોનાં

પગમાં નાખવાનાં જોડાં, તોલવાનાં કાંટા, વગાડવાની વાંસલી (Flutes) વગેરે ખીજાં ઝોળર, પથરનો કોશીનોમાં બચાંનાં હાડકાં ઇત્યાદી ધણી ઝીંજો એ ગરક ગયલા પો-મરીઆઈ તથા ખીજાં શહેરોમાંથી લાવીને અહીંયાં મુકેલી છે. એ ઉપરાંત સીકાઓનો સંગ્રહ પણ પાંચ ઝોરડાઓમાં ધણોજ છે જેની સંખ્યા આસરે એક લાખની ઉપર કહે છે. વીકચરોનો પણ ધણો મોટો સંગ્રહ કીધેલા છે તથા ગ્રીસનાં અસલી વાસણો તથા પુતળાં તથા રોમનનાં હાથમ, થાંભળા, પુતળાંઓ ઇત્યાદી એવી એવી ઝીંજોનો મેહદ મોટો સંગ્રહ કીધેલા ધણો જોવા લાયક છે.

એ જોઈને પછી બુર્ગો વંશનો બાંધેલો મહેલ કાપોડીમોંટે (Palazzo di Capodimonte) જે એક ટેકડી ઉપર આવેલા છે તે જોવા ગયા હતા. એ મહેલ પેહુલો અને ૧૭૭૮ માં ત્રીજા ચાર્લ્સ બંધાવ્યો હતો અને તેમાં પાછલથી ખીજા રાજાઓ વધારતા ગયા હતા તે છેક સને ૧૮૭૯ સુધીમાં તૈયાર થયો હતો. એ મહેલ ધણોજ મોટો છે અને તેમાં એક જાતનું નાધણું જેવું મધુકીયમ કીધેલું છે. તેમાં છુટા છુટા ઝોરડાઓમાં થોડાંક વીકચર તથા પુતળાં ગોઠવેલાં છે, અને એક મોટાં દીવાનખાનાંમાં બંખતરો તથા લગાધનાં હથીયારોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો તથા ઝોરડાઓ મક્કમર સણગા રેલા છે. તેમાં બાલરમ ધણો મરસ છે. એક ઝોરડો જેને કોરીકામનો ઝોરડો કરી નામ આપેલું છે તે મહેલમાં સૌથી જોવા લાયક છે. તેની દીવાલ તથા છત બંને પોર્સેલેન (કોરીકામ) નાં પુતળાંઓ તથા કુલોનાં વેલા અને જાનવરો ઇત્યાદીથી મઠો લીધેલું, તેમાં આસરે ૧૦૦૦૦) છુટાં નંગ સ્કુલ્પ્ચી બંધી લીધેલાં છે એવું ત્યાંનાં રખેવાળથી હમે સાંભળ્યું હતું. ત્યાંનાં જીમરો તથા આરશીઓ (મોંહોડાં

જોવાની)નો ફરેમા વઢીક કાચીની બનાવેલી છે. એ સધણું કામ એજ કાપોડીમોંટનાં પોરસેલેન વરકસમાં બનાવ્યાં હતાં. એ મહેલનો બાગ ધણો મોટો અને સારી ગોઠવણીનો છે. તેમાં મોટા રસતાઓની આસપાસ ઝાડો રોપી તેઓને ઉપરથી મળવી લખેનું “એવીનીઉમ” કીધેલી છે તેથી ધણો શામે છે. એ બાગમાં બેસુમાર ફેસ-નટસો તથા ખીજાં જાનવરો શીકાર સારું રાખેલાં છે તથા થોડાંક વીજરાંઓમાં એવી જાતનાં પંખેરાં એકઠાં કીધેલાં છે.

એ સધણું જોઈને પાછા હાટલમાં આવ્યા હતા. આજે ધણે દીવસે પેહુલ-વેહેલોજ માર્જેટ વીસુવીયસને તદ્દન ખોલો જોયો હતો; કેમકે તેનું શીખર હમેશ વાદળાંથી ઢંકાઈ રહેલું હતું, પણ આજે આસમાન જીધડી ગયાથી એમાંથી મોટાં વાદળાંઓની માફક નીકળતો ધુંમાડો તથા બપોરનાં અને રાતનાં એમાંથી મોટાં બલતાં નીકળતાં હમે જોયાં. એ નેપલ્સ શહેર આખા ઇટલી દેશમાં સૌથી મોટી વસતીવાલું ગણાય છે. એની વસતી અને ૧૮૭૬ ની ગણતરી મુજબ ૪,૫૦,૮૦૦) માણસોની કહેવાય છે. નેપલ્સ ઇટલીનાં ખીજાં શહેરોની માફક પ્રજાસ્તાક કોઈ દીને થયું હતું નહીં, તે અસલ રોમન શહેનશાહોને હસ્તક હતું, અને ત્યારપછી ઉગમણ તરફની એ શહેનશાહને હસ્તકથી નોર-મનનાં પેહુલા ડીઉક રોજરે જીતી લીધું હતું. તે તેઓને હસ્તક બે સદી રહેવા પછી સ્પેનનાં રાજા હેઠળ ગયું, જેનાં બુર્ગો વંશનો પાદશાહ ચોથા શીલીપનો છોકરો ડોનકારલોથ અને ૧૭૭૪ માં એને પાદશાહ થયો હતો. તે ક્રેન્ચ રીપબલીકની વખતે ૧૭૯૯ માં મોનાપાર્ટવાલાઓને હસ્તક ગયું અને તેઓ પછી પાછા અસલી બુર્ગોને હસ્તક થયું, જેને સધતે હુલડ કરી ગેરીબાલડીની મદદથી તખ્ત પરથી ઉઠાડી મુકી શારડીનોઆનાં રાજા

વીકટર ઇમાન્યુઅલને સોંપી દીધું જે આ-
સને આસને ખીજાં શહેરો તાલે કરીને
આખાં ઇટલીનો રાજ થયો હતો, અને
નેપલ્સમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. પણ પા-
છણથી ૧૮૭૦ માં રોમ શહેર પોપસો
પાસથી લઈ મુકયા પછી તેણે રોમને પા-
વતપત શહેર કીધું છે. તોપણ નેપલ્સનું
ખંદર કુન્યાનાં સૌથી મોટામાનું એક
ગણાય છે. ત્યાં મોટા વેપાર ચાલવાથી
એની વસતી રાજનો ગાદી ઉઠી ગયા પછી
કાંઈ ઓછી થઈ નથી.

તા. ૩૦ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં પોહારમાં કત્રાક પાંચ વાગે
નેપલ્સ શહેર છોડ્યું તે સાંજનાં કલાક
૬-૩૦ મીનોટિ ધ્રીનડીસી પુગ્યા હતા. સાં-
જનાં ચાર વાગે વાદળ અત્તીધણું ઘેરાઈ
આવું અને જાણે રાત પડી હોય
તેવું અંધારું થઈ ગયું હતું અને વીજ-
લી તથા ગમડાટ સાથે વરસાદ જોરમાં
છેક રાતનાં આઠ વાગા સુધી આવ્યો હતો.
હમો ધ્રીનડીસી પુગા તેવા હોટલ ડી ધ-
નડીશ ઓરીયંટાલીશમાં ડીનર લઈને તે-
ની સાંજે ઉભેલી પી. અને ઓ. નો સ્ટી-
મર માલવા (Malwa) જે પાછલી રા-
તનાં એલેક્ઝાંડ્રીઆ હંકારવાની હતી તે
ઉપર જઈને રાતનાં સુતા, અને આજ
દીને પુરોપખંડને છેલી સલામ કીધી
હતી.

તા. ૩૧ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં લંડનથી મેલનાં પેશન-
જરો પાંચ વાગે આવ્યા પછી હમારી
સ્ટીમર માલવાએ કલાક છ વાગેને લંડન
ઊંચક્યું હતું. આરાંતી બાહાર નીકળ્યા કે
પવન ઘણો જોરમાં ફુંકતો માલમ પડ્યો
અને નવ વાગામાં તો સ્ટીમર મોટી
હોવા છતાં ડોલાં ખાવા લાગી હતી.
આખો દીવસ તે મુજબ ચાલ્યા કીધા
પછી સાંજનાં કલાક છ વાગે પવન અત્તી
ઘણો જોશમાં ફુંકવા માંડ્યો, અને દરી-

યાનાં મોજ સ્ટીમરનાં તુટકની ઉપર થઈ
ને કોઈ કોઈ વખતે પસાર થતા હતા.
આખી રાત એ મુજબ ચાલીઆ કીધું
હતું.

તા. ૧ લી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે પણ આખો દીવસ પવનનું તોફાન
ચાલુજ હતું, જેથી હમો તદન કેમ્પીનમાં-
થી બાહાર નીકળી શક્યા હતા નહીં, અને
ત્યાંથી સ્ટીમર ઘણું ડોળાં ખાવાથી તે
ઉપરનાં સામનની ભાગ તુટનાં અવાજો
વારા ફરતી સાંભળતા હતા તથા જેમ વ-
ખત જતો ગયો તેમ દરીયાનું જોર ઘ-
ણુંજ વધવા લાગ્યું અને બધા “ પોર્ટ
હોલ્સ” બંધ કરવા પડ્યા હતા. સ્ટીમર
પરથી હવે તો મોજ ઘણુંજ પસાર થતા
હતા, અને તે એટલી તો ડોલાં ખાતી
હતી કે કોઈથી પણ પકડવા વગર ઉભું
રહેવાઈ શકાતું ન હતું, અને સ્ટીમર ભા-
યે કલાકનાં ૪) નોટ્સ (Knots) ચાલી
શકી હોય તથા ખાવા ખેસવાની ટેબલોપર
લાકડાંની પટ્ટીઓ ઝાસીને રહેખીઓ મા-
ડતા હતા, અને તે ઉપર પાશીનજરોમાં-
થી ભાગ્યે અરવો ભાગ ખેસી શકતા હતા.
બાકીનો મોટો ભાગ ખીમાર પડવાથી કે-
ખીનોમાં પડી રહેતો હતો. આજે પાછલી
રાતનાં તોફાન એટલું તો વધ્યું કે સ્ટી-
મરની હમારી કેમ્પીનવાલી બારીઓ સ્ટી-
મર ડોલાં ખાવાથી પાણીની અંદર ગરક
જતી, અને કોઈ કોઈ વખત તો તુ-
ટકપરની ટાંગેલી લાઇફ બોટો વટીક પા-
ણીમાં જતી હતી, જેથી સ્ટીમર હમણાં
ઊંચીવલી જશે એવી ચીંતાની હમને.
ધાસતી લાગ્યા કીધી, અને આખો
દીવસ જરાક સેરવો શીવાય ખીજું
કશું ખાવાનું ચાલ્યું ન હતું, અને
આખો વખત ખીજાણીમાં પડ્યા પડ્યા
કેમ્પીનની સાઇડને પકડી રહેવું પડ્યું
હતું, નહીં તો કે ઉપરથી ઉડળાઈ જતા
હતા. આખરે કપતાને રસતો બદલવાને

કેડાવ કરીને આડકટરા રસતો લીધી કે નેથી સાંઝા મલતા મોળનું જોર ઓછું થાય.

તા. ૨ જી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજનો આખો દિવસ પણ ગયા એ દિવસનાં જોષાજ તોફાની ગયો અને રાતનાં સ્ટીમર અતીસે ડોલાં ખાતી હતી, નેથી હમે કેમ્પીનમાંજ કેદ પડી રહ્યા.

તા. ૩ જી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવાર પછી દરીયો જરાક નરમ પડતો ગયો તેથી રસતાથી આડકટરા નીકળી ગયલા પાછા સીધા રસતા ઉપર સ્ટીમર ચલાવી હતી. એ હમારી સ્ટીમર ગાંધ કાલે રાતનાં એલેક્ઝાન્ડરીઆ પુગવાનો વકી હતી તે ચકર પડયાથી તથા કલાકનાં ૪) નોટ ચાલવાથી ત્યાં આજે પણ પુગી શક્યા નહીં હતા. જો કે તોફાન નરમ પડ્યા પછી કલાકનાં ૧૩) નોટને હિસાબે સ્ટીમર સર અહડાવીને તથા સ્ટીમ પાવર વધારીને ફાશટ ચાલતી હતી, અને દરીયો જો કે ધણોજ નરમ ખીજ દિવસે કરતાં લાગતો હતો તોપણ સ્ટીમર ધણું ડોલાં ખાતી હતી અને દરીયાનાં મોળએ નાધળા ડુંગરોનો માફક ઉછળતા હતા. આજે હમે પેહેલવેહેલા સ્ટીમરનાં તુટક ઉપર બપોરનાં બાહાર નીકળ્યા હતા. ખપ્પર કાઢાકતાં માલમ પડે છે કે એ મહીનામાં એ ભુમધ્ય સંમુદ્ર કોઇ કોઇ વખતે જોશમાં આવે છે પણ આવો લાગત ત્રણ ચાર દિવસો સુધી તોફાની રહેતો નથી. રાત પડતાં દરીયો ધણો નરમ પડવા માંડ્યો અને આજે ચેનમાં જાંઘ આવી હતી.

તા. ૪ થી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે દરીયા ધણોજ થંડો અને દિવસ ધણોજ મજબૂત ગુજર્યો હતો. છેક સાંજનાં કલાક ૫૩-૩૦ મીનીટ એલેક્ઝાન્ડરીઆ શહેરનો કીનારો દીઝવા લાગ્યો અને કલાક ૪-૧૦ મીનીટ

સ્ટીમર લંગર કીધું, તથા હમે કલાક ૫-૩૦ એ કીનારાપર ઉતરીને હોટલ ડી યુરોપમાં ઉતારો લીધો. વખત હોવાથી શહેરમાં ફરી આવ્યા હતા. આજે મુસલમાન લોકોની બકરી ઇડ હોવાથી અહીંનાં ખારાનાં વાહણો ઉપર વાવટાઓનો શીલુગાર કીધેલો હતો તથા હમે ઉતર્યા તે વખતે એ ઇડની ખુશાલીની તોષોનાં અવાજો આવતા હતા. એ મુજબ આજે ત્રણ દિવસ થયા ધામધુમ ચાલે છે અને નીમાજ કરવાનાં પાંચો વખતપર ૨૪) તોષોની સલામતી ફોટે છે. આજે અહુદ્ધ હોવાથી આદરજીં ધણું સરસ પડતું હતું તેથી હમે શહેરમાં રાતનાં આઠ વાગા સુત્રી ફર્યા હતા. એ શહેર જો કે તરકી સરકારને તાંબે હીયાંનાં ખેડીવનો હાકમી હુડળે, તોપણ કાન્સ્ટાનટીનોપલ કરતાં અહીં સઘળું સરસ યુરોપીયન ઢપમાં દીસે છે. એનાં કોઇ કોઇ મોહોલાઓ તો ધણું સરસ અને તેની ઇમારતો વખાણવા લાયક છે. તેમાં શેરીક પાશાનો મોહોલો તથા ખીજ નવા મોહોલાઓ ધણું જોવા તથા ફરવા લાયકનાં તથા રસતાઓ માટી ચોરસ લાદીઓથી ફરસ કીધેલા છે. એનાં ખારાંપરનો દેખાવ પણ ધણો સરસ છે, અને જોયા મેલે અહીંયાંનો વેપાર ધણો મોટો ચાલતો હશે. કારણકે ખારામાં વાહણો તથા સ્ટીમરો ખેસુમાર ઉભેલાં હતાં. હમે ઉતર્યાંજ તે હોટલ ગ્રાંડ સ્ક્વેર (Grand Square) માં આવેલુ છે, તે સ્ક્વેર અહીં સૌથી મોટો ગણાય છે, જ્યાં ધણી માટી અને સારી યુરોપીયન દુકાનો તથા કાફેઝ આવેલાં છે. એ શહેર હાલ આગલનાં જેવો જાહેજલાલી ભોગવતું નથી, તોપણ એની વસતી સને ૧૮૭૭ ની ગણતરી મુજબ ૧,૬૫,૭૫૫) માણસની કેહેવાય છે, અને આખા ઇજીપ્ત દેશનો વેપાર એ શહેરને રસતે થાય છે, તેમાં રૂનો પાક વધા-

રવાથી હમણાં એ જાણુએનો મોટા વેપાર ધ'ગ્લ'ડ સાથે ચાલે છે. દરીયામાં માછી દોવાણો બાંધીને એનું બારું પેરી બીધેલું છે તેથી વાહાણો તથા સ્ટીમરો વગર નુ-કશાણીએ ત્યાં ઉભી રહી શકે છે. એ શહેર પેટ્રોલવેલેલું એલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેટ (શીક'દર રૂમી પાદશાહે) ક્રાઇસ્ટની ૩૩૩) વચ્ચે આગમજ વસાવી તેને પોતાનું નામ આપ્યું હતું. યુરોપ, એશિયા અને આફ્રીકાની વચ્ચેમાં એ બારું આવ્યાથી એ ત્રણે અંડો સાથે મોટા વેપાર ચલાવતું હતું, અને તે વખતે એની બરોબરનું શહેર બીજું કોઇપણ ગણાતું ન હતું. એનો ધેરાવો તે વખતે નવ મૈલનો હતો અને તેમાં આઠ મોટા રસતા બાંધી તેમાંથી બીજા ઝરખા રસતા કાઢાડેલા હતા. તેમાંની વચેવચ્ચેમાંનો એક રસતો ૨,૦૦૦ ફીટ પોહાળો હતો, અને તેની આડકટરો બીજો તેટલોજ રસતો પસાર થતો હતો અને તે મૈલો સુધી લાંબો જતો હતો. એ મોહાલા સંગે-મરમરની માછી હવેલોએ તથા કીમતી જાણુએ વેચવાની દુકાનોથી ભરેલા હતા, તથા તેની વચ્ચેમાં મોભાઇતા એમેલીસ્કો તથા એવી બીજી એન્જો મુકેલી હતી. એ મોહાલા આટલા પોહાળા હોવાથી ત્યાંથી એક નોકેથી બીજાં નાકાં સુધીની સઘળી એન્જો દેખાતી હતી, અને દરીયાનો બિહુ તરફથી આવતાં વાહાણો પણ એ મોહાલાઓમાંથી જોઇ શકાતાં હતાં. એ વાહાણો સારું દોવાદાંડી બંધાવી હતી, જે એટલી તો વખણાતી હતી કે દુન્યાની નવાઇઓમાંની તે એક (one of the wonders of the world) ગણાતી હતી. એ દોવાદાંડી (Watch Tower) એલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેટની પછીનાં એનાં જનરલોમાંનો એક જાણુ રાજ યહ બેડો તેણે બંધાવી હતી, અને તેને પોતે બંધાવીને સફરીઓનાં બંધાવ સારું ખુદા-

નાં નામપર અર્જુ કરેલી એમ તકતી મારવાનો હુકમ કીધો, પણ તેનો બાંધનાર કારીગર પોતાનું નામ કાયમ રાખવા સારું લુચ્ચાઇથી પોતાનાં નામની તકતી મારીને તે ઉપર ચુનાનું પડ કરી બધને પેલા રાજ ટોલોમી (Ptolemy) નાં નામની તેપર તકતી મુકી હતી, જે ધણું વચ્ચે થયે ચુનો ખડી જાળને નાખુદ થઇ ને કારીગરનાંજ નામની તકતી બાહાર દેખાતી રહી ગઇ હતી. એ શહેરનો વખણાયેલી લાઇબ્રેરીમાં સાત લાખ પુસ્તક એકઠાં કરેલાં હતાં, અને તે સારું જેબી ધણી અહોંયાં આવે તેની પાસે કોઇપણ નવી જાતની ચોપડી જોઇ કે તે મંગાવી તેની ધણી ભપકાબંધ નકલ કરાવી તે નકલ તેને આપી પેલી અમલી ચોપડી લાઇબ્રેરીમાં મુકતા હતા, અને કોઇ વખતે તો પેલો નકલની સાથે માછી નાણાંની રકમ ભેટ આપતા હતા. તેનાં દાખલા દાખલ સાફોકલીસ (Sophocles), યુરીપીડીસ (Eurypedes), અને એસ્કી-અથ (Eskius) ની બનાવેલી ચોપડીઓ યુનાની લોકો પાસેથી ઉછીની મંગાવી તેમની નકલો બની તેથી ભપકાબંધ કરાવીને તે નકલોનો સાથે ત્રણ લાખ રૂપિયા તે જાણુની ચોપડીઓનાં ખદલામાં આપ્યા હતા. એવી એવો કીમતો એ કદર જુજનારાઓ કીતાબોની આપતા હતા, અને એ લાઇબ્રેરી તે વખતે દુન્યામાં સૌથી મોટી ગણાતી હતી; પણ પાછલથી જ્યારે મુસલમાનોનાં હાથમાં એ શહેર ગયું, ત્યારે તેને જાતના જનરલોએ ખલીફનાં હુકમથી તે ચોપડીઓને અહીંનાં હમામખાનાંમાં પાણી ગરમ કરવાનાં કારણસર લાકડાને ખદલે બાંધી હતી કે કોરાન જે છે તેજ ખરી ચોપડી છે, વાસતે તેને મલતી જે બીજી ચોપડી નહીં હોય તે માછી હોવી જોઇએ, અને મલતી આવે તો આપણી પાસે કો-

રાનછે તો ખીજ ચોપડીની જરૂર નથી. એમ કૃતવો આવી સઘળો બાલી નાખી. એ પ્રમાણે એક વરસ સુધી આવી બેમુલી ચોપડીઓ હામામખાનામાં લાકડાંને બદલે બાલીને તારાજ કીધી હતી. અમર ક જેણે ખજીફની વડી એ શહેર જીત્યું હતું તેને ખલીફ ઉપર લખી મોકલેલી વીંગતો પરથી એ શહેરની માટાઇ માલમ પડેછે. જો કે તે વખતે એ શહેરનો મોટો ભાગ આગજની ખીજ લડાઇમાં તારાજ થઇ ગયો હતો. તોપણ અમર કએ છે કે “મે” આયમણ તરફનું શહેર લીધું છે તે ઘણું જ ગંભીર છે અને તેમાં કેટલાં ઘરો છે તે હું કહી શકતો નથી. એમાં ૪,૦૦૦) મોટા મહેલો, ૪,૦૦૦) હામામખાનાં, ૧૨,૦૦૦) બાગો, ૧૨,૦૦૦) તાજુ તેલ વેચનારાઓનો દુકાનો, અને ૪૦,૦૦૦) ચાહુદીઓ જેઓ મોટા કર આપે છે તે તથા ૪૦૦) નાટકશાળા છે” એવું ગંભીર શહેર તે વખતે (સને ૬૪૦ માં) હતું.

તા ૦ ૫ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આને અતરેનો આમદઅલી પાદશાહ-
બાલો મહેલ જોવા ગયા હતા. એ મહેલ ઘણો મોટો બાધેલો છે પણ બાહારથી કાંઈ ઘણો ભવકાદાર લાગતો નથી. એમાં પે-
સ્તાં સંગેમરમરનાં આખા પથરાનાં થાં-
ભળા તથા સીડીઓ પણ એજ સફેદ
પથરની બનાવેલી છે. અંદરનો ઘણો ખરો
ભાગ યુરોપીયન રીત પ્રમાણે શીણગારેલો
છે, તેમાં મુલાકાત લેવાના ઓરડા બે
તરાંહનાં ઘણાં સારા સજાગારેલા છે. એકમાં
છજીમનો એવી વ પોતે બેસાને ખીજઓની
મુલાકાતો માટા દોવસો પર લે છે, તે દોવા
નખાનામાં ત્રણ બાજુ પર ફરતી પલાંડી
મારીને બેસી શકાય તેવો વગર હાથાની
મેઢકો મળની જમી સાટીનોની ગાદીનો
તથા તકીયાનો કીધેલી છે, અને તેમાં મ-
થાળાંની બાજુ પર એક ખુણામાં એની

પોતાની બેઠક તેજ મુજબની રાખેલી છે.
અહીંયાં ખીજાં દેશનાં એલચીઓ તથા
ખીજ છજીમનાં હાથેદારોની મુલાકાત લે-
વાની જગ્યા છે. ખીજું તેવું દીવાનખાનું
જયારે મોટાં ખાણાં થાય છે તે વખતને
મારું યુરોપીયન ઢપર સજાગારી તેમાં ધ-
ણી મોટી કોચો (જાણે બે ખુરશી આસ-
પાસ અને વચમાં કોચ હોય તેવી રીત-
ની બનાવેલી) મુકેલી છે, અને ફરનીચર
સઘળું ગીલીટનું અને દીવાલો પર સા-
ડીનો જડેલી તથા જમીન અબજુસનાં
લાકડાંની અને તેમાં શીખની તરાંહની
બનાવેલી છે. એમાં એક ટેબલ રોમનાં મો-
ઝક વર્કની બનાવેલી ઘણી સરસ મુકેલી-
છે જેની ઉપર હીરાનાં મોટાં તંગો અ-
મલ જડેલાં હતાં જે પાછલથી કાઢાડી
લીધેલાં દીશે છે. તેની કીમત એ અવે-
રાત સુધાં ત્રણ મીલીઅન ફ્રાંક ધયાને
બાર લાખ રૂપીયાની હતી એમ તેનો
રખેવાળ કહેતો હતો. એ મહેલ દરીયે
કીનારે આવેલો છે, ત્યાંથી બારાંનો દેખા-
વ તથા એ જગ્યા પરનો અરેક વોટર
(Break water) સઘળો બરોબર
દીમે છે. અરેક વોટર બધા મલીને
૩,૨૦૦) વાર લંબાઈમાં છે, તેનાં એક
છેડા પર દીવાદાંડી કીધેલી છે, જે કીનારેથી
૧,૦૦૦) વાર દુર પાણીમાં ૩૦) ફીટની
જાંચાઈએ આવેલી છે. એ અરેક વોટર
સને ૧૮૭૧ માં શરૂ કીધો અને ૧૮૭૩
માં બાંધીને તૈયાર કીધો હતો. એ બાં-
ધવામાં બનાવનાં પથરનાં વીસ વીસ
ટણનાં ૨૭,૦૦૦) બ્લોકસ દરીયાની બા-
જુ પર વાપર્યા છે જે દરીયાનું મોજનું
જોર તોડી નાંખે છે, અને તેની અંદરનાં
ભાગમાં પાણી થંભ રહે છે. એના અંદ-
રનાં ઢોળાવમાં ૮૫,૦૦૦) ટણ રબલ પથર
અને ૮૫,૦૦૦) ટણ મજબુત પથરનાં મો-
ટા બેધો ત્રણ ટણ સુવીનાં બ્લોકશોથી ક-
વર કરી લીધેલું છે. એ અરેક વોટરની

દરીમાંથી ૧૦) શીટ જમી અને મથાળેથી ૨૦) શીટ પોહાળી દીવાલ કાઢેલી છે. એ બાંધ્યાથી આગલ જે ઘણું મોટું તો નોમાં વાહાણ તથા સ્ટીમરો ભાગતી હતી તેનો બચાવ થયો છે.

એ જોઇને પછી મેહુલમાંથી નીકળેલા પામ્પીઝ પીલર (Pompey's Pillar) કરીને એક થંભ અતરેની ધોરસ્થાન આગલથી છે તે જોવા ગયા હતા. એનો આકાર ઘણાંપરો પેરોનાં મોટા થાંભળાઓ ઉપર નક્કીનાં મથાળાં આવે છે તેને મલતો આવે છે. એ બધા મલીને દટાયા શીટ જાંઘમાં છે, તેમાં એનું ટળી-ધું તથા મથાળાંવાલા ભાગો છુટા છે. બાકીના એકજ મોટા પથરોનો એ થંભ ૭૩) શીટ લાંબો અને ૩૦ શીટ પેરાવાનો બનાવેલો, એનાં મથાળાંનો ભાગ ચોરસ છે અને તે ૧૬૫ શીટ વ્યાસ છે. એ થંભ સાફ કરેલા લાલ ગ્રાનીટનાં પથરોનો બનાવેલો, અને આગરે ૧૫૮૦ વરસનો જીનો અહીંજ ઉભો કાઢેલો છે, અને તે વખતે પોમ્પીઝ કરીને સરદાર હતો તેની દેખરેખ હેઠળ ઉભો થવાથી એનું નામ પોમ્પીઝ પીલર કરી આપેલું ધારવામાં આવે છે. એની પાસે મુસલમાન લોકોનું ધોરસ્થાન આવેલું છે, જ્યાં આજે બકરી ઇદનો તેહેવાર હોવાથી ઘણી ભીડ હતી, અને જેમ મુબદ્દમાં ચોરસ ભરાય છે તેમ ડુકાનો, ચકરીઓ, તથા બીજો મેલાવડો સારો થયેલો હતો. તેમાં એ મેલામાં ઘણા મોટા ભાગ ચોરસોનો હતો જેઓ આજે હમો આજો દીવસ જ્યાંથી ફરતા હતા ત્યાંથી ખુલા મોટાં ગાડાંમાં વીસથી પચીસ જણી બેસીને જતી મલતી હતી, એ અહીંની ચોરસો કાન્સ્ટાંટીનોપલની ચોરસોની માફક મોહોડાંપર નાક આગલથી પડેલો રાખે છે, અને તે પડેલો ગમે તેમ ઉપર હેઠળ અહોવાવા સાફ એક જાતની નલી તેની

ઉપર ત્રણ ઉપસેલા બાંચા રાખી નાકની ઉપરથી કપાલ સુધી એક દોરીમાં બેરવી તે દોરી માથાંપરથી પાછલ ચોટલા સાથે બાંધી રાખે છે અને પેલો જુરખો તે બાંચા ઉપર ટેકવી ગરદન આગલ પાછલથી બાંધી રાખે છે, એ નલી ગરીબ લોકો પીત્તલની અને તાલેવંત સોનાની રાખે છે, અને એ નલી પેહુરનારાં કાળો જાડો જુરખો નાંખે છે જેઓ ઘણાંપરો ચારખ ધયા શીરીઆની ચોરસ હોય છે. પણ ખરી ઇજ્જતની ચોરસો મોહોડાં ઉપર નલી રાખતા નથી, પણ ફક્ત ઝીણી મલમલનાં જુરખો નાક ઉપરથી ઢાંકી રાખે છે. જે ઘણીજ ગરીબ અને મજૂરી કરનારી ચોરસ હોય છે તેઓજ (અને તેની વળી કોઇજ) જાંઘાડે મોહોડે ફરે છે, બાકીનાં સઘળાં પરદેસીય ફરે છે.

એ પોમ્પીઝ પીલર જોઇને પછી અંતરેની વખણાયેલી માહામુદીઆ કનાલ (Mahamooddeeyeh Canal) તેને એક કીનારેથી પસાર થઇને જોઇ હતી. એ નહેર મહમદઅલી પાદશાહ, જેણે ઇજ્જતનાં પેહલા એદીવ દાખલ હોદ્દો ભાગવ્યો હતો તેણે સને ૧૮૧૯ માં બાંધવાને શરૂ કરી હતી, અને અતીઘણી ઝડપ કરાવીને તે સન ૧૮૨૦ ની જાનેવારીમાં ખુલી મુકી હતી. એટલી ઝડપથી એ ૫૦) મૈલ લાંબી અને સરાસરી ૧૦૦) શીટ પોહોળાઇની નહેર તેવાર કરાવવા સાફ એ ઉપર દરરોજ હડી લાખ માણસ એક વરસ સુધી કામે લગાડ્યાં હતાં, જેમાંથી જુખમરો મરકી અને અકરમાતોનાં સખમે વીસ હજાર માણસો મરણ પાડ્યાં હતાં. આવાં માહાબારત કામપર હડી લાખ માણસો રોજનાં વરસ દીન સુધી કામે લગાડવાપર ફક્ત ૭૦) લાખ રૂપિયા ખર્ચ ખેડો હતો. તે હીસામે વરસ દીને એક માણસને ૧૨) રૂપિયા મલવા જેટલો (ખીજી કાંઈ પણ નહીં મળતાં)

અરમ્મ થવાથી આટલું માણસ મરી ગયું હોય તેમાં નવાઈ જેવું નથી. પણ આવી કામ કીધાં છતાં એ નહેરથી એટલી તો અનાજપાણીની સુઆકારી અહીંની તથા આસપાસની વસતીને થઈ છે કે તે તદ્દન તેની આગલ બુલી જવાય છે. એ નહેરની સાથે ખીજી જીની નહેરો મધ્યાથી આખાં ઇજીપ્ત દેશમાં એ મારફતે માલની આવજા થઈ શકે છે. એ નહેરના મથાળે એક મોટા રસતો બાંધેલા છે જ્યાં હીવાનું લોક રોજ સાંજનાં ફરવા આવે છે, તથા તેનો બાજુપર બેઠેલો તથા ખીજી ઉમરાવોની હવેલીઓ તથા બાગો આવેલા છે, જેમાંનો એક ખાનગી ગ્રીક સોદાગરનો બાગ હશે જોવા ગયા હતા જ્યાં અતીથિયું પુતળાં ગોઠવેલાં હતાં, બાગમાં પાણી વરાળનાં બુખારી લાવે છે તથા તલાવો રસતા તથા બેડકો સંઘળું સારી રીતે ગોઠવેલું છે. એ જોઈને પછી અતરે ખીજી કાંઈ ઘણું જોવા લાયક ન હોવાથી શહેરમાં થોડા ઘણાં ફરીને સાંજનાં છ વાગે એલેક્ઝાન્ડરીયા શહેર છોડી કેરો (Cairo) શહેરમાં રાતનાં ૧૦—૨૦ મીનિટ જઈ પુગ્યા હતા. એ કેરો શહેર ઇજીપ્ત દેશનું પાંચતમ કેહવાય છે અને તેમાં એનો વાઈસરોય જેને બેઠેલ કરીને કહે છે તે રહે છે. હમોએ શર્પ્સ હાઉસમાં ઉતારો લીધો હતો.

તા. ૬ થી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે પહેલાં અતરેનું વખણાયલું જીની બીજીનું સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયા હતા. એમાં ઇજીપ્તીઅન જીની બીજીને નેટલો સંગ્રહ કીધેલા છે તેની બરાબર ખીજે કોઈ નથી. શીવાય હિસ્ટોરીકલ પેનિરાઇ કે જેનો મોટો જડો ઇંગ્લાંડનાં સંગ્રહસ્થાનમાં કીધેલા છે તેટલાં અહીંયાં નથી. સને ૧૮૬૩ નાં શાલમાં છેલ્લો બેઠેલ ઇસ્મા-એલ તત્ત ઉપર આલ્યો ત્યારથી ઇજીપ્તને લગતી જીની બીજો એ સંગ્રહસ્થાનમાં એકી કરવાને યશ કીધું હતું, અને ત્યા-

રથી ખીજાં દેશનાં લોકો જે આજીને પોતાને દેશ બીજો લઈ જતા હતા તેનો ઇજીપ્ત કરીને હમણાં એને લગતો સંગ્રહ ધણો એકઠો થયો છે. એ મ્યુઝીયમની બીજીનાં પાંચ ભાગ કીધા છે તેમાં ધરમ, મરણ, Civil Monuments, ઇત્યાદીને લગતી બીજીનાં છે, એમાંનો મોટો ભાગ અસલની ધોરણમાંથી મલેલા છે, તેમાં આટાં તથા નાધળાં સારી બનાવટનાં પુતળાંઓ, માણસોને આવેલા જનવરોનાં આકારો, જેમ કે એક ઓરતને ગાયનું મોહાડું, મરદને ખલીરનું મોહાડું, (એવા પુતળાં-વોને તેઓ દેવતા ઇખ્લ આગલ માનતા હતા) તે ઉપરાંત ખીજાં જનવરોનાં પુતળાં જેમાં જાશવરનાં પથરની એક ગાય, એક કુતરો, એક જાતનો દરીયાઈ ધોડો, અને તેજ મુજબનાં વાંદરા, માછલી, દડકાં હંસ ઇત્યાદી બનાવેલાં, તખ્તીઓ, મમીઝ ધણી જાતની, તેમાં કેટલીકો તો હમણાં થોડું થયુંજ ખણી કાઢાડેલી છે, જેઓનાં લાકડાંનાં કેસોપરનો રંગ તથા ઢોલ એવાં તો સરસ અને ચલકતા છે કે ૩૦૦૦ વરસની સુદત યુજરી છતાં જાણે આજેજ નવા બનાવેલા હોય તેવા દીસે છે. એ મમીઝને આવરણ કાઢાડીને પેટમાં કાંઈ ખુસબો ભરે છે, તથા બાહરથી ખીજી જાતની કાંઈ જેળવણી ચોપડી તેને સુકાવીને તેની ઉપર કપડાંનાં પાટા ધણુંજ મજબુત વીરાલી લીધેલાં હોય છે, જે પછી તે મુડાંને તેનાં જેવાંજ આકારની લાકડાંની પેટીમાં મુકે છે. એ પેટીની ઉપર રંગીન તરાંહો તથા તે મરનાર ધણીની આખી સખી જેમ અંદર સુવાડેલી હોય તેમ પાડે છે, જનાં મોહાડાં પર મોનાનો વગ્ન ચઢાવી લીધેલા હોય છે, તથા બદનના ભાગ હોય છે ત્યાં તેપર યુજરેલા બનાવો હામે-રાગલીશીક અક્ષરોથી પાડેલા હોય છે, અને તે લાકડાંની પેટીને એક ધણીજ જાડી પથરની પેટી જેને સારકીફગસ કહે છે તેની

માંહે મુકી તેની ઉપર જડું પથરનું ઢાંકણ
 “હરમેદીકલી શીલ” કરેછે. એ પથરની
 પેટી કોઇ કોઇતો એક કુટ જડા પથ-
 રની અને તે પણ આખા પથરામાંથી
 કાતરી કાઢાડેલી હોયછે. પેટી ઉપર પણ
 તે મરનાર ઘણીની જીંદગીની વીગતો
 હાએરાગલીશીકમાં કોતરેલી હોયછે. એ
 હાએરાગલીશીક અક્ષરો આપણી હાવની
 ચાલુ બોલાઓ જેવા હોતા નથી પણ તેઓ
 પર ચીજોનાં આકારો, જેવાંકે ચક્રાં,
 આંદ, સુરજ, જીદાં જીદાં ઝાડો એવા
 આકારોનાં તે અક્ષરો હોયછે જેને હાલનાં
 જીની જ્ઞાન જાણનાર ઉસ્તાદો ઉકળાવી
 શકેછે. એ પ્રમાંણે મુડાંને તજવીજથી
 રાખી તેની પેટી સાથે મોટા ઓરડા તદ્દન
 પથરનાં બાંધી લઇ તેમાં પેટીઓ છુટી
 મુકવાથી હજારો વરસ થયાં છતાં મુડાં
 તથા તેની સાથે મુકેલો સામન તથા અનાજ
 વટીક જેવાને તેવો નીકળેછે. એ ઉપરાંત સો-
 નાનાં પત્રાંની ખોટ, હાથોડી, ખંજર તથા
 કોડાલી, “નેકલેસ” “એરંગી” તથા બીજી
 એવીજ સોનાનો જાણ્યો, વાઝીજ, નાંધળાં
 નાંધળાં પુતળાં (એઓનાં દેવતાનાં આકારો
 રાંછે. એ લોકોમાં દરેક ઘરનો ઇલા આ-
 નદાનનો વડો કોઇખી એક જનવરને પો-
 તાનો દેવતા ડોકી બેસાડી તે જીવતાં જ-
 નવરને તેઓ ધણું માન આપતા હતા
 તથા તેનાં મુઆ બાદ તેને પણ મમીજ
 બનાવીને ડાટતા હતા, એ મમીજ પણ
 ખણી કાઢાડતી વખતે હાલમાં ઘણી મલેછે)
 ધોરમાંથી લખેલાં પેપીરસનાં કાગળો
 જે ઘણાંખરાં શટી ગયલી હાલતમાંછે,
 ટાપલીઓ ઇલાદી, ઇલાદી એટલી ઘણી
 ચીજો એકડી કાઢેલીછે કે તેની વીગત
 હમે આવી શકતા નથી. ઇજીપ્તની જીની
 ચીજો ઉપરાંત રામ તથા શ્રીકૃષ્ણ પણ
 એવી જીની ચીજો, જેવાં કે પુતળાંઓ,
 વેઝીજ, તખ્તીઓ ઇલાદીનો પણ થોડો
 સંગ્રહ અહીંયાં કાઢેલાંછે, જે સઘળું ઘણું
 જોવા લાયકછે.

એ જોઇને પછી અતરેની વખાણાવલી
 સુલતાન હસનની મસજીદ જોવા ગયા હતા.
 એ મસજીદ અતરેનાં કીલાની હેઠળ
 આવેલીછે, અને એ કેરાની મસજીદોમાં
 સૌથી સરસ તથા મુસલમાનો બાંધકામની
 કારીગીરીમાં પણ સરસ કેહેવાયછે. એ
 મસજીદ સુલતાન હસને મેને ૧૩૬૦ માં
 બંધાવી હતી તે એટલી સરસ બંધાઇ કે
 સુલતાને તેનાં બાંધનાર કારીગરનાં બેહું
 હાથ કપાવી નાંખ્યા કે રખેને એનાં બરો-
 બરની બીજી મસજીદ કોઈ બીજાને બાંધો
 આપે! એ ઇમારત ૧૧૩) શીટ જામી
 દીવાલની તેમાં ૯૦) શીટ જામી અને ૬૯૫
 શીટ પોઢોળાં આરકાંનોછે, અને ૯૦) શીટ
 જામી અને ૬૯) શીટ પોઢોળીછે. તેની
 આગલ એક મોટો ચોક ૧૧૭ થી ૧૦૫
 શીટનો રાખી તેની આજુબાજુ એનેજ
 લગતી બીજી ગંજવર ઇમારતો બાંધેલીછે.
 એ મસજીદ બાંધવા સાથે મોટા પથરા
 અતરેનાં પીરમીડસમાંથી કાઢાડી લાવ્યા
 હતા, અને તે એટલી મજબુત બાંધો હતી
 કે કોઇ વખતે મામલુકસ સાથની લડાઇમાં
 તેને કીલા દાખલ પણ વાપરી હતી. એનાં
 પેહુલા દરવાજાનું આરકું ધણુંજ જીંચુછે.
 એનો બંદગી કરવાની જગ્યા ચોકની ઉગ-
 મણુ બાજુપરછે. તેની પાછલ એને બં-
 ધાવનાર સુલતાન હસનની ધોર બાંધેલીછે,
 જેનો ઓરડો ઘણુંજ જામી ગુંબજનો
 બનાવેલો તથા દીવાલપરની “કોરનીસ”
 દાખલ કોરાનનાં ત્રણ શીટ મોટા અક્ષરો
 લાકડાંનાં બનાવીને મુકેલાંછે; પણ હાલ
 એ સઘળું ઘણીજ ખરાબ હાલતમાં આવી
 ગયુંછે, અને ગુંબજની અંદર ખુણાંમાંથી
 કાઢેલી નકશીઓ સઘલી તૂટી પડી તેની
 અંદરનું વનજી કામ દીસી આવેછે.

એ મસજીદ જોઇને પછી મહમદઅલી
 જે પેહુલા એદીવ થઇ ગયો તેની બંધા-
 વેલી મસજીદ જે કીલાની અંદર આવે-
 લીછે, તે જોવા ગયા હતા. એ મસજીદ

આસર ૫૦) વરસપર બંધાયેલી છે અને તે ધણી ખરી આલાબાસ્ટર પથરની બનાવેલી છે. તેની બાહાર તથા અંદરની દીવાલો, ધાંભળાઓ, જમીન, સઘળું એ કીમતી પથરાનું બનાવેલું છે, અને એવી આખી આલાબાસ્ટરની બાંધેલી ધમારત હમોએ પેટુલવેટુલીજ નોંધ હતી. એની અંદર એ પથર વાપરવા ઉપરાંત એનાં યુગ્મજોની ઉપર ઘણો સરસ સોનેરી ધોળથી કોરાનતી વીગતો ચીતારેલી છે, તેથી જાણે રમકડું જ બનાવેલું હોય તેવી એ મસજીદ અંદરથી લાગે છે, તથા મંદપમાં વગર ગણતરીની હાંદીઓ ફારીગીરીથી ટાંગેલી છે તેથી ધણું સોભે છે, અને કહે છે કે જ્યારે બધી બધી સજગાવે છે ત્યારે એવી તે અંદરથી સોભે છે કે તેની તારીફ થતી નથી. એની બાહાર એક મોટા ચોક ધેરી લીધે છે જે તદ્દન સફેદ સંગેમરમરની ચોરસ પથી ૫ ફીટની લાંબાઈનો બનાવી તેની આસપાસ ધાંભળા તથા આરકાંનો ઝોટલો કરી લોધેલા છે જે ઝોટલાનાં મથાળાં ઉપર નાધળા નાધળા યુગ્મજો કીધેલા છે. એ ચોકની વચ્ચેમાં સંગેમરમરની મજબૂતી હોઈ બાંધેલી છે તથા બાજુપર બાહારથી એક ધડીયાળનો મીનારો કીધેલો છે. એ મુજબનો મસજીદને લગતો ધડીયાળનો મીનારો પણ હમોએ પેટુલવેટુલી નોંધો હતા. એ મસજીદના બાહારનાં ભાગનો આલાબાસ્ટરનો પથર વરસાદ તથા પવનથી ખરાબ થતો જાય છે. તેમાં ઘણાં બીણાં બીણાં આંધળાં પડેલાં છે તે ઉપરથી માલમ પડી આવે છે કે એ પથર સંગેમરમર જેવો મજબૂત નહીં હશે. એ મસજીદ બાહાર દક્ષીણ બાજુપર એ કીલાવાલા ડુંગરપર આવ્યાથી ત્યાંથી કેરા શહેરનો દેખાવ તેમજ તેમાં આવેલી ૨૬૪) મોડી અને ૨૨૫) નાધળી મસજીદોના મીનારા ઘણાં સરસ દીસે છે. એની પાસે એક ઘણો જડો કુવા, જેને

જોસફનો કુવો કહે છે, તે જોયો હતો. એ કુવો એ ટપે બાંધેલા છે, તેમાં પેટુલી તપો ૨૬૦) ફીટ જડો અને તેની હેઠળ ખીન્નો ૧૩૦) ફીટ જડો મલીને ૩૯૦) ફીટ જડો છે, તેમાંથી પાણી કાઢાડવા સારું તેની એક બાજુપરથી રસતો છેક હેઠળ સુધી જવાય તેવો કીધેલો છે.

એ જોઈને પછી ખુશકે દીલ કરીને મેહલ છે તે જોવા ગયા હતા. એને મહમદ-અલીનો મેહલ કરીને પણ કહે છે. એ મેહલ કાંઈ ઘણો મોટો નથી પણ માફકસરનો અને તેમાંનું ફરનીચર સઘળું સોનેરી ઢોલ તથા શાટીનનું બનાવેલું છે. અને દીવાનખાનાઓમાં કોમને બદલે તકીયાની મોટી બેઠકો કરેલી છે. સરવેમાં નાહાવાનો ઝોરડો જે સઘળો આલાબાસ્ટર પથરાનો બનાવેલો છે તે જોવા લાયક છે. એ મેહલ જે કીલામાં આવેલો છે તે પરથી કેરા શહેરનો દેખાવ ઘણો સારો દીસે છે. તેની પાસે એક બાજુપર ચોક છે જ્યાં મેહલનાં બંધાવનાર ધણી મહમદ અલીએ મામલુકસ ટોલાના લોકો જે એને ઘણો હુરાન કરી તોફાન કરતા હતા તેઓને દગાથી તેડી એ કીલામાં ધેરી તા. ૧ લી મારચ ૧૮૧૧ ને દીને સઘળાને બંધ કરી મારી નખાવ્યા હતા ; ત્યારે એકજ ધણી પોતાનાં ધોડા સુધાં કીલાની ઉપરથી હેઠળ કુદવી પડ્યો, તે કોઈ અમલકાર રીતેજ બચી ગયો હતો. જ્યાંથી પેલો બચી ગયો મામલુક કુદ્યો તે જગ્યા હજી ત્યાંનાં રમવાંસો બતાવે છે.

એ જોઈને પછી અતરેનાં લોકોને ફરવા જવા સારું રસતો જેને યુબ્રા (Shoobra) કહે છે ત્યાં ફરવા ગયા હતા. એ રસતો મળેનો સીધો બનાવેલો છે, અને આસપાસ મોટાં ઘાટો રાપેલાં હોવાથી ઘણાં સોભે છે તથા “એવીનીયુ” હોય તેમ લાગે છે. એ રસતો ચાર મેલ લાંબી અને તેની બાજુપર છુટા છુટા બંગ-

હા તથા મેહુલો આવેલાછે. આને પવન તથા ધુધાર' ધણું હોવાથી (અહીંયાં આતવાર તથા શુકરવારે મલી અડવાડી-યાંમાં જે દીવસ લોકો ફરવા આવેછે.) મેહુલાણીઓ ધણુ જોવામાં નહીં આવ્યા હતા.

હમો ત્યાંથી નીકળેલા અતરૈની પખલીક ગારડન ને હમારા હોટલની નજદીકમાં આવેલાછે ત્યાં ગયા, જ્યાં ખેદીવની રીજમીટનું એક વાળુ' ચુરો-પીયન રાગ વળડનું હતું અને ધણું લોક ત્યાં ફરવા આવ્યું હતું. એ બા-ગમાં ઢાડો કાંધ સારાં નથી, ફક્ત સાદાં છાયડાનાં રમતાઓ બતાવેલાછે તથા એક ગમ એક મોટા તલાવ કીમીએ, તેમાં ના-ધળી ખોટા તથા પાણીમાં ચાલતી "વીલો-શીનીડો" રાખેલીએ, જે લોકોને ભાડે ફરવેએ. પાણીની વીલોશીનીડ પેહુનવેહુનીજ હમોએ આએ જગ્યામાં જોઈ હતી. જે નાંધળો ખોટા જેવાં લાકડાંનાં આકારની કરી તેની અંદરથી ચકરો વાટર વીલ (Water Wheel) જેવાં રાખેલાંએ, જે માણસ તેની જમી ખેડક ઉપર ખેસીને વીલોશીનીડની માફક પગે હીનવેએ, જેથી ખોટા આગળ પાછલ વધેછે. એ જોઇને અતરે જલદી અંધાર' પડેએ તેથી સાડા પાંચ વાગામાં હોટલમાં પાછા ફરવા હતા.

તા. ૭ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં કલાક ૬—૩૦ મીનીટ નીકલી અતરેનાં કુન્યામાં વખાણુવલા પીરેમીડસ જોવા ગયા હતા, ત્યાં કલાક આઠ વાગે ઘોડાની ગાડીઓમાં જઇ પુગા હતા. એ પીરેમીડસ કેરાથી આસરે ૮) મેલ દુરએ અને તાંહાથી નો હવા ખુલ્લો હોયએ તો તેઓ દીસેએ. રમતામાં જતાં નેલ નદી ઉપર મોટા લોખડનો પુલ સરસ બાંધેલા તથા ખીજો એક પુલ અસલનો બાંધેલાએ, પણ તે હાલમાં બાગી ગયસો હોવાથી એને બદલે અમ-

થો કામ ચલાઉ કરયોએ. એ છેલા પુલ-ની હેઠળથી તથા ખીજા એકુ જે રમતા-ની હેઠળનાં બાંચાઓમાંથી નેલ નદીનું પાણી અતરેનાં ખેતરોમાં એકદમ ભરે-એ, જે મુજબનું જે મહીનાંપરનું ભરેલું પાણી હજુ જે ત્રણ શીટ જાડું મોટા ભા-ગ ઉપર દીસતું હતું. એ પાણી હતાળામાં સુકાઇ જાયએ, ત્યારે જમીન તર રહેલી હોવાથી ત્યાં વરસાદ વગર ખેતીવાડી થઇ શકેએ, તેથી ઇજીપ્તની જમીન વરસમાં ખેતી ચાર પાક આવેએ. પીરેમીડસ ને હમો જોવા ગયા તે જાણે દુરથી સફેદ ચુનાનાં બાંધેલા ઢાખાં હોય તેમ દીસેએ, પણ જેમ નજદીક જતા ગયા તેમ તેની બાંધણીનાં પથરો દીસતા હતા. હમો ત્યાં પુગા પછી દરેક જાણુની સાથે ચાર અન્ન-રખો આવયા, જેઓમાંનાં જે આગલથી હમારા ખેડુ હાથ પકડીને એ પીરેમીડનાં પથરનાં તપાઓ જેમાંનાં કોઇ કોઇનો ચાર શીટ જાચાએ તે પર હમોને ખેંચતા, અને તેજ વખતે પાછલથી ત્રીજો આર-ખ હમોને જાંચકી આવતો તથા ચો-થો ઘણી ખીજાઓને મદદ કરતો હતો. એ મુજબ ચાર માણસોની મદદ લઇને હમોએ ઉપર ચહડવાનું ચર કીકું હતું. મોટા પીરેમીડ (The Great Pyra- mid) કરીને કહેએ તે ઉપર હમો ચહ-ડયા હતા. તે ૪૮૦૦૦ શીટ જાચો અને ૫૬ રોકા આકારનો પથરનાં થડની ઉપર થડો કરીને બાંધેલાએ, તથા દરેક થડ એકેકથી જે શીટ અંદરથી ચારે બા-જુપર બાંધેલાએ, તેથી બની ગમથી જાણે ચહડવાની સીડી હોય તેવું લાગેએ, અને તે મુજબ એક ખુણથી ગંગલર સીડી જેનાં તપાઓ ઉપર લખવા મુજબ ખેતી ચાર શીટ જાગા હતા તે ઉપર હમે ચ-હડયા, તેમાં હમોને ઉપર લખેલા આરખોની મદદ ઘણી સારી મલી હતી નહીં તો કે એકલા હમોથી ચહડાઈ શકા-

તે નહીં. જેમ ઉપર ચઢવા ગયા તેમ દેખાવ ધણી સારો દીસવા લાગ્યો અને વચમાં બે ત્રણ ગમ થાક લેવાને પણ બેઠા હતા. તે વખતે રંગબુમી ધ્યાનમાં લેવાને ધણું સરસ બનતું હતું. ઉભા રહીને જોવાનું ધણી ધાસતી ભરેલું હતું; કારણકે નીચે જોતાં વખતે ચક્રર પણ આવી જાય છે. એ પ્રમાણે આસરે અરધા કલાકે મયાળે જઈ પુગ્યા હતા, જ્યાંથી જોતા સાંમેની બાજુપરથી બધી કૃષ્ણવંત જમીન તથા તેમાં વચમાં નેલનું “હરીગેશન” સાથે લીધેલું પાણીનાં છુટા છુટા દરીયા, તથા કેરો શેઠેર દુરથી તેનાં મીનારા સાથે, તથા વચમેથી નેલ નદી પસાર થતી એ સ્થળું ધણું સરસ લાગતું હતું. પરવરદેગારનાં હોકમથી ગઈ રાતનાં વરસાદનું આપતું પડવાથી સ્થળની રેતી બેસી ગયલી હોવાથી બધું ખુલી રીતે દીસતું હતું, અને પવન જો કે ધણોજ જોરમાં હતો તોપણ હમુને રેતીથી ઘોડીકજા જે રાનગતી ભોગવવી પડી હતી. અગરજો વરસાદ ન આવેલો હતે અને આવો જોશમાં પવન હતે તો હમે રેતી ઉડવાના સખબથી કાંઈ પણ જોઈ શકતે નહીં. હવે એક બાજુપર સ્ત્રીની રળીયામણી રંગ બુમી હતી પણ ખીજી બાજુપર ફરીને જોઈએ છે તો રેતીનાં મોટાં જંગલો જ્યાં નજર પુગે ત્યાં તુલક દીસતાં, અને એ પીરેમીડ જણે રેતીનાં જંગલનીં હદ હાય તેમ દીસતો હતો. એ એક નાંધલી જેવી ખડકની ટેકડીવાલી જગ્યાપર બાંધેલા છે, અને એ મુજબનાં રદ જગ્યાઓપર અસલનાં ઇબ્રાહીમી અને લોકો આવી ધાંતીઓ તથા શેઠેરા તથા દેહરાંઓ બાંધતા હતા, અને કૃષ્ણવંત જગ્યાઓને ખુલી રાખતા હતા કે તે ભેતીવાડીજ કરવાને કામ લાગે. અહીંથી લીબીઅન દેઝર્ટ (Libyan Desert) નું વેરાણું શરૂ થાય છે.

પીરેમીડની ટોચ પર મળેલી આસરે ૩૦) ફીટ સુમ ચોરસ જગ્યા આવેલી છે, જ્યાંથી વગર ધાસતીએ ઉભું રહીને આસપાસ જોવાય છે. હમોએ ઉપર ચઢવા માંડ્યું ત્યારથી હમારી સાથવાલા આરબોએ હમારી સાથે એટલું તો તાહેલું કરવા માંડ્યું કે અત્તીધણો કંટાળો આવતો હતો. પેહેલાં તો હમોને હમારા ચાર આરબોએ પોતાનામાંથી એક જરા બુદ્ધો હતો તેને ડાકટર દાખલ ઓલખાવ્યો. પેહેલી થાક લેવાની જગ્યાપર ઘોડ્યા કે “તમને શું તોષ મળ્યો? માથે નામ કાઢજે” ખીજો કહે “માથે નામ ખલીફા છે, મને યાદ રાખજો” ત્રીજો કહે “મેં તમને મદદ ધણી કીવી છે, મને બક્ષેસ આપજો” અને ચોથો જીનતા સીકાઓ તથા ધોરોમાંથી મલેલી ખીજો કાઢાડીને વેચવા ઉભો, તથા વળી પાંચમો એક છોકરો જેની સાથે હમોને કસું લાગતું વલગતું ન હતું તે પાણીનો કુંજો લાવી પાણી પીણા કરી માથું ખાધ જતો હતો. હમોએ બધાઓને પેહેલાં તો હા તા નો જવાબ આપ્યો, પણ તેથી તેઓ ધરાયા નહીં, અને તેની તેજ બાબદ આગલ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા, તથા એક ધણી પામેથી કાંઈ વેચાતું લીધું કે ખીજી બધા જણોએ પોતાની પામેથી સામન કાઢાડી વેચવા સાથે બધી ગમથી ફરી વલી હમોને હાથનાં ધકાઓથી આપે જીઓ ને પેલું જીઓ કરીને કંટાળો આવવા લાગ્યા. હમોએ આપરે જગ્યાએ ધમકાવ્યા ત્યારે ચુપ રહ્યા અને હમે ઉપર વધવા માંડ્યું. ખીજી ગમ થાક લેવા બેઠા ત્યાં વળી કંટાળો આવવા લાગ્યા કે તે પેલા પાસથી લીધું અને મારી પાસથી લેતો નથી હું તો ખલીફા છેજ, મેં તુંને મદદ કીધી! વળી ડાકટર સાહેબ બેસીને પણ આંપવા લાગ્યા, અને કહે કે “હું તો ડાકટર છું અને બુલતો ના” તથા ખી-

જાઓ પેલા પાણીવાલા છોકરા મુખાં એ-
ટણો તો ધોગાટ કરી મેલ્યો કે જીવકંટાળી
જતો હતો, અને તેમાં હમો ઉપર ચહડ-
તાં હાંશી ગયલા તેથી ઘણુંજ કમવાટ
ભરેલું લાગતું. વળી તેઓને મુગા રા-
ખીને આગમ વધ્યા કે આખે રસતે તેજ
મુજબની ઠીક ઠીક કરવા કીધી, અને મ-
થાળે પુગ્યા કે કશું જોવા દેવ નહીં, તથા
આસપાસ જાણે હમો એજ લોકાને વા-
સતે ઉપર ગયા હોય તેમ પાછા ફરી વ-
લીને કંટાળો આપતા લાગ્યા. આખરે
હમોને મીઝાજ જોવો પડ્યો ત્યારે જરા
ખીરચા હતા. એ મુજબ થવા પછી હ-
મોને તેઓમાંનાં એક જણે એ મોટા
પીરેમીડ પરથી નીચે ઉતારીને તેની સાંમે
ખીજો પીરેમીડ જરાક તેનેથી ઉતરતો
હતો તે ઉપર ખાર મીનીટમાં પોતે પહોંચી
જવા કહ્યું, જેને વાસતે મોટી ખસેસ માં-
ગવાથી હમોએ ના પાડી તેથી વળી પાછી
ઠીકઠીક ચાલી અને પા કલાકે તેનો
છેડો આવ્યો. પેલો જનાર ઘણી ઝડપથી
એ પીરેમીડ ઉપરથી કુદતો કુદતો ઉતરી
(૧૦૦) વારનો છોટો દોડીને સાંમેનાં ખી-
જ પીરેમીડનાં મથાળાંપર, (જે ઘણો
અઘડો ચહડવાનો હતો તોપણ) ખાર મી-
નીટમાં ઉપર જઈને ઉભો, જે જોઈને
હમો અજબબ થયા હતા કે માણસ જનત
આડત પડવાથી શું કરી શકે. એ પી-
રેમીડ ચહડવું તથા ઉતરવું કાંઈ સહેલું
કામ નથી, તોપણ ખાર મીનીટમાં એક
પચાસ વરસનો ઉમરનાં માણસે એ કામ
કીધું હતું. હમોએ સઘળું જોઈને ખીજ
ખાણુનાં ખુણાંપરથી હેઠળ ઉતરવા માડ્યું,
પણ હવે કાંઈ માણસો એની શકે તેવું
હતું નહીં તેથી તેઓનાં ખખાં ઉપર
ટેકા દઈને તથા ઘણું નીચાણ આવે ત્યાં
ભાંયપર ખેસીને પાછા ઉતરી ઉભું થવું
પડતું હતું. એ મુજબ છેક હેઠળ મુખી
ઉતર્યા કે એ પીરેમીડ જે એક પાદશાહ-

ની ધોરછે તેની અંદર વચોવચમાં તેનો
સાંકોફગસ મુકવાનું દીવાનખાનું જોવા
ગયા હતા. એમાં જવા સાંઈ ત્રણ શીટ
જંચો તથા સમચોરસ રસતો ધયા ખાચો
છે તેમાંથી વાંકું વલી જવું પડ્યું હતું.
એ ખાંચો ખાર મોટા પથરોનો ખનાવે-
લોછે તેની અંદર થોડક મુખી સીધું જવું
પડેછે અને પછી જમણા હાથપર વળે
છીયે. એ રસતો આસરે ત્રણ શીટ પો-
હાળો અને પાંચ શીટ જંચોં. આસરે
૨૦૦) તથા ૩૦૦) શીટ અંદર ગયા કે
એક બાજુપર મોટાં ખાંચો આવેછે જે
ની અંદર ઘણો જાડો એક કુવો કીધેલો-
છે. એમાં એક આરખ એક કાંક સાંઈ
હાથમાં ખતી લઈને છેક હેઠળ મુખી ગયો
હતો અને હમોને વાંકા વળીને તેની
ખતીની રાશનીએ તેમાંનું પાણી દીસેસે
કરીને કહ્યું, પણ તે કુવાને દીવાલ ક-
સું નહીં હોવાથી હમો તેની નીચાણમાં
કસું જોઈ શક્યા ન હતા. હમોએ પેહેલી
વળાણુ લીધી ત્યારથી તદ્દન અંધારું મ-
લ્યું હતું અને જો કે હમો દરેક જણની
સાથે મીણખતીએ લીધેલી હતી તોપણ
એટલું તો અંધારું હતું કે ખડખર જો-
ઈ શક્યા નહીં. આખો રસતો એ મુજ-
બનો અને વળી કોઈ ગમ તો ત્રણ શીટ
જંચો હતો તેથી વાંકું વળીને તથા રસતો
ઘણોજ જળાવનો તથા અતીઘણું પાલીય
થઈ ગયલા પથરોનો હોવાથી સડકણો
ઘણો હતો, તેથી ઘણું તપાસીને તથા
હમારી સાથે આવેલા આરખોની મદદથી
ચાલવું પડતું હતું. હમો અંદર ગયા કે.
સઘળો જંચો ચહડાણનો રસતો હતો
અને કુવો મુક્યા પછી તો ઘણીજ ચહ-
ડાણ તથા સડકણું મલ્યું તેથી પગ સડી
જતા હતા, અને આરખોનાં ટેકા આગ-
લથી અને પાછલથી નહીં હોય તો કદી
પણ ચાલી શકાય નહીં તેવું ખીકટ હતું.
એ મુજબ લાંબો તપો આસરે ૩૦૦) થી

૪૦૦) શીટનો પસાર કીધા પછી પેલો ચોરડો આંખો હતો. એ ચોરડો પાદ-શાહી ચોરડા (The King's Chamber) ને નામે ચોલવાય છે, અને ખીજા એવા ચોરડાએ એજ પીરમીડનાં ખીજા ભાગોમાં ઉપર હેઠળ આવેલા છે પણ તેનાં રક્ષતા તદ્દન જુદાજ કીધેલા છે. આ પાદશાહી ચોરડો સૌથી મોટો ગણાય છે. તે ૩૪) શીટ ૩) ઇંચ લાંબા, ૧૦) શીટ ૧) ઇંચ પોહોળો, અને ૧૯) શીટ ૧) ઇંચ ઊંચો છે. એની જમીન પીરમીડનાં ટળોયાંથી ૧૩૮) શીટ ઊંચાણમાં આવેલી છે. એનું છાપરું ઇંચા છત મોટા આપ્પા પથરાની કીધેલી છે, અને તેનાં છેડા બાજુની દીવાલપર પોહોળાઇ-એ કીધેલા છે. એ ચોરડાનું કામ એવું. તો સરસ છે કે તેને ૩,૦૦૦) વરસ થયા છતાં તેની સાંધામાં છુરી વટીક જઈ શકતી નથી, એ ચોરડાની એક બાજુપર વચમાંથી એક સાર્કોફેગસ મુકેલી છે જેનું ઢાંકણું ત્યાં દીસતું નથી અને તદ્દન ખાલી છે. તેની ઉપરનો થોડો ભાગ ભાગી ગયેલો છે તે તદ્દન એકજ પથરે, અને તેની ઉપર કાંઈ પણ લખેલું ઇંચા કોતરેલું નથી. તે બાહરથી ૯૦) ઇંચ અને અંદરથી ૭૮) ઇંચ લંબાઈમાં, ૩૯) ઇંચ પોહોળાઈમાં, અને ૪૧) ઇંચ ઊંચાઈમાં છે, અને એપર કાંઈખી ડોકવાથી ધાતુનાં જેવા અવાજ તેમાંથી નીકળે છે. જોવા આવનારાઓએ એ પ્રમાણે ડોકીને તપાસ કરવાથી હમોએ ઉપર લખવા મુજબ તેની ઉપરનો થોડો ભાગ ભાગી ગયો છે. એ ચોરડામાં હમારી ખતીઓ છતાં ઘણું અંધારું હોવાથી હમારી સાથવાજા આરખો પાસથી મેગનેરીઅમનો તાર લઈ સૂદગાવીને બરાબર જોઈ શક્યા હતા. એ એજેડો ઘણો વચેવચમાં પીરમીડની અંદર આવવાથી ત્યાં હવા બરાબર આવી શકતી નથી તેથી હમોને

ગરમી ઘણી માલમ પડી હતી, અને થોડા વખતમાં પરમેવાથી ગડકાવ થઈ ગયા હતા. હમો પાછા જો મુજબ અંદર ગયા હતા તેજ રસને ઉતરાણ હોવાથી જરાક વધતી મેહનતે બાહર આવ્યા અને પીરમીડની નજીકમાં એક ના-ધણો બંગલો છે ત્યાં થાક તથા રીફ્રેશમેન્ટ લીધું. એ પીરમીડનો વાસને લખનારા જુદાં જુદાં મત આપી ગયા છે, પણ ઘણાં જાણુ કહેવું એમ છે કે પીરમીડસ ઇજીપ્શીયન પાદશાહોની પોરો હતી તથા તેમાંથી સાર્કોફેગસ મલ્યાં છે તે તેનીથી પુરવારી થઈ છે. એ બાંધવા સારું પેહેલાં એક ટેકડીને આસપાસથી કોતરી કાઢાડી તેની વચમાં જોયા પેલેટફોર્મ આસરે ૧૦ થી ૨૦ શીટનો રાખી તેની અંદર ચોરડા જેવું બાંધેલું છે, અને તેની ઉપર પડા રોશી નાધવી બાંધતી પેહેલાં પથરની બનાવી તેમાં સીડી જેવા મહડ ઉતરનાં તથા રાખ્યા છે તથા પછી ઉપરથી બાંધતાં બાંધતાં પાછા હેઠળ આવી તથા વધારવા ગયા છે. તે પાછલ કેટલો ખરસ તથા મેહનત થઈ હશે તેનો લીચાર હીરોડોટસ જે ૨૩૦૦) વરસ ઉપર થઈ ગયો છે તેનાં નીચલા લખાણુ પરથી મલે છે “ સી-મોપ્સ (પાદશાહનું નામ) હવે તખ્તપર આવ્યો તેને દેહુમાં વગેરે બાંધકાંમત બંધ કરાવ્યું, અને પોતાને વાસને રહ-યનને મેહનત કરાવવા પ્રડ્યો. અરેબીઆ દેશની ટેકરીઓમાંથી પથરા કાઢાડી તેને બરાબર કપાવી નદી સુંધી મંગાવી ખોટમાં મુકી ખીજે પાર લઈ જતા, જ્યાં ખીજાં માણસો તૈયાર રહેતાં, તેઓપાસે તે પથરા લીખીઆની પેરાન જગાપર ઘસડાવી લઈ જતા હતા. એટલાં કામ પર ૧,૦૦,૦૦૦) માણસો ખપતાં, અને દર ત્રણ મહીને તેઓની બદલી એટલાંજ ખીજાં નવાં માણસો લાવીને કરતા હતા. આવાં કામ પાછલ અને તે પથરાઓ લાવવા સારું

મળેનાં લાદીનાં રસતામ્મી એક નાકાંથી ખીજાનાકાં સુધી બનાવ્યા હતા, તે ઉપર ૧૦) વરસ લાગેલાં કહે છે તથા પીરેમીડને બાંધીને તૈયાર કરતાં ખીજાં વીસ વરસ લાગ્યાં હતાં. એ પીરેમીડ આઠ પલીકીરા (૮૦૦ ફીટ) લાંબા અને તેટલોજ ઊંચો છે, અને તેનાં પથરા સધળા સફા કરીને ધણી તજવીજથી ગોઠવેલા છે. જેમાંના એક પથરા (૩૦) ફીટની અંદર લાંબા નથી. એ પીરેમીડ તપા રોકો બાંધેલા છે, અને તે પથરા ચહડવા સારું લાકડાંનાં સંચામ્મી બનાવ્યા હતા, જે એક તપાપર સંચો નેવો પેલા પથરને લાવીને મુકે છે કે તે તપાનાં ખીજા સંચાથી તેને તેની ઉપરનાં તપાપર લઈ જાય છે. એ મુજબ દરેક તપે એકકડા સંચો રાખી પીરેમીડ બાંધ્યો હતો. એ પ્રમાણે બંધાઈ રહેયેકે મથાળાપરથી તેને બંધ પલાસટની માફક કરતા આવ્યા હતા અને તેની ઉપર ઇજીપ્શીઅન અક્ષરો કોતર્યા હતા, તેપર કેટલાં માણસો ખખ્યાં તથા ખરચ થયું થયો તે લખેલું છે, અને જેઓ એ વાંચી શક્યા તેઓથી સાબળ્યું કે માણસોને કાંદા, લસણ, અને એક જાતનાં ઝાડની જડ ખાવા સારું આપતા હતા. તેમ કરતાં ખરચ કુલ ૧૬૦૦) ટેલેન્ટ (વીસ લાખ રૂપિયા) લાગ્યા હતા. ત્યારે જો એ પ્રમાણે ખર્ચ હોય તો એનાં બાંધવાનાં હથીયારો સંચા તથા માણસોને કપડાં તથા ખીજા ખોરાકીપર કેટલો ખરચ થયો જોઈયે” એ મુજબ હીરોડોટસ જણાવે છે. એક ખીજા ધણીનાં કહેવા મુજબ એ પીરેમીડ બાંધવા પાછલું ૩,૬૦,૦૦૦ માણસો ૨૦) વરસ સુધી લાગ્યાં હતાં ત્રીજા લખનાર પલીની કહે છે કે “એ મોટા પીરેમીડપર વીસ વરસ સુધી ૩,૬૬,૦૦૦) માણસો કામે લાગ્યાં હતાં, અને એની પાસે ખીજા એ પીરેમીડસ

એથી થોડા ઉતરતા છે તે સૌ મલીને એ ત્રણ પીરેમીડસ બાંધતાં ૬૮) વરસ અને ૪) મહીનાં લાગ્યા હતા” એ પ્રમાણે આગલનાં લખનારાઓ જોવા ગયા હશે તેઓ ૨,૦૦૦) વરસની વાત ઉપર લખી ગયા છે. હમણાંની શોધ મુજબ એ ચીઓ-પસ પાદશાહ ચોથા વંશનો ખીજા પાદશાહ શુશીય માનીડાનો હતો તેજ હશે એમ ધારે છે, અને તે ૪૨૩૫) વરસ ઉપર ધવા ૨૪૫૦) ઇસવી સુનેની આગમન થઈ ગયો છે એવું કરેનોલોજીસ્ટોથી માલમ પડે છે. એક ખારગી એ છેલું શાલખી લખ્યે તોખી એ પીરેમીડ આજે ૪૨૩૦) વરસનો જુનો હોયો જોઈયે. અસલમાં ખાહારથી તદન સફાઈબરેલો બાંધેલો હતો, પણ પાછલથી આરબ લોકો એમાંથી બાંગીને પથરાઓ કાઢાડી પોતાનાં પાદશાહનાં મહેલો તથા મસજીદો બાંધતા હતાં, તેથી ઉપરનાં પરનાં સફાઈ પાલીશ કાઢેલા પથરો કાઢાડી લઈ જવાથી ખાહારનો દેખાવ ખડખડો લાગે છે, અને પેલા અસલનાં બાંધેલા તપાઓ નીકળી આવેલા છે. પથરો કાઢાડી લઈ જવા છતાં પણ હમણાં એ મોટા પીરેમીડ ૭૩૨) ફીટ ચોરસ અને ૪૬૦) ફીટ ઊંચો અને તે ૧૨) એકર ઉપરની જગ્યા રાંકે છે તથા તેની અંદર સાડા આઠ ક્રોડ (૮,૫૦,૦૦,૦૦૦) ક્યુબીક ફીટ માલ લાગેલો છે. આજે દુનિયામાં જે જગ્યા મીનારાઓ છે તે પીરેમીડ સાથે નીચે મુજબ મરખાય છે. એ પીરેમીડ ૪૬૦) ફીટ ઊંચો છે; સાસલુર્ગના દેવલનો મીનારો ૪૬૧) ફીટ, રોમ શહેરનાં સેન્ટ પીટરનાં દેવલનો ૪૨૯) ફીટ, અને લંડનનાં સેન્ટ પોલનાં દેવલનો મીનારો ૪૦૪) ફીટ ઊંચો છે. એ પીરેમીડસને પેહેલાં એક હજાર વરસની વાત ઉપર ઇજીપ્શી પાદશાહ કાલીકમેલ મામુન જે અરેબીઅન નાઇલસની વાતમાં હાઈનલરશીદના નામથી વખણાઈ ગયો

છે તેના ઓકરાએ એમાં ખજનો ડોરોએ કરી સંભળવાથી તેને જે આરડામાં ખજણોએ તે વચોવચમાં હશે સમજીને વચમાંથી ખજવા માંડયો હતો; પણ એ પીરમીડ (આરખ તવારીખ લખનારાએના. કેહેવા મુજબ) એટલો તો મજબૂત બાંધેલો હતો કે તે ખજવા પર અતીશ્ય મહેનત પડતી હતી. હવે અસલનાં ઇજીપ્શીઓએ અગમચેતી રાખીજી હશે કે કોઇખી તેને ઉખેડશે તે વચમેથી રસતો હશે ધારીને ખાદશ તેથી તેઓએ પેહેલાં આરડામાં જવાનો રસતો વચમાંથી અને જમીનની સપાટીથી કરવાને બદલે એક બાજુ પરથી અને ઊંચાણમાંથી કીધેલો હતો, તેથી આરખોને હેઠાણમાં બધી ગમથી ઉખેડતાં તે રસતો હાથ લાગ્યો નહીં, તોપણ વગર હલવે ખીજાં માણસો કાઢે લગાડીને નવાજ રસતો પોતે અંદર કાઢાડવા લાગ્યા. એમ નકાચુ ખાતાં રૈયત સઘળી કંઠાળી ગઇ, અને ખલતો કરવા માંડયો ત્યારે પેહેલાં કાલીફ કહ્યું કે એમાંથી ખજણો ધણો મોટો નીકળશે એવું સમજાવીને ચાલુ રાખ્યું, અને ૧૦૦) શીટ સુધી જયારે અંદર ખાદ્યું ત્યારે પેલા આરડાને લગતો રસતો હાથ લાગો, પણ પેલા આરડામાં જતાં તે જમ હાલછે તેમ ખાલી નીકળ્યો, અને તેમાંથી કાંઇ ખજણો નીકળ્યો નહીં તથા માંહેલી ધોર પણ ઉખેડેલી મલી તે ઉપરથી ધારવામાં આવેલેકે આરખોની આગમજ કાંઇ ખીજાઓ પણ ખાદીને અંદર ગયા હશે. હવે ખજનો નહીં મલ્યો તેથી કાલીફની રહયત ધણી ઉસ્કેરાઇ કે હમેને અમથા ખરચમાં તથા હેરાનગતીમાં નાખ્યા તેથી કાલીફ પોતાની પાસનો ધણો ખજનો તથા એક ઝવેરાતનો બનાવેલો મુરખો તે આરડામાં, છુપો મુકાવી એ ખજાનો હાથ લાગો બતાવીને રહયતને થંડી પાડી, અને સઘળું પાછું

પોતેજ લઇ બેઠા, તથા રૈયતે ધાર્યું કે ખરચ થયો તેટલુંજ પાછું કાલીફને મલ્યુંછે તેથી સંતોષ પામી હતી. અખડક હકીમ જે એ વીગત લખી ગયોછે તેનાં કેહેવા મુજબ પેલી પથરની પેટીમાંથી એક મુડકું તેનાં બદનપર સોતાનાં પત્રાં જડી લીધેલાં તથા મમીનાં કંચ સાથનું મલ્યું હતું અને તેની ઉપર એવા અક્ષરો લખેલા હતા કે તે કોઇ ઉકળાવી શક્યું હતું નહીં. એ પછી એ લોકો પાછા એનાં અસલને રસતે બાહાર નીકળ્યા, અને પોતાનો ખજી કાઢાડેલો નવો રસતો કઢગો હાવાથી રદ કીધો હતો. એ મોટા પીરમીડસ તથા નાધળાં ખીજાં ધણાંછે. એ મુજબ એથી ધણે દુર શકારાનાં પીરમીડસ પણ ધણાં દીસતાં હતાં. મોટા નાંધળાં બધામલીને હમણાં ૭૦) પીરમીડસ મલ્યાંછે તેમાં ઉપર લખેલો સૌથી મોટોછે.

એ જોઇને એનીજ પાસે થોડે દુરથી સ્ફીક્ષ (The sphinx) ધણુંજ ગંજવર માણસનું પ્રત્યુંછે તે જોવા ગયા હતા. એને વાસતે ધારેછે કે પીરમીડસ કરતાં પણ એ જીનુંછે કારણકે પીરમીડસની નજદીકમાં એક તખતી મલીછે તેમાં લખેલેકે એ પીરમીડ સ્ફીક્ષની પાસે બાંધેલોછે, તેથી એ નજદીક ૫૦૦૦) વરસનું જીનું હોવું જોઇયે. એને અસલનાં ઇજીપ્શીઓને લોકો એક દેવતા દાખલ માનતા હતા. એનો જે ભાગ હાલમાં દેખાયછે તે તેનાં ખભાં પીઠ અને ડોકાંનેછે, બાકીનો ખીજો ભાગ રેતીમાં ડટાઇ ગયેલોછે. એનો દેખાવ જાણે જનવરનાં દીલ ઉપર માણસનું ડોકું હોય, અને તે પોતાનાં આગલા હાથ ઉપર ટેકી પાછેલો ભાગ બાંધપર મુતેલી રીતનો રાખેલો હોય તેવો લાગેછે. હમણાં જે ભાગ ખુલેલોછે તેમાં તેનું બદન ૧૪૦) શીટ લાંબું મુતેલી આકારીએ

અને તે એકજ પથરનું બનાવેલું લાગે છે. ફક્ત તેનો અંદરનો ખાંચાઓ ચુનાથી પુરી તેનો ઘટમ બરોબર લાવેલા છે. તેનું ડોકું પણ એકજ પથરનું બનાવેલું અને માથાનાં મથાળાંથી તે ટુંકડી સુધી ૩૦) શીટ અને ૧૪) શીટ પોહાળાધમાં છે. એનો દેખાવ આરતનાં જેવા લાગે છે અને મા-ડાં પર દીવેલા લાલ રંગ હજી દીસે છે. હમણું તેનું નાક તથા આંખ અને હાકનાં થોડા ભાગ ભાગી ગયલાં છે. એની આસપાસ ફરી ગયલી રેતી કેવીલીઆ નામના સપસે ૧૮૧૭ માં ખાણી ખુલ્લું કીકું હતું, તે વખતે એની હુકળ ૧૩૫) શીટનો દળાવ ટેકડાની અંદર કાપી કાઢા-ડેલા માલમ પડ્યો હતો, જે ઉપરથી ૧૩) તપાની સીડીએ એક પલાટફોર્મ ઉપર જવાનું હતું, અને તે પલેટફોર્મથી ખીજી ૩૦) સીડીથી નીચે જતાં ત્યારે સ્ફીક્ષનાં આગલા હાથ (જે પંજની માફક છે) ની અંદર આવેલા એક પલાટફોર્મ નાધણે દીસ્યો હતો. એટલું જોડું એ સ્ફીક્ષનું પુતળું ડાહધ ગયલું છે. એટલી જગ્યા ખ-ણનાં રેતીને લીધે ધણી મેહનત પડી હતી કારણ કે એક ગમથી ખણે કે ખીજી ગમથી પાછી પવનનાં જોરથી તે પુરાધ જતી હતી. આગલ એ પુતળાને ખુબું રાખવા સારું ફરતી મોટી દીવાલ બાંધેલી હતી, તે ભા-ગેલી હાલતમાં એ ખણતી વખતે મલી હતી. એનાં બે હાથની વચમાંથી એક ઓલતર, ત્રણ તકતી રોકા પથર, એક સીંહનું પુતળું, અને કાંધ ભાગેલા પથર-નાં કટકા મળ્યા હતા, અને એ ઓલતરની તથા પુતળાંની છાતીની વચમાં ધણો મોટો ખાંચો રાખેલો હતો, જેથી પેલા ઓલ-તરની આસપાસ પુજારાઓને ફરી વળવાની જગ્યા મળતી હતી, અને તેનો છાતીની સાંમે ત્રણ પથરની એક તકતીનો ભાગ બનાવેલો ૧૪) શીટ જમાલમાં હતો. એટલું મોડું એ પુતળું બનાવેલું છે.

એ જોધને હમણાં પાછા (ત્યાંથી ૧૧) વાગે નીકળેલા કેરોનાં હોટલમાં કલાક ૧૨-૩૦ મીનટિ જઈ પુર્યા હતા. સાંજનાં પાછા શામ્રાના રસતા પર યધને ત્યાંનો આવેલો એદીવના મેહલ તથા બાગ જોવા ગયા હતા. એ મેહલ મહમદ અલી પેહલા એદીવે બંધાવ્યો હતો. એ જગ્યા બહુ ફરવા જવા સારું બાંધી હોય તેમ લાગે છે, કારણકે વચમાં એક મોટો ચોક રાખી તેની આસપાસ ચાર મોટા ઓટલા બાંધી લી-ધા છે અને ફક્ત તેને ચાર ખુણે ચાર નાધણાં આરડા શીવાય ખીજી આરડા ધ્યા દીવાનખાનું દીસતું નથી. અંદરનો ચોક તથા ફરતા ઓટલા સંગેમરમરનાં બાંધેલા છે અને ચોકની વચમાં એક ધણો મોટો તલાવ બાંધેલો છે. તેમાં ફરવા સારું એક નાધણી બોટ રાખેલી છે, તથા તલાવની વચ-માં પાછી એક નાંધણી જેવી બેકક સંગેમર-મરની બાંધી તેની વચમાં પાછો ડુંવારો કી-ધેલો છે તેથી બહુ એક નાધણું ટાપુ હોય તેમ લાગે છે. ઓટલાને ફરતા અંદરની બાજુથી નાધણા કોરા કીધેલા છે, અને બાહારની બાજુ પર દીવાલ તથા બારી બારણાં કીધેલાં છે તેથી બાહારથી બહુ ધેર અને અંદરથી બહુ ઓટલો હોય તેવું દીસે છે. એ ઓટલાની ફરતી પાણી દોડવાની સંગેમરમરનાં બેઠી પરનાળ છે, જેની અંદર માછલીઓનાં આકારો કોતરેલા છે, તેથી પાણીમાં બહુ માછલીઓ તરતી હોય તેવું લાગે છે. એનાં ચાર ખુણાં પર આર-ડા છે, તેમાં એકમાં દીવાનખાનું બનાવે-લું છે તેનું ફરતીચર સોનેરી ધાળ તથા સાડીનનું પુરોપીયન રીતનું, અને વચમાં એક ડુંબર કીકું છે તેમાં ફરતાં હરણનાં શીંગડાં સાથનાં ડોકાં ધાતુનાં બનાવી શીંગડાંઓમાં બતીઓ આશવાની ભુંગ-લીઓ રાખેલી છે, તેથી નવાઈ જેવું લા-ગે છે. એ છત બધો સારી ધાળ તથા નકશીકામની બનાવેલી છે. ખીજી ખુણે હોકા

પીવાનો, ત્રીજો ખુણે ખીલીઅરડ રમવાનો, અને ચોથે ખુણે લખવા લખવાનાં એ-રડા સારા શીણગારલાછે.

એ જોઇને તેજ બાગમાં ખીજો નાધજો નેવા બંગલોછે તે જોવા ગયા. એને એલ જખલ ધ્યાને ટેકડી કરી કહેછે. તે એક નાધજો ટેકડી ઉપર બાંધેલોછે અને જાણે એકજ દીવાનખાનું હાય તેમ કીધેલો તથા તેની વચમાં આલાખશ્વરનો કુવારો બનાવેલોછે. એ આખા બંગલાની જમીન આલાખાશ્વર પથરની બનાવેલીછે. ધારવા જાય એ બંગલામાં જનાંની એરતો જ્યારે એદીવ મોટા બંગલામાં આવતો હશે ત્યારે આવતો હશે, તેથી તે અલાહુદો બાંધેલોછે. એ જોઇને બાગમાં ફર્યા હતા, જે ઘણો મોટોછે, પણ તેમાં લીજુનાં તથા ખીજાં પરચુટણ ફૂલોનાં ઝાડ શીવાય જોવા લાયક કંઈ નથી.

તા. ૮ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે અતરની પચ્છીક લાઇખરેરી જોવા ગયા હતા. તે મીનીશ્વરી ઝોડ રીલીલ-અન એડ પચ્છીક ઇનસ્ટ્રક્શનને લગતી ઇ-મારતમાં આવેલીછે, જેમાં આસરે ૪૦,૦૦૦ ક્રીતાઓ આરખી ભાષામાં અને ૨૦,૦૦૦) ક્રીતાઓ કુરાપીયન ભાષામાં લખેલી તથા છાપેલીનો સંગ્રહ કીધેલોછે, તેમાં મોટા ભાગ એ લોકોની કોરાનને લગતી ખીનાઓની ચોપડીઓનોછે. અશલ મમ-જુદોમાજ ચોપડીઓ રાખતા હતા, તે બધી અહીંયાં લાવીને એકઠી કીધેલીછે; તેમાં સૌથી જુની ક્રીતાય મહમદ પેગમ-ખરની છોકરીનાં છોકરા હુસેનની પોતાની કોરાન કુશી ખાલીમાં લખેલીછે. તે આસ-રે ૧૨૦૦) વરસની જુનીછે, તથા ખીજી મંજવર કોરાનો જુદા જુદા ઇજ્જતનાં પાદશાહો તથા એદીવાની વાપરેલી મુકે-લીછે. તે પછી પરીટનાં કદની અને બપ-હાદર સોનેરી અક્ષરથી લખેલીછે.

તે જોઇને પછી એદીવનાં તમેલા જોવા ગયા હતા, જ્યાં આસરે ૧૦૦) આરખી, અગ્રિજ, નોરમનડી, એખીશી-નીઅન, ફશીઅન અને ઇજ્જતનાં “બ્રીદ” (તુખ્મ) ના ઘોડા જોવા હતા, પણ તેમાં ઘણાંજ ઘોડા દેખામણાં હતા. આ-ગતનાં એદીવને વાસતે તેનાં ગાડી ઘોડા-ની ઘણી તારીફ સંભળાયછે, પણ તે પો-તે જ્યારે તખત છોડીને નેપલ્સ શહેર ગયો ત્યારે સાથે લેતો ગયોછે. ગાડીઓ થોડીક રાજદરબારી કારણસર લાલ રંગ તથા સોનેરી ઘોળની માફકસરનાં ભપકા-નો તથા ખીજી સાધારણ ગાડીઓ રા-ખેલીછે. એનાં તમેલાની દેખરેખ ટૂંક સ-લોક કરેછે, તેથી તે ઘણો સફાઇભરેલો રાખેલો અને સઘળી ગોઠવણી પસંદ કરવા લાયકછે.

એ જોઇને પછી અલ હસનની મ-સજદ જોવા ગયા હતા. એ મસજીદમાં એદીવ પોતે દર શુકરવારે બંદગી કરવા જાયછે અને એમાં મહમદ પેગમખરની છોકરી કાતીમા અને જમાઇ અલીના છોકરા હુસેન અને હાસેનના ડોકાં તથા હાથ ડોટલાછે, તેથી તે ઘણી પાક ગણા-યછે. એ જોવા જવા સારું ઘણી મહેનતે રજા મળેછે. એનો બાહારનો દેખાવ કાંઈ ઘણો સારો નથી અને અંદરથી પણ કાંઈ ઘણું જોવા લાયક નથી. ફક્ત એક ઘણું જોડું દીવાનખાનું બનાવેલુંછે અને તેમાં સંગેમરમરનાં ૫૪) થાંભળા મુકેલાછે તથા બધે જ્યાં ગલીયા ખીજાવેલાછે. હુસેન તથા હાસેનવાલી ધોરની જગ્યા હોય એ ઘણુંખી કીકું પણ બતાવી નહીં; કારણ કે વરસમાં એકજ વખત તેને ખાલી મુકેછે. એ હુસેનનું ડોકું અહીંયાં લાવવા વીશે કહેછે કે જ્યારે ઇજ્જતનાં આગલા પાદશાહોનો અમીર એલ-ગીહુશ-શીરીઆ જીલ્લો ત્યારે તેણે સાંભળ્યું કે આરકેસનમાં હુસેનનું ડોકું

દરિદ્ર છે, તેથી તેને ત્યાં એક માટી દર-
ખાહ સને ૪૯૧ માં બંધાવી હતી, પણ
સને ૫૪૮ નાં શાલમાં ફાતીમાઇત કાલી-
ફનાં વજર શાલે હમીન રેઝાકે ધારણુ કે
રખેને ક્રીસ્મીઅનો અને અડચણુ કરે,
તેથી તે ડોકુ ત્યાંથી કહડાવી મંગાવીને
પોતાની કેરોની મસ્જીદમાં મુકવાનો ડેડાવ
કીધો, પણ કાલીફે તે સાઈ વાંધો લીધો
અને પોતાનાં મહેલનાં એક ભાગપર અને
સાઈ એક જુદી જગા બાંધીને તેમાં
તેને ડાટયું હતું અને એપર પાછલથી
મસ્જીદ બાંધી. તેને વાસને તેને તથા
તેની પછીનાં કાલીફએ માટી ભગીરો
આપી હતી.

એ મસ્જીદ જોઇને પછી અતરેનાં
એદીવનાં ખાંદાનને દાટવાની જગ્યા
જોવા ગયા હતા. એ જગા ગામની બા-
હારથી રેતીનું માટું જંગલ આવેલું છે
ત્યાં અતીવણી માટી જગ્યા નજર પુગા-
ડ્યે ત્યાં સુધીની સઘળી ધોરસ્થાન દાખલ-
ની વપરાતી જગ્યામાં આવેલી છે. અહીંયાં-
નાં અમીરી કુટુંબ પોતાને સાઈ જગ્યા-
દીવાલોથી ઘેરી લઇને તેમાં દટાય છે,
તેથી જાણે વગર છાપડાનાં ધરોનું એક
નાથણું જેવું જુદર હોય તેવું આ ધોર-
સ્થાન લાગે છે. એદીવનાં ખાંદાનને લ-
ગતી હમારત ગુંબજોની બાંધેલી અને
તેમાં એક માટું દીવાનખાનુ કરી ખીજ
બાજુપર ચોરડાએ કીધેલા છે તેમાં એ
એદીવો એક જણ શીશાય બધા ડટાયલા છે.
તેઓનો ધોરો તદન સુગેમરમરની અને
તે ઉપર ઘણી નકશી તથા રંગ અને સો-
નેરી કામ કીધેલું છે. તેમાં ધૂભરાહીમ પા-
શા જે અહીંયાં પેહેલો ડટાયલો છે તેનો
ધોર ઘણીજ સરસ છે. તે જાણે એકની ઉપર
એક ધોરો ગોઠવી હોય તેમ ત્રણ પથરની
બનાવેલી અને તેની ઉપર બેસુમાર ન-
કશીકામ તથા તેનો અહુવાલ કોતરેલો છે.
એનો આસપાસ ખીજ એનાં ખાંદાની-
ઓની ધોરો ઘણી આવેલી છે.

હમણાંનાં એદીવનાં ખાંદાનનો વડો
મહમદઅલી પાદશાહ હતો, જેને દેશની
લડાઇ પછી (એ ઇજ્જતનું) દેશ નેપોલીયને
લઇ મુકયું હતું તે અંગ્રેજોએ પાછું તેની
પાસથી જીતી લઇને તરકીને પાછું સ્વાધીન
કીધું હતું) તરકીનાં મુલતાને ઇજ્જતને વાહ-
સરાય બધાને હાકમ ડેડવો હતો. તે વખતે
અહીંના ખીજ સરદારો જેઓ મામલુ-
કસને નામે ચોલખાતા હતા તેઓ ઘણાં
જોરાવર હોવાથી હમેશાં ગવરનરોને હુ-
રાન કરતા હતા. તેઓને એ ઘણીએ
ઠગાથી કીલામાં તેડી હમીએ આગલ
લખવા મુજબ મારી નાંખી પોતે એકલો
હકુમત ચલાવા લાગો, અને આગલ ચા-
લતાં એનું જોર એટલું તો વધી ગયું
કે તરકીની સરકારની સાંમે થઇ તેની સા-
મે લડાઇ ચલાવી તે ઘણી વખતે હરાવી
તેઓનાં શીરીઆ તથા ખીજ મુલકો લઇ
મુકયાં, અને તેનાં પાયતજ કોન્સ્ટાંનટી-
નોપલપર લડાઇ લઇ જતા હતા તેવામાં
ખીજ દુરોપીયન રાજ્યો વચમાં પડી તેને
શીરીઆ પાછું છોડીને હટવાનો ફરજ
પાડી અને મુલતાન અબ્દુલ મજી-
દને પોતાનો હકિમ કબુલ કરવાની ફરજ
નાંખી. ત્યારથી (સુને ૧૮૪૧) મુલતાને
એ મહમદઅલીનાં કુટુંબમાંજ ઇજ્જત દેશની
વાહસરોયશીય રહે એવું ફરમાન સહી
કરી આવ્યું હતું તે વખતથી એ ખાંત-
દાનનાં લોકો અતરેની સરદારી કરતા
આવેલા છે, પણ તેઓ પાશા ઓફ ઇજ્જ-
તને નામે ચોલખાતા હતા, તે છેક છેલ્લો
ઘણી જે હમણાં દેશનીકાંજ થયલો છે તેણે
તજપર આવ્યા પછી તરકીની સરકાર
સાઈ માટી માટી મેટ મોકલી, તથા ચો-
થાઇ વધારીને વરસ દીને રૂપિયા સાતેર
લાખ સુધીની કરી, ત્યાં એનાં માગવા
મુજબ એને એજીવનો બેતાબ મલવા
ઉપરાંત તરકીની રસમ પ્રમાણે ખાંદાનમાં
જે વડો હોય તેને ગાદી મલતી હતી તે

૨૬ કરી પોતાનાંજ છોકરાને મલે એવી સનદ લખાવી લીધી હતી. એ ઇસ્માઇલ ખાશા ધણેજ ખરચાણુ હતો, અને પોતાનાં દેશમાં મુધારો કરવા અતીસે રૂપિયા ખરચી રૂલવે, કેનાસો, વીજલીના તોરો ઇત્યાદી એકદમ ખાંધવા માંડ્યું તથા સુ-એમ કેનાલને મદદ આપી તેમજ મોટી રકમ (નજદીક ૩ કરોડ રૂપિયા) આપી પોતાની રૈયતનાં માણસોને વેઠમાં પકડી કામ કરાવવાનો ખોલી હતી તેમાંથી છોડ-બા, તથા ખીજો ધણે ખરચ કરવાથી ઇજ્જતની આવક તેનાં ખરચને પુરી નહી પડી, તેથી નજદીક ૫૦ કરોડનું કરજ થઇ ગયું, જેનાં માગનારાઓ ફરેચ તથા અંગ્રેજો એની ઉપર ધણે તકાદો કીધાથી તેણે પોતાની જગીરો તથા ખીજું વેચીને બન્યું તેટલું બરણું બરણું, અને હવેથી રીતશર ખરચ કરવાની ખોલી કીધી, પણ તે મુજબ એનાં માગનારાઓનાં ધારવા પ્રમાણે તે નહી ચાલવાથી તરકીનો સરકારને સમજાવીને એને તખ્ત ઉપરથી ઉઠાડી મુકાવી એનાં છોકરા તેશીક પાશાને હમણાંનો જેદીવ અને ૧૮૭૯માં કીધો અને ઇસ્માઇલ પાશાને કાંઇ વરચાણુ આપ્યું કરી નેપજમાં રાખેલાં છે. ત્યારપછી એ માંગનારાઓનાં કેહવા મુજબ હમણાંનાં જેદીવ રીઆજ પાશા કરી કોઇ ગરીબ ખાંદાનના પણ ધણાં હુશીયાર ધણીએ પોતાનો દીવાન કીધો હતો, જેથી જુના કૂટબાનાં લોકો ઉપર તે હાકમો ભાગવવાથી તે લોકોએ અતરેનાં આરખ સીપાઇઓને ઉચકેરીને હમણાં આસરે બે મહીનાં પર મોટું હુલડ કીધું, અને જેદીવનાં મહેલપર હક્કો લઇ જવાથી તેઓનાં મા-ચવા મુજબ રીઆજ પાદશાહેને કાહાડી મુકવાનો ફરજ પડી હાલની રખત હજુ ખી ખીજાં દેશનાં લોકો અતરેનાં રાજનાં કા-મની વચમાં પડે છે તેથી ઉસ્કેરાયલી દીસે છે અને એક મોટું હુલડ થવાની ધાસવી છે.

હમો એ ઉપલી ઘટનાનો જગ્યા નોખને પછી કેરો શહેરમાં ફરી આ-બા હતા. એ શહેરનાં મોહાલા ધણાં સાંકડા છે અને રસતા ધણાં સારા નથી. થોડાંક ભાગ જ્યાં હમાફે હોટલ તથા ખીજા પુરોપીયનોનાં લતા છે, તે જરા સારા છે તથા ખીજા રસતા નવા ખાંધીને હમણાં તૈયાર થાય છે. ત્યાં થોડીક નવી ઇમારતો સારી બંધાય છે. ગામમાં તો કોઇ ગમ મોહાલાઓ એટલા સાંકડા છે કે ત્યાં એક ગાડી ભાગ્યે જઇ શકે છે તેથી અહીંયાંની વસતીનો મોટો ભાગ ગધિરાં ઇયા ખચરાપર ખેસીને આવજલવ કરે છે. વસતીનો મોટો ભાગ આરખ લોકોનો દી-સે છે અને સીદીઓ પણ ધણાં છે. હમણાં એ શહેરની વસતી આસરે ૩,૭૦,૦૦૦ ની કહેવાય છે તેમાં ૨૦,૦૦૦) પુરોપીયન અને ૩૦,૦૦૦) ચાહુદી છે.

તા ૯ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં હમો કલાક ૧૧-૩૦ મી-નીટ ટરેનમાં ખેસીને કેરો શહેર છોડ્યું તે રાતનાં કલાક ૭-૩૦ મીનીટ સુએમમાં આવી પુગ્યા હતા, અને અહીંનાં ધી સુ-એમ હોટલમાં હજુ સુધી બોનડીશીથી મેલ આવી ન પોહોચવાથી ઉતારો લી-ધો હતો. હમો ખેઠા ત્યારથી તે છેક જા-ગાઝોગ કરીને ગાડી બદલવાની જગ્યા આવે છે ત્યાં સુધી (બપોરનાં એક વાગતા સુધી) ફજવંત જમીન મલી હતી, પણ જા-ગાઝોગથી પાછું રેલીનું જંગલ મજબુ જેમાં છુટાં છવાયાં નાધળાં ગામડાંઓ કાંઇ કોઇ ગમ દીસતાં અને ખેતીવાડી કે દીસતી હતી નહીં તથા ગાડીનાં કાચો ચ-હડાવવાં છતાં એટલી બીણી રેલી ઉડે છે કે તેથી હવે બધા અંદર બરાઇ ગયા હતા.

તા ૧૦ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં સુએમ ગામમાં ફરી આ-બા હતા, જ્યાં નાધળાં મુખડ તથા એ-ડાંક વેરો શીવાય ખીજા કમું જોવા બા-

યક નથી. રસતાઓ ધણીજ ખરાબ હાલતમાં છે અને કુળનો તો કાંઈ પારજ મલે નહીં. એનો વમતી આસરે ૧૧,૦૦૦) માણસના કંઠેવાય છે. એ ગામથી ત્રણ માઈલ દુરને છેડે સુએક કંનાલને લીધે એક બીજું નાંધણું જેવું ગામ વસ્યું છે, જ્યાં વખારો તથા હાશીયોની ઇમારત સારી બાંધેલી છે. હજુ સુધી હમારી સાથે જતા મેલવાલી રીમર એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ પુગી નથી તેથી હમારે સુએક કંનાલમાં થોડેક સુધા બપોરનાં ફરી આવવાનો ઇરાવ કીધો છે. તેથી એ કંનાલને લગતી થોડીક ખીનાં લખ્યે છીએ. આગલ ભુમધ્ય સમુદ્રમાંથી હોંદુસ્થાન તથા ચીન જતાં વહાણો તથા રીમરોને શુએજની સંયોગી ભુમી નડવાથી છેક કેપ એફ યુડ હોવ (જે આફ્રીકા ખંડની દક્ષીણ બાજુ પર આવેલું છે) ને રસતે જતાં દીવસો ઘણાં લાગતા હતા. તેથી બેરન ડ સેમેપે સને ૧૮૫૪ માં એ સંયોગી ભુમી ખણીને ભુમધ્ય અને રાતા સમુદ્રોને જોડી નાંખવાનો વીચાર કીધો તથા તે પુરોપનાં ખીજાં સજવાલાઓની મદદથી (જે કે અંગ્રેજ સરકારે પેહેલાં અટકાવાની ધણી તજવીજ કીધી તેખી) સને ૧૮૫૬ માં એ બાબેનાં પ્રજાનો તૈયાર કરીને એદીવની સાથે બંદોબસત કીધી, અને સને ૧૮૫૮ માં એ ખણવા સારું આઠ કરોડ રૂપિયાની કંપની ઉભી કીધી, જેનો અરધો ભાગ પુરોપમાં બરાવા પછી ખીજા થાપણ નહીં બરાવાથી હજીમનાં એદીવે બાકીનાં ચાર કરોડ રૂપિયાનાં શેરો પોતે ખરીડ્યા હતા. સને ૧૮૫૯ નો તા. ૨૫ મી એપ્રિલને દીને એનું પેહેલું કામ ખણવાણું સારું થયું હતું. હવે એ કંપની તથા એદીવ વચે એવી કબજાત હતી કે જેટલાં માણસો એ કામ પર ખપે તેનાં પાંચમાંનાં ચાર ભાગ માણસો એદીવ પોતાની રૈયતમાંથી પુરાં પાડે, જેમને પગાર મલવાની

પણ બોલી કીધી હતી, અને તે મુજબ દર મહીને ૨૦,૦૦૦) નવાં માણસો એ સરકાર પોતાની રૈયતમાંથી વેંડે પકડીને આવવાથી રૈયત ધણી હેરાંન થતા ઉપરાંત દેશને એટલો અવગુણ થાવા લાગ્યો કે તેનો બદલો ખીજા કસી રીતે ખની શકતો ન હતો. તે એદીવ (શબ્દ એદ પાશા) મરી જતા પછી તેનો પાછલ જે હમણાં દેશની કાળ થયેલો એદીવ ઇસ્માએલ પાશા સને ૧૮૬૩ માં ગાદી પર થયો તેણે એમ માણસો આવવાને ના પાડી તેથી કામ મધ્ય અટકી પડવાનો તજવીજીમાં આવી પડ્યું હતું. તે ઉપરાંત આગલાં એદીવે મોટી જગ્યાઓ એ કંપનીને આપી દીધી હતી તે બાબે અને મીઠાં પાણીનો કંનાલ જે રાશએલવાદીથી સુએક સુધી બંધાઈ હતી તે બાબે પણ વાંધો પડવાથી તેનો ફડચો કરતા ફ્રેન્ચનો છેલો શેહેનશાહ ત્રીજા લુઇ નેપોલ્યનને લવાઈ આપી હતી. તેણે એવા ફડચો કીધો કે માણસો નહીં આપે તો તેનાં બદલામાં એદીવે એ કંનાલ કંપનીને રૂપિયા ૧,૫૨,૦૦,૦૦૦) તથા જે જમીન આપી દીધેલી છે તે કંનાલની આસપાસ થોડી રાખીને બાકીની પાછી ભે તેની કીમતનાં રૂપિયા ૧,૨૦,૦૦,૦૦૦) તથા મીઠાં પાણી પર એદીવનો કર નાંખવાનો હક રહે તેનાં રૂપિયા ૬૪,૦૦,૦૦૦) મલીને જીમલે રૂપિયા ૩,૩૬,૦૦,૦૦૦) સોળ વરસમાં હકતાથી એદીવે એ કંપનીને આપવા. હવે એ કંપનીને માણસો નહીં મલવાથી તેઓએ એ કંનાલ ખણવાનાં નવા સંચાઓ બતાવ્યા, જે પર તેઓને રૂપિયા ૨,૪૦,૦૦,૦૦૦) ખરચ લાગ્યો અને તે ચલાવવા સારું દર મહીને રૂપિયા ૪,૦૦,૦૦૦) નો ઠોલસો ખપવા લાગ્યો, તેથી થાપણ હતી જો ખપી જવાથી ખીજા ચાર કોડ રૂપિયાનાં નવા શેરો કાઢાડ્યા અને તેનાં પાંડ ૨૦) નાં શેરો પાંડ ૧૨)

એ બંનેમાં આપતા કીધા છતાં તે જમકાયા નહીં, તેથી જેમ હમણું પેરી-મનો મ્યુનીશીપાલ લોનની સોરતીઓ ની-કળેછે તેમ સોરતીની લાલચ આપવાથી તે બધા જમકાઈ ગયા, તથા પાછળથી વળી કાંઈ જુદા વાંધા કાઢાડીને ખીચારા એકીવને ખીજી માટી રકમ ચીરી હતી, જે સાથે મીઠાં પછીની કેનાલમાં એ કંપનીનાં પોતાનાં વાહાણો તથા માલ બાવ લઈ જા કરવાનો વગર નોળે છુટ હતી તે હક રૂપીયા ૮૦,૦૦,૦૦૦) તથા તેમની ઇસ્પીતાલો તથા કારખાનાં એલેક્ટ્રીકાલ તથા સુએક્રીન સંયોગીમુખીનાં ખીજા ભા-ગોમાં હતાં તે સમજી એકીવને આપો ખીજા રૂપીઆ ૪૦,૦૦,૦૦૦) લીધા. પણ એકીવ સાહેબ ધણું ખરચાણ હોવાથી એ સવા કોડ-ની રકમ રોકડી આપો શક્યા નહીં તેથી તેનાં બદલામાં જે પોતાના ચાર કોડનાં શેરો હતા તેનું વ્યાજ ૨૫) વરસ સુધી લેવું નહીં એવી બોલી તેનાં બદલામાં કીધી, અને તે બોલીને લીધે કંપનીએ સવા કોડનાં નવાં બાન્દસ ખીજાં કાઢવાથી તે ખચ્યા અને સમજી કામ એ પ્રમાણે પરચુ-ટલુ રકમ કહડાડીને પુરૂ કરી નવેમ્બર ૧૮૬૯ માં કેનાલ ઊંધાડી હતી, જે ઉપર જીમલો ખરચ નજદીક ૩ ૧૭) કોડનો થયલો કહેછે. એ કેનાલની બંધી લંબાઈ ૧૦૦) મૈલની કહેવાયછે, પણ તેમાં વચમાં ત્રણ ચાર મોટા સરોવર (ખીટર લેકસનાં ૨૫ માઇલ, લેક નીમચનાં ૫ અને ખીજા બે લેકસનાં ૩૮ મૈલ મલી આસરે ૬૮ મૈલનાં) મલવા છતાં એ કેનાલ કરવા પાંછલ આટલો ખરચ લાગ્યો હતો. એ કેનાલ ખણેલીની વધતામાં વધતી પોણા જાણ ૩૨૮) શીટ, અને ઓછામાં ઓછી ૧૯૦) શીટ તથા ઊંડાઈ ઓછામાં ઓછી ૨૬) શીટ છે. એ કેનાલ બંધાવાથી કેપને રસતે વાહાણો જતાં હતાં તેઓને નીચે મુજબ માઇલનો બંધાવ થયોછે.

કેપનો રસતો. કનાલનો રસતો. બંધાવ.

૧૦,૮૦૦ ૬,૦૨૦ ૪,૭૮૦
૧૧,૫૨૦ ૭,૯૨૦ ૩,૬૦૦
૧૧,૬૧૦ ૬,૭૭૦ ૪,૮૪૦
૧૦,૫૬૦ ૪,૬૨૦ ૫,૯૪૦

પાંચાંડથી મુંબઈ

ન્યુયોરકથી મુંબઈ

સેન્ટ પીટર્સબર્ગથી મુંબઈ

મારસેલોથી મુંબઈ

ઉપલો ધણો મોટો ઘેરાવાનો બંધાવ થ-વાથી અંગ્રેજ સરકારે જે પેટ્રોનાં રાજ-પ્રકરણી કારણસર વાંધા લીધા હતા તેજ હમણું પોતાનાં વાહાણો તથા સ્ટીમરોનો મોટો ભાગ એજ કેનાલને રસતે મોકલેછે, અને હમણું જે કેનાલમાંથી હજારો વા-હાણો દરશાલ પસાર થાયછે તેનો પોણો ભાગ અંગ્રેજી વાવટાનાં હોયછે. એ કેના-લમાં પેટ્રેલે શાલ સને ૧૮૭૦ માં ૪૯૧) વાહાણે ૪,૩૬,૬૧૮) ટલુનાં પસાર થયાં હતાં, અને તેઓએ પૌંડ ૨,૦૬,૩૭૨) જગત દાખલ ભર્યા હતા, તે વર્ષને સને ૧૮૭૮ માં ૧૫૯૩) વાહાણો ૩૨,૯૧,૫૨૫ ટલુનાં પસાર થયાં અને તેઓએ પૌંડ ૧૨,૪૬,૧૨૯) ભર્યા હતા. એ છેલાં વ-રસમા નજી આવક એ કંપનીને પૌંડ ૧૨,૭૨,૪૩૫) અને ખરચ પૌંડ ૩૬,૭૫,૯૧૬) થયો હતો. એ કેનાલ બંધાઈ તેથી ખી-ચારા ઇજ્જતનાં એકીવને બધા મલીને સાડા આઠ કોડનો અવચુલ વારાફરતી ડંડ ભરતાં તથા શેરો લીધા તેથી થયો હતો, જે ૧,૭૬,૬૦૨) શેરો તેને ઇ-

અંડની સરકારને અને ૧૮૭૫ માં ચાર કોડ રૂપિયે વેચ્યા હતા, અને તેનું વ્યાજ જે એને ૨૫) વરસ સુધી લેવું નહીં કરીને કબજાત પેલા સવા કોડ રૂપિયા આપવાને બદલે કીધી હતી તેથી તે મુદત અને ૧૮૯૪ માં પુરી થાય ત્યાંસુધી ઉપલા ચાર કોડ નું વ્યાજ ટકા ૭) લેખે અંગ્રેજ સરકારને ભરવા સારું કબજા થયેલો છે, જે જોવાથી આપણને ધજીમનાં લોકો સારું દયા ઉજાડે કે એ લોકોની જમીન મફત લેવા છતાં એ શહેરને ચાર કોડ રૂપિયાનો અવગુણ અને દરશાલ ૨૮) લાખ રૂપિયા વ્યાજનાં આપવા પડે છે. હમો શુઅનનાં ગામમાંથી સાંજનાં ૪) વાગે હોટલની સાંમેથી ખાટમાં બેસીને નીકળેલા કેનાલ તરફ ફરવા ગયા હતા. એ કેનાલમાં જવા સારું ખોલીયાં બે બાજુપરથી હારમધ ગોડવેલાં છે, જેની વચમાં જડું પાણી આવેલું છે, તેમાંથીજ કેનાલમાં જવાય છે, પણ જો ખોલીયાંની આસપાસ બહાર પાણીમાં જો ભુલથી જાયતો રેતીમાં ખુટી બેસે છે. દરીયામાંથી એ પ્રમાણે ખોલીયાં મુકેલાં છે તે છેક કેનાલની અંદર એજ મુજબ છે, જેની વચમાંથીજ વાહણો તથા સ્ટીમરો આવજવ કરે છે. હમોને વખત નહીં હોવાથી કેનાલની અંદર ગયા હતા નહીં, પણ તેનું મોહાડું જોઇને પછી હમારાવાલી સ્ટીમર “માલવા” પી. એનડ એમ. કુપનીની ગોદીમાં હતી તેપર ગયા અને રાતનાં દસ વાગે એલેક્ઝાન્ડ્રીયાથી પાશીતજરની મેલ ટ્રેન આવી ત્યારપછી કલાક ૧૧-૩૦ મીનિટે હમારી સ્ટીમરે લંગર જાયકયું હતું.

તા ૦ ૧૧મીથી ૧૪મી નવેમ્બર ૧૮૮૧ ત્રણ દીવસો સુઅમ્રથી એદન સુધીનો ૩૩ સી પસાર કરવામાં ગયા હતા. આજો વખત દરીયો ધણોજ સ્થીર તલાવનાં જેવો હતો, પણ બે દીવસ સુધી ગરમી તથા તાપ ધણો લાગેો હતો. છેલા દીવસથી જરા

જરા પવન આવવાથી ગરમી નરમ લાગતી હતી.

તા ૦ ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧— આજે રાતનાં કલાક ૬-૩૦ થી એદનનાં દીવાં દીસવા લાગ્યા હતા, અને રાતનાં આઠ વાગે સ્ટીમરે લંગર ખાંખ્યું. હમોને કીનારેથી અહીંયાંનાં જરથોસ્તી સાહેબો લેવાને આવ્યા હતા તેઓ સાથે કીનારે ગયા. હમો જેમ જતી વખતે રાતનાં આવ્યા હતા તેમ પાછાં ફરતાં પણ રાતનાંજ આવ્યા તેથી નાસીપાસી લાગી હતી કે એડન બરોબર જોવાયું નથી, તોપણ હમો કીનારે સ્ટીમર પોઇન્ટ ઉપર ઉતરી ત્યાંનાં શેડો કાવશજ દીનશાજ, તથા મનચેરજ એદલજ કોલામેવાલાનાં મકાનોમાં યઇને એદનનું ગામ જે પાંચ મ-ધલ દુર છે ત્યાં ફરવા ગયા હતા. રસતો ધણોપરો દરીયા કીનારેથી હતો અને ખીજ ગમ કુંગરો આવેલા હતા, જે તદન વગર વનસ્પતીથી ખાલી છે. ગામમાં જવા સારું કુંગરોનો થોડો ભાગ અહુવો પડે છે, પછી બાકીનો ભાગ વચમેથી કાપી કાઢાડેલો છે, જેનાં બેહુ બાજુનાં ભાગો ધણાં જમ્યા આવેલાં છે, અને મથાળે પાછા તેને જોડી નાખવા સારું એક પુલ બાંધેલો છે. એ પાસમાંથી પસાર થવા આગમ્ય ગામની ભાગજ આવે છે, જેનાં દરવાજા રાતનાં બંધ રહે છે, પણ જેઓ પાસે પરવાનો હોય તેઓને આવજવ કરવા સારું જાંખાડે છે. એ ભાગ પસાર કીધો કે ગામ આવે છે, જેની આસપાસ ફરતી ત્રણ બાજુપર કુંગરો આવેલાં છે, તેથી એક ગમથી હંમેચો ગયા તે રસતો કુંગર કાપીને કાઢાડેલો અને ખીજો દરીયે કીનારેથી બે દ-નલો કરીને કીધેલો. જે બાજુપર કુંગર નથી તે સતે જવા સારું ધણો મોટા ધેરાવો લેવો પડે છે, તેથી આજે કુંગરની અંદરથી રસતો ખનાવેલો છે. એ-

દનનાં ગામમાં ધર નાધળાં પાણી પાકી આંધણીનાં અને સરખી હારમાં આંધિ-લાહે, પણ રાતને લીધે હમો બરાબર જોઈ શક્યા ન હતા. હમો અતરેની વખણાય-લી પાણી ભરવાની ટાંકીઓ જોવા કયા હતા, એ ટાંકીઓ ધણી મોટી તથા જાડી સંખ્યાએ અને તેઓને ડુંગરની હેઠળથી અધવચ્ચ સુધીમાં એકની ઉપર એક એમ આંધી લીધેલી છે. હવે જયારે વરસાદ આવે છે ત્યારે ડુંગરોપરનું પાણી સધળું એકઠું કરીને મોટી ગટરોની મારફતે ઉપરની ટાંકીમાં ભરે છે, જે ભરાઈને ઉભાય છે ત્યારે તે ઉભાયણું પાણી તેની નીચેની ટાંકીમાં પડે છે અને તે ભરાઈ કે તેમાંથી નીચેની ટાંકીમાં, એમ બધી ટાંકીઓ ભરાઈ રહે છે, ત્યારે છેલ્લી ટાંકીમાંનું પાણી દરીયામાં કાઢી નાંખે છે. પણ એવા જોરાવર વરસાદ કોઈજ વખત એકદનમાં પડે છે કે એ બધી ટાંકીઓ ભરાઈ શકે છે. કોઈ વખત તો આઠ વરસ સુધી એક ટીપું પણ વરસાદ પડતો નથી. એવી વખતે આગલ પાણીની તાંણુ ધણી પડતી હતી અને અંદરનાં ગામોમાંનું પાણી દુરથી મશકો ભરીને જાંટ તથા ગધેરાં ઉપર લાવતા હતા. તે વખતે પાણી એટલું તો મોટું વેચાતુ હતું કે રૂપિયાનું બે ગ્યાલન મલત્રું. હમણાં દરીયાનાં પાણીને “કનડેન્સ” કરીને મીઠું કરવાનો સંચો અતરેનાં શેડા કાવચળ દીનશાળની કુંપનીવાલાઓએ ઉભો કાઢેલો છે, જેઓ દર ૧૦૦) ગ્યાલને રૂપિયા ત્રણ લે છે, અને તે સુજળ સ્ટીમ-શમાં તથા સ્ટીમર પોઈન્ટ ઉપર રહેનારાં અને વેચે છે. ટાંકીઓ સરકારની છે, જે દર ૧૦૦) ગ્યાલનનો રૂપિયો ૧) લે છે. ખીજાં ગામોમાં જેમ દારૂનો દુકાનો હોય છે તેમ અહીંનાં ગામમાં હમોએ પાણીની દુકાનો જોઈ હતી, જ્યાં કુંજ-ઓમાં પાણી ભરીને યોગલા હતા, જે સોકોને પીવા માટે છુટક વેચવા કામ લા-

ગે છે. એ સરકારી ટાંકીઓની હેઠળથી છુટી એક મોટી ટાંકી શેડ કાવચળ દીન-શાવાલાઓની છે, જેઓએ ખીજાં ટેકડી પરથી ગટરો કરીને પાણી એકઠું કરે છે અને તેઓ પણ સરકારી ટાંકીઓમાં કોઈ વખતે ઘટ પડે છે ત્યારે વેચે છે. એ ટાંકીઓ મુકી કે તેને થોડેક દુર આપણાં અહીંયાંનાં જરથોસ્તીઓને વાપરવાની ધરમ ખાતાંની વાડી તથા જગ્યા આવેલી છે, જેમાં એક નાધળી દાદગાહ આંધેલી છે, અને એનેજ મથાળે આવેલાં ડુંગર ઉપર એક દાખમું પણ આંધેલું છે. અહીંયાં આસરે ૨૦૦) જરથોસ્તીઓ બચાં છેકરાં સાથે રહે છે. આખાં એકદનની વસતી છેલ્લી ગણતરી પ્રમાણે ૩૩,૦૦૦) માણસની છે, તેમાં ૨૭,૦૦૦) મુસલમાનો, ૩,૦૦૦) યાહુદીઓ અને બાકીનાં ખીજાં ગામનાં રહેનાર પરચુટણ જાતનાં લોકો છે.

એ જોઈને પાછા હમો સ્ટીમર પોઈન્ટનાં બંદરપરથી ખોટમાં બેસીને સ્ટીમર ઉપર કલાક ૧૧-૩૦ માનીટે આવી પુગા, અને હમારી સ્ટીમર પાછલી રાતનાં ત્રણ વાગે ઉતરી હતી.

તા ૧૬ મી નવેમબરથી તા ૨૧ મી નવેમબર ૧૮૮૧—એ બધા દિવસો સ્ટીમરમાંજ ગુજાર્યા, જેમાં કમું લખવા જોગ બન્યું હતું નહીં. છેલ્લે દિવસે રાતનાં દરીયામાં જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં પાણીમાં જાણે આંધણાંનો ઉભસ છુટો છવાયો પડતો હોય એમ દીસતું હતું, તથા સ્ટીમરની નજીકમાં આસપાસ તો જાણે સ્ટીમરમાં ભરપુર રાસ્થો કીચી હોય અને તેનો ઓજળ દરીયાનાં પાણીપર પડતો હોય તેવો ઉભસ દીસતો હતો. એ સધળું એક જાતનાં ધણાંજ બીણાં દરીયાઈ જાતવરો (Animalcules) ફાથફેરસેટ આવે છે તેઓનાં ઉભાઈ જગ્યાથી થતો હતો એવું માલમ પડ્યું હતું. રાતનાં સુવા જતી વખતે હ-

મારી કેપીનમાં ધારા મુજબ બની બુલ-
બ્યા પછી પણ અંદર એ જાનવરોની
ફાયરફ્રેસેટ લાઇટનો. ઉભસ વારાફરતી
એટલો તો આવતો હતો કે અંધારામાં
જો કે એક ખીખતું જાહોડું જોઇ શ-
કતા હતા નહીં તે આંખે જાનવરોનાં ઉ-
ભસથી બરાબર જોઇ શક્યા.

તા. ૨૨ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે બપોરનાં એક વાગ્યાથી દુરથી મુ-
ખની આસપાસનાં બારાંમાનાં કુંગરો
દીસવા લાગ્યા, અને આસરે બે વાગે-
થી મુખ ઘેરેનો બેકમે તરફનો કો-
નારો દીસતો હતો. પહેલાં જાણે એક
નાકળું ગામ હોય તેવું આપણું બુલંદ
ઘેરે દુરથી લાગેછે, પણ જેમ નજીક
આવતા ગયા તેમ બેકમેવાલા વાંકથી

જાણે વાલકેશવર અને કોટ જુડું હોય
તેમ લાગતું, અને વાલકેશવરનાં ગ-
વરમેટ હાઉસની બાજુપરનાં બંગલાઓ
તથા કોટમાંની મેદાનમાંની સરકારી નવી
હવેલાંઓ દીસવા લાગી. જેમ નજીક
આવતા ગયા તેમ બારાંમી બાજુપરની
રંગમુખી ખીલવા લાગી, અને કોલાબા
તરફની મીલો તથા પ્રેસની મીમનીઓ તથા
ધમારતો વારાફરતી દીસતી હતી, તથા બા-
રાંનો દેખાવ જ્યારે તેનાં મથાળાંપર આ-
બ્યા ત્યારે ધણેજ ભભકદાર દીસ્યો હતો.
હમારી સ્ટીમરે કલાક ત્રણ વાગે પાલ-
વા બંદરની સાંમે લંગર નાંખ્યું હતું,
અને હમા તે પરથી કીનારે આસરે સાડા
ચાર વાગતે ઉતર્યા હતા.

